

Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa

Visuddhimagga-mahāṭikā

(Dutiyo bhāgo)

12. Iddhividhaniddesavaṇṇanā

Abhiññākathāvaṇṇanā

365. Saṃvaṇṇanāvāsena anantarasamādhikathāya āsanapaccakkhatam dīpento “**ayaṃ samādhībhāvanā**”ti āha. “Abhiññā sampādetuṃ yogo kātabbo”ti vatvā tathā payojanavisesse dassetuṃ “**evañhī**”tiādi vuttaṃ. Kiñcāpi thiratarabhāvo, vipassanābhāvanāsukhatā ca samādhībhāvanāya ānisaṃso eva, tathāpi pañca lokiyābhiññā yathāvuttasamādhībhāvanāya ānisaṃsabhāvena pākaṭā paññātāti tāsamyeva vasena yogino adhiḡatānisaṃsatā vuttā, cuddasadhā cittaparidamanena thirataratā vuttā. Lokiyābhiññāsu vasībhāvopi samādhisseva vasībhāvo, tathā ca “samāhito yathābhūtam pajānāti”ti (saṃ. ni. 3.5; 4.99; 5.1071; netti. 40; mi. pa. 2.1.14) vacanato “**sukheneva paññābhāvanam sampādessati**”ti vuttaṃ. **Tasmāti** yasmā samādhībhāvanāya ānisaṃsalābho thirataratā, sukheneva ca paññābhāvanā ijjhati, tasmā abhiññākatham tāva ārabhissāma, paññābhāvanāya okāse sampattepīti adhippāyo.

Bhagavatā pañca lokikābhiññā vuttāti sambandho. Na catukkajjhānamattameva idha sāsane sampādetabbaṃ, napi iddhividhanāṇameva, atha kho aññampi atthīti **uttaruttaripaṇītapāṇītadhammadesanattāṇca**.

Iddhivikubbananti iddhisaṅkhātāṃ pakatīvaṇṇajahanakiriyaṃ, idaṃ iddhīsu vikubbaniddhiyā padhānatāya vuttaṃ, iddhīṃ vikubbanañcāti evaṃ vā attho daṭṭhabbo. Vikubbanassa viṣuṃ gahaṇampi vuttakāraṇeṃeva daṭṭhabbaṃ. Ākāsakaṣiṇavasena arūpasamāpattiyo na sambhavanti, ālokakaṣiṇaṇca odātakaṣiṇantogadham katvā “**odātakaṣiṇapariyantesū**”ti vuttaṃ kaṣiṇānulomādicittaparidamanavidhino adhippetattā, ākāsanimmānādiattham pana tadubhayampi icchitabbameva. **Aṭṭha aṭṭhāti** yathāvuttesu kaṣiṇesu ekekasmīṃ aṭṭha aṭṭha samāpattiyo. **Kaṣiṇānulomatoti** kaṣiṇapaṭipāṭito, paṭipāṭi ca desanāvāsena veditabbā. **Jhānānulomo** pana paṭipattivasenapi. Ukkamanam ukkantaṃ, ukkantameva ukkantikaṃ, jhānassa ukkantikaṃ **jhānukkantikaṃ**, tato, jhānalaṅghanatoti attho. **Aṅgasaṅkantito** aṅgātikkamato. **Cittam paridametabbaṃ** yadicchakaṃ yatthicchakaṃ jhānānam samāpajjanādisukhattham, tesam ārammaṇaṇca sallakkhaṇattham. Evañhissa tathā visavitā samijjhatīti.

366. Jhānam samāpajjati kiṃ catubbidhampi jhānam samāpajjati, udāhu ekekanti? Kiñcetha yadi catubbidhampi samāpajjati, aṅgasaṅkantito viseso na siyā, atha ekekaṃ ārammaṇasaṅkantito. Nāyaṃ doso ābhogavasena tesam visesasiddhito. Yadā hi kaṣiṇānulomameva ābhujitvā tathā tathā kaṣiṇe jhānāni samāpajjati, na aṅgasaṅkantiṃ, tadā kaṣiṇānulomo. Yadā pana aṅgasaṅkantiṃ ābhujitvā jhānāni samāpajjati, tadā aṅgasaṅkanti veditabbā. Iminā nayena kaṣiṇānulomaārammaṇasaṅkantiādīnampi aññamaññam viseso veditabbo. Idaṃ kaṣiṇānulomaṃ nāma cittaparidamananti adhippāyo.

Tathevāti “paṭipāṭiyā aṭṭhasu kaṣiṇesu satakkhattumpi saḡassakkhattumpī”ti etassa upasaṃhārattho tathā-saddo. Paṭilomato cetha paṭipāṭi. Tenāha “**paṭilomakkamenā**”ti. Ayañhettha attho – paṭhamam odātakaṣiṇe jhānam samāpajjati, tato lohitaṣiṇeti yāva pathavīkaṣiṇā vattabbā.

Punappunam samāpajjananti “satakkhattuṃ saḡassakkhattu”nti vuttaṃ bahulākāramāha.

Tatthevāti pathavīkaṣiṇeyeva. **Tatoti** pacchā tatiyajjhānato vuṭṭhānantarakālam. **Tadevāti** pathavīkaṣiṇameva. **Tato ākiñcaññāyatanaṃ** tato pathavīkaṣiṇuḡghāṭimākāse pavattitāākāsānañcāyatanaṃ samāpattito vuṭṭhāya viññāñcāyatanaṃ amanasikarivā tam laṅghitvā yathāvuttaākāsānañcāyatanaṃ viññāṇassa abhāve pavattitam ākiñcaññāyatanaṃ samāpajjati. Pathavīkaṣiṇuḡghāṭimākāsakaṣiṇam pathavīkaṣiṇapakkhikameva hotīti vuttaṃ “**kaṣiṇam anukkamitvā**”ti. Atha vā aṭṭhasu kaṣiṇesu kassaci ukkamanam idha kaṣiṇukkantikaṃ nāmāti āha “**kaṣiṇam anukkamitvā**”ti. **Jhānukkantikanti** ettha icchitam avadhāraṇena nivattetabbaṃ, ukkamanassa ca sarūpaṃ dassetuṃ “evaṃ

kasiṇa’ntiādiṃ vatvā puna taṃ pakāraṃ saha nissayena sesakasiṇesu atidisanto “**evaṃ āpokasiṇādi...pe...kātabbā**”ti āha. Tenāha “**iminā nayanā**”tiādi. Yathā paṭhamajjhānamūlakam pathavīkasiṇādīsu jhānukkantikam dassitaṃ, evaṃ dutiyajjhānādīmūlakampi taṃ yathārahaṃ dassetabbam.

Tadevāti paṭhamajjhānameva. Kasiṇukkantikepi āpokasiṇādīmūlikā yojanā vuttanayeneva kātabbā, tathā yathārahaṃ dutiyajjhānādīmūlikā.

Lohitakasiṇato ākiṇcaññāyatananti lohitakasiṇam āvajjento abhimukham katvā tassa ugghātanena upatṭhite kasiṇugghātimākāse amanasikārena ākāsānañcāyatanaññānam samāpajjitvā tattha pubbe pavattaviññāssa apagamaṃ ārammaṇam katvā ākiṇcaññāyatanam samāpajjati.

Itaresanti avasiṭṭharūpāvacarajjhānānam. Na hi arūpajjhānesu āngasaṅkanti atthi, nāpi tāni pathavīkasiṇe pavattanti. Yaṃ pana āṅgārammaṇasaṅkantivacane “nīlakasiṇam ugghātetvā ākāsānañcāyatana”ntiādi vuttam, taṃ yathālābhavasena vuttam, pariyāyena vāti daṭṭhabbam. Nippariyāyato pana yathā āngasaṅkanti rūpajjhānesu eva labbhati, evaṃ arūpajjhānesu eva ārammaṇasaṅkanti. Tassa tasseva hi jhānassa ārammaṇantare pavatti **ārammaṇasaṅkanti**. Tenāha “**sabbakasiṇesu ekasseva jhānassa samāpajjanam ārammaṇasaṅkantikam nāmā**”ti.

Yathā pana “sabbakasiṇesū”ti iminā ākāsaviññāṇakasiṇānampi saṅgaho hotīti na sakkā vuttam idha aṭṭhannaṃyeva kasiṇānam adhigatattā, evaṃ sabbampi arūpajjhānam “ekam jhāna”nti na sakkā vuttam aṭṭhannaṃ samāpattīnam vasena cittaparidamanassa icchitattā. Tasmā arūpajjhānānam vasena āṅgārammaṇasaṅkanti pariyāyena vuttāti vedītabbam. Tathā hi pītakasiṇugghātimākāse yaṃ paṭhamārūppaviññānam, tadārammaṇam viññānañcāyatanaṃ sandhāyāha “**pītakasiṇato viññānañcāyatanaṃ samāpajjitvā**”ti. Iminā nayanena sesadvayepi attho vedītabbo. **Ekantarikavasenāti** aññattho antara-saddo. Antameva antarikaṃ, ekajjham antarikaṃ etasminti ekantarikaṃ, jhānasamāpajjanam, tassa vasena. Yathā āṅgānam, ārammaṇassa ca ekajjham aññatthā viseso hoti, tathā samāpajjanavasenāti. So pana viseso heṭṭhimānam tesam āṅgārammaṇānam samatikkamanavasena hotīti vuttam “**ekantarikavasena āṅgānañca ārammaṇānañca saṅkamana**”nti. “Idam jhānam pañcaṅgika”ntiādinā āṅgesu, “idam pathavīkasiṇa”ntiādinā ārammaṇesu ca vavatthāpitesu ekajjham tesam vavatthāpane na koci viseso atthīti aṭṭhakathāsu ayaṃ vidhi nābhato. Evañca katvā jhānukkantikādīsu paṭilomakkamena, anulomapaṭilomakkamena ca ekantarikabhāvena labbhamānampi jhānādīnam ukkamanam na uddhaṭam, tehi nayehi viññāpi cittaparidamanam ijjhatīti papañcaparihārattham vā te aṭṭhakathāsu anāgatāti daṭṭhabbam.

367. Abhāvītabhāvano jhānābhiññāsu akatādhikāro. Tattha upanissayarahitopīti keci. Ādibhūtam yogakammaṃ ādikammaṃ, taṃ etassa atthīti **ādikammiko**, pubbe akataparicayo bhāvanam anuyuñjanto. Tenāha “**yogāvacaro**”ti. **Kasiṇaparikkammampi bhāroti** dosavivajjanādividhinā kasiṇamaṅgale paṭipatti yāva ugghanimittupatti kasiṇaparikkammaṃ, tampi nāma bhāro, pageva iddhivikubbanāti adhippāyo. **Nimittuppādananti** paṭibhāganimittuppādanam. **Taṃ vaḍḍhetvāti** taṃ nimittam, bhāvanañca vaḍḍhetvā. Na hi bhāvanāya viñāva nimittavaḍḍhanam labbhati. Keci upacārasamādhim labhitvā appanāsamādhim adhigantum na sakkonti, tādisāpi bahū hontevāti āha “**appanādhigamo bhāro**”ti. **Appanādhigamoti** vā aṭṭhannaṃ samāpattīnam adhigamamāha. Aññova samāpattīnam upanissayo, añño abhiññānanti āha “**paridamīcittassāpi iddhivikubbanam nāma bhāro**”ti. Khippam nisanti nisāmanam jhānacakkhunā pathavīkasiṇādījhānārammaṇassa dassanam etassāti khippanisanti, sīghataram jhānam samāpajjitā, tassa bhāvo **khippanisantibhāvo**. Ambatarunicitam mahāmahindattherādīhi otiṇṇaṭṭhānam **therambatthalam**. Yathā paṭipakkhaviyāyā yodhājīvā nimmalameva asitomarādiṃ gahetvā vicaranti, evaṃ bhikkhunāpi kilesavijayāya nimmalāva jhānābhiññā vaḷaṅgītabbāti imamattham dassetum “**tasmā**”tiādi vuttam.

Paṭiṭṭhābhāvoti idha parassa upaddavūpasamanam adhippetam. Taṃ hi khippanisantibhāvato garutaram accāyikakiccāsāhanavasena vidhātābbato durabhisambhavatarattā. Taṃ pana **rakkhitattheranidassaneneva** siddhampi tato garutarena āṅgāravassaparitāṇena vibhāvetum “**giribhaṇḍavāhanapūjāya...pe...thero viyā**”ti āha. **Giribhaṇḍavāhanapūjā** nāma cetiyagirimādiṃ katvā sakaladīpe, samudde ca yāva yojanā mahatī dīpapūjā. **Pathaviṃ māpetvāti** mārena pavattitam āṅgāravassam phuliṅgamattenapi yāva manusse na pāpuṇāti, tāvadeva ākāse pathaviṃ nimminivā.

Balavapubbayogānanti garutarūpanissayānam, iddhividhādīnam hetubhūtamahābhinīhārānanti attho. **Aggasāvakādīnanti ādi**-saddena ekacce mahāsāvake saṅgaṇhāti. **Bhāvanānukkamo** yathāvuttam cittaparidamanam. **Paṭisambhīdānti ādi**-saddena ṭhānāṭhānaññādīnampi saṅgaho vedītabbo, na

sesābhiññānameva. Sāvakanampi hi ṭhānāṭhānaññādīni padesavasena ijjhanti. **Tasmāti** yasmā pubbahetusampannasēva yathāvuttaṃ bhāvanānukkamaṃ vinā abhiññāyo ijjhanti, na itarassa, tasmā. **Aggidhamanādihīti** aggimhi tāpanakoṭṭanādīhi. **Yathā cāti ca-saddena** lākhākārādīnaṃ lākhakoṭṭanādīm avuttampi saṅgaṇhāti. **Chanda...pe...vasenāti** “chandavato ce abhiññā sījjhati, mayhampi sījjhati”ti kattukamyatāchandaṃ sīsaṃ dhuraṃ jeṭṭhaṃ pubbaṅgamaṃ katvā, chandaṃ vā uppādetvā taṃ bhāvanāya mukhaṃ katvā jhānassa samāpajjanavasena. Eseva nayo sesesupi. **“Āvajjanādivasībhāvavasena”**ti idaṃ aṭṭhasupi samāpattīsu sātisaṃ vaṣībhāvāpādanaṃ sandhāya vuttaṃ. Tañca kho ādikammikavasena, na katādhikārasenāti āha **“pubbahetu...pe...vaṭṭati”**ti. Pubbahetusampannasā hi yaṃ jhānaṃ pādakaṃ katvā abhiññā nibbattetabbā, tattheva sātisaṃ ciṅṅavasitāpi icchitabbā, na sabbatthevāti adhippāyo. “Catutthajjhānamatte ciṅṅavasina”ti vacanato arūpasamāpattīyo vināpi abhiññā ijjhantīti vadanti. Tampi yadi pubbahetusampannasā vasena vuttaṃ, yuttameva. Athetarassa, tesam matimattaṃ. **Yathāti** yena pakārena yena vidhinā. **Etthāti** etasmiṃ iddhiividhanipphādana.

368. Tatrāti ca tadeva paccāmasati. **Pālinayānusārenevāti** pālīgatiyā anusarāneva, pāṭhasaṃvaṇṇanānukkamenevāti attho. “Catutthajjhānaṃ upasampajja viharatī”ti vatvā “so”ti vuttattā āha **“adhigatacatutthajjhāno yogī”**ti. “Evaṃ samāhite”ti ettha **evaṃ-saddo** heṭṭhājjhānattayādhigamaṃ paṭipāṭisiddhasā catutthajjhānasamādhānassa nidassanattoti āha **“evanti catutthajjhānakkamanidassanameta”**nti, catutthajjhānassa, tassa ca adhigamakkamassa nidassanaṃ. Yena samādhānānukkamena catutthajjhānasamādhī laddho, tadubhayanidassananti attho. Tenāha **“iminā...pe...vuttaṃ hotī”**ti. Yadi “eva”nti idaṃ āgamanasamādhinā saddhiṃ catutthajjhānasamādhānaṃ dīpeti. Satipārisuddhisamādhī eva pana iddhiyā adhiṭṭhānabhāvato padhānanti āha **“catutthajjhānasamādhinā samāhite”**ti. **Upekkhāsati pārisuddhibhāvenāti** upekkhāya janitasati pārisuddhisabbhāvena. Sabbapaccanīkadhammūpakkilesapārisuddhāya hi paccanīkasamanepi abyāvaṭṭāya pārisuddhiupekkhāya vattamāyā catutthajjhānaṃ, taṃsampaṃyuttadhammā ca supārisuddhā, suvisadā ca hontī, satisīsenā pana tattha desanā katāti āha **“upekkhāsati pārisuddhibhāvena parisuddhe”**ti. Parisuddhiyā eva paccayavisesena pavattiviseso pariyoḍātātā sudhantasuvaṇṇassa nighaṃsanena pabhassaratā viyāti āha **“parisuddhattāyeva pariyoḍāte, pabhassareti vuttaṃ hotī”**ti.

Sukhādīnaṃ paccayānaṃ ghātenāti sukhasomanassānaṃ, dukkhadomanassānañca yathākkamaṃ rāgadosapaccayānaṃ vikkhambhana. “Sukhaṃ somanassassa paccayo, somanassaṃ rāgassa, dukkhaṃ domanassassa”ti hi vuttaṃ. Yathā rāgādayo cetaso malāsucibhāvena “aṅgaṇāni”ti vuccanti, evaṃ upagantvā kilesanaṭṭhena upakkilesāti āha **“anaṅgaṇattāyeva vigatūpakkilese”**ti. Tenāha **“aṅgaṇena hi taṃ cittaṃ upakkilissati”**ti, vibādhiyati upatāpīyatīti attho. **Subhāvitattāti** paṅuṇabhāvāpādanaṃ suṭṭhu bhāvitattā. Tenāha **“vasībhāvappatte”**ti, āvajjanādīnā pañcadhā, cuddasavidhena vā paridamanena vasavattitaṃ upagateti attho. **Vase vattamānaṃ hi cittaṃ** paṅuṇabhāvāpattiyā supārimadditaṃ viya cammaṃ, supārikammakatā viya ca lākhā **muduntī vuccati. Kammakkhameti** vikubbanādiiddhikammakkhame. **Tañca ubhayanti** mudutākammaniyaḍvayaṃ.

Nāhantiādīsu na-kāro paṭisedhattho. **Ahanti** satthā attānaṃ niddisati. **Bhikkhveti** bhikkhū ālapati. **Aññanti** idāni vuccamānacittato aññaṃ. **Ekadhammampīti** ekampi sabhāvadhammaṃ na samanupassāmīti sambandho. Ayaṃ hettha attho – ahaṃ, bhikkhave, sabbaññūtaññāna oloketopi aññaṃ ekadhammampi na samanupassāmī. **Yaṃ** vaṣībhāvāpādanaṃ **bhāvitaṃ**, tathā punappunaṃ karaṇena **bahulīkataṃ**, evaṃ savisesamudubhāvappattiyā **mudum**, kammakkhamatāya **kammaniyañca** hotī. **Yathayidaṃ cittanti** attano, tesañca paccakkhatāya evamāhāti. Yathā yathāvuttā parisuddhatādayo na vigacchantī, evaṃ subhāvitaṃ cittaṃ.

Tattha avatṭhitaṃ idha “ṭhitaṃ, āneñjappatta”nti ca vuttanti āha **“etesu parisuddhatādīsu ṭhitattā ṭhite, ṭhitattāyeva āneñjappatte”**ti. Yathā mudukammaññatā vaṣībhāvappattiyā lakkhīyanti, evaṃ vaṣībhāvappattīpi mudukammaññatāhi lakkhīyatīti, mudukammaññabhāvena vā attano vase ṭhitattā “ṭhite”ti vuttaṃ. Yathā hi karaṇena phalaṃ niddharīyati, evaṃ phalenāpi karaṇaṃ niddharīyatīti niccalabhāvena avatṭhānaṃ āneñjappatti. Sā ca sampayuttadhammesu thirabhāvena, paṭipakkhehi akammaniyaṭṭāya ca sambhavanī saddhādībalānaṃ ānubhāvena hotīti “saddhādīhi pariggahitattā āneñjappatte”ti saṅkhepato vuttamatthaṃ vivaritaṃ **“saddhāpariggahitaṃ hī”**tiādi vuttaṃ. Tattha **saddhāpariggahitanti** evaṃ subhāvitaṃ vaṣībhāvappattaṃ etaṃ cittaṃ ekamsena abhiññāsacchikaraṇīyānaṃ dhammānaṃ abhiññāsacchikiriyāya saṃvattatīti evaṃ pavattāya saddhāya pariggahitaṃ yathāvuttasaddhābalena upatṭhambhitaṃ. **Assaddhiyenāti** tappaṭipakkhena assaddhiyena hetunā na iñjati na calati na kampati, aññadatthu upari visesāvahabhāveneva tiṭṭhati. **Vīriyapariggahitanti**ādīsupi iminā nayena attho veditaḍbo. Ayaṃ pana viseso – **vīriyapariggahitanti** vaṣībhāvāpādanaparidamanasādhanena

vīriyena upatthambhitam. **Satipariggahitanti** yathāvutte bhāvanābahulīkāre asammosasādhikāya, kusalānañca dhammānaṃ gatiyo samannesamānāya satiyā upatthambhitam. **Samādhipariggahitanti** tattheva avikkhepasāadhanena samādhānena upatthambhitam. **Paññāpariggahitanti** tassā eva bhāvanāya upakārānupakāradhammānaṃ pajānanalakkhaṇāya paññāya upatthambhitam. **Obhāsagatanti** ñāṇobhāsasahagatam. Obhāsabhūtena hi yathāvuttasamādhānaṃvaddhitena ñāṇena saṃkilesapakkhaṃ yāthāvato passanto tato utrasanto ottappanto taṃ adhibhavati, na tena abhibhūyati. Tenāha “**kilesandhakārena na iñjati**”ti. Etena ñāṇapariggahitam hirottappabalaṃ dasseti.

Aṭṭhaṅgasamannāgatanti catutthajjhānasamādhinā samāhitatā, parisuddhatā, pariyodātātā, anaṅgaṇatā, vigatūpakkilesatā, mudubhāvo, kammaniyatā, āneñjappattiyā ṭhitatā, samāhitassa vā cittassa imāni aṅgāni “samāhite”ti imaṃ aṅgabhāvena aggahetvā ṭhitiāneñjappattiyā visuṃ gahetvā imehi aṭṭhahi aṅgehi samannāgatam. **Abhinīhārakkhamanti** iddhividhādītattham abhinīhārakkhamam tadabhimukham karaṇayoggaṃ. Tenāha “**abhiññāsacchikaraṇiyānaṃ dhammānaṃ abhiññāsacchikiriyā**”ti.

Kāmaṃ nīvaraṇāni vikkhambhetvā eva paṭhamajjhānasamadhigamo, vitakkādike vūpasame eva ca dutiyajjhānādisamadhigamo, tathāpi na tathā tehi dūrībhūtā apētā vā yathā catutthajjhānato, cetaso malīnabhāvasaṅkhātāuppilābhogakarehi nīvaraṇādīhi suṭṭhu vimuttiyā tassa parisuddhi, pariyodātātā ca yuttāti āha “**nīvaraṇa...pe... pariyodāte**”ti. **Jhānapaṭilābhapaccayānanti** jhānapaṭilābhahetukānaṃ jhānapaṭilābham nissāya uppajjanakānaṃ. **Pāpakānanti** lāmakānaṃ. **Ichhāvacarānanti** icchāya avacarānaṃ icchāvasena otiṇṇānaṃ “aho vata mameva satthā paṭipucchitvā paṭipucchitvā bhikkhūnaṃ dhammaṃ deseyyā”tiadinayappavattānaṃ mānamāyāsāṭheyyādīnaṃ. **Abhijjhādīnanti** ādi-saddenāpi tesamyeva saṅgaho. Abhijjhā cettha paṭhamajjhānena avikkhambhaneyyā, mānādayo ca tadekaṭṭhā daṭṭhabbā “jhānapaṭilābhapaccayāna”nti anuvattamānattā. Vikkhambhaneyyā pana nīvaraṇaggahaṇeneva gahitā, kathamā pana paṭhamajjhānena avikkhambhaneyyā idha vigacchantīti? “Sabbe kusalā dhammā sabbākusalānaṃ paṭipakkhā”ti sallekhaṭṭhāpattivasena evaṃ vuttaṃ jhānassa aparāmaṭṭhabhāvadassanato. Ye panettha “icchāvacarānaṃ abhijjhādīna”nti imehi padehi kopaapaccayakāmarāgabyāpādādayo gahitāti adhippāyena “jhānapaṭilābhapaccayāna”nti pāṭham paṭikkhipitvā “jhānapaṭilābhapaccanīkāna”nti pāṭhoti vadanti, taṃ tesam matimattam tathā pāṭhasseva abhāvato. Jhānapaṭilābhapaccanīkā ca nīvaraṇā ceva tadekaṭṭhā ca tesam dūrībhāvaṃ vatvā puna abhāvavigamacodanāya ayujjamānattā. Nanu ca **anaṅgaṇasutta-** (ma. ni. 1.57 ādayo) **vatthasuttesu** (ma. ni. 1.70 ādayo) ayamatto na labbhati, oḷārikānaṃyeva pāpadhammānaṃ tattha adhippetattā? Saccametam, idha pana adhigatacatutthajjhānassa vasena vuttattā sukhumāyeva te gahitā, aṅgaṇūpakkilesatāsāmaññena panettha suttānaṃ apadisaṇam. Tathā hi “**suttānusārenā**”ti vuttaṃ, na pana suttavaseṇāti. Avassaṃ ce tamevaṃ sampaṭicchitabbam adhigatajjhānānampi kesaṇi icchāvacarānaṃ pavattisabbhāvato.

Iddhipādabhāvūpagamenāti iddhiyā pādakabhāvassa padaṭṭhānabhāvassa upagamanena. **Bhāvanāpāripūriyāti** ito paraṃ kattabbassa bhāvavasena abhinīhārakkhamabhāvanāya paripuṇṇattā. **Paṇītabhāvūpagamenāti** tato eva padhānabhāvaṃ nītatāya uttamaṭṭhena, atittikaraṭṭhena ca paṇītabhāvassa upagamanena. Ubhayañcetam ṭhitiyā kāraṇavacanam paripuṇṇāya bhāvanāya paṇītabhāvappattiyā “**ṭhite**”ti. “**Āneñjappatte**”ti idaṃ ṭhitiyā visesaṇam. Tenāha “**yathā āneñjappattam hoti, evaṃ ṭhite**”ti. Imasmiṃ pakkhe “ṭhite āneñjappatte”ti ubhayamekaṃ aṅgaṃ, “samāhite”ti pana idampi ekamaṅgaṃ. Tenevassa paṭhamavikkappato visesaṃ sandhāyāha “**evampi aṭṭhaṅgasamannāgata**”nti.

Dasaidhikathāvaṇṇanā

369. Nipphattiatthenāti sijjhanatṭhena. **Paṭilābhatṭhenāti** pāpuṇanatṭhena. **Tanti** kāmitam vatthum. **Samijjhatīti** nippajjati. Pabbajjam ādiṃ katvā yāva jhānamaggā idha **nekkhammam**. **Ijjhatīti** pāpuṇiyati. **Paṭiharatīti** **pāṭihāriyanti** yasmā paṭipakkham harati apaneti, tasmā pāṭihāriyam. Attano paṭipakkham haratīti pāṭihāriyam, nekkhammādi, pāṭihāriyameva pāṭihāriyam, yathā “vekatam, vesama”nti ca.

Ijjhanatṭhenāti nippajjanatṭhena. **Upāyasampadāyāti** sampannaupāyassa, ñāyārambhassāti attho. **Ijjhatīti** pasaveti. **Sīlavāti** ācārasīlena sīlavā. **Kalyāṇadhammoti** dasakusalakammam pathavasena sundaradhammo. Sīlasampattiyā vā **sīlavā**. Dānādisesapuññakiriyavattuvasena **kalyāṇadhammo**. **Panidāhissatīti** patthessati.

Ijjhantīti vadḍhanti, ukkaṃsam pāpuṇantīti attho. Sāṭisayanippajjanapaṭilābhasijjhanabuddhiatthe hi iddhi vuttā. **Sā dasavidhāti** sabbā iddhiyo ānetvā atthuddhārasena idhādhippetam iddhiṃ dassetuṃ vuttaṃ. Bahubhāvādikassa adhiṭṭhānaṃ adhiṭṭhānaṃ etissā atthīti **adhiṭṭhānā**. Vividham rūpanimmānasāṅkhātam

kubbanam etissā atthīti **vikubbanā**. **Manomayāti** jhānāmanena nibbattibhāvato manomayā. **Ñāṇassa** vipphāro vegāyitattam etissā atthīti **ñāṇavipphārā**. Ariyānam ayanti **ariyā**. Yato kutoci kammavipākato jātā iddhi **kammavipākajā**. Sāṭisayapuññanibbattā iddhi **puññavato iddhi**. Kammavipākajā iddhi jātito paṭṭhāya hoti, itarā yadā tadā puññassa vipaccanakāleti evam vā imāsam viseso veditabbo. Āthabbanavijjābhiniṅgātibbattā **vijjāmayā**. **Sammāpayogo** upāyapayogo ñāyārambho.

370. Pakatiyā ekoti sabhāvena eko. **Bahukanti** bahum. Tena aggahitaparicchedam adhiṭṭhātabbassa anekabhāvam dassetvā puna paricchedato dassetum “**sataṃ vā**”tiādi vuttam. **Āvajjatīti** parikammasaṅkhātena ābhogena ābhujati bhāvīrūpe tena parikammamanasikārena manasi karoti. **Ñāṇena adhiṭṭhātīti** tathā parikammaṃ katvā abhiññāñāṇena yathādhippete bahuke adhiṭṭhātī, adhiṭṭhānacittena saheva bahubhāvāpattito bahubhāvāpādakam iddhividhañāṇam pavattento ca tathā adhiṭṭhātīti vuccati. Sesesupi eseva nayo. **Evanti** pakārattho evam-saddo, tena sabbampi adhiṭṭhānappakāram saṅgaṇhāti. **Adhiṭṭhānavasenāti** “ñāṇena adhiṭṭhātī”ti (paṭi. ma. 3.10) evam vuttaadhiṭṭhānavasena nipphannatā.

371. Pakatīvaṇṇanti pakatisaṅghānam attano pakatīkarūpaṃ. **Pakatīvaṇṇavijāhanavikāravasenāti** attano pakatīvaṇṇavijāhanapubbakassa kumārakavaṇṇādivaṇṇavikārasa vasena.

372. Imamahā kāyāti paccakkhabhāvena “imamahā”ti vuttā bhikkhussa karajakāyā. **Aññam kāyanti** aññam iddhimayaṃ kāyam. Tato eva iddhimayarūpavantatāyā **rūpiṃ**. Abhiññāmanena nibbattatā **manomayam**. **Nipphattivasenāti** nipphajjanavasena. Abhiññāñāṇassa hi yathā manomayo kāyo nipphajjati, tathā pavatti **manomayiddhi**. Eseva nayo sesesupi. Yadi evam kathamayameva manomayiddhīti? Ruḥhivesā veditabbā yathā “manomayo attabhāvo”ti, yathā vā “gosamaññā visāṇādīmatī piṇḍe”. Atha vā abbhantarato nikkhante, iddhimatā ca ekantasādise imasmim nimmāne supākāto manasā nibbattitabhāvoti yathā sāṭisayo manomayavohāro, na tathā aññāsu adhiṭṭhānavikubbaniddhīsu samaññāntaravantāsūti veditabbaṃ.

373. Ñāṇupattito pubbe vāti arahattamaggañāṇupattito pubbe vā vipassanākkhaṇe, tatopi vā pubbe antimabhavikassa paṭisaṅghiggaṇato paṭṭhāya. **Pacchā vā** yāva khandhapariniṅgānā. **Taṅkhaṇe vā** magguppattisamaye. **Ñāṇānubhāvanibbato visesoti** sūriyassa utṭhitaṭṭhāne, samantato ca ālokarāṇasamatthātā viya tasseva ñāṇassa ānubhāvena nibbato sabbaso pahātabbapahānabhāvetabbabhāvanāpāripūrisaṅkhāto viseso. Vatthūni pana anantarāyatāvasena āgatāni. **Aniccānupassanāyāti** saṅkhāre aniccato anupassantiyā balavavipassanāya. Āraddhavipassanassa hi yathāvuttavipassanāya pavattikkhaṇe tato pubbe, pacchā ca pakīṇṇakasammasanavāre nīccasaññāya pahānaṭṭho ijhati. Eseva nayo sabbattha. Kāmaṃ ettakāya saṅkhepakathāyapi adhippetattho pakāsītova, vittharakathāya pana vibhūtataro hotīti āha “**vitthārena kathetabba**”nti.

Gabbhagatassevāti anādare sāmivacanaṃ. **Vuttanayenāti** “pacchimabhavikassā”tiādinā **bākulattheravattumhi** vuttanayena.

Dārubhāram katvāti dārubhāram sakaṭe katvā, āropetvāti attho. **Ossajjivāti** chaḍḍetvā. **Sakaṭamūleti** sakaṭasamīpe. **Vālayakkhānucaritēti** kururehi yakkhehi anuvicaritabbe. Yakkhapariggahitañhi rājaganagaraṃ.

374. Samādhītōti paṭhamajjhānādisamādhīto. **Pubbeti** upacārajjhānakkhaṇe. **Pacchāti** samāpattiyā ciṅṇapariyante. **Taṅkhaṇeti** samāpanakkhaṇe. **Samathānubhāvanibbato visesoti** tasmim tasmim jhāne samādhitejena nibbato nīvaraṇavikkhambhanavitakkādisamatikkamasaññāvedayitanirodhaparissayasahanādiko viseso.

Kapotakandarāyanti evaṃnāmake araññavihāre. **Juṃhāya rattiyāti** candālokatīyā rattiyā. **Navoropitehi kesehīti** itthambhūtalakkhaṇe karaṇavacanaṃ. **Yassāti** pahārassa. **Tassāti** yakkhassa. Khippanisanti bhāvassa ukkaṃsagatattā thero tasmim paharante eva samāpattim samāpajjīti āha “**paharaṇasamaye samāpattim appesī**”ti. Pāḷiyam pana “nisinno hoti aññataram samādhim samāpajjivā”ti (udā. 34) vuttam. Ime pana therā samāpattito vuṭṭhānasamakālam tena pahāro dīnnoti vadanti.

Sañjivatttheranti kakusandhassa bhagavato dutiyam aggasāvakaṃ mahātheram sandhāyāha. So hi āyasmā araññādīsu yattha katthaci nisinno appakasireneva nirodham samāpajjati, tasmā ekadivasam aññatarasmim rukkhāmūle nirodham samāpajjī, tam sandhāya vuttam “**nirodhasamāpanna**”ntiādi. Cīvare aṃsumattampi na jhāyittha, sarīre kā kathā. Teneva hi thero “sañjīvo” tveva paññāyittha. **Ayamassāti** assa āyasmato

sañjvattherassa yo nirodhasamāpattiyam aggiparissayābhāvo, ayam samādhivipphārā iddhīti yojanā. Katham pana nirodhasamāpattiyam samādhivipphārasambhavoti āha “**anupubba...pe... nibbattattā**”ti.

Paṭhamam ṭhapitabhaṇḍakassāti sabbapaṭhamam ṭhapitabhaṇḍakassa. Tañhi gahaṇakāle sabbapacchimam gayhati. **Kālaparicchedavasenāti** “ettake kāle gate vuṭṭhahissāmī”ti samāpattito pubbe katakālaparicchedavasena. **Bhītā viravimsūti** rattandhakāre rūpadassanena “pisāco uṭṭhahatī”ti maññamānā. Ettakehi nāma bhaṇḍakehi ajjhotthaṭṭo nibbikāro “aho mahānubhāvo, aho vivekavāsī”ti ca **theragatena pasādena**.

Tattatelakaṭāhanti ādhārasēna ādheyyamāha, kaṭāhe tattatelaṃ kaṭāhena āsiñcīti adhippāyo. **Vivaṭṭamānanti** katthacipi alagganavasena bhassantaṃ.

Saparivārāti pañcahi itthisatehi saparivārā. **Rājānam mettāya pharīti** odissakamettāsamāpattiyā rājānam phusi. **Khipitunti** vijjhitaṃ. **Oropetunti** sarasannāham paṭisaṃharitaṃ.

375. Paṭikkūlādīsūti anīṭṭhādīsū. Anīṭṭham hi paṭikkūlam, amanuññampi “paṭikkūla”nti vuccati. **Ādi-**saddena apaṭikkūlādīṃ saṅgaṇhāti. **Tatthāti** paṭikkūlārammaṇe. **Upekkhakoti** chaḷaṅgupekkhāya upekkhako. **Tatthāti** paṭikkūlāpaṭikkūlabhede vatthusmiṃ. **Satoti** sativepullappattiyā satimā. **Sampajānoti** paññāvepullappattiyā sampajānakārī. **Ayanti** ayam paṭikkūlādivatthūso apaṭikkūlasaṅñīvihārādikā khīṇāsavānam aggamaggādhigamasiddhā cittissariyatā. Tenāha “**cetovasippattānam...pe... vuccatī**”ti.

Anīṭṭhe vatthusmiṃ sattasaññite **mettāpharaṇam vā** dhātuso paccavekkhaṇāya **dhātumanasikāram vā** gūṭhādike dhātumanasikāram karontoti yojetabbaṃ. **Apaṭikkūlasaṅñī viharatīti** hitesitāya, dhammasabhāvacintanāya ca na paṭikkūlasaṅñī hutvā iriyāpathavīhārena viharatī. **Iṭṭhe vatthusmiṃ** nātimittādike. Kesādiasucikoṭṭhāsamatamevāti **asubhapharaṇam vā** asubhāmanasikāram vā. Tattha rūpadhammajātam **aniccanti** ādiattho iti-saddo, tasmā aniccadukkhānattavipariṇāmadhammoti manasikāram vā karontoti yojanā. **Paṭikkūlāpaṭikkūlesūti** iṭṭhānīṭṭhāni vatthūni ekajjham gahetvā vadati. Esa nayo itarattha. Yam vā sattānam paṭhamam paṭikkūlato upaṭṭhitameva pacchā apaṭikkūlato upatīṭṭhati, yañca apaṭikkūlato upaṭṭhitameva pacchā paṭikkūlato upatīṭṭhati, tadubhayepi khīṇāsavo sace ākaṅkhati, vuttanayena apaṭikkūlasaṅñī vā vihareyya, paṭikkūlasaṅñī vāti ayamariyiddhi vuttā.

Cakkhunā rūpaṃ disvāti kāraṇavasena “cakkhū”ti laddhavohārena rūpadassanasamatthena cakkhuviññāṇena, cakkhunā vā kāraṇabhūtena, dvārabhūtena vā rūpaṃ passivā. **Neva sumano hotīti** gehassitasomanassassāyam paṭikkhepo, na nekkhammapakkhikāya kiriyāsomanassavedanāya. **Chaḷaṅgupekkhanti** iṭṭhānīṭṭhachalārammaṇāpāthe parisuddhapakatibhāvāvijahanalakkhaṇam chasu dvāresu pavattiyā “chaḷaṅgupekkhā”ti laddhanāmam tatramajjhātupekkham. Yathāvuttamattham pāḷiyā samatthetum “**paṭisambhidāya**”ntiādi vuttaṃ.

376. Pakkhiādīnanti ādi-saddena devādīnam saṅgaho. **Vehāsagamanādīkāti** pana ādi-saddena cakkhuvisuddhiādīṃ saṅgaṇhāti. Kusalakammena nibbattitvāpi akusalavipākānubhāvena sukhasamussayato vinipatitattā **vinipātīkānam**. **Jhānanti** abhiññāpattam jhānam sandhāyāha. Vipassanāpi ukkaṃsagatā ubbegapītisahitā ākāse laṅghāpanamattāpi hotīti vuttaṃ “**vipassanam vā**”ti. “**Paṭhamakappikāna**”nti idaṃ “ekaccānam manussāna”nti imassa visesaṃ daṭṭhabbaṃ. **Evamādīnanti ādi-**saddena punabbasumātādīnam saṅgaho daṭṭhabbo.

377. Vehāsanti bhummatthe upayogavacanam, accantasamyoge vā. Cakkavattī hi cakkaratanaṃ purakkhatvā attano bhavanato abbhuggantvā ākāseva sineruṃ padakkhiṇam katvā sakalacakkavāḷam anusaṃyāyatīti. **Assabandhāti** assapālā, ye assānam yavadāyakā. Tathā **gobandhā**.

Cakkavattīādīnam puññiddhiyā vitthāriyamānāya atipapañco hotīti puññavato iddhiṃ lakkhaṇato dassentena “paripākam gate puññasambhāre ijghanakaviseso”ti vatvāpi jotikādīnam puññiddhiṃ ekadesena dassetum “**ettha cā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **suvanṇapabbatoti** sabbasuvanṇamayo pabbato. Tassa kira gahitagahitaṭṭhāne odhi na paññāyati. **Ekasītā matteti** ettha **sītā** nāma kasanavasena naṅgalassa gatamaggo. **Tumbaṃ** nāma āḷhakaṃ. **Cuddasa maggāti** catuddasa kasanamaggā.

378. Vijjam pariṇipitvāti gandhārīvijjādīkam attano vijjam katūpacāram parivattetvā mantapaṭhanakkamena paṭhitvā.

379. **Sammāpayogenāti** upāyapayogena, yathā yathicchitathasiddhi hoti, tathā pavattitañāyārambhena. **Tassa tassa kammassāti** yathādhippetassa nipphādetabbakammassa. **Ettha cāti** “tattha tattha sammāpayogappaccayā ijjhanaṭṭhena iddhī”ti (paṭi. ma. 3.18) imissā dasamāya iddhiyā niddeseṇi. **Purimāpālisadisāvā**”ti samādhivipphāraiddhiādīnaṃ niddesasadisāvā. **Sakaṭabyūhādikaraṇavasenāti** sakaṭabyūhacakkabyūhpadumabyūhādīnaṃ saṃvidhānavasena nibbattavisesoti sambandho. Gaṇitagandhabbādi **sippakammaṃ**. Sallakattakādi **vejjakammaṃ**. Irubbedādīnaṃ **tiṇṇaṃ vedānaṃ**.

“Ekopi hutvā bahudhāva hotī”tiādīnā (dī. ni. 1.238; ma. ni. 1.147; saṃ. ni. 5.834; paṭi. ma. 1.102; 3.10) adhiṭṭhānidhiyā eva gahitattā āha “**adhiṭṭhānā iddhiyeva āgatā**”ti. **Imasmiṃ panattheti** imasmiṃ abhiññānisamsasāṅkhāte, iddhividhasāṅkhāte vā atthe.

380. “Ekavidhena nānavatthu”ntiādīsu (vibha. 751) koṭṭhāsatto vidhasaddo, “vividhampi senābyūhaṃ dasseti”tiādīsu (paṭi. ma. 3.13) vikappattho, tadubhayampettha yujjatiṭṭi dassento āha “**iddhividhāyāti iddhikoṭṭhāsāya, iddhivikappāya vā**”ti. Iddhi hi abhiññāsu eko koṭṭhāso, vakkhamānehi bhedehi anekappabhedā ca. **Vuttappakāravasenāti** vuttassa cuddasappakārassa, cittaparidamanassa samāhitatāḍippakārassa ca vasena. “Iddhividhāyā”ti tadatthassa sampadānavacananti āha “**iddhividhādihigamatthāyā**”ti. “**Kasiṇārammaṇato apanetvā**”ti idaṃ abhiññāpādakariparikkammacittānaṃ samānasantānatāya vuttaṃ, na parikkammacittassa kasiṇārammaṇatā. **Iddhividhābhimukhaṃ peseti**ti nipphādetabbassa iddhividhassa abhimukhabhāvena pavatteti. Yaṃ hi “sataṃ homī”tiādīnā parikkammacittassa pavattanaṃ, tadevassa abhinīharaṇaṃ, iddhividhābhimukhapesanañca tatheva iddhividhassa pavattanato abhininnāmanaṃ idha parikkammacittassa iddhividhe adhimuttīti āha “**adhigantabbaidhipoṇaṃ iddhipabbhāraṃ karoti**”ti. Idha paccanubhavanaphusanā sacchikiriyāpattipariyāyā evāti dassento “**pāpuṇāṭīti attho**”ti āha. **Assāti** iddhividhassa.

Ekopīti pi-saddo vakkhamānaṃ bahubhāvaṃ upādāya sampiṇḍanattho. So hissa paṭiyogī “ekopi hutvā bahudhā hoti, bahudhāpi hutvā eko hotī”ti. So ca kho bahubhāvaṃ nimminivā ṭhitassa antarāva ekabhāvūpagamo. Yathākālaparicchedaṃ pana saraseneva ekabhāvūpagamo idha nādhippeto aniddhinimmānabhāvato. Tampi pubbe katakālaparicchedavasena siddhattā iddhānubhāvovayāti keci. Aṭṭhāne vāyaṃ **pi-saddo**, eko hutvā bahudhāpi hoti, bahudhā hutvā ekopi hotīti sambandho. Imasmiṃ pakkhe pi-saddo vakkhamānaṃ ekabhāvaṃ upādāya “sampiṇḍanattho”ti vatvā “so hī”tiādī sabbāyaṃ yathārahaṃ vattabbaṃ. Bahubhāvanimmāne payojanaṃ dassetuṃ “**bahūnaṃ santike**”tiādī vuttaṃ. Tattha **bahūnaṃ santiketī** attanā nimmitānaṃ bahūnaṃ samīpe, tehi parivārito hutvāti adhippāyo. **Vā-saddo** avuttavikappattho, tena “dhammaṃ vā kathetukāmo”ti evamādi saṅgayhati. “**Ñāpēna adhiṭṭhahanto** evaṃ hotī”ti ānetvā sambandhitabbaṃ.

381. Bhavati ettha iddhīti **bhūmiyo**, jhānāni. **Etthāti** ca hetumhi bhummavacanaṃ. Vivekato jātā bhūmi **vivekajabhūmi**. Vivekaṃ hi paṭhamaṃ jhānaṃ nīvaraṇavivekasambhūtattā. Pītisukhabhūtā bhūmi **pītisukhabhūmi**. Dutiyajjhānāñhi pītisukhabhūmibhūtañceva pītisukhasañjātāñca samādhivasena. Upari dvīsupi eseva nayo. **Iddhilābhāyāti** iddhiyā adhigamāya. **Iddhipaṭilābhāyāti** iddhiyā punappunaṃ labhamānāya, bahulīkaraṇāyāti attho. **Iddhivikubbanatāyāti** iddhiyā vividharūpakāraṇāya, vikubbaniddhiyāti attho. **Iddhivisavitāyāti** iddhiyā vividhānisamsapasavanaṃ. **Iddhivisitāyāti** iddhiyā khippanisantiādibhāvāvahavasībhāvattāyā. **Iddhivesārājyāti** iddhiyā paṭipakkhadūrībhāvena vigatasamkilesatāya suṭṭhu visāradabhāvāya. Catutthajjhānaṃ tāva iddhiyā bhūmi hotu tattha paṭiṭṭhāya nipphādetabbato, itarāni pana kathanti āha “**ettha cā**”tiādī. Tattha tiṇi jhānāni sambhārabhūmiyoti veditabbānti sambandho. Tatiyajjhāne sukhapharaṇena, paṭhamadutiyesu pītipharaṇena sukhapharaṇena ca hetubhūtenāti yathārahavasena yojanā. Pharaṇaṃ cettha jhānassa subhāvītabhāvena sātīsayānaṃ pītīsuksānaṃ vasena jhānappaccayādīnā sahaṅgātanāmakāyassa paribrūhanaṃ, rūpakāyassa ca taṃsamuttāhānehi paṇītarūpehi paripphuṭatā. Tenāha bhagavā “pītīsuksāna abhisandeti parisandeti paripūreti parippharati”ti (dī. ni. 1.226; ma. ni. 1.427). **Sukhasaññanti** jhānasukhena sahaṅgataṃ saññaṃ. **Lahusaññanti** taṃsāmpayuttalahutāsahagataṃ saññaṃ. **Okkamitvāti** anupavisitvā. Tesu hi jhānesu sātīsayāya lahutāya sampayuttaṃ sukhaṃ santānavasena pavattento yogī taṃ samokkanto viya hotīti evaṃ vuttaṃ. Saññāsīsena niddeso. Jhānasāmpayuttā hi lahutā vināpi iddhiyā ākāsaṃ laṅghāpanappamāṇappattā viya hoti. Lahubhāvaggahaṇeneva cettha mudukammaññabhāvāpi gahitā eva. Tenāha “**lahumudukammaññakāyo hutvā**”ti.

Iminā pariyaēnāti tiṇṇaṃ jhānānaṃ samāpajjanena sukhalahubhāvappattanāmarūpakāyassa sati cittaparidamane catutthaṃ jhānaṃ sukheva iddhipaṭilābhāya saṃvattatīti iminā pariyaēyena. Pakatibhūmiyā hi adhiṭṭhānabhūtā sambhārabhūmiyo pākārassa nemippadeso viyāti.

382. Iddhipādaniddese **cattāro**ti gaṇanaparicchedo. **Iddhipādā**ti ettha ijjhatīti iddhi, samijjhati nipphajjati attho. Ijjhanti vā eṭāya sattā iddhā vuddhā ukkaṃsagatā hontīti iddhi. Paṭhamenatthena iddhi eva pādoti iddhipādo, iddhikoṭṭhāsoti attho. Dutiyenatthena iddhiyā pādoti iddhipādo. **Pādoti** patiṭṭhā, adhiḡamūpāyoti attho. Tena hi uparūparivisesasaṅkhātāṃ iddhiṃ pajjanti pāpuṇanti. Ayaṃ tāva aṭṭhakathānayo. Tattha iddhi-saddassa paṭhamo kattuuttho, dutiyo karaṇattho vutto. Pāda-saddassa eko karaṇatthova. Pajjitabbāva iddhi vuttā, na ca ijjhantī, pajjitabbā ca iddhi pajjanakaraṇena pādena samānādhikaraṇā hotīti paṭhamena atthena “iddhi eva pādo iddhipādo”ti na sakkā vattuṃ. Tathā iddhikiriyākaraṇena sādhetabbāva vuddhisāṅkhātā iddhi pajjanakiriyākaraṇena pajjitabbāti dvinnāṃ karaṇānaṃ na asamānādhikaraṇatā sambhavatīti dutiyenatthena “iddhiyā pādo iddhipādo”ti ca na sakkā vattuṃ. Tasmā paṭhamenatthena samānādhikaraṇasamāso, dutiyena sāmivacanasamāso na yujjati paṭhamenatthena iddhiyā pādo iddhipādo, dutiyenatthena iddhi eva pādo iddhipādoti samāso yutto, yathāvuttopi vā, pādassa ijjhamānakoṭṭhāsaijjhanakaraṇūpāyabhāvato.

Pubbabhāgachandavasena **chandahetuko**. Sampayuttachandavasena **chandādhiko**. Pubbābhisaṅkhārasena eva pana sahaṇāchandasāpi adhiḡatā veditabbā. Atha vā “chandañce bhikkhu adhipatiṃ karitvā labhati samādhim, labhati cittassekaggatāṃ, ayaṃ vuccati chandasamādhī”ti imāya pāliyā chandādhipatisamādhī **chandasaṃmādhī**ti adhipati-saddalopāṃ katvā samāso vuttoti viññāyati. Adhipatisaddatthadassanavasena pana **aṭṭhakathāyaṃ** “chandahetuko chandādhiko vā samādhī”ti vuttaṃ. Tenevāha “**chandaṃ adhipatiṃ karitvā**”tiādi. **Padhānabhūtā**ti vīriyabhūtāti keci vadanti. Saṅkhatasāṅkhāranivattanatthāṃ pana **padhānaggahaṇaṃ**. Atha vā taṃ taṃ viṣesaṃ saṅkharotīti **saṅkhāro**, sabbampi vīriyaṃ. Tattha catukiccasādhakato aññassa nivattanatthāṃ **padhānaggahaṇaṃ**. **Padhānabhūtā** seṭṭhabhūtāti attho. Catubbidhassa pana vīriyassa adhippetatā bahuvacananiddeso. Yo pana “iddhiyā pādo iddhipādo”ti evaṃ samāsayoṇāvasena pādassa upāyatthataṃ gahetvā iddhipādatto vutto, so paṭilābhapubbabhāgānaṃ kattukaraṇiddhibhāvaṃ “chandiddhipādo”tiādinā (vibha. 457) vā abhidhamme āgatattā chandādīhi iddhipādehi sādhetabbāya vuddhiyā kattiddhibhāvaṃ, chandādīnaṃ karaṇiddhibhāvañca sandhāya vuttoti veditabbo.

Vīriyiddhipāde “**vīriyasamādhipadhānasāṅkhārasamannāgata**”nti dvikkhattuṃ vīriyaṃ āgataṃ. Tattha purimaṃ samādhivisesanaṃ vīriyādhipati samādhī **vīriyasamādhī**ti. Dutiyaṃ samannāgamaṅgadassanaṃ. Dve eva hi sabbattha samannāgamaṅgāni samādhī, padhānasāṅkhāro ca. Chandādayo samādhivisesanāni, padhānasāṅkhāro pana padhānavacaneneva viṣesito, na chandādīhīti na idha vīriyādhipatitā padhānasāṅkhārasa vuttā hoti. Vīriyañca samādhim viṣesetvā ṭhitameva samannāgamaṅgavasena padhānasāṅkhāravacanena vuttanti nāpi dvīhi vīriyehi samannāgamo vutto hotīti. Yasmā pana chandādīhi viṣiṭṭho samādhī, tathā viṣiṭṭheneva ca tena sampayutto padhānasāṅkhāro, sesadhammā ca, tasmā samādhivisesanānaṃ vasena cattāro iddhipādā vuttā. Viṣesanabhāvo ca chandādīnaṃ taṃtaṃavassaya vasena hotīti.

Atha vātiādinā nissayaṭṭhepi pāda-sadde upāyatthena chandādīnaṃ iddhipādātā vuttā. Teneva abhidhamme uttaracūlābhājanīye “cattāro iddhipādā chandiddhipādo”tiādinā (vibha. 457) chandādīnameva iddhipādātā vuttā. Pañhāpucchake ca “cattāro iddhipādā idha bhikkhu chandasamādhī”tiādināva (vibha. 462) uddesaṃ katvāpi puna chandādīnaṃyeva kusalādi bhāvo vibhatto. Upāyiddhipādadassanatthameva hi sutte, abhidhamme ca nissayiddhipādadassanaṃ kataṃ, aññathā catubbidhatā na hotīti.

383. Chandādīni aṭṭhāti chandasamādhī vīriyasamādhī cittasamādhī vīmaṃsāsamādhīti evaṃ chandādīni aṭṭha. Kāmaṃ cettha catūsipi ṭhānesu samādhī samādhī eva, tathāpi iddhiṃ uppādetukāmatāchandasahitova samādhī iddhipaṭilābhāya saṃvattati, na kevalo. Evaṃ vīriyasamādhīdayopi. Tasmā chandādisahitā ete cattāro ca samādhī, chandādayo ca cattāroti aṭṭha pajjati iddhi etehi pāpuṇiyati, sayāṃ vā pajjanti iddhipaṭilābhāya sampajjantīti **padānī**ti vuccanti. Tenāha “**iddhipaṭilābhāya saṃvattantī**”ti. Yaṃ pana pāliyaṃ “chando na samādhī”tiādi, taṃ yadipi chandādayo samādhisahitāva iddhiṃ nipphādentī, tathāpi viṣuṃ nesaṃ padabhāvadassanaṃ. **Ekato niyuttova**, na ekeko hutvāti adhippāyo. **Niyuttovā**ti sahito eva, na viyutto.

384. Anonati na onataṃ, vīriyena paggaḡhitattā alīnanti attho. Tenāha “**kosajje na iñjati**”ti, kosajjanimittāṃ na calatīti attho. Uddhaṃ nataṃ **unnataṃ**, uddhataṃ vikkhittaṃ. Na unnataṃ **anunnataṃ**, avikkhittaṃ samāhitanti attho. Tenāha “**uddhacce na iñjati**”ti. Abhisāṅgavasena nataṃ abhinataṃ, na abhinataṃ **anabhinataṃ**, arattaṃ. Apagamanavasena nataṃ apanataṃ, kodhavasena vimukhaṃ. Na apanataṃ **anapanataṃ**, aduṭṭhaṃ. Diṭṭhiyā “ahaṃ, mama”nti nissaya vasena na nissitanti **anissitaṃ**. Chandarāgavasena na paṭibaddhanti **appaṭibaddhaṃ**. **Rāgo** kevalaṃ āsattimattaṃ, **chandarāgo** pana bahalakilesa. Tathā hissa dūre ṭhitampi ārammaṇaṃ paṭibaddhameva. **Vippamuttanti** viṣesato pamuttaṃ. Jhānānaṃ kāmarāgapaṭipakkhatāya āha “**kāmarāge**”ti. **Viṣamyuttanti** vivittaṃ saṃkilesato, na vā saṃyuttaṃ catūhipi yogehi. **Vimariyādikaṃ**

kilesamariyādāya, yathā īsakampi kilesamariyādā na hoti, tathā paṭipannaṃ. **Ekattagatanti** ekaggataṃ upagataṃ accantameva samāhitaṃ. Tato eva **nānattakilesehi** nānāsabhāvehi kilesehi **na iñjati**.

Esa atthoti kosajjādinimittaṃ. Imassa cittaassa āneñjanattho siddho eva āneñjappattiyā pakāsanavasena dassitattā. **Puna vuttoti** iddhiyā bhūmipādapadadassanappasaṅgena “imāni mūlāni nāmā”ti mūlabhāvadassanattamaṃ puna vutto. **Purimoti** “saddhādīhi pariggahitattā”tiādīnā pubbe chadhā dassitanayo. **Ayanti** adhunā soḷasadhā dassitanayo. Suttanaye, paṭisambhidānaye ca dassite tattha sammoho na hoti, na adassiteti āha “**ubhayattha asammohattha**”nti.

385. Nāṇena adhiṭṭhahantoti “kathaṃ panāyaṃ evaṃ hotī”ti ettha pubbe attanā vuttapadaṃ uddharati adhiṭṭhānavidhiṃ dassetuṃ “**abhiññāpādakaṃ jhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāyā**”ti. Ettha anupubbena cattāri jhānāni samāpajjitvā catutthajjhānato vuṭṭhāyāti keci, taṃ ayuttaṃ. Yathicchitajjhānasamāpajjanatthañhi cittaparidamaṃ, catutthajjhānameva ca abhiññāpādakaṃ, na itarāni. **Parikammaṃ katvāti** pādakajjhānato vuṭṭhāyā kāmāvacaracittena “sataṃ homī”tiādīnā cintanamevettha parikammakaraṇaṃ, tathāvajjanameva ca āvajjanaṃ. **Dutiyampīti pi-**saddo samuccayattho, tena tatiyampi, tato bhīyopīti imamattaṃ dīpeti. Yathā hi jhānabhāvanā, evamabhiññābhāvanāpi. “**Ekavāraṃ dvevāra**”nti idampi nidassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ. **Nimittārammaṇanti** paṭibhāganimittārammaṇaṃ. **Parikammacittānīti** ettha ekekassa parikammacittassa satārammaṇatā daṭṭhabbā “sataṃ homī”ti pavattanato. **Sahassārammaṇānīti** etthāpi eseva nayo. **Vaṇṇavasenāti** attanā parikkappitavaṇṇavasena. **No paṇṇattivasenāti** na sattapaṇṇattivasena. **Taṃ adhiṭṭhānacittaṃ appanācittamivāti** ivaggahaṇaṃ abhiññācittassa jhānacittassa paṭhamuppattisadisabhāvato vuttaṃ, na tassa appanābhāvato. **Rūpāvacaracatutthajjhānikanti** rūpāvacaracatutthajjhānavantaṃ, tena sampayuttaṃ.

386. Yadi evaṃ “āvajjitvā nāṇena adhiṭṭhātī”ti paṭisambhidāvacaṇaṃ kathanti āha “**yampī**”tiādi. **Tatrāpīti** paṭisambhidāyampi. **Āvajjatīti** “bahukaṃ āvajjatī”ti idaṃ pāṭhapadaṃ **parikammavaseneva vuttaṃ**, na āvajjanavasena. **Āvajjitvā nāṇena adhiṭṭhātīti abhiññāñāṇavasena vuttaṃ**, na parikammacittasampayuttassa, aññassa vā kāmāvacarassa nāṇassa vasena. Na hi tassa tādiso ānubhāvo atthīti. **Tasmāti** yasmā appanāppattassa abhiññāñāṇasseva vasena adhiṭṭhānaṃ, tasmā. Ayamadhiṭṭhānakkamoti dassento “**bahukaṃ āvajjatī**”tiādīmāha. Tattha **sanniṭṭhāpanavasenāti** nipphādanavasena.

Kāyasakkhidassanattanti na kevalaṃ vacanamattameva, atha kho ayametassatthassa attano kāyena sacchikatattā kāyasakkhīti sakkhidassanattamaṃ.

Kokanadanti padumavisesanaṃ yathā “kokāsaka”nti. Taṃ kira bahupattaṃ, vaṇṇasampannaṃ, ativiya sugandhañca hoti. **Pātoti** pageva. Ayañhettha attho – yathā kokanadasaṅkhātaṃ **padumaṃ pāto** sūriyassuggamanavelāyaṃ **phullaṃ** vikaṣitaṃ **avītagandhaṃ siyā virocamaṇaṃ**, evaṃ sarīragandhena, guṇagandhena ca **sugandhaṃ** saradakāle **antalikkhe ādiccamiva** attano tejasā **tapantaṃ** aṅgehi niccharaṇakajutitāya **aṅgīrasaṃ** sammāsambuddhaṃ **passāti**.

Abhabboti paṭipattisāramidaṃ sāsanaṃ, paṭipatti ca pariyattimūlikā, tvañca pariyattiṃ uggahetuṃ asamatto, tasmā abhabboti adhippāyo. **Abhabbo nāma na hoti** vāsadhurasseva padhānabhāvato.

Bhikkhūti pabbajitavohārena vuttaṃ, bhāvināṃ vā bhikkhubhāvaṃ upādāya yathā “agamā rājagahaṃ buddho”ti (su. ni. 410). **Pilotikakhaṇḍanti** suvisuddhaṃ coḷakhaṇḍaṃ. Rajo haratīti **rajoharaṇaṃ**. **Abhinimminivā adāsī** tattha pubbe katādhikārattā. Tathā hi yoniso ummujjanto “attabhāvassa panāyaṃ doso”ti asubhasaññaṃ, aniccasaññañca paṭilabhitvā nāmarūpapariggahādīnā pañcasu khandhesu nāṇaṃ otāretvā kalāpasammasanādikkamena vipassanaṃ vaḍḍhetvā udayabbayaññānādīpaṭipāṭiyā vipassanaṃ anulomagotrāhusamīpaṃ pāpesi. Obhāsavissajjanapubbikā bhāsitagāthā **obhāsagāthā**.

Rāgo rajo ariyassa vinaye, na ca pana **reṇu vuccati** “**rajo**”ti. Kasmā? Cittaassa malīnabhāvakaraṇato. **Rāgassetamaṃ adhivacaṇaṃ** “**rajo**”ti. **Etaṃ rajanti** etaṃ rāgasāṅkhātaṃ rajaṃ. **Vippajahitvāti** aggamaṅgena visesato pajahanahetu. **Paṇḍitā viharanti teti** te pajahanakā paṇḍitā hutvā viharanti. **Vītarajassa** sabbaso pahīnarāgādirajassa buddhassa bhagavato **sāsane**. Tathā hi vadanti –

“Cittamhi saṃkiliṭṭhamhi, saṃkilissanti māṇavā;

Citte suddhe visuḷḷhanti, iti vuttaṃ mahesinā”ti. (dī. ni. aṭṭha. 2.373; ma. ni. aṭṭha. 1.106; saṃ. ni. aṭṭha. 2.3.100; itivu. aṭṭha. 88);

Chaḷabhiñṅāgahaṇena gahitāya chaḷabhiñṅāya vibhāvitēpi ariyamagge anuttarabhāvasāmañṇena phalanibbānehi saddhiṃ saṅgaṇhanto āha “**nava lokuttaradhammā**”ti.

Pattassa pidahanākārena hattham ṭhapento “**hattham pidahī**”ti vutto. **Hatthanti** vā karaṇatthe upayogavacanam, hatthena pidahīti attho.

Sahassakkhattunti sahasadhā. Sahassadhā hi attānaṃ ekacitteneva nimminantopi sahasavāraṃ nimminanto viya hoti. Asatipi kiriyābyāvuttīyaṃ tadatthasiddhitoti imamattam dassetuṃ “sahassakkhattu”nti vuttaṃ. **Ambavaneti** ambavane katavīhāre. **Rammeti** ramaṇīye. Yāva kālappavedanā, tāva nisīdīti yojanā.

Aniyamētvāti vaṇṇāvayavasārīrāvayavaparikkhārakiriyāvisesādīhi niyamaṃ akatvā. **Nānāvāṇṇeti** nānākāre yathāvuttavaṇṇādivasena nānāvidhe. **Missakakeseti** palitehi missitakese. Upaḍḍharattavaṇṇaupāḍḍhapaṇḍuvaṇṇādīsu aññataravaṇṇanti evaṃ **upaḍḍharattacīvare**. Padavasena atthassa, gamanavasena pāḷiyā bhaṇanaṃ **padabhāṇam**. Parikathādivasena dhammassa kathanam **dhammakathā**. Sarena bhañṇam suttādīnam uccāraṇam **sarabhañṇam**. **Apapēpīti** vuttākārato aññepi dīgharassakisathūlādike nānappakārake. **Ichchicchitappakārāyeva hontīti** yathā yathā icchitā, taṃtaṃpakārāyeva hontī. Yattakā hi visesā vaṇṇādivasena tesu icchitā, tattakavisesavantova te hontī. Te pana tathā bahudhā bhinnākārepi vaṇṇavasena ārammaṇam katvā ekameva adhiṭṭhānacittam pavattati. Ayaṃ hissa ānubhāvo – yathā ekāva cetaṇā nānāvisesavantaṃ attabhāvaṃ nibbatteti, tattha bhavapatthanā kammassa visesapaccayo hoti. Acinteyyo ca kammavipākoti ce, idhāpi parikkammacittam visesapaccayo hoti, acinteyyo ca iddhivisayoti gahetabbaṃ. **Esa nayoti** yvāyaṃ bahubhāvanimmāne “abhiñṅāpādakaṃ jhānaṃ samāpajjivā”tiādīnā adhiṭṭhānanayo vutto, esa nayo itaresupi adhiṭṭhānesu.

Iti avisesam atidesena dassetvā visesam sarūpato dassetuṃ “**ayaṃ pana viseso**”tiādī vuttaṃ. Tattha iminā bhikkhunā icchantenāti sambandho. **Maṃ jānissanti** “iddhimā”ti maṃ jānissanti. **Antarāvāti** paricchinnakālassa abbhantare eva. **Pādakajjhānanti**tiādī parikkamkaraṇākāradassanattam vuttaṃ, itaram pana atideseneva vibhāvitanti. **Evaṃ akarontoti** “eko homī”ti antarā adhiṭṭhānam akaronto. “**Yathāparicchinnakālavasenā**”ti iminā “sataṃ homī”tiādīnā adhiṭṭhānam karontena kālaparicchavedavaseneva kātabbanti dasseti. **Sayameva eko hoti** adhiṭṭhānassa paṭipassaddhattā. Ettha ca parikkammādhiṭṭhānacittānaṃ iddhimā vaṇṇavasena sayameva ārammaṇam hoti. Tesu parikkammacittāni santatipaccuppannārammaṇāni. Adhiṭṭhānacittam sampativattamānārammaṇam adhiṭṭhānassa ekacittakkhaṇikattāti vadanti.

387. “Āvibhāva”nti padassa heṭṭhā vuttana hoti-saddena sambandho na yujjati upayogavacanena vuttattā, tathā vakkhamānena ca gacchati-saddena attano, paresaṅca āvibhāvassa icchitattā, nāmapadaṅca kiriyāpadāpekkhanti kiriyāsāmañṇavācīnā karoti-saddena yojetvā āha “**āvibhāvaṃ karotī**”ti. **Tirobhāvanti** etthāpi eseva nayo. Yadi evaṃ katham paṭisambhidāyanti codanaṃ sandhāyāha “**idameva hī**”tiādī. Kāmaṃ **paṭisambhidāyam** “āvibhāvanti kenaci anāvaṭam hotī”tiādīnā (paṭi. ma. 3.11) āgataṃ, tampi idameva āvibhāvakaṇaṃ, tirobhāvakaṇaṅca sandhāya vuttaṃ. Sesapadāni tesamēva vevacanāni. **Andhakāraṇti** rattandhakāraṃ, divāpi vā bilaguhādīgataṃ **andhakāraṃ**. **Paṭicchannanti** kuṭṭakavāṭādīnā paṭicchādītam. **Anāpāthanti** dūrātāsukhumataratādīnā na āpāthagataṃ. **Ayanti** iddhimā. Paṭicchannopi dūre ṭhitopi attā vā paro vā yathā dissatīti vibhattiṃ pariṇāmetvā yojetabbaṃ. **Ālokajātanti** ālokabhūtam, jātālokaṃ vā.

388. Etaṃ pana pāṭihāriyanti āvibhāvapāṭihāriyamāha. **Kena katapubbanti** tattha kāyasakkhiṃ pucchitvā “sathā tāva kāyasakkhī”ti dassentena “bhagavatā”ti vatvā tamattam vibhāvetuṃ “**bhagavā hī**”tiādī vuttaṃ. Sāvattthivāsike passantīti ānetvā sambandho, tathā “yāva avīciṃ dassesi”ti. Ākāśagatesu heṭṭhimahēṭṭhimavimānesu uparūparivimānaṃ byavadhāyakesu byūhiyamānesu taggataṃ ākāśam byūḷham nāma hotīti vuttaṃ “**ākāsaṅca dvidhā viyūhitvā**”ti.

Ayamattoti āvibhāvapāṭihāriyassa sathārā katabhāvo. Purimabuddhānaṃ paṭipattiāvajjanaṃ buddhappaveṇiyā anupālanattam. “**Ekena pādenā**”tiādī tivikkamadassanaṃ. **Nayam deti** yassa nayassa anusārena vācanāmaggaṃ ṭhapesi.

Cūlaanāthapiṇḍiko nāma anāthapiṇḍikamahāsetṭhissa kaniṭṭhabhātā.

Sinerupabbataṃ nibbijjhivāti tam parisāya dissamānarūpaṃyeva katvā nibbijjhivā. **Nanti** sinerupabbataṃ.

Anekasatasahassasañkhassa okāsalokassa, taṃnivāsisattalokassa ca vivaṭabhāvakarapaṭihāriyaṃ **lokavivaraṇaṃ nāma. Mahābrahmāti** sahaṃpatimahābrahmā.

Passatha tāva apanṇakapaṭipadāya phalanti **nirayabhayena tajjetvā** satthu anupubbikathānāyena **saggasukhena palobhetvā**, na pana saggasampattiyaṃ ninnabhāvāpādanena.

389. Yathā āvibhāvakaraṇe ālokakasiṇaṃ samāpajjitabbaṃ ālokanimmānāya, evaṃ tirobhāvakaraṇe andhakāranimmānāya nīlakasiṇaṃ samāpajjitabbaṃ. Kāmañcetaṃ pāliyaṃ sarūpato nāgataṃ, “vivaṭaṃ āvaṭa”nti (paṭi. ma. 3.11) pana vacanato atthato āgatameva. Odātakasiṇantogadhaṃ vā ālokakasiṇanti vuttovāyamattho. **Andhakāranti** andhakāravantaṃ.

390. Avasese iṭṭiyattherādike.

391. Pākaṭo iddhiṃ etassa atthīti pākaṭaṃ, pākaṭaṃca taṃ pāṭihāriyañcāti **pākaṭapaṭihāriyaṃ**. Na ettha iddhiṃ pākaṭoti apākaṭaṃ, apākaṭaṃca taṃ pāṭihāriyañcāti **apākaṭapaṭihāriyaṃ**. Iddhimato eva hi pākaṭapaṭihāriyaṃ bhedo, na pāṭihāriyassa. Na hi taṃ apākaṭaṃ atthi.

Uttarimanussadhammāti manussadhammo vuccati dasa kusalakammāpathadhammā, tato manussadhammato uttari. Iddhisāñkhātaṃ pāṭihāriyaṃ **iddhipaṭihāriyaṃ. Ālindeti** pamukhe. **Okāsehīti** pakira. **Iddhābhisañkhāranti** iddhipayogaṃ. **Abhisañkhāsīti** abhisañkhari, akāsīti attho. **Tālacchiggaḷenāti** kuñcicacchiddena. **Aggaḷantarikāyāti** piṭṭhasāñghātānaṃ antarena.

Antarahitoti antaradhāyitukāmo. **Bako** brahmā yathā antaradhāyitūṃ na sakkoti, tathā katvā bhagavā sayāṃ tassa, brahmagaṇassa ca anāpāthabhāvāgamanena antarahito hutvā “samaṇassa gotamassa imasmiṃ ṭhāne atthibhāvo vā natthibhāvo vā na sakkā jānitu”nti evaṃ brahmagaṇassa vacanokāso mā hotūti “**bhavevāha**”nti imaṃ gāthaṃ abhāsi.

Tattha **bhavevāhaṃ bhayaṃ disvāti** ahaṃ bhava saṃsāre jātijarādibhedāṃ bhayaṃ disvā eva. **Bhavañca vibhavesinanti** imañca kāmabhavādiṃ tividhampi sattabhavaṃ, vibhavesinaṃ vibhavaṃ gavesamānampi pariyesamānampi punappunaṃ bhava eva disvā. **Bhavaṃ nābhivadinti** taṃhādiṭṭhivasena kiñci bhavaṃ na abhivadiṃ na gahesiṃ. **Nandiñca na upādiyinti** bhavataṃhaṃ na upagacchiṃ, na aggahesinti attho.

392. **Alaggamānoti** vinivijjhivā gamanena kuṭṭādīsu katthaci na laggamāno. **Āvajjitvā kataparikammenāti** yassa parato gantukāmo, taṃ āvajjitvā “ākāso hotu, ākāso hotū”ti evaṃ kataparikammena iddhimatā. Pākārapabbatāpekkhāya “susiro, chiddo”ti ca pulliṅgavasena vuttaṃ. Ubbedhavasena pavattaṃ vivaraṃ **susiraṃ**. Tiriyāṃ pavattaṃ **chiddaṃ**.

Yattha katthaci kasiṇe parikammaṃ katvāti pathavīkasiṇādīsu yattha katthaci kasiṇe jhānaṃ samāpajjitvā parikammaṃ katvā “ākāso hotū”ti adhiṭṭhātabbo. Tattha kāraṇamāha “**aṭṭhasamāpattivasibhāvoyeva pamāṇa**”nti. Tasmā **yaṃ yaṃ icchati, taṃ tadeva hoti**. Etena pathaviyā ummuḷjananimujjane āpokasiṇasamāpajjanaṃ, udakādīsu pathavīnimāne pathavīkasiṇasamāpajjanaṃ na ekantato icchitabbanti vuttaṃ hoti. **Etanti** etaṃ tirokuṭṭādigamanapāṭihāriyakaraṇe ākāsakasiṇasamāpajjanaṃ **avassaṃ vattabbaṃ** anucchavikabhāvato. Evañca katvā “ākāsakasiṇavasena paṭicchannānaṃ vivaṭakaraṇa”ntiādivacanaṃ viya pathavīkasiṇavasena “ekopi hutvā bahudhā hotī”tiādibhāvo “ākāse vā udake vā pathaviṃ nimminivā padasā gamaṇaṃ icchati”tiādinā yaṃ pakiṇṇakanāye vuttaṃ, taṃpi samatthitaṃ hoti.

“Doso natthī”ti dvikkhattuṃ baddhaṃ subaddhaṃ viya dalhīkaraṇaṃ nāma hotīti adhippāyena vatvā tena payoanābhāvaṃ dassetuṃ “**puna samāpajjitvā**”tiādi vuttaṃ. **Adhiṭṭhitattā ākāso hotiyevāti** sacepi kiñci antarā upaṭṭhitaṃ pabbatādi siyā, taṃpi “ākāso hotū”ti adhiṭṭhitattā ākāso hotiyeva. Idampi aṭṭhānaparikappanamatthaṃ, tādisassa upaṭṭhānameva natthīti dassetuṃ “**antarā**”tiādi vuttaṃ.

393. **Paricchinditvāti** yathicchitaṭṭhānaṃ nāṇena paricchinditvā. **Tatrāti** tasmīṃ pathaviyā udakabhāvādiṭṭhāne **ayaṃ** yathāvuttapaṭipattivibhāvinī **pāli**. Parato “tatrāyaṃ pālī”ti āgataṭṭhānesupi iminā nayena attho vedītabbo.

Soti iddhimā. Adhiṭṭhānakāle kālāparicchedaṃ katvā adhiṭṭhātīti vuttaṃ “**paricchinnakālaṃ pana atikkamitvā**”ti. **Pakatiyā udakaṃ** animmānaudakaṃ.

394. Viparīṭanti yaṃ udakaṃ akkamitvā akkamanto na saṃsīdati, taṃ panettha iddhiyā pathavīnimmanavasena veditabbaṃ. **Pathavīkasiṇanti** pathavīkasiṇajjhānaṃ.

395. Pallāṅkanti samantato ūrubaddhāsaṃaṃ. Chinnapakkho, asaṅjātapakkho vā sakuṇo ḍetuṃ na sakkotīti pāḷiyaṃ “pakkhī sakuṇo”ti (paṭi. ma. 3.11) pakkhī-saddena viśesetvā sakuṇo vuttoti “**pakkhehi yuttasakuṇo**”ti āha. **Parikkammaṃ katvāti** “pathavī hotū”ti parikkammaṃ katvā.

Ākāse antalikkhetī antalikkhasaññite ākāse. Yattha yattha hi āvaraṇaṃ natthi, taṃ taṃ “ākāsa”nti vuccati. Ayaṅca iddhimā na pathaviyā āsanne ākāse gacchati. Yattha pana pakkhīnaṃ agocarō, tattha gacchati, tādisaṅca loke “antalikkha”nti vuccati. Tena vuttaṃ “antalikkhasaññite ākāse”ti.

Theroti pubbe vutta **tipiṭakacūḷābhayatthero. Samāpattisamāpajjananti** puna samāpattisamāpajjanaṃ. **Nanu samāhitamevassa cittaṃ** iddhimato pāṭihāriyavasena pavattamānassa cittaṃ accantaṃ samāhitameva hoti, na aññadā viya asamāhitanti adhippāyo. Taṃ pana therassa matimattaṃ. Pubbe hi pathavīkasiṇaṃ samāpajjitvā pathaviṃ adhiṭṭhāya gacchati, idāni pana ākāso icchitabbo, tasmā ākāsakasiṇaṃ samāpajjitabbaṃ. Tenāha “**kiñcāpī**”tiādi. **Tirokuṭṭapāṭihāriye vuttanayeneva paṭipajjitabbanti** yathā tattha kuṭṭādi “ākāso hotū”ti adhiṭṭhānena ākāso hoti, evaṃ idhāpi pabbatarukkhādīṃ adhiṭṭhānena ākāsaṃ katvā gantabbanti attho. Atha vā **tirokuṭṭapāṭihāriye vuttanayenevāti** “sace panassa bhikkhuno adhiṭṭhahitvā gacchantassā”tiādinā (visuddhi. 2.392) tattha vuttanayena. Etena “purimādhiṭṭhānabaleneva cassa antarā añño pabbato vā rukkho vā utumayo utṭhahissatīti aṭṭhānameveta”nti nāgādīhi kayiramāno vibandho gamanantarāyaṃ na karotīti dasseti.

Okāseti janavivitte yuttaṭṭhāne. **Pākaṭo hoti** ākāśacārī ayaṃ samaṇoti.

396. Dvācattālisayojanasahassaggahaṇaṃ paṭhamakappavasena kataṃ, tato paraṃ pana anukkamena pathaviyā ussitabhāvena tato katipayayanūnatā siyā, appakaṃ adhikaṃ vā ūnaṃ vā gaṇanūpagaṃ na hotīti tathā vuttaṃ. **Tisu dīpesu ekakkhaṇe ālokakaraṇenāti** yadā yasmiṃ dīpe majjhe tiṭṭhanti, tadā tato purimasmiṃ atthaṃ gacchantā pacchime udentā hutvā ālokakaraṇena. Aññajotīnaṃ vā abhibhavanena, duddasatāya ca **mahiddhike**. Sattānaṃ sītapariḷāhavūpasamanena, osadhitiṇavanappatīnaṃ paribrūhanena ca **mahānubhāve. Chupatīti** phusati. **Parimajjati** hatthaṃ ito cito ca sañcārento ghaṃseti. **Abhiññāpādakajjhānavasenevāti** yassa kassaci abhiññāpādakajjhānavasena. **Eva-kārena** pādakajjhānavisesaṃ nivatteti, na adhiṭṭhānaṃ. Tenevāha “**natthettha kasiṇasamāpattiniyamo**”ti. Tirokuṭṭapāṭihāriyādīsu viya imasmiṃ nāma kasiṇe jhānaṃ samāpajjitvā adhiṭṭhātabbanti na ettha koci niyamo atthīti attho. Tathā hi pāḷiyaṃ kiñci samāpattiṃ aparāmasitvā “idha so iddhimā”tiādi (paṭi. ma. 3.10-11) vuttaṃ. **Hatthapāse hoti** “candimasūriye”ti evaṃ vuttaṃ candimasūriyamaṅgalaṃ. **Rūpagataṃ hatthapāseti** hatthapāse ṭhitam rūpagataṃ, hatthapāse vā rūpagataṃ. Hatthaṃ vā vaḍḍhetvā parāmasatīti yojanā.

Upādinnaṃ nissāya anupādinnaṃ vaḍḍhanaṃ vuttaṃ. Yuttiyā panettha upādinnaṃ kassapi vaḍḍhanacchāyā dissati. Attano aṇumahantabhāvāpādane upādinnaṃ kassā hāpanaṃ viya vaḍḍhanampi labbhateva. Yathā āyasmato **mahāmogallānassa nandopanandadamaneti** evaṃ pavattaṃ saḥavatthunā theravādaṃ āharitvā tamatthaṃ dassetuṃ “**tipiṭakacūḷānāgatthero āhā**”tiādi āraddhaṃ. **Kim pana na hoti**, hotiyevāti adhippāyo. Dve hi paṭisedhā pakatiṃ gamentīti. “**Tadā mahantaṃ hoti mahāmogallānattherassa viyā**”ti idaṃ yathādhikatatthadassanavasena vuttaṃ, khuddakabhāvāpādanampettha labbhateva.

Nandopanandanāgadamanakathāvaṇṇanā

Olokesi buddhāciṇṇavasena “atthi nu kho assa upanissayo”ti. Lokiyaṃ ratanattaye pasādalakkhaṇaṃ sāsānavatāraṃ sandhāyāha “**appasanno**”ti. Micchādhiṭṭhito vivecetvā pasādetabboti adhippāyo. Tenāha “**ko nu kho...pe... viveceyyā**”ti.

Taṃ divasanti yadā bhagavā bhikkhusaṅghaparivuto tāvatimsabhavanābhimukho gacchati, taṃ divasabhāgaṃ. **Āpānabhūmiṃ sajjayiṃsūti** yattha so nisīno bhojanakiccaṃ karoti, taṃ parivesanaṭṭhānaṃ sittaṃ sammatṭhaṃ bhojanūpakaraṇūpanayanādinā sajjayiṃsu paṭiyādesuṃ. **Tividhanāṭakehīti** vadhūkumārīkāññāvattāhīti tividhāhī nāṭakitthīhi. **Olokayamānoti** pekkhanto, vicārento vā.

Uparūparīti matthakamatthake. **Bhavanenāti** bhavanapadesena. **Bhogeḥīti** sarīrabhogehi. **Avakujjenāti** nikujjitena. **Gahetvāti** yathā tāvatimsabhavanassa padesopi nāvasissati, evaṃ pariyādāya.

Sineruparibhaṇḍanti sinerumekkhalaṃ. Sinerussa kira samantato bahalato, puthulato ca pañcayojanasahassaparimāṇāni cattāri paribhaṇḍāni tāvatimsabhavanassa ārakkhāya nāgehi, garulehi, kumbhaṇḍehi, yakkhehi ca adhiṭṭhitāni, tāni paribhaṇḍabhāvasāmaññena ekajjhaṃ katvā “paribhaṇḍa”nti vuttaṃ. Tehi kira sinerussa upaḍḍhaṃ pariyādinnaṃ.

Attabhāvaṃ vijahitvāti manussarūpaṃ antaradhāpetvā. **Bādhatīti** khedamattaṃ uppādeti.

Attabhāvaṃ vijahitvāti sukhumattabhāvanimmānena nāgarūpaṃ vijahitvā. **Mukhaṃ vivari** “mukhagataṃ samaṇaṃ saṃkhādissāmī”ti. **Pācīnena ca pacchimena cāti** nāgassa tathānipannattā vuttaṃ. Suṭṭhu satiyā paccupaṭṭhāpanatthamāha “**manasi karohī**”ti.

Ādito paṭṭhāya sabbapāṭihāriyānti tadā therena katapāṭihāriyāni sandhāya vuttaṃ. **Imaṃ pana ṭhānanti** imaṃ nāsāvātavissajjanakāraṇaṃ.

Anubandhīti “na sakkā evaṃmahiddhikassa imassa samaṇassa paṭipaharitu”nti bhayena palāyantaṃ anubandhi.

Ekapaṭipāṭiyāti ekāya paṭipāṭiyā, nirantaranti attho. **Ayamevāti** yā upādinnaṃ nissāya anupādinnaṃ vaḍḍhi, ayameva. **Ettha** edise hatthavaḍḍhanādiṭṭhāriye **yutti** yuttarūpā cittato, ututo vā upādinnaṃ anupajjanato. Atha vā **upādinnaṃ** sakalameva indriyabaddhaṃ adhippettaṃ. Evampi tassa tathā vaḍḍhi na yujjati evāti vuttanayeneva vaḍḍhi veditabbā. Ekasantāne upādinnaṃ, anupādinnaṃ sambhinnaṃ viya pavattamānampi atthato asambhinnaṃ. Tattha yathā āḷhakatthā khīre anekāḷhake uduke āsīte yadipi khīraṃ sabbena sambhinnaṃ sabbatthakameva lambamānaṃ hutvā ṭiṭṭhati, tathāpi na tattha khīraṃ vaḍḍhati, udakameva vaḍḍhati, evameva yadipi upādinnaṃ anupādinnaṃ sambhinnaṃ viya pavattati, tathāpi upādinnaṃ na vaḍḍhati, iddhānubhāvena cittajaṃ, tadanusārena utujaṃ vaḍḍhatīti daṭṭhabbaṃ.

Soti so iddhiṃ. **Evaṃ katvāti** vuttākārena hatthaṃ vā vaḍḍhetvā te vā āgantvā hatthapāse ṭhite katvā. Pādaṭṭhapanādiṭṭhi vuttanayeneva veditabbā. **Aparopi** iddhiṃ. **Tathevāti** pāṭihāriyakaraṇato pubbe viya. **Tathūpamametanti** yathā udakapuṇṇāsu nānāpātisu bahūhi nānācandamaṇḍalesu dissamānesu na tena candamaṇḍalassa gamanādiuparodho, bahūnaṃ paccekaṃ dassanaṃ ijjhati, tathūpamametaṃ pāṭihāriyaṃ candimasūriyānaṃ gamanādiuparodhābhāvato, bahūnaṃ iddhiṃantānaṃ tattha iddhipayogassa yathicchitaṃ samijjhanatoti adhippāyo.

397. Paricchedaṃ katvāti abhividhivasena pana paricchedaṃ katvā, na mariyādavasena. Tathā hesa brahmaloke attano kāyena vasaṃ vatteti. **Pāḷīti** paṭisambhidāmaggaṃ.

Yāva brahmalokāpi kāyena vasaṃ vatteti ettha yasmā na brahmalokasseva gamanaṃ adhippettaṃ, nāpi brahmalokassa gamanameva, atha kho aññathā aññampi. **Yāva brahmalokāti** pana dūrāvadhinidassanametataṃ, tasmā “sace brahmalokaṃ gantukāmaṃ hotī”ti vatvāpi itarampi dassetaṃ “**santikepi dūre adhiṭṭhātī**”tiādi vuttaṃ. Tattha **pi**-saddo samuccayattho, tena vuttāvesassa adhiṭṭhānidhiyā nipphādetabbassa sabbassāpi saṅgaho, na vuttassevāti daṭṭhabbaṃ.

Yamakapāṭihāriyāvasānetiādinā tivikkamassa adhiṭṭhānidhinipphannatā vuttā, aññattha pana lakkhaṇānisamsatā. Tadubhayaṃ yathā aññamaññaṃ na virujjhati, tathā vicāretvā gahetabbā.

Nilamātikanti nīlavaṇṇodakamātikaṃ.

Mahābodhinti aparājitaṃ mahābodhiṃ. **Citte uppanne santike akāsīti** tathā cittuppattisamanantameva pathaviṃ, samuddaṃ saṃkhipitvā mahābodhisantike akāsi.

Nakkhattadivaseti mahadivase. **Candapūveti** candasadise candamaṇḍalākāre pūve. **Ekappattapūramattamakāsīti** yathā te pamāṇato sarūpeneva antopattapariyāpannā honti, tathā akāsi.

Kākavaliyavatthusmiṇca “bhagavā thokaṃ bahuṃ akāsī”ti ānetvā sambandhitabbaṃ. Taṃ pana vatthum saṅkhepatova dassetuṃ “**mahākassapatthero kirā**”tiādi vuttaṃ. **Samāpattiyāti** nirodhasamāpattiyā.

Gaṅgātīreti tambapaṇṇidīpe gaṅgānadiyā tīre. **Saññaṃ adāsīti** yathā te yathādhiṭṭhitaṃ sappiṃ passanti, tathā saññaṃ adāsī.

Tassāti yassa brahmuno rūpaṃ daṭṭhukāmo, tassa brahmuno rūpaṃ passati. **Saddaṃ suṇāti** dibbāya sotadhātuyā brahmuno saddaṃ suṇāti. **Cittaṃ pajānāti** cetopariyañāṇena brahmuno cittaṃ pajānāti. **Karajakāyassa vasenāti** cātumahābhūtikarūpakāyassa vasena. “Cittaṃ pariṇāmetī”ti ettha kiṃ taṃ cittaṃ, kathaṃ vā pariṇāmananti āha “**pādakajjhānacittaṃ gahetvā kāye āropetī**”ti. Kathaṃ pana kāye āropetīti āha “**kāyānugatikaṃ karotī**”ti. Evampi saddadandharovāyanti vacanapathaṃ pacchindanto āha “**dandhagamana**”nti. Karotīti sambandho. **Kāyagamanam hi dandham**, dandhamahābhūtapaccayattāti adhippāyo. Ayañhettha attho – dissamānena kāyena gantukāmatāya vasena cittaṃ pariṇāmento yogī pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya “idaṃ cittaṃ kāyo viya dandhagamanam hotū”ti parikammaṃ karoti. Tathā parikammakaraṇam hi sandhāya “pādakajjhānacittaṃ gahetvā”ti vuttaṃ. Parikammaṃ pana katvā puna samāpajjitvā ñāṇena adhiṭṭhahanto taṃ cittaṃ kāye āropeti, kāyānugatikaṃ dandhagamanam karoti.

Sukhasaññanti sukhasahagataṃ saññaṃ, saññāsīsenā niddeso. Lahubhāvena saññānti **lahusaññaṃ**. Kathaṃ pana iddhicittena saha sukhasaññāya sambhavoti āha “**sukhasaññā nāma upekkhāsampayuttā saññā**”ti. Sukhanti saññānti vā **sukhasaññaṃ**. Tenevāha “**upekkhā hi santaṃ sukhanti vuttā**”ti ekantagarukehi nīvaraṇehi, oḷārikehi anupasantasabhāvehi ca vitakkādīhi vippayogo cittacetasikānaṃ lahubbhāvassa kāraṇanti dassento āha “**sāyeva...pe... veditabbā**”ti. **Taṃ okkantassāti** taṃ sukhalahusaññaṃ anuppattassa. **Assāti** yogino. **Gantukāmatā eva ettha pamāṇanti** ettha etasmiṃ dissamānena kāyena gamane yaṃ ṭhānaṃ gantukāmo, taṃ uddissa gantukāmatāvasena pavattaparikammādhiṭṭhānāni eva pamāṇam, tāvatā gamanaṃ ijjhati. Tasmā magganimmānavāyudhiṭṭhānehi vināpi icchitadesappatti hotīti. Idāni tamevatthaṃ pākaṭataraṃ kātuṃ “**sati hī**”tiādi vuttaṃ.

Kāyam gahetvāti karajakāyam ārammaṇakaraṇavasena parikammacittena gahetvā. **Citte āropetīti** “ayaṃ kāyo idaṃ cittaṃ viya hotū”ti pādakajjhānacitte āropeti taggatikaṃ karoti. Tenāha “**cittānugatikaṃ karoti sīghagamana**”nti. **Cittagamananti** cittappavattimāha. **Idam pana** cittavasena kāyapariṇāmanapāṭihāriyam. **Cittagamanamevāti** cittena samānagamanameva. Kathaṃ pana kāyo dandhappavattiko lahuparivattinā cittena samānagatikā hotīti? Na sabbathā samānagatikā. Yatheva hi kāyavasena cittapariṇāmane cittaṃ sabbathā kāyena samānagatikaṃ na hoti. Na hi tadā cittaṃ sabhāvasiddhena attano khaṇena avattitvā garuvuttikassa rūpadhammassa khaṇena vattati. “Idaṃ cittaṃ ayaṃ kāyo viya hotū”ti pana adhiṭṭhānena dandhagatikassa kāyassa anuvattanato yāva icchitaṭṭhānappatti, tāva kāyagatīnūlomeneva hutvā santānavasena pavattamānaṃ cittaṃ kāyagatiyā pariṇāmitaṃ nāma hoti, evaṃ “ayaṃ kāyo idaṃ cittaṃ viya hotū”ti adhiṭṭhānena pageva sukhalahusaññāya sampāditattā abhāvitiddhipādānaṃ viya dandham avattitvā yathā lahukatīpayacittavāreheva icchitaṭṭhānappatti hoti, evaṃ pavattamāno kāyo cittaṃ gatiyā pariṇāmito nāma hoti, na ekacittakkhaṇeneva icchitaṭṭhānappattiyā.

Evañca katvā “seyyathāpi nāma balavā puriso samiñjitaṃ vā bhāṃ pasāreyya, pasāritaṃ vā bhāṃ samiñjeyyā”ti idampi upamāvacanaṃ nippariyāyeneva samatthitaṃ hoti. Avassaṃ cetam evaṃ sampaṭicchitabbaṃ, aññathā suttābhidhammapāṭhehi, vinayaatṭhakathāya ca virodho siyā, dhammatā ca vilomitā. “Nāham, bhikkhave, aññaṃ ekadhammampī”ti (a. ni. 1.11 ādayo) hi ettha aññagahaṇena rūpadhammā gahitā alahuparivattitāya. Abhidhamme (paṭṭhā. 1.1.10-11) ca purejātapaccayo rūpameva vutto, pacchājātapaccayo ca tasseva. Yattha yattha ca dhammā uppajjanti, tattha tattheva bhijjanti. Natthi desantarasaṅkamaṇam, na ca sabhāvo aññathā hotīti. Na hi iddhibalena dhammānaṃ kenaci lakkhaṇam aññathattaṃ kātuṃ sakkā, bhāvāññathattameva pana kātuṃ sakkā. “**Tisupi khaṇesū**”ti idampi gamanārambhaṃ sandhāya vuttaṃ, na gamanaññānti vadanti. **Theroti** atṭhakathācariyānaṃ antare eko thero. **Idhāti** idaṃ pāṭihāriyam vibhajitvā vuttapāṭhe. **Sayam gamanameva āgataṃ** “brahmalokaṃ gacchati”ti vuttattā.

Cakkhusotādīnanti cakkhusotādīnaṃ aṅgānaṃ. Tathā hi vuttaṃ “sabbaṅgapaccaṅga”nti, sabbaṅgapaccaṅgavantanti attho. **Pasādo nāma natthīti** imināva bhāvajīvitindriyānampi abhāvo vuttoti daṭṭhabbaṃ. **Rucivasenāti** icchāvasena. **Aññaṃpīti** bhagavatā kariyamānato aññaṃpī kiriyam karoti. Ayañcettha buddhānubhāvo. Yadi sāvakanimmītesu nānappakāratā natthi, “sace pana nānāvaṇṇe kātukāmo hotī”tiādi yaṃ heṭṭhā vuttaṃ, taṃ kathanti? Taṃ tathā tathā parikammaṃ katvā adhiṭṭhahantassa te te vaṇṇavayādivisesā

parikammānurūpaṃ ijjhantīti katvā vuttaṃ. Idha pana yathādhiṭṭhite nimmitarūpe sace sāvako “ime visesā hontū”ti icchati, na ijjhati, buddhānaṃ pana ijjhatīti ayamatto dassitoti na koci virodho.

Idāni yāni tāni “yāva brahmalokāpi kāyena vasaṃ vatteti”ti (paṭi. ma. 3.10) pāḷiyā atthadassanavasena vibhattāni “dūrepi santike adhiṭṭhātī”tiādīni cuddasa pāṭihāriyāni, tatha sikhāppattaṃ kāyena vasavattanapāṭihāriyaṃ dassetuṃ “**ettha cā**”tiādi āradhāṃ. Tatha yanti kiriyāparāmasanaṃ, tena “**rūpaṃ passati**”ti ettha yadetaṃ rūpadassanaṃ, “**saddaṃ suṇāti**”ti ettha yadetaṃ saddasavanaṃ, “**cittaṃ pajānāti**”ti ettha yadetaṃ cittaajānananti evaṃ dibbacakkhusotacetopariyaññakattukaṃ dassanasavanajānanakiriyāṃ parāmasatīti daṭṭhabbaṃ. Ito paresu **santiṭṭhatī**tiādīsupi eseva nayo. **Yampissāti** yampi assa. Yogino adhiṭṭhānanti sambandho. **Yañca khoti** ettha **kho**-saddo avadhāraṇatto, visesatto vā, tena ayamevettha kāyena vasavattanapāṭihāriyesu ukkaṭṭhataranti dīpeti. Kasmā? “Ayaṃ nu kho iddhimā, ayaṃ nu kho nimmito”ti ekaccassa brahmuno āsaṅkuppādanato. Yadaggena cetāṃ adhiṭṭhitaṃ visesato manomayanti vuccati, tadaggena ukkaṭṭhataranti veditabbaṃ. Tenāha “**ettāvātā kāyena vasaṃ vatteti nāmā**”ti. Yadi evaṃ kasmā idha sesāni gahitānīti āha “**sesaṃ...pe... vutta**”nti.

398. Idaṃ nānākaraṇanti kāmamimāpi dve iddhiyo adhiṭṭhānavaseneva ijjhanti, tathāpi idaṃ idāni vuccamānaṃ imāsaṃ nānākaraṇaṃ viseso. **Pakativannaṃ vijahitvāti** attano pakatirūpaṃ vijahitvā apanetvā, paresaṃ adassetvāti attho. **Kumārakavaṇṇanti** kumārakasaṅghānaṃ. **Dassetīti** tathā vikubbanto attani dasseti. **Nāgavaṇṇaṃ vāti**tiādīsupi eseva nayo. **Hatthimpi dassetīti** attānampi hatthiṃ katvā dasseti, bahiddhāpi hatthiṃ dasseti. Etadatthameva hi idha “hatthivaṇṇaṃ vā dassetī”ti avatvā “hatthimpi dassetī”ti (paṭi. ma. 3.13) vuttaṃ. Yaṃ pana keci bahiddhā hatthiādīdassanavacanāṃ “pakativannaṃ vijahitvā”ti vacanena vikubbaniddhibhāvena virujjhatīti vadanti, tadayuttaṃ. Kasmā? Pakativannaṃvijahanaṃ nāma attano pakatirūpassa aññesaṃ adassanaṃ, na sabbena sabbāṃ tassa nirodhanāṃ. Evaṃ sati attānaṃ adassetvā bahiddhā hatthiṃ dassento “pakativannaṃ vijahitvā hatthiṃ dassetī”ti vuccamāne ko ettha virodho, attanā pana hatthivaṇṇo hutvā bahiddhāpi hatthiṃ dassante vattabbameva natthi. Tenevāha “bahiddhāpi hatthiādīdassanavasena vutta”nti. Evañca katvā vikubbaniddhibhāvena ca na koci virodho.

Pāḷiyañca **kumārakavaṇṇaṃ vāti**tiādīsū aniyamattho vā-saddo vutto. Tesu eekasseva karaṇadassanattamaṃ. **Hatthimpīti**tiādīsū pana hatthiādīnaṃ bahūnaṃ ekajjhaṃ kātābhāvadassanattamaṃ samuccayatto pi-saddo vutto. Tena “hatthimpi dassetī”tiādīsū dutiye vuttanayeneva attho gahetabbo.

Iddhimato attano kumārakākārena paresaṃ dassanaṃ kumārakavaṇṇanimānaṃ, na ettha kiñci apubbaṃ pathavīdivatthu nipphādīyatīti kasiṇaniyamena payoajānābhāvato “**pathavīkasiṇādīsū aññatarārammaṇato**”ti vuttaṃ. Satipi vā vatthunipphādane yathārahaṃ taṃ pathavīkasiṇādivaseneva ijjhatīti evampettha kasiṇaniyamena payoajānaṃ nattheva. Kumārakavaṇṇañhi dassentena nīlavaṇṇaṃ vā dassetabbaṃ siyā, pītādīsū aññataravaṇṇaṃ vā. Tathā sati nīlādīkasiṇāni samāpajjitabbānīti āpannova kasiṇaniyamo. Eseva nayo sesesupi. Evamadhiṭṭhite yadeke pathavīkasiṇavasena “ekopi hutvā bahudhā hotī”tiādi (dī. ni. 1.238; ma. ni. 1.147; saṃ. ni. 5.842; paṭi. ma. 3.10) bhāvoti evaṃ pavattena kasiṇaniddesena idha vikubbaniddhiniddese “pathavīkasiṇādīsū aññatarārammaṇato”tiādivacanassa virodhaṃ āsaṅkanti, so anokāsovāti daṭṭhabbaṃ. Nimmīnitabbabhāvena attanā icchitoti **attano kumārakavaṇṇo**, na pana attano daharakāle kumārakavaṇṇoti. **Nāgādivaṇṇesupi** ayaṃ nayo byāpī evāti yadeke “nāgādinimmāne na yujjati viyā”ti vadanti, tadapohataṃ daṭṭhabbaṃ.

Bahiddhāpīti pi-saddena ajjhattaṃ sampiṇḍeti. Ayañhettha attho – **hatthimpi dassetī**tiādi ajjhattaṃ, bahiddhāpi hatthiādīdassanavasena vuttaṃ, na “kumārakavaṇṇaṃ vā”tiādi viya ajjhattameva kumārakavaṇṇādīnaṃ dassanavasenāti. Yaṃ ettha vattabbaṃ adhiṭṭhānavidhānaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva.

399. Kāyanti attano karajākāyaṃ. **Vuttanayenevāti** “ayaṃ kāyo susiro hotū”ti parikammaṃ katvā puna “pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāyā”ti imaṃ heṭṭhā vuttanayānusāramāha. **Aññaṃ kāyanti** yaṃ manomayaṃ kāyaṃ nimmīnitukāmo, taṃ. **Muñjambhāti** muñjatiṇato. **Īsikanti** tassa kaṇḍaṃ. **Kosiyāti** asikosato. **Karaṇḍāyāti** peḷāya, nimmokatoti ca vadanti. **Abbāhatīti** uddharati. **Pavāheyyāti** ākaḍḍheyya.

Iddhividhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti dvādasamaparicchedavaṇṇanā.

13. Abhiññāniddesavaṇṇanā

Dibbasotadhātukathāvaṇṇanā

400. **Tatthāti** dibbasotadhātuyā niddese. Abhiññāpāliyā hi niddesamukhena abhiññānaṃ nibbattanavidhi vidhīyati. Abhiññāsīsenettha abhiññāpāli vuttā. Tenāha “**tato parāsu ca tīsu abhiññāsū**”ti. **Tato parāsūti** ca satthuno desanākkamaṃ, attano ca uddesakkamaṃ sandhāya vuttam, na paṭipattikkamaṃ. Na hi paṭipajjantā imināva kamena paṭipajjanti. **Sabbatthāti** dibbasotadhātupāliyaṃ, sesābhiññāpāliyañcāti sabbattha. **Tatrāti** vākyopaññāse nipātamaṃ, **tatra** vā yathāvuttapāṭhe. **Dibbasadisattāti** dibbe bhavāti dibbā, devānaṃ sotadhātu, tāya dibbāya sadisattā. Idāni taṃ dibbasadisataṃ vibhāvetuṃ “**devānaṃ hi**”tiādi vuttam. Tattha **sucaritakamma nibbattāti** saddhābahulatāvisuddhaditṭhitānisamsadassāvitādisampattiyā suṭṭhu caritattā sucaritena devūpappattijanakena puññakammena nibbattā. **Pittasemharuhirādīhīti ādi**-saddena vātarogādīnaṃ saṅgaho. **Apalibuddhāti** anupaddutā. Pittādīhi anupaddutattā, kammaṃ ca uḷāratāya **upakkilesavimutti** veditabbā. Upakkilesadosarahitaṃ hi kammaṃ tiṇḍāidosarahitaṃ viya sassaṃ uḷāraphalaṃ anupakkilittam hoti. Kāraṇūpacārena cassa phalaṃ tathā voharīyati, yathā “**sukkaṃ sukkavipāka**”nti (dī. ni. 3.312; ma. ni. 2.81; a. ni. 4.233). **Dūrepiṭi pi**-saddena sukhumassāpi ārammaṇassa sampañicchanasamatthataṃ saṅgaṇhāti. **Pasādasotadhātūti** catumahābhūtānaṃ pasādalakkhaṇā sotadhātu.

Vīriyārambhavaseneva ijjhanato sabbāpi kusalahāvanā vīriyabhāvanā, padhānasaṅkhārasamannāgatā vā iddhipādabhāvanāpi visesato vīriyabhāvanā, tassā ānubhāvena nibbattā **vīriyabhāvanābalanibbattā**. Nāṇamayā sotadhātu nāṇasotadhātu. **Tādisāyevāti** upakkilesavimuttatāya, dūrepi sukhumassāpi ārammaṇassa sampañicchanasamatthatāya ca taṃsadisā eva. **Dibbavihārasena paṭiladdhattāti** dibbavihārasaṅkhātānaṃ catunnaṃ bhūmiṇaṃ vasena paṭiladdhattā, iminā kāraṇavasenaṃ dibbabhāvamāha. Yaṃ cettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. **Dibbavihārasannissittāti** aṭṭhaṅgasamannāgamena ukkaṃsagataṃ pādakajjhānasaṅkhātānaṃ dibbavihāraṃ sannissāya pavattattā, dibbavihārapariyāpannaṃ vā attanā sampayuttaṃ rūpāvacaracattutthajjhānaṃ nissayapaccayabhūtaṃ sannissittatīti evampettha attho daṭṭhabbo. **Savanaṭṭhenāti** saddagahaṇaṭṭhena. Yāthāvato hi saddūpaladdhi saddasabhāvāvabodho savanaṃ. Santesupi aññesu sabhāvadhāraṇādīsu dhātuatthesu attasūññatāsandassanattā satthu dhātudesanāti āha “**nijjivaṭṭhena cā**”ti. **Sotadhātukiccaṃ** saddasampañicchanam, saddasanniṭṭhānapaccayatā ca.

Nāṇassa parisuddhi upakkilesavigamenevāti āha “**nirupakkilesāyā**”ti. **Mānusikā** manussa santakā, maṃsasotadhātu, dibbavidūrādivisayaggahaṇasaṅkhātēna attano kiccavisesena atikkantaṃ mānusikaṃ etāyāti **atikkantamānusikā**. Tenāha “**manussūpacāraṃ atikkamivā saddasavenenā**”ti. Tattha **manussūpacāranti** manusehi upacaritabbaṭṭhānaṃ, pakatiyā sotadvārena gahetabbaṃ visayanti adhippāyo. Tenāha “**saddasavenenā**”ti. **Dibbeti** devalokapariyāpanne. Te pana visesato devānaṃ kathā saddā honṭīti āha “**devānaṃ sadde**”ti. Manussānaṃ eteti mānusā, te **mānuse**. Evaṃ devamanussasaddānaṃyeva gahitattā vuttam “**padesapariyādāna**”nti, ekadesaggahaṇanti attho. **Sadehasannissitā** attano sarīre sannissitā. **Nippadesapariyādānaṃ** ṭhānabhedaggahaṇamukhena saviññānakādībhedabhinnassa saddassa anavasesena saṅgaṇhanato.

Ayaṃ dibbasotadhātu. **Parikammasamādhicittenti** parikammabhūtāveṇikasamādhicittena, dibbasotaññāssa parikammavasena pavattakkhaṇikasamādhinā samāhitacittenti attho. **Parikammasamādhī** nāma dibbasotadhātuyā upacārāvattatīpi vadanti. Sā pana nānāvajjanavasena vuttatī daṭṭhabbā. Sabboḷārikasaddadassanattam sīhādīnaṃ saddo paṭhamaṃ gahito. Tīyojanamatthakepi kira kesarasīhassa sīhanādasaddo suyyati. **Ādi**-saddena meghasaddabyagghasaddādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. Ettha ca yathā oḷārikasaddāvajjanaṃ yāvadeva sukhumasaddāvajjanūpāyadassanattam, tathā saddaggahaṇabhāvanābalena sukhumatarasaddaggahaṇasaṃsiddhito.

Evaṃ āsannasaddaggahaṇānusārena dūrādūratarasaddaggahaṇampi samijjhatīti dassetuṃ “**puratthimāya disāyā**”tiādinā disāsambandhavasena saddānaṃ manasikāravidhi āradhho. Tattha **saddanimittanti** nāṇuppattihetubhāvato saddo eva saddanimittaṃ, yo vā yathāvutto upādāyupādāya labbhamāno saddānaṃ oḷārikasukhumākāro, taṃ saddanimittaṃ. Tenevāha “**saddānaṃ saddanimitta**”nti. Yaṃ pana vuttam “**oḷārikānampi sukhumānampi saddānaṃ saddanimittaṃ manasi kātabba**”nti, taṃ oḷārikasukhumasammatesupi oḷārikasukhumasabbhāvadassanattam. Tañca sabbaṃ sukhume nāṇaparicayadassanattam daṭṭhabbaṃ. Saddanimittassa apaccuppannasabhāvattā “**saddova saddanimitta**”nti

ayameva pakkho ñāyāgatoti keci, taṃ na oḷārikasukhumānaṃ saddānaṃ vaṇṇārammaṇena ñāṇena nīlapītādivaṇṇānaṃ viya tattheva gahetabbato. Oḷārikasukhumabhāvo cettha saddanimitanti adhippetanti. **Tassāti** yathāvuttena vidhinā paṭipajjantassa yogino. **Te saddāti** ye sabboḷārikato pabhuti āvajjantassa anukkamena sukhumasukhumā saddā āvajjitā, te. **Pākatikacittassāpīti** pādakajjhānasamāpajjanato pubbe pavattacittassāpi. **Parikammasamādhicittassāti** dibbasotadhātuyā uppādanatthaṃ pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhitassa saddaṃ ārabha parikammakaraṇavasena pavattakkhaṇikasamādhicittassa. Pubbepi ñāṇena parimadditattā ativiya pākaṭā hontīti sambandho.

Tesu saddesūti ye parikammaṃ visayadassanattaṃ bahū saddā vuttā, tesu saddesu. **Aññataranti** yatthassa parikammakaraṇavasena abhiṇṇaṃ manasikāro pavatto, taṃ ekaṃ saddaṃ. **Tato paranti** tato appanuppattito paraṃ. **Tasmiṃ soteti** tasmiṃ ñāṇasote. **Patito hotīti** dibbasotadhātu antogadhā hoti appanācittassa uppattito pabhuti dibbasotañāḷābhī nāma hoti, na dānissa tadatthaṃ bhāvanābhīyogo icchitabboti attho. **Tanti** dibbasotadhātuṃ. **Thāmajātanti** jātathāmaṃ dalhabhāvappattaṃ. **Vaḍḍhetabbaṃ** pādakajjhānārammaṇaṃ. Kinti kittakanti āha “**etthantare saddaṃ suṇāmīti ekaṅgulamattaṃ paricchindivā**”ti. Pādakajjhānassa hi ārammaṇabhūtaṃ kasiṇanimittaṃ “**ettakaṃ ṭhānaṃ pharātū**”ti manasi karitvā pādakajjhānaṃ samāpajjantassa kasiṇanimittaṃ tattakaṃ ṭhānaṃ pharitvā tiṭṭhati. So samāpattito vuṭṭhāya tattha gate sadde āvajjati, subhāvitabhāvanattā tattha aññataraṃ saddaṃ ārabha uppanāvajjanānantaraṃ cattāri, pañca vā javanāni uppajjanti. Tesu pacchimaṃ iddhicittaṃ, itarassa punapi pādakajjhānaṃ samāpajjitabbameva. Tato eva hi pādakajjhānārammaṇena phuṭṭhokāsabbhantaragatepi sadde suṇātiyevāti sāsākaṃ vadati. **Ekaṅguladvāṅgulādiggahaṇaṇicettha** sukhumasaddāpekkhāya kataṃ.

Evaṃ suṇantovāti evaṃ paricchindivā paricchindivā savanena vasīkatābhiñño hutvā yathāvajjite sadde suṇanto eva. **Pāṭiyekanti** ekajjhaṃ pavattamānēpi te sadde paccekaṃ vatthubhedena vavatthapetukāmatāya sati.

Dibbasotadhātukathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Cetopariyañānakathāvaṇṇanā

401. Pariyāṭīti sarāgādivibhāgena paricchijja jānāti. Tenāha “**paricchindatīti attho**”ti. Yesāñhi dhātūnaṃ gati attho, buddhipi tesam attho. “Parasattāna”nti ettha para-saddo aññatthoti āha “**attānaṃ ṭhapetvā sesasattāna**”nti, yathā hi yo paro na hoti, so attā. Yo attā na hoti, so paroti. **Sattānanti** cettha rūpādīsu sattāti sattā. Tassā pana paññattiyā saviññānakasantāne niruḷhataṃ nicchandarāgāpi sattātveva vuccanti, bhūtapubbagatiyā vā. “Pu”nti narakam, tattha galanti papatantīti **puggalā**, pāpakārino. Itarepi saṃsāre saṃsārino taṃsabhāvanātivattanato puggalātveva vuccanti. Taṃtaṃsattanikāyassa vā tattha tattha upapattiyā pūraṇato, aniccatāvasena galanato ca **puggalāti** neruttā.

Etañhīti ettha **hi**-saddo hetuattho. Yasmā “**etaṃ cetopariyañānaṃ dibbacakkhuñāṇavasena ijjhātī**”ti **taṃ** dibbacakkhuñāṇaṃ, **etassa** cetopariyañāṇassa uppādane **parikammaṃ**, tasmā tena cetopariyañāṇaṃ uppādetukāmena adhiṅgataḍḍibbacakkhuñāṇena bhikkhunāti evaṃ yojanā kātabbā. **Hadayarūpanti** na hadayavatthu, atha kho hadayamaṃsapesi. Yaṃ bahi kamalamakuḷasaṅghānaṃ, anto kosātakāphalasadisanti vuccati, tañhi nissāya dāni vuccamānaṃ lohitaṃ tiṭṭhati. Hadayavatthu pana imaṃ lohitaṃ nissāya pavattatīti. Kathaṃ pana dibbacakkhunā lohitaṃ vaṇṇadassanena arūpaṃ cittaṃ pariyesatīti āha “**yadā hī**”tiādi. Kathaṃ pana somanassasahagatādicittavuttiyā kammajassa lohitaṃ vividhavaṇṇabhāvāpattīti? Ko vā evamāha “**kammajameva taṃ lohita**”nti catusantirūpassāpi tattha labbhamānattā. Tenevāha “**idaṃ rūpaṃ somanassindriyasamuṭṭhāna**”ntiādi. Evampi yaṃ tattha acittajaṃ, tassa yathāvuttavaṇṇabhedena na bhavitabbanti? Bhavitabbaṃ, sesatisantirūpaṇaṃ tadanuvattanato. Yathā hi gamanādīsu cittajarūpāni utukammāhārasamuṭṭhānarūpehi anuvattiyanti, aññathā kāyassa desantaruppattiyeva na siyā, evamidhāpi cittajarūpaṃ sesatisantirūpāni anuvattamānāni pavattanti. Pasādakodhavelāsu cakkhussa vaṇṇabhedāpattiyeva ca tadatthassa nidassanaṃ daṭṭhabbaṃ.

Pariyesantenāti paṭhamaṃ tāva anumānato ñāṇaṃ pesetvā gavesantena. Cetopariyañāṇaṃhi uppādetukāmena yoginā heṭṭhā vuttanayena rūpāvacaracatutthajjhānaṃ aṭṭhaṅgasamannāgataṃ abhinīhāraḍḍakkaṃ katvā dibbacakkhuñāṇassa lābhī samāno ālokaṃ vaḍḍhetvā dibbena cakkhunā parassa hadayamaṃsapesiṃ nissāya pavattamānassa lohitaṃ vaṇṇadassanena “**idāni imassa cittaṃ somanassasahagata**”nti vā “**domanassasahagata**”nti vā “**upekkhāsahagata**”nti vā nayaggāhavasēnapi vavatthapetvā pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya “**imassa cittaṃ jānāmī**”ti parikammaṃ kātabbaṃ. Kālasatampi kālasahassampi

punappunam pādakajjhānam samāpajjitvā vuṭṭhāya tatheva paṭipajjitabbaṃ. Tassevaṃ dibbacakkhunā hadaya-lohitavaṇṇadassanādividhinā paṭipajjantassa idāni cetopariyañānam uppajjissatīti yaṃ tadā pavattatīti vavattāpitaṃ cittaṃ, taṃ ārammaṇaṃ katvā manodvārāvajjanaṃ uppajjati, tasmim̐ niruddhe cattāri, pañca vā javanāni javanti. Tesam purimāni tīṇi, cattāri vā parikammādisamaññāni kāmāvacarāni, catutthaṃ, pañcamam̐ vā appanācittaṃ rūpāvacaracattujjhānikaṃ. Tattha yaṃ antena appanācittena saddhim̐ uppannaṃ ñānaṃ, idaṃ **cetopariyañānaṃ**. Tañhi yatthānena parikammaṃ kataṃ, taṃ parassa cittaṃ paccakkhato paṭivijjhantaṃ vibhāventameva hutvā pavattati rūpaṃ viya ca dibbacakkhuññānaṃ, saddaṃ viya ca dibbasotaññānaṃ. Tato paraṃ pana kāmāvacaracittēhi sarāgādivavattāpanaṃ hoti nīlādivavattāpanaṃ viya. Evamadhi-gatassa pana cetopariyañānaṃ thāmagamanavidhānampi adhi-gamanavidhānasadisamevāti taṃ dassetuṃ “**tasmā tena...pe... thāmagataṃ kātabba**”nti vuttaṃ.

Evam thāmagate hītiādi thāmagatānisamsadassanaṃ. **Sabbampi kāmāvacaracittanti** catupaṇṇāsavidhampi kāmāvacaracittaṃ. “**Sabbampi**”ti padaṃ “rūpāvacarārūpāvacaracitta”nti etthāpi ānetvā sambandhitabbaṃ. Tena pañcadasavidhampi rūpāvacaracittaṃ, dvādasavidhampi arūpāvacaracittanti vuttaṃ hoti. **Pajānātīti** sarāgādipakārehi jānāti, paccakkhato paṭivijjhātīti adhippāyo. Puthujjanavasena yaṃ abhiññākaṭhāti lokuttaraṃ cittaṃ idha anuddhaṃ. Tampi hi uparimo, sadiso vā ariyo heṭṭhimassa, sadisassa ca cittampi pajānāti eva. Tenāha “**anuttaraṃ vā citta**”ntiādi. **saṅkamantoti** ñānena upasaṅkamanto. Ekaccañhi cittaṃ ñatvā parikammaṃ vinā tadaññam̐ cittaṃ jānanto “**cittā cittaṃ saṅkamanto**”ti vutto. Tenāha “**vināpi hadayarūpadassanena**”ti. Hadayarūpadassanādividhānaṃ hi ādikammikavasena vuttaṃ. Tenāha “**vuttampi ceta**”ntiādi. **Yattha kattha-cīti** pañcavokārabhave, catuvokārabhavepi vā. Na kato abhiññānuyogasāṅkhāto abhiniveso etenāti **akatābhiniveso**, tassa, ādikammikassāti attho. **Ayam kathāti** “ālokaṃ vaḍḍhetvā”tiādinā vuttaparikkamakathā.

Avasesanti vuttāvasesaṃ. Evam avibhāgena vuttaṃ vibhāgato dassetuṃ “**catubhūmaṃ kusalābyākataṃ cittaṃ vītarāga**”nti āha. Tañhi yonisomanasikārappaccayataṃhetukatāhi rāgena sampayogāsāṅkhābhāvato “vītarāga”nti vattabbaṃ labhati. Sesākusalacittānaṃ rāgena sampayogābhāvato nattheva sarāgatā, taṃnimittakatāya pana siyā taṃsahitātālesoti nattheva vītarāgatāpīti dukavinimuttatāya yuttāti vuttaṃ “**imasmim̐ duke saṅghaṃ na gacchanti**”ti. Yadi evam̐ padesikaṃ cetopariyañānaṃ āpajjati? Nāpajjati, dukantarapariyāpannattā tesam̐. Ye pana “paṭipakkhabhāve asatipi sampayogābhāvo evettha pamānaṃ ekacca-byākānaṃ viyā”ti sesākusalacittānampi vītarāgataṃ paṭijānanti, te sandhāyāha “**keci pana therā tānipi saṅghantī**”ti. Sadosadukepi imināva nāyena attho veditabbo.

Pāṭipuggalika-nāyenati āveṇika-nāyena, tadaññākusalacittesu viya lobhadosehi amissitassa mohasseva sabbhāvatoti attho. Akusalamūlasāṅkhātesu saha mohenevāti **samohaṃ** paṭhama-nāyena, dutiyanāyena pana saheva mohenāti **samohanti** evam̐ uttarapurimāpadāvadhāraṇato dvīsu nāyesu bhedo veditabbo. Attanā sampayuttaṃ thinamiddhaṃ anuvattanavasena gataṃ pavattaṃ **thinamiddhānugataṃ** pañcavidhaṃ sasaṅkhārikākusalacittaṃ **saṃkhittaṃ**, ārammaṇe saṅkocanavasena pavattanato. Vuttanāyena **uddhaccānugataṃ** veditabbaṃ, taṃ pana uddhaccasahagataṃ cittaṃ, yattha vā uddhaccaṃ paccayavisesena thāmajātaṃ hutvā pavattati. Kilesavikkhambhanasamatthātāya, vipulaphalatāya, dīghasantānatāya ca mahantabhāvaṃ gataṃ, mahantēhi vā ulāracchandavīriyacittapaññēhi gataṃ paṭipannanti **mahaggataṃ**. **Avasesanti** parittaappamānaṃ. Attānaṃ uttaritūṃ samatthēhi saha uttarehīti **sauttaraṃ**. Uttiṇṇanti uttaraṃ, loke apariyāpannabhāvena lokato uttaranti **lokuttaraṃ**. Tato eva natthi etassa uttaranti **anuttaraṃ**. Upanijjhānalakkhaṇappattena samādhinā sammadeva āhitanti **samāhitaṃ**. **Tadaṅgavimuttippattaṃ** kāmāvacarakusalacittaṃ. **Vikkhambhanavimuttippattaṃ** mahaggatacittaṃ. **Samucchadavimuttippattaṃ** maggacittaṃ. **Paṭippassaddhivimuttippattaṃ** phalacittaṃ. **Nissaraṇavimuttippattampi** tadubhayameva. Kāmaṃ kānici paccavekkhaṇacittādiṃ nibbānārammaṇāni honti, nissaraṇavimuttippattāni pana na honti tādisakiccāyogato. **Pāḷiyam̐** āgatasarāgādibhedavasena ceva tesam̐ antarabhedavasena ca **sabbappakārampi**.

Cetopariyañānakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Pubbenivāsānussatiñānakathāvaṇṇanā

402. Pubbenivāsaṃ anussarati, tassa vā anussaraṇaṃ **pubbenivāsānussati**, taṃ nissayādipaccayabhūtaṃ paṭicca uppajjanato “pubbenivāsānussatimhi yaṃ ñānaṃ, tadatthāyā”ti saṅkhepena vuttamatthaṃ vivaranto pubbenivāsaṃ tāva dassetvā tattha satiñāñāni dassetuṃ “**pubbenivāso**”tiādimāha. Tattha “pubbe”ti idaṃ padaṃ “ekampi jāti”ntiādivacanato atītabhavavisayaṃ idhādhippetanti āha “**atītajātisū**”ti nivāsa-saddo kamma-sādhano, khandhavinimutto ca nivasitadhammo natthīti āha “**nivutthakkhandhā**”ti. Nivutthatā cettha sasantāne pavattatā,

tathābhūtā ca te anu anu bhūtā jātā pavattā tatha uppajjitvā vīgatāva hontīti āha “**nivutthāti ajjhāvutthā anubhūtā attano santāne uppajjitvā niruddhā**”ti. Evaṃ sasantatipariyāpannadhamavasena nivāsa-saddassa atthaṃ vatvā idāni avisesena vattum “nivutthadhammā vā nivutthā”ti vatvā taṃ vivaritum “**gocaranivāsenā**”tiādi vuttam. Gocarabhūtāpi hi gocarāsevanāya āsevītā ārammaṇakaraṇavasena anubhūtā nivutthā nāma hontīti. Te pana duvidhā sapaṇaviññāṇagocarātāyāti ubhayepi te dassetuṃ “**attano**”tiādi vuttam.

Tattha “attano viññāṇena viññātā”ti vatvā “paricchinnā”ti vacanaṃ ye te gocaranivāsenā nivutthadhammā, te na kevalaṃ viññāṇena viññāṇamattā, atha kho yathā pubbe jātināmagottavaṇṇaliṅgāhārādivisesehi paricchadakārikāya paññāya paricchijja gahitā, tathevetam nāṇam paricchijja gaṇhātīti imassa atthassa dīpanatthaṃ vuttam. Paraviññāṇaviññātāpi vā nivutthāti sambandho. Na kevalaṃ attanova viññāṇena, atha kho paresaṃ viññāṇena viññātāpi vāti attho. Idhāpi “paricchinnā”ti padaṃ ānetvā sambandhitabbaṃ “paresampi vā viññāṇena viññātā paricchinnā”ti. Tassa ca gahaṇe payojanaṃ vuttanayeneva vattabbaṃ. Te ca kho yasmā abhītāsu eva jātīsu aññehi viññātā paricchinnā, te ca parinibbutāpi honti. Ye hi te viññātā, tesam tadā vattamānasantānānusārena tesampi atīte pavatti nīyatīti sikhāpattam pubbenivāsānussatīññāssa visayabhūtam pubbenivāsaṃ dassetuṃ “**chinnavaṭumakānussaraṇādīsū**”ti vuttam. Chinnavaṭumakā sammāsambuddhā, tesam anussaraṇā **chinnavaṭumakānussaraṇam**. Ādi-saddena paccekasambuddhabuddhasāvakaṇussaraṇāni gayhantīti vadanti. Chinnavaṭumakā pana sabbeva anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbutā. Tesam anussaraṇam nāma tesam paṭipattiyā anussaraṇam, sā pana paṭipatti saṅkhepato chaḷārammaṇaggahaṇalakkhaṇāti tāni idha paraviññāṇaviññātāggahaṇena gahītāni, te panete sammāsambuddhānaṃyeva visayā, na aññesanti āha “**te buddhānaṃyeva labbhantī**”ti. Na hi atīte buddhā bhagavanto evaṃ vipassīsu, evaṃ maggaṃ bhāvesuṃ, evaṃ phalanibbānāni sacchākaṃsu, evaṃ veneyye vinesunti ettha sabbadā aññesaṃ nāṇassa gati atthīti. Yāya satiyā pubbenivāsaṃ anussarati, sā pubbenivāsānussatīti ānetvā sambandhitabbaṃ.

Anekavidhanti nānābhavayonigativīññāṇatthitisattāvāsādivasena bahuvīdham. **Pakārehīti** nāmagottādiākārehi saddhiṃ, sahayoge cetam karaṇavacanaṃ. **Pavattitam** desanāvasena. Tenāha “**saṃvaṇṇita**”nti, vitthāritanti attho. “**Nivāsa**”nti antogadhabhedasāmaññavacanametanti te bhede byāpanicchāvasena saṅgahetvā dassento “**tattha tattha nivutthasantāna**”nti āha. Sāvakassevetam anussaraṇam, na satthunoti vuttam “**khandhapaṭipāṭivasena cutipaṭisandhivasena vā**”ti. **Khandhapaṭipāṭi** khandhānaṃ anukkamo. Sā ca kho cutito paṭṭhāya uppaṭipāṭivasena. Keci panettha “iriyāpathapaṭipāṭi khandhapaṭipāṭi”ti vadanti. **Anugantvā anugantvāti** nāṇagatiyā anugantvā anugantvā. **Titthiyāti** aññatitthiyā, te pana kammavādino kiriyavādino tāpasādayo. Ṭhapetvā aggasāvakaṃmahāsāvake itare satthu sāvakā **pakatisāvakā**.

Yasmā titthiyānaṃ brahmajālādīsū cattālīsāya eva saṃvaṭṭavivaṭṭānaṃ anussaraṇam āgataṃ, tasmā “na tato para”nti vatvā taṃ kāraṇam vadanto “**dubbalapaññattā**”tiādimāha, tena vipassanābhiyogo pubbenivāsānussatīññāssa visesakāraṇanti dasseti. **Balavapaññattāti** ettha nāmarūpaparicchadādiyeva paññāya balavakāraṇam daṭṭhabbaṃ. Tañhettha nesaṃ sādharāṇakāraṇam. **Ettakoti** kappānaṃ lakkham, tadadhikaṃ ekaṃ, dve ca asaṅkhyeyyāntīti kālavasena evaṃparimāṇo yathākkamaṃ tesam mahāsāvakaaggasāvakaṃpaccekabuddhānaṃ puññāññābhīnīhāro sāvakaṃpaccekabodhipāramitā samitā. Yadi bodhisambhārasambhāraṇakālaparicchinnā tesam tesam ariyānaṃ abhiññāññānavibhāgo, evaṃ sante buddhānampi visayaparicchadā āpannāti āha “**buddhānaṃ pana paricchedo nāma natthī**”ti. “Yāvatakaṃ ñeyyam, tāvatakaṃ nāṇa”nti (mahāni. 156; cūḷani. mogharājamāṇavapucchānidessa 85; paṭi. ma. 3.5) vacanato sabbāññūtaññāṇassa viya buddhānaṃ abhiññāññānampi visaye paricchedo nāma natthī. Tattha yaṃ yaṃ nītuṃ icchanti, taṃ taṃ jānanti eva. Atha vā satipi kālparicchede kāraṇūpāyakosallapariggahādīnā sātīsayattā mahābodhisambhāraṇam paññāpāramitāya pavattīanubhāvassa paricchedo nāma natthī, kuto tannibbattānaṃ abhiññāññānanti āha “**buddhānaṃ pana paricchedo nāma natthī**”ti. Atīte ettakāni kappānaṃ asaṅkhyeyyāntīti evaṃ kālparicchede nāma natthī, anāgate anāgataṃsaññāssa viya.

Evaṃ channaṃ janānaṃ pubbenivāsānussaraṇam kālāvibhāgato dassetvā idāni ārammaṇaggahaṇato ānubhāvavisesato, pavattīkāro ca dassetuṃ “**titthiyā cā**”tiādi vuttam. **Cutipaṭisandhivasenāti** attano, parassa vā tasmīṃ tasmīṃ attabhāve cutiṃ disvā antarā kiñci anāmasitvā paṭisandhiyā eva gahaṇavasena. Vuttamevatthaṃ byatīrekato, anvayato ca vibhāvetuṃ “**tesaññī**”tiādi vuttam. Pakatisāvakā cutipaṭisandhivasenāpi saṅkamanāntīti ayamattho heṭṭhā vuttanayena “balavapaññattā”ti hetunā vibhāvetabbo, cutipaṭisandhivasena saṅkamaṇam vemajjhādasane payojanābhāvato. Nāṇabaladassanatthaṃ panettha vuttam.

Taṃ taṃ pakāṭamevāti yathā nāma saradasamaye ṭhitamajjhānikavelāyaṃ caturatanike gehe cakkhumato purisassa rūpagataṃ supākāṭameva hoṭīti lokasiddhametaṃ, siyā pana tassa sukhumataratirohitādibhedassa

rūpagatassa agocarātā. Nattheva buddhānaṃ nātuṃ icchitassa ñeyyassa agocarātā, atha kho taṃ ñāṇālokena obhāsitaṃ hatthatale āmalakaṃ viya supākaṭaṃ suvibhūtaṃveva hoti tathā ñeyyāvaraṇassa supahīnattā. **Peyyālapāliṃ viya saṅkhipitvā**ti yathā peyyālapāliṃ paṭhantā “paṭhamaṃ jhānaṃ...pe... pañcamaṃ jhānaṃ”nti ādipariyosānameva gaṇhantā saṅkhipitvā sajjhāyanti, na anupadaṃ, evaṃ anekāpi kappakoṭiyo saṅkhipitvā. **Yaṃ yaṃ icchantīti** yasmim kappe, yasmim bhava yaṃ yaṃ jānitum icchanti, tattha tattheva nātuṃ icchite eva ñāṇena **okkamantā. Sihokkanta**vasena sihagatipatanavasena ñāṇagatiyā **gacchanti**. Satadhā bhinnassa vālassa koṭiyā koṭipaṭipādanavasena **katavāavedhapaṇicayassa. Sarabhaṅgasadisassati** sarabhaṅgabodhisattasadisassa (jā. 2.17.50 ādayo). Lakkhaṭṭhānassa appattavasena **na sajjati**. Atikkamanapassagamavasena **na virajjhati**.

Khajjupanakappabhāsadisam hutvā upaṭṭhātīti ñāṇassa ativiya appānubhāvatāya khajjotobhāsasamaṃ hutvā pubbenivāsānussatiñāṇaṃ upaṭṭhāti. Esa nayo sesesupi. **Dīpappabhāsadisanti** pākatikadīpālokasadisam. **Ukkāpabhā** mahāummukāloko. **Osadhitarakappabhāti** ussannā pabhā etāya dhīyatīti osadhi, osadhīnaṃ vā anubalappadāyikattā osadhīti evaṃ laddhanāmāya tārakāya pabhā. **Saradasūriyamaṇḍalasadisam** savisaye sabbaso andhakāravidhamanato.

Yaṭṭhikoṭigamaṇaṃ viya khandhapaṭipāṭiyā amuñcanato. Kunnadīnaṃ atikkamanāya ekeneva rukkhadaṇḍena katasāṅkamo **daṇḍakasetu**. Catūhi, pañcahi vā janehi gantum sakkuṇeyyo phalake attharivā āṇiyo koṭṭetvā katasāṅkamo **jaṅghasetu**. Jaṅghasatthassa gamanayoggo saṅkamo jaṅghasetu jaṅghamaggo viya. Sakaṭassa gamanayoggo saṅkamo **sakaṭasetu** sakaṭamaggo viya. Mahatā jaṅghasatthena gantabbamaggo **mahājaṅghamaggo**. Bahūhi vīsāya vā tiṃsāya vā sakaṭehi ekajjhaṃ gantabbamaggo **mahāsakaṭamaggo**.

Imasmim pana adhiḱāreti “cittaṃ paññaṇca bhāvaya”nti (saṃ. ni. 1.23, 192; peṭako. 22; mi. pa. 2.1.9) cittaṣṣena sāvakassa niddiṭṭhasamādhībhāvanādhīkāre.

403. Tasmāti yasmā sāvakānaṃ pubbenivāsānussaraṇaṃ idhādhippetam, tasmā. **Evanti** yathā te anussaranti, evaṃ anussaritukāmena. Heṭṭhā tīsu jhānesu yathārahaṃ pītisukhehi kāyacittānaṃ sampīnanāya “**cattāri jhānāni samāpajjitvā**”ti vuttaṃ, aññathā pādakajjhānameva samāpajjitabbaṃ siyā. Yāya nisajjāya nisinnassa anussaraṇārambho, sā idha **sabbapacchimā nisajjā. Tato āsanapaññāpananti** tato nisajjāya purimakam āsanapaññāpanaṃ āvajjitabbanti sambandho. Esa nayo sesesupi. **Bhojanakāloti**ādīsu kālasīsenā tasmim tasmim kāle katakiccamāha. **Cetiyaṅgaṇabodhiyaṅgaṇavandanakāloti** cetiyaṅgaṇabodhiyaṅgaṇesu cetiyabodhīnaṃ vandanakālo. **Sakalaṃ rattindivanti** accantasamyoge upayogavacanam.

Kiñci kiccaṃ. **Ettakenāti** pādakajjhānasamāpajjanena. Pādakajjhānañhi satthakassa viya nisānasilā satipaññānampi nisitabhāvāvahaṃ. Yaṃ tassa, tā taṃ samāpajjanena paramanepakkappattā honti. Tenāha “**dīpe jalite viya pākaṭaṃ hoti**”ti, andhakāraṭṭhāneti adhippāyo. **Purimabhaveti** imassa bhavassa anantare purimasmim bhava. **Pavattitanāmarūpanti** attano paccayehi pavattitanāmarūpaṃ. Tañca kho paṭhamaṃ rūpaṃ āvajjitvā nāmaṃ āvajjitabbaṃ. Paṭhamaṃ nāmaṃ āvajjitvā pacchā rūpanti apare. **Pahotīti** sakkoti. **Paṇḍito** nāma imissā abhiññābhāvanāya katādhīkāro.

“**Aññaṃ uppanna**”nti idaṃ aññaṣmā kammabhavā aññaṃ upapattibhavo uppannoti katvā vuttaṃ addhāpaccuppannantarabhāvato. Aññathā ekabhavēpi aññaṃaññaṃveva nāmarūpaṃ uppajjati, niruddhañca appaṭisandhikaṃ. Tenevāha –

“Ye niruddhā marantassa, tiṭṭhamānassa vā idha;
Sabbepi sadisā khandhā, gatā appaṭisandhikā”ti. (mahāni. 39);

Taṃ ṭhānanti taṃ nikkhepaṭṭhānaṃ. **Āhundaṛikanti** samantato, upari ca ghanasañchannaṃ sambādhaṭṭhānaṃ. **Andhatamamivāti** andhakāratimisā viya.

Kūṭāgarakaṇṇikatthāyāti kūṭāgarassa kūṭatthāya. Kūṭāgarassa kaṇṇikā viya pubbenivāsānussatiñāṇaṃ, mahārukko viya purimabhava cutikkhaṇe pavattanāmarūpaṃ, sākāpalāsā viya tena sambandhaṃ imasmim bhava paṭisandhicittaṃ, pharasudhārā viya parikkammabhāvanā, kammārasālā viya pādakajjhānanti evaṃ upamāsaṃsandanaṃ vedītabbaṃ. **Kaṭṭhaphālakopamāpi** “yathā nāma balavā puriso odanapacānādiattham mahantaṃ dāruṃ phāleno tassa tacapheggumattaphālāne pharasudhārāya vipannāya mahantaṃ dāruṃ phāletum asakkonto dhuraṇikkhepaṃ akatvā”tiādīnā vuttanayānusārena vedītabbā. Tathā **kesohāṛakūpamā**.

Pubbenivāsañāṇaṃ nāma na hoti atītāsu jātīsu nivutthadhammārammaṇattābhāvā. Tanti pacchimanisajjato pabhuti yāva paṭisandhi pavattaṃ ñāṇaṃ pubbenivāsānussatiñāṇassa parikammabhāvena pavattasamādhinā sampayuttañāṇaṃ **parikammāsamañāṇaṃ. Taṃ rūpāvacaraṃ sandhāya na yujjati** taṃ tesam vacanaṃ atītāsañāṇaṃ ce, rūpāvacaraṃ adhippetam na yujjati parikammāsamañāṇassa kāmāvacarabhāvato. Na hi anantaracutticittassa orato pavattikkhandhe ārabha rūpāvacaraṃ cittaṃ uppajjati pāliyaṃ, aṭṭhakathāyaṃ vā āgataṃ atthi. Yesam javanānaṃ purimānīti yojanā. Yadā pana appanācittaṃ hoti, tadāssāti sambandho. **Idam pubbenivāsānussatiñāṇaṃ nāmāti** kāmaṃ anantarassa bhavassa cutikkhaṇe pavattitanāmarūpaṃ ārammaṇaṃ katvā pavattañāṇaṃ dassitaṃ, taṃ pana nidassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ ñāṇasāmaññassa jotitabhāvato. Yatheva hi tato nāmarūpato pabhuti sabbe atītā khandhā, khandhapaṭibaddhā ca sabbo pubbenivāso, evaṃ tassa paṭivijjhanavasena pavattañāṇaṃ pubbenivāsānussatiñāṇaṃ. Tenāha “**tena ñāṇena sampayuttāya satiyā anekavihitam pubbenivāsaṃ anussarati**”ti.

404. Ekampi jātinti ekampi bhavaṃ. So hi ekakammanibbato ādānanikkheparicchinno antogadhadhammappabhedo khandhappabandho idha jātīti adhippeto. Tenāha “**ekampi...pe... khandhasantāna**”nti. **Parihāyamānoti** khīyamāno vinassamāno. **Kappoti** asankhyeyyakappo. So pana atthato kālo, tadā pavattamānasānkharāvasenassa parihāni veditabbā. **Vaḍḍhamāno vivaṭṭakappoti** etthāpi eseva nayo. Yo pana “kālaṃ khepetī”ti, “kālo ghasati bhūtāni, sabbāneva sahattanā”ti (jā. 1.2.190) ca ādisu kālassāpi khayō vuccati, so idha nādhippeto anīṭṭhappasaṅgato. Saṃvaṭṭanaṃ vinassanaṃ saṃvaṭṭo, saṃvaṭṭato uddham tathā ṭhāyī **saṃvaṭṭaṭṭhāyī. Tamūlakattāti** taṃpubbakattā. Vivaṭṭanaṃ nibbattanaṃ, vaḍḍhanaṃ vā **vivaṭṭo**.

Tejosamvaṭṭo āposamvaṭṭo vāyosamvaṭṭoti evaṃ saṃvaṭṭasīmānukkamena saṃvaṭṭesu vattabbesu tathā avatvā “**āposamvaṭṭo tejosamvaṭṭo vāyosamvaṭṭo**”ti vacanaṃ saṃvaṭṭakamahābhūtadesanānupubbijyāti keci. Saṃvaṭṭānupubbijyāti apare. Āpena saṃvaṭṭo **āposamvaṭṭo. Saṃvaṭṭasīmāti** saṃvaṭṭamariyādā.

Saṃvaṭṭatīti vinassati. **Sadāti** sabbakālaṃ, tīsupi saṃvaṭṭakālesūti attho.

“Ekaṃ buddhakhetta”nti idha yaṃ sandhāya vuttaṃ, taṃ niyamevā dassetuṃ “**buddhakhettaṃ nāma tividha**”ntiādi vuttaṃ. Yattake ṭhāne tathāgatassa paṭisandhiñāṇānubhāvo puññaphalāsamuttejīto saraseneva pathavī vijambhati, taṃ sabbampi buddhaṅkurassa nibbattanakhettaṃ nāmāti āha “**jātikhettaṃ dasasahassacakkavālapariyanta**”nti. **Ānubhāvo vattatīti** idha iddhimā cetovasippatto āṇākhettapariyāpanne yattha katthaci cakkavāle ṭhatvā attano athāya parittaṃ katvā tattheva aññaṃ cakkavālaṃ gatopi kataparitto eva hoti. Atha vā tattha ekacakkavāle ṭhatvā sabbasattānaṃ athāya paritte kate āṇākhette sabbasattānaṃ abhisambhuṇṭveva parittānubhāvo tattha devatāhi parittānāya sampaṭicchitabbato. Yaṃ visayakhettaṃ sandhāya ekasmimyeva khaṇe sarena abhiviññāpanaṃ, attano rūpadassanañca paṭijānantena bhagavatā “yāvata vā pana ākaṅkheyyā”ti (a. ni. 3.81) vuttaṃ. **Yatthāti** yasmiṃ anantāparimāṇe visayakhette. **Yaṃ yaṃ tathāgato ākaṅkhati, taṃ taṃ jānāti** ākaṅkhāmatapaṭibaddhavuttitāya buddhañāṇassa. **Sanṭhahantanti** vivaṭṭamānaṃ jāyamaṇaṃ.

405. Gokhāyitakamattesūti gohi khāditabbappamaṇesu. **Yanti** yasmiṃ samaye. Puppaphalūpajīviniyo ca devatā brahmaloke nibbantatīti sambandho.

Etesanti “vassūpajīvino”tiādinā vuttasattānaṃ. **Tatthāti** brahmaloke. So ca kho parittābhādibrahmaloko veditabbo. “Paṭiladdhajjhānavasena”ti vatvā jhānappaṭilābhassa sambhavaṃ dassetuṃ “**tadā hi**”tiādi vuttaṃ. Lokam byūhenti sampiṇḍentīti **lokabyūhā**. Te kira disvā manussā tattha tattha ṭhitāpi nisinnāpi saṃvegajātā, sambhamappattā ca hutvā tesam āsanne ṭhāne sannipatanti. Sikhābandhassa muttatāya **muttasirā**. Ito cito ca vidhūyamānakesatāya **vikinṇakesā**. Lokavināsabhayena sokavantacittatāya **ativiya virūpavesadhārino. Mārisāti** devānaṃ piyasamudācāro. Kathaṃ panete kappavuṭṭhānaṃ jānantīti? Dhammatāya saṅcoditāti ācariyā. Tādisanimittadassanenāti eke. Brahmadevatāhi uyyojitāti apare.

Mettādīnīti mettāmanasikārādīni kāmāvacarapuññāni. **Devaloketi** kāmadevaloke. Devānaṃ kira sukhasamphassavātaggaṇaparicayena vāyokasiṇe jhānāni sukheveva ijjhanti. Tena vuttaṃ “**vāyokasiṇe parikammaṃ katvā jhānaṃ paṭilabhanti**”ti. **Tadaññe panāti** āpāyike sandhāyāha. **Tatthāti** devaloke.

Dutiyo sūriyoti dutiyaṃ sūriyamaṇḍalaṃ. **Sattasūriyanti** sattasūriyapātubhāvasuttaṃ. **Pakatisūriyeti** kappavuṭṭhānakālato pubbe uppannasūriyavimāne. Kappavuṭṭhānakāle pana yathā aññe kāmāvacaradevā, evaṃ sūriyadevapputtopi jhānaṃ nibbattetvā brahmalokaṃ upapajjati, sūriyamaṇḍalaṃ pana pabhassaratarañceva

tejavantatarañca hutvā pavattati. Taṃ antaradhāyivā aññameva uppajjati apare. Gaṅgā yamunā sarabhū aciravatī mahīti imā **pañca mahānadiyo**.

Pabhavāti uppattiṭṭhānabhūtā. **Haṃsapātanoti** mandākinimāha.

Na saṅṭhātīti na tiṭṭhati.

Pariyādinnaśinehanti parikkhīṇasinehaṃ. Yāya āpodhātuyā tattha tattha pathavīdhātu ābandhattā sampiṇḍatā hutvā tiṭṭhati, sā chasūriyapātubhāvena parikkhayaṃ gacchati. **Yathā cidanti** yathā ca idaṃ cakkavāḷaṃ. **Evaṃ koṭṭisatasahassacakkavāḷānipīti** vipattimahāmeghuppattito paṭṭhāya idha vuttaṃ sabbaṃ kappavutṭhānaṃ, taṃ tattha atidisati.

Palujjivāti chijjivā. **Saṅkhāragatanti** bhūtopādāyappabhedam saṅkhārajātaṃ. **Sabbasaṅkhāraparikkhayāti** jhāpetabbasaṅkhāraparikkhayā. Sayampi saṅkhāragataṃ samānaṃ indhanābhāvato chārikampi asestevā niḍḍahitvā vūpasamatīti āha “**sappi...pe... nibbāyati**”ti.

406. Dīghassa addhunoti samvattatṭhāyīasaṅkhyeyyakappasaṅkhātassa dīghassa kālassa accayena. **Tālakkhandhādīti ādi-**saddena sākasālādirukkhe saṅgaṇhāti. **Ghaṇaṃ karotīti** visarituṃ adavā piṇḍitaṃ karoti. Tenāha “**parivaṭuma**”nti, vaṭṭabhāvena paricchinnaṃ. **Tanti** udakaṃ. **Assāti** vātassa. **Vivaraṃ detīti** yathā ghaṇaṃ karoti sampiṇḍeti, evaṃ tattha antaraṃ deti. **Parikkhayaṃ mānanti** pubbe yāva brahmalokā ekoghabhūtena vātena parisosiyamānatāya parikkhayaṃ gacchantaṃ. Brahmalocho pātubhavatīti yojanā. **Brahmalokoti** ca paṭhamajjhānabhūmimāha. **Upari catukāmāvacaradevalokaṭṭhāneti** yāmadevalokādīnaṃ catunnaṃ patiṭṭhānaṭṭhāne. Cātumahārājikatāvatiṃsabhavanānaṃ pana patiṭṭhānaṭṭhānāni pathavīsambandhatāya na tāva pātubhavanti.

Rundhantīti yathā heṭṭhā na bhassati, evaṃ nirodhenti.

“**Paṭhamatarābhiniḃbattā**”ti idaṃ āyukkhaṃ sambhavadassanaṃ, tena dvinnaṃ, catunnaṃ, aṭṭhannaṃ vā kappānaṃ ādimhi niḃbattāti dasseti. **Tatoti** ābhassarabrahmalokato. Paritṭābhaappamāṇābhāpi hi ābhassaraggahaṇeneva saṅgahaṃ gacchanti. “**Te honti sayampabhā antalikkhacarā**”ti idaṃ upacārājjhānapuññaṃ mahānubhāvātāya vuttaṃ. **Āluppakārakanti** ālopaṃ katvā katvāti vadanti, āluppanaṃ vilopaṃ katvāti attho.

Haṭṭhatuṭṭhāti ativiya haṭṭhā uppilāvitacittā. **Nāmaṃ karontīti** tathā voharanti.

Sinerucakkavāḷahimavantapabbatāti ettha dīpasamuddāpīti vattabbaṃ. Tathā hi vakkhati “ninnaninnaṭṭhāne samuddā, samasamaṭṭhāne dīpā”ti. **Thūpathūpāti** unnatunnaṃ.

Atimaññantīti atikkamitvā maññanti, hīlentīti attho. **Teneva nāyenaṃ** “ekacce vaṇṇavanto hontī”tiādinā (dī. ni. 3.123) vuttena nāyeneva. **Padālatāti** evaṃnāmikā latājāti. Tassā kira pārāsavajāti gaḷocīti vadanti. Akatṭhe eva bhūmippadese paccanako **akattṭhapāko**. **Akaṇoti** kuṇḍakarāhito.

Sumanasaṅkhātājātipupphasadiso **sumanaṃjātipupphasadiso**. Yo yo raso etassāti yaṃyaṃraso, odano, taṃ **yaṃyaṃrasaṃ**, yādisarasavantanti attho. Rasapathavī, bhūmipappaṭako, padālatā ca paribhuttā sudhāhāro viya khuddaṃ vinodetvā rasaharaṇīhi rasameva brūhentā tiṭṭhanti, na vatthuno sukhumabhāvena nissandā, sukhumabhāveneva gahaṇindhanameva ca hontī. Odano pana paribhutto rasaṃ vaḍḍhentopi vatthuno oḷārikabhāvena nissandaṃ vissajjento passāvaṃ, kasaṭaṇca uppādetīti āha “**tato pabhuti muttakarisaṃ sañjāyati**”ti. Purimattabhāvesu pavattaupacārājjhānānubhāvena yāva sattasantāne kāmarāgavikkhambhanavego na samito, na tāva balavakāmarāgūpanissayāni itthipurisindriyāni pāturaheṣuṃ. Yādā panassa vicchinatāya balavakāmarāgo laddhāvasaro ahoṣi, tadā tadupanissayāni tāni sattānaṃ attabhāvesu sañjāyimsu. Tena vuttaṃ “**purisassa...pe... pātubhavati**”ti. Tenevāha “**tatra suda**”ntiādi.

Alasajātikassāti sajjukameva taṇḍulaṃ aggahetvā paradivasassatthāya gahaṇena alasapakatikassa.

Anutthunantīti anusocanti. **Sammanneyyāmāti** samanujāneyyāma. **Noti** amhesu. **Sammāti** sammadeva

yathārahaṃ. **Khīyitabbanti** khīyanārahaṃ nindanīyaṃ. **Garahitabbanti** hīletabbaṃ.

Ayameva bhagavā paṭibalo paggahaniggahaṃ kātunti yojanā. **Rañjetīti** saṅgahavattūhi sammadeva rameti pīṇeti.

Vivaṭṭaṭṭhāyīasaṅkhyeyyaṃ catusaṭṭhiantarakappasaṅgahaṃ. Vīsatiantarakappasaṅgahanti keci. Sesāsaṅkhyeyyāni kālato tena samappamāṇāneva.

407. Mahādharāhīti tālasālakkhandhappamāṇāhi mahatīhi khārudakadhārāhi. **Samantatoti** sabbaso. **Pathavitoti** pathaviyā heṭṭhimantato pabhuti. Tena hi khārudakena phuṭṭhaphuṭṭhā pathavīpabbatādayo uduke pakkhittaloṇasakkharā viya vilīyanteva, tasmā pathavīsandhārudakena saddhiṃ ekūdakameva taṃ hotīti keci. Apare “pathavīsandhāraṃ udakakkhandhaṅca udakasandhāraṃ vāyukkhandhaṅca anavasesato vināsetvā sabbattha sayameva ekoghabhūtaṃ tiṭṭhatī”ti vadanti, taṃ yuttaṃ. **Tayopi brahmaloketi** paritābhaappamāṇābhaābhassarabrahmaloke, tayidaṃ “ayaṃ pana vireso”ti āradhattā vuttaṃ, aññathā “chapi brahmaloke”ti vattabbaṃ siyā. **Subhakiṇheti** ukkaṭṭhaniddesena tatiyājñānabhūmiyā upalakkhaṇaṃ. Paritāsūbhaappamāṇāsūbhepi hi āhacca udakaṃ tiṭṭhati. Heṭṭhā “ābhassare āhacca tiṭṭhatī”ti etthāpi eseva nayo. **Tanti** taṃ kappavināsakaudakaṃ. **Udakānugatanti** udakena anugataṃ phuṭṭhaṃ. **Abbhavitvāti** vilīyāpetvā.

Idamekaṃ asaṅkhyeyyanti idaṃ saṃvaṭṭasaṅkhātāṃ kappassa ekaṃ asaṅkhyeyyaṃ.

408. Thūlaraje apagate eva pathavīnissitaṃ saṅharajaṃ apagacchatīti vuttaṃ “**tato saṅharaja**”nti. Samuṭṭhāpetīti sambandho. “**Visamaṭṭhāne ṭhitamahārukke**”ti idaṃ paṭhamaṃ samuṭṭhāpetabbataṃ sandhāya vuttaṃ.

Cakkavālapabbatampi sinerupabbatampīti mahāpathaviyā viparivattaneneva viparivattitaṃ cakkavālapabbatampi sinerupabbatampi vāto ukkhipitvā ākāse khipati. **Te** cakkavālapabbatādayo. **Abbhiantvāti** ghaṭṭetvā. **Aññamaññanti** ekissā lokadhātuyā cakkavālahimavantasineraṃ aññissā lokadhātuyā cakkavāḷādīhīti evaṃ aññamaññaṃ samāgamavasena ghaṭṭetvā. **Sabbasaṅkhāragatanti** pathavīsandhāraṃkaudakaṃ, taṃsandhāraṃkāvatanti sabbāṃ saṅkhāragatāṃ vināsetvā sayampi vinassati avatṭhānassa kāraṇābhāvato.

409. Yādipi saṅkhārānaṃ ahetuko sarasanirodho vināsakābhāvato, santānanirodho pana hetuvirahito natthi yathā taṃ sattakāyesūti. Bhājanalokassāpi sahetukena vināseṇa bhavitabbanti hetuṃ pucchati “**kiṃ kāraṇā evaṃ loko vinassati**”ti. Itaro yathā tattha nibbattanakasattānaṃ puññabalena paṭhamaṃ loko vivaṭṭati, evaṃ tesāṃ pāpabalena saṃvaṭṭatīti dassento “**akusalamūlakāraṇā**”ti āha. Yathā hi rāgadosamohānaṃ adhikabhāvena yathākkamaṃ rogantarakappo, satthantarakappo, dubbhikkhantarakappoti ime tividhā antarakappā vivaṭṭaṭṭhāyimihi asaṅkhyeyyakappe jāyanti, evamete yathāvuttā tayo saṃvaṭṭā rāgādīnaṃ adhikabhāveneva hontīti dassento “**akusalamūlesu hi**”tiādīmāha. **Ussannatareti** ativiya ussanne. Dose ussannatare adhikataradosena viya tikkhatarena khārudakena vināso yuttoti vuttaṃ “**dose ussannatare udakena vinassati**”ti. Pākaṭasattusadisassa dosassa aggisadisatā, apākaṭasattusadisassa rāgassa khārudakasadisatā ca yuttatī adhippāyena “**dose ussannatare agginā, rāge ussannatare udakenā**”ti kecivādassa adhippāyo veditabbo. Rāgo sattānaṃ bahulaṃ pavattatīti rāgavasena bahuso lokavināso.

410. Evaṃ pasaṅgena saṃvaṭṭādike pakāsetvā idāni yathādhikataṃ nesaṃ anussaraṇākāraṃ dassetuṃ “**pubbenivāsaṃ anussarantopi**”tiādi āradhmaṃ.

“**Amumhi saṃvaṭṭakappe**”ti idaṃ saṃvaṭṭakappassa ādito **pāliyaṃ** (dī. ni. 1.244) gahitattā vuttaṃ. Tatthāpi hi imassa katipayayaṃ kālaṃ bhavādīsu saṃsaraṇaṃ upalabbhatīti. Saṃvaṭṭakappe vā vaṭṭamānesu bhavādīsu imassa upapattī ahoṣi, taṃdassanametāṃ daṭṭhabbaṃ. Atha vā **amumhi saṃvaṭṭakappeti** ettha **vā-saddo** luttaniddiṭṭho daṭṭhabbo, tena ca aniyamatthena itarāsaṅkhyeyyānaṃpi saṅgaho siddho hoti. **Bhave vātiādīsu** kāmādībhava vā aṇḍajādiyoniyā vā devādi **gatiyā vā** nānattakāyanānattasaññādiviññāṇaṭṭhitiyā vā **sattāvāse vā** khattiyādi **sattanikāye vā**. **Āsinti** ahoṣiṃ. **Vaṇṇasampattiṃ vāti vā-saddena** vaṇṇavipattiṃ vāti dasseti.

Sālimaṃsodanāhāro vā gihikāle. **Pavattaphalabhojano vā** tāpasādikāle. **Sāmisā** gehassitā somanassādayo. **Nirāmisā** nekkhammassitā. **Ādi-saddena** vivekajasamādhījasukhādīnaṃ saṅgaho.

“Amutrāsi”ntiādīnā sabbāṃ yāvadicchakaṃ anussaraṇaṃ dassetvā idāni aññathā atthaṃ dassetuṃ

“**apicā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **amutrāsinti** sāmāññaniddesoyam, byāpanicchālopo vā, amutra amutrāsinti vuttaṃ hoti. **Anupubbena ārohantassa yāvadicchakaṃ anussaraṇanti** ettha **ārohantassāti** paṭilomato ñāṇena pubbenivāsaṃ ārohantassa. **Paccavekkhaṇanti** anussarītānussarītassa paccavekkhaṇam, na anussaraṇam. **Itīti** vuttatthanidassanaṃ. Tañca kho yathārahato, na yathānupubbatoṭi dassento “**nāmagottavasenā**”tiādimāha. **Vañṇādīhīti** vañṇāhāavedayitāyuparicchedehi. **Odātoṭīti** ettha **iti**-saddo ādiattho, pakārattho vā, tena evamādi evampakāranānattatoṭi dassitaṃ hoti.

Pubbenivāsānussatiñāṇakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Cutūpapātāñāṇakathāvaṇṇanā

411. Cutiyāti cavane. **Upapāṭeti** upapajjane. Samīpatthe cetam bhumavacanaṃ, cutikkhaṇasāmantā, upapattikkhaṇasāmantā cāti vuttaṃ hoti. Tathā hi vakkhati “ye pana āsannacutikā”tiādi (visuddhi. 2.411). Dibbacakkhuñāṇeneva sattānaṃ cuti ca upapatti ca nāyatīti āha “**dibbacakkhuñāṇatthanti vuttaṃ hoti**”ti. **Dibbasadisattā**tiādisu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Ayaṃ pana viseso – tattha “sotadhātū”ti padam apekkhitvā itthilingavasena vuttaṃ, idha napumsakalingavasena vattabbaṃ. Tattha ca ālokapariggahena payoṇaṃ natthi, idha atthīti vuttaṃ “**ālokapariggahena mahājutikattāpi dibba**”nti, kaṣiṇālokānuggahena pattabbattā, sayam ñāṇālokapharaṇabhāvena ca mahājutikabhāvatoṭi attho. Mahājutikampi hi “dibba”nti vuccati “dibbamidaṃ byamha”ntiādisu. **Mahāgatikattā**ti mahanīyagamanattā, vimhayanīyapavattikattāti attho. Vimhayanīyā hissa pavatti tirokuṭṭādīgatarūpadassanato. “Dibbasadisattā”ti ca hīnūpamāḍassanaṃ devatānaṃ dibbacakkhutopi imassa mahānubhāvattā. Tena dibbacakkhulābhāya yogino parikkammaṇaṃ tappaṭipakkhābhāvavassa atthato tassa vijayicchā nāma hoti, dibbacakkhulābhī ca iddhiṃ devatānaṃ vacanaggahaṇakkhamaṇadhammānavaṇṇasena mahāmogallānattherādayo viya dānaggahaṇalakkhaṇe, vohāre ca pavatteyyāti evaṃ vihāravijayicchāvohārajutigatisaṅkhātānaṃ atthānaṃ vasena imassa abhiññāñāṇassa dibbacakkhubhāvasiddhito. Saddavidū ca tesu eva atthesu divu-saddaṃ icchantīti vuttaṃ “**taṃ sabbam saddasatthānusārena veditabba**”nti.

Dassanaṭṭhenāti rūpadassanabhāvena. Cakkhunā hi sattā rūpaṃ passanti. Yathā maṃsacakkhu viññāṇādhiṭṭhitam samavisamaṃ ācikkhantaṃ viya pavattati, na tathā idaṃ. Idaṃ pana sayameva tato sātisaṃ cakkhukiccarīti āha “**cakkhukiccarāṇena cakkhumivātipi cakkhū**”ti. “**Diṭṭhivisuddhihetuttā**”ti saṅkhepato vuttamattham vivaritaṃ “**yo hī**”tiādi vuttaṃ. **Ucchedadiṭṭhiṃ gaṇhāti** parato upapattiyā adassanato etthevāyaṃ satto ucchinno, evamitarepīti. **Navasattapātubhāvadiṭṭhiṃ gaṇhāti** lābhī adhiccasamuppattiko viya. **Buddhaputtā passantiyevāti** uttarapadāvadhāraṇam, na purimapadāvadhāraṇam. Evaṃ hi **jayaddisajātakādīhi** avirodho siddho hoti.

Manussānaṃ idanti mānusakaṃ, manussānaṃ gocarabhūtaṃ rūpārammaṇam. Tadaññassa pana dibbatirohitātisukhumādhedassa rūpassa dassanato **atikkantamānusakaṃ**. Evarūpaṇca manussūpacāraṃ atikkantaṃ nāma hotīti āha “**manussūpacāraṃ atikkantivā rūpadassanenā**”ti. Evaṃ visayamukhena dassetvā idāni visayimukhena dassetaṃ “**mānusakaṃ vā**”tiādi vuttaṃ. Tatthāpi maṃsacakkhātikamo tassa kiccātikameneva daṭṭhabbo.

Dibbacakkhunāti dibbacakkhuñāṇenapi. **Daṭṭhum na sakkā** khaṇassa atīttaratāya atisukhumatāya kesañci rūpassa. Apica dibbacakkhussa paccuppannaṃ rūpārammaṇam, tañca purejātapaccayabhūtaṃ, na ca āvajjanaparikkammehi vinā mahaggatassa pavatti atthi, nāpi uppajjamānameva rūpaṃ ārammaṇapaccayo bhavitaṃ sakkoti, bhijjamānaṃ vā. Tasmā “cutūpapātakkhaṇe rūpaṃ dibbacakkhunā daṭṭhum na sakkā”ti suvuttametam. Yadi dibbacakkhuñāṇam rūpārammaṇameva, atha kasmā “satte passatī”ti vuttanti? Yebhuyyena sattasatānagatarūpadassanato evaṃ vuttaṃ. Sattagahaṇassa vā kāraṇabhāvato vohāravasena vuttantipi keci. Te cavamānāti adhippetāti sambandho. **Evarūpeti** na cutūpapātakkhaṇasamaṅginoti adhippāyo.

Mohūpanissayaṃ nāma kammaṃ nihīnaṃ nihīnaphalaṃ hotīti āha “**mohanissandayuttattā**”ti. **Tabbiparīṭeti** tassa hīlītādibhāvassa viparīte, ahīlīte anohīlīte anohīnāte anavaññāte cittikateti attho. **Suvaṇṇeti** sundaravaṇṇe. **Dubbaṇṇeti** asundaravaṇṇe. Sā panāyaṃ suvaṇṇadubbaṇṇatā yathākkamaṃ kammassa adosadosūpanissayatāya hotīti āha “**adosanissandayuttattā**”tiādi. Sundaraṃ gatiṃ gatā sugatāti āha “**sugatigate**”ti, sugatiṃ upapanneti attho. Alobhajjhāsayaṃ sattā vadaññū vigatamaccherā lobhūpanissayena kammunā subhagā samiddhā hotīti āha “**alobhanissandayuttattā vā aḍḍhe mahaddhane**”ti. Dukkhaṃ gatiṃ gatā duggatāti āha “**duggatigate**”ti. Lobhajjhāsayaṃ sattā luddhā maccharino lobhūpanissayena kammunā duggatā

durupetā hontīti āha “**lobhanissandayuttattā vā dalidde appannapāne**”ti.

Upacitanti phalāvahabhāvena kataṃ. Yathā kataṃ hi kammaṃ phaladānasamatthaṃ hoti, tathā kataṃ upacitaṃ. **Cavamānetiādīhi dibbacakkhukiccaṃ vuttanti** visayamukhena visayībyāpāramāha. **Purimehīti** vā “dibbena cakkhunā”tiādīni padāni sandhāya vuttaṃ. **Ādīhīti** ettha **ca**-saddo luttaniddiṭṭho. Tasmā “dibbena... pe... passatī”ti imehi, “cavamāne”tiādīhi ca dibbacakkhukiccaṃ vuttanti attho.

Iminā pana padenāti “yathākammūpage satte pajānātī”ti iminā vākyena. **Idha bhikkhūti** imasmiṃ sāsane bhikkhu, dibbacakkhuññalābhīti adhippāyo. **So** ca dibbacakkhuññalābhī nerayike ca satte paccakkhato disvā ṭhito. **Evaṃ manasi karotīti** tesam nerayikānaṃ nirayasamvattaniyassa kammassa nātukāmatāvasena pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya parikkammavasena manasi karoti. **Kiṃ nu khotiādi** manasikāraviddhidassanaṃ. Evaṃ pana parikkammaṃ katvā pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhitassa taṃ kammaṃ ārammaṇaṃ katvā āvajjanaṃ uppajjati, tasmīṃ niruddhe cattāri, pañca vā javanāni javantītiādi sabbaṃ vuttanayameva. “**Visuṃ parikkammaṃ nāma natthi**”ti idaṃ pana dibbacakkhuññāna vā yathākammūpagaññaṃssa visuṃ parikkammaṃ natthīti adhippāyena vuttaṃ. Evañcetam icchitabbaṃ, aññathā yathākammūpagaññaṃssa mahaggatabhāvo eva na siyā. Devānaṃ dassanepi eseva nayo. Nerayikadevaggahaṇaṃ cettha nidassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ. Ākañkhamāno hi dibbacakkhulābhī aññagatikasesu pi evaṃ paṭipajjatiyeva. Tathā hi vakkhati “apāyaggahaṇena tiracchānayoṇiṃ dīpeti”ti (visuddhi. 2.411), “sugatiggahaṇena manussagatipi saṅgayhati”ti (visuddhi. 2.411) ca. Taṃ nirayasamvattaniyaṃ kammaṃ ārammaṇaṃ etassāti **taṃkammārammaṇaṃ. Phārusakavanādisūti ādi**-saddena cittalatāvanādīnaṃ saṅgaho.

Yathā cimassāti yathā ca imassa yathākammūpagaññaṃssa visuṃ parikkammaṃ natthi, evaṃ anāgataṃsaññaṃssapīti visuṃ parikkammābhāvaṃ nidasseti. Tattha kāraṇamāha “**dibbacakkhupādakāneva hi imāni**”ti. Tatrāyamadhippāyo – yathā dibbacakkhulābhī nirayādiabhimukhaṃ ālokaṃ vaḍḍhetvā, nerayikādi ke satte disvā tehi pubbe āyūhitaṃ nirayasamvattaniyādikaṃ kammaṃ tādisena samādānena, tajjena ca manasikārena parikkhate cite yāthāvato jānāti, evaṃ yassa yassa sattassa samanantarā anāgataṃ atabhāvaṃ nātukāmo taṃ taṃ odissa ālokaṃ vaḍḍhetvā tena tena atīte, etarahi vā āyūhitaṃ tassa nibbattaṃ kammaṃ yathākammūpagaññaṃssa disvā tena nibbattetabbaṃ anāgataṃ atabhāvaṃ nātukāmo tādisena samādānena, tajjena ca manasikārena parikkhate cite yāthāvato jānāti. Eeva nayo tato paresu pi atabhāvesu. Etaṃ **anāgataṃsaññaṃ nāma**. Yasmā etaṃ dvayaṃ dibbacakkhuññaṃ satiyeva sijjhati, nāsati. Tena vuttaṃ “**imāni dibbacakkhunā saheva ijjhanti**”ti.

Kāyena duṭṭhu caritaṃ, kāyato vā uppannaṃ kilesapūtikattā duṭṭhaṃ caritaṃ kāyaduccaritanti evaṃ yojetabbo. **Kāyoti** cettha copanakāyo adhippeto. Kāyaviññattivasena pavattaṃ akusalaṃ kāyakammaṃ **kāyaduccaritanti. Itaresūti** vacīmanoduccaritesu. Yasmīṃ santāne kammaṃ katūpacitaṃ, asatiṣṣa antarupacchede vipākārahabhāvassa avigacchanato so tena sahitoyevāti vattabboti āha “**samannāgatāti samañgībhūtā**”ti. “**Anatthakāmā hutvā**”ti etena mātāpitaro viya puttānaṃ, ācariyupajjhāyā viya ca nissitakānaṃ atthakāmā hutvā garahakā upavādakā na hontīti dasseti. **Guṇaparidhaṃsanenāti** vijjānānaṃ guṇānaṃ viddhaṃsanena, vināsanenāti attho. Nanu ca antimavatthunāpi upavādo guṇaparidhaṃsanamevāti? Saccametaṃ. Guṇāti panettha jhānādivisesā uttarimanussadhammā adhippetāti sīlaparidhaṃsanaṃ visuṃ gahitaṃ. Tenāha “**natthi imesaṃ samaṇadhammo**”tiādi. **Samaṇadhammoti** ca sīlasaṃyamaṃ sandhāya vadati. **Jānaṃ vāti** yaṃ upavadati, tassa ariyabhāvaṃ jānanto vā. **Ajānaṃ vāti** ajānanto vā. Jānaṃ ajānaṃ cettha appamānaṃ, ariyabhāvo eva pamānaṃ. Tenāha “**ubhayathāpi ariyūpavādo hoti**”ti. “Ariyo”ti pana ajānato aduṭṭhacittasseva tattha ariyaguṇābhāvaṃ pavadentassa guṇaparidhaṃsanaṃ na hotīti tassa ariyūpavādo natthīti vadanti. **Satekicchaṃ pana hoti** khamāpanena, na anantariyaṃ viya atekicchaṃ.

Rujjhatīti tudati, dukkhaṃ vedanaṃ uppādetīti attho. **Tanti** taṃ theram, **taṃ** vā kiriyam. Jānanto eva thero “atthi te, āvuso, patiṭṭhā”ti pucchi. Itaropi saccābhisamayo sāsane patiṭṭhāti āha “**sotāpanno aha**”nti. Thero taṃ karuṇāyamāno “**khīṇāsavo tayā upavādito**”ti attānaṃ āvikāsi.

Sace navakatarā honti tasmīṃ vihāre bhikkhū. **Sammukhā akhamāpentepīti** purato khamāpane asambhavante pi. “Akhamante”ti vā pāṭho. Taṃ sotāpannassa vasena veditabbaṃ.

Parinibbutamañcaṭṭhānanti pūjākaraṇaṭṭhānaṃ sandhāyāha.

Samādātabbaṭṭhena samādānāni, kammāni samādānāni yesaṃ, te kammāsamādānā, micchādiṭṭhivasena kammāsamādānā, hetuatthaṃ vā antogadhaṃ katvā micchādiṭṭhivasena pare kammesu samādāpakā

micchādiṭṭhikammasamādānā. Tayimamatthaṃ dassento “**micchādiṭṭhivasenā**”tiādīmāha. **Sīlasampannoti**ādi paripakkindriyassa maggasamaṅgino vasena vuttaṃ. Aggamaggaṭṭhe pana vattabbameva natthi. **Aññanti** arahattaṃ. **Evamsampadanti** yathā taṃ avassambhāvī, evamidampīti attho. **Taṃ vācaṃ appahāyāti**ādisu ariyūpavādaṃ sandhāya “puna evarūpiṃ vācaṃ na vakkhāmī”ti vadanto vācaṃ pajahati nāma, “puna evarūpaṃ cittaṃ na uppādessāmī”ti cintento cittaṃ pajahati nāma, “puna evarūpiṃ diṭṭhiṃ na gaṇhissāmī”ti pajahanto diṭṭhiṃ pajahati nāma, tathā akaronto neva pajahati, na paṭinissajjati. **Yathābhattaṃ nikkhitto, evaṃ nirayeti** yathā nirayapālehi āharitvā niraye ṭhapito, evaṃ niraye ṭhapitoyevāti attho. Micchādiṭṭhivasena akattabbaṃ nāma pāpaṃ natthi, yato saṃsārakhāṇubhāvopī nāma hotīti āha “**micchādiṭṭhiparamāni, bhikkhave, vajjānī**”ti.

“Ucchinnabhavanettiko, bhikkhave, tathāgatassa kāyo tiṭṭhati, ayañceva kāyo, bahiddhā ca nāmarūpa”nti (dī. ni. 1.147) evamādisu viya idha kāya-saddo khandhapañcakavisayoti āha “**kāyassa bhedāti upādinnakkhandhapariccāgā**”ti. Avītarāgassa maraṇato paraṃ nāma bhavantarūpādānamevāti āha “**paraṃ maraṇāti tadanantaraṃ abhinibbattikkhandhaggahaṇe**”ti. Yena tiṭṭhati, tassa upacchedeneva kāyo bhijjatīti āha “**kāyassa bhedāti jīvitindriyassa upacchedā**”ti.

Eti imasmā sukhanti ayo, puññanti āha “**puññasammatā ayā**”ti. Ayanti etasmā sukhānīti ayo, puññakammādisukhasādhanaṃ. Tenāha “**sukhānaṃ vā āyassa abhāvā**”ti. Iyati assādiyatīti ayo, assādoti āha “**assādasaññito ayo**”ti.

Nāgarājādīnanti ādi-saddena supaṇṇādīnaṃ saṅgaho. **Asurasadisanti** petāsurasadisam. **Soti** asurakāyo. **Sabbasamussayehīti** sabbehi sampattisamussayehi. **Vuttavipariyāyenāti** “suṭṭhu caritaṃ, sobhanaṃ vā caritaṃ anavajjattā”tiādīnā “kāyaduccaritenā”tiādīnaṃ padānaṃ vuttassa atthassa vipariyāyena.

Nigamanavacanaṃ vuttassevatthassa puna vacananti katvā. **Ayamettha saṅkhepatthoti** “dibbena cakkhunā...pe... passatī”ti ettha ayaṃ yathāvutto saṅkhepattho.

412. Kasiṇārammaṇanti aṭṭhannampi kasiṇānaṃ vasena kasiṇārammaṇaṃ. **Sabbākārenāti** “cuddasavidhena cittaparidamanena aṭṭhaṅgasamannāgamena bhūmipādapadamūlasampādanenā”ti iminā sabbappakārena. **Abhinīhārakkhamaṃ** dibbacakkhuñāṇābhikumhaṃ pesanārahaṃ pesanayoggaṃ **katvā. Āsannaṃ kātābanti** dibbacakkhuñāṇupattiyā samīpabhūtaṃ kātābbaṃ. Tattha upacārajjhānaṃ paguṇataraṃ katvā ārammaṇaṅca vaḍḍhetabbaṃ. Tenāha “**upacārajjhānagocaraṃ katvā vaḍḍhetvā ṭhapetabba**”nti. **Tatthāti** tasmim vaḍḍhite kasiṇārammaṇe. **Appanāti** jhānavasena appanā. Na hi akataparikkamma abhinīhāvasena appanā ijjhati. Tenāha “**pādakajjhānaniṣsayam hoti**”ti, pādakajjhānārammaṇaṃ hotīti attho. **Na parikkammaṇiṣsayanti** parikkammaṃ taṃ kasiṇārammaṇaṃ apassayo na hoti. Tathā sati rūpadassanaṃ na siyā. **Imesūti** yathāvuttesu tejakasiṇādīsū tīsū kasiṇesu. **Uppādetvāti** upacārajjhānupādānena uppādetvā. Upacārajjhānapavattiyā hi saddhiṃ paṭibhāganimittupattī. **Tatthāti** kasiṇaniddese.

Antoyeva rūpagataṃ passitabbaṃ na bahiddhā vikkhepāpattihetubhāvato. **Parikkammaṃ vāro atikkamatīti** idha parikkammaṃ nāma yathāvuttakasiṇārammaṇaṃ upacārajjhānaṃ, taṃ rūpagataṃ passato na pavattati. Kasiṇālokavasena ca rūpagatadassanaṃ, kasiṇāloko ca parikkammavasenāti tadubhayampi parikkammaṃ appavattiyā na hoti. Tenāha “**tato āloko antaradhāyati, tasmim antarahite rūpagatampi na dissati**”ti. Rūpagataṃ passato parikkammaṃ vāro atikkamati, parikkammamatikkantassa kasiṇārammaṇaṃ ñānaṃ na hotīti rūpagataṃ na dissati, kathaṃ pana paṭipajjitabanti āha “**athānenā**”tiādi. **Evaṃ anukkamenāti** punappunaṃ pādakajjhānaṃ samāpajjitvā tato tato vuṭṭhāya abhiṇhaṃ ālokassa pharaṇavasena āloko thāmagato hoti ciraṭṭhāyī. Tathā ca sati tattha sucirampi rūpagataṃ passateva. Tena vuttaṃ “**ettha āloko...pe... hoti**”ti.

Svāyamattho tiṇukkūpamāya vibhāvetabboti dassento āha “**rattim tiṇukkāyā**”tiādi. Tattha **punappunaṃ pavesananti** punappunaṃ pādakajjhānasamāpajjanaṃ. **Thāmagatālokassa yathāparicchedena ṭhānanti** yattakaṃ ṭhānaṃ paricchinditvā kasiṇaṃ vaḍḍhitam, thāmagatassa ālokassa tattakaṃ pharivā avatṭhānaṃ.

Anāpāthagatanti āpāthagamanayogyassa vasena vuttaṃ. Antokucchigaṭṭhādi pana tadabhāvato tena visesitabbameva. **Tadevāti** dibbacakkhumeva. **Etthāti** etesu rūpamārabha pavattacittesu. **Rūpadassanasamatthanti** rūpaṃ sabhāvato vibhāvanasamatthaṃ cakkhuvīññānaṃ viya. **Pubbabhāgacittānīti** āvajjanaparikkammaṃsaṅkhātāni pubbhāgacittāni. Tāni hi ārammaṇaṃ karontānīpi na yāthāvato taṃ vibhāvetvā pavattanti āvajjanasamapaṭicchanaṃcittāni viya.

Taṃ panetaṃ dibbacakkhu. **Paripanthoti** antarāyiko. **Jhānavibbhantakoti** jhānummattako jhānabhāvanāmukhena ummādappatto. **Appamattena bhavitabbanti** “dibbacakkhu mayā adhigata”nti santosaṃ anāpajjitvā vipassanānuyogavasena vā saccābhisamayavasena vā appamattena bhavitabbaṃ.

“Evaṃ passitukāmenā”tiādinā dibbacakkhussa nānāvajjanaparikkammañceva dibbacakkhuññaṇaṇa dassettaṃ, na tassa uppattikkamoti taṃ dassetaṃ “**tatrāya**”ntiādi vuttaṃ. Taṃ heṭṭhā vuttanayattā suviññeyyameva.

Cutūpapātaññakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā

413. Itti evaṃ vuttappakārenāti attho. Tena “so evaṃ samāhite citte”tiādinā (dī. ni. 1.244-245; ma. ni. 1.384, 431-433; pārā. 12-14) yathādassitapāligatiṃ, tassā atthavivaraṇanayaṇa paccāmasatī. Saccesu viya ariyasaccāni khandhesu upādānakkhandhā antogadhā. Tadubhaye ca sabhāvato, samudayato, atthaṅgamato, assādato, ādīnavato, nissaraṇato ca yathābhūtaṃ sayambhuññaṇena aveḍi aññāsī paṭivijjhi pavedesi vāti sātisayena pañcakkhandhāvabodhena bhagavāva thometabboti āha “**pañcakkhandhavidū**”ti. Nātvā viññeyyāti sambandho. **Tāsūti** pañcasu abhiññāsu. Taggahaṇeneva ca paribhaṇḍaññānaṃ gahitattā “pañcā”ti vuttaṃ. Tenāha “**etāsu hī**”tiādi.

Tattha **paribhaṇḍaññānīti** parivāraññānī. Yathā hi sinerussa parivāraṭṭhānāni yāni taṃsiddhiyā siddhāni mekhalaṭṭhānāni paribhaṇḍānīti vuccanti, evaṃ imānīpi dibbacakkhusiddhiyā siddhāni tassa paribhaṇḍānīti vuttāni. **Idhāgatānīti** ettha **idhāti** yathādassitāni suttapadāni sandhāya vuttaṃ. Tato aññesu pana sāmāññaphalādīsu manomayaññānīpi visuṃ abhiññāññābhāvena āgataṃ.

“**Tesū**”ti idaṃ paccāmasanaṃ kiṃ tikānaṃ, udāhu ārammaṇānanti? Kiñcetha yadi tikānaṃ, tadayuttaṃ. Na hi tikesu abhiññāññānī pavattanti. Atha ārammaṇānaṃ, tampi ayuttaṃ. Na hi aññaṃ uddisitvā aññassa paccāmasanaṃ yuttanti. Yathā icchati, tathā bhavatu tāva tikānaṃ, nanu vuttaṃ “na hi tikesu abhiññāññānī pavattanti”ti? Nāyaṃ virodho tikavohārena ārammaṇānaṃyeva gayhamānattā. Atha vā pana hotu ārammaṇānaṃ, nanu vuttaṃ “na hi aññaṃ uddisitvā aññassa paccāmasanaṃ yutta”nti? Ayampi na doso yathāvuttakāraṇenevāti.

414. Asatipi vatthubhede bhūmikālasantānabhedavasena bhinnesu **sattasu ārammaṇesu**. Tikavasena hesa bhedo gahito. Iddhividhaññānaṃ maggārammaṇatāya abhāvato idha maggārammaṇatiko na labbhati. **Tanti** iddhividhaññānaṃ. **Kāyaṃ cittasannisitāṃ katvāti**ādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. **Upayogaladdhanti** laddhaupayogavacanaṃ. Dutiyāvibhattivasena vuttaṃ “**kāyaṃ pariṇāmeti**”ti. Tenāha “**rūpakāyārammaṇato**”ti, rūpakāyassa vaṇṇārammaṇatoti attho.

Tadeva cittanti yadeva kāyavasena cittapariṇāmane vuttaṃ pādakajjhānacittaṃ, tadeva. Rāmagāme cetiyam ṭhapetvā sesesu sattasu cetiyesu dhātuyo iddhiyā āharitvā rājagahe bhūmigharamaṇḍape kataṃ **mahādātunidhānaṃ**. “**Ime gandhā**”tiādinā paccuppanne gandhādike gahetvāpi asussanādivisesayuttaṃ anāgatameva nesaṃ rūpaṃ adhiṭṭhānacittassa ārammaṇaṃ hoti anāgatādhiṭṭhānattā. **Vattaniyasenāsanānaṃ** nāma viñjḥāaviyaṃ vihāro. **Dadhiraṇanti** dadhimaṇḍo, taṃ adhiṭṭhahantassa anāgataṃ dadhivaṇṇaṃ ārammaṇaṃ hoti. **Paccuppannārammaṇaṃ hoti** paccuppannassa rūpakāyassa ārammaṇakaraṇato.

Sakāyacittānanti attano kāyassa, cittassa ca.

415. Saddo ca paritto sabbassa rūpassa kāmāvacarabhāvato. **Vijjamānamevāti** vattamānaṃyeva.

416. Sotāpannassa cittanti sotāpannassa āveṇikaṃ cittaṃ. **Sakadāgāmissāti**ādīsipi eseve nayo. **Yāva arahato netabbanti** “sakadāgāmī anāgāmīno cittaṃ na jānāti, anāgāmī arahato”ti evaṃ netabbāṃ. **Sabbesanti** sabbesaṃ ariyānaṃ jānāti, ko pana vādo anariyānaṃ. Aññopi ca uparimo anāgāmīādi heṭṭhimassa sakadāgāmiādīkassa cittaṃ jānātīti sambandho.

Atītassa, anāgatassa ca parassa cittassa jānanaṃ sambhavati, paccuppannassa pana na sambhavatīti adhippāyena pucchati “**kathaṃ paccuppannaṃ ārammaṇaṃ hoti**”ti. Itaro yattha sambhavati, taṃdassanattaṃ paccuppannaṃ tāva vibhajitvā dassento “**paccuppannaṃ nāma tividha**”ntiādimāha. Tattha

uppādaṭṭhitibhaṅgappattanti uppādaṃ, ṭhitim, bhaṅgañca pattaṃ, khaṇattayapariyāpannanti attho. **Ethantare ekadvesantativārā veditabbāti** ethantare pavattā rūpasantativārā ekadvesantativārā nāmāti veditabbāti attho. Ālokaṭṭhānato ovarakaṃ paviṭṭhassa pageva tattha nisinnassa viya yāva rūpagataṃ pākaṭaṃ hoti. Tattha upaḍḍhavelā avibhūtavārā, upaḍḍhavelā vibhūtavārā, tadubhayaṃ gahetvā “**dve santativārā**”ti vuttaṃ. Tayidaṃ na sabbasādhāraṇaṃ, ekaccassa sīghampi pākaṭaṃ hotīti “ekadvesantativārā”ti ekaggahaṇampi kataṃ, atiparittasabhāvautuādisamuṭṭhānā vā ekadvesantativārā veditabbā.

Tīre akkantaudakalekhā nāma kālussiyaṃ gatā tīrasamīpe udakarāji. **Yāva na vippasīdatīti** kālussiyavigamena yāva vippasannā na hoti. Keci pana “atinte tīre allapādena akkante yāva pāde udakalekhā na vippasīdati, na saṃsīdati, na vūpasammatī”ti evamettha atthaṃ vadanti. Te panete kiriyābhedenā vuttā kālavisēsā, na aññamaññaṃ samasamā, unādhikabhāgavantova daṭṭhabbā. **Dve tayo javanavārā** kāmāvacarajavanavasena veditabbā, na itarajavanavasena. Na hi te parimitakālā, anantarā pavattabhavaṅgādayopi tadantogadhāva daṭṭhabbā. **Tadubhayaṃ** rūpārūpasantatidvayaṃ.

Ekabhavaparicchinnanti paṭisandhicutiparicchinnaṃ. Ekabhavapariyāpannaṃ dhammajātaṃ etarahīti vattabbaṃ **addhāpaccuppannaṃ nāma**. **Manoti** sasampayuttaṃ viññāṇamāha. **Dhammāti** ārammaṇadhammā. **Manoti** vā manāyatanam. **Dhammāti** vedanādayo arūpakkhandhā. **Ubhayaṃmetam paccuppannanti** addhāpaccuppannaṃ hontaṃ etaṃ ubhayaṃ hotīti attho. **Viññāṇanti** nikantiviññāṇaṃ. Tañhi tasmim paccuppanne chandarāgavasena paṭibaddhaṃ hoti. **Abhinandati** taṇhādīṭṭhabhinandanāhi abhinandati. Tathābhūto ca vatthupariññāya abhāvato tesu paccuppannesu dhammesu **samhīrati** taṇhādīṭṭhī ākaḍḍhīyati. Ettha ca dvādasāyatanānaṃ “etaṃ paccuppanna”nti (ma. ni. 3.284) āgatattā tattha pavatto chandarāgo addhāpaccuppannārammaṇo, na khaṇapaccuppannārammaṇoti viññāyatīti dassento “**yaṃ sandhāya bhaddekarattasutte...pe... samhīratīti vutta**”nti āha. “Paccuppannañca yo dhammaṃ, tattha tattha vipassatī”ti (ma. ni. 3.272, 285) ethāpi vipassanācittaṃ khaṇapaccuppannaṃ, vipassitabbadhammā addhāpaccuppannāti gahetabbaṃ. Aññathā vipassanāva na sambhaveyya. “Khaṇapaccuppannaṃ pāḷiyaṃ āgata”nti na vuttaṃ tassa vasena ārammaṇakaraṇassa aṭṭhakathāyaṃ anāgatattā.

Kecīti abhayagirivāsino. **Ekakkhaṇe cittaṃ uppajjati** iddhicittassa uppattisamakālemeva paracittassapi uppattisambhavatoti yuttidassanaṃ. **Yathā akāseti**ādi sadisūdāharaṇaṃ. **Tam pana tesam vacanaṃ ayuttaṃ**. Kasmā? Maggaphalavīthito aññattha aññithe ṭhāne āvajjanajavanānaṃ nānārammaṇabhāvappattidosatoti yuttivacanaṃ.

Yadi evaṃ kathaṃ cetopariyaññaṃ paccuppannārammaṇaṃ hotīti āha “**santapaccuppannaṃ panā**”tiādi. **Addhāpaccuppannaṃ pana javanavārena dīpetabbaṃ**, na sakalena paccuppannaddhunāti adhippāyo.

Tatrāyaṃ dīpanātiādi javanavārassa addhāpaccuppannabhāvādīpanamukhena iddhicittassa pavattiākārādīpanaṃ. **Itarānīti** āvajjanaparikkammācittāni. Ettha ca “kecī”ti yadipi abhayagirivāsino adhippetā, te pana cittassa ṭhitikkhaṇaṃ na icchantīti “ṭhitikkhaṇe vā paṭivijjhatī”ti na vattabbaṃ siyā. Tathā ye “iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe cittaṃ uppajjati”ti vadanti, tesam “ṭhitikkhaṇe vā bhaṅgakkhaṇe vā paṭivijjhatī”ti vacanaṃ na sameti. Na hi tasmim khaṇadvaye uppajjamānaṃ paracittena saha ekakkhaṇe uppajjati nāmāti. ṭhitibhaṅgakkhaṇesu ca uppajjamānaṃ ekadesaṃ paccuppannārammaṇaṃ, ekadesaṃ atītārammaṇaṃ āpajjati. Yañca vuttaṃ “parassa cittaṃ jānissāmīti rāsivasena mahājanassa citte āvajjite”ti, ettha ca mahājano atthato pare anekapuggalāti “paresaṃ cittaṃ jānissāmī”ti āvajjanappavatti vattabbā siyā. Athāpi parassāti mahājanassāti attho sambhaveyya, tathāpi tassa ekapuggalasseva vā cittarāsīm āvajjitvā ekassa paṭivijjhanaṃ ayuttaṃ. Na hi rāsīāvajjanaṃ ekadesāvajjanaṃ hotīti, tasmā tehi “mahājanassa citte āvajjite”tiādi na vattabbaṃ.

Yaṃ pana te vadanti “yasmā iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe cittaṃ uppajjati”ti. Tatthāyaṃ adhippāyo yutto siyā, cetopariyaññalābhī parassa cittaṃ nātukāmo pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya atītādivibhāgaṃ akatvā cittaśamaññaṃ “imassa cittaṃ jānāmi, imassa cittaṃ jānāmī”ti parikkammaṃ katvā puna pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya sāmāññeneva cittaṃ āvajjitvā tiṇṇaṃ, catunnaṃ vā parikkammānaṃ anantarā cetopariyaññaṃ paracittaṃ paṭivijjhati vibhāveti rūpaṃ viya dibbacakkhunā. Tato paraṃ pana kāmāvacaracittehi sarāgādivavatthānaṃ hoti nīlādivavatthānaṃ viya. Tattha dibbacakkhunā dīṭṭhadayaavatthurūpassa sattassa abhimukhībhūtaṃ cittaśamaññaṃ cittaṃ āvajjayamānaṃ āvajjanaṃ abhimukhībhūtaṃ vijjamānaṃ cittaṃ ārammaṇaṃ katvā cittaṃ āvajjeti. Parikkammāni ca taṃ taṃ vijjamānaṃ cittaṃ cittaśamaññaṃ ārammaṇaṃ katvā cittaśamaññaṃ parikkammāni hutvā pavattanti. Cetopariyaññaṃ pana vijjamānaṃ cittaṃ paṭivijjhantaṃ vibhāventam tena saha ekakkhaṇe eva uppajjati.

Tattha yasmā santānassa santānaggahaṇato ekattavasena āvajjanādīni “citta”ntveva pavattāni. Tañca cittameva, yaṃ cetopariyañāṇena vibhāvitam. Tasmā samānākārappavattito na aniṭṭhe maggaphalavīthito aññasmiṃ thāne nānārammaṇatā āvajjanajavanānaṃ hoti. Paccuppannārammaṇaṃca parikkammaṃ paccuppannārammaṇassa cetopariyañāṇassa āsevanapaccayena paccayoti siddham hoti. Atītattiko ca evaṃ upapanno hoti. Aññathā santatipaccuppanne, addhāpaccuppanne ca “paccuppanna”nti idha vuccamāne atītānāgatānaṃca paccuppannatā āpajjeyya. Tathā ca sati “paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo”ti vattabbaṃ siyā, na ca taṃ vuttaṃ. “Atīto dhammo paccuppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo. Purimā purimā atītā khandhā pacchimānaṃ pacchimānaṃ paccuppannānaṃ khandhānaṃ anantara ...pe... anulomaṃ gotrabhussā”tiādi vacanato (paṭṭhā. 2.18.5) na addhāsantatipaccuppannesveva ca anantarātītā cattāro khandhā atītāti viññāyanti. Na ca **abhidhammāmātikāyaṃ** (dha. sa. tikamātikā 18-19) āgatassa paccuppannapadassa addhāsantatipaccuppannapadatthātā katthaci pāliyaṃ vuttā. Tasmā tehi iddhiṃca ca parassa ca ekakkhaṇe cittupattiyā cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇatā vuttā. Yadā pana “yaṃ imassa cittaṃ pavattaṃ, taṃ jānāmi. Yaṃ bhavissati, taṃ jānāmī”ti vā ābhogaṃ katvā pādakajjhānasamāpajjanādīni karoti, tadā āvajjanaparikkammāni, cetopariyañāṇaṃca atītānāgatārammaṇāneva honti āvajjaneneva vibhāgassa katattā.

Ye pana “iddhimā parassa cittaṃ jānitukāmo āvajjeti, āvajjanaṃ khaṇapaccuppannaṃ ārammaṇaṃ katvā teneva saha nirujjhati. Tato cattāri, pañca vā javanāni, yesaṃ pacchimaṃ iddhiccittaṃ, sesāni kāmāvacarāni, tesam sabbesampi tadeva niruddham cittaṃ ārammaṇaṃ hoti, na ca tāni nānārammaṇāni honti addhānavasena paccuppannārammaṇatā”ti idaṃ vacanaṃ nissāya “āvajjanajavanānaṃ paccuppannātītārammaṇabhāvepi nānārammaṇatābhāvo viya ekadviticatupañcacittakkhaṇānāgatesupi cittesu āvajjitesu āvajjanajavanānaṃ yathāsambhavaṃ anāgatapaccuppannātītārammaṇabhāvepi nānārammaṇatā na siyā. Tena catupañcacittakkhaṇānāgate āvajjite anāgatārammaṇaparikkammānantaraṃ khaṇapaccuppannārammaṇaṃ cetopariyañāṇaṃ siddha”nti vadanti. Tesam vādo “anāgatārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo, paccuppannārammaṇo dhammo atītārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo”ti imesaṃ pañhānaṃ anuddhaṭṭā, gaṇanāya ca “āsevane tīṇī”ti (paṭṭhā. 2.19.39) vuttatā na sijjhati. Na hi kusalakiriyāmahaggataṃ anāsevanam atthīti. Etassa ca vādassa nissayabhāvo āvajjanajavanānaṃ khaṇapaccuppannaniruddhārammaṇatāvacanassa na sijjhati, “yaṃ pavattaṃ, pavattissati cā”ti visesaṃ akatvā gahaṇe āvajjanassa anāgataggahaṇābhāvaṃ, tadabhāvā javanānampi vattamānaggahaṇābhāvaṃca sandhāyeva tassa vuttatā. Tadā hi bhavaṅgacalanānantaraṃ abhimukhībhūtaṃcittaṃ ārabha āvajjanā pavattatīti jānanacittassapi vattamānārammaṇabhāve āvajjanajānanacittānaṃ sahaṭṭhānadosāpattiyā, rāsiekadesāvajjanapaṭivedhe sampattasampattāvajjanajānane ca aniṭṭhe thāne āvajjanajavanānaṃ nānārammaṇabhāvosāpattiyā ca yaṃ vuttaṃ “khaṇapaccuppannaṃ cittaṃ cetopariyañāṇassa ārammaṇaṃ hotī”ti, taṃ ayuttanti paṭikkhipitvā yathāvuttadosāpattiṃ, kālavasena ca addhāsantatipaccuppannārammaṇatā nānārammaṇatābhāvaṃ disvā āvajjanajavanānaṃ vattamānataṃ niruddhārammaṇabhāvo vuttoti. Tampi vacanaṃ purimavādino nānūjāneyyūṃ. Tasmim hi sati “āvajjanā kusalāna”ntiādisu (paṭṭhā 1.1.417) viya aññapadasaṅgahitassa anantarapaccayavidhānato “paccuppannārammaṇāāvajjanā atītārammaṇānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo”ti ca vattabbaṃ siyā, na ca vuttanti.

Kasmā panevaṃ cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇatā vicāritā, nanu “atīto dhammo paccuppannassa dhammassa, anāgato dhammo paccuppannassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.18.2) etesaṃ vibhaṅgesu “atītā khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa yathākammūpagañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo, anāgatā khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa anāgataṃsañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti, uppannattike ca “anuppannā khandhā uppādino khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa anāgataṃsañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.17.3) cetopariyañāṇaggahaṇaṃ katvā “paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassā”ti (paṭṭhā. 2.18.3) etassa vibhaṅge “paccuppannā khandhā iddhividhañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.18.3), uppannattike ca “uppannā khandhā iddhividhañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.17.2) ettakasseva vuttatā paccuppanne citte cetopariyañāṇaṃ nappavattatīti viññāyati. Yadi hi pavatteyya, purimesu viya itaresu ca cetopariyañāṇaggahaṇaṃ kattabbaṃ siyāti? Saccam kattabbaṃ, nayadassanavasena pana taṃ saṃkhittanti aññāya pāliya viññāyati.

“Atītārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo, anāgatārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa, paccuppannārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassā”ti (paṭṭhā. 2.19.20-22) etesaṃ hi vibhaṅgesu “cetopariyañāṇena atītārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṃ jānāti, atītārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo,

cetopariyañāṇena anāgatārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṃ jānāti, anāgatārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo, cetopariyañāṇena paccuppannārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṃ jānāti, paccuppannārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.19.20-22) cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇe pavatti vuttāti. Tenevāyaṃ vicāraṇā katāti vedītabbā.

417. Tesanti tesu dvīsu ñāṇesūti niddhāraṇe sāmivacaṇaṃ. Cittameva ārammaṇaṃ cetopariyañāṇattāti adhippāyo. Tenāha “**aññaṃ khandhaṃ vā khandhappaṭibaddhaṃ vā na jānāti**”ti. Tattha **khandhappaṭibaddhaṃ** nāmagottādi. Yadi evaṃ kathaṃ maggārammaṇanti āha “**maggasampayuttacittārammaṇattā pana pariyāyato maggārammaṇanti vutta**”nti. **Cetanāmetameva ārammaṇaṃ**, tathā hi taṃ “yathākammūpagañāṇa”nti vuccatīti adhippāyo. **Khandhappaṭibaddhesūti** ettha nibbānampi khandhappaṭibaddhameva. Khandhehi visayīkatattāti vadanti. Tathā hi vuttaṃ **aṭṭhasāliniyaṃ** “atīte buddhā maggaṃ bhāvayimṣu, phalaṃ sacchākaṃsu, anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbāyimṣūti chinnavatūmakānussaraṇavasena maggaphalanibbānapaccavekkhaṇatopi appamāṇārammaṇa”nti (dha. sa. aṭṭha. 1421). Tattha maggaphalapaccavekkhaṇāni tāva pubbenivāsānussatiñāṇena maggaphalesu ñāṇesu pavattanti. Nibbānapaccavekkhaṇāni nibbānārammaṇesu appamāṇadhammesu ñāṇesūti maggāpaccavekkhaṇāni pubbenivāsānussatiñāṇassa appamāṇārammaṇataṃ sādhetīti vedītabbāni. “Appamāṇā khandhā pubbenivāsānussatiñāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”iceva (paṭṭhā. 9.12.58) hi vuttaṃ, na vuttaṃ “nibbāna”nti. Tasmā pubbenivāsāñāṇena eva maggaphalapaccavekkhaṇakicce vuccamānēpi nibbānapaccavekkhaṇatā na sakkā vuttuṃ. Aṭṭhakathāyaṃ pana nibbānārammaṇatā nidassitā.

Kusalā khandhāti iddhividhapubbenivāsānāgatamaññāṇāpekkho bahuvacananiddeso, na cetopariyayathākammūpagañāṇāpekkhāti tesam catukkhandhārammaṇabhāvassa asādhakoti ce? Na, aññattha “avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro ca cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa anāgatamaññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.6.72), “savitakkavicārā khandhā ca vitakko ca cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa anāgatamaññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.6.73) ca vuttattā cetopariyañāṇāpekkhāpi bahuvacananiddesoti imassa atthassa siddhito. Evampi yathākammūpagañāṇassa “avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro cā”tiādīsu avuttattā catukkhandhārammaṇatā na sījjhatīti? Na, tattha avacanassa aññakāraṇattā. Yathākammūpagañāṇena hi kammaṣaṣṭṭhā cattāro khandhā kammamukhena gayhati. Tañhi yathā cetopariyañāṇaṃ purimaparikkammavasena avitakkādivibhāgaṃ, sarāgādivibhāgaṃ cittaṃ vibhāveti, na evaṃ vibhāgaṃ vibhāveti. Kammavaseneva pana samudāyaṃ vibhāveti, tasmā “avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro cā”tiādīke vibhāgakaṇe taṃ na vuttaṃ, na catukkhandhānārammaṇatoti. Idaṃ panassa akāraṇanti keci. Tatthāpi “pubbenivāsānussatiñāṇassa yathākammūpagañāṇassa anāgatamaññāṇassa”ti paṭṭhanti eva. Na hi taṃ kusalākusalavibhāgaṃ viya savitakkādivibhāgaṃ kammaṃ vibhāvetuṃ asamatthaṃ. Duccaritasucaritavibhāvanampi hi lobhādialobhādisampayogavibhāgavisesavibhāvanam hotīti.

“Pubbenivāsānussatiñāṇaṃ nāmagottānussaraṇakāle na vattabbārammaṇa”nti ettakameva aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ. Nāmagottaṃ pana khandhūpanibandho sammutisiddho byañjanattho, na byañjananti. **Ayamettha amhākaṃ khaṇtīti** ācariyassāyaṃ attano mati. Yaṃ pana vuttaṃ “na byañjana”nti, tassa samatthanam “byañjanañhi”tiādi.

419. Kāmāvacare nibbattissatīti nibbattikkhandhajānanamāha.

420. Etthāti etasmiṃ ajjhattārammaṇattikavasena abhiññāñāṇaṃ, ārammaṇavicāre. “Ajjhattārammaṇaṇceva bahiddhārammaṇaṇcā”ti ekajjhaṃ gahevā yaṃ vuttaṃ porāṇaṭṭhakathāyaṃ, taṃ “kālena...pe... hotiyevā”ti iminā adhippāyena vuttanti attho. Na hi ajjhattabahiddhā nāma visuṃ ekaṃ atthi, nāpi taṃ ekajjhaṃ ārammaṇaṃ karīyatīti. Yadi evaṃ tiko eva na pūrati padadvayāsaṅgahitassa tatiyassa atthantarassa abhāvato, na, pakārabhedavisayattā tikaniddesassa. Tathā hi aṭṭhakathāyaṃ “te eva tippakārepi dhamme”ti vuttaṃ. Te eva ajjhattādivasena tividhepi dhammeti attho. Ettha hi “te eva dhamme”ti avatvā “tippakāre”ti vacanaṃ pakārabhedanibandhanā ayaṃ tikadesanāti dassanatthaṃ. Yathā hi kusalattikādīnaṃ desanā yathārahaṃ dhammānaṃ jātisampayogappahānasikkhābhūmīārammaṇappabhedaniyamakālādibhedanibandhanā, na evamayam jātiādibhedanibandhanā, nāpi sanidassanattikahetudukādidesanā viya sabhāvādibhedanibandhanā, atha kho pakārabhedanibandhanā. Pañceva hi khandhā sasantatipariyāpannatam upādāya “ajjhata”ti vuttā, parasantatipariyāpannatam upādāya “bahiddhā”ti, tadubhayaṃ upādāya “ajjhatabhiddhā”ti. Tenāha “anindriyabaddharūpaṇca nibbānaṇca ṭhapetvā sabbe dhammā siyā ajjhattā, siyā bahiddhā, siyā ajjhattabahiddhā”ti (dha. sa. 1435). Nanu cettha atthantarābhāvato, pakārantarassa ca anāmaṭṭhattā tatiyo rāsi

natthīti? Nayidamevaṃ. Yadihi paṭhamapadena asaṅgahitasaṅgaṅhanavasena dutiyapadassa pavattattā sabbepi sabhāvadhammā padadvayeneva pariggahitā, tehi pana visuṃ visuṃ gahitadhamme ekajjhaṃ gahaṇavasena tatiyapadaṃ vuttanti attheva tatiyo rāsi. Na hi samudāyo avayavo hoti, bhinnavatthuke pana dhamme adhiṭṭhānabhedam amuñcitvā ekajjhaṃ gahaṇam na sambhavatīti kālena ajjhataṃ, kālena bahiddhā jānanakāleti vuttanti datṭhabbam.

Abhiññāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti terasamaparicchedavaṇṇanā.

14. Khandhaniddesavaṇṇanā

Paññākathāvaṇṇanā

421. Sabbākārenāti upacārākāro, appanākāro, vasībhāvākāro, vitakkādisamatikkamākāro, rūpādīhi virajjanākāro, cuddasadhā cittassa paridamanākāro, pañcavidhaānisaṃsādhigamākāroti evamādinā sabbena bhāvanākārena.

Tadanantarāti “cittam pañña”nti evaṃ desanākkamena, paṭipattikkamena ca tassa samādhissa anantarā. Paññā bhāvetabbā samādhibhāvanāya samannāgatena bhikkhunāti sambandho. “Paññañca bhāvaya”nti evaṃ **atisaṅkhepadesitattā**, gāthāvaṇṇanāyaṃ vā “samādhisilāyaṃ sunisitaṃ vipassanāpaññāsatta”nti evaṃ ativiya saṅkhepena bhāsittā ayaṃ sā paññāti sabhāvato **viññātumpi tāva na sukarā**. Bhāvanāvīdhānassa pana adassittā pageva bhāvetuṃ na sukarāti sambandho. Pucchanatṭhena pañhā, kammaṃ kiriyā karaṇam, pañhāva kammaṃ **pañhākammaṃ**, pucchanapayogoti attho.

Kā paññāti sarūpapucchā. **Kenatṭhena paññāti** kena atthena paññāti vuccati, “paññā”ti padaṃ kaṃ abhidheyyattham nissāya pavattanti attho. Sā paññāyaṃ paññā sabhāvato, kiccato, upatṭhānākārato, āsanna-kāraṇato ca katham jānitabbāti āha “**kānassā lakkhaṇarasapaccupatṭhānapadatṭhānāni**”ti. **Katividhāti** pabhedapucchā. Kasmā panettha saṃkilesavodānapucchā na gahitāti? Vuccate – lokuttarāya tāva paññāya nattheva saṃkilesa. Asati ca tasmim kuto vodānapucchāti tadubhayaṃ na gahitam. Lokiyāya pana tāni bhāvanāvīdhāne eva antogadhānāti katvā visuṃ na gahitāni maggāmaggañānadassanavisuddhiantogadhātā, samādhibhāvanāyaṃ vā vuttanayānusārena vedittānāni na gahitāni. Paṭipatti nāma diṭṭhānisaṃse eva hotīti āha “**paññābhāvanāya ko ānisaṃso**”ti.

422. Tatrāti tasmim, tassa vā pañhākammassa. **Vissajjananti** vivaraṇam. Pucchito hi attho avibhāvitattā nigūlho muṭṭhiyaṃ kato viya tiṭṭhati, tassa vivaraṇam vissajjanam vibhūtabhāvakarāṇato. **Kā paññāti** kāmañcāyaṃ sarūpapucchā, vibhāgavantānaṃ pana sabhāvavibhāvanam vibhāgaddassanamukheneva hotīti vibhāgo tāva anavasesato dassetabbo. Taṃdassanena ca ayamādinavoti dassetuṃ “**paññā bahuvīdhā**”tiādi vuttam. Tattha **bahuvīdhāti** kusalādivasena anekavidhā. **Nānappakārāti** atthajāpikādibhedena, sutamayaññādibhedena ca nānāvīdhā. **Tam sabbanti** tam anavasesam paññāvīdhāgam. **Na sādheyyāti** vipassanābhāvanāya saddhim maggabhāvanā idha adhippetattho. Tāya hi taṇhājaṭṭhāvijaṇam, tañca na sādheyya. Anavasesato hi paññāpabhede vissajjiyamāne “ekavidhena ñāṇavatthū”tiādiko (vibha. 751) sabbo ñāṇavattho vibhaṅge, suttantesu ca tattha tattha āgato paññāpabhedo. Sakalopi vā abhidhammanayo āharitvā vissajjetabbo bhaveyya, tathā ca sati yvāyaṃ idha paññābhāvanāvīdhi adhippeto, tassa vissajjanāya okāsova na bhaveyya. Kiñca yvāyaṃ ṭhānāṭṭhānakammantaravipākantarādivisaye paññāya pavattibhedo, sopi yathārahaṃ saddhim phalāphalabhedena vibhajitvā vissajjetabbo siyā. So ca pana vissajjiyamāno aññadattho vikkhepāya saṃvatteyya, yathā tam avisaye. Tenāha “**uttari ca vikkhepāya saṃvatteyyā**”ti. **Kusalacittasampayuttam vipassanāññānanti** ettha **kusala-**ggahaṇena duvidhampi abyākatam nivatteti, tathā “atthi saṃkiliṭṭhapaññā”ti evaṃ pavattam micchāvādam paṭisedheti. **Vipassanāññāna-**ggahaṇena sesakusalapaññā.

423. Sañjānanavijānanākāravisiṭṭhanti sañjānanākāravijānanākārehi sātisaṃyam. Yato **nānappakārato jānanam** jānanabhāvo visayaggahaṇākāro. So hi nesam samāno, na sañjānanādiākāro. **Pitakantīti** ettha **iti-**saddo ādiattho, tena “lohitakam odātam dīgham rassa”ntiādike saññāya gahetabbākāre saṅgaṇhāti. **Sañjānanamattamevāti** ettha **sañjānanam** nāma “nīlam pīta”ntiādikaṃ ārammaṇe vijjāmanam vā avijjāmanam vā saññānimittam katvā jānanam. Tathā hesā puna sañjānanapaccayanimittakaraṇarasā. **Matta-**saddena

visesanivattiatthena vijānanapajānanākāre nivatteti, **eva**-saddena kadācipi imissā te visesā natthevāti avadhāreti. Tenāha “**aniccam dukkha**”ntiādi. Tattha viññānakiccampi kātuṃ asakkontī saññā kuto paññāciccam kareyyāti “**lakkhaṇapaṭivedham pāpetuṃ na sakkoti**”cceva vuttaṃ, na vuttaṃ “**maggapātubhāva**”nti. Ārammaṇe pavattamānaṃ viññānaṃ na tattha saññā viya nīlapītādikassa sañjānavaseneva pavattati, atha kho tattha aññañca visesaṃ jānantameva pavattatīti āha “**viññāna**”ntiādi. Kathaṃ pana viññānaṃ lakkhaṇapaṭivedham pāpetīti? Paññāya dassitamaggena. Lakkhaṇārammaṇikavipassanāya hi anekavāraṃ lakkhaṇāni paṭivijjhivā paṭivijjhivā pavattamānāya paguṇabhāvato paricayavasena ñānavippayuttacittenapi vipassanā sambhavati, yathā taṃ paguṇassa ganthassa sajjhāyane ñāyāgatāpi vārā na viññāyanti. **Lakkhaṇapaṭivedhanti** ca lakkhaṇānaṃ ārammaṇakaraṇamattaṃ sandhāya vuttaṃ, na paṭivijjhanam. **Ussakkītvāti** udayabbayañānapaṭipāṭiyā āyūhitvā. **Maggapātubhāvaṃ pāpetuṃ na sakkoti** asambohasabhāvattā. **Vuttanayavasena**ti viññāne vuttanayavasena ārammaṇaṇca jānāti, lakkhaṇapaṭivedhañca pāpeti. Attano pana anaññasādhāraṇena ānubhāvena **ussakkītvā maggapātubhāvañca pāpeti**.

Idāni yathāvuttamatthaṃ upamāya paṭiṭṭhāpetuṃ “**yathā hī**”tiādi vuttaṃ. Tattha **ajātabuddhīti** asañjātabyavahārabbuddhi. **Upabhogaparibhoganti** upabhogaparibhogārahaṃ, upabhogaparibhogavattthūnaṃ paṭilābhayogyanti attho. **Chekoti** mahāsāro. **Kūṭoti** kahāpaṇapatirūpako tambakaṃsādimayo. **Addhasāro**ti upaḍḍhagghanako. **Iti**-saddo ādiattho, tena pādasāra samasāraparopādasārādīnaṃ saṅgaho. **Te pakāreti** indajālājātīpupphādippakāre ceva chekādippakāre ca.

Saññā hītiādi upamāsaṃsandanaṃ. **Saññā** vibhāgaṃ akatvā piṇḍavaseneva ārammaṇassa gahaṇato dāraḥassa kahāpaṇadassanasadisī vuttā. Tathā hi sā “**yathāupaṭṭhitavisayapadaṭṭhānā**” vuccati. **Viññānaṃ** ārammaṇe ekaccavisesagahaṇasamatthatāya gāmikapurisassa kahāpaṇadassanasadisī vuttaṃ. **Paññā** ārammaṇe anavasesavisesāvabodhato heraññikassa kahāpaṇadassanasadisī vuttāti daṭṭhabbaṃ. “**Nānappakārato jānana**”nti iminā ñeyyadhammā paccekaṃ nānappakārāti tesam yāthāvato avabodho paññāti dasseti. Tathā hi vuttaṃ “**sabbe dhammā sabbākārena buddhassa bhagavato ñānamukhe āpāthamāgacchantī**”ti (mahāni. 156; cūḷani. mogharājamāṇavapucchānidessa 85).

Yatthāti yasmim cīttuppāde. **Na tattha ekamsena hotīti** tasmim cīttuppāde paññā ekantena na hoti. Na hi duhetukaahetukacīttuppādesu paññā uppajjati. **Avinibbhuttāti** aviyuttā. **Tehīti** saññāviññānehi. Yathā hi sukhaṃ pīṭiyā na niyamato aviyuttaṃ, evaṃ saññāviññānāni paññāya na niyamato aviyuttāti. Yathā pana pīṭi sukkena niyamato aviyuttā, evaṃ paññā saññāviññānehi niyamato aviyuttā. Tasmā evaṃ avinibbhuttesu imesu tīsu dhammesu tesam vinibbhogo dukkaroti tiṇṇaṃ jānānaṃ kahāpaṇadassanaṃ nidassanti. Tesam duviññeyyanānattatāmyeva vacanantarenapi dassetuṃ “**tenāhā**”tiādi vuttaṃ. Tattha rūpadhammesupi tāva nānādīnaṃ udakassa, nānātelassa vā ekasmim bhājane pakkhipitvā mathitassa “**idaṃ asukāya nadiyā udakaṃ, idaṃ asukatela**”nti niddhāretvā sarūpato dassanaṃ dukkaraṃ, kimaṅgaṃ pana arūpadhammesūti dassento “**yaṃ arūpinaṃ cīttacetāsikāna**”ntiādimāha.

424. Dhammānaṃ sako bhāvo, samāno ca bhāvo **dhammasabhāvo**. Tattha paṭhamena kakkhaḷaphusanādisalakkhaṇaṃ gahitaṃ, dutiyena aniccadukkhatādisāmaññalakkhaṇaṃ. Tadubhayassa ca yāthāvato paṭivijjhanalakkhaṇā paññāti āha “**dhammasabhāvapaṭivedhalakkhaṇā paññā**”ti. Ghaṭapaṭāḍipāṭicchādakassa bāhirandhakārassa dipālokādi viya yathāvuttadhammasabhāvapaṭicchādakassa **mohandhakārassa viddhamsanarasā**. Uppajjamaṇo eva hi paññāloko hadayandhakāraṃ vidhamento evaṃ uppajjati, tato eva dhammasabhāvesu asammuyhanākārena paccupaṭiṭṭhātīti **asammohapaccupaṭṭhānā**. Kāraṇabhūtā vā sayam phalabhūtaṃ asammohaṃ paccupaṭṭhāpetīti evampi **asammohapaccupaṭṭhānā**. Vipassanāpaññāya idha adhippetattā “**samādhi tassā padaṭṭhāna**”nti vuttaṃ. Tathā hi “**samāhito yathābhūtaṃ pajānāti**”ti suttapadaṃ nibandhanabhāvena āgataṃ (saṃ. ni. 3.5, 99; saṃ. ni. 5.1071; netti. 40; mi. pa. 2.1.14).

Paññāpabhedakathāvaṇṇanā

425. Dhammasabhāvapaṭivedho nāma paññāya āveṇiko sabhāvo, na tenassā koci vibhāgo labbhatīti āha “**dhammasabhāvapaṭivedhalakkhaṇena tāva ekavidhā**”ti. Luḷjanapaluḷjanaṭṭhena **loko** vuccati vaṭṭaṃ, tappariyāpannatāya loke niyuttā, tattha vā viditāti **lokiyā**. Tattha apariyāpannatāya lokato uttarā uttiṇṇāti **lokuttarā**. Lokuttarāpi hi maggasampayuttā bhāvetabbā. Vipassanāpariyāyopi tassā labbhatevāti lokuttara-gahaṇaṃ na virujjhati. Attānaṃ ārammaṇaṃ katvā pavattehi saha āsavehīti **sāsavā**, ārammaṇakaraṇavasenaṃ natthi etissā āsavāti **anāsavā**. **Ādi**-saddena āsavavippayuttasāsavadukādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. **Nāmarūpavavattānavasena**ti nāmavavattānavasena, rūpavavattānavasena ca. Paṭhamaṃ nibbānadassanato

dassanañca, nissayabhāvato sampayuttā dhammā bhavanti ettha, sayampi vā bhavati uppajjati na nibbānaṃ viya apātubhāvanti bhūmi cāti **dassanabhūmi**, paṭhamamaggo. Sesamaggattayaṃ pana yasmā paṭhamamaggena diṭṭhasmiṃyeva dhamme bhāvanāvasena uppajjati, na adiṭṭhapubbaṃ kiñci passati, tasmā bhāvanā ca yathāvuttenatthena bhūmi cāti **bhāvanābhūmi**. Tattha paññā dassanabhūmibhāvanābhūmivasena duvidhāti vuttā. Sutādinirapekkhāya cintāya nibbattā **cintāmayā**. Evaṃ **sutamayā**, **bhāvanāmayā** ca. Mayasaddo paccekamaṃ sambandhitabbo. Āye vaḍḍhiyaṃ kosallaṃ **āyakosallaṃ**, apāye avaḍḍhiyaṃ kosallaṃ **apāyakosallaṃ**, upāye tassa tassa atthassa nibbattikāraṇe kosallaṃ **upāyakosallaṃ**ti visuṃ visuṃ kosallapadaṃ sambandhitabbaṃ. Ajjhattaṃ abhiniveso paṭipajjanaṃ etissāti **ajjhattābhinivesā**. Evaṃ **bahiddhābhinivesā**, **ubhayābhinivesā** ca veditabbā.

426. Lokiyamaggasampayuttāti lokiyakusalacittuppādesu maggasampayuttā, visesato diṭṭhivissuddhiādivissuddhicatukkasaṅgahitamaggasampayuttā. Samudāyesu pavattā samaññā tadekadesesupi vattatīti āha “**maggasampayuttā**”ti, paccekampi vā sammādiṭṭhiādīnaṃ maggasamaññāti katvā evaṃ vuttaṃ.

Dhammanānattābhāvepi padatthanānattamattena dukkaravacanaṃ hotīti vuttaṃ “**atthato panesā lokiyalokuttarāvā**”ti. Āsavavippayuttasāsavadukādīsipi vippayuttatādiggahaṇameva viseso, atthato lokiyalokuttarāva paññāti āha “**eseva nayo**”ti. **Ādi**-saddena oghanīyaoghavippayuttaoghanīyādidukānaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. Paṭhamajjhānikāni cattāri maggacittāni, tathā dutiyādiṭṭhānikāni cāti evaṃ soḷasasu maggacittesu. Vipassanāpaññāya idha adhippetatā mahaggatapaññā na gahitā.

427. Attano cintāvasenāti tassa tassa anavajjassa atthassa sādhanē paropadesena vinā attano upāyacintāvaseneva. **Sutavasenāti** yathāsutassa paropadesassa vasena. **Yathā tathā vāti** parato upadesaṃ sutvā vā asutvā vā sayameva bhāvanaṃ anuyuñjantassa. “**Appanāppattā**”ti idaṃ sikhāppattābhāvanāmayā dassetuṃ vuttaṃ, na pana “**appanāppattāva bhāvanāmayā**”ti.

Yogavihitesūti paññāvihitesu paññāpariñāmitesu upāyasampāditesu. **Kammāyatanesūti** ettha kammameva kammāyatanaṃ, kammañca taṃ āyatanañca ājīvānanti vā kammāyatanaṃ. Esa nayo **sippāyatanesupi**. Tattha duvidhaṃ kammaṃ hīnañca vaḍḍhakāmmādi, ukkaṭṭhañca kasivāñijādi. Sippampi duvidhaṃ hīnañca naḷakārasippādi, ukkaṭṭhañca muddāgaṇanādi. Vijjāva **vijjāṭṭhānaṃ**. Taṃ dhammikameva nāgamaṇḍalaparittaphudhamanakamantasadisāṃ veditabbaṃ. Tāni panetāni ekacce paṇḍitā bodhisattasadisā manussānaṃ phāsuvihāraṃ ākaṅkhaṇā neva aññehi kariyamānāni passantī, na vā katāni uggaṇhanti, na kathentānaṃ suṇanti. Atha kho attano dhammatāya cintāya karontī, paññāvantehi attano dhammatāya cintāya katānīpi aññehi uggaṇhitvā karontehi katasadisāneva honti.

Kammassakatanti “idaṃ kammaṃ sattānaṃ sakaṃ, idaṃ no saka”nti evaṃ jānanaññaṃ. **Saccānulomikanti** vipassanāññaṃ. Taṃ hi saccapaṭivedhassa anulomanato “**saccānulomika**”nti vuccati. Idānissa pavattanākāraṃ dassetuṃ “**rūpaṃ aniccanti vā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **vā**-saddena aniyamatthena dukkhānattalakkhaṇānīpi gahitānevāti daṭṭhabbaṃ nānantariyakabhāvato. Yaṃ hi aniccaṃ, taṃ dukkhaṃ. Yaṃ dukkhaṃ, tadanattāti. **Yaṃ evarūpinti** yaṃ evaṃ heṭṭhā niddiṭṭhasabhāvaṃ. **Anulomikaṃ khantinti**ādīni paññāvevacanāni. Sā hi heṭṭhā vuttānaṃ kammāyatanādīnaṃ apaccanīkadassanena anulomanato, tathā sattānaṃ hitacariyāya maggasaccassa, paramatthasaccassa, nibbānassa ca avilomanato anulometīti **anulomikā**. Sabbānīpi etāni kāraṇāni khamati daṭṭhuṃ sakkotīti **khanti**. Passatīti **diṭṭhi**. Rocetīti **ruci**. Munātīti **muti**. Pekkatīti **pekkhā**. Te ca kammāyatanādayo dhammā etāya nijjhāyamānā nijjhānaṃ khamantīti **dhammanijjhānakhanti**. **Parato asutvā paṭilabhatīti** aññassa upadesavacanaṃ asutvā sayameva cintento paṭilabhati. **Ayaṃ vuccatīti** ayaṃ cintāmayā paññā nāma vuccati. Sā panesā abhiññātānaṃ bodhisattānameva uppajjati. Tatthāpi saccānulomikaññaṃ dvinnāmyeva bodhisattānaṃ antimabhavikānaṃ, sesapaññā sabbesampi pūritapāramīnaṃ mahāpaññānaṃ uppajjati. **Parato sutvā paṭilabhatīti** kammāyatanādīni parena kariyamānāni vā katāni vā disvāpi parassa kathayamānassa vacanaṃ sutvāpi ācariyasantike uggaṇhetvāpi paṭiladdhā sabbā parato sutvāva paṭiladdhā nāmāti veditabbā. **Samāpannassāti** samāpattisamaṅgissa, nidassanamattañcetāṃ. Vipassanāmaggaṇā idha “**bhāvanāmayā paññā**”ti adhippetā.

Sāti “**paritārammaṇā mahaggatārammaṇā**”ti (vibha. 753) vuttapaññā. **Lokiyavipassanāti** lokiyavipassanāpaññā. **Sā lokuttaravipassanāti** yā nibbānaṃ ārabha pavattā appamāṇārammaṇā paññā vuttā, sā lokuttaravipassanāti maggaṇānaṃ sandhāyāha. Sā hi saṅkhārānaṃ aniccatādiṃ agaṇhantīpi vipassanākkiccapāripūriyā, nibbānassa vā tathalakkhaṇaṃ visesato passatīti vipassanāti vuccati. Gotrabhuññaṃ pana kiñcāpi appamāṇārammaṇaṃ, maggassa pana āvajjanaṭṭhāniyattā na vipassanāvohāraṃ labhati.

Ayanti eṭāya sampattiyoti **āyo**, vuddhi. **Tattha kosallanti** tasmim̄ anattahānīatthuppatilakkhaṇe āye kosallaṃ kusalatā nipuṇatā.

Taṃ pana ekantikāṃ āyakosallaṃ pāḷivaseneva dassetuṃ “**ime dhamme**”tiādi vuttaṃ. Tattha **idaṃ vuccatīti** yā imesaṃ akusaladhammānaṃ anuppattipahānesu, kusaladhammānaṃca uppattiṭṭhitīsu paññā, idaṃ **āyakosallaṃ** nāmāti vuccati.

Vuddhilakkhaṇā āyato apētattā **apāyo**, avuddhi. **Tattha kosallanti** tasmim̄ atthahānīanattuppatilakkhaṇe apāye kosallaṃ kusalatā **apāyakosallaṃ**. Tampi pāḷivaseneva dassetuṃ “**ime dhamme**”tiādi vuttaṃ. Tattha **idaṃ vuccatīti** yā imesaṃ kusaladhammānaṃ anuppajjananirujjhanesu, akusaladhammānaṃ vā uppattiṭṭhitīsu paññā, idaṃ apāyakosallaṃ nāmāti vuccati. Āyakosallaṃ tāva paññā hotu, apāyakosallaṃ kathaṃ paññā nāma jātāti? Evaṃ maññati “apāyuppādanasamatthā apāyakosallaṃ nāma siyā”ti, taṃ pana tassa matimattaṃ. Kasmā? Paññavā eva hi “mayhaṃ evaṃ manasi karoto anuppannā kusalā dhammā nuppajjanti, uppannā nirujjhanti. Anuppannā akusalā dhammā uppajjanti, uppannā pavaḍḍhanti”ti pajānāti, so evaṃ ñatvā anuppanne akusale na uppādeti, uppanne pajahati. Anuppanne kusale uppādeti, uppanne bhāvanāpāripūriṃ pāpeti. Evaṃ apāyakosallaṃ paññā evāti.

Sabbatthāti sabbesu. **Tesaṃ tesaṃ dhammānanti** sattānaṃ taṃtaṃhitasukhadhammānaṃ. **Taṅkhaṇappavattanti** accāyike kicce vā bhaye vā uppanne tassa tikicchanatthaṃ tasmim̄yeva khaṇe pavattaṃ. Ṭhānena uppatti eṭassa atthīti **ṭhānuppattikaṃ**, ṭhānaso eva uppajjanakaṃ. **Tatrupāyāti** tatra tatra karaṇīye upāyabhūtā.

Gahetvāti “idaṃ rūpaṃ, ettakaṃ rūpa”ntiādinā pariggaṇhanavasena gahetvā. **Ubhayaṃ gahetvāti** “ajjhataṃ bahiddhā”ti ubhayaṃ anupubbato pariggahetvā. Atha vā “yaṃ kiñci samudayadhammaṃ, sabbāṃ taṃ nirodhadhamma”nti ekappahāreneva sabbepi pañcakkhandhe avibhāgena pariggahetvā. Ayaṃ pana tikkhavipassakassa mahāpuññassa bhikkhuno vipassanābhiniveso.

428. Dukkhasaccaṃ ārabbhāti dukkhasaccaṃ ārammaṇaṃ katvā, tappaṭicchādakasammohavidhaṃsanavasena ca **pavattaṃ ñāṇaṃ dukkhe ñāṇaṃ. Dukkhasamudayaṃ ārabbhāti** etthāpi ese va nayo. Tathā sesapadadvayepi. Paccavekkhaṇāñāṇaṃ hi catusaccaṃ ārabbhā pavattañāṇaṃ nāma, tatiyaṃ pana maggañāṇaṃ, itarasaccāni vipassanāñāṇanti pākāmeva.

“Atthādīsu pabhedagatāni ñāṇāni”ti saṅkhepena vuttamatthaṃ pāḷivaseneva vivarituṃ “**vuttañheta**”ntiādi vuttaṃ. Tattha **atthe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidāti** yaṃ atthappabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavattānākaraṇasamatthaṃ atthe pabhedagataṃ ñāṇaṃ, ayaṃ atthapaṭisambhidā nāma. Sesapadesupi ese va nayo. Dhammapabhedassa hi sallakkhaṇavibhāvanavavattānākaraṇasamatthaṃ dhamme pabhedagataṃ ñāṇaṃ **dhammapaṭisambhidā**. Niruttippabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavattānākaraṇasamatthaṃ niruttābhilāpe pabhedagataṃ ñāṇaṃ **niruttipaṭisambhidā**. Paṭibhānappabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavattānākaraṇasamatthaṃ paṭibhāne pabhedagataṃ ñāṇaṃ **paṭibhānapaṭisambhidā**. Niruttipaṭibhānappabhedā tabbisayānaṃ atthādīnaṃ paccayuppannatādibhedehi bhinditvā veditabbā.

Nibbānampi sampāpakahetuanusārena arīyati, adhigammatīti attho. “**Yaṃ kiñci paccayasambhūta**”nti etena saccahetudhammapaccayākāravāresu āgatāni dukkhādīni gahitāni. Saccapaccayākāravāresu nibbānaṃ, pariattivāre bhāsītatho, abhidhammabhājanīye vipāko, kiriyā cāti evaṃ pāḷiyaṃ vuttānaṃ eva vasena pañca atthā veditabbā. **Dahatīti** vidahati, nibbattakahetuādīnaṃ sādharmaṇametāṃ nibbacanaṃ. Tadatthaṃ pana vibhāvetuṃ “**pavatteti vā sampāpuṇituṃ vā deti**”ti vuttaṃ. Tesu purimo attho maggavajjesu daṭṭhabbo. Bhāsītampi hi avabodhanavasena atthaṃ pavatteti, maggo pana nibbānaṃ pāpetīti tasmim̄ pacchimo attho. Nibbānaṃ hi pattabbo attho, bhāsītatho ñāpetabbo attho, itaro nibbattetabbo atthoti evaṃ tividho hoti.

“**Yo koci phalanibbattako hetū**”ti etena saccahetudhammapaccayākāravāresu āgatāni samudayādīni gahitāni, saccapaccayākāravāresu maggo, pariattivāre bhāsītāṃ, abhidhammabhājanīye kusalākusalanti evaṃ pāḷiyaṃ vuttānaṃ eva vasena pañca dhammā veditabbā. Tattha maggo sampāpako, bhāsītāṃ ñāpako, itaraṃ nibbattakoti evaṃ tividho hetu veditabbo. Ettha ca kiriyānaṃ avipākatāya dhammabhāvo na vutto. Yadi evaṃ vipākā na hontīti atthabhāvopi na vattabbo? Na, paccayuppannabhāvato. Evaṃ sati kusalākusalānampi atthabhāvo āpajjatīti ce? Nāyaṃ doso appaṭisiddhattā. Vipākassa pana padhānahetutāya pākātabhāvato dhammabhāvo eva

tesaṃ vutto. Kiriyānaṃ paccayabhāvato dhammabhāvo āpajjati ce? Nāyaṃ doso appaṭisiddhattā. Kammaphalasambandhassa pana hetubhāvassābhāvato dhammabhāvo na vutto. Apica “ayaṃ imassa paccayo, ayaṃ paccayuppanno”ti etaṃ bhedamakavā kevalaṃ kusalākusale, vipākakiriyādhamme ca paccavekkhantassa dhammatthapaṭisambhidā hontīti tesaṃ atthadhammatā na vuttāti daṭṭhabbaṃ.

Ayameva hi atthoti yvāyaṃ atthadhammānaṃ pañcadhā vibhajanavasena attho vutto, ayameva abhidhamme vibhajivā dassitoti sambandho.

“Dhammaniruttābhilāpe”ti ettha dhamma-saddo sabhāvavācakoti katvā āha “**sabhāvanirutti**”ti, aviparītaniruttīti attho. Tenāha “**abyabhicārī vohāro**”ti, tassa tassa atthassa bodhane paṭiniyatasambandho saddavohāroti attho. **Tadabhilāpeti** tassa sabhāvaniruttisaññitassa abyabhicārivohārassa abhilāpane. Sā panāyaṃ sabhāvanirutti māgadhabhāsā. Atthato nāmapaññatīti ācariyā. Apare pana yadi sabhāvanirutti paññattisabhāvā, evaṃ sati paññatti abhilapitabbā, na vacananti āpajjati. Na ca vacanato aññaṃ abhilapitabbaṃ uccāretabbaṃ atthi. Atha phassādivacanehi bodhetabbaṃ abhilapitabbaṃ, evaṃ sati atthadhammānampi bodhetabbatā tesampi niruttibhāvo āpajjati. Phassoti ca sabhāvanirutti, phassaṃ phassāti na sabhāvaniruttīti dassitovāyamattho. Na ca avacanaṃ evampakāraṃ atthi. Tasmā vacanabhūtāya eva tassā sabhāvaniruttiyā abhilāpe uccāraṇeti attho daṭṭhabbo.

Taṃ sabhāvaniruttisaddaṃ ārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassa tasmaṃ sabhāvaniruttābhilāpe pabhedagataṃ nānaṃ **niruttipaṭisambhidā**, “evamayaṃ niruttipaṭisambhidā saddārammaṇā nāma jātā, na paññattiārammaṇā”ti (vibha. aṭṭha. 718) ca aṭṭhakathāyaṃ vuttatā niruttisaddārammaṇāya sotaviññānavīthiyā parato manodvāre niruttipaṭisambhidā pavattatīti vadanti. “Niruttipaṭisambhidā paccuppannārammaṇā”ti (vibha. 749) ca vacanasaddaṃ gahetvā pacchā jānanaṃ sandhāya vuttanti. Evaṃ pana aññaṃ paccuppannārammaṇe aññaṃ paccuppannārammaṇaṃ vuttanti āpajjati. Yathā pana dibbasotaññaṃ manussādisaddabhedanicchayassa paccayabhūtaṃ taṃtaṃsaddavibhāvakaṃ, evaṃ sabhāvāsabhāvaniruttinicchayassa paccayabhūtaṃ paccuppannasabhāvaniruttisaddārammaṇaṃ taṃvibhāvakaṃ nānaṃ niruttipaṭisambhidāti vuccamāne na koci pāḷivirodho. “Taṃ sabhāvaniruttisaddaṃ ārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassā”ti ca “paccuppannasaddārammaṇaṃ paccavekkhaṇaṃ pavattentassā”ti na nasakkā vattuṃ. Tañhi nānaṃ sabhāvaniruttiṃ vibhāventameva taṃtaṃsaddapaccavekkhaṇānantaraṃ taṃtaṃpabhedanicchayahetubhāvato niruttiṃ bhindantaṃ paṭivijjhantameva uppajjati pabhedagataṃ hotīti.

Sabbattha nānaṃti sabbasmaṃ visaye nānaṃ, sabbampi nānaṃti adhippāyo. Tenāha “**nānārammaṇaṃ nāna**”nti. **Sabbatthāti** vā sabbesu atthādīsu, tīsu, catūsūpi vā pavattatā, kusalakiriyābhūtāya paṭibhānapaṭisambhidāya dhammatthabhāvato tīsu eva vā pavattatā “sabbattha nāna”nti vuttaṃ. Tenāha “**yathāvuttesu vā**”tiādi. Tattha **sagocarakiccādivasenāti** sagocarassa, kiccādikassa ca vasena “idaṃ nānaṃ idaṃ nāma ārammaṇaṃ katvā pavattaṃ iminā nāma kiccenā”ti jānanaṃ. **Ādi-saddena** lakkhaṇapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānabhūmiādīnaṃ saṅgaho. Tenevāha “imāni nānāni idamatthajotakāni”tiādi.

429. Pabhedam gacchantīti anekabhedabhinnesu ārammaṇesu tesaṃ yāthāvato taṃtaṃpabhedāvabodhanasamatthataṃ upagacchanti.

Mahāsāvakānaṃ asekhabhūmiyaṃ pabhedam gatāti sāmāññavidhinā dassitamattaṃ apavādena nivattetaṃ **ānandatthera**-ggahaṇaṃ kataṃ.

Etā paṭisambhidā. Sekkhabhūmiyaṃ pabhedagamaṇaṃ appavisayaṃ, asekhabhūmiyaṃ bahuvīsayaṃti āha “**adhigamo nāma arahattappatti**”ti, sātīsaṃ vā adhigamaṃ sandhāya evaṃ vuttaṃ. Sekkhena pattānampi hi imāsaṃ arahattappattiyā visadabhāvādhigamoti. Pubbayogo viya pana arahattappatti arahatopi paṭisambhidāvisadatāya paccayo na na hotīti pañcānampi yathāyogaṃ sekkhāsekkhapaṭisambhidāvisadatāya kāraṇatā yojetabbā. Atthadhammādīnaṃ anavasesasaṅgaṇhanaṃ buddhavačanavisayā eva pariyaṭṭādayo dassitā. Pāḷiyā sajjhāyo **pariyāpuṇaṇaṃ**, tadatthasavanaṃ **savanaṃ**, parito sabbaso nātuṃ icchā **paripucchāti** āha “**pāḷiattakathādīsu gaṇṭhipadaatthapadavinicchayakathā**”ti, padatthato, adhippāyato ca duviññeyyattānaṃ vitthārato sanniṭṭhānakathāti attho. Yassa hi padassa attho duviññeyyo, taṃ **gaṇṭhipadaṃ**, yassa adhippāyo duviññeyyo, taṃ **atthapadaṃ**. **Ādi-saddena** khandhādīpaṭisaṃyutte kathāmagge saṅgaṇhāti. Bhāvanānuyogasahitaṃ gataṃ, paccāgataṃ etassa atthīti gatapaccāgatiko, tassa bhāvo, tena **gatapaccāgatikabhāvena**. Vasanaṭṭhānato yāva gocaraḡāmo, tato ca yāva vasanaṭṭhānaṃ kammaṭṭhānānuyuttoti attho. **Yāva anulomagotrābhusamīpanti** saṅkhārupekkhāññaṃāha. Tañhi tesaṃ samīpappavattaṃ.

Satthesūti anavajjesu sattānaṃ hitasukhāvaheṣu ganthesu. Tathā **sippāyatanesūti** etthāpi. Pubbakāle ekasatarājūnaṃ desabhāsā **ekasatavohārā**. Dhammapade (dha. pa. 1 ādayo) yamakavaggo **opammavaggoti** vadanti, mūlapaṇṇāse (ma. ni. 1.325 ādayo; 439 ādayo) yamakavaggo **opammavaggo** evāti apare. **Sutapaṭibhānabahulānanti** bahussutānaṃ paṭibhānavantānaṃ.

Sabbānīti pubbe vuttāni pañca, pacchā vuttāni aṭṭhapi vā. Sekkhaphalavimokkhapariyosāne bhavā **sekkhaphalavimokkhanṭikā**. Thānāṭhānaññābalādīni sabbabuddhaguṇesu sakiccato pākaṭatarānīti vuttaṃ “**dasa balāni viyā**”ti, aññe vā sabbaññutaññāṇādayopi sabbe bhagavato guṇavisesā **asekkhaphalavimokkhanṭikā** eva.

Paññābhūmi-mūla-sarīravavatthānavāṇṇanā

430. Imāya paññāyāti vipassanāpaññāya. **Bhūmi** sallakkhaṇādiggahaṇavasena pavattiṭṭhānabhāvato. **Ādi-**saddena āhārādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. Kasmā panete evaṃ bahudhammā bhūmibhāvena gayhanti, nanu khandhādīsu ekenāpi atthasiddhi hotīti? Na, tividdhasattānuggahatthaṃ khandhādittayaggaṇaṃ kattabbaṃ, aññathā sabbasādhāraṇo anuggaho na kato siyā. Tividhā hi sattā rūpasammūlā arūpasammūlā ubhayasammūlāti. Tesu ye arūpasammūlā, tadatthaṃ khandhānaṃ gahaṇaṃ arūpadhammānaṃ catudhā vibhattatā. Ye rūpasammūlā, tadatthaṃ āyatanānaṃ rūpadhammānaṃ addhekādasadhā vibhattatā. Ye pana ubhayasammūlā, tadatthaṃ dhātūnaṃ ubhayesampi vibhattatā. Tathā indriyabhedena tikkhindriyā majjhimindriyā mudindriyā, saṃkhittarucī majjhimarucī vitthārarucīti ca tividdhā sattā, tesampi atthāya yathākkamaṃ khandhādiggahaṇaṃ katanti yojetabbaṃ. Indriyaggaṇaṃ pana kāmaṃ ete dhammā issarā viya sahaṭṭadhammesu issariyaṃ ādhipaccaṃ pavattenti, taṃ pana nesam dhammasabhāvasiddhaṃ, na ettha kassaci vasībhāvo “suññā ete avasavattino”ti anattalakkhaṇassa sukhaḡgaṇatthaṃ. Taṃ panetaṃ catubbidhampi pavattinivattitadubhayahetuvaseṇa diṭṭhameva upakāravahaṃ, na aññathāti saccādivayaṃ gahitaṃ. **Ādi-**saddena gahitadhammesupi ayaṃ nayo netabbo. **Mūlaṃ** paṭiṭṭhābhāvato. Sati hi sīlavissuddhiyaṃ, cīttavisuddhiyaṃca ayaṃ paññā mūlajātā hoti, nāsati. **Sarīraṃ** paribrūhetabbato. Imissā hi paññāya santānavaseṇa pavattamānāya pādapañisāṭṭhāniyā diṭṭhivissuddhiādikā imā pañca visuddhiyo avayaveṇa samudāyūpalakkhaṇayena “sarīra”nti veditabbā.

431. Pañca khandhāti ettha **pañcāti** gaṇanaparicchedo, tena na tato heṭṭhā, na uddhanti dasseti. **Khandhāti** paricchinnadhammanidassanaṃ. Yasmā cettha khandha-saddo rāsaṭṭho “mahāudakakkhandho”tiādīsu (a. ni. 4.51; 6.37) viya, tasmā atītādivibhāgabhinnaṃ sabbam rūpaṃ rāsivaseṇa buddhiyā ekajjhaṃ gahetvā “rūpameva khandho rūpakkhando”ti samānādhikaraṇasamāso daṭṭhabbo. “Tīhi khandhehi iṇaṃ dassāmā”tiādīsu viya koṭṭhāsaṭṭhe pana khandha-sadde nibbānassāpi khandhantarabhāvo āpajjati? Nāpajjati atītādivibhāgabhāvato. Na hi ekassa niccassa sato nibbānassa atītādivibhāgo atthīti. Paṭhamenatthēna rūparāsīti attho, dutiyena rūpakoṭṭhāsoti. **Vedanākkhandhoti**ādīsipi eseṇa nayo. Kasmā panete khandhā pañceva vuttā iminā eva ca kamenāti? Bhājanabhojanabyañjanabhatakkārahakabhūñjakavikappadassanato, yathoḷārikayathāsāṃkilesūpadesato cāti veditabbaṃ. Vivādamūlahetubhāvaṃ saṃsārahetaṃ, kammahetutaṃca cintetvā vedanāsaññā saṅkhārakkhandhato nīharitvā visuṃ khandhabhāvena desitā.

Rūpakkhandhakathāvaṇṇanā

432. Tatthāti tesu pañcasu khandhesu. **Yaṃ kiñcīti** anavasesapariyādānaṃ. **Ruppanalakkhaṇanti** atippasaṅganīyamaṇaṃ. Yaṃ-saddena hi sanipātena kiṃ-saddena ca gahitena aniyamatthātāya atippasaṅge āpanne taṃ ruppanasaddo nivatteti, tena rūpassa anavasesapariggaho kato hoti. **Sītādīhīti** sītuṇhājighacchāpipāsādīhi. Hetuatthe cetam karaṇavacanaṃ. Ruppanaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **ruppanalakkhaṇaṃ**. Dhammo eva **dhammajātaṃ**. Ruppanaṃcettha sītādivirodhipaccayasannipāte visadisuppatti. Nanu ca arūpadhammānampi virodhipaccayasamāgame visadisuppatti labbhatīti? Saccam labbhati, na pana vibhūtataṃ. Vibhūtataṃ hettha ruppanaṃ adhippetam sītādiggaṇato. Yadi evaṃ, kathaṃ brahmaloke rūpasamaññā? Tatthāpi taṃsabhāvānativattanato hotiyeva rūpasamaññā, anuggāhakapaccayasaveṇa vā. Virodhipaccayasannipāte yo attano santāne bhinne bhijjāmānasseva visadisuppattihetubhāvo, taṃ ruppananti aññe. Imasmiṃ pakkhe rūpayati vikāraṃ āpādetīti rūpaṃ, purimapakke pana ruppatīti. Saṅghaṭṭanena vikārapattiyaṃ ruppanasaddo niruḷhoti keci. Imasmiṃ pakkhe arūpadhammesu rūpasamaññāya pasaṅgo eva natthi saṅghaṭṭanābhāvato. Paṭighāto ruppananti apare. **Sabbaṃ taṃ ekato katvāti** rāsaṭṭhaṃ hadaye ṭhapetvā vadati.

Bhūtopādāyabhedatoti ettha tadadhīnavuttitāya bhavati ettha upādāyarūpanti **bhūtaṃ**. Bhūtāni upādīyateva, na pana sayam tehi, aññehi vā upādīyatīti **upādāyaṃ**.

Kāmaṃ catudhātuvavatthāne vacanattāditopi bhūtāni vibhāvitāneva, sabhāvadhammānaṃ pana lakkhaṇādivibhāvanāti katvā vuttaṃ “**lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānāni catudhātuvavatthāne vuttāni**”ti. Tattha padaṭṭhānassa avuttattā āha “**padaṭṭhānato panā**”tiādi. Avacanañca tassa tassatthassa paccayatoti ettha pakārantarena vibhāvitattāti daṭṭhabbaṃ. **Sabbāpīti** catassopi dhātuyo. Āposañgahitāya tejonupālitāya vāyovithambhitāya eva pathavīdhātuyā pavatti, na aññāthāti sā sesabhūtattayapadaṭṭhānā, evamitarāpīti āha “**avasesadhātuttayapadaṭṭhānā**”ti.

Catuvīsatividhanti gaṇanaparicchedo balarūpādīnaṃ paṭisedhanattho. Tattha yaṃ vattabbaṃ, taṃ parato āvi bhavissati. Cakkhatīti **cakkhu**, viññāṇādhiṭṭhitam rūpaṃ assādentam viya hotīti attho. **Cakkhatīti** hi ayaṃ **cakkhati**-saddo “madhuṃ cakkhati, byañjanaṃ cakkhati”tiādisu viya assādanattho. Vuttañhetam “cakkhuṃ kho, māgaṇḍiya, rūpārāmaṃ rūparatam rūpasamudita”nti (ma. ni. 2.209). Aṭṭhakathāyampi vuccati “rūpesu āviñchanarasa”nti (visuddhi. 2.433; dha. sa. aṭṭha. 600). Satipi sotādīnaṃ saddārammaṇādibhāve niruḷhattā dassane eva cakkhu-saddo pavattati padumādīsu pañkajādisaddā viyāti daṭṭhabbaṃ. Atha vā **cakkhatīti** viññāṇādhiṭṭhitam samavisamaṃ ācikkhantaṃ viya abhiyattaṃ vadantaṃ viya hotīti attho. Aṭṭhakathāyaṃ pana “vibhāveti cā”ti (mahāni. aṭṭha. 13; vibha. aṭṭha. 154) vuttaṃ. Taṃ anekatthattā dhātūnaṃ vibhāvanatthāpī cakkhati-saddassa sambhavatīti katvā vuttaṃ. Suṇāti etena, viññāṇādhiṭṭhitam sayam vā suṇātīti **sotam**. Ghāyati etena, sayam vā ghāyatīti **ghānam**. Rasaggahaṇamūlakattā ajjhoharaṇassa jīvitanimittam āhāraso jīvitam, tasmīṃ ninnatāya taṃ avhāyatīti **jivhā** niruttinayena. Kucchitānaṃ sāsavadhammānaṃ āyo uppattiṭṭhānanti **kāyo** anuttariyahetubhāvaṃ anāgacchantesu kāmarāganidānakammajānesu, kāmarāgassa ca viśesapaccayesu ghānajivhākāyesu kāyassa viśesato sāsavapaccayattā. Tena hi phoṭṭhabbasukhaṃ assādentā sattā methunampi sevanti. Kāyindriyavatthukā vā cattāro khandhā balavakāmāsavādihetubhāvato viśesena sāsavāti kucchitānaṃ sāsavadhammānaṃ āyoti **kāyo** vutto. Vaṇṇavikāraṃ āpajjamānaṃ hadayaṅgatabhāvaṃ rūpayatīti **rūpaṃ**, rūpamiva pakāsaṃ karoti saviggahamiva dassatīti attho. Anekatthattā vā dhātūnaṃ pakāsanattho eva rūpasaddo daṭṭhabbo. Sappatīti **saddo**, udāharīyati, sakehi vā paccayehi sappīyati sotaviññeyyabhāvaṃ upanīyatīti attho. Gandhayatīti **gandho**, attano vatthuṃ sūcayati apākaṭam “idaṃ sugandham, duggandha”nti pakāseti, paṭicchannaṃ vā pupphaphalādiṃ “idamettha atthi”ti pesuññaṃ karontaṃ viya hotīti attho. Rasanti taṃ sattāti **raso**, asādentīti attho.

Itthiyāva indriyaṃ **itthindriyaṃ**, tathā **purisindriyaṃ**. Jīvanti tena saha jātadhammāti jīvitam, tadeva indriyaṃ **jīvitindriyaṃ**. Hadayañca taṃ vatthu ca, hadayassa vā manoviññāṇassa vatthu **hadayavatthu**. Copanākāyabhāvato kāyo ca so adhippāyaviññāpanato viññatti cāti **kāyaviññatti**. Copanāvācābhāvato, adhippāyaviññāpanato ca vacī ca sā viññatti cāti **vacīviññatti**. Viggahābhāvato na kassati, kasitum chinditum na sakkā, na vā kāsati dibbatīti akāsaṃ, akāsameva ākāsaṃ, tadeva nissattani jīvatṭhena **ākāsadhātu**. **Rūpassāti** nipphanarūpassa. Lahubhāvo **lahutā**. Sayam anipphanatāya “rūpassā”ti viśesitam. Esa nayo sesesupi. Ayaṃ pana viśeso – kammani sādhu kammaññaṃ, tassa bhāvo **kammaññatā**. Paṭhamaṃ, upari ca cayo pavatti **upacayo**. Pubbāparavasena sambandhā tati pavatti **santati**. Aniccassa vināsino bhāvo **aniccatā**. Kalaṃ karīyatīti **kalaṅkaro**. Āharatīti **āhāro**. Evaṃ tāva upādāyarūpaṃ saddatthato veditabbaṃ.

Kamato pana sabbesaṃ rūpadhammānaṃ nissayabhāvena mūlabhūtattā paṭhamaṃ bhūtarūpāni uddiṭṭhāni. Itaresu ajjhantikabhāvena attabhāvasamaññāya mūlabhāvato cakkhādīni pañca ādito uddiṭṭhāni. Tesam viśayinaṃ ime viśayāti dassetum rūpādīni cattāri uddiṭṭhāni. Phoṭṭhabbaṃ pana anupādārūpattā, bhūtaggahaṇena gahitattā ca idha na gahitaṃ. Svāyaṃ attabhāvo imehi “itthi”ti vā “puriso”ti vā sañkhaṃ gacchatīti dassanattham tadantaram itthipurisindriyadvayaṃ uddiṭṭham. “Iminā jīvatī”ti vohāraṃ labbhatīti dassanattham tato jīvitindriyaṃ. Tassa imaṃ nissāya viññāṇappavattiyam attahitādisiddhīti dassanattham hadayavatthu. Tassa imāsaṃ vasena sabbe kāyavacīpayogāti dassanattham viññattidvayaṃ. Imāya rūpakāyassa paricchedo, añjaso cāti dassanattham ākāśadhātu. Imehissa sukhappavatti, uppattiādayo cāti dassanattham lahutādayo. Sabbo cāyam catusantirūpasantāno iminā upatthambhīyatīti dassanattham ante kalaṅkaro āhāro uddiṭṭhoti veditabbo.

433. Idāni yathā uddiṭṭhāni upādārūpāni lakkhaṇādīto niddisitum “**tattha rūpābhigātārahabhūtappasādalakkhaṇa**”ntiādi āradham. Tattha **tatthāti** tesu upādārūpesu. Rūpe, rūpassa vā abhigātā rūpābhigātā, taṃ arahatīti rūpābhigātāraho, rūpābhigātā hotu vā mā vā evaṃsabhāvo catunnaṃ bhūtānaṃ pasādo **rūpābhigātārahabhūtappasādo**, evaṃlakkhaṇaṃ cakkhūti attho. Yasmā paccayantarasahto eva cakkhupasādo rūpābhīhananavasena pavattati, na kevalo. Tasmā taṃsabhāvatāva pamānaṃ, na rūpābhigātōti dassanattham rūpābhigātārahātā vuttā yathā vipākārahaṃ kusalākusalanti. Abhigātā ca viśayaviśayinaṃ aññamaññaṃ abhimukhībhāvo yogyadesāvattānaṃ abhigātā viyāti katvā. So rūpe cakkhussa, rūpassa vā cakkhumhi hoti. Tenāha “yaṃ cakkhu anidassanaṃ sappatīghaṃ rūpamhi sanidassanamhi sappatīghamhi

paṭihaññi vā'ti, ‘yamhi cakkhumhi anidassanamhi sappaṭighamhi rūpaṃ sanidassanam sappaṭigham paṭihaññi vā paṭihaññati vā'ti (dha. sa. 597) ca ādi. Paripunnāparipunnāyatanattabhāvanibbattakassa kammassa nidānabhūtā kāmataṇhā, rūpataṇhā ca tadāyatanikabhavapattanābhāvato daṭṭhukāmatādivohāraṃ arahatīti duttayanayo sabbattha vutto. Tatha daṭṭhukāmatānidānakammaṃ samuṭṭhānaṃ etesanti **daṭṭhukāmatānidānakammamasamuṭṭhānāni**. Evaṃvidhānaṃ bhūtānaṃ pasādo **daṭṭhukāmatā...pe... pasādo**, evaṃlakkhaṇaṃ cakkhu. Tassa tassa hi bhavassa mūlakāraṇabhūtā taṇhā tasmim tasmim bhave uppajjanārahāyatanavisayāpi nāma hotīti kāmataṇhādīnaṃ daṭṭhukāmatādivohārāhatā vuttā.

Daṭṭhukāmatāti hi daṭṭhumicchā, rūpataṇhāti attho. Ettha ca daṭṭhukāmatāya, sesānañca taṃtaṃmattabhāvanibbattakakammāyūhanakkhaṇato sati purimanibbattiyaṃ vattabbaṃ natthi, asati pana maggena asamuggahātitaḥvoveva kāraṇanti daṭṭhabbaṃ. Yato maggena asamucchinnaṃ kāraṇalābhe sati uppajjitvā attano phalassa paccayabhāvūpagamanato vijjānānamevāti uppannatā atthitā pariyāyehi vuccati ‘ariyaṃ aṭṭhaṅgikaṃ maggaṃ bhāvento ariyaṃ aṭṭhaṅgikaṃ maggaṃ bahulīkaronto uppannuppanne pāpake akusale dhamme antarāyeva antaradhāpetī'ti (saṃ. ni. 5.156), ‘santaṃ vā ajjhataṃ kāmaccandaṃ atthi me ajjhataṃ kāmaccanda'ti pajānātī'ti (dī. ni. 2.382; ma. ni. 1.115) ca evamādīsu.

Rūpesu puggalassa, viññāṇassa vā **āviñchanarasaṃ. Ādhārabhāvapaccupaṭṭhānaṃ** nissayapaccayabhāvato. **Daṭṭhukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhānaṃ** yesaṃ bhūtānaṃ pasādo, tevassa āsanna kāraṇanti katvā. Ettha ca taṃtaṃmattabhāvanipphādakasādhāraṇakammavasena purimaṃ cakkhulakkhaṇaṃ vuttaṃ kāraṇavisesassa anāmaṭṭhattā. ‘Evarūpaṃ nāma me cakkhu hotū'ti evaṃ nibbattitaāveṇīkakammavasena duttiyanti vadanti. Satipi pana pañcannaṃ pasādabhāvasāmaññe savisayāvabhāsanasaṅkhātassa pasādabyāpārassa vasena purimaṃ vuttaṃ. Pasādakāraṇassa satipi kammabhāvasāmaññe, ekatte vā attano kāraṇabhedenā bhedaḍassanavasena duttiyanti daṭṭhabbaṃ. Sotādīnaṃ lakkhaṇādīsu vuttanayeneva attho vedītabbo.

Etthāha – cakkhādīnaṃ indriyānaṃ kiṃ ekakammunā uppatti, udāhu nānākammunāti? Ubhayathāpīti porāṇā. Tatha nānākammunā tāva uppattiyaṃ cakkhādīnaṃ visese vattabbaṃ natthi kāraṇassa bhinnattā. Ekakammunā pana uppattiyaṃ kathaṃ nesaṃ visesoti? Kāraṇassa bhinnattā eva. Taṃtaṃbhavapattanābhūtā hi taṇhā taṃtaṃbhavapariyāpannāyatanābhilāsātāya sayāṃ vicittarūpā upanissayabhāvena taṃtaṃbhavanibbattakakammassa vicittabhedataṃ vidahati. Yato tadāhitavisesaṃ taṃ tathārūpasamatthāyogenānekarūpāpannaṃ viya anekaṃ viṣiṭṭhasabhāvaṃ phalaṃ nibbatteti. Na cettha samatthāta samatthabhāvato aññā vedītabbā kāraṇavisesena āhitavisesassa viṣiṭṭhaphalanipphādanayogyatāmattato. Ayañca ekassapi kammassa anekindriyahetutāvisesayogo yuttito, āgamanato ca parato āgamissati. Apica ekasseva kusalacittassa soḷasādivipākacittanibbattihetutā vuccati. Lokepi ekasseva sālibījassa paripunnāparipunnataṇḍulaātaṇḍulaphalanibbattihetutā dissateva, kiṃ vā etāya yutticintāya. Yato kammaphalaṃ cakkhādīni, kammavipāko ca sabbaso buddhānaṃyeva ñāṇassa visayoti.

434. Kēcīti mahāsaṅghikesu ekacce. Tesu hi vasudhammo evaṃ vadati ‘cakkhumhi tejo adhikaṃ, sote vāyu, ghāne pathavī, jivhāya āpo, kāye sabbepi samā'ti. Cakkhādīsu tejādiadhikatā nāma tannissayabhūtānaṃ tadadhikatāyāti dassento ‘**tejādihikānaṃ bhūtānaṃ pasādo cakkhū**'tiādīmāha. **Kāyo sabbesanti** ko ettha viseso, nanu tejādiadhikānañca bhūtānaṃ pasādā sabbesaṃyevāti? Saccametāṃ, idaṃ pana ‘sabbesa'ti vacanaṃ samānānanti imamattāṃ dīpeti anuvattamānassa ekadesādhikabhāvassa nivāraṇavasena vuttattā. Tejādīnaṃ hi paccekaṃ adhikabhāve viya dvinnaṃ, tiṇṇaṃ vā adhikabhāvepi yathāvuttādihikabhāvene va ekādivasena labbhamānāya omattatāyapi kāyappasādo na hotīti pākaṭoyamattho. Tasmā catunnampi bhūtānaṃ samabhāvena kāyappasādo hotīti sabbasaddo idha samabhāvādīpako daṭṭhabbo. **Tejādīnanti** padīpasāṅkhātassa tejassa obhāsarūpena, vāyussa saddena, pathaviyā gandhena, kheḷasaṅkhātassa udakassa rasenāti purimavāde, pacchimavāde ca yathāyogaṃ taṃtaṃbhūtaguṇehi anuggayabhāvato, rūpādīnaṃ gahaṇe upakāritabbatoti attho. Ālokādisahakārīkāraṇasahitānaṃyeva cakkhādīnaṃ rūpādīavabhāsanasaṃmatthāta, vivarassa ca sotaviññāṇūpanissayabhāvo guṇoti tesāṃ laddhi. Tejādīnaṃ viya pana vivarassa bhūtabhāvabhāvato yathāyoga-ggahaṇaṃ. Atha vā rūpādāyo viya vivarampi bhūtaguṇoti parādhippāye tejassa ālokarūpena, ākāsaṅkhātassa vivarassa saddena, vāyussa gandhena, udakassa rasena, pathaviyā phoṭṭhabbenāti evaṃ yathāyogaṃ taṃtaṃbhūtaguṇehīti yojanā.

Rūpādīnaṃ adhikabhāvadassanatoti aggimhi rūpassa pabhassarassa, vāyumhi saddassa sabhāvena suyyamānassa, pathaviyā surabhiādino gandhassa, āpe ca rasassa madhurassāti imesaṃ visesayuttānaṃ dassanato ‘rūpādāyo tesāṃ guṇā'ti paṭhamavādī āhāti. Tasseva ‘**iccheyyāmā**'tiādīnā uttaramāha. Imināva upāyena duttīyavādīnopi niggaho hotīti. Atha vā rūpādīvisesaguṇehi tejaākāsapathavīpavāyūhi cakkhādīni katānīti

vadantassa **kaṇāḍassa** vādaṃ uddharitvā taṃ niggahetuṃ “**athāpi vadeyyu**”ntiādi vuttanti daṭṭhabbaṃ. Āsave upalabbhamānopi gandho pathaviyā āposamuyuttāya kappāsato visadisāyāti na kappāsagandhassa adhikabhāvāpattīti ce? Na, anabhibhūtattā. Āsave hi udakasamuyuttā pathavī udakena abhibhūtā, na kappāsapathavīti tassa eva gandhena adhikena bhavitabbaṃ. Uṇhodakasamuyutto ca aggi upalabbhanīyo mahantoti katvā tassa phasso viya vaṇṇopi pabhassaro upalabbheyyāti uṇhodake vaṇṇato agginā anabhisambandhassa sītodakassa vaṇṇo parihāyetha. **Tasmāti** etassa ubhayassa abhāvā. Tadabhāvena hi rūpādīnaṃ tejādivisesaguṇatā nivattitā. Tannivattanena “tejādīnaṃ guṇehi rūpādīhi anuggayabhāvato”ti idaṃ kāraṇaṃ nivattitanti evaṃ paramparāya ubhayābhāvo visesaparikkappanapahānassa kāraṇaṃ hotīti āha “**tasmā pahāyeta**”ntiādi. Ekakalāpepi rūparasādayo visadisā, ko pana vādo nānakalāpe cakkhādayo bhūtavisesābhāvepīti dassetuṃ rūparasādinidassanaṃ vuttaṃ.

Yadi bhūtaviseso natthi, kiṃ pana cakkhādivisesassa kāraṇanti taṃ dassetuṃ “**yaṃ aññamaññassā**”tiādi vuttaṃ. Ekampi kammaṃ pañcāyatanikattabhāvabhavappatthanānipphannaṃ cakkhādivisesahetuṭāya aññamaññassa asādhāraṇanti ca kammavisesoti ca vuttanti daṭṭhabbaṃ. Na hi taṃ yena visesena cakkhussa paccayo, teneva sotassa paccayo hoti indriyantarābhāvappattito. “Paṭisandhikkhaṇe mahaggaṭā cetanā kaṭattārūpānaṃ kammappaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.12.78) vacanena paṭisandhikkhaṇe vijjamaññanaṃ sabbesaṃ kaṭattārūpānaṃ ekā cetanā kammappaccayo hotīti viññāyati. Nānācetanāya hi tadā indriyupattiyāṃ sati parittena ca mahaggaṭena ca kammunā nibbattitaṃ kaṭattārūpaṃ āpajjeyyāti. Na cekā paṭisandhi anekakammaṇibbattā hotīti siddhamekena kammaṇa anekindriyupatti hotīti.

435. Anallīno nissayo etassāti **anallīnanissayo**, rūpasaddasaṅkhāto visayo. Gandharasānaṃ nissayā ghānājivhānaṃ nissaye allīyantīti te nissayavasena allīnā. Phoṭṭhabbaṃ sayāṃ kāyanissayaallīnaṃ bhūtattā. Aparo nayo – cakkhusotāni appattavisayaggāhakaṇi sāntare, adhike ca visaye viññāṇupattihetubhāvato. Sotampi sampattavisayaggāhīti keci. Yadi sotaṃ sampattaggāhi, cittaṃ saddo sotaviññāṇassa ārammaṇaṃ na siyā. Na hi bahiddhā cittasamuṭṭhānānaṃ uppatti atthi. **Pāliya**ñca avisesena saddārammaṇassa sotaviññāṇārammaṇabhāvo vutto. Kiñca disādesavavattānañca saddassa na siyā, attano visayipadesassa eva gahetabbato gandho viya. Tasmā yattha uppanno saddo, tattheva ṭhito. Sace sotapathe āpāthamāgacchati, nanu dūre ṭhitehi rajakādisaddā cirena suyyantīti? Na dūrāsannānaṃ yathāpākaṭe sadde gahaṇavisesato. Yathā hi dūrāsannānaṃ vacanasadde yathāpākaṭe gahaṇavisesato ākāravisesānaṃ aggahaṇaṃ, gahaṇaṇca hoti, evaṃ rajakādisaddepi āsannassa ādito pabhuti yāva avasānā kamena pākāṭibhūte, dūrassa ca avasāne, majjhe vā piṇḍavasena pavattipākāṭibhūte nicchayaggahaṇānaṃ sotaviññāṇavīthiyā parato pavattānaṃ visesato lahukaṃ suto “cirena suto”ti adhimāno hoti. So pana saddo yattha uppanno, tannissitova attano vijjamaññakhaṇe sotassa āpāthamāgacchati. Yadi saddassa bhūtaparamparāya samantato pavatti natthi, kathaṃ paṭighosuppattīti? Dūre ṭhitopi saddo aññattha paṭighosuppattiyā, bhājanādicalanassa ca ayokanto viya ayocalanassa paccayo hotīti daṭṭhabbaṃ.

436. Pubbe lakkhaṇādīnā vibhāvitampi cakkhuṃ ṭhitatṭhānādito vibhāvetuṃ “**cakkhu cetthā**”tiādi āradhāṃ. Tattha cakkhu sādhamānaṃ tiṭṭhatīti sambandho. **Ca-kāro** byatirekattho, tenassa vuccamānameva visesaṃ joteti. **Etthāti** etesu yathāniditṭhesu pañcasu upādārūpesu. “**Sarīrasaṅṭhānuppattidese**”ti etena avasesaṃ kaṇhamaṇḍalaṃ paṭikkhipati. Snehamiva **satta akkhipaṭalāni byāpetvā** ṭhitāheva attano nissayabhūṭāhi **catūhi dhātūhi katūpakāraṃ** tannissiteheva āyuvāṇādīhi anupālitaṃ parivāritaṃ tisantatirūpasamuṭṭhāpakehi **utucittāhārehi upatthambhiyamānaṃ tiṭṭhati**. Sattaakkhipaṭalabyāpanavacaneneva cakkhussa anekakalāpagatabhāvaṃ dasseti. **Pamāṇato ūkāsiramattanti ūkāsiramatte** padese pavattanato vuttaṃ. Cakkhuvīññāṇassa **vatthubhāvaṃ** nissayabhāvato āvajjanasampaṭicchanaḍīnaṃ tadārammaṇāvasānānaṃ **dvārabhāvaṃ** samavasaraṭṭhānato. Taṃ panetaṃ cakkhu adhiṭṭhānabhedato, tatthāpi paccekaṃ anekakalāpagatabhāvato anekampi samānaṃ sāmāññaniddesena āvajjanāya ekattā, ekasmiṃ khaṇe ekasseva ca kiccakarattā ekaṃ katvā vuttaṃ. Evampi bahūso kathamekasseva kiccakarattaṃ. Yaṃ tattha visadaṃ hutvā rūpābhigāhāraṃ, taṃ viññāṇassa nissayo hotīti gahetabbāṃ. Phoṭṭhabbaviseso viya kāyaviññāṇassa ārammaṇabhāve.

Manupassatīti ma-kāro padasandhikaro, atha vā **manūti** macco.

Āṅgulivedhakaṃ āṅgulīyakaṃ.

Visamajjhāsayaṭāya cakkhu vammikachiddābhīratasappo viya, bilajjhāsayaṭāya sotaṃ udakabilābhīratakumbhīlo viya, ākāsaṃjjhāsayaṭāya ghānaṃ ajaṭākāsābhīratapakkhī viya, gāmajjhāsayaṭāya jivhā gāmābhīratakukkuro viya, upādinnakajjhāsayaṭāya kāyo āmakasūsānābhīratasiṅgālo viya passitabboti dassento

“**vammi...pe... daṭṭhabbā**”ti āha. Visamajjhāsayaṭā ca cakkhussa visamajjhāsayaṃ viya hotīti katvā vuttā, cakkhumato vā puggalassa ajjhāsayaṃ avasena cakkhu visamajjhāsayaṃ daṭṭhabbaṃ. Esa nayo sesesupi. Sabbopi ca yathāvutto papañco sotādīsipi yathārahaṃ veditabbo.

437. Cakkhumhi, cakkhussa vā paṭihananaṃ cakkhupaṭihananaṃ, taṃ lakkhaṇaṃ etassāti **cakkhupaṭihananalakkhaṇaṃ**. Paṭihananañcetta yathāvutto abhighātova. **Visayabhāvo** ārammaṇapaccayaṭā. Kāmaṃ sā eva gocaraṭā, tathāpi visayagocaraṇaṃ ayaṃ viseso – anaññatthabhāvo, tabbahulacāritā ca cakkhuvīññāssa. Visayabhāve cassa yaṃ vattabbaṃ, taṃ parato āvi bhavissati. **Yattha pana** kāyaviññāttīdike.

438. Itthiyā bhāvo, “itthī”ti vā bhavati etena cittaṃ, abhidhānañcāti itthibhāvo, taṃ lakkhaṇaṃ etassāti **itthibhāvalakkhaṇaṃ**. Tato eva “itthī”ti taṃsahitaṃ santānaṃ pakāsentaṃ viya hotīti vuttaṃ “**itthīti pakāsanaṃ**”nti. Vaṭṭaṃsāṭā avisadahaṭṭhapādādītā ca **itthilingaṃ**. Thanamaṃsāvisadātā, nimmassudāḥitā, kesabandhanaṃ, vatthaggaṇaṇaṃ “itthī”ti sañjānanaṃ paccayabhāvato **itthinimittaṃ**. Daharakālepi suppakamusalakādīhi kīlā, mattikatakkena suttakantaṇādi ca **itthikuttaṃ**, itthikiriyāti attho. Avisadaṭṭhānagamaṇādiko ākāro **itthākappo**. Aparo nayo – itthinaṃ muttakaraṇaṃ **itthilingaṃ**. Sarādhippāyā **itthinimittaṃ**. Avisadaṭṭhānagamaṇanisañjākhādanabhojanaṇādikā **itthikuttaṃ**. Itthisaṇṭhānaṃ **itthākappo**. Imāni ca itthilingādīni yathāsakaṃ kammādīnaṃ paccayena uppajjamaṇāni pi yebhuyyena itthindriyasahite eva santāne taṃtadākāraṇi hutvā uppajjantīti itthindriyaṃ tesam kāraṇanti katvā vuttaṃ “**itthilinganimittakuttākappānaṃ kāraṇabhāvapaccupaṭṭhāna**”nti. Itthilingādīsū eva ca kāraṇabhāvasaṅkhātēna adhipatibhāvena tassa indriyaṭā vuttā, indriyasahite santāne itthilingādīkāraṇarūpapaccayaṇaṃ aññatā anuppādanato, itthiggahaṇassa ca tesam rūpānaṃ paccayabhāvato.

Yasmā pana bhāvadasakepi rūpānaṃ itthindriyaṃ na janakaṃ, nāpi anupālakaṃ, upatthambhakaṃ vā, na ca aññesaṃ kalāparūpānaṃ, tasmā taṃ jīvitindriyaṃ viya sakalāparūpānaṃ, āhāro viya vā kalāpantararūpānaṃ “indriyaatthiavigatapaccayo”ti pāḷiyaṃ na vuttaṃ. Yasmā ca paccayantarādhīnāni līngādīni, tasmā yatthassa ādhipaccaṃ, taṃsadesu matacittakatarūpesupi taṃsaṇṭhānatā dissati. Esa nayo purisindriyepi. Yaṃ panettha visadisam, taṃ vuttanayānusārena veditabbaṃ. Tayidaṃ dvayaṃ yasmā ekasmiṃ santāne saha na pavattati “yassa itthindriyaṃ uppajjati, tassa purisindriyaṃ uppajjati? No”tiādi (yama. 3.indriyayamaka.188) vacanato, tasmā ubhatobyañjanakassāpi ekasmiṃ khaṇe ekameva hotīti veditabbaṃ. Ye pana “sarīrekadesavutti bhāvarūpa”nti vadanti, tesampi taṃ micchāti dassetuṃ “**tadubhayampi...pe... byāpakamevā**”ti vatvā yadi evaṃ kāyappasādena saṅkaro siyāti āsaṅkaṃ nivattento “**na ca kāyappasādenā**”tiādimāha. Tassattho – yadipi sakalasarīrabhāyāpi kāyappasādena aṭṭhitokāse ṭhitanti vattabbaṃ nāpajjati, tena pana bhinnanissayaṭā ṭhitokāse ṭhitantipi vattabbaṃ nāpajjati ayameva cettha nipariyāyakathā. “**Rūparasādayo viyā**”ti etena samānanissayasupi nāma **saṅkaro natthi** lakkhaṇabhedaṭo, kimaṅgaṃ pana bhinnanissayasabhāvesūti dasseti.

439. **Sahajarūpānupālanalakkhaṇanti** attanā sahaṭātarūpānaṃ anupālanalakkhaṇaṃ. Jīvitindriyassa ekantakammajattā sahaṭā-ggahaṇeṇeva anupāletabbānaṃpi kammajabhāvo siddhoti kammaja-ggahaṇaṃ na kataṃ. Yathāsakaṃ khaṇamattaṭṭhāyiniopi kammajarūpassa pavattihetubhāvena taṃ anupālakaṃ, tasmā saharūpānupālanalakkhaṇaṃ. Na hi kammajānaṃ kammaṃyeva ṭhitihetu bhavituṃ arahati āhārajādīnaṃ āhārādi viya. Kiṃ kāraṇā? Taṅkhaṇābhāvato. **Tesanti** saharūpānaṃ. **Pavattanaṃ** yāpanaṃ. **Ṭhapanam** ṭhitihetutā. Attanā anupālanaṃ avasena yāpetabbāni pavattetabbāni bhūtāni etassa padaṭṭhānanti **yāpayitabbabhūtapadaṭṭhānaṃ**. **Anupālanalakkhaṇādīmhi ādi**-saddena pavattanarasādimeva saṅgaṇhāti. **Atthikkhaṇeyevāti** anupāletabbānaṃ atthikkhaṇeyeva. Asati anupāletabbe uppalādīmhi kiṃ udakaṃ anupāleyya. Yadi kammajānaṃ ṭhitihetumantarena ṭhiti na hoti, jīvitindriyassa ko ṭhitihetūti āha “**saya**”ntiādi. Yadi kammajānaṃ ṭhānaṃ jīvitindriyapaṭibaddhaṃ, atha kasmā sabbakālaṃ na ṭhāpetīti āha “**na bhaṅgato**”tiādi. **Tassa tassa** anupālanaṇādikassa **sādhanaṭo**. Taṃ sādhanaṇaṃ jīvamānatāvisesassa paccayabhāvato. Indriyabaddharūpassa hi matarūpato kammajassa, tadanubandhabhūtaṃ ca utusamutṭhānādito jīvitindriyakato viseso, na kevalaṃ khaṇaṭṭhitiyā eva, pabandhānupacchedassāpi jīvitindriyaṃ kāraṇanti daṭṭhabbaṃ, itarathā āyukkhayato maraṇaṃ na yujjeyyāti.

440. **Manodhātumanoviññādhātūnaṃ nissayalakkhaṇaṃ hadayavattthūti** kathametam viññātabbanti? Āgamato, yuttito ca. “Yaṃ rūpaṃ nissāya manodhātu ca manoviññādhātu ca pavattanti, taṃ rūpaṃ manodhātuyā ca manoviññādhātuyā ca taṃsampayuttakānaṃ dhammaṇaṃ nissayapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.8) evamādi āgamo. Yadi evaṃ, kasmā rūpakaṇḍe taṃ na vuttanti? Tattha avacanaṃ aññākāraṇaṃ. Kiṃ pana tanti? Desanābhedo. Yathā hi cakkhuvīññādhātūni ekantato cakkhādīnissayāni, na evaṃ manoviññānaṃ ekantena hadayavattthunissayaṃ. Nissitavasena ca vatthudukādidesanā pavattā “atthi rūpaṃ cakkhuvīññāssa

vatthu, atthi rūpaṃ cakkhaviññāṇassa na vatthū’’tiādinā (dha. sa. 584). Yampi ekantato hadayavatthunissayaṃ, tassa vasena ‘‘atthi rūpaṃ manoviññāṇassa vatthū’’tiādinā dukādīsu vuccamānesupi na tadanuṅṅā ārammaṇadukādayo sambhavanti. Na hi ‘‘atthi rūpaṃ manoviññāṇassa ārammaṇaṃ, atthi rūpaṃ na manoviññāṇassa ārammaṇa’’nti sakkā vattunti vatthārammaṇadukā bhinnagatikā siyunti ekarasā desanā na bhavēyya. Ekarasaṅca desanaṃ desetum idha satthu ajjhāsāyo. Tasmā tattha hadayavatthu na vuttaṃ, na alabbhamānattāti daṭṭhabbamaṃ.

Yutti pana evaṃ veditabbā – nipphanauṇāpādāyarūpanissayaṃ dhātudvayaṃ pañcavokārabhave. Tattha rūpāyanādīnaṃ, oḷāya ca indriyabaddhato bahipi pavattidassanato na taṃnissayātā yujjati, itthipurisindriyānampi tadubhayarahitepi santāne dhātudvayadassanato na taṃnissayātā yujjati, jīvitindriyassāpi aññakiccaṃ vijjatīti na taṃnissayātā yujjati evāti pārisesato hadayavatthu, tesam nissayoti viññāyati. Sakkā hi vattum nipphanauṇāpādāyarūpanissayaṃ dhātudvayaṃ pañcavokārabhave rūpaṇātibaddhavuttibhāvato. Yaṃ yañhi rūpaṇātibaddhavutti, taṃ taṃ nipphanauṇāpādāyarūpanissayaṃ diṭṭhaṃ yathā ‘‘cakkhaviññāṇadhātu’’ti. ‘‘Pañcavokārabhave’’ti ca visesanaṃ manoviññāṇadhātuvasena kataṃ. Manodhātu pana catuvokārabhave nattheva. Nanu ca indriyanissayātāyapi sādhanato viruddho hetu āpajjatīti? Na diṭṭhabāddhanato. Diṭṭhaṃ hetam cakkhaviññāṇassa viya dhātudvayassa vatthuno mandatikkhādiananuvīdhānaṃ. Tathā hissa pāḷiyam indriyapaccayatā na vuttā. Tena tadanuvīdhānasāṅkhātā indriyanissayātā bādhīyati. Hotu dhātudvayanissayo hadayavatthu, upādāyarūpaṅca, etaṃ pana kammamuṭṭhānaṃ, paṇiniyatakiccaṃ, hadayapadesa ṭhitamevāti kathaṃ viññāyati? Vuccate – vatthurūpabhāvato **kammamuṭṭhānaṃ** cakkhu viya, tato eva **paṇiniyatakiccaṃ**, vatthurūpabhāvato ca viññāṇanissayabhāvato attho. Aṭṭhiṃ katvā manasi katvā sabbacetasā samannāharitvā kiñci cintentassa hadayassa khijjanato tatthetamavaṭṭhitanti viññāyati. **Tasaññeva dhātūnanti** manodhātumanoviññāṇadhātūnaṃyeva. Nissayabhāvato upari āropetvā vahantaṃ viya paccupatiṭṭhatīti **ubbahanapaccupaṭṭhānaṃ**. Sesam heṭṭhā vuttanayameva.

441. Abhikkamo ādi yesam te abhikkamādī. Ādi-saddena paṭikkamasamiñjanapasāraṇaukkhepanaavekkhepanādīkā sabbā kiriyā pariggayhati. Tesam abhikkamādīnaṃ pavattakaṃ cittaṃ samuṭṭhānaṃ yassā sā **abhikkamādippavattakacittasamuṭṭhānā**, vāyodhātu. Tassā yaṃ sahaṇarūpakāyassa thambhanasandhāraṇacalanasaṅkhātā kiccaṃ, tassa sahaṇarūpakāyabhūto ākāraviseso kāyaviññatti nāmāti dassento āha ‘‘**abhikkamādī...pe... kāyaviññatti**’’ti.

Kassa pana ākāravikāro? Sāmatthiyato vāyodhātuadhikānaṃ cittajamahābhūtānaṃ. Kiṃ taṃ sāmatthiyaṃ? Cittajātā, upādāyarūpatā ca. Atha vā vāyodhātuyā ākāravikāro sahaṇa...pe... paccayoti sambandhitabbamaṃ. Yadi evaṃ viññattiyā upādāyarūpabhāvo na yujjati. Na hi upādāyarūpaṃ ekabhūtasannissayaṃ atthi. ‘‘Catunnaṃ mahābhūtānaṃ upādāyarūpa’’nti hi vuttaṃ, nāyaṃ doso catunnaṃ vikāro catūsu ekassāpi hoti catusādhāraṇadhaṇaṃ viya. Vāyodhātuadhikatāya ca kalāpassa ‘‘vāyodhātuyā’’ti vacanaṃ na virujjhati. Evaṃ adhiatā ca sāmatthiyato, na pamāṇato. Aññathā hi avinibbhogavuttitā na yujjēyya. Vāyodhātuyā evāti keci. Tesam matena viññattiyā upādāyarūpatā durupapādā. Na hi ekassa vikāro catunnaṃ hoti. Sā paṇāyaṃ hatthacalanādīsu phandamānavaṇṇaggahaṇānantaramaviññāyamānantarena manodvārajavanena gayhati. Phandamānavaṇṇavinimutto koci vikāro atthi. Tassa ca taggahaṇānantaram gahaṇaṃ hotīti kathametaṃ viññāyati adhippāyaggahaṇato. Na hi viññattivikārahitesu rukkhacalanādīsu ‘‘idamesa kāreti maññe’’ti adhippāyaggahaṇaṃ diṭṭhaṃ, hatthacalanādīsu pana diṭṭhaṃ. Tasmā phandamānavaṇṇavinimutto koci vikāro atthi adhippāyassa ñāpakoti viññāyati. Ñāpako ca hetu ñāpetabbamatthaṃ sayam gahito eva ñāpeti, na vijjamānatāmattenāti vaṇṇaggahaṇānantaram vikāraggahaṇampi anumānato viññāyati. Tathā hi vadanti –

‘‘Visayattamanāpanā, saddā nevatthabodhakā;
Na sattāmattato atthe, te aññatā pakāsakā’’ti.

Yadi vikāraggahaṇameva kāraṇaṃ adhippāyaggahaṇassa, kasmā aggahitasāṅketānaṃ adhippāyaggahaṇaṃ na hotīti? Na kevalam vikāraggahaṇameva adhippāyaggahaṇassa kāraṇaṃ, atha kho purimasiddhasambandhaggahaṇaṅca imassa upanissayoti daṭṭhabbamaṃ. Thambhanasandhāraṇacalanāni viññattivikārasahitāya vāyodhātuyā hontīti vuttaṃ. Kiṃ sabbāva vāyodhātu sabbāni tāni karontīti? Nayidamevaṃ. Sattamajavanasambhūtā hi vāyodhātu purimajavanasambhūtā vāyodhātuyō upathambhakapaccaye labhitvā desantaruppattihetubhāvena calayati cittajarūpaṃ, na itarā. Itarā pana santhambhanasandhāraṇamattaṃ karontiyō tassā upakāryā hontī. Desantaruppatti eva calananti nimitte ca kattubhāvo samāropitoti daṭṭhabbamaṃ. Aññathā dhammānaṃ abyāpārātā, khaṇikatā ca na siyā. Sattahi yugehi ākaḍḍhitabbasakaṭametta **aṭṭhakathāyaṃ** nidassitaṃ. Cittajarūpe pana calante taṃsambandhatāya utukammāhārajarūpampi calati nadīsote

pakkhittasukkhagomayapiṇḍaṃ viya phandamānavañṇaggahaṇānantaraṃ viññattiggahaṇassa vuttatā. Kiṃ calanakarā eva vāyodhātu viññattivikārasahitāti? Nayidamevaṃ, tathā calayitumasakkuṇantiyopi thambhanasandhāraṇamattakarā paṭhamajavanādīsambhūtāpi vāyodhātuyo viññattivikārasahitā evāti gahetabbaṃ. Yena disābhāgenāyaṃ abhikkamādiṃ pavattetukāmo, tadabhimukhavikārasabbhāvato. Adhippāyasahabhāvī hi vikāro viññatti. Evañca katvā manodvārāvajanassāpi viññattisamuṭṭhāpakavacanāṃ suṭṭhu yujjati. Yathāvuttavikāraggahaṇamukhena taṃsamaṅgino adhippāyo viññāyatīti vuttaṃ “**adhippāyappakāsanarasā**”ti.

Kāyavipphandanassa hetubhūtāya vāyodhātuyā vikārabhāvato pariyāyena viññatti **kāyavipphandanahetubhāvapaccupaṭṭhānā** vuttā. **Cittasamuṭṭhānavāyodhātupadaṭṭhānā**ti ca vāyodhātuyā kiccādhikatāya vuttaṃ. **Kāyavipphandanena adhippāyaviññāpanahetuttāti** kāyavipphandanena karaṇabhūtena adhippāyassa viññāpanahetubhāvato kāyaviññattīti vuccatīti sambandho. Ayañhettha attho – viññāpetīti viññatti. Kiṃ viññāpeti? Adhippāyaṃ. Kena? Kāyena. Kīdisena? Vipphandamānenāti. Dutīyanaye pana yathāvuttena kāyena viññāyatīti **kāyaviññatti**. Sesāṃ vuttanayameva.

Atthāvabodhanasamattho vacīviseso **vacībhedo**. Tena vāyuvanappatinadīghosādiṃ nivatteti. Tassa pavattakaṃ cittaṃ samuṭṭhānaṃ yassā sā **vacībhedappavattakacittasamuṭṭhānā**, pathavīdhātu. Tassā yaṃ upādinnaśākhātassa akkharuppattiṭṭhānassa ghaṭṭanasāññitaṃ kiccaṃ, tassa sahakārikāraṇabhūto ākāraviseso vacīviññatti nāmāti dassento āha “**vacībhe...pe... vacīviññatti**”ti.

Idāni “kassa pana ākāravikāro”tiādi kāyaviññattiyāṃ vuttanayeneva veditabbaṃ. Ayaṃ pana viseso – yathā tattha “phandamānavañṇaggahaṇānantara”nti vuttaṃ, evamidha “suyamānasaddasavanānantara”nti yojetabbaṃ. Idha ca thambhānādīnaṃ abhāvato “sattamajavanasambhūtā”tiādinayo na labbhati. Ghaṭṭanena hi saddhiṃ saddo uppajjati. Ghaṭṭanañca paṭhamajavanādīsūpi labbhateva. **Ghaṭṭanaṃ** paccayavasena bhūtakalāpānaṃ aññamaññaṃ āsannataruppādo. **Calanaṃ** ekassāpi desantaruppādaparamparatāti ayametesāṃ viseso. Yathā ca vāyodhātuyā calanaṃ kiccaṃ, evaṃ pathavīdhātuyā ghaṭṭanaṃ. Tenevāha “**pathavīdhātuyā upādinnaḡhaṭṭanassa paccayo**”ti. Sesāṃ vuttanayameva. **Yathā hītiādi** kāyavacīviññattīnaṃ anumānavasena gahetabbabhāvavibhāvanāṃ. **Yathā hi ussāpetvā baddhagosīsādirūpāni** disvā tadanantarappavattāya aviññāyamānantarāya manodvārāvīthiyā gosīsādīnaṃ udakasahacārippakārasaññāṅkāraṃ gahetvā udakaggahaṇaṃ hoti, evaṃ vipphandamānasamuccāriyamānavañṇasaddhe gahetvā tadanantarapavattāya aviññāyamānantarāya manodvārāvīthiyā purimasiddhasambandhagahaṇūpanissayasahitāya sādhippāyavikāraggahaṇaṃ hoti.

442. Rūpāni paricchindati, sayāṃ vā tehi paricchijjati, rūpānaṃ vā paricchadamattaṃ rūpaparicchedo, taṃ lakkhaṇaṃ etissāti **rūpaparicchedalakkhaṇā**. Ayaṃ hi ākāśadhātu taṃ taṃ rūpakalāpaṃ paricchindantī viya hoti. Tenāha “**rūpapariyantappakāsanarasā**”ti. Atthato pana yasmā rūpānaṃ paricchadamattaṃ hutvā gayhatī, tasmā vuttaṃ “**rūpamariyādapaccupaṭṭhānā**”ti. Yasmīṃ kalāpe bhūtānaṃ paricchedo, teheva **asamphuṭṭhabhāvapaccupaṭṭhānā**. Vijjāmānepi hi kalāpantarabhūtānaṃ kalāpantarabhūtehi samphuṭṭhabhāve taṃtaṃbhūtāvivittatā rūpapariyanto ākāśotī yesāṃ so paricchedo, tehi so asamphuṭṭhova. Aññathā paricchinnatā na siyā tesāṃ bhūtānaṃ byāpibhāvāpattito. Abyāpitā hi asamphuṭṭhatā. Tenāha bhagavā “asamphuṭṭhaṃ catūhi mahābhūtehi”ti (dha. sa. 637, 724). Kaṇṇacchiddamukhavivarādivasena ca **chiddavivarabhāvapaccupaṭṭhānā vā**. Yesāṃ rūpānaṃ paricchedo, tattheva tesāṃ paricchedabhāvena labbhatīti vuttaṃ “**paricchinnarūpapadaṭṭhānā**”ti. “**Yāya paricchinnesū**”tiādinā ākāśadhātuyā taṃtaṃkalāpānaṃ kalāpantarehi asaṅkarakāraṇataṃ dasseti.

443. **Adandhatāti** agarutā. **Vinodanaṃ** vikkhipanaṃ, apanayananti attho. **Athaddhatāti** akathinatā. Attano mudubhāveneva sabbakiriyaṃ **avirodhitā**. Mudu hi katthaci na virujjhati. Tīsupi thānesu paṭipakkhe a-kāro dandhatādihetūnaṃ paṭipakkhasamuṭṭhānatā lahutādīnanti keci. Apare pana “sattāpaṭisedhe”ti vadanti. Sarīrena kattabakiriyaṇaṃ anukūlatāsaṅkhātakammaññabhāvo lakkhaṇaṃ etissāti **sarīrakiriyaṇanukūlakammaññabhāvalakkhaṇā**. Akammaññaṃ dubbalaṃ nāma hotīti kammaññatā **adubbalabhāvapaccupaṭṭhānā** vuttā.

Lahutādīnaṃ aññamaññāvijahanena duviññeyyanānatatā vuttatī taṃtaṃvikārādhikarūpehi taṃnānattappakāsanatthaṃ “**evaṃ santepi**”ti vuttaṃ. **Dhātukkhubho** vātapittasemhapakopo, rasādīdhātūnaṃ vā vikārāvattā. Dvidhā vuttopi atthato pathavīdhātūādināṃ dhātūnaṃyeva vikāroti daṭṭhabbo. **Paṭipakkhapaccayā** sappāyautuāhārāvikkhittacittatā. Te ca taṃtaṃvikārassa visesapaccayabhāvato vuttā, avisesena pana sabbe sabbesaṃ paccayā. Yato nesaṃ aññamaññāvijhanaṃ, iddhivaḷaṇjanādīsū viya vasavattanaṃ **maddavappakāro**.

Suparimadditacammassudhantasuvannagahaṇaṅcettha mudukammaññasadisarūpanidassanamattam, na tam idha adhippetam mudutākammaññatāsabbhāvato. Na hi anindriyabaddharūpasantāne lahutādīni sambhavanti, indriyabaddhepi rūpabhava na santi dandhattakarādihātukkabhāvato. Sati hi tādise dhātukkabhove tappaṭipakkhapaccayasamuttānāhi lahutādīhi bhavitabbanti keci, tam akāraṇam. Na hi vūpasametabbapaccanīkāpekkho tabbirodhidhammasamuppādo, tathā sati sahetukakiriyacittuppādesu kāyalahutādīnam abhāvova siyā. Kasmā pana kammajarūpesu lahutādayo na hotīti? Paccuppannapaccayāpekkhattā. Aññathā sabbadābhāvīhi lahutādīhi bhavitabbaṃ siyāti.

444. Ādi cayo, īsam vā cayoti ācayo, yathāpaccayaṃ tato tato āgatassa viya cayoti vā ācayo, tadubhayaṃ ekajjhaṃ gahetvā ācayo lakkhaṇam etassāti **ācayalakkhaṇo**. **Rūpassa upacayo** paṭhamuppādo, vaḍḍhi ca “upaññattam upasitta”ntiādīsu viya upa-saddassa paṭhamūpariatthassa nidassanato. **Pubbantatoti** pubbakotṭhāsato, anāgatabhāvato attho. Uppajjamāne rūpadhamme uppādo anāgatakkhaṇato ummujjāpento viya hotīti vuttam “**ummujjāpanaraso**”ti. Tathā so “ime rūpadhammā”ti niyyātentō viya gayhatīti āha “**niyyātanapaccupaṭṭhāno**”ti. **Paripuṇṇabhāvapaccupaṭṭhānatā** “uparicayo upacayo”ti imassa atthassa vasena veditabbā. **Pavattilakkhaṇā**ti rūpānam pavattananti lakkhitabbā. **Anuppabandhanarasāti** pubbāparavasena anu anu pabandhanakiccā. Tato eva anupacchedavasena gahetabbato **anupacchedapaccupaṭṭhānā**.

Ubhayampīti upacayo santatīti ubhayampi. **Jātirūpassevāti** rūpuppādasseva **adhivacanam**. Yadi evaṃ kasmā vibhajja vuttatī āha “**ākāranānattato**”ti, jātirūpassa pavattiākārabhedatoti attho. Veneyyavasena vibhajjakathane kāraṇam parato āvi bhavissati. Kathaṃ panetaṃ viññātabbaṃ, pavattiākāranānattato jātirūpassa bhedo, na sabhāvato? Niddesatoti dassento “**yasmā panā**”tiādīmāha. Tattha **yo āyatanānanti** yo aḍḍhekādasannaṃ rūpāyatanānam ādicayattā “**ācayo**”ti vutto. **So** eva **upacayo** paṭhamuppādabhāvato upa-saddo paṭhamatthoti katvā. **Yo** pana tattheva uppajjamānānam upari cayattā **upacayo**, **sā** eva **santati** anupabandhavasena uppattibhāvato. Atha vā **yo āyatanānam ācayo** paṭhamabhāvena upalakkhito uppādo, so pana tattheva uppajjamānānam upari cayattā **upacayo**, vaḍḍhīti attho. Upacayo vaḍḍhibhāvena upalakkhito uppādo, **sā** eva **santati** pabandhākārena uppattibhāvato. Tenāha “**aṭṭhakathāyampi**”tiādi.

Tattha **evaṃ kiṃ kathitanti** “yo āyatanānam ācayo”tiādīnā (dha. sa. 641) niddesena kiṃ atthajātaṃ kathitaṃ hoti? Āyatanena ācayo kathito. Ācayupacayasantatiyo hi nibbattibhāvena ācayo evāti āyatanehi ācayādīnam pakāsītattā tehi ācayo kathito. Āyatanānam ācayādivacaneneva ācayasabhāvāni uppādadhammāni āyatanānti ācayena tampakatikaṃ āyatanam kathitaṃ. Lakkhaṇāhi uppādo, na rūparūpanti.

Rūpaparipāko rūpadhammānam jinṇatā. **Upanayanarasāti** bhaṅgupanayanakiccā. **Sabhāvānapagamepīti** kakkhaḷatādisabhāvassa avigamepi. Ṭhitikkhaṇe hi jarā, na ca tadā dhammo sabhāvaṃ vijahati nāma. **Navabhāvo** uppādāvattā, tassa apagamabhāvena gayhatīti āha “**navabhāvāpagamapaccupaṭṭhānā**”ti. “**Arūpadhammāna**”nti idaṃ tesam jarāya suṭṭhu paṭicchannatāya vuttam. Rūpadhammānampi hi khaṇikajarā paṭicchannā eva, yā avīcijarātipi vuccati. **Esa vikāro**ti khaṇḍicādivikāramāha. So hi arūpadhammesu na labbhati. Yā avīcijarā nāma, tassāpi esa vikāro natthīti sambandhitabbaṃ. Natthi etissā jarāya vīcīti **avīcijarā**, navabhāvato duviññeyyantarajarāti attho.

Parito sabbaso “bhijjana”nti lakkhitabbāti **paribhedalakkhaṇā**. Niccaṃ nāma dhavaṃ, rūpaṃ pana khaṇabhāṅgitāya yena bhaṅgena na niccanti aniccaṃ, so aniccassa bhāvoti **aniccatā**. Sā pana yasmā ṭhitippattam rūpaṃ vināsabhāvena saṃsīdantī viya hotīti vuttam “**saṃsīdanarasā**”ti. Yasmā ca sā rūpadhammānam bhaṅgabhāvato khayavayākāreneva gayhati, tasmā vuttam “**khayavayapaccupaṭṭhānā**”ti.

445. **Ojalakkhaṇoti** ettha aṅgamaṅgānusārino rasassa sāro upathambhabalako bhūtanissito eko viseso oja. Kabaḷam karīyatīti **kabaḷikāro**. Āharīyatīti **āhāro**, kabaḷam katvā ajjhoharīyatīti attho. Idaṃ pana savatthukam ojaṃ dassetuṃ vuttam. Bāhiraṃ āhāraṃ paccayaṃ labhitvā eva ajjhattikāhāro rūpaṃ uppādeti, so pana rūpaṃ āharatīti āhāro. Tenāha “**rūpāharaṇaraso**”ti. Tato eva ojaṭṭhamakarūpuppādanena imassa kāyassa **upathambhanapaccupaṭṭhāno**. Ojāya rūpāharaṇakiccaṃ bāhirādhīnanti āha “**āharitabbavatthupadaṭṭhāno**”ti.

446. **Balarūpantiādīsu** imasmim kāye balaṃ nāma atthi, sambhavo nāma atthi, rogo nāma atthi, “jāti sañjātī”ti (vibha. 191) vacanato jāti nāma atthi, tehipi catūhi mahābhūtehi vinā abhāvato upādāyarūpehi bhavitabbanti adhippāyo. **Ekaccānanti** abhayagirivāsīnam. **Paṭikkhittanti** ettha evaṃ paṭikkhepo veditabbo – middham rūpameva na hoti nīvaraṇesu desitattā. Yassa hi nīvaraṇesu desanā, tam na rūpaṃ yathā kāmacchando.

Siyā panetaṃ duvidhaṃ middhaṃ rūpaṃ, arūpañcāti. Tattha yaṃ arūpaṃ, taṃ nīvaraṇesu desitaṃ “na rūpa”nti? Taṃ na, visesavacanābhāvato. Na hi visesetvā middhaṃ nīvaraṇesu desitaṃ, tasmā middhassa duvidhataṃ parikappetvāpi na sakkā nīvaraṇabhāvaṃ nivattetuṃ. Sakkā hi vattuṃ “yaṃ taṃ arūpato aññaṃ middhaṃ parikappitaṃ, tampi nīvaraṇaṃ middhasabhāvattā itaraṃ middhaṃ viyā”ti.

Bhavatu nīvaraṇaṃ, ko virodhoti ce? Nīvaraṇaṇca pahātabbaṃ. Pañca nīvaraṇe pahāya “addhā munīsi sambuddho, natthi nīvaraṇā tavā”ti (su. ni. 546) vacanato. Appahātabbaṇca rūpaṃ “katame dhammā neva dassanena na bhāvanāya pahātabbā? Catūsu bhūmīsu kusalaṃ, catūsu bhūmīsu vipāko, tīsu bhūmīsu kiriyābyākataṃ, rūpañca nibbānañca. Ime dhammā neva dassanena na bhāvanāya pahātabbā”ti (dha. sa. 1407) vacanato. Na cettha tadārammaṇakilesappahānaṃ adhippettaṃ “rūpaṃ, bhikkhave, na tumhākaṃ, taṃ pajahathā”tiādīsu (saṃ. ni. 3.34) viya kāmaccchandādīnaṃ tathā pahānassa anadhippetattā. Tasmā na middhaṃ rūpaṃ. Yadi middhassa rūpabhāvaṃ na sampatiucchatha, kathaṃ bhagavato niddā. Middhañhi “niddāpacalāyikā”tiādīnaṃ vibhaṅge vibhattattā niddāti? Na middhaṃ niddā, niddāhetubhāvato pana taṃ “niddā”ti vibhattaṃ yathā itthilīṅgādi. Evampi niddāhetuno middhassa abhāvato kathaṃ bhagavato niddāti? Niddā bhagavato sarīragilāniyā, na middhena. Sā ca natthīti na sakkā vattuṃ “piṭṭhi me āgilāyati, tamaḥaṃ āyamissāmi”ti (ma. ni. 2.22) vacanato. Na cettha evamavadhāraṇaṃ middhameva niddāhetūti, niddāhetu eva middhanti evamavadhāraṇā. Tasmā aññopi atthi niddāhetu, ko pana sotī? Sarīragilāniyā. Tena vuttaṃ “niddā bhagavato sarīragilāniyā, na middhenā”ti.

Niddā ca bhagavato natthīti na sakkā vattuṃ “abhijānāmi kho panāhaṃ aggivessana...pe... divā supitā”ti (ma. ni. 1.387) vacanato. Itopi na middhaṃ rūpaṃ sampayogavacanato. Vuttañhi “thinamiddhanīvaraṇaṃ avijjānīvaraṇena nīvaraṇaṇceva nīvaraṇasampayuttañcā”tiādi (dha. sa. 1176). Na cettha yathālābhabhavanāṃ? Sakkā paccetuṃ “sakkharakathalikampi macchagumbampi carantampi tiṭṭhantampi”tiādi (dī. ni. 1.249) viya appasiddhatāya rūpabhāvassa. Siddhe hi tassa rūpabhāve sambhavato yathālābhapaccayo yujjeyyāti. Itopi na rūpaṃ middhaṃ āruppesu uppajjanato. Vuttampi cetāṃ “nīvaraṇaṃ dhammaṃ paṭicca nīvaraṇo dhammo uppajjati napurejātapaccayā”ti (paṭṭhā. 3.8.8) imassa vibhaṅge “āruppe kāmaccchandānīvaraṇaṃ paṭicca thinamiddhanīvaraṇaṃ uddhaccanīvaraṇaṃ avijjānīvaraṇaṃ uppajjati”ti vitthāro. Tasmā “na middhaṃ rūpa”nti yaṃ aṭṭhakathāsu paṭikkhattaṃ, taṃ supaṭikkhattameva.

Itaresūti balarūpādīsu. Kammasamuṭṭhānassāpi rogassa visabhāgapaccayasamuppanno dhātukkabhavo āsanna-kāraṇaṃ, pageva itarassa. So ca atthato rūpadhammānaṃ vikāravatthāṭṭhitibhaṅgakkhaṇesu eva siyāti vuttaṃ “**rogarūpaṃ jaratānīcatāgahaṇena gahitamevā**”ti. **Upacayasantatigahaṇena gahitamevāti** tabbinimuttassa rūpuppādassa abhāvato. Upādāvattāya ca añña jāti nāma nattheva. Sambhavo kāmadhātuyā ekacciyasattānaṃ indriyaparipākappaccayo āpodhātuyā pavattiākāravisesoti āha “**sambhavarūpaṃ āpodhātuggahaṇena gahitamevā**”ti. Kāyabalaṃ nāma atthato vāyodhātuyā pavattiākāraviseso tassā vipphārabhāvato. Yato naṃ “pāṇabala”nti vadanti, tenāha “**balārūpaṃ vāyodhātuggahaṇena gahitamevā**”ti. Kasmā pana nesāṃ ayathākkamato paṭikkhepo katoti? **Visuṃ natthīti** katvā anupalabbhamānattā anādaradassanattaṃ, middhapaṭikkhepo vā mahāpañhoti paṭṭhamāṃ kato. Tadanusārena paṭilomanayena itaresampi abhāvo vuttoti veditabbaṃ.

“**Iti**”ti idaṃ “**aṭṭhavīsatividha**”nti iminā sambandhitabbaṃ, iminā vuttakkamena aṭṭhavīsatividhaṃ hotīti. So ca kho pāḷiyaṃ āgatanayenevāti anūnatā veditabbā. Anadhikabhāvo pana dassito eva.

447. Sampayuttadhammarāsi hinoti etena patiṭṭhahatīhi **hetu**, mūlaṭṭhena lobhādiko, alobhādiko ca, tādiso hetu na hotīti **nahetu**. Nāssa hetu atthīti **ahetukaṃ**, sahetukapaṭiyogibhāvato hetunā saha na uppajjatīti attho. Ahetukameva hetunā vippayuttatāya **hetuvippayuttaṃ**. Dhammanānattābhāvepi hi saddatthanānattena veneyyavasena dukantaradesanā hotīti dukapadavasena cetāṃ vuttaṃ. Paccayādhīnavuttitāya saha paccayenāti **sappaccayaṃ**. Attano paccayehi loke niyuttaṃ, viditanti vā **lokiyaṃ**. Ā bhavaggaṃ, ā gotrabhuṃ vā savantīti āsavā, saha āsavehīti **sāsavaṃ**, āsavehi ālambitabbanti attho. Ādisaddena saṃyojanīyaṃ oghanīyaṃ yoganiyaṃ nīvaraṇīyaṃ saṃkilesikaṃ parāmaṭṭhaṃ acetasikaṃ cittavippayuttaṃ narūpāvacaraṃ naarūpāvacaraṃ naapariyāpannaṃ aniyataṃ aniyānīkaṃ aniccanti evamādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo.

Āhito ahaṃ māno etthāti attā, attabhāvo. Taṃ attānaṃ adhikicca uddissa pavattā ajjhattā, indriyabaddhadhammā, tesu bhavaṃ **ajjhattikaṃ**, cakkhādi. Aṭṭhakathāyaṃ pana vuttanayena ajjhattameva **ajjhattikaṃ** yathā venayikoti (a. ni. 8.11; pārā. 8) imamattaṃ sandhāya vuttaṃ “**attabhāvaṃ adhikicca pavattattā ajjhattika**”nti. **Sesaṃ** tevīsatividhaṃ. “**Tato bāhirattā**”ti idaṃ ajjhattikalakkhaṇābhāvato vuttaṃ.

Ghaṭṭanavasenati visayī, visayo ca hutvā saṅghaṭṭanavasena. **Sesaṃ** soḷasavidhaṃ. **Viparītattā**ti ghaṭṭanavasena agahetabbato. **Duppaṭivijjasabhāvattā**ti sukhumabhāvena duviññeyyasabhāvattā. Nāṇassa āsanne na hotīti **dūre**. **Terasa** hadayavatthupariyosānāni. **Sabhāvenevā**ti “rūpassa paricchedo, rūpassa vikāro, rūpassa upacayo”tiādīnā aggahetvā attano sabhāveneva kakkhaḷattādīnā ñāṇena paricchijja gahetabbato. **Sesaṃ** dasavidhaṃ. **Tabbiparītatāyā**ti sabhāvena apariggahitabbato. Sotādīnampi cakkhuno viya pasannasabhāvattā eva yathāsakaṃ visayaggahaṇapaccayatāti dassento āha “**cakkhādi...pe... pasādarūpa**”nti. **Viparītattā**ti tabbidhurasabhāvattā. **Adhipatiyaṭṭhenā**ti ettha cakkhādīnaṃ tāva pañcannaṃ cakkhuvīññāṇādīsu ādhipateyyaṃ tesam paṭumandabhāvānuvattanato, itthipurisindriyadvayassa sakicce jīvitindriyassa sahararūpānupālāne. Tadubhayaṃ heṭṭhā vuttameva. **Upādinnattā**ti gahitattā. Kammanibbattañhi “mameṭaṃ phalaṃ”nti kammunā gahitaṃ viya hoti apaṭikkhepato.

448. Sanidassanakammajādīnaṃ tikānanti sanidassanattikassa, kammajādittikānañca. **Oḷāriketi** dvādasavidhe oḷārikarūpe. **Rūpanti** rūpāyatanam. Daṭṭhabbabbhāvasaṅkhātena saha nidassanenaṅti sanidassanaṃ, paṭihananabhāvasaṅkhātena saha paṭighenaṅti sappāṭighaṃ, sanidassanañca taṃ sappāṭighaṅcāti **sanidassanasappaṭighaṃ**. Tatha yassa daṭṭhabbabbhāvo atthi, taṃ **sanidassanaṃ**. Cakkhuvīññāṇagocarabhāvova **daṭṭhabbabbhāvo**. Tassa rūpāyatanato anaññattepi aññehi dhammehi rūpāyatanam visesetum aññam viya katvā vuttam “saha nidassanena sanidassana”nti. Dhammabhāvasāmaññena hi ekībhūtesu dhammesu yo nānattakaro viseso, so añño viya katvā upacaritum yutto. Evaṃ hi atthavisesāvabodho hotīti. Yo sayam, nissayavasena ca sampattānaṃ, asampattānañca paṭimukhabhāvo aññamaññam patanaṃ, so **paṭihananabhāvo**, yena byāpārādivikārapaccayantarasaḥitesu cakkhādīnaṃ visayesu vikāruppatti. **Sesaṃ** ekādasavidhaṃ oḷārikarūpaṃ. Tañhi sanidassanattābhāvato **anidassanaṃ**, vuttanayeneva **sappaṭighaṃ**. Ubhayapaṭikkhepena **anidassanasappaṭighaṃ**. **Kammato jātanti** ettha yaṃ ekantakammasamuṭṭhānaṃ aṭṭhindriyāni, hadayañcāti navavidham rūpaṃ, yañca navavidhe catusamuṭṭhāne kammasamuṭṭhānaṃ navavidhameva rūpanti evaṃ aṭṭhārasavidhampi kammato uppajjanato **kammajaṃ**. Yañhi jātañca yañca jāyati yañca jāyissati, taṃ sabbampi “kammaja”nti vuccati yathā duddhanti. **Tadaññapaccaya jātanti** kammato aññapaccayato jātam utucittāhārajam. **Nakutoci jātanti** lakkhaṇarūpamāha. Viññattidvayaṃ, saddo, ākāśadhātu, lahutādittayaṃ cittasamuṭṭhānāni avinibbhogarūpānīti etaṃ pañcadasavidham rūpaṃ **cittajam**. Ākāśadhātu, lahutādittayaṃ, āhārasamuṭṭhānāni avinibbhogarūpānīti etaṃ dvādasavidham rūpaṃ **āhārajam**. Ettha saddam pakkhipitvā terasavidham rūpaṃ ututo samuṭṭhitaṃ **utujam**. Sesaṃ kammajātike vuttanayānusārenea veditabbaṃ.

449. Diṭṭhādicatukkavasena, rūparūpādicatukkavasena, vatthādicatukkavasenaṅti pātekkam catukkasaddo yojetabbo. Yaṃ rūpāyatanam adakkhi yaṃ passati yaṃ dakkhissati yaṃ passeyya, taṃ sabbaṃ **diṭṭham** nāma diṭṭhasabhāvānativattanato yathā duddhanti. Esa nayo sesesupi. **Dassanavisayattā**ti cakkhuvīññānaviññeyyattā. **Savanavisayattā**ti sotaviññānaviññeyyattā. **Gandharasaphoṭṭhabbattayanti** gandho raso phoṭṭhabbanti etaṃ tayaṃ. **Mutaṃ** nāma mutvā patvā gahetabbato. Tenāha “**sampattaggāhakandriyavisayattā**”ti.

Kimidaṃ phoṭṭhabbam nāmāti? Pathavītejovāyodhātuttayaṃ. Kasmā panettha āpodhātu aggahitā, nanu sītā phusitvā gayhati, sā ca āpodhātūti? Saccam gayhati, na pana sā āpodhātu. Kiñcarahīti? Tejodhātu eva. Mande hi uṇhabhāve sītābuddhi. Na hi sītā nāma koci guṇo atthi, kevalam pana uṇhabhāvassa mandatāya sītābhīmāno. Kathameṭaṃ viññātabbanti ce? Anavaṭṭhitattā sītābuddhiyā yathā pārāpāre. Tathā hi ghammakāle ātape ṭhitānaṃ chāyaṃ pavīṭṭhānaṃ sītābuddhi hoti, tattheva pana pathavīgabbhato uṭṭhitānaṃ uṇhabuddhi. Yadi hi sītā āpodhātu siyā, ekasmiṃ kalāpe uṇhabhāvena saddhiṃ upalabbheyya, na ca upalabbhati. Tasmā viññāyati na āpodhātu sītāti. Idañca bhūtānaṃ avinibbhogavuttitaṃ icchantānaṃ uttaraṃ, anicchantānampi pana catunnaṃ bhūtānaṃ ekasmiṃ kalāpe kiccadassanena sabhāgavuttitāya sādhitāya uttameva. Ye pana “vāyodhātuyā lakkhaṇam sītā”ti vadanti, tesampi idameva uttaraṃ. Yadi hi vāyodhātu sītā siyā, ekasmiṃ kalāpe uṇhabhāvena saddhiṃ sītā upalabbheyya, na ca upalabbhati. Tasmā viññāyati na vāyodhātu sītāti. Yesam pana dravatā āpodhātu, sā ca phusitvā gayhatīti dassanaṃ. Te vattabbā “dravabhāvopi phusiyatīti āyasmantānaṃ adhimānamattaṃ saṅghānaṃ viyā”ti. Vuttañhetam purātanehi –

“Dravatā sahavuttīni, tīṇi bhūtāni samphusaṃ;
“Dravataṃ samphusāmī”ti, lokoyamabhimaññati.

“Phusaṃ bhūtāni saṅghānaṃ, manasā gaṇhate yathā;
“Paccakkhato phusāmī”ti, ñātabbā dravatā tathā”ti.

Sesanti yathāvuttam rūpādisattavidham rūpaṃ ṭhapetvā avasiṭṭham ekavīsatividham rūpaṃ. **Viññānassevā**ti

manoviññāsseva. Avadhāraṇena rūpāyatanādīnampi manoviññānaviññeyyatte niyamābhāvato na viññātarūpatāti saṅkarābhāvaṃ dasseti.

Nippannarūpaṃ panettha rūparūpaṃ nāmāti yadettha aṭṭhavīsatividhe rūpe “nippanna”nti vuttaṃ rūpaṃ, tadeva rūpalakkhaṇayogato rūpaṃ. Ruppamaṃ rūpaṃ, taṃ etassa atthīti yathā arisasoti, rūpaṇayogato vā yathā nīlaguṇayogato nīlaṃ vatthanti. Svāyaṃ rūpasaddo rūlhiyā atamaṣabhāvepi pavattatīti aparena rūpasaddena viśesetvā vuttaṃ “**rūparūpa**”nti yathā tilatelaṃ, dukkhadukkanti (visuddhi. 2.539) ca, ruppasabhāvaṃ rūpanti attho. Yadi evaṃ, ākāśadhātūādīnaṃ kathaṃ rūpabhāvoti? Nippannarūpassa paricchedavikāralakkhaṇabhāvato taggatikamevāti “rūpa”ntveva vuccati.

Vasanti ettha cittacetasi kā pavattantīti **vatthu**, cittatamaṣampayuttānaṃ ādhārabhūtaṃ rūpaṃ. Taṃ pana chabbidhaṃ. Tattha hadaya rūpaṃ vatthu eva manodhātumanoviññādhātūnaṃ nissaya bhāvato. **Na dvāraṃ** aññanissayaṇaṃ cakkhādi viya. Yathā hi cakkhādīni sampañcchanādīnaṃ pavattiyā dvāraṃ honti, na evaṃ hadaya vatthu. Tena vuttaṃ “**yaṃ panettha hadaya rūpaṃ nāma, taṃ vatthu, na dvāra**”nti. **Viññattidvayaṃ dvāraṃ** kammadvārabhāvato. Tannissitassa cittuppādassa abhāvato **na vatthu**. **Pasādarūpaṃ vatthu ceva** attasannissitassa cakkhuvīññādikassa, **dvāraṇca** aññanissitassa sampañcchanādīkassa. **Sesaṃ** ekavīsatividhaṃ rūpaṃ vuttavipariyāyato **neva vatthu na ca dvāraṃ**.

450. Ekato eva jātaṃ **ekajaṃ**. Nanu ca ekato eva paccayato paccayuppannaṃ uppati natthīti? Saccaṃ natthi, rūpajanakapaccayesu ekatoti ayamettha adhippāyo. Na hi rūpuppati rūpajanakato aññaṃ paccayaṃ apekkhati. **Dvijantiādīsupi** ese va nayo. **Imesanti** imesaṃ pabhedānaṃ **vasena**. **Kammajamevāti** kammato eva jātaṃ. **Cittajamevāti** etthāpi ese va nayo. **Cittato ca ututo ca jātanti** kālena cittato, kālena ututoti evaṃ cittato ca ututo ca jātaṃ daṭṭhabbaṃ. **Taṃ dvijaṃ** dvīhi jātanti. Parato dvīsupi ese va nayo. **Saddāyatanaṃ evāti** ettha yaṃ cittaṃ saddāyatanaṃ, taṃ savīññattikamevāti eke. Avīññattikopi atthi vitakkavipphārasaddoti porāṇā.

Vitakkavipphārasaddo na sotaviññeyyoti hi evaṃ pavattamahāaṭṭhakathāvādaṃ nissāya cittasamuṭṭhānaṃ saddassa viññattiyā vināpi uppati icchitabbā. Na hi viññatti “kāyavācāya viññatti”ti vacanato asotaviññeyyena saddena saha uppajjati, evaṃ sante cittajenāpi saddanavakena bhavitabbaṃ. So ca vādo “saddo ca hoti, na sotaviññeyyo cā”ti viruddhamevetanti maññaṃānehi saṅgahakārehi paṭikkhitto. Apare pana mahāaṭṭhakathāvādaṃ appaṭikkhipitvā tassa adhippāyaṃ vaṇṇenti. Kathaṃ? “Jivhātālucalanādīkaṃ vitakkasamuṭṭhitaṃ viññattisahajameva sukhumasaddaṃ dibbasotena sutvā ādisati”ti sutte, paṭṭhāne ca oḷārikaṃ saddaṃ sandhāya sotaviññānaṃ ārammaṇapaccayabhāvo vuttoti iminā adhippāyena vitakkavipphārasaddassa asotaviññeyyatā vuttatī. **Taṃ** catujaṃ. **Avasesanti** avinibbhogarūpena saddhiṃ ākāśadhātumāha.

Lakkhaṇarūpaṃ pana nakutocijātanti kutocipi paccayato na jātaṃ, nāpi sayameva jātaṃ paccayehi vinā sayameva jātaṃ sabbena sabbāṃ abhāvato. Kathaṃ panetaṃ viññātabbaṃ lakkhaṇarūpaṃ na jāyatīti? Lakkhaṇābhāvato. Uppattimantānaṃ hi rūpāyatanādīnaṃ jātiādīni lakkhaṇāni vijjanti, na evaṃ jātiādīnaṃ. Tasmā viññātabbameva jātiādīni na jāyantīti. Siyā panetaṃ “jātiādīnaṃ jātiādīni lakkhaṇāni vijjanti”ti? Taṃ na, kasmā? Tathā sati anavaṭṭhānāpattito. Yadi hi jātiādīni jātiādīmantāni siyūṃ, tānīpi jātiādīmantāni, tānīpi jātiādīmantānīti anavaṭṭhānameva āpajjati. Tasmā sutṭhu vuttaṃ “jātiādīni na jāyantī”ti. Tenāha “**na hi uppādassa uppādo atthi, uppannaṃ ca paripākabhedamattaṃ itaradvaya**”nti, jarāmaṇanti attho.

Tattha “**uppādo natthī**”ti etena uppādassa jarāmaṇābhāvamāha. Asati uppāde kuto jarāmaṇanti **matta**ggahaṇena jarāmaṇassa uppādābhāvampi. Yadi evaṃ jātiyā kutoci jātatāvacaṇaṃ kathaṃ āha “**yampi**”tiādi. Tattha **kiccānubhāvakkhaṇe diṭṭhattāti** ye te cittādayo rūpāyatanādīnaṃ rūpānaṃ janakapaccayā, tesāṃ taduppādānaṃ pati anuparatabyāpārānaṃ yo so paccayabhāvūpalakkhaṇīyo kiccānubhāvakkhaṇo, tadā jāyamānānaṃ rūpāyatanādīnaṃ dhammānaṃ vikārabhāvena upalabbhamānaṃ sandhāya veneyyapuggalavasena jātiyā kutoci paccayato jātattaṃ pāḷiyaṃ anuññātaṃ yathā taṃ cittasamuṭṭhānatādi viññattīādīnaṃ. Ayañhettha saṅkhepattho – yehi paccayadhammehi rūpādayo uppajjeyyūṃ, tesāṃ paccayabhāvūpagamanakkhaṇe upalabbhamānā rūpādayo tato pure, pacchā ca anupalabbhamānā tato uppajjantīti viññāyanti, evaṃ jātipi veditabbā. Yadi evaṃ nipariyāyato jātiyā kutoci jātatā siddhā, atha kasmā veneyyapuggalavasenāti vuttanti? Nayidamevaṃ jāyamānadhammavikārabhāvena upalabbhamānatā. Yadi hi dhammo viya upalabbheyya jāti, nipariyāyova tassā kutoci jātabhāvo, na evamupalabbhati, atha kho vikārabhāvena. Tasmā vuttaṃ “veneyyapuggalavasenā”ti.

Tadā kira sotūnaṃ evaṃ cittaṃ uppannaṃ “ayaṃ jāti sabbesaṃ dhammānaṃ pabhavo, sayaṇca na kutoci

jāyati yathā taṃ pakativādīnaṃ pakatī’ti, taṃ nesam micchāgāhaṃ vidhamento satthā “upacayo santatī”ti dvidhā bhindivā kutoci paccayato jātañca katvā desesi, na pana jarāmarāṇaṃ paccayadhammānaṃ kiccānubhāvakkhaṇe adassanato. Yadi evaṃ kathaṃ “jarāmarāṇaṃ paṭiccasamuppanna”nti (saṃ. ni. 2.20) vuttaṃ? Yasmā paṭiccasamuppannānaṃ dhammānaṃ paripākabhaṅgatāya tesu santesu honti, na asantesu. Na hi ajātaṃ paripaccati, bhijjati vā, tasmā taṃ jātipaccayataṃ sandhāya “jarāmarāṇaṃ paṭiccasamuppanna”nti (saṃ. ni. 2.20) pariyāyena suttesu vuttaṃ. Yo panettha kāmabhavādīsu kammādinā paccayena yonivibhāgato paṭisandhiyaṃ, pavattiyañca rūpadhammānaṃ pavattibhedo vattabbo, so parato paṭiccasamuppādakathāyaṃ āvi bhavissatīti na vuttoti daṭṭhabbo.

Iti rūpakkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Viññāṇakkhandhakathāvaṇṇanā

451. Yaṃ kiñcīti anavasesapariyādānadīpakena padadvayena vedayitassa bahubhedataṃ dassento vuccamānaṃ rāsattāṃ ulliṅgeti. Vedayitaṃ ārammaṇarasānubhavanaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **vedayitalakkhaṇaṃ**. **Sabbaṃ taṃ** dhammajātanti adhippāyo, pubbe vā rūpakkhandhakathāyaṃ vuttaṃ adhiḅkārato ānetvā sambandhitabbaṃ. **Ekato katvāti** atīdātibhedabhinnaṃ sabbaṃ taṃ buddhiyā ekato katvā. Evañhi rāsattāṃ sambhavo. Nīlādibhedassa ārammaṇassa sañjānaṃ, “nīlaṃ pītaṃ dīghaṃ rassa”nti (dha. sa. 615) ca ādinā saññūppādasena jānaṃ gahaṇaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **sañjānalakkhaṇaṃ**. **Abhisāṅkharāṇaṃ** āyūhanaṃ byāpārāpatti, abhisandhanaṃ vā, ubhayathāpi cetanāpadhānatāya saṅkhārakkhandhassa evaṃ vuttaṃ “**abhisāṅkharāṇalakkhaṇa**”nti. Tathā hi **suttantabhājanīye** saṅkhārakkhandhaṃ vibhajantena bhagavatā “cakkhusamphassajā cetanā”tiādīnā (vibha. 21) cetanāva vibhattā. Minitabbavattāṃ nāliya minamāno puriso viya yena sañjānanākāravasiṭṭhena ākārena visayaṃ gaṇhāti, taṃ ārammaṇūpaladdhisāṅkhātāṃ vijānaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **vijānalakkhaṇaṃ**. Itare vedanākkhandhādayo suviññeyyā hontīti viññāṇena ekuppādādibhāvato, samānājātiādivibhāgato ca.

Attanā “vijānalakkhaṇa”nti vuttamatthaṃ suttana samatthetūṃ “**yaṃ kiñcī**”tiādi vuttaṃ. Yathāpaccayaṃ pavattimattametāṃ, yadidaṃ sabhāvadharmoti dassetūṃ “**vijānalakkhaṇa**”nti bhāvasādhanavasena vuttaṃ. Dhammasabhāvā vinimutto koci kattā nāma natthīti tasseva kattubhāvaṃ dassetūṃ “**vijānātī**”ti vuttaṃ. Yaṃ vijānanaṭṭhena viññāṇaṃ, tadeva cintanādiatthena **cittaṃ**, mananaṭṭhena **manoti** pariyāyatopi naṃ bodheti. Ettavatā ca khandhato, bhedato, pariyāyato ca viññāṇaṃ vibhāvitaṃ hoti.

Jāyanti ettha visadisāpi sadisākārāti **jāti**, samānākāro. Sā panāyaṃ jāti kāmāṃ anekavidhā nānappakārā, taṃ idhādhippetameva pana dassento “**kusalāṃ, akusalāṃ, abyākatañcā**”ti āha. Tattha kusalaṭṭhena **kusalāṃ**. Koyaṃ kusalaṭṭho nāma? Ārogyaṭṭho anavajjaṭṭho sukhavipākaṭṭho. Ārogyaṭṭhenāpi hi kusalaṃ vuccati “kacci nu bhoto kusala”ntiādīsu (jā. 1.15.146; 2.20.129). Anavajjaṭṭhenāpi “katamo pana, bhante, kusalo kāyasamācāro? Yo kho, mahārāja, anavajjo kāyasamācāro”tiādīsu (ma. ni. 2.361). Sukhavipākaṭṭhenāpi “kusalānaṃ, bhikkhave, dhammānaṃ samādānāhetū”tiādīsu (dī. ni. 3.80). Kusalacittañhi rāgādīnaṃ cetasarogānaṃ avajjasabhāvānaṃ paṭipakkhabhāvato, sukhavipākavipaccanato ca arogaṃ, anavajjaṃ, sukhavipākañcāti.

Saddatthato pana kucchite pāpadhamme salayati calayati kammeti viddhamsetīti **kusalāṃ**. Kucchitena vā ākārena sayantīti kusā, pāpadhammā, te kuse lunāti chindatīti **kusalāṃ**. Kucchitānaṃ vā sānato tanukaraṇato ñāṇaṃ kusaṃ nāma, tena lātabbaṃ gahetabbaṃ pavattetabbanti **kusalāṃ**. Yathā vā kuso ubhayabhāgagataṃ hatthapadesaṃ lunāti, evamidaṃ uppannānuppannavasena ubhayabhāgagataṃ saṃkilesapakkhaṃ lunāti chindati, tasmā kuso viya lunatīti **kusalāṃ**. Kucchitānaṃ vā sāvajjadhammānaṃ salanato saṃvaraṇato **kusalāṃ**. Kusaladhammavasena hi akusalā pavattinivāraṇena, appavattibhāvāpādanena ca manacchattāhesu dvāresu appavattiyā saṃvutā pihitā honti. Kucchite vā pāpadhamme salayati kampeti apānetīti **kusalāṃ**. Kucchitānaṃ vā pānātipātādīnaṃ pāpadhammānaṃ sānato nisānato tejanato kusā, dosalobhādayo. Dosādīnañhi vasena cetanāya tikkhabhāvappattiyā pānātipātādīnaṃ mahāsāvajjatā, te kuse lunāti chindatīti **kusalāṃ**. Kucchitānaṃ vā sānato antakaraṇato vināsanato kusāni, puññakiriyavasena pavattāni saddhādīni indriyāni, tehi lātabbaṃ pavattetabbanti **kusalāṃ**. “Ku” iti vā bhūmi vuccati, adhiṭṭhānabhāvena taṃsadisassa attano nissayabhūtassa rūpārūpappabandhassa sampati, āyatiñca anudahanena vināsanato kuṃ siyantīti kusā, rāgādayo, te viya attano nissayassa lāvanato chindanato **kusalāṃ**. Payogasampādītā hi kusaladhammā accantameva rūpārūpadhamme appavattikaraṇena samucchindantīti.

Na kusalanti **akusalāṃ**, kusalapaṭipakkhanti attho. Na kusalanti hi kusalapaṭikkhepena akusalapadassa

avayavabhedena atthe vuccamāne yathā yaṃ dhammajātaṃ na arogaṃ, na anavaḷḷaṃ, na sukhavipākaṃ, na ca kosallasambhūtaṃ, taṃ akusalanti ayamatto dassito hoti, evaṃ yaṃ na kucchitānaṃ salanasabhāvaṃ, na kusānaṃ lavanasabhāvaṃ, na kusena kusehi vā pavattetabbaṃ, na ca kuso viya lavanaṃ, taṃ akusalaṃ nāmāti ayampi attho dassito hoti. Ettha ca yasmā kusalaṃ akusalassa ujuvipaccanīkabhūtaṃ, yato cetasikarogaṭṭhābhāvato arogādi pariyaṇāpi bodhitaṃ, tasmā akusalaṃ pana kusalassa ujuvipaccanīkabhūtaṃ vuttaṃ “kusalaṭṭhābhāvato arogaṃ”ti. Taṃ pana yathākkamaṃ pahāyakaṭṭhābhāvenevāti daṭṭhabbaṃ.

Na byākatanti **abyākatam**, kusalākusalabhāvena akathitanti attho. Tattha **kusalabhāvo** anavaḷḷasukhavipākaṭṭho. **Akusalabhāvo** sāvajjadukkhavipākaṭṭho, tadubhayabhāvena avuttanti vuttaṃ hoti. Eteneva arogaṭṭhābhāvena ca avuttatā vaṇṇitāti daṭṭhabbā. Ettha ca “kusalaṃ akusala”nti ca vatvā “abyākata”nti vuttatā kusalākusalabhāveneva avuttatā viññāyati, na pakārentarena. Avuttatā cettha na tathā avattabattāmettena, atha kho tadubhayavinimuttasabhāvatāya tesam dhammānanti daṭṭhabbaṃ. Tathā hetam “avipākalakkhaṇa”nti vuccati.

452. Bhūmibhedatoti bhavanti ettha dhammāti bhūmi, ṭhānaṃ, avatthā ca. Avatthāpi hi avatthāvantānaṃ pavattiṭṭhānaṃ viya gayhati, evaṃ nesam sukhaggahaṇaṃ hotīti. Tattha lokiyā bhūmi ṭhānavaseneva veditabbā, lokuttarā avatthāvasena. Lokiyā vā ṭhānavatthāvasena, lokuttarā avatthāvaseneva. **Kāmāvacaranti** ettha vatthukāmo kilesakāmoti dve kāmā. Tesu **vatthukāmo** visesato pañca kāmagaṇā kāmīyanti, **kilesakāmo** taṇhā kāmētīti. Te dvepi sahitā hutvā yattha avacaranti, taṃ **kāmāvacaram**. Kiṃ pana tanti? Ekādasavidho kāmabhavo. Idaṃ yebhuyyena tattha avacaranti pavattatīti **kāmāvacaram** ekassa avacarasaddassa lopaṃ katvā. Evaṃ **rūpārūpāvacarānīpi** veditabbāni rūpaṇā rūpaṃ, arūpaṇā arūpanti katvā. Atha vā kāmataṇhā kāmo uttarapadalopena, avacaranti etthāti avacaram, kāmassa avacaram **kāmāvacaram**. Evaṃ **rūpāvacarārūpāvacarānīpi** veditabbāni. Lokato uttaratīti **lokuttaram** kusalassa adhippetatā. Itaram pana lokato uttiṇṇanti **lokuttaram**.

Somanassupekkhāñāsañkhārabhedatoti ettha somanassupekkhābhedo tāva yutto tesam bhinnasabhāvatā, ñāsañkhārabhedo pana kathanti? Nāyaṃ doso ñāsañkhārakato bhedoñāsañkhārabhedo, so ca tesam bhāvābhāvakatoti katvā. Sobhanaṃ mano, sundaraṃ vā mano etassāti sumano, sumanassa bhāvo somanassaṃ, mānasikasukhā vedanā ruḷhiyā, somanassena uppādato paṭṭhāya yāva bhaṅgā sahaṅgaṃ pavattaṃ saṃsaṭṭhaṃ, sampayuttanti attho. **Somanassasahagatatā** cassa ārammaṇavasena veditabbā. Itthārammaṇe hi cittaṃ somanassasahagataṃ hoti. Nanu ca itthārammaṇaṃ lobhassa vatthu, kathaṃ tattha kusalaṃ hotīti? Nayidamekantiṃ itthepi ābhogaḍḍivasena kusalassa uppajjanato. Yassa hi catusampatticakkasamāyogādivasena yoniso vā ābhogo hoti, kusalameva ca mayā kattabbanti kusalakaraṇe cittaṃ niyamitaṃ, akusalappavattito ca nivattetvā kusalakaraṇe eva pariṇāmitaṃ, abhiṇṇakaraṇavasena ca samudācaritaṃ, tassa itthepi ārammaṇe alobhādisampayuttameva cittaṃ hoti, na lobhādisampayuttaṃ.

Ñāneṇa samaṃ pakārehi yuttanti **ñānasampayuttaṃ**. Ekuppādādayo eva cettha pakārenti veditabbā. Tattha kammūpapattiindriyaparipākakilesadūrībhāvā ñānasampayuttatāya kāraṇaṃ. Yo hi paresaṃ dhammaṃ deseti, anavaḷḷāni sippāyatanakammāyatanavijjāṭṭhānāni sikkhāpetīti evamādikaṃ paññāsaṃvattaniyaṃ karoti, tassa kammūpanissayavasena kusalacittaṃ uppajjamānaṃ ñānasampayuttaṃ hoti. Tathā abyāpajje loke uppanassa upapattiṃ nissāya ñānasampayuttaṃ hoti. Vuttañhetam “tassa tattha sukhino dhammapadā plavanti, dandho, bhikkhave, satuppādo, atha kho so satto khippaṃyeva visesabhāgi (a. ni. 4.191) hotī”ti. Tathā paññādasakapattassa indriyaparipākaṃ nissāya kusalaṃ uppajjamānaṃ ñānasampayuttaṃ hoti. Yena pana kilesā vikkhambhitā, tassa kilesadūrībhāvaṃ nissāya ñānasampayuttaṃ hoti. Vuttampi cetam “yogā ve jāyate bhūri, ayogā bhūrisaṅkhayo”ti (dha. pa. 282). Attano vā parassa vā samussāhajanitaṃ cittaṃyogasaṅkhātaṃ saṅkhāraṇaṃ saṅkhāro, so etassa natthīti **asaṅkhāram**. Tena pana saha saṅkhāreṇa pavattatīti **sasaṅkhāram**. Ñāneṇa vippayuttaṃ virahitanti **ñānavippayuttaṃ**. **Vippayogoti** cettha ñānassa abhāvo appavattiyevāti daṭṭhabbaṃ. Upekkhatīti upekkhā, vedayamānāpi ārammaṇaṃ ajjupekkhatīti majjhataṭṭhāraṇaṭṭhāti attho. Atha vā upetā sukhadukkhaṇaṃ aviruddhā ikkhā anubhavananti upekkhā. Atha vā itthe ca anitthe ca ārammaṇe pakkhapātābhāvena upapattito yuttito ikkhati anubhavatīti upekkhā, tāya sahaṅgaṃ **upekkhāsahagataṃ**. Sesam sabbam heṭṭhā vuttanayameva.

Evaṃ attha kāmāvacarakusalacittāni uddisitvā idāni tesam pavattiākāraṃ dassetuṃ “**yadā hī**”tiādi āradhama. Tattha **paṭṭigāhakādisampattinti** ettha **ādi**-saddena desakālakalyāṇamittādisampattiṃ saṅgaṇhāti. **Aññaṃ vā somanassahetunti** ettha aññaḍḍahaṇeṇa saddhābahulatā, visuddhadiṭṭhitā, kusalakiriyāya

ānisamsadassāvītā, somanassapaṭisandhikatā, ekādasa pītisambojjhaṅgaṭṭhāniyā dhammāti evamādīnaṃ saṅgaho. **Ādinayappavattanti** ettha **ādi**-saddena na kevalaṃ “atthi yittha”ntiādīnaṃ (ma. ni. 1.441; 2.95) navannaṃyeva sammādiṭṭhivattthūnaṃ gahaṇaṃ, atha kho dhammavicayasambojjhaṅgaṭṭhāniyādīnaṃpi saṅgaho veditabbo. **Purakkhatvāti** pubbaṅgamaṃ katvā. Tañca kho sahaṅgāpubbaṅgamavasena “manopubbaṅgamā dhammā”tiādīsu (dha. pa. 1-2) viya sampayogassa adhippetattā. **Asamsīdantoti** silokamacchariyādivasena puññakiriyaṃ saṃsīdaṃ saṅkocaṃ anāpajjanto, tena muttacāgatādiṃ dasseti. **Anussāhitoti** kenacipi na ussāhito. Sarasato hi puññapaṭipattidassanāmidam. **Parehīti** pana pākāṭussāhanadassanaṃ.

Dānādīnīti dānaṃ sīlaṃ yāva diṭṭhijukammanti imāni dānādīni dasa puññāni, **dānādīnīti** vā dānasīlabhāvanāmayāni itaresampi sattannaṃ etthevantogadhattā. Yattha sayam uppajjanti, taṃ santānaṃ punanti, pujaṃ bhavaphalaṃ nibbattenti vā puññāni. **Assa** puññacetanāsamaṅgino. **Amuttacāgatā** deyyadhamme sāpekkhacittatā. **Ādi**-saddena sīlasamādānādīsu anadhimuttatādīṃ saṅgaṇhāti. **Tadevāti** somanassasahagatādīnā sadisatāya vuttaṃ. Sadisampi hi “tadevā”ti voharīyati yathā “sā eva tittirī, tāniyeva osadhāni”ti. **Imasmīhi attheti** līnassa cittassa ussāhanapayogasāṅkhāte atthe. **Etanti** “saṅkhāro”ti etaṃ padaṃ. **Pubbapayogassāti** puññakiriyaṃ saṅkoce jāyamāne tato vivecetvā samussāhanavasena pavattassa cittaṃpayogassa, pubbaggaṇaṅcetta tathāpavattapubbābhisaṅkhāravasena so saṅkhāro hotīti katvā vuttaṃ, na tassa saṅkhārasa pubbakālikattā. “Atthi dinna”ntiādī (ma. ni. 1.441; 2.95) nayappavattāya sammādiṭṭhiyā asambhavadassanattamaṃ **bāla**-ggahaṇaṃ. Saṃsīdanussāhanābhāvadassanattamaṃ **sahasā**-gahaṇaṃ. **Somanassarahitā honti** puññaṃ karontāti adhippāyo. **Somanassahetūnaṃ abhāvaṃ āgammāti** idaṃ nidassanamatthaṃ daṭṭhabbaṃ. Majjhātārammaṇatathārūpacetosāṅkhārādayopi hi upekkhāsahagatāya kāraṇaṃ hontiyevāti.

Evantiādī nigamaṃ. Tayidaṃ aṭṭhavidhampi kāmāvacaraṃ kusalacittaṃ rūpārammaṇaṃ yāva dhammārammaṇanti chasu ārammaṇesu yaṃ vā taṃ vā ālambitvā upekkhāsahagatāhetukakiriyaṃanoviññādhātānantaraṃ kāyadvārādīhi tīhi dvārehi kāyakammādivasena uppajjati veditabbaṃ. Tattha ñāṇasampayuttāni cattāri yadā tihetukapaṭisandhiṃ uppādentī, tadā soḷasa vipākacittāni phalanti. Yadā pana duhetukaṃ, tadā dvādasa tihetukavajjāni. Ahetukaṃ pana paṭisandhiṃ tihetukāni na uppādenteva, duhetukāni pana duhetukapaṭisandhidānakāle dvādasa, ahetukapaṭisandhiṃ dānakāle aṭṭha phalanti. Tihetukā pana paṭisandhi duhetukehi na hotiyeva. “**Aṭṭha phalanti**”ti cetam paṭisandhiṃ janakammavasena vuttaṃ. Aññaṇa pana kammunā “sahetukaṃ bhavaṅgaṃ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 3.1.102) vacanato sahetukampi vipākacittaṃ ahetukapaṭisandhikassa hotiyeva. Imasmim ca pakkhe balavatā paccayena uppannaṃ asaṅkhāraṃ, dubbalena sasaṅkhāraṃti veditabbaṃ. Ye pana āgamanato ca vipākassa asaṅkhārasasaṅkhārabhāvaṃ icchanti, tesam matena dvādasa, aṭṭha ca phalanti yojetabbaṃ. Evaṃ tidhā phalaṃ dadantaṅcetaṃ kāmāvacarasugatiyaṃ upapattiṃ, sugatiduggatīsu bhogasampadaṅca karoti. Nāgasupaṇṇādīnaṃpi hi yaṃ devabhogasampattisadisam bhogajātaṃ uppajjati, tampi kāmāvacarakusalasseva phalaṃ. Na hi akusalassa iṭṭhaṃ phalaṃ atthīti.

Rūpāvacaraṃ panāti pana-saddo visesatthajotako. Tena yathā kāmāvacaraṃ kilesānaṃ tadaṅgappahānamattakaraṃ, na evamidam, idaṃ pana vikkhambhanappahānakaraṃ. Yathā vā taṃ vedanāñāṇasaṅkhārabhedato aṭṭhadhā bhijjati, na evamidam, idaṃ pana tato aññāthā vāti vakkhamānaṃ visesaṃ joteti. Taṃ panetaṃ savatthukaṃ, sāsavaṃ, vinīvaraṇaṅca rūpāvacaranti daṭṭhabbaṃ. “**Savatthukaṃ evā**”ti hi iminā arūpāvacaraṃ nivatteti, “**sāsava**”nti iminā paṭhamamaggacittaṃ, “**vinīvaraṇa**”nti iminā paṭighasahitadvayaṃ. Katthaci pañca jhānaṅgāni, katthaci cattāri, katthaci tīni, katthaci dve, katthaci aparāni dveti evaṃ jhānaṅgayogabhedato pañcavidhanti saṅkhepatto vuttamatthaṃ vivarituṃ “**seyyathida**”ntiādī āradhamaṃ. Tattha yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā **jhānakathāyaṃ** (visuddhi. 1.79 ādayo) vuttameva. Tayidaṃ bhāvanāmayameva hutvā vuttanayena pathavīkaṣiṇādikaṃ ālambitvā yathārahaṃ ñāṇasampayuttakusalānantaraṃ uppajjati, hīnādibhedabhinnaṃ panetaṃ yathākkamaṃ brahmapārisajjādīsu soḷasasupi brahmalokesu upapattinipphādakanti daṭṭhabbaṃ.

Rūpasaññāsamattikkamādīnā samadhigantabbaṃ **arūpāvacaraṃ**. **Catunnaṃ arūpānaṃti** upekkhāsamādhisaṅkhātehi catūhi arūpajjhānehi. Karaṇe hi etaṃ sāmivacanaṃ. Arūpānaṃ vā yo ārammaṇādīkato sampayuttadhammehi yogo yogabhedo, tassa vasena. **Vuttappakārenāti** heṭṭhā **ārūpakathāyaṃ** (visuddhi. 1.275 ādayo) vuttappakārena. **Paṭhamanti** paṭhamam arūpāvacarakusalacittaṃ. **Dutiyatatiyacatutthānīti** etthāpi eseva nayo. Tānimāni bhāvanāmayāneva hutvā yathānupubbaṃ kaṣiṇuggahāṭimākāsaṃ, paṭhamārūpaviññānaṃ, natthībhāvaṃ, ākiñcaññāyatananti imāni ālambitvā upekkhāsahagatañāṇasampayuttakusalānantaraṃ uppajjivā catūsu arūpībrahmalokesu paṭisandhipavattivipākādāyini. Sesam panettha yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Chavisuddhiparamparāya samadhigantabbaṃ **lokuttaraṃ**. Tattha vattabbaṃ parato āgamissati.

Catumaggasampayogatoti sotāpattimaggo yāva arahattamaggoti imehi catūhi ariyamaggehi sampayogato. Catubbidhampi cetam bhāvanāmayameva hutvā nibbānaṃ ālambitvā suññato vimokkho, animitto vimokkho, appaṇihito vimokkhoti nāmena uppajjati, sattabhavādibhavūpapattinivattakanti daṭṭhabbaṃ. **Ekavīsatividhaṃ hoti** nātisaṅkhepavittāranāyena nāti adhippāyo.

453. Kāmāvacaramevāti ettha nikāyantariyā rūpārūpāvacarampi akusalaṃ icchantīti tesam matinisedhanatthaṃ kāmāvacaraggahaṇaṃ. Mahaggatabhūmiyaṃ uppajjantampi tattha rūpadhātuyaṃ pavattivipākaṃ dentampi ekantena kāmāvacaramevāti dassanatthaṃ avadhāraṇaṃ. Yadi evaṃ, kasmā kāmāvacaramevāti? Tattha kāraṇaṃ vuttameva. Kathaṃ vuttaṃ? “Kāmatāṇhā kāmo uttarapadalopato, avacarati etthāti avacaram, kāmassa avacaram kāmāvacara”nti. Ettha hi kāmatāṇhāvisayatā “kāmāvacarabhāvassa kāraṇaṃ” vuttā yathā rūpārūpataṇhāvisayatā “rūpārūpāvacarabhāvassa”. Ekamsena cetam evaṃ icchitabbaṃ. Aññathā byāpilakkhaṇaṃ na siyā. Yadi hi ālambitabbadhamavasena bhūmivavatthānaṃ kareyya, evaṃ sati anārammaṇaṃ saṅgaho na siyā. Atha vipākādānavasena, evampi avipākānaṃ saṅgaho na siyā. Tasmā ālambaṇadhamavasena pariyaṇānaṃ sā kātābbā, apariyaṇānaṃ pana lokato uttiṇṇatāya lokuttaratā, uttaritarābhāvato anuttaratā ca veditābbā.

Pariyaṇānāti ca paricchedakārikāya taṇhāya paricchijja āpannā, gahitāti attho. Nanu cettha kāmatāṇhā katamā? Kāmāvacaradhammaṇa taṇhā, kāmāvacaradhammā katame? Kāmatāṇhāvisayāti itaretarasannissayatādosoti? Nayidamevaṃ avīciādiekaādasokāsanninatāya kañci taṇhaṃ kāmatāṇhābhāvena gahetvā taṃsabhāvāya taṇhāya visayabhāvena kāmāvacaradhammaṇaṃ upalakkhitābbattā. **Nikkhepakaṇḍepi** (dha. sa. 985 ādayo) “etthāvacarā”ti vacanaṃ avīciparanimmitaparicchinnokāsāya kāmatāṇhāya visayabhāvaṃ sandhāya vuttanti gahetabbaṃ. Tadokāsātā ca taṇhāya tanninatāya veditābbā.

Mūlato tividhanti tīṇi akusalamūlāni lobhādīni, tesam vasena taṃsahitampi tividhanti attho. Tāni hi suppatiṭṭhitabhāvākāraṇatā mūlamivāti mūlāni, lobho mūlaṃ etassāti **lobhamūlaṃ**. Asādhāraṇena niddeso yathā bherisaddo, yavaṅkuroti. Tathā **dosamūlaṃ**. Moho eva mūlaṃ imassa, nāññanti **mohamūlaṃ**.

Somanassupekkhādīṭṭhigatasāṅkhārabhedatoti somanassupekkhābhedato diṭṭhigatabhedato saṅkhārabhedatoti paccekam bhedasaddo yojetabbo. Yadettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttanayameva. **Diṭṭhigatasampayuttanti** diṭṭhiyeva diṭṭhigataṃ “gūthagataṃ, muttagata”nti (ma. ni. 2.119; a. ni. 9.11) yathā. Atha vā vipariyesaggāhatāya diṭṭhiyā gatameva, na ettha gantabbavatthu tathā sabhāvanti diṭṭhigataṃ. Tayidaṃ “idameva saccaṃ, moghamañña”nti (ma. ni. 2.187, 202, 203, 427; 3.27-29) abhinivesabhāvato lobheneva saddhiṃ pavattati, na dosena.

Yadāhītiādi lobhamūlacittānaṃ pavattiākāradassanaṃ. **Micchādīṭṭhinti** ucchedadiṭṭhiādimicchādīṭṭhiṃ. Tāya hi vipallatthacittā sattā “etāvako jīvavisayo yāva indriyagocaro”ti paralokaṃ paṭikkhipitvā “natthi kāmesu ādīnavo”ti yathā tathā kāmesu pātabyataṃ āpajjanti. **Ādi**-saddena “esa pantho pageva vihito devayāne, yena yanti puttavanto visokā. Taṃ passanti pasavo, pakkhino ca, tena te mātariṇi mithunaṃ caranti”ti ādīnā nayena puttamukhadassanaṃ saggamokkhamaggoti evamādikaṃ micchādīṭṭhiṃ saṅgaṇhāti.

Kāme vāti ettha vā-saddo aniyamattho, tena brāhmaṇānaṃ suvaṇṇaharaṇameva adinnādāne sāvajjaṃ, itaraṃ anavajjaṃ. Garūnaṃ, gunnaṃ, attano, jīvitassa, vivāhassa ca atthāya musāvādo anavajjo, itaro sāvajjo. Garuādīnaṃ atthāya pesuññaharaṇaṃ anavajjaṃ, itaraṃ sāvajjaṃ. Bhāratayuddhasītāharaṇādīkathā pāvavūpasamāya hotīti evamādike micchāgāhe saṅgaṇhāti. **Diṭṭhamaṅgalādīnīti** diṭṭhasutamutamaṅgalāni. **Sabhāvaticckhenāti** lobhassa, micchābhīnivesassa vā vasena saraseneva tikhiṇena kurūrena. **Mandenāti** dandhena atikhiṇena. Tādīsaṃ pana attano, parassa vā samussāhanena pavattatīti āha “**samussāhitenā**”ti. **Parabhaṇḍam vā haratīti** vā-saddena tathāpavattanakamusāvādādīnampi saṅgaho daṭṭhabbo. **Kāmānaṃ vā** anubhuyamānānaṃ. **Vā-saddena** parasantakassa vā ayathādhīppetāya yaṃ laddhaṃ, taṃ gahetabbanti gahaṇādikaṃ saṅgaṇhāti.

Duvidhameva hoti sampayuttadhamavasena bhedābhāvato. Yadi evaṃ, kasmā “domanassasahagataṃ paṭighasampayutta”nti vuttanti? Asādhāraṇadhammehi tassa cittassa upalakkhaṇatthaṃ. **Pāṇātipātādīsūti** pāṇātipātānādīsū. **Ādi**-saddena adinnādānamusāvādapesuññapharusasamphappalāpabyāpāde saṅgaṇhāti. Sabhāvaticckham hutvā pavattamānaṃ cittaṃ asaṅkhārameva hoti, itaraṃ sasaṅkhāranti adhippāyenaṃha “**tikkhamandappavattikāle**”ti. Mandam pana hutvā pavattamānaṃ ekamsena sasaṅkhāramevāti na sakkā viññātum. Yaṃ sasaṅkhārena sappayogena pavattati, taṃ mandameva hotīti katvā tathāvuttanti daṭṭhabbaṃ.

Mohekahetukam cittam mūlantaravirahato atimūḷham, vicikicchuddhaccayogato cañcalañcāti **upekkhāsahagatameva** hoti, na tassa kadācīpi sabhāvatikkhatā atthi. Ārammaṇe hi saṃsappanavasena, vikkhipanavasena ca pavattamānassa cittadvayassa kīdise kicce sabhāvatikkhatāya, ussāhetabbatāya vā bhavitabbaṃ, tasmā na tattha saṅkhārabhedo atthi. Aññesu akusalacittesu labbhamānampi uddhaccaṃ visesato ettheva balavaṃ, tato eva sampayuttadhammesu padhānaṃ hutvā pavattatīti idameva uddhaccena visesetvā vuttaṃ **“uddhaccasampayutta”**nti. Tathā hi **pāḷiyam** (dha. sa. 427) idha sarūpato uddhaccaṃ āgataṃ, evaṃ asādhāraṇapadhānadhammavasena mohamūlaṃ **“vicikicchāsampayuttaṃ, uddhaccasampayutta”**nti duvidhaṃ vuttanti daṭṭhabbaṃ. **Asanniṭṭhānaṃ** samsayo. **Vikkhepo** avūpasamo, bhantatāti attho.

Tayidaṃ dvādasavidhampi akusalacittaṃ chasu ārammaṇesu yaṃ vā taṃ vā ālambitvā upekkhāsahagatāhetukakiriyāmanoviññādhātānantaram kāyadvārādīhi tīhi dvārehi kāyakammādivasena yathārahaṃ pañātipātādikammaṃpathavasena ceva kammavasena ca uppajjati veditabbaṃ.

Tattha ṭhapetvā uddhaccasahagataṃ sesaṃ ekādasavidhampi catūsopi apāyesu paṭisandhiṃ deti, pavattivipākaṃ sugatiyampi. Uddhaccasahagataṃ pana pavattivipākamevāti. Etthāha – kiṃ pana kāraṇaṃ sabbadubbaḷaṃ vicikicchāsampayuttaṃ paṭisandhiṃ deti, adhimokkhasabbhāvato tato balavantampi uddhaccasahagataṃ na detīti? Dassanena pahātabbesu avuttatā. Idaṃ hi paṭisandhiṃ detaṃ apāyesu dadeyya, apāyagamanīyañca dassanapahātabbanti tattha vucceyya, na ca vuttaṃ. Tasmā paṭisandhiṃ na deti, pavattivipākādānaṃ panassa na sakkā paṭikkhipitum. **Paṭisambhidāvibhaṅge** **“uddhaccasahagata nīṇaṃ dhammapaṭisambhidā, tassa vipāke nīṇaṃ atthapaṭisambhidā”**ti (vibha. 730 atthato samānaṃ) vacanato.

Apare panāhu – puthujjanassa uppajjamaṇaṃ uddhaccasahagataṃ dassanappahātabbasahāyasabbhāvato ubhayavipākampi deti, na sekkhassa tadabhāvato. Idamettha vicāretabbaṃ, yassa vipākādānaṃ vuttaṃ, kiṃ taṃ bhāvanāya pahātabbaṃ, udāhu notī? Kiñcettha – yadi tāva bhāvanāya pahātabbaṃ, paṭṭhāne bhāvanāya pahātabbassa nānākkhaṇikakammaṃpaccayabhāvo vattabbo siyā. Atha na bhāvanāya pahātabbaṃ, dassanena pahātabbattike **“nevadassanena bhāvanāyapahātabba”**miccassa vibhaṅge vattabbaṃ siyā. Yadi tabbiruddhasabhāvatāya tattha na vucceyya, evampi tasmim tike tassa navattabbatā āpajjati? Nāpajjati, kiṃ kāraṇaṃ? **Cittuppādakaṇḍe** (dha. sa. 365 ādayo) āgatānaṃ dvādasannaṃ akusalacittuppādānaṃ dvīhi padehi saṅgahitā vibhajtvā dassetabbassa niyogato kassaci cittuppādassa abhāvā, yathā uppannattike atītādīnaṃ navattabbatā na vuttā, evametassāpi. Atha vā bhāvanāya pahātuṃ asakkuṇeyyassāpi tassa puthujjane vattamānassa bhāvanāya pahātabbasabhāvasāmaññato, sāvajjato ca bhāvanāya pahātabbapariyāyo vijjati natthi navattabbatāpasāṅgado. Nīppariyāyena ca na bhāvanāya pahātabbanti tassa vasena nānākkhaṇikakammaṃpaccayabhāvopi na vutto. Dassanapahātabbapaccayassāpi uddhaccasahagatassa sahāyavekallamattameva dassanena kataṃ, na kocipi bhāvo anuppādadhammataṃ tassa āpāditoti ekantena bhāvanāya pahātabbatā vuttā. Atha vā apāyagamanīyabhāvapekkhaṃ dassanappahātabbavacananti tadabhāvato taṃ vibhajaṃ vuttanti.

454. **“Viññāṇa”**nti padaṃ apekkhitvā **“abyākataṃ vipāka”**nti ādiko napuṃsakaniddeso, tato eva adhikatābyākatapekkhāya **duvidhanti** vuttaṃ. Aññathā rūpanibbānānampi abyākatabhāvato taṃ catubbidhanti vattabbaṃ siyā. Vipākassa kāmāvacarādibhāvo kusale vuttanayeneva veditabbo. Ahetukatā sahetukatā viya sampayuttahetuvaseṇa, na nibbattakahetuvaseṇa. Vipākassa hi sahetukatā sahetukakammavasena sījjhamānāpi sampayuttahetuvaseṇa vuccati, aññathā ahetukānampi sahetukatā āpajjeyyāti. Kasmā pana sahetukassa ahetuko vipāko hotīti? Tattha kāraṇaṃ vuttameva. Kiñca ārammaṇābhiniṭṭhāmatteṇa pañcasu viññāṇesu yathā alobhādisampayogo na sambhavati, evaṃ mandatarāmandakiccesu sampañicchanasantiṇṇesūti hetūnaṃ uppattiyā asambhavatopi nesaṃ ahetukatā daṭṭhabbā.

Manoviññāṇato uppajjanavisiṭṭhamaṇanakkicānaṃ abhāvato manomattā dhātu **manodhātu**.

Cakkhusannissitaṃ hutvā rūpassa vijānaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **cakkhusannissitarūpavijānanalakkhaṇaṃ**. Tattha cakkhusannissitavacanena rūpārammaṇaṃ aññaṃ viññāṇaṃ nivatteti. Vijānanaggahaṇena cakkhusannissite phassādiṅge nivatteti. Cakkhurūpaggahaṇena nissayato, ārammaṇato ca viññāṇaṃ vibhāveti ubhayādhīnavuttikattā. Yadi hi cakkhu nāma na siyā, andhāpi rūpaṃ passeyyum, na ca passanti. Yadi ca nīlādirūpaṃ nāma na siyā, desādīnyamena na bhavitabbaṃ, attheva ca niyamo, ekantasārammaṇatā ca cittassa vuttatīti **“ārammaṇena vinā nīlādiabhāsaṃ cittaṃ pavattati”**ti evaṃ pavatto vādo micchāvādoti veditabbaṃ. Tenāha bhagavā **“cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuvīññāṇa”**ntiādi (ma. ni. 1.204, 400; 3.421, 425; saṃ. ni. 2.44; 4.60; kathā. 465).

Kasmā panettha vacanabhedo katoti? Ekampi cakkhu viññāṇassa paccayo hoti, rūpaṃ pana anekameva saṃhatanti imassa visesassa dassanattaṃ. Kiṃ pana kāraṇaṃ ekampi cakkhu viññāṇassa paccayo hoti, rūpaṃ pana anekamevāti? Paccayabhāvavisesato. Cakkhu hi cakkhuvīññāṇassa nissayapurejātaindriyavippayuttapaccayehi paccayo hontaṃ atthibhāveneva hoti, tasmīṃ sati tassa bhāvato, asati abhāvato. Yato taṃ atthiavigatapaccayehissa paccayo hotīti vuccati, taṃnissayatā cassa na ekadesena allīyanavasena icchitabbā arūpabhāvato, atha kho garurājādīsu sissarājapurisādīnaṃ viya tappaṭibaddhavuttitāya. Itare pana paccayā tena tena visesena veditabbā. Svāyaṃ paccayabhāvo na ekasmīṃ na sambhavatīti ekampi cakkhu viññāṇassa paccayo hotīti “cakkhuṇca paṭicca”ti ekavacanena niddeso kato.

Rūpaṃ pana yadipi cakkhu viya purejātaatthiavigatapaccayehi paccayo hoti puretaraṃ hutvā vijjānānakkhaṇeyeva upakārakattā, tathāpi anekameva saṃhataṃ hutvā paccayo hoti ārammaṇabhāvato. Yañhi paccayadhammaṃ sabhāvabhūtaṃ, parikkappitākāramattaṃ vā viññāṇaṃ vibhāventaṃ pavattati, tadaññesañca satipi paccayabhāve so tassa sārammaṇasabhāvātāya yaṃ kiñci anālabhitvā pavattitūṃ asamatthassa olubbha pavattikāraṇātāya ālambanīyato ārammaṇaṃ nāma. Tassa yasmā yathā tathā sabhāvūpaladdhivasena ārammaṇapaccayalābho, tasmā cakkhuvīññāṇaṃ rūpaṃ ārabha pavattamānaṃ tassa sabhāvaṃ vibhāventameva pavattati. Sā cassa indriyādhīnavuttikassa ārammaṇasabhāvūpaladdhi, na ekadvikalāpagatavaṇṇavasena hoti, nāpi katipayakalāpagatavaṇṇavasena, atha kho ābhogānurūpaṃ āpāthagatavaṇṇavasenāti anekameva rūpaṃ saṃhaccakāritāya viññāṇassa paccayo hotīti dassento bhagavā “rūpe cā”ti bahuvacanena niddisi.

Yaṃ pana “rūpāyatanaṃ cakkhuvīññāṇadhātuyā taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.2) vuttaṃ, taṃ kathanti? Tampi yādisaṃ rūpāyatanaṃ cakkhuvīññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo hoti, tādisameva sandhāya vuttaṃ. Kīdisaṃ pana tanti? Samuditanti pākaṭoyamattho. Evañca katvā yadeke vadanti “āyatanaṃsallakkhaṇavasena cakkhuvīññāṇādayo sallakkhaṇārammaṇā, na dabbasallakkhaṇavasenā”ti, tampi yuttameva hoti. Na cettha samudāyārammaṇatā āsānkītabbā samudāyābhogassevābhāvato. Samuditā pana vaṇṇadhammā ārammaṇapaccayā honti. Kathaṃ pana paccekaṃ asamatthā samuditā ārammaṇā paccayā honti, na hi paccekaṃ daṭṭhuṃ asakkontā andhā samuditā passantīti? Nayidamekantikaṃ visuṃ visuṃ asamatthānaṃ sivikāvahanādīsu samatthātāya dassanato. Kesādīnañca yasmīṃ ṭhāne ṭhitānaṃ paccekaṃ vaṇṇaṃ gahetuṃ na sakkā, tasmīṃyeva ṭhāne samuditānaṃ vaṇṇaṃ gahetuṃ sakkāti bhīyyopi tesāṃ saṃhaccakāritā paribiyattā. Etena cakkhuvīññāṇassa paramānurūpaṃ ārammaṇaṃ, udāhu taṃsamudāyotiādīkā codanā paṭikkhittāti veditabbā. “Sotañca paṭicca sadde cā”tiādīsūpi (ma. ni. 1.204, 400; 3.421, 425, 426) eseva nayo. Evaṃ ubhayādhīnavuttikatāya cakkhuvīññāṇassa nissayato, ārammaṇato ca vibhāvanaṃ kataṃ, evaṃ sotavīññāṇādīsūpi yathārahaṃ vattabbaṃ.

Rūpamattārammaṇarasanti rūpāyatanaṃmattasseva ārammaṇakaraṇarasam. Mattasaddena yathā ārammaṇantaraṃ nivatteti, evaṃ rūpāyanepi labbhamāne ekacce visese nivatteti. Na hi cakkhuvīññāṇaṃ vaṇṇamattato aññaṃ kiñci visesaṃ tattha gahetuṃ sakkoti. Tenāha bhagavā “pañcahi viññāṇehi na kiñci dhammaṃ paṭivijānāti aññatra abhinipātamaṭṭā”ti. Cakkhuvīññāṇaṃ uppajjānānaṃ rūpārammaṇe eva uppajjanato tadabhimukhabhāvena gayhatīti vuttaṃ “**rūpābhīmukhabhāvapaccupaṭṭhāna**”nti. Attano anantaraṃ uppajjānānaṃ arūpadhammānaṃ samanantaravigatā arūpadhammā pavattīkāsādānena anantarasamanantaranatthiavigatapaccayehi upakārakā nissayārammaṇadhammā viya āsannaṅkāraṇanti dassento āha “**rūpārammaṇāya kiriyamanodhātuyā apagamapadaṭṭhāna**”nti. **Sotavīññāṇādīsūpi** vuttanayeneva attho veditabbo.

Cakkhuvīññāṇādīgahitaṃ rūpādiārammaṇaṃ tadanantameva aparipatantaṃ katvā sampaṭicchanti gaṇhanti viya hotīti vuttaṃ “**rūpādisampaṭicchanaṇasā**”ti. Tathābhāvena sampaṭicchanaṇabhāvena paccupaṭṭhatīti **tathābhāvapaccupaṭṭhāna**.

Chasu ārammaṇesu kadāci pañcannaṃ, tato vā katipayānaṃ vijānanaṃsabhāvāpi **chalārammaṇavijānanaṃsallakkhaṇā** vuttā taṃsabhāvānativattanato, chasveva vā itaresaṃ ārammaṇaṇaṃ antogadhattā. **Santīraṇādīkiccāti** santīraṇatadārammaṇakiccā vā, santīraṇatadārammaṇapaṭisaṃdhibhavaṅgacutīkiccā vāti adhippāyo. “**Hadayavatthupadaṭṭhāna**”ti idaṃ imāsaṃ dvīnaṃ manovīññāṇadhātūnaṃ ekanteneva hadayavatthusannissayatāya vuttaṃ. Heṭṭhā vuttanayena pana taṃtaṃanantarāṭṭhāvīññāṇāpagamapadaṭṭhānātipi vattūṃ vaṭṭatiyeva. **Tassā bhedoti** tassā vipākamanovīññāṇadhātuyā “duvidhā”ti vuttāya duvidhatāsaṅkhāto bhedo. **Ekantamiṭṭhārammaṇeti** ekanteneva iṭṭhe ārammaṇe, ativiya iṭṭhārammaṇeti attho. **Pañcadvāre ceva javanāvasāne cāti** ettha pañcadvāre sampaṭicchanaṇavoṭṭhabbanānaṃ antarāḷaṃ ṭhānaṃ, itaratra javanabhavaṅgānanti evaṃ **dvīṭhāna hoti**. Itarāyapi

santīraṇatadārammaṇakāle yathāvuttameva ṭhānaṃ, paṭisandhiādikāle pana cutibhavaṅgānaṃ antarāḷaṃ paṭisandhiyā, paṭisandhiāvajjanānaṃ tadārammaṇāvajjanānaṃ javanāvajjanānaṃ voṭṭhabbanāvajjanānaṃ antarāḷaṃ bhavaṅgassa, tadārammaṇapaṭisandhīnaṃ javanapaṭisandhīnaṃ vā antarāḷaṃ cutiyā ṭhānanti veditabbaṃ.

Chasūti ettha pubbe vuttanayeneva vibhāgo veditabbo. Kāyassa nissayabhūtānaṃ nātiṭṭhaphoṭṭhabbabhūtānaṃ paṭighaṭṭanānighamsassa balavabhāvato **kāyaviññānaṃ sukhasampayuttaṃ**. Upādārūpānaṃyeva ghaṭṭanā dubbalāti cakkhaviññānādīni upekkhāsahagatāni. Tenāha “**sesaṃ upekkhāyutta**”nti. **Sesaṃ** chabbidhampi.

Alobhādosāmohā ceva alobhādosā ca alobhādayo, tehi alobhādīhi vipākahetūhi sampayuttaṃ **alobhādivipākahetusampayuttaṃ**. **Kāmāvacarakusalaṃ viya somanassādibhedatoti** yathā kāmāvacaraṃ kusalaṃ somanassupekkhāññāsaṅkhārābhedaṭṭaṃ aṭṭhavidhaṃ, evamidampīti aṭṭhavidhatāya sadisatāṃ dasseti. Kāmāvacarabhāvato hīnādito, yonīsu uppattito ca sadisameva, sampayuttadhammato pana ārammaṇato, pavattiākārato ca visadisāṃ. Tathā hi kusalaṃ kammadvārasena pavattati, na idaṃ, vipākānaṃ aviññattijjanakattā. Uppattidvārasena pana imassāpi attheva pavattibhedo pañcadvāraṇānodvāresu mahāvīpākānaṃ tadārammaṇavasena pavattisambhavato. Yathā pana kusalaṃ gativasena pañcavidhaṃ, viññāṇaṭṭhitivasena sattavidhaṅca, na evamidaṃ tadekadese eva uppajjanato. Tattha ārammaṇato, ekaccapavattiākārato ca visadisatāṃ dassetuṃ “**yathā panā**”tiādi vuttaṃ. **Chasu ārammaṇesūti** parittādiatītādījhattādiṭṭhāpabhedesu chasu ārammaṇesu.

Āgamanādivasenāti āgamanapaccayavasena. Tattha ekaccānaṃ ācariyānaṃ matena mukhe calite ādāsatale mukhanimittāṃ calanaṃ viya asaṅkhārassa kusalassa vipāko asaṅkhāro, asaṅkhārassa kusalassa vipāko asaṅkhāroti evaṃ āgamanavasena. Ekaccānaṃ pana ācariyānaṃ matena balavantehi vibhūtehi paccayehi kammādīhi uppanno asaṅkhāro, dubbalehi asaṅkhāroti evaṃ paccayavasena. **Sampayuttadhammānanti** pāḷiyaṃ sarūpato āgatasampayuttadhammānaṃ. Tesāṃ hi vasena kusalato vipākassa visesābhāvo. **Nirussāhanti** ettha ussāho nāma anupacchinnāvijjātāṇhāmānasantāne vipākuppādanasamatthatāsaṅkhāto byāpāro, so vipākesu natthīti taṃ nirussāhaṃ. Kusalesu pana abhiññāvasapavattesu atthevāti taṃ **saussāhaṃ**.

Lobhādīnaṃ ekantasāvajjātāya ayonisomanasikārahetukānaṃ natthi vipākabhāvo, alobhādīnampi ekantaanavajjasabhāvānaṃ kāraṇassa tabbidhuratāya nattheva akusalavipākabhāvoti āha “**akusalavipākāṃ ahētukamevā**”ti. Yathā atīṭṭhe, iṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe vedanābhedasabbhāvato kusalavipākamanoviññādhātu duvidhā hoti somanassasahagatā, upekkhāsahagatāti, na evaṃ atianiṭṭhe, aniṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe vedanābhedo atthīti akusalavipākamanoviññādhātu ekamevāti “**sattavidha**”nti vuttaṃ. Sati hi tattha vedanābhede atianiṭṭhe domanassena bhavitabbaṃ, na ca paṭighena vinā domanassaṃ uppajjātīti.

Kāyaviññānaṃ dukkhasahagatā kusalavipāke vuttavipariyāyena veditabbā. **Upekkhā hīnāti** ekantanihīnassa akusalassa vipākabhāvato upekkhāpi samānā hīnā eva dukkhasabhāvattā. Tenāha “**dukkhaṃ viya nātītikhiṇā**”ti. Yathā dukkhaṃ ativiya tikhiṇaṃ kaṭukaṃ, na evamayaṃ, tathāpi dukkhasabhāveneva pavattati. Na hi akusalassa vipāko adukkho hoti. Upekkhābhāvo cassa balavatā bādhiyamānassa paṭippaharituṃ asakkontassa dubbalassa purisassa tena kariyamānabādhāya upekkhanā viyāti daṭṭhabbo. **Itaresūti** kusalavipākesu.

Rūpāvacaranti rūpāvacaravipākaviññānaṃ. Vipākakathā hesāti. **Kusalaṃ viyāti** rūpāvacarakusalaṃ viya. Na hi rūpāvacaravipāko tadaññakusalasadiṭṭhā. Apica sambandhisaddā ete, yadidaṃ “kusalaṃ, vipāko”ti ca. Tasmā yathā “mātarāṃ payirupāsati”ti vutte attano mātaranti avuttampi siddhamevetāṃ, evaṃ idhāpīti attano kusalaṃ viyāti attho. Kusalasadisatā cettha dhammato, ārammaṇato ca veditabbā. Tathā hi ye phassādayo kusale labbhanti, te vipākepi labbhanti. Yasmiṃ ca ārammaṇe kusalaṃ pavattati, tattheva ayaṃ vipākopi pavattati. Yaṃ panettha pañcamajjhānacittaṃ abhiññāpattāṃ, tassa vipāko eva natthi. Kasmā natthi? Asambhavato, ānisaṃsabhūtattā ca. Tañhi vipākāṃ dentaṃ rūpāvacarameva dadeyya. Na hi aññabhūmikaṃ kammaṃ aññabhūmikaṃ vipākāṃ deti. Kammanimittārammaṇatā ca rūpāvacaravipākassa vuttāti na taṃ aññaṃ ārabba pavattati. Parittārammaṇādiārammaṇaṅca taṃ na hotīti ayamasambhavo. Jhānassa ānisaṃsabhūtaṅca dānādīnaṃ tasmīṃ attabhāve paccayalābho viyāti.

Pavattito pana vipākassa, kusalassa ca attheva bhedoti taṃ dassetuṃ “**kusalaṃ panā**”tiādi vuttaṃ. Kusalaṃ viya kasiṇugghātimākāsādiārammaṇābhedaṭṭaṃ catubbidhaṃ. Pavattibhedo vuttanayova javanavasena,

paṭisandhiādivasena ca pavattanato.

Catumaggayuttacittaphalattāti catūhi ariyamaggehi sampayuttakusalacittassa phalattā, catubbidhasāmaññaphalasampayuttabhāvatoti attho. Maggavīthiyaṃ dvikkhattuṃ, tikkhattuṃ vā phalasamāpattiyaṃ aparicchinnaparimāṇaṃ pavattamānampi dvīsu ṭhānesu pavattiyā “**dvidhā pavattati**”ti vuttam. **Sabbampī**ti tevīsatividhaṃ kāmāvacaravipākaṃ, pañcavidhaṃ rūpāvacaravipākaṃ, catubbidhaṃ arūpāvacaravipākaṃ, catubbidhameva lokuttaravipākanti sabbampi vipākaviññāṇaṃ nāṭisāṅkhepavittāhanayena chattimsavidhaṃ hoti.

Bhūmibhedato tividhaṃ lokuttarassa abhāvato. Lokuttarañhi kiriyacittaṃ natthi ekantena anantaravipākadāyibhāvato. Vuttañhi “samādhimānantarikaññamāhū”ti (khu. pā. 6.5; su. ni. 228). Hotu tāva sekkhānaṃ uppajjamānaṃ anuttaraṃ kusalaṃ puggalantarabhāvūpanayanato saphalaṃ, arahato pana uppajjamānaṃ puggalantarabhāvūpanayanato nipphalaṃ, tassa kiriyabhāvo kasmā na icchitoti? Icchitabbo siyā. Yadi tassa punappunaṃ uppatti siyā, sakiṃyeva pana lokuttarakusalaṃ pavattati. Yadi hi punappunaṃ pavatteyya, maggacittaṃ arahatopi pavattati lokuttarakiriyacittaṃ siyā, na cetam atthi payoanābhāvato. Tasmā natthi lokuttarakiriyaviññāṇaṃ. **Kiriyaviññāṇanti** ca kiriyāmatthaṃ viññāṇaṃ, kusalākusalaṃ viya kiñci vipākaṃ anuppādetvā kiriyāmatthameva hutvā pavattanakaviññāṇanti attho. Kasmā panetaṃ vipākaṃ na uppādetīti? Vuccate – ettha hi yadetaṃ āvajjanadvayaṃ, taṃ anupacchinnabhavamūlepi santāne pavattaṃ anāsevanatāya dubbalabhāvato abhijāsāmatthiyaṃ viya pupphaṃ aphalameva hoti. Yaṃ pana ucchinnabhavamūlāya santatiyaṃ pavattaṃ atthārasavidhaṃ viññāṇaṃ, taṃ samucchinnamūlāya latāya pupphaṃ viya phaladāyi na hotīti vedittabbaṃ. Aññassa asambhavato kiriyahetunā nāma alobhādīnāva bhavitabbanti āha “**alobhādīkiriyahetuvirahita**”nti.

Cakkhuvīññāṇādīnaṃ purecarā hutvā rūpādīraṃmaṇānaṃ vijānanalakkhaṇā **cakkhuvīññāṇādīpurecararūpādīvijānanalakkhaṇā**. Ayaṃ pana manovīññāṇato uppānāpi viṣiṭṭhamanānakkābhāvena manomattā dhātūti **manodhātu**. Tathā hesā manovīññāṇassa paccayo na hoti. Ayamettha saṅkhepo, vitthāro pana **dhātuniddese** (visuddhi. 2.517) āgamissati. **Āvajjanarasāti** ābhogarasā, cīttasantānassa vā purimākārato aññathā oṇjanarasā. **Bhavaṅgavicchedapadaṭṭhānāti** bhavaṅgasantānavicchedapadaṭṭhānā. Apubbāraṃmaṇā sakideva pavattamānā sabbathā visayarasaṃ anubhavituṃ na sakkotīti itthādīsu sabbattha **upekkhāyuttāva hoti**.

Sādhāraṇāti sekkhāsekkhaputhujjanānaṃ sādhāraṇā. **Asādhāraṇāti** asekkhānaṃyeva āveṇikā. **Voṭṭhabbanāvajjanarasāti** pañcadvāre santīraṇena gahitāraṃmaṇaṃ vavathapenti viya pavattanato voṭṭhabbanarasā, manodvāre pana vuttanayena āvajjanarasā. Tathābhāvena pañcadvāraṃmanodvāresu yathākkamaṃ voṭṭhabbanāvajjanabhāvena paccupattīṭṭhatīti **tathābhāvapaccupaṭṭhānā**. Voṭṭhabbanakāle santīraṇakiccānaṃ tissannaṃ ahetukavipākamanovīññāṇadhātūnaṃ āvajjanakāle yassa kassaci bhavaṅgassāti imesaṃ aññatarāpagamo etissā āsannakāraṇanti āha “**ahetuka...pe... padaṭṭhānā**”ti.

Arahatanti arahataṃyeva asādhāraṇabhāvato. **Anulāresūti** atthikasaṅkhalikapetarūpādīsu, aññesu vā appaṇītesu vatthūsu. **Hasituppādanarasāti** hasitasseva uppādanarasā. Tathā hi taṃ cittaṃ “hasituppādana”ntveva vuccati, na aññesaṃ hasituppādakacittānaṃ abhāvato. Aññānīpi hi dvādasa somanassasahagatāni parittakusalākusalakiriyacittāni yathārahaṃ puthujjanādīnaṃ hasituppādakāni vijjanti, idaṃ pana cittaṃ vicāraṇapaññāvīrahitaṃ parittesu appaṇītesu āraṃmaṇesu arahantānaṃ somanassamattaṃ uppādentam uppajjati. Bhagavatopi uppajjati atthakathāyaṃ vuttam, taṃ atītaṃsādīsu appaṭihataññānaṃ vatvā “imehi tīhi dhammehi samannāgatassa buddhassa bhagavato sabbam kāyakammaṃ ñānapubbaṅgamaṃ ñāṇanuparivattī”ti (mahāni. 69; cūḷani. mogharājamaṇavapucchāniddesa 85; paṭi. ma. 3.5) vacanato vicāretabbanti eke. Tattha hasituppādacittena pavattiyamānampi bhagavato sitakaraṇaṃ pubbenivāsānāgatamaṃsabbāññāṇaṃ anuvattakattā ñāṇanuparivattiyevāti evaṃ pana ñāṇanuparivattibhāve sati na koci pāḷiāṭṭhakathānaṃ virodho. Evañca katvā atthakathāyaṃ “tesaṃ ñāṇaṃ ciṇṇapariyante idaṃ cittaṃ uppajjati”ti vuttam. Avassañca etaṃ evaṃ icchitabbaṃ, aññathā aññassāpi viññattisamuṭṭhāpakassa ahetukacittassa bhagavato uppatti na yujjeyya. Na hi viññattisamuṭṭhāpakassa taṃsamūṭṭhitāya viññattiyā kāyakammādibhāvaṃ āpajjanabhāvo vibandhatīti. **Ekantato hadayavattupadaṭṭhānā** pañcavokārabhave eva uppajjanato.

Ayamettha visesoti ayaṃ sekkhaputhujjanānaṃ uppattiyā vipākuppādanasamatthatā, arahataṃ uppattiyā tadabhāvoti ubhayesaṃ santāne uppattisamupalakkhito ettha kusalakiriyaviññāṇesu viseso. Evañca katvā paccayavekallena avipākassāpi kusalākusalaṃ kiriyabhāvappasaṅgo nivattito hoti. Parato **kusalato visesoti**

etthāpi eseva nayo.

455. Sabbānīpi kusalākusalabyākātāni **ekūnanavuti viññāṇāni honti** nātisaṅkhepavittāranayenāti adhippāyo. Paṭisandhiviññāṇādīnaṃ kiccaṃ nāma bhavantarapaṭisandhādīnā ākārena pavatti eva. Tabbinimuttañca cīttassa aññāṃ kiccaṃ natthīti āha “**cuddasahi ākārehi pavattantī**”ti.

Ānubhāvenāti sāmattihiyena. Katūpacitaṃ hi kammaṃ avasesapaccayasamavāye vipākaṃ dentāṃ attano ānubhāvaṃ vissajjantaṃ viya hoti. **Devamanussesūti** chasu kāmāvacaradevesu ceva manussesu ca. **Kammakammanimittagatinimittānanti** ettha **kammaṃ** nāma katūpacitaṃ kāmāvacarakusalakammaṃ, tañca kho vipākādānāya laddhokāsaṃ. Tenāha “paccupaṭṭhita”nti. **Kammanimittaṃ** kammāyūhanakkhaṇe cetanāya paccayabhūtaṃ deyyadhammādi. **Gatinimittaṃ** yaṃ gatiṃ upapajjati, tappariyāpannaṃ rūpāyatanaṃ. **Paṇḍakādibhāvanti** paṇḍakamūgamammaṇādibhāvaṃ. Dubbalassa dvihetukakusalassa vipākabhūtaṃ upekkhāsahagatāhetumanoviññāṇadhātu **dubbala...pe... manoviññāṇadhātu. Nesanti** bhāvitārūpārūpāvacarakusalānaṃ sattānaṃ. **Kammanimittamevāti** pathavīkasiṇādikaṃ attano kammārammaṇameva.

Evaṃ tāvetthāti ettha viññāṇakkhandhaniddese evaṃ saṅkhepato sarūpadassanamatteneva ekūnavīsatiyā vipākaviññāṇānaṃ paṭisandhivasena pavatti vedītabbā. Bhavālamānādivibhāgena pana yadettha vattabbaṃ, taṃ **paṭiccasamuppādakathāyaṃ** āgamissatīti.

Taṃ tanti ekūnavīsatiyā paṭisandhiviññāṇesu yaṃ yaṃ uppajjitvā niruddhaṃ, taṃ taṃ anantaraṃ uppattiyā **anubandhamānaṃ. Tassa tassevāti** yassa yassa kammaṃ vipākabhūtaṃ paṭisandhiviññāṇaṃ, tassa tasseva. **Tasmiññevāti** kammādi ke eva. Kammañce paṭisandhiviññāṇassa ārammaṇaṃ, tasmīṃ kamme, atha kammanimittaṃ, gatinimittañca, tasmīṃ kammanimittaṃ gatinimitteti attho. **Tādisamevāti** yādisaṃ paṭisandhiviññāṇaṃ hetuto, sesasampayuttadhammato ca tādisameva. **Santānavinivattaketi** bhavaṅgasantānassa vinivattanake. **Aññasmiṃ** āvajjanasaṅkhāte **cittuppāde**. Kiriyamayacitteneva supinadassanaṃ hotīti āha “**supinaṃ apassato**”ti. **Aparimāṇasaṅkhyampi pavattatiyeva**, tathā hidaṃ upapattibhavassa aṅgabhāvena pavattanato “bhavaṅga”nti vuccati. **Tesaññevāti** paṭisandhibhūtaṃ yaeva.

Indriyānīti cakkhādāni indriyāni. **Ārammaṇagahaṇakkhamānīti** rūpādīrammaṇaṃ gahetuṃ samatthāni. Mātukucchigatakāle viya hi bahinikkhantakālepi na tāva indriyāni sakiccakāni honti, anukkamena pana visadabhāvaṃ pattakāle eva sakiccakāni honti. Tenevāha “idha paripakkattā āyatanāna”nti. **Āpāthagateti** yogyadesāvattāhite. Tameva yogyadesāvattāhitaṃ **rūpaṃ paṭicca** ghaṭṭanā paccayaṃ laddhā. **Ghaṭṭanāti** paṭighāto, yena byāpārādivisesapaccayantarasaṅkhāte cakkhussa visaye vikārupattivisadisuppattivisayassa iṭṭhāniṭṭhabhāvena anuggaho, upaghāto cāti attho. **Tatoti** ghaṭṭanānantaraṃ. **Ghaṭṭanānubhāvenāti** ghaṭṭanābalena. **Bhavaṅgacalananti** bhavaṅgacittassa pakampanaṃ, tathā dvikkhattuṃ pavattiyā visadisassa kāraṇabhāvūpagamananti attho. Tañhi cīttasantānassa purimāvattāyā bhinnāvattāhetutāya calanaṃ viyāti “calana”nti vuttaṃ. Visayavisaṃyābhāvasiddhāya dhammatāya ārammaṇassa abhimukhībhāvena pasādassa tāva ghaṭṭanā hotu, aññasannissitassa pana bhavaṅgassa calanaṃ kathaṃ hotīti? Taṃ sambandhabhāvato. Bheritale ṭhapitāsu sakkharāsu ekissā sakkharāya ghaṭṭitāya tadaññasakkharāyaṃ ṭhitamakkhikā calanaṃ cettha udāharaṇanti. **Tadeva rūpanti** tadeva bhavaṅgacalanassa paccayabhūtaṃ āpāthagataṃ rūpāyatanaṃ. **Bhavaṅgaṃ vicchindamānā viyāti** bhavaṅgasantānaṃ vicchindantī viya. Tadārammaṇuppattiyā parato bhavaṅgassa uppajjanato visayaggahaṇaṃ pañcadvārāvajjanaṃ vatvā tadanantaraṃ dassanādīsu vattabbesu tāni avatvā manodvārāvajjanassa gahaṇaṃ uddese dvinnaṃ āvajjanānaṃ āvajjanasāmaññena gahitattā.

Āvajjanānantaranti pañcadvārāvajjanānantaraṃ. Ye hadayavatthu viya sampācicchānādivīthīcīttānīpi nānujānanti, tesam “sampācicchānāya cakkhuvīññāṇadhātuyā”tiādīnā tattha tattha pāḷi āgatā. Na hi sakkā pāḷiṃ paṭisedhetuṃ.

“**Sace mahantaṃ hoti**”ti idaṃ javanapariyosānāya cīttappavattiyā vuccamānattā vuttaṃ. Cuddasacīttakkhaṇāyukañhi ārammaṇamidha “mahanta”nti adhippetāṃ, tañca uppajjitvā dvīcīttakkhaṇātītaṃ hutvā āpāthagamanavasena vedītabbaṃ.

Yathāvavattāpiteti voṭṭhabbanena vuttākārena katavavattāpane. Āvajjanāya, voṭṭhabbanassa ca vuttattā “avasesakāmāvacarakiriyāna”nti avasesaggahaṇaṃ kataṃ. **Cha satta vāti vā-saddena** “pañca vā”ti idampi vuttamevāti daṭṭhabbaṃ. Suttamucchitādīkāle hi pañcapi javanāni javantīti.

Tānīyevāti “aṭṭhannaṃ vā”tiādīnā (visuddhi. 2.455) vuttāni ekūnatim̐sa kāmāvacarajavanānīyeva. Ito aññiṃ manodvārāvajjanānantaraṃ uppajjanakacittaṃ nāma natthīti dassanattthaṃ evakāraggaṇaṃ. “**Gotrabhūto**”ti idaṃ gotrabhuṭṭhānīyānaṃ parikkammavodānānampi gahaṇaṃ, na gotrabhuno eva. **Phalacittānīti** samāpattivasena pavattanakaphalacittāni. **Yaṃ yaṃ laddhapaccayanti** yaṃ yaṃ javanaṃ rūpāvacarajavanādivasena gotrabhuanantaraṃ uppattiyā laddhapaccayaṃ.

Atimahantanti soḷasacittakkhaṇāyukaṃ. Tattha hi tadārammaṇacittaṃ uppajjati, na aññattha. **Vibhūtanti** supākaṭaṃ, tañca kāmāvacarameva. Tattha hi tadārammaṇassa uppatti. **Kāmāvacarajavanāvasāneti** kāmāvacarajavanasseva avasāne. Na hi taṃ kāmataṇhāhetukakammaṇibbattaṃ mahaggatānuttarajavanaṃ anubandhati ajanakattā, janakāsadisattā ca. Yathā gehato bahi gantukāmo taruṇadārako janakaṃ, janakasadisamaṃ vā anubandhati, na aññiṃ, evamidampi. Tatthāpi na sabbasmā javanā sabbamaṃ javanena tadārammaṇassa niyamatabbato, ārammaṇena ca vedanāya parivattetabbato. Tatthāyaṃ niyamo – parittakusalalobhamohamūlasomanassasahagatakiriya javanānaṃ aññitarānantaraṃ atimahati visaye pañcannaṃ somanassasahagatānaṃ aññitaraṃ tadārammaṇaṃ uppajjati, tathā parittakusalākusalaupekkhāsahagatakiriya javanānaṃ aññitarānantaraṃ upekkhāsahagatānaṃ channaṃ tadārammaṇānaṃ aññitaraṃ pavattati. **Iṭṭhārammaṇādīnanti** iṭṭhaiṭṭhamajjhattaanīṭṭhārammaṇānaṃ vasaṇāti sambandho. Tayidaṃ ārammaṇena vedanāparivattidassanattthaṃ vuttaṃ. “**Purimakammavasena**”ti idaṃ tadārammaṇavisesadassanattthaṃ. Na hi paṭisandhi janakameva kammaṃ tadārammaṇaṃ janeti, atha kho aññakammampi. Taṃ pana paṭisandhidāyīnā kammaṃ nibbattetabbatadārammaṇato visadisampi nibbattetīti. “**Javanacittavasena**”ti idaṃ tadārammaṇaniyamadassanattthaṃ. “Javanena tadārammaṇaṃ niyametabba”nti hi vuttaṃ. **Ādi**-saddena paṭisandhicittaṃ saṅgaṇhāti. Tañhi attano ukkaṭṭhatarassa tadārammaṇassa paccayo na hoti. **Yo yo paccayo laddho hotīti** yathāvuttetu iṭṭhārammaṇādīsu yo yo tadārammaṇassa uppattiyā paccayo samaveto hoti. **Kiñci antaranti** kiñci khaṇantaraṃ. **Udakamivāti** paṭisotaṃ gacchantaṃ udakamiva.

Dvikkhattuṃ sakim̐ vāti vacanasiliṭṭhavasena vuttaṃ “aṭṭha vā dasa vā”tiādīsu (a. ni. 8.11; pārā. 11) viya. Dvikkhattuṃyeva pana vaṇṇenti. Vipākacittattā, āvajjanaṃ ca vidūrattā, mūlabhavaṅgādibhavaṅgasāmaññasabbhāvato ca bhavaṅgassa ārammaṇe pavattanārahaṃ samānaṃ tassa javanassa ārammaṇaṃ ārammaṇaṃ etassāti tadārammaṇanti vuccati ekassa ārammaṇasaddassa lopamaṃ katvā “kāmāvacaraṃ, oṭṭhamukha”nti ca yathā. Ettha ca keci “paṭṭhāne ‘kusalākusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjati’ti (paṭṭhā. 1.1.406) vipākadhammadhammānaṃ eva anantaraṃ tadārammaṇaṃ vutta”nti kiriyā javanānantaraṃ na icchanti. Vipphāravantaṃ hi javanaṃ nāvaṃ viya nadīsoto bhavaṅgaṃ anubandhati, na pana chaḷaṅgupekkhāvato santavuttikiriyajavanaṃ paṇṇapuṭaṃ viya nadīsototi. Tayidaṃ labbhamānassāpi kenaci adhippāyena katthaci avacanaṃ dissati, yathā taṃ dhammasaṅgahe akusalaniddese labbhamānopi adhipati na vutto. Yañca paṇṇapuṭaṃ nidassitaṃ, tampi nidassitabbena na samānaṃ. Nāvāpaṇṇapuṭānañhi nadīsotassa āvaṭṭanaṃ, gati ca visadisīti nāvāya nadīsotassa anubandhanaṃ, paṇṇapuṭassa ananubandhanañca yujjati, idha pana kiriyajavanetarajavanānaṃ bhavaṅgasotassa āvaṭṭanaṃ, gati ca sadisīti etassa ananubandhanaṃ, itarassa anubandhanañca na yujjati. Tasmā vicāretabbaṃ.

Bhavaṅgamevāti avadhāraṇaṃ bhavapariyosānassa idha na adhippetattā. Aññathā tadārammaṇāvasāne cutipi na hotiyeva. **Dassanādīnīti** dassanasavanaghāyanaśāyanaphusaṇāni. **Iti**-saddo ādiattho, tena sampaṭicchanaḍḍīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. Paṭisandhito bhavaṅgameva, bhavaṅgato āvajjanaṃ evaṃ pavattacittāniyamavaseneva. **Tampīti** cuticittampi. Paṭisandhibhavaṅgacittāni viya **ekūnavīsatividhameva hotīti** atthato bhedaḍḍhāvato.

Bhavaṅgatiṭṭhitinivāsesūti tīsu bhavesu, pañcasu gatīsu, sattu su viññāṇaṭṭhitīsu, navasu sattāvāsesu ca. Yo panettha acittako, so idha na gahetabbo viññāṇakathābhāvato. “Etthā”ti idaṃ “saṃsaramānaṃ sattāna”nti iminā sambandhitabbaṃ. Ettha etesu vuttanayena saṃsaramānesu sattu su yo pana arahattaṃ pāpuṇāti sammāpaṭipattimanvāyāti adhippāyo. **Tassa** arahato **niruddhameva hotīti** cittaṃ appaṭisandhikabhāvato.

Iti viññāṇakkhandhe vitthārakathā mukhavaṇṇanā.

Vedanākkhandhakathāvaṇṇanā

456. Vedena anubhavanākārena ayitaṃ pavattaṃ vedayitaṃ, vedayitanti lakkhitabbadhammajātaṃ **vedayitalakkhaṇaṃ**. Taṃ pana atthato vedanā evāti āha “**vedayitalakkhaṇaṃ nāma vedanāvā**”ti. Atha vā vedayitaṃ lakkhaṇaṃ etissāti kappanāsiddhaṃ bhedaṃ nissāya aññāpadatthasamāsavasenaṇāpi vedanāya vuccatīti āha “**vedayitalakkhaṇaṃ nāma vedanāvā**”ti. **Vedayati vedayati** byāpanicchāvasena vacanaṃ vedanāya

savisaye abhiñhappavattidassanattam. Sabhāvadhammato añño kattā natthīti dassanattam kattuniddeso. **Itīti** aniyamato hetuatto. **Khoti** vacanālañkāramattam. **Tasmāti** tassa niyamanam. Idam vuttam hoti – yasmā yathāpaccayam ārammañarasam anubhavati, tasmā vedanāti vuccatīti.

“**Kusalaviññāṇena sampayuttā**”ti idam kusalāya vedanāya upalakkhaṇam daṭṭhabbam. Yā kāci kusalā vedanā, sabbā sā kusalena viññāṇena sampayuttāti, na pana tassā kusalabhāvasamsiddhidassanattam. Na hi kusalena viññāṇena sampayogato kusalāya vedanāya kusalabhāvo, atha kho yonisomanasikārādikato. Tenāha “**jātivasenā**”ti. **Akusalādisupi** eseve nayo. Yathā pana jātivaseṇa kusalādiviññāṇasampayuttatāya tividhā, evam yāva ekūnanavutivīññāṇasampayuttāti ekūnanavutivīdhā veditabbā. **Sabhāvabhedatoti** sampayuttabhūmiārammañādivasena labbhamānam bhedaṃ aggahetvā kevalam sabhāvakatabhedato evāti attho.

“Pañcavidhā”ti vatvā tam pañcavidhatam dassetuṃ “**sukha**”ntiādi vuttam. Tattha sukhayatīti **sukham**, kāyam, sampayuttadhamme ca laddhassāde karotīti attho. Suṭṭhu vā khādati, khaṇati vā kāyikaṃ ābādhanti **sukham**. Sukaram okāsādānam etassāti **sukhanti** apare. Dukkhatīti **dukkham**, kāyam, sampayuttadhamme ca vibādhatīti attho. Duṭṭhu vā khādati, khaṇati vā kāyikaṃ assādanti **dukkham**. Dukkaram okāsādānam etassāti **dukkhanti** apare. **Somanassupekkhānam** saddattho hetṭhā vuttoyeve. Domanassassa somanasse vuttanayānusārena veditabbam. Kiṃ pana kāraṇam mānasetarasātāsātavasena sukham, dukkhañca vibhajitvā vuttam “**sukham somanassam dukkham domanassa**”nti, upekkhā pana mānasī, itarā ca ekadhā vuttāti? Bhedābhāvato. Yathā hi anuggahūpaghātakatāya sukhadukkhāni aññathā kāyassa anuggahamupaghātañca karonti, aññathā manaso, na evamupekkhā. Tasmā bhedābhāvato ekadhā vuttāti.

Tattha yena sabhāvabhedenā vedanā pañcavidhā, sā pavattiṭṭhāne dassite supākaṭā hotīti pavattiṭṭhānam tāva dassetuṃ “**tatthā**”tiādi āradham. **Akusalavipākenāti** etthāpi “kāyaviññāṇena sampayutta”nti ānetvā sambandhitabbam. Yathā adhikaraṇimattake kappāsapicupiṇḍam ṭhapetvā ayokūṭeṇa paharantassa picupiṇḍam atikkamitvā kūṭam adhikaraṇiṃ gaṇhāti, nighaṃso balavā hoti, evam paṭighaṭṭanānighaṃsassa balavabhāvato iṭṭhe, iṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe kāyaviññāṇam sukhasahagatam hoti. Anīṭṭhe, anīṭṭhamajjhatte ca dukkhasahagatanti āha “**kusala...pe... dukkha**”nti. Kāmāvacaravipākaviññāṇāni pañca kammārammaṇavasena somanassasahagatāni honti, rūpāvacaravipākāni cattāri kammavasena, sesāni terasa kāmāvacarāni, aṭṭha rūpāvacarāni, dvattiṃsa lokuttarāni, yathārahaṃ cetobhisāñkhārārammaṇapādakādivasena somanassasahagatāni hontīti āha “**somanassam dvāsaṭṭhiyā viññāṇehi sampayutta**”nti. **Domanassam dvīhi** akusalaviññāṇehi sampayuttam cetobhisāñkhārārammaṇādivasena.

Avasesapañcapañāsāyāti yathāvuttāni chasaṭṭhi viññāṇāni ṭhapetvā avasesāya pañcapañāsāya. Tattha kusalākusalavipākāni iṭṭhāniṭṭhesu nibbikappakāni sukhadukkhasampayuttāni bhavitum yuttānīpi dvinnam picupiṇḍānam viya dvinnam dvinnam upādārūpānam ghaṭṭanānighaṃsassa mandabhāvato cakkhādisannissitāni aṭṭhapi viññāṇāni sabbattha upekkhāsampayuttāneva honti, tathā balavapaccayatāya sukhadukkhānam tesañca tadabhāvato. Apubbārammaṇanissayappavattīni āvajjanasampaṭicchanaviññāṇāni, asadisānantarappaccayam kiriyārambhassa ādibhūtam voṭṭhabbanam, kāyadukkhapadhānatāya akusalaphalassa tadupanissayabhūtam akusalavipākapaṭisandhiādi, iṭṭhamajjhāttārammaṇappavattīni kāmāvacarakusalavipākaviññāṇāni ca upekkhāsahagatāniyeve honti. Kammavasena vā vipākānubhavanassa iṭṭhāniṭṭhārammaṇesu adukkhāmasukhabhāvo yutto. Sati ca vipākabhūtāya upekkhāya sukhadukkhāmajjhāttabhāve kammārammaṇavasena kusalavipākāya iṭṭhabhāvo, akusalavipākāya anīṭṭhabhāvo ca veditabbo. Avasiṭṭhāni pana sattatiṃsa viññāṇāni cetobhisāñkhārārammaṇapādakādivasena upekkhāsampayuttāni hontīti evam pañcapañāsāyā viññāṇehi upekkhāya sampayuttatā veditabbā.

Salakkhaṇam nāma dhammānam anaññāsādhāraṇo sabhāvo, anubhavanañca sabbavedanānam sādharāṇalakkhaṇanti tam paṇinīyatena ārammaṇeṇa niyamevā dassento āha “**iṭṭhaphoṭṭhabbānubhavalakkhaṇam sukha**”nti tassa byabhicārābhāvato. Bhusam brūhanam vaḍḍhanam **upabrūhanam**. Tayidam kāmañca cetāsikasukhepi labbhati, tam pana savikappakam cetobhisāñkhāravasenaṇāpi hoti. Idantu nibbikappakam sabhāvasiddhattā tato sātīsayanti āha “**sampayuttānam upabrūhanarasa**”nti. Assādiyatīti assādo, sukhāvedanā. Tenāha bhagavā “yam, bhikkhave, pañcupādānakhandhe paṭicca uppajjati sukham somanassam, ayam vuccatī, bhikkhave, pañcupādānakhandhesu assādo”ti (sam. ni. 3.26). Kāyanissitattā kāye bhavo kāyiko, so eva assādo tathā paccupatiṭṭhatīti **kāyikaassādapaccupaṭṭhānam**. **Kāyindriyapadaṭṭhānam** anaññavatthukattā.

Dukkhasa lakkhaṇādīni vuttanayānusārena veditabbāni.

Sabhāvato, parikappato vā iṭṭhassa ārammaṇassa anubhavanalakkhaṇaṃ **iṭṭhārammaṇānubhavanalakkhaṇaṃ**. Tenāha “**yathā tathā vā iṭṭhākārasambhogarasa**”nti, yathābhūtena vā ayathābhūtena vā iṭṭhākārena ārammaṇassa **sambhuñjanarasam**, paccanubhavanakiccanti attho. “**Passaddhipadaṭṭhāna**”nti idaṃ “passaddhakāyo sukhaṃ vedetī”ti (saṃ. ni. 5.376; a. ni. 11.12) suttapadaṃ nissāya vuttaṃ, taṃ pana nirāmisasomanassavasena veditabbaṃ.

Somanasse vuttavipariyāyena domanassassa lakkhaṇādīni veditabbāni. Domanassassa kāmādhātuyam uppañjanato ekantena hadayavatthupadaṭṭhānatā tato viseso.

Majjhataṃ, ārammaṇassa majjhataṃ vā vedayitaṃ anubhavanaṃ lakkhaṇaṃ etissāti **majjhattavedayitalakkhaṇā**. Majjhataṃanubhavanato eva sampayuttānaṃ **nātiupabrūhanamilāpanarasā**. “**Santabhāvapaccupaṭṭhāna**”ti idaṃ anavajjāya nirāmisāya upekkhāya vasena veditabbaṃ, na sabbāya.

Iti vedanākkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Saññākkhandhakathāvaṇṇanā

457. Sañjānanalakkhaṇaṃ nāma saññāvātiādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ vedanākkhandhaniddese vuttanayeneva veditabbaṃ.

Kāmaṃ vedanāyapi vippayuttaṃ viññānaṃ natthi, tassā pana sabhāvato bhinnatā kāyaci vedanāya sampayuttampi kāyaci vippayuttaṃ hoti. Saññāya pana īdisaṃ natthīti āha “**na hi taṃ viññānaṃ...pe... saññāyā**”ti.

Sabbāvāti catubhūmikāpi. Atha vā yathā vedanā bhinnasabhāvattā bhedanalakkhaṇādīto vuttā, na evamayaṃ, ayaṃ pana sabbāva sañjānanalakkhaṇā. Nīlādibhedassa ārammaṇassa sañjānanam saññam katvā jānanaṃ lakkhaṇaṃ etissāti **sañjānanalakkhaṇā**. Tathā hi sā abhiññānaṃ sañjānanato paccābhiññānarasāti vuccati. Nimittena hi puna sañjānanakiccā **paccābhiññānarasā**. Tassā vaḍḍhakissa dārumhi abhiññānaṃ katvā tena abhiññānaṃ paccābhijānanakāle pavatti veditabbā. Tenāha “**tadeveta**”ntiādi. Puna sañjānanassa paccayo punasañjānanapaccayo, tadeva nimittaṃ puna...pe... nimittaṃ, tassa karaṇaṃ, puna...pe... karaṇaṃ, punasañjānanapaccayabhūtaṃ vā nimittakaraṇaṃ puna...pe... karaṇaṃ, tadassā kiccanti **punasañjānanapaccayanimittakaraṇarasā**. Punasañjānananimittakaraṇaṃ nimittakārikāya, nimittena sañjānanantiyā ca sabbāya saññāya samānaṃ yojetabbaṃ. **Abhinivesakaraṇaṃ** “idameva sacca”nti (ma. ni. 2.187, 202, 203, 427; ma. ni. 3.27-29) saññābhinivesamatteneva daṭṭhabbaṃ. **Yathāupaṭṭhitavisayapadaṭṭhānā** avikappasabhāvattā. Nāṇasampayuttā pana saññā nāṇameva anuvattati, tasmā abhinivesakārikā, viparītaggāhikā ca na hoti. Eteneva samādhisampayuttatāya aciraṭṭhānatā ca na hotīti veditabbā. Evaṃ rāgadiṭṭhimānādisampayuttāya saññāya rāgādiānūvattikabhāvoti.

Iti saññākkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Saṅkhārakkhandhakathāvaṇṇanā

458. Rāsikaraṇalakkhaṇanti sampiṇḍanalakkhaṇaṃ, tato saṅkhārā āyūhanarasā vuccanti. Cetanāpadhānatāya hi saṅkhārakkhandhadhammā evaṃ vuttā. Tenevāha “**kiṃ pana tantī saṅkhārāyevā**”tiādi. Tattha **saṅkhatamabhisaṅkharontīti** yathā attano phalaṃ saṅkhatam sammadeva nipphannaṃ hoti, evaṃ abhisaṅkharontīti attho. **Vipphārapaccupaṭṭhānāti** ettha **vipphāro** nāma vipphāravantatā, tasmā sabyāpārapaccupaṭṭhānāti attho.

Tasmim tasmim citte uppanne niyāmena uppañjanato **niyatā**. **Sarūpena āgatāti** evaṃ piṭṭhivattake akatvā pālīyā sarūpeneva āgatā. Kadācīdeva uppañjanato na niyatāti **aniyatā**. Yādipi niyatā ekajjhaṃ na uppañjanti, tasmim pana citte uppañjanadhammatāya “**chattimsā**”ti vuttaṃ. Tenāha “**uppajjamānāpi ca na ekato uppañjanti**”ti.

459. Phusatīti kattuniddeso. Yaṃ tattha kāraṇaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Phusanti etenāti vā **phasso**. Sampayuttadhammā hi ārammaṇe pavattamānā taṃ phusanalakkhaṇena phassena phusantā viya honti.

Ārammaṇaphusanamattam vā **phassoti** sādhanattayampi yujjateva. Sabhāvadhammesu kattukaraṇasādhanavacanam tadākārasamāropanato pariyāyakathā, bhāvasādhanavacanameva nippariyāyakathāti vuttam **“phusanalakkhaṇo”**ti. **Ayañhīti**di yathāvuttalakkhaṇādisamatthanam. Yadi ayam dhammo cetasiko, svāyam arūpadhammo samāno katham phusanalakkhaṇo, saṅghaṭṭanarasādiko ca hotīti antolīnam codanam hadaye ṭhapetvā tassa sodhanattham **“arūpadhammopi samāno”**tiādi vuttam. Tattha **“phusanākāreneva pavattati”**ti iminā arūpassāpi tassa dhammassa ayam sabhāvoti dasseti. Sā ca tassa phusanākārappavatti ambilaambapakkādīm khādantam passantassa parassa kheluppatti, param vibādhiyamānam disvā dayālukassa sarīrakampanam, rukkhasākhaḡge duṭṭhitam purisam disvā bhūmiyam ṭhitassa bhīrukapurisassa jaṅghacalanam, pisācādhāyitabham disvā ūrukhambhoti evamādisu paribiyattā hoti.

Ekadesenāti kaṭṭhadvayādi viya attano ekapassena. **Anallīyamānopīti** asaṃsiliyamānopi. Rūpasaddehi saha phassassa sāmāññam anallīyamānasāṅghaṭṭanameva, na visayabhāvo. Yathā rūpasaddā cakkhusotāni anallīyamānā eva **“phusita”**ntiādinā vuttā, evam phassassāpi ārammaṇaphusanasaṅghaṭṭanānti. **Saṅghaṭṭanañca** phassassa cittārammaṇānam sannipatanabhāvo eva. Tenāha **“cittamārammaṇaṇca saṅghaṭṭeti”**ti. Kiccaṭṭhena rasena saṅghaṭṭanarasatā vuttā, vatthārammaṇasannipātena vā sampajjati saṅghaṭṭanasampattiko phasso saṅghaṭṭanaraso vutto. Yathā **“dve pāṇī vajjeyyu”**ntiādisu (mi. pa. 2.3.8) pāṇissa pāṇimhi saṅghaṭṭanam tabbisesabhūtā rūpadhammā, evam cittassa ārammaṇe saṅghaṭṭanam tabbisesabhūto eko cetasikadhammo daṭṭhabbo. **“Tiṇṇam saṅgati phasso”**ti (ma. ni. 1.204; 3.421, 425, 426; sam. ni. 2.43-44; 4.60) vacanato cakkhurūpaviññānādinam saṅgativasena gahetabbatā āha **“tikasannipātasāṅkhātassā”**tiādi. Tassa phassassa kāraṇabhūto tadanurūpo samannāhāro **tajjāsamannāhāro**. Indriyassa tadabhimukhabhāvo, āvajjanāya ca ārammaṇakaraṇam visayassa **parikkhatatā** abhisāṅkhatatā, viññāṇassa visayabhāvakarāṇanti attho. Yathā niccammā gāvī yaṃ yaṃ ṭhānam upagatā, tattha tattha dukkhameva pāpuṇāti, evam phasse sati vedanā uppajjateva. Vedanā ca dukkhasallādisabhāvāti vuttam **“vedanādhīṭṭhānabhāvato pana niccammagāvī viya daṭṭhabbo”**ti.

460. Abhisandahati pabandhati pavatteti. **Cetanābhāvo** byāpārabhāvo. **Āyūhanam** cetyanam īriyanam. **Samvidahanam** vicāraṇam. Āyūhanarasāya cetanāya pavattamānāya sabbepi sampayuttadhammā yathāsakam kiccappasutā hontīti sā **sakiccaparakkasādhikā** vuttā. Jeṭṭhasisso pare sajjhāyane uyyojento sayampi sajjhāyati. Mahāvaddhakimhi vaddhakikammaṃ kātumāraddhe itarepi karontiyeva. **Ussāhanabhāvenāti** ādarakarāṇabhāvena. Sā hi sayam ādarabhūtā sampayuttadhamme ādarayati. Āyūhanavasena ussāhanam daṭṭhabbam, na vīriyussāhavasena.

461. Vīrabhāvoti yena vīro nāma hoti, so dhammoti attho. Vidhinā īretabham pavattetabbanti vā **vīriyam**, ussāho, tamtamkiccasamārambho, parakkamo vā. **Upatthambhanam** sampayuttadhammānam kosajjapakke patitum adatvā dhāraṇam anubalappadānam, sampaggaṇhanam vā. Saṃsīdanapaṭipakkho dhammo asaṃsīdanam, na saṃsīdanābhāvamattanti asaṃsīdanabhāvena paccupatiṭṭhatīti vuttam **“asaṃsīdanabhāvapaccupaṭṭhāna”**nti. **Samvegapadaṭṭhānanti** aṭṭhasamvegapubbikāya (a. ni. aṭṭha. 1.1.418) kusalakiriya vīriyārambhavathupadaṭṭhānam. **“Maggo gantabbo hoti, maggo gato, kammaṃ kātabbam, kammaṃ kataṃ, appamattako ābādho uppanno, gilānā vuṭṭhito hoti, aciravuṭṭhito gelaññā, gāmaṃ vā nigamaṃ vā piṇḍāya vicaranto na labhati lūkhassa vā paṇitassa vā bhojanassa yāvadattham pāripūrim, labhati...pe... pāripūri”**nti evam vuttāni etāni anurūpaccavekkhaṇāsahitāni aṭṭha **vīriyārambhavathūni**, tammulakāni vā paccavekkhaṇāni.

462. Attanā anupāletabbānam sahaṅgādhānam anupālanam jīvitassa byāpāro, tañca nesam jīvananti tam tassa kāraṇabhāvam purakkhatvā vuttam **“jīvanti tenā”**ti. Tampi cassa atthato jīvanamevāti āha **“jīvanamattameva vā ta”**nti.

463. Ādhiyatīti ṭhapeti. **Avisāro** attano eva avisaraṇasabhāvo. **Avikkhepo** sampayuttānam dhammānam avikkhattatā. Yena sampayuttā avikkhattā hontī, so dhammo avikkhepoti. Avūpasamalakkhaṇassa vikkhepassa paṭipakkhatāya cittassa upasamanākārena paccupatiṭṭhatīti **upasamapaccupaṭṭhāno**. **Visesatoti** yebhuyyena. Sukhavirahitopi hi atthi samādhīti. **Dīpaccinidassanena** santānaṭṭhitibhāvam samādhissa dasseti.

464. Saddahanti etāyāti saddahanakiriya pavattamānānam dhammānam tattha ādhīpaccabhāvena saddhāya paccayatam dasseti. Tassā hi dhammānam tathāpaccayabhāve sati puggalo saddahatīti vohāro hoti. Saddahanam saddheyyavathuno pattiyānam, tam lakkhaṇam etissāti **saddahanalakkhaṇā**. **Okappanalakkhaṇāti** anupavisitvā evametanti kappanalakkhaṇā. Kālussiyamalam vidhametvā sampayuttānam, puggalasseva vā pasādanam anāvilabhāvakarāṇam raso etissāti **pasādanarasā**. **Pakkhandanam** adhimuccanavasena ārammaṇassa anupavisanam. Akālusabhāvo akālussiyam, anāvilabhāvoti attho. Pasādanīyaṭṭhānesu pasādaviparītam akusalam

assaddhiyaṃ, micchādhimutti ca, tappaccanīkova pasādabhūto vatthugato nicchayo **adhimutti**, na yevāpanakādhimokkho. Ratanattayaṃ, kammaṃ, kammaphalañca **saddheyyavatthu**. Sappurisasaṃsevanasaddhammasavanayonisomanasikāradhammānudhammapaṭipattiyo **sotāpattiyaṅgāni**. Kusaladhammānaṃ ādāne **hatthaṃ** viya, sabbasampattisampadāne **vittaṃ** viya, amatakasiphalaphalane **bījaṃ** viya daṭṭhabbā.

465. Saranti tāyāti saraṇakiriyāya pavattamānānaṃ dhammānaṃ tattha ādhipaccabhāvena satiā paccayataṃ dasseti. Tassā hi dhammānaṃ tathāpaccayabhāve sati taṃsamaṅgipuggalo saratīti vohāro hoti. Uduke alābu viya pilavitvā gantum adatvā pāsāṇassa viya niccalassa ārammaṇassa ṭhapanāṃ saraṇaṃ asammuttatākaraṇaṃ **apilāpanaṃ**. Sammosapaccanīkaṃ kiccaṃ **asammoso**, na sammosābhāvamattaṃ. “Satārakkhena cetasā”ti (a. ni. 10.20) vacanato **ārakkhapaccupaṭṭhānā**. Aññato āgantvā cittavisaye abhimukho bhavati etāyāti **visayābhimukhabhāvo**, sati. Satiā vatthubhūtā kāyādayova **kāyādisatiṭṭhānāni**, sati eva vā purimā pacchimāya padaṭṭhānaṃ.

466. Kāyaduccaritādīhīti hetumhi karaṇavacanaṃ. **Hiriyatīti** lajjākārena jigucchati. **Tehiyevāti** kāyaduccaritādīhiyeva. **Ottappaṭīti** ubbijjati. Hirī pāpadhamme gūthaṃ viya passantī jigucchatīti āha “**pāpato jigucchanalakkhaṇā hirī**”ti. Ottappaṃ te uṇhaṃ viya passantaṃ tato uttasatīti vuttaṃ “**uttāsalakkaṇaṃ ottappa**”nti. **Vuttappakārenāti** lajjākārena, uttāsākārena ca. **Attagāravapadaṭṭhānā** hirī ajjhattasamuṭṭhānatāya, attādhīpatitāya ca. **Paragāravapadaṭṭhānaṃ** ottappaṃ bahiddhāsamuṭṭhānatāya, lokādhīpatitāya ca. Tamevatthaṃ pākāṭataraṃ kātuṃ “**attānaṃ hī**”tiādi vuttaṃ. Ajjhattasamuṭṭhānādītā ca hirīottappānaṃ tattha tattha pākāṭabhāvena vuttā, na panetesam kadāci aññamaññavippayogā. Na hi lajjanaṃ nibbhayaṃ, pāpabhayaṃ vā alajjanaṃ atthīti. **Lokapālakāti** ettha “dveme, bhikkhave, sukkā dhammā lokaṃ pālenī”ti (a. ni. 2.9; itivu. 42) suttapadaṃ attādhīpati, lokādhīpatibhāve ca “so attānaṃyeva adhipatiṃ karitvā, so lokaṃyeva adhipatiṃ karitvā”ti (a. ni. 3.40) ca suttapadāni āharitvā vattabbāni.

467. Yasmā lobhapaṭipakkho alobhoti ye dhammā tena sampayuttā, taṃsamaṅgino vā sattā tena na lubbhanti, sayam kadācīpi na lubbhateva, atthato vā alubbhanākāro eva ca hoti, tasmā vuttaṃ “**na lubbhanti**”tiādi. **Eseva nayoti** “na dussanti tenā”tiādinā kārakattayayojanaṃ atidisati. **Agedho** agijjhaṇaṃ anabhikaṅkhaṇaṃ. **Alaggaḥbhāvo** anāsattatā. **Apariggaho** kassaci vatthuno mamattavasena asaṅgaho. Anallīno bhāvo adhippāyo etassāti **anallīnabhāvo**. Evañhi upamāya sameti.

468. Caṇḍikassa bhāvo caṇḍikkaṃ, kopo. Tappaṭipakkho **acaṇḍikkaṃ**, abyāpādo. **Avirodho** aviggaho. **Anukūlamitto** anuvattako. **Vinayarasoti** vinayanaraso. **Sommabhāvo** mejjanavasena hilādaniyatā.

469. Dhammānaṃ yo yo sabhāvo yathāsabhāvo, tassa tassa paṭivijjhaṇaṃ **yathāsabhāvapaṭivedho**. Akkhalitaṃ aviraṅghitvā paṭivedho **akkhalitapaṭivedho**. Visayassa obhāsanaṃ tappaṭicchādakasammohandhakāraviddhamanaṃ **visayobhāsanaṃ**. Katthacīpi visaye asammuyhanākāreneva paccupaṭīṭhāti, sammohapaṭipakkhatāya vā tadabhāvaṃ paccupaṭīṭhātīti **asammohapaccupaṭīṭhāno**. **Sabbakusalānaṃ mūlabhūtāti** sabbesaṃ catubhūmakakusaladhammānaṃ suppaṭīṭṭhitabhāvasādhanena paṭīṭṭhābhūtā, na tesam kusalahāvasādhanena. Yadi hi tesam kusalahāvo kusalamūlapaṭīṭṭhādho siyā, evaṃ sati taṃsamuttānarūpesu hetupaccayatā na siyā. Na hi te tesam kusalādībhāvaṃ sādheti, na ca paccayā na honti. Vuttañhetam “hetū hetusampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamuttānānañca rūpānaṃ hetupaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.1). Yathā ca kusalahāvo, evaṃ abyākatabhāvopi abyākatamūlapaṭīṭṭhādho siyā. Tathā sati ahetukacittānaṃ abyākatabhāvo eva na siyā, akusalesu ca yattha ekaṃyeva mūlaṃ, tassa akusalahāvo na siyā, ubhayampi hotiyeva. Tasmā na mūlapaṭīṭṭhādho kusalādībhāvo, atha kho yonisomanasikāradīpaṭīṭṭhādho. Tesam pana suppaṭīṭṭhitabhāvasādhanāni mūlānīti gahetabbaṃ.

470. Passambhanaṃ darathavūpasamo. Kāyasaddo samūhavācī, so ca kho vedanādikkhandhattayavasevānāti āha “**kāyoti cettha vedanādayo tayo khandhā**”ti. Tenevāha “tattha katamā tasmim samaye kāyapassaddhi hoti” Yā tasmim samaye vedanākkhandhassā”tiādi (dha. sa. 40). **Daratho** sārāmbho, domanassapaccayānaṃ uddhaccādīkīkīnaṃ kilesānaṃ, tathāpavattānaṃ vā catunnaṃ khandhānaṃ etaṃ adhivacanaṃ. Darathanimmaddanena pariṭāhāparipphandavirahito sītībhāvo **aparipphandasītībhāvo**. Uddhaccappadhānā kilesā **uddhaccādīkīkīlāsā**, uddhaccaṃ vā ādiṃ katvā sabbakīlese saṅgaṇhāti. Sesesupi eseva nayo.

Garubhāvo dandhatā, thinamiddhādīkīkīnaṃ, tathāpavattānaṃ vā catunnaṃ khandhānaṃ etaṃ adhivacanaṃ. Dandhatāya paṭipakkho **adandhatā**, na dandhatāya abhāvamattaṃ.

Thaddhabhāvo **thambho**, diṭṭhimānādhikānaṃ, tappadhānānaṃ vā catunnaṃ khandhānametaṃ nāmaṃ. Thaddhabhāvanimmaddanato eva katthaci ārammaṇe appaṭiḥatākārena paccupatiṭṭhanti, sampayuttānaṃ vā tattha appaṭiḥatānaṃ paccupaṭṭhāpentīti **appaṭiḥatāpaccupaṭṭhānā**.

Kammaṇi sādhu kammaññaṃ, na kammaññaṃ akammaññaṃ, tassa bhāvo **akammaññaabhāvo**, dānasīlādipuññaṃ ayogyatā. Atthato kāmacchandādisaṃkilesadhammā, tappadhānā vā cattāro akusalakkhandhā. Kammaññaabhāveneva sampannākārena ārammaṇassa gahaṇaṃ **ārammaṇakaraṇasampatti**. Vuttāvasesā kāmacchandādayo, tadekaṭṭhā ca saṃkilesadhammā **avasesanīvaraṇādayo**. Vinibandhanimmaddanena sukhappavattihetutāya **pasādanīyavattūsu pasādāvahā**. **Suvaṇṇavisuddhi viyāti** yathā suvaṇṇavisuddhi apagatakāḷakā alankāravikativiniyogakkhamā, evamayampi saṃkilesavigamena hitakiriyāviniyogakkhamā.

Kāyacittānaṃ gelaññaṃ, assaddhiyādi, tadekaṭṭhā ca pāpadhammā. Gelaññaṃpaṭipakkho agelaññaṃ, tabbhāvo lakkhaṇaṃ etāsanti **agelaññaabhāvalakkhaṇā**. Yathāvuttāgelaññanimmaddaneneva natthi etāsaṃ ādīnavaṃ doṣo, na vā etā ādīnaṃ kapaṇaṃ vanti pavattantīti nirādīnavā, tenākārena paccupatiṭṭhanti, taṃ vā sampayuttesu paccupaṭṭhāpentīti **nirādīnavapaccupaṭṭhānā**.

Kāyasambandhī, cittasambandhī ca ujubhāvoti lakkhitabbatāya **kāyacittaajjalakkhaṇā**. Kāyacittānaṃ naṅgalasīsacandaḷḷigomuttavaṅkatāsaṅkhātānaṃ kuṭilabhāvānaṃ nimmaddanato **kāyacittakuṭilabhāvanimmaddanarasā**. Tato eva sabbathāpi ajimhabhāvena paccupatiṭṭhanti, sampayuttānaṃ vā ajimhatānaṃ paccupaṭṭhāpentīti **ajimhatāpaccupaṭṭhānā**. “Santadosapaṭicchādānalakkhaṇā māyā, asantaḷḷasambhāvanalakkhaṇaṃ sāṭṭheyya”nti evaṃ vuttā tadākārapavattā akusalā khandhā, tadekaṭṭhā ca saṃkilesadhammā **māyāsāṭṭheyādikā**. Ettha ca cittapassaddhiādīhi cittameva passaddhaṃ, lahu, mudu, kammaññaṃ, paguṇaṃ, uju ca hoti. Kāyapassaddhiādīhi pana rūpakāyopi. Tenevettha bhagavatā dhammānaṃ duvidhatā vuttā, na sabbattha.

471. Chandanaṃ **chando**, ārammaṇena atthikatā. “Chando kāmo”tiādīsu (vibha. 564) pana taṅhāpi vuccati, “chandaṃ janeti vāyamatī”tiādīsu (vibha. 432) vīriyampīti tato nivattanatthaṃ **“kattukāmatāyetaṃ adhivacana”**nti vuttaṃ. **Kattukāmatā** vuccati karaṇicchā. Cetasikassa ca dhammassa sārammaṇattā karaṇicchā nāma ālambanassa ālambitukāmatāmukheneva hotīti ārammaṇakaraṇicchālakkaṇo chando **kattukāmatālakkaṇo** vutto. Tenevāha **“ārammaṇapariyesanaraso, ārammaṇena atthikatāpaccupaṭṭhāno”**ti ca. Yadaggena panāyaṃ attano ārammaṇapariyesanaraso, tadaggena sampayuttānaṃpi hotiyeva ekārammaṇatāya tena tesāṃ. Tenevāha **“ārammaṇaggahaṇe cāyaṃ cetaso hatthappasāraṇaṃ viya daṭṭhabbo”**ti. Svāyaṃ kusalesu uppanno kusalacchandoti vuccati yonisomanasikārasamuṭṭhānattā.

472. **Adhimuccanaṃ** ārammaṇe sannīṭṭhānavasena vedītabbaṃ, na pasādanavasena. Yathā tathā vā hi ārammaṇe nicchayanaṃ adhimuccanaṃ anadhimuccantassa pāṇātipātādīsu, dānādīsu vā pavattiyā abhāvā, saddhā pana pasādanīyesu pasādādhimokkhāti ayametesāṃ viseso. Voṭṭhabbaṃ pana yathā santīrite atthe nicchayanākārena pavattitvā parato ttamānānaṃ tathā pavattiyā paccayo hoti. Yadi evaṃ, vicikicchāsampayuttesu kathanti? Tesampi ekaṃseneva saṃsappanākārassa paccayatāya daṭṭhabbaṃ. Dārakassa viya ito cito ca saṃsappanassa “karissāmi na karissāmi”ti anicchayassa paṭipakkhakiriyā **asamsappanaṃ**, yesu cittuppādesu ayaṃ sannīṭṭhānalakkhaṇo adhimokkko, tesāṃ ārammaṇadhammo eva **sannīṭṭheyadhammo**.

473. **Kiriyā kāroti** kārasaddassa bhāvasādhanatāmāha. **Manamhi kāroti** manasi ārammaṇassa karaṇaṃ. Yena hi mano ārammaṇe karīyati ārammaṇenassa saṃyojanato, tato eva tena ārammaṇaṃpi manasi karīyatīti. **Purimamanatoti** bhavaṅgamanato. **Visadisamananti** vīthijavanaṃ manam **karotīti** manasikārasāmaññaena vīthijavanapaṭipādake dasseti.

Sampayuttadhamme ārammaṇābhimukhaṃ sārento viya hotīti manasikāro **sāraṇalakkhaṇo** vutto. Satiyā asamussanavasena visayābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānatā, manasikārasa pana saṃyojanavasena ārammaṇābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānatāti ayametesāṃ viseso. Ārammaṇapaṭipādakassa saṅkhārakkhandhapariyāpannatāvacaṇaṃ itaramanasikārānaṃ tadaññaṅkhandhapariyāpannatāmattaṃ jotetīti tathājotitaṃ taṃ viññāṅkhandhe otāretvā dassetuṃ **“vīthipaṭipādako”**tiādi vuttaṃ.

474. **Tesu dhammesūti** yesu dhammesu sayaṃ uppannā, tesu attanā sampayuttesu cittacetāsikadhammesu. Anārammaṇatṭepi hi tesu samappavattesu udāsīnabhāvato **“tatramajjhataṭṭā”**ti vuccati. **Samavāhitalakkhaṇāti**

samaṃ avisamaṃ yathāsakakiccesu pavattanalakkhaṇā. Udāsinabhāvena pavattamānāpi hesā sampayuttadhamme yathāsakakiccesu pavatteti, yathā rājā tuṅhī nisinnopi atthakaraṇe dhammaṭṭhe yathāsakakiccesu appamatte pavatteti. Alīnānuddhatapavattipaccayatā **ūnādhikatānivāraṇasā**, kiccavasena cetam vuttaṃ. Yadi evaṃ, sahaṃjātādhipatino kathanti? Tampi tassā kiccameva. Yaṃ sahaṃjātadhammānaṃ adhipatibhāvoti, tassāpi tathāpavattanamevāti nāyaṃ doso. “Idaṃ nihīnakiccaṃ hotu, idaṃ atirekatarakicca”nti evaṃ pakkhapātavasena viya pavatti **pakkhapāto**, taṃ upacchindantī viya hotīti adhippāyo.

“**Aniyatesu icchantī**”ti iminā cetasikantarabhāvena icchantīti dasseti. **Adosoyeva mettā**. Tathā hi soyeva “mettā mettāyanā”tiādīnā (dha. sa. 1062) niddiṭṭho. **Upekkhāti** yaṃ upekkhaṃ mettāya saddhiṃ parikappenti, sā **tatramajjhattupekkhāyeva**.

475. Kāyaduccaritādivatthūnanti parapāṇaparadhanaparaitthiādīnaṃ. **Amaddanaṃ** maddanaṇaṭṭhapaṅkhabhāvo. Kāyaduccaritādivatthuto saṅkocanakiriyāpadesena kāyaduccaritādito eva saṅkocanakiriyā vuttāti daṭṭhabbaṃ. Na hi viratiyo duccharitavattthuno **akiriyapaccupaṭṭhānā** yujjanti, atha kho duccharitassa, viratīnaṃca soraccavasena saṅkocanaṃ, akiriyānaṃca hirottappānaṃ jigucchanaḍivāsenāti ayametesam viseso.

476. Saṅkhārāti saṅkhārakkhandhadhamme sandhāyāha. Te hi idhādhīpetā, aññathā aṭṭhatimāsāti vattabbaṃ siyā. Yathā cittaṃ, evaṃ taṃsamyuttadhammāpi dutiye sasaṅkhārā evāti āha “**sasaṅkhārabhāvamattameva hettha viseso**”ti. **Avasesā** paṭhame vuttadhammā.

Avasesā pañcamena sampayogaṃ gacchanṭīti ettha kathaṃ karuṇāmudītāupekkhāsahagata sambhavantīti? Pubbhāgabhāvato. Appanāpattā eva hi karuṇāmudītā upekkhāsahagatā na honti, tato aññattha pana upekkhāsahagatāpi hontīti ācariyā.

Suvisuddhassa kāyakammādikassa cittasamādhānavasena rūpārūpāvācarakusalappavatti, na kāyakammādināṃ sodhanavasena, nāpi duccharitadurāḷvānaṃ samucchindanaṇaṭṭhippassambhanavasenāti mahaggatacittuppādesu viratīnaṃ asambhavoyevāti āha “**ṭhapetvā viratittaya**”nti. **Tatoti** rūpāvācarapaṭhame vuttacetāsikato. **Teyevāti** rūpāvācarapañcame vuttacetāsikā eva. Yadi eva rūpāvācarato ko visesoti āha “**arūpāvācarabhāvoyeva hi ettha viseso**”ti.

Paṭhamajjhāniketi paṭhamajjhānavati. **Maggaviññāṇeti** catubbidhepi maggaviññāṇe vuttanayeneva veditabbāti sambandho. **Dutiyaḷjjhānikādhede maggaviññāṇeti** ettha **ādi-saddena** tatiyacatutthapañcamajjhānikāni saṅgaṇhāti. “Vuttanayenā”ti vuttaṃ kiṃ avisesenāti codanāyane taṃ dassento “**karuṇāmudītāna**”ntiādīmāha. Tattha maggaviññāṇānaṃ nibbānārammaṇattā, karuṇāmudītānaṃca sattārammaṇattā na tāsam tattha sambhavo. Maggadhammesu ca pādakādinīyamena kadāci sammāsāṅkappaviraḷho siyā, na pana virativiraḷho kāyaduccaritādināṃ samucchindanaḷvaseneva ariyamaggassa pavattanatoti **niyataviratitā**.

478. Na hiriyati na lajjatīti **ahiriko**, puggalo, cittaṃ, taṃsamyuttadhammasamudāyo vā. “Ahirikka”nti vattabbe ekassa kakārassa lopaṃ katvā “**ahirika**”nti vuttaṃ. “Na ottappa”nti ottappassa ṇaṭṭhipakkhabhūtaṃ dhammāmāha. **Ajigucchanaṃ** ahīḷanaṃ. **Alajjā** aviriḷā. **Tehevāti** kāyaduccaritādīhi eva. **Asārajjam** nibbhayatā. **Anuttāso** asambhamo. **Vuttapaṇipakkhavasenāti** alajjanākāreṇa pāpānaṃ karaṇasamaṃ ahirikaṃ, anuttāsākāreṇa anottappaṃ, vuttappakāreṇeva pāpato asaṅkocanapaccupaṭṭhānāni attani, paresu ca aḷaravapadaṭṭhānāni. Gāmasūkarassa viya asucito kilesāsucito ajigucchanaṃ ahirikena hoti, salabhassa viya aggito pāpato anuttāso anottappena hotīti evaṃ vuttapaṇipakkhavasena vitthāro veditabbo.

479. Lubbhanti tenātiādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttanayānusāreṇa veditabbaṃ. **Lubbhantīti** abhigijjhanti. **Muyhantīti** na bujjhanti. **Ārammaṇaggahaṇam** “mama ida”nti taṇhābhīnivesavasena abhinivissa ārammaṇassa avissajjanaṃ, na ārammaṇakaraṇamattam. **Abhisāṅgo** abhimukhabhāvena āsatti. **Apariccāgo** avijjanaṃ, dummocanīyatā vā. **Assādadassanaṃ** assādadiṭṭhi. “Assādānupassino ca taṇhā pavaḷḷhatī”ti (saṃ. ni. 2.52, 54, 57) hi vuttaṃ.

480. Dhammasabhāvassa yāthāvato adassanaṃ **cittassa andhabhāvo**. **Aññāṇam** ñāṇaṇaṭṭhipakkho. Sampaṇivijjhitaṃ asamatthatā **asampaṇivedho**. Yathā ñāṇam ārammaṇasabhāvaṃ ṇaṭṭhivijjhitaṃ na labbhati, mohassa tathā pavatti **ārammaṇasabhāvācchādanam**. Asammāṇaṇipattim paṇcupaṭṭhāpeti, sammāṇaṇipattiyā

paṭipakkhabhāvena gayhatīti vā **asammāpaṭipattipaccupaṭṭhāno**. Yassa uppajjati, tassa andhakaraṇaṃ andhakāro, tathā paccupaṭṭhātīti **andhakārapaccupaṭṭhāno**.

481. Micchāti dhammasabhāvassa viparītaṃ, niccāditoti attho. **Ayoniso abhiniveso** anupāyābhiniveso uppathābhiniveso. Dhammasabhāvaṃ atikkamitvā parato āmasanaṃ **parāmāso**. Viparītaggāhavasena “idameva saccaṃ, moghamañña”nti (ma. ni. 2.187, 202, 203; 3.27-29) abhinivisaṇaṃ **micchābhiniveso**.

482. Yassa dhammassa vasena uddhataṃ hoti cittaṃ, taṃsampayuttadhammā vā, so dhammo **uddhaccaṃ**. **Avūpasamoti** asannisinnaappasannabhāvamaṃ. **Anavaṭṭhānarasanti** calanakiccaṃ. **Bhantattanti** paribbhamanākāraṃ. **Cetaso avūpasameti** nipphādetabbe payojane bhumbaṃ, avūpasamapaccayabhūtaṃ ārammaṇaṃ vā “avūpasamo”ti vuttaṃ. Akusaladhammaṃ ekantanihinatāya “**akusalabhāvena ca lāmakatta**”nti vuttaṃ.

483. Thinamiddhamettha aniyataṃ, na mānādīti thinamiddhassa aniyatā ca ettha dutiyacitte paṭhamākusalato vireso.

Anussāhanāvasādanabhāvena saṃhatabhāvo thināṃ, tena yogato cittaṃ thināṃ, tassa bhāvoti **thinatā**. Asamatthātvīghātavasena akammaññatā middhaṃ. Yasmā tato eva tena sampayuttadhammā medhiṭā vihatasāmatthiyā honti, tasmā “**middhanatā middha**”nti vuttaṃ. **Anussāhalakkhaṇanti** ussāhapaṭipakkhalakkhaṇaṃ. Vīriyassa avanodanaṃ khipanaṃ **vīriyāvanodanaṃ**. Sampayuttadhammaṃ saṃsīdanākārena paccupaṭṭhātīti, tesāṃ vā saṃsīdanaṃ paccupaṭṭhāpetīti **saṃsīdanapaccupaṭṭhānaṃ**. **Akammaññatālakkhāṇanti** ettha kāmaṃ thinampi akammaññasabhāvameva, taṃ pana cittaṃ, middhaṃ vedanādikkhandhattayassāti ayamettha vireso. Tathā hi pāḷiyāṃ “tatha katamaṃ thināṃ? Yā cittaṃ akallatā akammaññatā. Tattha katamaṃ middhaṃ? Yā kāyassa akallatā akammaññatā”ti (dha. sa. 1162-1163) ca ādinā imesaṃ niddeśo pavatto. **Onahanaṃ** viññānavārānaṃ pidahanaṃ. **Līnatā** līnākāro ārammaṇaggahaṇe saṅkoco. Yasmā thinena cittaṃ saṃhananaṃ hoti, middhena pana vedanādikkhandhattayassa viya rūpakāyassāpi, tasmā taṃ pacalāyikāniddhaṃ paccupaṭṭhāpetīti **pacalāyikāniddhapaccupaṭṭhānaṃ** vuttaṃ. **Arati** pantasenāsanesu, adhikusaladhammesu ca arocānā. **Vijambhikā** vijambhanasaṅkhātassa kāyaduṭṭhullassa kāraṇabhūtaṃ saṃkilesappavattī. **Arativijambhikādīsūti** ca ādi-saddena tandiādīnaṃ gahaṇaṃ. Nipphādetabbe payojane cetamaṃ bhummavacanaṃ.

Avasesā soḷasa. Māno panettha aniyato hoti, tena saddhiṃ sattaraseva honti. Paṭṭhāne hi “saṃyojanaṃ dhammaṃ paṭicca saṃyojano dhammo uppajjati hetupaccayā”ti ettha catukkhattamaṃ kāmarāgena, tikkhattamaṃ paṭighena ca māno vicikicchā bhavarāgoti tayopete sakadāgāmino saṃyojanānaṃ saṃyojanehi dasavidhā yojanāti dassitāya dasavidhāya yojanāya “kāmarāgasamyojanaṃ paṭicca mānasamyojanaṃ avijjāsamyojana”nti (paṭṭhā. 3.4.1) vatvā “kāmarāgasamyojanaṃ paṭicca avijjāsamyojana”nti (paṭṭhā. 3.4.1) tathā “mānasamyojanaṃ paṭicca bhavarāgasamyojanaṃ avijjāsamyojana”nti (paṭṭhā 3.4.1) vatvā “bhavarāgasamyojanaṃ paṭicca avijjāsamyojana”nti (paṭṭhā. 3.4.1) ca evamāgatāhi yojanāhi mānassa aniyatabhāvo pakāsito. Yadi hi māno niyato siyā, kāmarāgassa mānarahitā pavattī na siyā, tathā bhavarāgassa. Evaṃ sati paṭṭhāne catukkhattamaṃ kāmarāgena yojanā na siyā, tikkhattamaṃ siyā. Bhavarāgamūlikā ca na siyā. Evaṃ sati saṃyojanānaṃ saṃyojanehi aṭṭhavidhena yojanā siyā, na dasavidhena. Dasavidhāva ca dassitāti. Seyyādivasena uccato namanāṃ **unnati**. Unnamanavaseneva **sampaggaharaso**. Na vīriyaṃ viya taṃtaṃkiccasādhane abhussahanavasena. Omānassāpi attānaṃ avaṃ katvā gahaṇampi sampaggahaṇavasenevāti daṭṭhabbaṃ. Ketu vuccati accuggatadhajo, idha pana ketu viyāti ketu, uḷāratamādi bhāvo. Taṃ ketubhāvasaṅkhātamaṃ ketuṃ kāmetīti ketukamaṃ, cittaṃ. Yassa dhammassa vasena ketukamaṃ, sā **ketukamyatā**. “Aha”nti pavattanato mānassa diṭṭhisadisī pavattīti so diṭṭhiyā saddhiṃ ekacittuppāde na pavattati, attasinehasannissayo cāti āha “**diṭṭhivippayuttalobhapadaṭṭhāno**”ti.

Etthāpi cāti ca-saddena thinamiddhaṃ ākaḍḍhati.

485. Dussantīti byāpajjanti. **Caṇḍikkamaṃ** kujjhanaṃ. Attano pavattīkāravasena, virūpasamaṃsappanakaaniṭṭharūpasamuṭṭhāpanavasena ca **visappanaraso**. Kāyassa vijjhatabhāvāpādanato **attano nissayadahanaraso**. Dussanaṃ attano, parassa ca upabhogaphalakālesu aniṭṭhattā **visamaṣaṭṭhapūtimuttaṃ viya daṭṭhabboti** sabbena sabbaṃ aggahetabbataṃ dasseti.

486. Yaṃ parasampattīsu issākaraṇaṃ, sā issāti dassento āha “**issāyanā issā**”ti. **Usūyanaṃ** asahanaṃ. **Tatthevāti** parasampattīsu eva. Abhiratipaṭipakkhabhūtaṃ issāya kiccaṃ, na abhiratīyā abhāvamattanti āha

“**anabhiratirasā**”ti.

487. Maccharayogena “maccharī”ti pavattamānaṃ maccharisaddaṃ gahetvā āha “**maccharabhāvo macchariya**”nti. Niruttinayena pana mā idaṃ acchariyaṃ aññesaṃ hotu, mayhameva hotūti macchariyanti porāṇā. Taṃ macchariyaṃ vuccamānāni lakkhaṇādīni pariyādāya tiṭṭhati. **Saṅkocanapaccupaṭṭhānanti** attasampattīnaṃ parehi asādhāraṇabhāvakaraṇena saṅkocanapaccupaṭṭhānaṃ. Kaṭukākāragati **kaṭukañcukatā**. **Attasampatti** āvāsādi.

488. **Kukatanti** ettha akatampi kukatameva. Evañhi vattāro honti “yaṃ mayā na kataṃ, taṃ kukata”nti. Tathā hi vakkhati “katākatānusocanarasa”nti. Evaṃ katākataṃ duccharitaṃ, sucaritañca kukataṃ, taṃ ārabha vipaṭṭisāravasena pavattaṃ pana cittaṃ taṃsahacaritāya idha “kukata”nti gahetvā “**tassa bhāvo kukkucca**”nti vuttanti daṭṭhabbaṃ. Pacchā anutāpanaṃ vibādhanāṃ **pacchānutāpo**. Yathāpavattassa katākatakāravasiṭṭhassa duccharitasucaritassa anusocanavasena virūpaṃ paṭisaraṇaṃ **vipaṭṭisāro**. Parāyattatāhetutāya **dāsabyamiva daṭṭhabbaṃ**. Yathā hi dāsabye sati dāso parāyatto hoti, evaṃ kukkucce sati taṃsamaṅgī. Na hi so attano dhammatāya kusale pavattituṃ sakkoti. Atha vā katākatakusalakusalānusocane āyattatāya tadubhayavasena kukkucena taṃsamaṅgī hotīti taṃ dāsabyaṃ viya hotīti.

Aniyatesu issādīsu **thinamiddhasambhavova** cāti **ca**-saddaṃ ānetvā sambandhitabbaṃ.

490. **Pavattiṭṭhitimattoti** khaṇaṭṭhitimatto. “Nivāte dīpaccīnaṃ ṭhiti viyā”ti hi evaṃ vuttacittaṭṭhiti viya santānaṭṭhitiyā paccayo bhavituṃ asamattho nicchayābhāvena asaṅghahanato cetaso pavattipaccayamattatāya pavattiṭṭhitimatto. Tenāha “**dubbalo samādhi**”ti. **Vigatā cिकिचहति** cिकिचित्तुं dukkaratāya vuttaṃ, na sabbathā vicिकिचहया cिकिचहभववतोति tadatthamattaṃ dasseti. “Evaṃ nu kho, nanu kho”tiādīnā saṃsappanavasena setīti **saṃsayo**. **Kampanarasāti** nānārammaṇe cittaṃsa kampanakiccā. Uddhaccañhi attanā gahitākāre eva ṭhatvā bhamaṭīti ekārammaṇasmimyeva vipphandanavasena pavattati. Vicिकिचहया pana yadipi rūpādīsu ekasmimyeva ārammaṇe uppajjati, tathāpi “evaṃ nu kho, nanu kho, idaṃ nu kho, aññaṃ nu kho”ti aññaṃ gahetabbākāraṃ apekkhatīti nānārammaṇe kampanaṃ hotīti. Anicchayaṃ dvelhakaṃ paccupaṭṭhāpetīti **anicchayapaccupaṭṭhānā**. Anekaṃsassa ārammaṇe nānāsabhāvassa gahaṇākāreṇa paccupaṭṭhāpetīti **anekaṃsagāhapaccupaṭṭhānā**.

491. **Sattārammaṇattāti** sattapaññattīrammaṇattā. Nanu ca paññattīrammaṇāpi vipākā hontīti codanaṃ sandhāyāha “**ekantaparittārammaṇā hi kāmāvacaravipākā**”ti. **Viratīyopi vipākesu na santīti** etthāpi nanu kesuci vipākesu viratīyopi santīti codanaṃ manasi katvā āha “**pañca sikkhāpadā kusalāyevāti hi vutta**”nti, tena lokiyavipākesu viratīyo na santīti dasseti.

Tesanti rūpāvacarādivipākaviññānaṃ. Janetabbajanakasambandhe hi idaṃ sāmivacanaṃ.

492. **Teti** te ahetukakiriyasaṅkhārā. Tattha kusalavipākamanodhātusampayuttehi samānā ahetukakiriyamanodhātusampayuttā, somanassasahagatasantīraṇasampayuttehi samānā hasituppādasampayuttā, upekkhāsahagatasantīraṇasampayuttehi samānā voṭṭhabbanasampayuttāti imamatthaṃ dassentena “**kusala...pe... samānā**”ti vatvā tato labbhamānaṃ visesaṃ dassetuṃ “**manoviññāpadhātudvaye panā**”tiādī vuttaṃ. **Vīriyasabbhāvato balappatto samādhi hoti** “vīriyantaṃ bala”nti katvā.

Samucchedaviratīhi eva arahantānaṃ viramanakiccassa niṭṭhitattā kiriyacittesu viratīyo na santīti āha “**ṭhapetvā viratīyo**”ti. Kāmāvacarasahetukakiriyasaṅkhārānaṃ kāmāvacarakusalehi viratikato viseso atthi, mahaggatesu pana tādīsopi natthīti āha “**sabbākārenapī**”ti, dhammato, ārammaṇato, pavattiākāratoti sabbapakārenapīti attho.

Iti saṅkhārakkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Atītādivibhāgakathāvaṇṇanā

Abhidhammantogadhampi suttantabhājanīyaṃ suttantanayo eva, ekantaabhidhammanayo pana abhidhammabhājanīyanti āha “**abhidhamme padabhājanīyanayenā**”ti.

493. Bhagavatā pana evaṃ khandhā vitthāritāti sambandho. Tasmā imāyapi pāḷiyā vasena khandhānaṃ

saṃvaṇṇanaṃ karissāmāti adhippāyo. **Yaṃ kiñcīti** ettha **yanti** sāmāññena aniyamadassanaṃ. **Kiñcīti** pakārabhedam āmasitvā aniyamadassanaṃ. Ubhayenāpi atītaṃ vā...pe... santike vā appaṃ vā bahuṃ vā yādisaṃ vā tādisaṃ vā napuṃsakaniddesārahaṃ sabbaṃ byāpetvā gaṇhātīti āha “**anavasesapariyādāna**”nti. Evaṃ pana aññesupi napuṃsakaniddesārahesu pasaṅgaṃ disvā tattha adhippetatthaṃ aticca pavattanato atippasaṅgassa niyamanatthaṃ rūpanti vuttanti dassento “**rūpanti atippasaṅganiyamana**”nti āha. **Yaṃ kiñcīti** ca **yaṃ-saddam** ekaṃ padaṃ, sanipātaṃ **kiṃ**-saddaṅca ekaṃ padanti gahetvā aniyamekatthadīpanato “**padadvayenāpi**”ti vuttaṃ. **Assāti** rūpassa. **Atītādīnā vibhāgaṃ ārabhati** atītānāgatapaccuppannantiādīnā.

494. Addhāsantatisamayakhaṇavasenati ettha cutiṭṭhisandhiparicchinne kāle **addhā**-saddo vattatīti “**ahosiṃ nu kho ahamatītamaddhāna**”ntiādīsuttavasena (ma. ni. 1.18; saṃ. ni. 2.20) viññāyati. Tathā hi **bhaddekarattasuttepi** “**atītaṃ nānvāgameyyā**”tiādīnā (ma. ni. 3.272, 275, 276, 277) addhāvaseneva atītādibhāvo vutto. “**Tayome, bhikkhave, addhā, katame tayo? Atīto addhā anāgato addhā paccuppanno addhā**”ti (dī. ni. 3.305; itivu. 63) pana paramatthato paricchijjamaṇo addhā **niruttipathasutta**vasena khaṇaparicchinno vutto. Tattha hi “**yaṃ, bhikkhave, rūpaṃ jātaṃ...pe... pātubhūtaṃ. Atthīti tassa saṅkhā**”ti (saṃ. ni. 3.62) vijjamaṇassa paccuppannā, tato pubbe, pacchā ca atītānāgatatā vuttā. Tadaññasuttesu pana yebhuyyena cutiṭṭhisandhiparicchinno atītādiko addhā vuttoti so eva idhāpi “**addhāvasena**”ti vutto.

Sītaṃ sītaṃ sabhāgo, tathā uṇhaṃ uṇhassa. Yaṃ pana sītaṃ, uṇhaṃ vā sarīre sannipatitaṃ santānavasena pavattamaṇaṃ anūnaṃ anadhikaṃ ekākāraṃ, taṃ eko utūti vuccatīti sabhāgautuno anekattā **eka**-ggahaṇaṃ kataṃ, evaṃ āhārepi. **Ekavīthiekajavanasaṃmuṭṭhānanti** pañcachaṭṭhadvārasena vuttaṃ. Santatisamayakathā vipassakānaṃ upakāratthāya aṭṭhakathāsu kathitā. Janako hetu, upathambhako paccayo, tesam uppādanaṃ, upatthambhanaṅca kiccaṃ. Yathā bījassa aṅkuruppādanaṃ, pathavīādīnaṅca tadupatthambhanaṃ, kammaṃsa kaṭattārūpavipākuppādanaṃ, āhārādīnaṃ tadupatthambhanaṃ, evaṃ ekekassa kalāpassa, cittuppādassa ca janakānaṃ kammāntarādīpaccayabhūtānaṃ, upatthambhakānaṅca sahaajātapurejātapacchājātānaṃ kiccaṃ yathāsambhavaṃ yojetabbaṃ. Evaṃ utuādīnaṃ sabhāgavisabhāgatāsambhavato taṃsamuṭṭhānaṃ rūpānaṃ santativasena atītādivibhāgo vutto, kammaṃsa pana ekabhavanibbattakassa sabhāgavisabhāgatā natthīti taṃsamuṭṭhānaṃ rūpānaṃ santativasena atītādivibhāgaṃ avatvā upatthambhakavaseneva vutto. Yadā pana līngaparivattanaṃ hoti, tadā balavatā akusalena purisalingaṃ antaradhāyati, dubbalena kusalena itthilingaṃ pātubhavati. Dubbalena ca akusalena itthilingaṃ antaradhāyati, balavatā kusalena purisalingaṃ pātubhavatīti kammasamuṭṭhānarūpānaṃpi attheva visabhāgatāti tesampi santativasena atītādivibhāgo sambhavati, so pana na sabbakālikoti na gahito.

Taṃtaṃsamayanti ekamuhuttādiko so so samayo etassāti taṃtaṃsamayaṃ, rūpaṃ, taṃtaṃsamayavantanti attho.

Tato pubbeti tato khaṇattayassa pariyaṭṭhito pubbe. Anuppannā **anāgataṃ. Pacchāti** tato pacchā. Khaṇattayaṃ atikkantattā **atītaṃ**. Yassa hetukiccaṃ, paccayakiccaṅca niṭṭhitattā atikkantaṃ, taṃ **atītaṃ** uppādakkhaṇe hetukiccaṃ, uppānaphalattā niṭṭhitaṅcāti daṭṭhabbaṃ. Tīsupi khaṇesu paccayakiccaṃ. Pathavīādīnaṃ sandhāraṇādikaṃ, phassādīnaṃ phusanādikaṅca attano kiccaṃ sakiccaṃ, sakiccassa karaṇakkhaṇo **sakiccakkhaṇo**, saha vā kiccena sakiccaṃ, yasmim khaṇe sakiccaṃ rūpaṃ vā arūpaṃ vā hoti, so **sakiccakkhaṇo**, tasmim khaṇe paccuppannaṃ. Ettha ca khaṇādīkathāyaṃ “**tato pubbe anāgataṃ, pacchā atīta**”nti vacanaṃ addhādīsu viya bhedābhāvato nippariyāyaṃ. Addhādivasena hi aññeva dhammā atītā aññe anāgatā aññe paccuppannā labbhanti, khaṇādivasena pana natthi dhammato bhedo, kālato eva bhedo. Uppādato pubbe anāgato, khaṇattaye vattamaṇo, tato paraṃ atītoti nippariyāyā, addhāpaccuppannādi viya kenaci pariyaṇena atītamanāgantī ca vattabbatābhāvato.

495. Heṭṭhā vuttaṃ ajjhattikabāhirabhedam sandhāya “**vuttanayo evā**”ti vatvā tena aparitussamānena yadipi tattha ajjhattameva ajjhattikanti saddattho labbhati, tathāpi attheva ajjhattaajjhattikasaddānaṃ, bahiddhābāhirasaddānaṅca aññamaññaṃ atthabhedo. Tathā hi ajjhattikasaddo sapaṇāntānikesu cakkhādīsu rūpādīsu bāhirasaddo viya pavattati, ajjhattasaddo pana tassa tassa sattassa sapaṇāntānikesveva cakkhurūpādīsu tato aññesu bahiddhāsaddo viya pavattati. Tasmā tamatthaṃ dassetuṃ “**apicā**”tiādī vuttaṃ. Tattha **idhāti** imasmim suttantaṇaye. Niyakajjhattampi na pubbe vuttaajjhattikameva, parapuggalikampi na pubbe vuttabāhiramevāti adhippāyo.

496. Hīnapaṇītabhedo pariyaṇato, nippariyāyato ca veditabboti sambandho. **Tadeva** sudassīnaṃ rūpaṃ. **Yatthāti** yasmim ārammaṇabhūte. Yaṃ ārammaṇaṃ katvā akusalavipākaviññānaṃ uppajjati, **taṃ hīnaṃ**

aniṭṭhabhāvato. Yaṃ kusalavipākaṃ, taṃ paṇītaṃ iṭṭhabhāvato. Yathā hi akusalavipāko sayāṃ aniṭṭho aniṭṭhe eva uppajjati, na iṭṭhe, evaṃ kusalavipākopi sayāṃ iṭṭho iṭṭhe eva uppajjati, na aniṭṭhe. Tathā hi vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** –

“Akusalakammajavasena aniṭṭhā pañca kāmaguṇā vibhattā, kusalakammajaṃ pana aniṭṭhaṃ nāma natthi, sabbaṃ iṭṭhameva. Kusalakammajavasena iṭṭhā pañca kāmaguṇā vibhattā. Kusalakammajañhi aniṭṭhaṃ nāma natthi, sabbaṃ iṭṭhamevā”ti (vibha. aṭṭha. 6) ca.

Tattha manāpānīpi kānīci hatthirūpādīni akusalakammanibbattāni santi, na pana tāni tesāmyeva hatthiādīnaṃ sukhassa hetubhāvaṃ gacchanti. Tassa tasseva hi sattassa attanā katena kusalena nibbattaṃ sukhassa paccayo hoti, akusalena nibbattaṃ dukkhassa. Tasmā kammajānaṃ iṭṭhāniṭṭhatā kammakārasattassa vasena yojanārahā siyā. Tattha yaṃ vuttaṃ “kusalakammajaṃ aniṭṭhaṃ nāma natthī”ti, na ca vuttaṃ “akusalakammajaṃ iṭṭhaṃ nāma natthī”ti, tena akusalakammajampi sobhanaṃ parasattānaṃ iṭṭhaṃ atthīti anuññātaṃ bhavissati, kusalakammajaṃ pana sabbesaṃ iṭṭhamevāti.

Tiracchānagatānaṃ pana kesañci manussarūpaṃ amanāpaṃ, yato te disvāva palāyanti, manussā ca devatārūpaṃ passitvā bhāyanti, tesampi vipākaviññānaṃ taṃ rūpaṃ ārabha kusalavipākameva uppajjati, tādīsassa pana puññassa abhāvā na tesāṃ tattha abhirati hoti. Kusalakammajassa pana aniṭṭhassa abhāvo viya akusalakammajassa ca iṭṭhassa abhāvo vattabbo. Hatthiādīnaṃ hi akusalakammajaṃ manussānaṃ akusalavipākasseva āramaṇaṃ, kusalakammajaṃ pana pavatte samuṭṭhitaṃ kusalavipākassa. Iṭṭhāramaṇena pana vomissakattā appakaṃ akusalakammajaṃ bahulaṃ akusalavipākuppattiyā kāraṇaṃ na bhavissatīti sakkā viññātum, vipākaṃ pana na sakkā vañcetunti vipākavasena iṭṭhāniṭṭhāramaṇavavattānaṃ suṭṭhu yujjati. Yaṃ pana vuttaṃ “aniṭṭhā pañca kāmaguṇā”ti, taṃ rūpādibhāvasāmaññato kāmaguṇasadisatāya tamsadisesu tabbohārena vuttaṃ. Iṭṭhāneva hi rūpādīni “kāmaguṇā”ti pāliyaṃ (ma. ni. 1.164-165, 177-178, 287; 2.155, 280; 3.57, 190; saṃ. ni. 5.30) vuttāni. Kāmaguṇavisabhāgā vā rūpādāyo “kāmaguṇā”ti vuttā asive sivoti vohāro viya, sabbāni vā iṭṭhāniṭṭhāni rūpādīni taṇhāvattubhāvato kāmaguṇā eva. Vuttañhi “rūpā loke piyarūpaṃ sātārūpa”ntiādi (dī. ni. 2.400; ma. ni. 1.133). Atisayena pana kamañiyattā **suttesu** kāmaguṇāti iṭṭharūpādīni vuttāni.

Vuttanayamevāti abhidesena lakkhaṇato dūrasantikaṃ dassitanti āha “**okāsato pettha upādāyupādāya dūrasantikātaṃ veditabbā**”ti. Tattha kittakato paṭṭhāya rūpaṃ okāsavasena santike nāma, kittakato pana paṭṭhāya dūre nāma? Pakatikathāya kathentānaṃ dvādasa hatthā savanūpacāro nāma, tassa orato santike, parato dūre. Tattha sukhmarūpaṃ dūre hontaṃ lakkhaṇatopi okāsatopi dūre hoti, santike hontaṃ pana okāsatova santike hoti, na lakkhaṇato. Oḷārikarūpaṃ santike hontaṃ lakkhaṇatopi okāsatopi santike hoti, dūre hontaṃ okāsatova hoti, na lakkhaṇato. “Upādāyupādāyā”ti pana vuttattā attano rūpaṃ santike nāma, antokucchigatassāpi parassa dūre. Antokucchigatassa santike, bahi ṭhitassa dūreti evaṃ antogabbhapamukhapariveṇasaṅghārāmasīmāgāmakhettajanapadarajjasamuddacakkavāḷesu tadantogatabhigatānaṃ vasena dūrasantikātaṃ veditabbā.

497. Tadekajjhanti taṃ ekajjhaṃ ekato. **Abhisamyūhitvāti** saṃharitvā, samūhaṃ vā katvā. **Abhisāṅkhipitvāti** saṅkhipitvā saṅkhepaṃ katvā. “**Sabbampi rūpaṃ...pe... dassitaṃ hoti**”ti iminā rūpakhandhasaddānaṃ samānādhikaraṇasamābhāvaṃ dasseti. Tenevāha “**na hi rūpato añño rūpakhandho nāma atthī**”ti.

498. Rāsibhāvūpagamanena vedanākkhandhādayoti dassitā hontīti ānetvā sambandhitabbaṃ.

Santativasena, khaṇādivasena cāti ettha addhāsamayavasena atītādivibhāgassa avacanaṃ sukhādivasena bhinnāya atītādivibhāvavacanaṃ. Na hi sukhā eva addhāvasena, samayavasena ca atītādikā hoti, tathā dukkhā eva, adukkhamasukhā eva ca kāyikacetasikādivhāvena bhinnā, tena vedanāsamudāyo addhāsamayavasena atītādivibhāvena vattabbaṃ arahati samudāyassa tehi paricchinditabbatā, vedanekadesā pana gayhamānā santatikhaṇehi paricchedaṃ arahanti tathā paricchinditvā gahetabbato. Ekasantatiyaṃ pana sukhādisu anekabhedabhinnesu yo bhedo paricchinditabbabhāvena gahito, tassa ekappakārasa pākāssa paricchedikā taṃsahitadvārālambanappavattā, avicchedena taduppādakekavidhavisayasamāyogappavattā ca santati bhavitum arahatīti tassā bhedantaraṃ anāmasitvā paricchedakabhāvena gahaṇaṃ kataṃ, lahuparivattino vā arūpadhammā parivattaneneva paricchedena paricchindanaṃ arahantīti santatikhaṇavaseneva paricchedo vutto. Ekavidhavisayasamāyogappavattā divasampi buddharūpaṃ passantassa, dhammaṃ suñantassa

pavattasaddhādisahitavedanā **paccuppanā**. “**Pubbantāparantamajjhaggatā**”ti etena hetupaccayakiccavasena vuttanayaṃ dasseti.

499. Sabyāpārasaussāhasavipākatā kusalādīhi tīhipi sādharmaṇāti asādharmaṇameva dassetuṃ “**sāvajjakiriyahetuto**”tiādi vuttaṃ. Tatha **sāvajjakiriyahetuto**ti pāṇātipātādīgārayhakiriyānimittato. **Kilesasantāpabhāvato** kilesaparijāhena sadarathabhāvato. Vūpasantasabhāvāya kusalāya vedanāya **oḷārikā**. **Sabyāpāratoti** saīhato. Tena yathā pavattamānāyassā vipākena bhavitabbaṃ, tathā pavattiṃ vadanto vipākuppādanayogyatamāha. **Saussāhatoti** sasattito, tena vipākuppādanasamatthataṃ. **Savipākatoti** vipākasabbhāvato, tena paccayantarasamavāyenasā vipākanibbattanaṃ. Tīhipi padehi vipākadhammatāṃyeva dasseti. Kāyakammādibypārasabbhāvato vā **sabyāpāro**, javanussāhasasena **saussāhato**, vipākuppādanasamatthāvasena **savipākatoti** evamettha attho vedītabbo. Vipākaṃ anuppādentīpi kiriyā kusalā viya sabyāpārā, saussāhā eva ca hotīti tadubhayaṃ anāmasitvā kiriyābyākatavāre “savipākato” icceva vuttaṃ. **Sabyābajjhatoti** kilesadukkhena sadukkhato. **Vuttavipariyāyatoti** anavajjakiriyahetuto, kilesasantāpabhāvato, abyābajjhatō ca vūpasantavuttīti evaṃ akusalāya vuttavipallāsato. **Yathāyoganti** yogānurūpaṃ. Tīsu kāraṇesu yaṃ yaṃ yassā yassā yujjati, tadanurūpanti attho. Kusalākusalavedanāhi vipākabyākatāya tīhipi kāraṇehi **oḷārikā**. Kiriyābyākatāya savipākato savipākatāvisiṭṭhasabyāpārasaussāhato vāti. **Vuttapariyāyenāti** vipākabyākatā abyāpārato, anussāhato, avipākato ca tāhi kusalākusalavedanāhi sukhumā. Kiriyābyākatā avipākato, avipākatāvisiṭṭhasabyāpārasaussāhato vāti evaṃ kusalākusalāya vuttavipallāsena. Kammavegakkhittā hi kammaṭṭhātibimbabhūtā ca kāyakammādibypāravirahato nirussāhā vipākā. Saussāhā ca kiriyā avipākadhammā. Savipākadhammā hi sagabbhā viya oḷārikāti.

500. **Nirassādatoti** assādābhāvato sukhaṭṭhāpikkhepatō. **Savipphāratoti** saparipphandato, anupasantatoti attho. **Abhibhavanatoti** ajjhottharaṇato. Sukhāya majjhaggatā natthi, upekkhāya sātātā. Santatādayo pana sabbattha sukhupekkhāsu labbhantīti “**yathāyoga**”nti vuttaṃ. **Pākaṭatoti** sukhito dukkhitoti disvāpi jānitabbatā vibhūtabhāvato. **Sā** adukkhamasukhā vedanā.

501. **Asamāpannasamāpanna**-ggahaṇena cettha bhūmivasenāpi vedanānaṃ oḷārikasukhumatā vuttāti vedītabbā. **Itarā** samāpannassa vedanā.

Oghaniyatoti oghehi ārammaṇaṃ katvā atikkamītabbato. Tathā **yoganiyato**, **ganthaniyato** cāti etthāpi ganthova ganthanaṃ, tassa hitaṃ ārammaṇabhāvena sambandhanatoti **ganthaniyaṃ**. Evaṃ **nīvaraṇiyaṃ**, **upādāniyaṇca** vedītabbaṃ. Saṃkilese niyuttā, saṃkilesaṃ vā arahantīti **saṃkilesikā**. **Sā** anāsavā.

502. **Tatthāti** yathāvuttāya oḷārikasukhumatāya. **Sambhedoti** saṅkaro. “Oḷārikā, sukhumā”ti ca vuttānampi jātiādivasena puna sukhumoḷārikabhāvāpattidoso yathā na hoti, tathā **pariharitabbo**. Jātivasena sukhumāya vedanāya sabhāvapuggalalokiyavasena oḷārikataṃ pālīvasena dassetuṃ “**vuttaṇheta**”ntiādi vuttaṃ. **Evaṃ sukhādayopīti** ettha akusalā vedanā **jātivasena oḷārikā**, **sabhāvavasena sukhumā**. Kusalaajjhānasahagatā sukhā vedanā jātivasena oḷārikā, samāpannassa vedanāti katvā puggalavasena sukhumāti evamādinā yojetabbā. “**Na parāmasitabbo**”ti etena jātiādayo cattāro koṭṭhāsā aññamaññaṃ avomissakā eva gahetabbā. Evaṃ sambhedassa pariḥāro, na aññathāti dasseti. Yathā abyākatamukhena, evaṃ kusalākusalamukhenapi, yathā ca jātimukhena, evaṃ sabhāvādimukhenapi dassetabbanti imamatthaṃ “**esa nayo sabbatthā**”ti atidisati.

Idāni jātiādikōṭṭhāsēsupi mitho akusalādīnaṃ upādāyupādāya oḷārikasukhumataṃ dassetuṃ “**apicā**”tiādi āradhāṃ. “**Nissayadhanato**”ti iminā dosasahagatāya pākaṭaṃ kurūrappavattiṃ dasseti. **Niyatāti** micchattaniyāmena niyatā, ānantariyabhāvāpattā kappatīṭṭhanakavipākatāya **kappaṭṭhitikā** devadattādīnaṃ viya. **Asaṅkhārikā** sabhāvātikhiṇatāya **oḷārikā**. **Diṭṭhisampayuttā** mahāsāvajjātāya **oḷārikā**. **Sāpi** diṭṭhisampayuttā **niyatā oḷārikā**, tato **kappaṭṭhitikā**, tato **asaṅkhārikā**ti tividhāpi heṭṭhā vuttanayattā ekajjhaṃ vuttā visuṃ visuṃyeva yojetabbā. Tenāha “**itarā sukhumā**”ti. **Avisesenāti** dosasahagatā, lobhasahagatāti abhedena. **Akusalā bahuvipākā** dosussannatāya **oḷārikā**. Tathā **kusalā appavipākā**. Mandadosattā akusalā **appavipākā sukhumā**. Tathā **kusalā bahuvipākā**.

Oḷārikasukhumanikantivatthubhāvato kāmāvacarādīnaṃ oḷārikasukhumatā, lokuttarā pana ekantasukhumāva. Tatthāpi ca vibhāgaṃ parato vakkhati. **Bhāvanāmayāpīti** bhāvanāmayāya bhedanena dānasīlamayānampi bhedanāṃ nayato dassitanti vedītabbaṃ. Bhāvanāya paṇḍabalavakālādisu kadāci nāṇavippayuttacittēnapi manasikāro hotīti vuttaṃ “**bhāvanāmayāpi duhetukā**”ti. **Taṃtaṃbhūmivipākakiriyāvedanāsūti** ettha “**kāmāvacaravipākā oḷārikā**, rūpāvacarā sukhumā”tiādinā yāva arahattaphalā netabbāṃ. “**Kāmāvacarakiriyā**

oḷārikā, rūpāvacarakiriyā sukhumā”tiādīnā kāmāvacarā ca “dānākārappavattā oḷārikā, sīlākārappavattā sukhumā”tiādīnā yāva nevasaññānāsaññāyatanā netabbaṃ. Yathā ca jātikotṭhāse ayaṃ vibhāgo, evaṃ sabhāvakoṭṭhāsādīsūpīti dassetuṃ “**dukkhādī**”tiādī vuttaṃ.

Sabbo cāyaṃ vibhāgo lakkhaṇasannissito vuttoti katvā āha “**okāsavasena cāpī**”tiādī. **Sukhāpīti pi**-saddena adukkhamasukhaṃ sampiṇḍeti. **Sabbatthāti** sabbāsu bhūmīsū. **Yathānurūpanti** yā yā vedanā yattha yattha labbhati, tadanurūpaṃ. **Vatthuvasenāti** yaṃ vatthūṃ ārabba vedanā pavattati, tassa vasenāpi. **Hīnavatthukāti** hīnaṃ vatthūṃ ārammaṇaṃ katvā kaṅgubhattaṃ bhūñjantassa vedanā hīnavatthukatāya **oḷārikā**. Sālimaṃsodanaṃ bhūñjantassa paṇītavatthukatāya **sukhumāti**.

503. Ādinā nāyenāti sabbāṃ pāḷigatiṃ āmasati. Jātiādivasena asamānakoṭṭhāsataṃ **visabhāgatā**. Dukkhavipākatādivasena asadisakiccatā **asamsatṭhatā**, na asampayogo. Yadi siyā, dūravipariyāyena santikaṃ hotīti samsatṭhatā santikatā āpajjati, na ca vedanāya vedanāsampayogo atthi. Santikapadaṇṇāyā ca “sabhāgato ca sarikkhato cā”ti vakkhatīti vuttanāyena attho veditabbo. Asadisasabhāvatā **asarikkhatā**. **Sabbavāresūti** oḷārikasukhumabhede vuttanāyānusārena vattabbesu sabbesu vāresu. Jātiādivasena samānakoṭṭhāsataṃ **sabhāgatā**, dukkhavipākatādivasena pana sadisasabhāvatā **sarikkhatā**. Tenāha “**akusalā pana...pe... santike**”ti.

Iti vedanākkhandhassa atītādivibhāge vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Kamādivinicchayakathāvaṇṇanā

504. Etanti evaṃ atītādivibhāge vitthārakathāmukhaṃ. **Ñānabhedatthanti** nānappakāraṃ ñānappabhedatthaṃ. **Kamatoti** desanākkamato, yena kāraṇenāyaṃ desanākkamo kato, tatoti attho. **Visesatoti** bhedato, khandhupādānakkhandhavibhāgatoti attho. **Anūnādhikatoti** pañcabhāvato. **Upamātoti** upamāhi upametabbato. **Daṭṭhabbato dvidhāti** dvīhi ākārehi ñāṇena passitabbato. **Passantassatthasiddhitoti** yathā passantassa yathādhippatthanipphattito. **Vibhāvināti** paññavatā.

Uppattikkamoti yathāpaccayaṃ uppajjantānaṃ uppajjanapaṭipāṭi. “Dassanenapahātabbā”tiādīnā (dha. sa. tikamātikā 8, 9) paṭhamaṃ pahātabbā paṭhamaṃ vuttā, dutiyaṃ pahātabbā dutiyaṃ vuttāti ayaṃ **pahānakkamo**. Sīlavissuddhiṃ paṭipajja cittavisuddhi paṭipajjitabbā, tathā tato parāpīti āha “**sīlavissuddhi...pe... paṭipattikkamo**”ti, anupubbapaṇīta bhūmiyo anupubbena vavattitāti ayaṃ **bhūmikkamo**. “Cattāro satipaṭṭhānā”tiādiko (vibha. 355) ekakkhaṇepi satipaṭṭhānādisambhavato **desanākkamo** ca. Dānakathādayo anupubbukkamsato kathitā, uppattīādivavattānābhāvato pana dānādīnaṃ idha desanākkamavacanaṃ. Uppattīādivavattānāhetukatāya hi “paṭhamaṃ kalalaṃ hotī”tiādīkā (saṃ. ni. 1.235; kathā. 692) desanāpi samānā uppattīādikamabhāveneva vuttā. Yathāvuttavavattānābhāvena pana anekesaṃ vacanānaṃ sahapavattiyā asambhavato yena kenaci pubbāpariyena desetabbatāya tena tena adhippāyena desanāmmattasseva kamo **desanākkamo** daṭṭhabbo. **Pubbāpariyavavattānenāti** paṭhamaṃ rūpakkhandho, tato vedanākkhandhoti evaṃ pubbāpariyavavattānenā anuppattito. **Appahātabbatoti** khandhesu ekaccānaṃ pahātabbatāva natthi, kuto pahānakkamo. Sati hi sabbesaṃ pahātabbatāya pahānakkamena nesaṃ desanā siyā. **Appaṭipajjanīyatoti** sammāpaṭipattivasena na paṭipajjitabbato. “**Catubhūmipariyāpannattā**”ti iminā vedanādīnaṃ aniyatabhūmikataṃ dasseti. Niyatabhūmikānañhi bhūmikkamo sambhaveyya.

Abhedenāti rūpādīnaṃ bhedaṃ vibhāgaṃ akatvā ekajjhaṃ piṇḍaggahaṇena. **Attagāhapatitanti** attagāhasaṅkhāte diṭṭhoghe nipatitaṃ. **Samūhaghanavinibbhogadassanenāti** rūpato arūpaṃ vivecento rūpārūpasamūhe ghanavinibbhujanadassanena. **Cakkuādīnampi visayabhūtanti** ekadesena samudāyabhūtaṃ rūpakkhandhaṃ vadati. Yā ettha iṭṭhaṃ, aniṭṭhañca rūpaṃ saṃvedeti, ayaṃ vedanākkhandhoti iṭṭhāniṭṭharūpasamvedanikaṃ vedanaṃ desesīti sambandho. Evaṃ sabbattha. Iṭṭhamajjhattaaniṭṭhamajjhattānampi iṭṭhāniṭṭhasabhāvattā iṭṭhāniṭṭhaggahaṇeneva gahaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. **Evanti** yathāvuttanāyena. Saññāya gahitākāre visaye abhisāṅkhārappavattīti āha “**saññāvasena abhisāṅkhārake**”ti. Yathā viññāṇassa sampayuttadhammānaṃ nissayabhāvo pākaṭo, na tathā vedanādīnanti āha “**vedanādīnaṃ nissaya**”ti. “Manopubbāṅgamā dhammā (dha. pa. 1-2), cittānuparivattino dhammā (dha. sa. dukamātikā 62), chadvārādhīpati rājā”ti (dha. pa. aṭṭha. 2.181 erakapattānāgarājavatthu) vacanato **viññāṇaṃ** adhipati.

505. Rūpakkhandhe “sāsavaṃ upādāniya”nti vacanaṃ anāsavānaṃ dhammānaṃ sabbhāvato rūpakkhandhassa taṃsabhāvatānivattanatthaṃ, na anāsavarūpanivattanatthaṃ.

Anāsavāva khandhesu vuttāti ettha aṭṭhānappayutto **eva**-saddo, anāsavā khandhesveva vuttāti attho. **Idha pana** visuddhimagge **sabbepete** khandhāpi upādānakkhandhāpi.

506. Sabbasaṅkhatānaṃ sabhāgena ekajjhaṃ saṅgaho **sabbasaṅkhatasabhāgekaṅgaho**. Sabhāgasabhāvena hi saṅgayhamānā sabbasaṅkhatā pañcakkhandhā honti. Tattha ruppanādisāmaññena samānakoṭṭhāsā sabhāgāti veditabbā. Tesu saṅkhatābhisaṅkharānakiccaṃ āyūhanarasāya cetanāya balavanti sā “saṅkhārakkhandho”ti vuttā. Aññe ca ruppanādivisesalakkhaṇarahitā phassādayo saṅkhatābhisaṅkharānasāmaññenāti daṭṭhabbā, phusanādayo pana sabhāvā visuṃ khandhasaddavacanīyā na hontīti dhammasabhāvāññunā tathāgatena phassakkhandhādayo na vuttāti veditabbā. “Ye hi keci, bhikkhave, samaṇā vā brāhmaṇā vā sassatavādā sassataṃ attānañca lokañca paññapenti, sabbe te ime eva pañcupādānakkhandhe nissāya paṭicca, etesaṃ vā aññatara”nti evamādisuttānañca vasena attattaniyagāhassa etapparamatā daṭṭhabbā. Etena ca vakkhamānasuttavasena ca khandhe eva nissāya parittārammaṇādivasena na vattabbā ca diṭṭhi uppajjati khandhanibbānavajjassa sabhāvadhammassa abhāvato vuttam hoti. **Rūpanti** ruppanasabhāvaṃ dhammajātamāha. **Vedananti**tiādisupi eseva nayo. “Sīlakkhandho samādhikkhandho”tiādi (dī. ni. 3.355) vacanato aññesañca khandhasaddavacanīyānaṃ sīlakkhandhādīnaṃ sabbhāvato na pañcevāti codanaṃ nivattatumāha “**aññesaṃ tadavarodhato**”ti.

507. Pavattiṭṭhānabhūtaṃ vasanaṭṭhānaṃ viya hotīti vuttam “**nivāsaṭṭhānato**”ti. Dukkhadukkhavipariṇāmadukkhasaṅkhāradukkhatāvasena vedanāya ābādhakattaṃ daṭṭhabbā. Rāgādisampayuttassa vipariṇāmadidukkhasa itthipurisādiākāragāhikā taṃtaṃsaṅkappamūlabhūtā saññā **samuṭṭhānaṃ**. Pittādi viya rogassa āsanna-kāraṇaṃ **samuṭṭhānaṃ**. Utubhojanavisamatāvisamaparihārādi viya mūlakāraṇaṃ **nidānaṃ**. Cittassa āngabhūtā cetasi-kāti viññānaṃ gilānūpamaṃ vuttam. Kuṭṭharogavato siniyhaṇaṃ tassa bhiyyobhāvāya viya bālassa puññābhisaṅkhārādivasena pavatti vedanādukkhāvahā asappāyasevanasadisī. **Vedanattāyāti** vedanāsabhāvattaṃ, vedanattalābhāyāti attho. Kāraṇaṭṭhānatāya, bhojanādhāratāya ca **cārakūpamaṃ, bhājanūpamañca** rūpaṃ. Subhasaññādivasena vedanākāraṇassa hetubhāvato, vedanābhojanassa chādāpanato ca **aparādhūpamā, byañjanūpamā** ca saññā. Vedanāhetuto **kāraṇakārakūpamo, parivesakūpamo** ca saṅkhārakkhandho. Bhattakāro eva yebhuyyena parivisaṭṭi parivesakaggahaṇaṃ. Vedanāya vibādhitabbato, anuggahetabbato ca **aparādhikūpamaṃ, bhuñjakūpamañca** viññānaṃ vuttam.

508. “Pañca vadhakā paccatthikā ukkhittāsikāti kho, bhikkhave, pañcannaṃ upādānakkhandhānaṃ adhivacana”nti **āsivisūpame** (saṃ. ni. 4.238) vadhakāti vuttā, “bhāroti kho, bhikkhave, pañcannaṃ upādānakkhandhānaṃ adhivacana”nti **bhārasutte** (saṃ. ni. 3.22) bhārāti, “atītaṃpāhaṃ addhānaṃ evameva rūpena khajjīṃ, seyyathāpi etarahi paccuppannaṃ rūpena khajjāmi. Ahañceva kho pana anāgataṃ rūpaṃ abhinandeyyaṃ, anāgataṃpāhaṃ addhānaṃ evameva rūpena khajjeyyaṃ, seyyathāpi...pe... khajjāmi”tiādinā (saṃ. ni. 3.79) **khajjanīyapariyāye** khādakāti, “so aniccaṃ rūpaṃ ‘aniccaṃ rūpa’nti yathābhūtaṃ nappajānāti”tiādinā (saṃ. ni. 3.85) **yamakassutte** aniccādikāti. Yadipi “idha pana sabbepete ekajjhaṃ katvā khandhāti adhippetā”ti vuttam, bāhullena pana upādānakkhandhānaṃ tadantogadhānaṃ daṭṭhabbatā veditabbā. Vipassanāya bhūmivicāro hesoti.

Pheṇapiṇḍo viyātitiādisu rūpādīnaṃ evaṃ pheṇapiṇḍādisadisatā daṭṭhabbā, yathā pheṇapiṇḍo nissāro paridubbalo agayhupago; gahitopi kiñci atthaṃ na sādheti, chiddāvachiddo anekasandhisaṅghaṭṭito bahūnaṃ pāṇakānaṃ āvāso anupubbūpacito sabbāvattāhanipātī avassaṃbhedī, evaṃ rūpampi nicasārādivirahato nissāraṃ pheggu viya, sukhabhañjanīyato dubbalaṃ, niccanti vā dhuvanti vā ahanti vā mamanti vā na gahetabbāṃ, gahitampi tathā na hoti, bahuchiddaṃ asītisatasandhisaṅghaṭṭitaṃ anekakimikulāvāsaṃ kalalādivasena anupubbūpacitaṃ kalalakālato paṭṭhāya sabbāsūpi avatthāsu vinassati, avassameva ca bhijjati. **Aṭṭhakathāyaṃ** (saṃ. ni. aṭṭha. 2.3.95; vibha. aṭṭha. 26 kamādivinicchayakathā) pana parimaddanāsahanameva upamūpameyyasambandho vutto.

Yathā pubbuḷo nissāro paridubbalo agayhupago, gahitopi na kiñci atthaṃ sādheti, na ciraṭṭhitiko, tathā vedanāpi. Yathā ca pubbuḷo, udakataḷaṃ, udakabinduṃ, udakajallikaṃ saṅkaḍḍhitvā puṭaṃ katvā gahaṇavātañcāti cattāri kāraṇāni paṭicca jāyati, evaṃ vedanāpi vatthum, ārammaṇaṃ, kilesajallaṃ, phassasaṅghaṭṭanañcāti cattāri kāraṇāni paṭicca uppajjati. Yathā hi udakatale bindunipātajanito vāto udakajallikasaṅkhātaṃ udakalasiṅkaṃ saṅkaḍḍhitvā puṭaṃ katvā pubbuḷaṃ nāma karoti, evaṃ vatthumhi ārammaṇāpāthagamanajanito phasso anupacchinnaṃ kilesajallaṃ saṅkaḍḍhitvā vedanaṃ nāma karoti. Idañca kilesehi mūlakāraṇabhūtehi, ārammaṇassādanabhūtehi ca nibbattaṃ vaṭṭagataṃ vedanaṃ sandhāya vuttam. Ukkatṭhaparicchidena vā cattāro paccayā vuttā, ūnehipi pana uppajjateva. Idha muhuttaramaṇīyatā

upamopameyyasambandho vutto.

Yathā pana **marīcīkā** asārā agayhupagā. Na hi taṃ gahetvā pātuṃ vā nhāyituṃ vā bhājanam vā pūretuṃ sakkā, evaṃ saññāpi asārā agayhupagā. Yathā ca marīcīkā vipphandamānā sañjātūmivegā viya khāyanti mahājanam vipalambeti, evaṃ saññāpi “nīlam pītam dīgham rassa”ntiadinā ārammaṇe pavattamānā sabhāvamatte aṭṭhatvā “subham sukham nicca”ntiādimicchāgāhassa kāraṇabhāvena lokam vipalambeti.

Yathā **kadalikkhandho** asāro agayhupago. Na hi taṃ gahetvā gopānasādīnam atthāya upanetuṃ sakkā, upanītampi tathā na hoti, bahuvattisamodhāno ca hoti, evaṃ saṅkhārakkhandhopi asāro agayhupago. Na hi taṃ niccādivasena gahetuṃ sakkā, gahitampi tathā na hoti, bahudhammasamodhāno ca. Aññadeva hi phassassa lakkhaṇam, aññam cetanādīnam, te pana sabbe samodhānetvā saṅkhārakkhandhoti vuccati.

Yathā ca **māyā** asārā agayhupagā. Na hi taṃ gahetvā kiñci attham kiccaṃ sādhetuṃ sakkā, ittarā lahupaccupaṭṭhānā amaññādimeva maññādirūpena dassenti mahājanam vañceti, evaṃ viññānampi asāram ittaram lahupaccupaṭṭhānam, teneva cittena āgacchantam viya, gacchantam viya, ṭhitam viya, nisinnam viya ca katvā gāhāpeti, aññadeva cittaṃ āgamane, aññam gamanādisūti. Evaṃ viññānam māyāsadisam.

Pañcapi upādānakkhandhā asubhādisabhāvā eva saṃkilesāsucivatthubhāvāditoti asubhādito daṭṭhabbā eva, tathāpi kattāci koci viseso sukhaḡgahaṇiyo hotīti āha “**visesato cā**”tiādi. Tattha cattāro satipaṭṭhānā catuvipallāsappahānakarāti tesam gocarabhāvena rūpakkhandhādisu asubhādibhāvena daṭṭhabbatā vuttā.

509. Khandhehi na vihaññati parividitasabhāvattā. Vipassakopi tesam vipattiyam na dukkhamāpajjati, khīṇāsavesu pana vattabbameva natthi. Te hi āyatimpi khandhehi na bādhīyantīti.

Kabaḷīkārahāram pariṇānāti “āhārasamudayā rūpasamudayo”ti (saṃ. ni. 3.56,57) vacanato ajjhattikarūpe chandarāgam pajahanto tassa samudayabhūte kabaḷīkārahārepi chandarāgam pajahatīti attho. Ayaṃ **pahānapariññā**. Ajjhattikarūpaṃ pana pariggaṇhanto tassa paccayabhūtam kabaḷīkārahāram pariggaṇhātīti **ñātapariññā**. Tassa ca udayabbayānupassīti hotīti **tīraṇapariññā** ca yojetabbā. Evaṃ pariññattaye sījjhante ime vipallāsādayo vidhamīyanti evāti āha “**asubhe subhanti vipallāsam pajahati**”tiādi. Tattha kāmarāgabhūtam abhijjham sandhāyāha “**abhijjhākāyagantha**”nti. Asubhānupassanāya hi kāmarāgappahānam hoti, kāmarāgamukhena vā sabbalobhappahānam vadati. **Na upādiyati** na gaṇhati na uppādeti.

“Phassapaccayā vedanā”ti (ma. ni. 3.126; saṃ. ni. 2.39; mahāva. 1; udā. 1; netti. 24) vuttattā “vedanāya chandarāgam pajahanto tassā paccayabhūte phassāhārepi chandarāgam pajahatī”tiādinā āhārapariṇānane vuttanayena phassapariṇānam yojetabbam. Vedanāya dukkhato dassanena tattha **sukhanti vipallāsam pajahati**. Sukhatthameva bhavapatthanā hotīti vedanāya taṇham pajahanto **bhavogham uttarati**. Tato eva **bhavayogena viṣaṃyujjati**. **Bhavāsavena ca anāsavo hoti**, sabbavedanam dukkhato passanto attano parena apubbam dukkham uppāditam, sukham vā vināsitam na cinteti, tato “anattam me acarī”tiādi (dha. sa. 1237; vibha. 909) āghātavatthuppahānato **byāpādakāyagantham bhindati**. “Sukhabahule sugatibhave suddhī”ti aggaḡetvā gosīlagovatādīhi suddhīṃ parāmasanto sukhatpatthanāvaseneva parāmasatīti vedanāya taṇham pajahantopi **silabbatupādānam na upādiyati**.

Manosañcetanā saṅkhārakkhandho, saññā pana taṃsampayuttāti saññāsānkhāre anattato passanto manosañcetanāya chandarāgam pajahati, tañca pariggaṇhātī, tīreti cāti “**saññam saṅkhāre...pe... pariṇānāti**”ti vuttam. Saññāsānkhāre anattāti passanto attadiṭṭhimūlakattā sabbadiṭṭhīnam attadiṭṭhiṃ viya sabbadiṭṭhiyopi vidhamatīti dassento “**diṭṭhogham uttarati...pe... attavādupādānam na upādiyati**”ti āha.

Viññānam aniccato passanto aniccānupassanāmukhena tissopi anupassanā ussukkanto tīhipi pariññāhi **viññāpāhāram pariṇānāti**. Visesto panettha **anicce niccanti vipallāsam pajahati**. Tattha niccaggāhābhullato avijjāya viññāne ghanagahaṇam hotīti ghanavinibbhogam katvā taṃ aniccato passanto **avijjogham uttarati**. Tato eva avijjāyogena viṣaṃyutto **avijjāsavena anāsavo ca hoti**. Mohabaleneva sīlabbataparāmasanam hotīti taṃ pajahanto “**sīlabbataparāmāsakāyagantham bhindati**.”

“Yañca kho idaṃ, bhikkhave, vuccati cittaṃ itipi, mano itipi, viññānam itipi, tatrāssutavā puthujjana nālam nibbindituṃ, nālam virajjituṃ, nālam vimuccituṃ. Taṃ kissa hetu? Dīgharattam hetam, bhikkhave, assutavato puthujanassa ajjhositam mamāyitam parāmaṭṭham “etaṃ mama, esoḡamasmi, eso me attā””tiādi

(saṃ. ni. 2.62) –

Vacanato yathā viññāṇaṃ niccato passanto diṭṭhupādānaṃ upādiyati, evaṃ taṃ aniccato passanto **diṭṭhupādānaṃ na upādiyati**.

Evam mahānisamsanti vuttappakārena vipallāsādisakalasaṃkilesavidhamanupāyabhāvato evaṃ vipuludayaṃ. **Vadhakādivasenā**ti ukkhittāsikavadhakādivasena. **Passeyyāti** nāṇadassanena paccakkhato passeyya.

Khandhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti cuddasamapricchedavaṇṇanā.

15. Āyatanadhātuniddesavaṇṇanā

Āyatanavithhārakathāvaṇṇanā

510. “Khandhāyatanā”tiādinā heṭṭhā uddiṭṭhāni paduddhārasena “āyatanāni”ti vatvā gaṇanaparicchedenāha “**dvādasāyatanāni**”ti. Tattha vattabbaṃ parato sayameva vakkhati. **Cakkhāyatanantiādi** nesam sarūpadassanaṃ.

Attho nāma saddattho, bhāvatttho pana **lakkhaṇameva**. So pana saddattho duvidho – asādhāraṇo sādharmaṇoti. Tattha asādhāraṇo cakkhādisaddattho, sādharmaṇo āyatanasaddattho dvādasannampi samānattā.

Tesu asādhāraṇaṃ tāva dassento “**visesato tāvā**”tiādimāha. Tattha **visesatoti** visesatthato, cakkhādisaddatthatoti attho. **Assādeti**ti cakkhati-saddo “madhuṃ cakkhati, byañjanaṃ cakkhati”ti rasasāyanattho atthi tassa vasena atthaṃ vadati. “Cakkhuṃ kho pana, māgaṇḍiya, rūpārāmaṃ rūparataṃ rūpasammudita”nti (ma. ni. 2.209) vacanato cakkhu **rūpaṃ assādeti**. Satipi sotādināṃ saddārāmatādi bhāve yo “yaṃ cakkhu catunnaṃ mahābhūtānaṃ upādāya pasādo”tiādinā (dha. sa. 597) pāliyaṃ, “rūpābhigāhārahābhūtappasādālakkaṇa”ntiādinā (dha. sa. aṭṭha. 600; visuddhi. 2.433) aṭṭhakathāyaṇca vutto atthaviseso, tattheva niruḷhattā cakkhumhi eva cakkhusaddo pavattati gavādīsu gosaddādi viyāti daṭṭhabbaṃ.

Vibhāveti cāti saddalakkhaṇasiddhassa cakkhati-saddassa vasena atthaṃ vadati. **Cakkhatī**ti hi ācikkhati, abhiyattaṃ vadatīti attho. Nettassa ca vadantassa viya samavisamavibhāvanameva ācikkhananti katvā āha “**vibhāveti cāti attho**”ti, anekatthattā vā dhātūnaṃ vibhāvanatthattā ca cakkhati-saddassa daṭṭhabbā. Rattaduṭṭhādikālesu kakaṇṭakarūpaṃ viya, uddarūpaṃ viya ca vaṇṇavikāraṃ āpajjamānaṃ rūpaṃ hadayaṅgatabhāvaṃ rūpayati rūpamiva pakāsaṃ karoti, saviggahamiva katvā dassetīti attho. Vitthāraṇaṃ vā rūpasaddassa attho, vitthāraṇaṇca pakāsanamevāti āha “**pakāsetīti attho**”ti. Anekatthattā vā dhātūnaṃ pakāsanattho eva rūpasaddo daṭṭhabbo. Vaṇṇavācākassa rūpasaddassa rūpayatīti nibbacanaṃ, rūpakhandhavācākassa ruppattīti ayaṃ viseso. **Udāhariyatīti** vuccatīti atthe vacanasaddo eva gahito siyā, na ca vacanasaddo evettha saddo, atha kho sabbopi sotaviññeyyoti. **Sappatīti** sakehi paccayehi sappiyati, sotaviññeyyabhāvaṃ gamiyatīti attho.

Sūcayatiti attano vatthum apākaṭaṃ gandhavasena “idaṃ sugandhaṃ, duggandha”nti pakāseti, paṭicchannaṃ vā pupphādivatthum “ettha pupphamatthi, campakādiphalamatthi, ambādī”ti pesuññaṃ karontaṃ viya hotīti attho. Rasaggahaṇamūlakattā ajjhoharaṇassa jīvitahetumhi āhārarase ninnatāya **jīvitam avhayatīti jivhā** niruttalakkhaṇena. **Kucchitānaṃ sāsavadhammānaṃ āyoti** visesena **kāyo** vutto anuttariyahetubhāvaṃ anāgacchantesu kāmarāganidānakammajānitesu, kāmarāgassa ca visesapaccayesu ghānajivhākāyesu kāyassa visesatarasāvapaccayattā. Tena hi phoṭṭhabbasukhaṃ assādentā sattā methunampi sevanti. **Uppattidesoti** uppattiṭṭhānanti attho, kāyindriyavatthukā vā cattāro khandhā balavakāmāsavādi hetubhāvato visesena sāsavāti vuttatī tesam uppattiṭṭhānanti attho.

Munātiti nāliyā minamāno viya, mahātulāya dhārayamāno viya ca ārammaṇaṃ vijānātīti attho. Manate iti vā **mano**, taṃ taṃ ārammaṇaṃ paricchedavasena jānātīti vuttaṃ hoti. **Attano lakkhaṇaṃ dhārentīti** ye visesalakkhaṇena āyatanasaddaparā vattabbā, te cakkhādayo tathā vuttatī tato aññe manogocarabhūtā dhammā

sāmaññalakkhaṇeṇeva ekāyatanabhāvaṃ upanetvā vuttā. Yathā hi oḷārikavatthārammaṇamananasāṅkhātehi visayavisayābhāvehi purimāni pākaṭāni, tathā apākaṭā ca aññe manogocarā na attano sabhāvaṃ na dhārentīti imassa atthassa dīpanattho dhammasaddo. Dhārīyanti sāmaññarūpena avadhārīyantīti vā **dhammā**. Yathā hi rūpādayo cakkhuvīññāṇādīhi asādhāraṇato eva yathāsakaṃ sabhāvato viññāyanti, na evamete, ete pana anekadhammabhāvato, sādharmaṇato, sabhāvasāmaññatopi manasā viññāyantīti.

511. Sena senāti sakena sakena. Uṭṭhahantīti uṭṭhānaṃ karonti. Vāyamantīti ussahanti, attano kiccaṃ karonticceva attho. Imasmiṃ ca atthe āyatanti etthāti āyatanānīti adhikaraṇattho āyatanasaddo, dutiyatāyisesu kattuāttho. Te cāti cittacetāsike dhamme. Te hi taṃtaṃdvārārammaṇesu ayanti gacchanti pavattantīti āyā. Vitthārentīti pubbe anuppannattā līnāni apākaṭāni pubbantato uddham paṭtharenti pākaṭāni karonti, uppādentīti attho. Idañca saṃsāradukkham. Na nivattatīti anuppādanirodhavasena na nirujjhati. Āyatanam āyatananti āmedītavacanam assā sāmaññāya cakkhādīsū niruḷhabhāvadassanattam.

512. Evaṃ avayavabhedavasena āyatanasaddassa attham vatvā idāni tattha pariyāyatopi dassetuṃ “**apicā**”tiādi āradham. Sādhuphalabharitatāya, aparissayatāya ca **manoramme**.

Tattha **nivasantīti** nivasantā viya honti. Tenāha “**tadāyattavuttitāyā**”ti. Yattha suvaṇṇaratanādīni nivuttāni viya ākiṇṇāni tiṭṭhanti, so padeso tesam **ākaro**, evam cīttacetāsikā cakkhādīsūti te tesam ākaroti dassento āha “**cakkhādīsū ca...pe... ākaro**”ti. **Tannissitattāti** ettha mano manoviññāṇādīnam cīttacetāsikānam nissayapaccayo na hotīti tassa tesam dvārābhāvo nissayabhāvoti daṭṭhabbo. Ahutvā eva paccayasāmaggivasena uppajantāpi cīttacetāsikā aneke ekajjham tattha labbhamānā samosaṭā viya hontīti vuttam “**vatthudvārārammaṇavasena samosaraṇato**”ti. Na hi dhammānam anāgataddhe vijjāmānatālesopi atthi. Tenāha “**puñjo natthi anāgate**”ti (mahāni. 10). **Tattheva uppattitoti** tesu cakkhādīsū eva uppattito. Uppattiyā paccayabhūte cakkhādike uppattitthānam viya katvā upacārasena vuttam. Na hi arūpadhammānam nippariyāyato uppattideso nāma atthi. Yadaggena vā te tesam nissayārammaṇabhūtā, tadaggena **sañjātideso**. Na hi paccayabhāvamantarena rūpadhammānampi ādhārādheyabhāvo atthi. Tenāha “**nissayārammaṇabhāvenā**”ti. Byatirekapadhānatāya kāraṇalakkhaṇassa “**tesam abhāve abhāvato**” iccevaḥa, na “**bhāve bhāvato**”ti.

Yathāvuttenatthenāti “**cakkhatī**”tiādinā, “**āyatanato āyānam tananato**”tiādinā, “**nivāsaṭṭhāna**”ntiādinā ca vuttappakārena atthena. Dhammāyatanapariyāpannānam dhammānam bahubhāvato yebhuyyena ca te bahū eva hutvā kiccarāti “**dhammā ca te āyatanañcā**”ti bahuvacananiddeso.

513. Tathā tathā lakkhitabbato lakkhīyati etenāti vā **lakkhaṇam**, sabhāvo.

Tāvabhāvatoti tattakato, tena anūnādhikabhāvaṃ dasseti. Tattha dvādasāyatanavinimuttassa kassaci dhammassa abhāvā adhikabhāvato codanā natthi, salakkhaṇadhāraṇam pana sabbesaṃ sāmaññalakkhaṇanti ūnacodanā sambhavatīti taṃ dassento āha “**cakkhādayopi hī**”tiādi. **Bhavaṅgamanasaṅkhātōti** dvikkhattuṃ calitvā pavattabhavaṅgamanasaṅkhātō. Calanavasena bhavaṅgappavattiyā sati eva āvajjanuppatti, na aññatthāti āvajjanassāpi kāraṇabhūtanti katvā vuttam “**bhavaṅgamanasaṅkhātō...pe... uppattidvāra**”nti. **Asādhāraṇanti** cakkhuvīññāṇādīnam asādhāraṇam. Satipi asādhāraṇabhāve cakkhādīnam dvārābhāvena gahitattā dhammāyatanena aggahaṇam daṭṭhabbam. Dvārārammaṇabhāvehi vā asādhāraṇatam sandhāya “**asādhāraṇa**”nti vuttam.

514. Yebhuyyasahuppattīdīhi uppattikkamādīsū ayutti yojetabbā. Yebhuyyena hi cakkhāyatanādīni kassaci kadāci ekato uppajjanti. Tathā hi vuttam “**kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti**”tiādi (yama. aṭṭha. āyatanayamaka 18-21). Tasmā āyatanānam uppattikkamo tāva na yujjati, na pahānakkamo kusalābyākātānam appahātabbato, na paṭipattikkamo akusalānam ekaccaabyākātānañca appaṭipajjanīyato, na bhūmikkamo aḍḍhekādasannaṃ āyatanānam ekantakāmāvacarattā, itaresaṅca catubhūmipariyāpannattā, ekaccassa lokuttarabhāvato cāti. “**Ajjhattikesu hī**”ti etena ajjhattikabhāvena, visayābhāvena ca ajjhattikānam paṭhamam desetabbatam dasseti, tesupi paṭhamam desetabbesu pākaṭattā paṭhamataram cakkhāyatanam desitanti.

Tato ghānāyatanādīnīti ettha bahupakāratābhāvena cakkhusotehi purimataram adesetabbāni, saha vuttam asakkuṇeyyattā ekena kamena desetabbānīti ghānādikkamena desitānīti adhippāyo. Aññatthāpi hi desitesu na na sakkā codetuṃ, na ca sakkā bodhetabbāni na desetunti. Paccuppannārammaṇattā vā cakkhādīni paṭhamam vuttāni ārammaṇato supākaṭānīti, manāyatanam pana kiñci paccunnārammaṇam...pe... kiñci yāva navattabbārammaṇanti

pacchā vuttaṃ. Paccuppannārammaṇesupi upādārūpārammaṇāni cattāri paṭhamam vuttāni, tato bhūtarūpārammaṇam. Upādārūpārammaṇesupi dūratare dūre, sīghataram sīghaṇca ārammaṇasampaṭicchanaḍḍipānattham cakkhādīnam desanākkamo. Cakkhusotadvayañhi dūragocaranti paṭhamam vuttaṃ, tatrāpi cakkhu dūrataragocaranti sabbapaṭhamam vuttaṃ. Passantopi hi dūratare nadīsotam, na tassa sotapaṭiḥhātasaddam suṇāti. Ghānajivhāsipi ghānam sīghataravuttīti paṭhamam vuttaṃ purato ṭhapitamattassapi bhojanassa gandho gayhatīti. Yathāḥhānam vā tesam desanākkamo. Imasmiñhi sarīre sabbupari cakkhussa adhiṭṭhānam, tassa adho sotassa, tassa adho ghānassa, tassa adho jivhāya, tathā kāyassa yebhuyyato, mano pana arūpibhāvato sabbapacchā vutto. Taṃtaṃgocarattā tassa tassa anantaram bāhirāyatanāni vuttānīti vuttovāyamatthoti evampi imesam kamo veditabbo. Gocarō visayo etassāti **gocaravisayo**, mano. Kassa pana gocarō etassa visayo? Cakkhādīnam pañcannampi. **Viññāṇuppattikāraṇavavattḥānatoti** cakkhuviññāṇādīnam uppattikāraṇassa vavattḥitabhāvato savibhattibhāvato. Etena cakkhādīnantaram rūpādivacanassa ca kāraṇamāha.

515. Saṅgahitattāti gaṇanasāṅgahavasena saṅgahitattā. **Jātivasenāti** cakkhubhāvasamānatāvasena. **Paccayabhedo** kammādibhedo. Dānādīpāṇātipāṭādībhedaḥhinnassa hi kusalākusalakammassa, tassa ca saḥkārīkāraṇabhūtānam abhantarānam, bāhirānaṇca paccayānam bhedena cakkhāyatanam bhinnam visadisam hotīti. Nirayādiko, apadādīgatinānākaraṇaṇca **gatibhedo** gatīnam, gatīsu vā bhedoti katvā. Hatthiassādiko, khattiyādiko ca **nikāyabhedo**. Taṃtaṃsattasantānabhedo **puggalabhedo**. Yā cakkhādīnam vatthūnam anantappabhedatā vuttā, so eva hadayavattḥussa bhedo tādisabhedānātivattanato. Tato manāyatanassa anantappabhedatā yojetabbā. Yasmā jhānavirahitam nāma lokuttaram natthi, tasmā pañcannam jhānānam vasena aṭṭha lokuttaracittāni cattālīsam hontīti tāni ekāsītiyā lokiyacittesu pakkhipitvā āha **“ekavīsuttarasatappabhedāṇcā”**ti. **Vatthūti** cakkhādīvattho. Tappabhedena viññāṇam **anantappabhedam**. **Paṭipadā** dukkhāpaṭipadādi. **Ādi**-saddena jhānādhipatibhūmiārammaṇādīnam saṅgaho daṭṭhabbo. Nīlam nīlassa sabhāgam, aññam **visabhāgam**. **Paccayo** kammādi. Tatthāpi kusalasamuṭṭhānādītā, sītautusalasamuṭṭhānādītā ca bhedo veditabbo. **Ādisaddena** gatinikāyabhedo. **Sabhāvanānattabhedatoti** sukhā dukkhā adukkhamasukhāti evamādiko **sabhāvabhedo**. Cakkhusamphassajā sotasamphassajāti evamādikaṃ **nānattam**.

516. “Anāgamanato aniggamanato”ti saṅkhepena vuttamattham vivaritam **“na hi”**tiādi vuttaṃ. Pubbantāparantesu avijjamānasarūpattā udayato pubbe kutoci nāgacchanti, vayato ca uddham na katthaci gacchanti, vijjamānakkaṇepi ittarakālatāya aniccā dukkhā vipariṇāmadhammā. Tenāha **“atha kho”**tiādi. Sapariṇhandakiriyāvasena īhanam īhā, cintanavasena byāpāranam byāpāro, tattha byāpāram dassento āha **“na hi cakkhurūpādīnam evam hoti”**ti. Īham dassento **“na ca tāni”**tiādi. Ubhayampi pana īhā ca hoti byāpāro cāti uppaṭipāṭivacanam. **Dhammatāvāti** sabhāvo eva, kāraṇasamatthā vā īhābyāpārahītānam dvārādībhāvo **dhammatā**. Imasmiñca atthe **“ya”**nti etassa yasmāti attho. Purimasmiṃ sambhavanavisesanam yaṃ-saddo. “Suñño gāmoti kho, bhikkhave, channetaṃ ajjhattikānam āyatanānam adhivacana”nti (sam. ni. 4.238) vacanato **suññagāmo viya daṭṭhabbāni**. Annapānasahitanti gahite suññagāme yaṃ yadeva bhājanam parāmasīyati, tam tam rittakamyeva parāmasīyati, evam dhuvādībhāvena gahītāni yoniso upaparikkhiyamānāni rittakāneva etāni dissantīti. Tenāha **“dhuvāsubhasukhattabhāvavirahitattā”**ti. Cakkhādīdvāresu abhijjhādomanassuppādakabhāvena rūpādīni cakkhādīnam abhigātakānīti vuttāni. Ahisusumārappakkhīkukkurasiṅgālamakkaṭṭā **cha pāṇakā**. Visamabilākāsagāmasusānavanāni **tesam gocarā**. Tattha visamādiājḥāsayehi cakkhādīhi visamabhāvabilākāsagāmasusānasannissitasadisūpādīnadhammavanabhāvehi abhīramitattā rūpādīnam visamādisadisatā yojetabbā.

Iti āyatanānam vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Dhātuvitthārakathāvaṇṇanā

517. Cakkhussa viññāṇanti cakkhussa kāraṇabhūtassa viññāṇam. Kāmam rūpālokamanasikārādayopi tassa viññāṇassa kāraṇā, te pana sādḥāraṇakāraṇam, cakkhu asādḥāraṇanti asādḥāraṇakāraṇenāyam niddeso yathā bherisaddo, yavaṅkuroti. Tathā hi cakkhu puggalantarāsādḥāraṇam, nīlādisabbarūpasādḥāraṇaṇcāti sāmībhāvena niddiṭṭham.

Vidhatīti evam evaṇca tayā pavattitabbanti viniyuñjamānam viya uppādetīti attho. **Vidhatīti** ca dhātuvattho eva visiṭṭho upasaggena dīpīyatīti vināpi upasaggena **dhātūti** esa saddo tamattham vadatīti daṭṭhabbo. Kattukammabhāvakaraṇādḥikaraṇesu ca dhātusaddasiddhi hotīti pañcāpi te atthā vuttā. Lokuttarā dhātuyo saṃsāradukkham na vidahanti, aññadattho vidhamsentīti katvā **“lokiyā”**ti visesitam. **Vavatthitāti** avatthitā, aññamaññam vā asaṃkiṇṇā. **Suvaṇṇarajatādīdhātuyo** suvaṇṇādīnam bijabhūtā selādayo. **Yathāsambhavanti**

ettha keci “lokiyalokuttarāsu dhātūsu yo yo attho sambhavati, tadanurūpa”nti atthaṃ vadanti, tadayuttam “lokiyā hi dhātuyo”ti visesetvā vuttatā. Atthavasena cetam yathāsambhavaggahaṇaṃ katam, na dhātuvaseṇa. Kāmaṃ pañcapi atthā cakkhādīnaṃ sabbesaṃ icchitabbā, tathāpi cakkhādīsu yassa yassa dhammassa yadā kattuvacanicchā, na tadā kammabhāvo. Yadā pana kammavacanicchā, na tadā kattubhāvo. Evaṃ sesesupīti yathāsambhavaggahaṇaṃ. Tenāha “**iti cakkhādīsū**”tiādi.

518. Attano sabhāvaṃ dhārentīti dhātuyoti etthāpi dhātīti dhātūti padasiddhi veditabbā dhāraṇattho dhā-saddoti katvā. Kattuatthopi cāyaṃ purimena asadisō vidhānadhāraṇatthānaṃ bhinnasabhāvattā. Nissattasabhāvamattadhāraṇāṇca dhātusaddassa padhāno atthoti visuṃ vutto. **Dhātuyo viya dhātuyoti** ettha sīhasaddo viya kesarimhi niruḷhā purise selāvayavesu niruḷho dhātusaddo cakkhādīsū upacaritoti daṭṭhabbo. Nāṇaṇca ñeyyaṇca ñāṇaṇeyyāni, tesam avayavā tappabhedabhūtā dhātuyo **ñāṇaṇeyyāvayavā**. Tattha **ñāṇappabhedo** dhammadhātuekadeso, **ñeyyappabhedo** aṭṭhārasāpīti ñāṇaṇeyyāvayavamattā dhātuyo hontīti. Atha vā ñāṇena ñātabbo sabhāvo aviparīto dhātusaddena vuccamāno **ñāṇaṇeyyo**, na diṭṭhiādīhi viparītaggāhakehi ñeyyoti attho, tassa ñāṇaṇeyyassa **avayavā** cakkhādayo, visabhāgalakkhaṇāvayavesu rasādīsū niruḷho dhātusaddo tādīsesu aññāvayavesu cakkhādīsū upacaritoti daṭṭhabbo. Rasādīsū viya vā cakkhādīsūpi niruḷho eva. “**Nijjivamattassetam adhivacana**”nti etena nijjivamattapadatthe dhātusaddassa niruḷhatam dasseti. Cha dhātuyo etassāti **chadhāturo**. Yo loke purisoti dhammasamudāyo vuccati, so chadhāturo channaṃ pathavīdīnaṃ nijjivamattānaṃ sabhāvānaṃ samudāyamatto, na ettha jīvo vā puriso vā atthīti attho.

519. Cakkhādīnaṃ kamo pubbe vuttoti idhekekasmim tike tiṇṇaṃ dhātūnaṃ kamaṃ dassento āha “**hetuphalānupubbavavattānavasena**”ti. Hetuphalānaṃ anupubbavavattānaṃ hetuphalabhāvo eva, manodhammadhātūnaṇca manoviññāṇassa hetubhāvo yathāsambhavaṃ yojetabbo. Kiriyamanodhātu manoviññāṇassa upanissayakoṭiyā, vipākamanodhātu vipākamanoviññāṇassa anantarādīnāpi, itarassa sabbāpi upanissayakoṭiyā ca, dhammadhātu pana vedanādīkā saḥajātā saḥajātādīnā, asaḥajātā anantarādīnā, upanissayena, ārammaṇādīnā ca manoviññāṇassa paccayo hotīti dvārabhūtamanovasena vā. Dvārabhūtamanopi hi suttasu manodhātūti vuccatīti tassā vā manodhātuyā manoviññāṇassa hetubhāvo yathāsambhavaṃ yojetabbo. Tattha **hetūti** paccayo adhippeto, **phalanti** paccayuppannanti āha “**cakkhudhātū**”tiādi.

520. Sabbāsaṃ vasaṇāti yathāvuttānaṃ ābhādhātūādīnaṃ pañcatimsāya dhātūnaṃ vasena. Aparamatthasabhāvassa paramatthasabhāvesu na kadāci antogadhatā atthīti āha “**sabhāvato vijjamānāna**”nti.

Candābhāsūriyābhādikā vaṇṇanibhā evāti āha “**rūpadhātuyeva hi ābhādhātū**”ti. **Rūpadīpaṭibaddhāti** rāgavatthubhāvena gahetabbākāro subhanimittanti katvā “rūpādayo evā”ti avatvā paṭibaddhavacanaṃ vuttaṃ. Asatīpi rāgavatthubhāve kuslavipākārammaṇaṃ **subhadhātūti** dutiyo vikappo vutto. **Sesāti** manoviññāṇadhātusampayuttā. **Dhātudvayanirodhamattanti** manoviññāṇadhātūnaṃ nirodhamattaṃ catuttharuppacittuppadanirodhabhāvato. Tadaññaviññāṇanirodho viya hi viññāṇadhātumanodhātūnaṃ nirodho samāpattibalasiddhoti katvā dhātudvayaggahaṇaṃ.

“**Dhammadhātumatta**”nti idaṃ kāmādhātuyā dhammadhātupariyāpannattā vuttaṃ. **Kāmapaṭisaṃyuttoti** kāmarāgasampayutto, ārammaṇakaraṇena vā kāmaguṇopasaṃhito. **Yaṃ etasmim antareti** ye etasmim avīciparanimmitavasavattiparicchinne okāse. Ogāḷhā hutvā adhobhāge ca okāse carantīti **etthāvacarā**. Aññattha carantāpi yathāvutte eva ṭhāne pariyāpannāti **ettha pariyāpannā**.

Nekhammadhātu dhammadhātu eva vitakkapakke. **Sabbepi kusalā dhammāti** dānamayapuññakiriyato, sīlamayapuññakiriyato, pabbajjato ca paṭṭhāya yāva aggamaggādhiḡamā pavattā sabbepi anavajjadhammā. **Vihimsādhātu** cetanā, paraviheṭhanacchando vā. **Avihimsā** karuṇā.

Hīnāti hīlītā. **Paṇītāti** sambhāvītā. “Nātihīlītā nātisambhāvītā majjhimā”ti **khandhaniddese** āgatā hīnadukato eva nīharitvā **majjhimā** dhātu vuttāti veditabbā. **Ubhopīti** dhammadhātumanoviññāṇadhātuyo.

Viññāṇadhātu yadipi chaviññāṇadhātuvaseṇa vibhattā, tathāpi viññāṇadhātuggahaṇena tassa purecārikapacchācārikattā manodhātu gahitāva hotīti āha “**viññāṇadhātu cakkhuvīññāṇādisattaviññāṇadhātu saṅkhepoyevā**”ti. Anekesaṃ cakkhudhātūādīnaṃ, tāsū ca ekekissā nānappakāratāya nānādhātūnaṃ vaseṇa **anekadhātu nānādhātu loko** vuttoti āha “**aṭṭhārasadhātuppbhedamattamevā**”ti.

521. Cakkhusotaghānajivhākāyamanodhātumanoviññāṇadhātubhedenāti bahūsū potthakesu likhitam,

kesuci “cakkhusotaghānājivhākāyamanomanoviññādhātubhedena”ti. Tattha na cakkhādīnaṃ kevalena dhātusaddena sambandho adhippeto vijānanasabhāvassa pabhedavacanato. Viññādhātusaddena ca sambandhe kariyamāne dve manogahaṇāni na kātābāni. Na hi dve manoviññādhātuyō santi. Antarā vā manodhātugahaṇaṃ akatvā “cakkhu...pe... kāyamanoviññādhātumanodhātū”ti vattabbaṃ atulyayoge dvandasamāsābhāvato. Ayaṃ panettha pāṭho siyā “cakkhu...pe... kāyaviññāmanomanoviññādhātubhedena”ti. **Tassa** viññāssa yebhuyyena attavādino tassa ekamekassa attassa advayatāṃ, niccattaṅca pavedentīti anekātāniccatāpakāsanāṃ tesāṃ jīvasaññāsāmūhananāya hoti. Khandhāyatanadesanā **saṅkhepadesanā**, indriyadesanā **vitthāradesanā**, tadubhayaṃ apekkhitvā ayaṃ **anatisaṅkhepavitthārā** dhātudesanā. Abhidhamme vā **suttantabhājanīye** (vibha. 172 ādayo) vuttā dhātudesanā atisaṅkhepadesanā, ābhādhatuādīnaṃ anekadhātunādhātuantānaṃ vasena desetabbā ativitthāradesanā, tadubhayaṃ apekkhitvā ayaṃ anatisaṅkhepavitthārā.

Assa bhagavato. Saddhammatejasā vihatāṃ **saddhammatejavihatāṃ**.

522. Saṅkhatoti gaṇanato. **Jātitoti** cakkhubhāvasāmaññato. Atha vā **jātitoti** cakkhusabhāvato. Tenāha “**cakkhupasādo**”ti. **Vīsati dhammāti saṅkhaṃ gacchati** vedanādīnaṃ abhinditvā gahaṇato. **Sesakusalākusalābyākata viññānavasena**ti ettha abyākatapekkhāya sesaggahaṇaṃ, kusalākusalaṃ pana sabbaso aggahitamevāti.

523. Tā ca cakkhuvīññādhātuādayo **pañcapi**.

Purimehevāti anantarādīhi eva. Javanamanoviññādhātu pana javanamanoviññādhātuyā āsevanapaccayenāpi paccayo hotīti vuttovāyamattho. **Dhammadhātūti** pana saha jāto vedanādikkhandho adhippeto. Tenāha “**sahajāta...pe... paccayo hoti**”ti. **Avigatādīhīti** ettha **ādi**-saddena manoviññādhātuyā yathārahaṃ hetuadhipatikammavipākāhāriyājhanamaggapaccayabhāvo saṅgayhati. Tenāha “**bahudhā paccayo hoti**”ti. **Ekaccā ca dhammadhātu** sukhumarūpanibbānappakārā, yā ca sampayogānantarabhāvādīnaṃ abhāvena ārammaṇakaraṇe yogyā. Pañcadvārikavipākavajjanatthāṃ “**ekaccāya manoviññādhātuyā**”ti vuttaṃ, manodvārikā pana vipākāpi tadārammaṇabhūtā ekaccaṃ dhammadhātuṃ ārabba pavattatīti. Atha vā “**ekaccāya manoviññādhātuyā**”ti idaṃ sabbaṃ kāmāvacarakusalaṃ kāmāvacarakiriyaṃ abhiññādvayaṃ āruppadvayanti evarūpaṃ manoviññādhātuṃ sandhāya vuttaṃ, lokuttaramanoviññādhātuyā pana ekaccā dhammadhātu ārammaṇapaccayoti pākātoyamattho. Cakkhuvīññādhātuādīnaṃ cakkhādīnaṃ yathāvuttapaccayadhammato atirekepi paccayadhamme dassetuṃ “**na kevala**”ntīādī āradhāṃ. Tattha **ālokādayoti** āloko nāma sūriyālokādi. Tassa suttantanayena upanissayabhāvo veditabbo, evaṃ sesānīpi.

Vivaraṃ nāma visesato sotabilaṃ. **Vāyu** gandhūpasamharaṇakavāto. **Āpo** mukhe pakkhittaāhārassa temanakaudakaṃ. **Pathavī** kāyappasādassa nissayabhūtā pathavīdhātu. **Bhavaṅgamaṇaṃ** dvikkhattuṃ calitaṃ bhavaṅgacittaṃ. Sabbattha **manasikāro** āvajjanamanasikāro.

524. Avisesato daṭṭhabbākārassa vuccamānattā āha “**sabbā evā**”ti. Visesato vipassanāya bhūmivīcāro esoti “**saṅkhatā**”ti visesitaṃ. **Pubbantāparantavivittatoti** ettha “**pubbantonāma** atīto addhā, **aparanto** nāma anāgato. Ubhayattha ca saṅkhatā dhātuyō sabhāvavivittā anupalabbhamānasabhāvattā. **Pubbanto** vā sabhāvadhāmmassa udayo tato pubbe avijjamānattā. **Aparanto** vayo tato paraṃ abhāvato. Tasmā **pubbantāparantavivittatoti** pākābhāvato viddhamasābhāvato vuttaṃ hoti.

Bheritalaṃ viya cakkhudātu saddassa viya viññāssa nissayabhāvato. Ādāsatalādīsūpi eseva nayo. **Yantaṃ** nāma ucchuyantaṃ. **Cakkayaṭṭhīti** tilamanthaṃ āha. So hi acakkabaṇdhopi taṃsadīsātāya cakkayaṭṭhīteva vuccati, cakkabandhameva vā sandhāya tathā vuttaṃ. Imāhi ca upamāhi nijjīvāna. Bheritaladaṇḍādīnaṃ samāyoge, nijjīvānaṃ saddādīnaṃ viya nijjīvānaṃ cakkhurūpādīnaṃ samāyoge nijjīvānaṃ cakkhuvīññādhādīnaṃ pavattīti kāraṇaphalānaṃ dhātumattataṃ, kārakavedakavirahaṅca dasseti.

Purecarānucarā viyāti nijjīvassa kassaci keci nijjīvā purecarānucarā viyāti attho. Manodhātuyeva vā attano khaṇaṃ anativattantī attano khaṇa anativattantānaṃyeva cakkhuvīññādhādīnaṃ avijjamānāyapi purecarānucarābhisandhiyaṃ anantarapubbakālāparakālatāya purecarānucarā viya daṭṭhabbā.

Channañhi viññādhātūnaṃ ekajjhaṃ anekānantarapaccayābhāvato ekajjhaṃ uppattiabhāvo viya aññamaññānantarapaccayābhāvato anantaruppattipi natthi. Yadi siyā, chaḷārammaṇasannidhāne manasikāramantarenāpi chaḷārammaṇūpaladdhi siyā, na ca hoti, tasmā dassanādiānantaraṃ savanādīnaṃ abhāvo

viya manoviññādhātānantaram na dassanādīni, na ca dassanāḍianantaram manoviññādhātu hoti. Tattha bhavaṅgassa, dassanādīnañca bhinnārammaṇatāya manoviññādhātānantaram dassanādīni, dassanādīnaṃ anantarañca savanādīni na uppajjantīti yuttametaṃ. Dassanādīnaṃ, pana santīramaṇassa ca abhinnavisayatāya dassanāḍianantaram na manāviññādhātu hotīti ayuttanti? Nayidamevaṃ niyatāniyatavisayānaṃ bhinnavisayabhāvupapattito. Yadi ca dassanāḍianantaram kāci viññādhātu uppajjeyya, sāpi dassanāḍidvāratāya dassanāḍiviññādhātu eva siyā, na manoviññādhātu, tato ca dassanāḍikiccavidhuraṃ cintanaṃ manananti manodvārapavattānaṃ mananakiccāpariccāgo viya dassanaviññādhātuyā dassanakiccāpariccāgo āpajjati. Tathā tadanantarassāti sabbāyapi dassanaviññābhāvato ca viññāṅkāyā na bhaveyyuṃ.

Yathā pana manoviññādhātānantaram manodhātu, tato cakkhuviññāḍīni, evaṃ dassanaviññādhātānantaram manodhātu, tato sotaviññāḍīni hontīti ce? Na, manodhātuyā dassanadhātubhāvappasaṅgato. Yathā hi manaso nibbisesāvattā mananamattatāya manodhātu, evaṃ dassanassa nibbisesāvattā dassanamattatāya dassanadhātu siyā. Tañca cakkhūviññāṅgaṃ rūpavisayanti saddādivisayābhogābhāvato savanaviññāḍīnaṃ asambhavo. Tato ca rūpārammaṇapasutameva viññāṅgaṃ siyā manoviññāṅgaṃ viya dassanaviññāḍīnaṃ samānavatthubhāvappasaṅgato, aññavatthusannissitañca viññāṅgaṃ na siyā, na cetam yuttam. Tasmā sukhadukkhānaṃ viya upekkhā cakkhuviññāḍīnaṃ, manoviññāṅgaṃ ca byavadhāyikā **manodhātu** daṭṭhabbā, na cassā upekkhāya viya adukkhamasukhatā adassanāḍiamanantā, ata kho mananakiccāvisesato manoviññāṅgasabhāgatā. Mano hi hadayavatthumhi vattamāno aññavatthusannissitānaṃ viññāṅgaṃ visayaṃ dassetvā nivattamāno aggī viya usumamatte mananamatte thatvā nivattati, aññavatthusannissitaviññāṅganirodhe ca uṭṭhahanto aggī viya usumamatte uṭṭhahati. Paccayānurūpapavattikāni ca mananamattāni manoviññādhātuyā antāni hontī. Paṭighasaññāsahagatānañhi pañcannaṃ viññāṅgaṃ indriyārammanapaṭighātajātāya abhinipātamatkiccaṃ, mananalakkhaṇindriyasamuppānassa ca manoviññāṅgaṃ visayavicintanāsambhūtatāya tadanurūpācintanā. Tasmā abhinipātappaccayapaṭighaṭṭanānighamsabalena bhavaṅgalakkhaṇaṃ cittaṃ calanāvattamā hutvā nivattamānaṃ cintanāvisesavirahato abhinipātānugaṇaṃ cintanāvasānaṃ mananamattam uppādeti.

Dassanādīpi abhinipātamatam dutiyaṃ khaṇaṃ anativattamānaṃ attānugaṇaṃ cintanāmananasamaññāvīrahato dassanāḍiabhinipātavisēsavicitam cittabhāvādinā samānaṃ cintanāḍimananamattam aññavatthusmiṃ nibbatteti, tasmā vatthukiccehi tam manoviññāṅkāyasaṅgahitāpi manodhātu manodvāranikkhamapavesabhūtā ārammaṇantare dvārantaramanasikāratābhisayasampaṭicchābhāvena pañcannaṃ viññādhātūnaṃ yathākkamaṃ purecarā, anucarāti ca vuttā. Sā paṇāyaṃ satipi viññāṅgabhāve manaso sambhūya viṣiṭṭhamanānakiccābhāvato dhātubhāvasamaññena manomattā dhātu **manodhātūti** vuccati.

Yathāvutteneva ca hetunā matta-saddalopaṃ katvā viññāṅgaṭṭhayogato manomattam viññāṅgānti manoviññāṅkāyasaṅgahopi cassā yujjati eva. Aññaviññāṅgehi pana dvārārammaṇehi ca visesanattham “manodhātū”ti vuttāti. **Manoviññāḍadhātūti** pana viññāḍadhātuvīsēsaṃ manogahaṇaṃ. Dhātuvīsēsanatthe ca manoviññāḍaggahaṇe viññāḍavisēsaṃ dvārābhūtamānodassanamevāti dvārasamaññārahattā na manodhātūti vuccati. Tañhi manodvārantogadham, na ca dassanāḍipurecarānucaranti manaso viññāḍadhātu, manaso viññāṅgānti ca manodvārasamaññārahamaṃ, savīsēsañca tassa manānakiccaṃ, viññāḍakiccañcāti mattasaddassa lopamantarena “manoviññāṅga”nti, nijjīvabhāvavibhāvanattham “manoviññāḍadhātū”ti ca vuccatīti.

Sallamiva sūlamiva tividhadukkhātāsamāyogato **daṭṭhabbo**. **Vedanāsallasūlayogāti** vedanāsānkhātāsallasūlayogato. **Āturā viyāti** tena āturibhūtā puggalā viya. Āsāyeva dukkham **āsādukkham**, āsāvighātam dukkham vā. Saññā hi asubhādikampi subhādito sajjānantī āsaṃ, tassā ca vighātam āsāsitasubhādiasiddhiyā janēti. Vanamigo tiṇapurisaṃ purisoti gaṇhanto **ayathābhūccanimittagāhako**, tathā saññāpīti āha “**vanamigo viyā**”ti. Kammāpadhānā sañkhārāti “**paṭisandhiyam pakkhipanato**”tiādi vuttam. **Jātidukkhānubandhatoti** attanā nibbattiyamānena jātidukkhena anubandhatā. Bhavapaccayā jāti hi jātidukkhanti. Padumaṃ viya dissamānaṃ khuracakkaṃ viya rūpampi itthiāḍibhāvena dissamānaṃ nānāvīdhupaddavaṃ janeti. Sabbe anattā rāgādayo, jātiādayo ca visayabhūtā, anupasantā, sappātibhayā cāti. Tappaṭipakkhabhūtattā **asañkhātā dhātu amatādito** daṭṭhabbā.

Vavatthānābhāvo “idameva imassa ārammaṇa”nti niyamābhāvo, tena yathā araññamakkāṭo kenaci anivārito gahitaṃ ekaṃ rukkhāsākhamaṃ muñcitvā aññaṃ gaṇhāti, tampi muñcitvā aññanti katthaci anavaṭṭhito paribbhamati, evaṃ gahitaṃ ekaṃ ārammaṇaṃ muñcitvā aññaṃ, tampi muñcitvā aññanti anavaṭṭhitatā, ārammaṇaṃ aggahetvā pavattitūṃ asamattatā ca makkaṭasamānatāti dasseti. Aṭṭhivedhavidhohi uppatham

anugacchanto duṭṭhasso **assakhaḷuṅko**. **Yatthakāmanipātītōti** yattha katthaci icchitārammaṇe nipātibhāvato. Nānāvesadhārī **raṅganaṭo**.

Āyatanadātuniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti pannarasamaparicchedavaṇṇanā.

16. Indriyasaccaniddesavaṇṇanā

Indriyavithhārahakathāvaṇṇanā

525. Bāvīsatīti gaṇanaparicchedo. **Indriyānīti** paricchinnadhammanidassanaṃ. **Cakkhundriyanti**ādi tesam sarūpadassanaṃ. Tattha cakkhudvāre indaṭṭhaṃ kāreti cakkhudvārabhāve taṃdvārikehi attano indabhāvaṃ paramissarabhāvaṃ kārayatīti **cakkhundriyaṃ**. Tañhi te rūpaggahaṇe attānaṃ anuvatteti, te ca taṃ anuvattanti. Sesesupi eseva nayo. Tasmā sotaghānajivhākāyadvāre indaṭṭhaṃ kāretīti. **Kāyindriyaṃ**. Vijānanalakkhaṇe indaṭṭhaṃ kāretīti **manindriyaṃ**. Itthibhāvalakkhaṇe, parisabhāvalakkhaṇe, anupālanalakkhaṇe, sukhālakkaṇe, dukkhalakkhaṇe, somanassalakkhaṇe, domanassalakkhaṇe, upekkhālakkhaṇe, adhimokkhalakkhaṇe, paggahalakkhaṇe, upaṭṭhānalakkhaṇe, avikkhepalakkhaṇe, dassanalakkhaṇe, anaññātaṃ ñassāmīti pavatte jānanalakkhaṇe, ñātānaṃ eva dhammānaṃ puna ājānane aññātāvibhāve indaṭṭhaṃ kāretīti **aññātāvindriyaṃ**.

Vijāniyāti vijāneyya. **Bhūmito cāti ca**-saddo avuttasampipaṇḍanattho, tena tāvatvaṃ saṅgaṇhāti, taṃ pana tāvatvaṃ parato vaṇṇayissāma. Asammasanupagānampi atthibhāvato daṭṭhabbatā idha na gahitā.

Pubbabhāgeti ariyamaggato pubbabhāge. **Anaññātanti** na aññātaṃ na adhigataṃ. Niccatāya natthi etassa mataṃ bhaṅgo, na vā etasmiṃ adhigate maraṇanti amataṃ, pajjitabatto padañicāti **amatapadaṃ** nibbānaṃ. **“Evaṃ paṭipannassa uppajjanato”**ti etena pubbabhāgavasenetam indriyaṃ evaṃ voharīyatīti dasseti. **Ājānanatoti** paṭhamamaggena diṭṭhamariyādaṃ anatikkamitvā vā jānanato. Yena taṃsamaṅgipuggalo, taṃsampayuttadhammā vā aññātāvino honti, so aññātāvibhāvo pariniṭṭhitakiccajānanakhīṇāsavassa bhāvabhūto hutvā uppattito **“khīṇāsavassa uppajjanato”**ti vuttaṃ.

Līṅgeti gameti ñāpefīti līṅgaṃ, līṅgīyati vā etenāti līṅgaṃ. Kiṃ līṅgeti, kiṃ vā līṅgīyatīti? Indaṃ, indo vā. Indassa līṅga indalīṅgaṃ, indalīṅgassa attho taṃsabhāvo **indalīṅgaṭṭho**, indalīṅgameva vā indriyasaddassa atthoti **indalīṅgaṭṭho**. Sajjitaṃ uppāditanti siṭṭhaṃ, indena siṭṭhaṃ **indasiṭṭhaṃ**. **Juṭṭhaṃ** sevitaṃ. Kammasaṅkhātassa indassa līṅgāni, tena ca siṭṭhānīti kammajāneva yojetabbāni, na aññāni, te ca dve atthā kamme eva yojetabbā, itare ca bhagavati evāti āha **“yathāyoga”**nti. **Tenāti** bhagavato, kammassa ca indattā. **Etthāti** etesu indriyesu. **Ullīṅgenti** ñāpentī pakāsentī phalasampattivipattīhi kāraṇasampattivipattīavabodhato. **“So taṃ nimittaṃ āsevatī”**tiādīsu (a. ni. 9.35) gocarakaṇānampi āsevanā vuttāti āha **“kānici gocarāsevanāyā”**ti. Tattha sabbesaṃ gocarikātabbattepi **“kānici”**ti vacanaṃ avipassitabbānaṃ bahulaṃ manasikaraṇena anāsevanīyattā. Paccavekkhanāmattameva hi tesu hotīti. **“Tassa taṃ maggaṃ āsevatō”**tiādīsu (a. ni. 4.170) bhāvanā āsevanāti vuttāti bhāvetabbāni saddhādīni sandhāyāha **“kānici bhāvanāsevanāyā”**ti.

Ādhipaccaṃ indriyapaccayabhāvo. Asatīpi ca indriyapaccayabhāve itthipurisindriyānaṃ, attano attano paccayavasena pavattamāne taṃsahitasantāne aññākārena appavattamānehi līṅgādīhi anuvattanīyabhāve ādhipaccaṃ. Imasmiṃ ca atthe indanti parimissariyaṃ karonticceva **indriyāni**. Cakkhādīsu dassītena nayena aññesaṅca jīvitādīnaṃ tadanuvattīsu ādhipaccaṃ yathārahaṃ yojetabbaṃ.

Amohoyeva na viṣuṃ cattāro dhammā, tasmā tassa saṅkhārakkhandhakathāyaṃ vibhāvītāni lakkhaṇādīni tesaṅca vedītabbānīti adhippāyo. **Sesāni tattha** khandhaniddese lakkhaṇādīhi **arūpeneva āgatāni**.

526. Sattānaṃ ariyabhūmiṇipāṭilābho bhagavato desanāya sādharmaṇaṃ, padānaṅca payoṇanti āha **“ajjhataḍḍhamme pariññāyā”**tiādī. Aññesampi indriyānaṃ attabhāvapariyāpannatāya satīpi attabhāvapaññāpanāya mūlabhāvato cakkhādīnaṃ sātīsayā attabhāvapariyāpannāti vuttaṃ **“attabhāvapariyāpannāni cakkhundiyādīni”**ti (vibha. aṭṭha. 219). **Abhidhammaṭṭhakathāyaṃ** itthipurisindriyānantaraṃ jīvitindriyadesanākkamo vuttoti idhāpi **“tato jīvitindriya”**nti vuttaṃ. Taṃ indriyayamakadesanāya (yama. 3.indriyayamaka.1 ādayo) sameti. **Indriyavibhaṅge** (vibha. 219 ādayo) pana

manindriyānantaram jīvitindriyaṃ vuttaṃ, taṃ purimapacchimānaṃ ajjhāttikabāhirānaṃ anupālakabhāvāḍipānatthaṃ tesa majjhe vuttanti veditabbaṃ. **Yañca kiñci vedayitaṃ, sabbam taṃ dukkhaṃ.** Yāva ca duvidhattabhāvānupālakassa jīvitindriyassa pavatti, tāva dukkhabhūtaṃ etesaṃ vedayitānaṃ anivattīti nāpanatthaṃ, tena ca cakkhādīnaṃ dukkhānubandhatāya pariññeyyataṃ nāpeti. **Paṭipattidassanattanti** pubbabhāgapaṭipattidassanattathaṃ. **Tassevāti** anaññātaññassāmītiindriyasēva. **Tato anantaram bhāvetabbattāti** bhāvanāmaggasampayuttaṃ aññindriyaṃ sandhāya vuttaṃ. Dassanāntarā hi bhāvanāti.

Bhedoti idha sabhāvato bhedo adhippeto, na bhūmipuggalādivasenāti āha “**sesānaṃ abhedo**”ti. Nanu ca jīvitindriyassa anupālanalakkhaṇaṃ sabhāvo, tenassa duvidhassāpi abhedoti? Saccametam, tassa pana rūpārūpasabhāvakato bhedo gahito, na evaṃ sesānaṃ koci bhedo atthīti tesam abhedoti bhedābhāvo vutto. Nanu cettha vedanā, paññā ca bhindivā vuttāti? Na, yathā desitesu bāvīsatiyā indriyesu bhedābhedassa adhippetattā.

527. Cakkhundriyādīnaṃ satipi purejātādipaccayabhāve indriyapaccayabhāvena sādhetabbameva kiccaṃ **kiccanti** vuttaṃ tassa anaññasādhāraṇattā, indriyakathāya ca adhiatattā. Attano tikkhamandādiākāro attākāro, tassa anuvattāpanaṃ **attākārānuvattāpanaṃ**. Tenāha “**tikkhamandādisaṅkhātaattākārānuvattāpana**”nti. Atha vā tikkhamandādisaṅkhātaṃ ca attākārassa ca anuvattāpanaṃ **tikkha...pe... vattāpanaṃ**. Visuṃ attākāraggahaṇena cettha rūpāvabhāsanādikassa saṅgaho daṭṭhabbo. Cakkhundriyassa hi rūpābhīhananayogyatāsāṅkhāte rūpāvabhāsanāsāmatthiye asati na kadācīpi cakkhuvīññānaṃ dassanakiccaṃ sambhavati. Esa nayo sotindriyādisupi. Pubbaṅgamabhāvena manindriyassa **vasāvattāpanaṃ** hoti, na aññesaṃ. Taṃsāmpayuttāni hi indriyāni tabbasēva hutvā attano attano indriyakiccaṃ sādheti cetasiabhāvato, na tesam vasena manindriyaṃ. Ayañhissa pubbaṅgamatā. Sabbattha ca indriyapaccayabhāvena sādhetabbanti adhiakāro anuvattānti daṭṭhabbo. Satipi anuppādane, anupattambhane ca tappaccayānaṃ tappavattane nimittābhāvo **anuvīdhānaṃ**.

Chādetvā pharivā uppajjamānā sukhadukkavedanā sahaḍātadhamme abhibhavivā ajjottharivā sayameva pākāṭā hoti, sahaḍātadhammā ca tassā vasena sukhadukkabhāvappatā viya honṭīti āha “**yathāsakaṃ oḷārikākārānupāpana**”nti. Asantassa, apaṇṭissapi akusalatābbipākādisāmpayuttassa yathārahaṃ **majjhāttākārānupāpanaṃ** yojetabbaṃ. Samānāḍītiyehi vā sukhadukkhehi **santapaṇṭitākārānupāpanaṃ** daṭṭhabbaṃ. **Paṭipakkhābhībhavananti** assaddhiyāḍipāṭipakkhābhībhavanaṃ. **Pasannākārādāti** pasannapaggaḍitaupaṭṭhitasamāhitadassanākārānupāpanaṃ yathākkamaṃ saddhādīnaṃ. **Byāpādātī ādi**-saddena uddhambhāḍiyasāmyojanāni gahitāni. Maggasāmpayuttasēva ca aññindriyassa kiccaṃ dassitaṃ. Teneva ca phalasāmpayuttassa taṃtaṃsaṃyojanappaṭippassaddhipahānākkicatā dassitā hotīti. Katasabbakiccassa aññātāvīndriyaṃ aññassa kātabbassa abhāvā amatābhīmukhameva tabbhāvapaccayo ca hoti, na itarāni viya kiccantarapasutaṃ. Tenāha “**amatābhīmukhabhāvapaccayatā cā**”ti.

528. Bhūmito vinicchayo uttānattho eva. Etthāha – kasmā pana ettakeneva indriyāni vuttāni, etāni eva ca vuttānti? Ādhipaccatthavasena, **ādhipaccaṃ** nāma issariyanti vuttamevetaṃ. Tayidaṃ ādhipaccaṃ attano attano kicca, phale cāti aññesampi sabhāvādhāmmānaṃ kasmā na labbhati? Paccayādhīnavuttikā hi paccayuppannāti siyā phalāhetudhammesu anuvattanānuvattanīyatāti? Saccametam, tathāpi atthi tesam viseso. Svāyaṃ “cakkhuvīññāḍippavattiyāñhi cakkhādīnaṃ siddhamādhīpacca”ntiādīnā (vibha. aṭṭha. 219) **aṭṭhakathāyaṃ** dassitoyeva. Apica khandhapaṇṭicake yāyaṃ sattapaññanti, tassā visesanissayo “cha ajjhāttikāni āyatanāni”ti tāni tāva ādhipaccattaṃ upādāya “cakkhundriyaṃ...pe...manindriya”ntiādīto (vibha. 219) vuttāni. Svāyaṃ attabhāvo imesaṃ vasena “itthī puriso”ti samaññaṃ labhatīti dassanattam bhāvādvayaṃ. Tayīme upāḍinnādhāmmā yena dhammena pavattanti, ayaṃ so dhammo tesam ṭhitihetūti dassanattam jīvitindriyaṃ. Svāyaṃ sattaññīto dhammapuñjo pabandhavasena pavattamāno imāhi vedanāhi saṃkilissatīti dassanattam vedanāpaṇṭicakaṃ. Tato visuddhikāmānaṃ vodānasambhāradassanattam saddhāḍipāṇṭicakaṃ. Sambhavavodānasambhārā imehi visujjanti, visuddhipattā niṭṭhitakiccāva honṭīti dassanattam anaññātaññassāmītiindriyādīni tīni vuttāni. Sabbattha “ādhipaccattaṃ upādāyā”ti padaṃ yojetabbaṃ. Ettāvātā adhippetatthasiddhīti aññesaṃ aggaṇaṃ.

Atha vā pavattinivattīnaṃ nissarāḍidassanattampi etāniyeva vuttāni. Pavattiyā hi visesato mūlanissayabhūtanī cha ajjhāttikāyatanāni. Yathāha “chasu loko samuppanno”tiādī (su. ni. 171). Tassa uppatti itthipurisindriyehi visabhāḍavattusarāḍānimittehi yebhuyyena sattaḍāyassa abhinibbatti. Vuttañhetam “tiṇṇam kho, mahārāja, sannipatā gabbhassa avakkanti hoti mātā ca utunī hoti, gandhabbo ca paccupaṭṭhito hoti, mātāpitaro ca sannipatīti honṭī”tiādī (ma. ni. 1.408; mī. pa. 4.1.6). Avaṭṭhānaṃ jīvitindriyena tena anupāletabbato. Tenāha “āyu ṭhiti yapanā yāpanā”tiādī (dha. sa. 19). Upabhogo vedanāhi. Vedanāvasena hi itṭhāḍisabbavisayūpabhogo. Yathāha “vedayati vedayatīti kho, bhikkhave, tasmā vedanāti vuccatī”ti (ma. ni. 1.450). Evaṃ pavattiyā

nissayasamuppādaṭṭhitisambhogadassanattaṃ cakkhundriyaṃ yāva upekkhindriyanti cuddasindriyāni desitāni. Yathā cetāni pavattiyā, evaṃ itarāni nivattiyā. Vivatṭasannissitena hi nibbattitāni saddhādāni pañcindriyāni nivattiyā nissayo. Uppādo anaññātāññassāmītindriyena tassa nivattivasena paṭhamam uppañjato. Avatṭhānam aññindriyena, upabhogo aññātāvindriyena aggaphalasangamapabhogato. Khīṇāsavāhi visavitāya nibbutisukham paribhujjanti. Evampi etāni eva indriyāni desitāni. Ettāvata yathāhippetatthasiddhito aññesaṃ aggaṇaṃ. Imināva nesam desanākkamopi samvaṇṇitoti veditabboti.

Indriyaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Saccavittthārahakathāvaṇṇanā

529. Ariyasaddena visesaṃ akatvā kevalam saccasaddena uddhiṭṭhānipi ariyasaccāni evāti dassento “**saccānīti cattāri ariyasaccāni**”ti āda. Samāññajotana hi visese avatiṭṭhanti, visesatthina ca viseso anupayujjibboti. Ariyasaccesu vā vicāritesu itarānipi atthato vicāritāneva hontīti vipassanāya ca bhūmibhūtāni, ariyasaccānevāti ca katvā “**saccāni**”ti uddharitvāpi “**cattāri ariyasaccāni**”ti vuttaṃ.

Sāsanakkamoti ariyasaccāni vuccanti, ariyasaccadesanā vā. Sakalañhi sāsaṇaṃ bhagavato vacanaṃ saccavinimuttaṃ natthi pavattinivattitadubhayahetusandassanavasena pavattanato. Tasmā saccesu kamati, silasamādhipaṇmāsānkhatam vā sāsaṇaṃ etesu kamati, pariññādikiccasādhana vasena pavattati, tasmā kamati etthāti kamo, kiṃ kamati? Sāsaṇaṃ. Sāsaṇassa kamo “**sāsanakkamo**”ti saccāni sāsaṇappavattiṭṭhānāni vuccanti, taṃdesanā ca tabbohārenāti.

Tathāti taṃsabhāvā dukkhādisabhāvā. **Avitathāti** amuśāsabhāvā bādhanādibhāvena bhūtasabhāvā. **Anaññathāti** aññākārahitā abādhanādīkāravivittā. Dukkhadukkhatātanimitatāhi adhiṭṭhitatā **pīḷanaṭṭho**. Samecca sambhūya paccayehi katabhāvo **saṅkhataṭṭho**. Dukkhadukkhatātanimitatāhi paridhanaṃ, kilesadāhasamāyogo vā **santāpaṭṭho**. Jarāya, maraṇena cāti dvedā vipariṇāmetabbaṭā **vipariṇāmaṭṭho**. Ettha ca pīḷanaṭṭho dukkhassa saraseneva āvibhavanākāro, itare yathākkamaṃ samudayamagganīrodhadassanehi āvibhavanākārāti ayaṃ catunnampi viseso. Tatrābhinandanavasena byāpitvā ūhanaṃ rāsikaraṇaṃ dukkhassa nibbattanaṃ **āyūhanaṃ** ākāraṃ byāpanatthattā. Āgacchati samudayatoti vā āyaṃ, dukkhaṃ, tassa ūhanaṃ pavattanaṃ **āyūhanaṃ**, ayaṃ saraseneva āvibhavanākāro. Nidadāti dukkhanti **nidānaṃ**, “idaṃ taṃ dukkha”nti sampañcchāpentam viya samuṭṭhāpetīti attho. Ayaṃ **nidānaṭṭho** dukkhadassanena āvibhavanākāro. Saṃsāradukkheṇa saṃyojanaṃ **saṃyogaṭṭho**. Maggādhigamanavāraṇaṃ **palibodhaṭṭho**. Ime ca saṃyogapalibodhaṭṭhā nirodhamaggadassanehi āvibhavanākārā. Nissaranti sattā ettha, sayameva vā nissaṭṭam viṣaṃyuttaṃ sabbasaṅkhatehi sabbūpadhipaṭṭhānissaggabhāvatoti **nissaraṇaṃ**. Ayamassa sabhāvena āvibhavanākāro, itare vivekāsaṅkhātāmatatā, samudayakkharaapaccayaavināsītā vā samudayamaggadukkhadassanena āvibhavanākārā.

Saṃsārato niggamaṇaṃ **niyyānaṃ**. Ayamassa sarasena āvibhavanākāro. Paribodhūpacchedanena nibbānādhigamova nibbānanimitatā maggassa **hetuṭṭho**. Paññāpadhānattā cassa nibbānadassanaṃ, catusaccadassanaṃ vā **dassanaṭṭho**. Catusaccadassane, kilesadukkhasantāpavūpasamane ca ādhipaccaṃ karonti maggadhammā sampayuttadhammesūti so maggassa **ādhipateyyaṭṭho**. Visesto vā ālambanādhipatibhūtā maggadhammā honti “maggādhipatino”ti (dha. sa. tikamātikā 16) vacanatoti so tesam ākāro **ādhipateyyaṭṭho**. Ete hetudassanādhipateyyaṭṭhā samudayanīrodhadukkhadassanehi āvibhavanākārā. Evamādi āhāti sambandho. **Abhisamayattoti** abhisametabbaṭṭho. Abhisamayassa vā visayabhūto attho abhisamayattoti. Atha vā abhisamayassa pavattiākāro **abhisamayattoti**. So cettha abhisametabbena pīḷanādinā dassitoti daṭṭhabbo.

530. Kucchitam khaṃ **dukkhaṃ**, gārayhaṃ hutvā asāranti attho.

“**Samāgamo sameta**”ntiādīsu kevalassa **āgamasaddassa**, **eta**-saddassa ca payoge saṃyogatthassa anupalabbhanato, **saṃ**-saddassa ca saṃyoge upalabbhanato “**saṃyogaṃ dīpeti**”ti āha anwayato, byatirekato ca tadatthajotakatāsiddhito. **Uppannaṃ uditanti** etthāpi eseva nayo. **Aya**-saddo gatiatthe siddho hetusaddoviya kāraṇaṃ dīpeti. Attano phalanipphādanena ayati pavattati, eti vā etasmā phalanti **ayoti**, **saṃyoge uppattikāraṇaṃ samudayoti**. Ettha viṣuṃ payujjamaṇāpi upasaggasaddā sadhātukaṃ saṃyogatthaṃ, uppādatthaṇca dīpenti, kiriyāvisesakattāti veditabbā.

“**Abhāvo ettha rodhassāti nirodho**”ti etena nibbānassa dukkhavivittabhāvaṃ dasseti. **Samadhigate** tasmim

tadadhigamato puggalassa rodhābhāvo pavattisaṅkhātassa rodhassa paṭipakkhabhūtāya nivattiyā adhigatattāti. Etasmiṅca atthe abhāvo etasmiṃ rodhassāti **nirodho** icceva padasamāso. Dukkhabhāvo panettha puggalassa, na nibbānasseva. Anuppādo eva nirodho **anuppādanirodho**. Āyatim bhavadīsu appavatti, na pana bhaṅgoti bhaṅgavācakaṃ nirodhasaddaṃ nivattetvā anuppādavācakaṃ gaṇhāti. Etasmiṃ atthe kāraṇe phalūpacāraṃ katvā nirodhapaccayo nirodhoti vutto.

Paṭipadā ca hoti puggalassa dukkhanirodappattiyā. Nanu ca sā eva dukkhanirodappattīti tassā eva sā paṭipadāti na yujjattīti? Na puggalādhigamassa pattibhāvena, yehi so adhigacchati, tesam kāraṇabhūtānaṃ paṭipadābhāvena ca vuttattā. Sacchi kiriyāsacchikaraṇadhammānaṃhi aññatthābhāvepi puggalasacchikiriyādhammabhāvehi nānattaṃ katvā niddeso katoti. Atha vā yaṃ dukkhanirodhappattiyā niṭṭhānaṃ phalaṃ, sayañca dukkhanirodhappattibhūtaṃ, tassa abhisamayabhūtāya dukkhanirodhappattiyā paṭipadatā daṭṭhabbā.

531. Buddhādayo ariyā paṭivijjhantīti ettha paṭividdhakāle pavattaṃ buddhādivohāraṃ “agamā rājagahaṃ buddho”tiādīsu (su. ni. 410) viya bhāvini bhūte viya upacāroti purimakālepi āropetvā “buddhādayo”ti vuttaṃ. Te hi buddhādayo catūhi maggehi paṭivijjhantīti. **Tasmā ariyasaccānīti vuccantīti** ettha ariyapaṭivijjhantābāni saccāni ariyasaccānīti purimāpade uttarapadalopo ariyasaccānīti vuccantīti attho. Tathāgatena hi sayam adhigatattā, paveditattā, tato eva ca aññehi adhigamanīrattā tāni tassa hontīti. **Ariyabhāvasiddhitopīti** ettha ariyasādhakāni saccāni ariyasaccānīti pubbe viya uttarapadalopo daṭṭhabbo. **Ariyāni saccānītipīti** ettha avitathabhāvena araṇiyattā adhigantabbattā ariyāni, ariyasamaññā vā avisaṃvādake avitathe niruḥhā daṭṭhabbā.

532. Bādhanalakkhaṇanti ettha dukkhadukkhatanimittabhāvo, udayavayaṭṭipīlitaṃbhāvo vā bādhanam. Bhavadīsu jātiādivasena, cakkhurogādivasena ca anekadā dukkhassa pavattanameva puggalassa santāpanam, tadassa kiccaṃ rasoti **santāpanarasam**. Pavattinivattīsu saṃsāravimokkhesu pavatti hutvā gayhattīti **pavattipaccupaṭṭhānam**. Pabhavati etasmā dukkhaṃ nibbattati, purimabhāvena pacchimabhāvo ghaṭito saṃyutto hutvā pavattatīti **pabhāvo**. “Evampi taṇhānusaye anūhate, nibbattati dukkhamidaṃ punappuna”nti (dha. pa. 338; netti. 30) evaṃ punappunaṃ uppādanam **anupacchedakaraṇam**. Bhavanissaraṇanivāraṇam **palibodho**. Taṇhakkhayādibhāvena sabbadukkhasantatā **santi**. **Accutirasanti** accutisampattikaṃ acavanakiccaṃ vā. **Kiccanti** ca cavanābhāvam kiccamaiva katvā pariyaṃ vuttaṃ, acavanañcassa sabhāvāpariccajanaṃ avikāritā daṭṭhabbā. Pañcakkhandhanimittasuññatāya aviggahaṃ hutvā gayhattīti **animittapaccupaṭṭhānam**. Anusayasamucchindanena saṃsāracārakato niggamanūpāyabhāvo **niyyānam**. Sabbakilesānam anuppādanirodhanam **kilesappahānakaraṇam**. Nimittato, pavattato ca cittassa vuṭṭhānam hutvā gayhattīti **vuṭṭhānapaccupaṭṭhānam**.

533. Asuvaṇṇādi suvaṇṇādi viya dissamānam **māyāti** vatthusabbhāvā tassā viparītā vuttā. Udaṃ viya dissamānaṃ pana **marīci** upagatānam tucchā. Vatthumattampi tassā na dissatīti **visaṃvādikā** vuttā. Marīcimāyāattavidhuro bhāvo **tacchāviparītabhūtabhāvo**. **Ariyāñāṇassāti** ariyassa avitathaggāhākassa ñāṇassa, tena paṭivedhañāṇam viya paccavekkhaṇañāṇampi gahitaṃ hoti. Tesam gocarabhāvo paṭivijjītabbatā, ārammaṇabhāvo ca daṭṭhabbo. **Aggilakkhaṇam** uṇhattam. Tañhi katthaci kaṭṭhādiuppādānabhede visaṃvādakaṃ, viparītam, abhūtam vākadācīpi na hoti. “Jātidhammā jarādhammā, atho maraṇadhammino”ti (a. ni. 3.39; 5.57) evaṃ vuttā jātiādikā **lokapakati**. Ekaccānam tiracchānānam tiriyaṃ dīghatā, manussādīnam uddham dīghatā, vuddhiniṭṭham pattānam puna avaḍḍhananti evamādikā ca **lokapakati**ti vadanti. Tacchāviparītabhūtabhāvesu pacchimo **tathatā**. Paṭhamo **avitathatā**, majjhimo **anaññatattāti** ayametesam viseso,

Dukkha aññam na bādha nti kasmā vuttaṃ, nanu taṇhāpi jāti viya dukkhanimittatāya bādhikāti? Na, bādhakappabhāvaṃbhāvena viṣuṃ gahitattā. Evamhi pavatti, pavattihetu ca asaṅkarato bodhitā hontī. Atha vā jātiādīnam viya dukkhassa adhiṭṭhānabhāvo, dukkhadukkhatā ca bādhakatā, na dukkhappabhavatāti natthi taṇhāya pabhāvaṃbhāvena viṣuṃ gahitāya bādhakabhāvapasaṅgo. Tenāha “**dukkha aññam na bādha**”nti. **Bādhakattaniyāmenāti** dukkhaṃ bādhakameva, dukkhameva bādhakanti evaṃ dvidhāpi bādhakattāvadhānenāti attho. **Bādhakattaniyāmenāti** hi bādhakassa, bādhakatte ca niyāmena. Yatā bādhakattassa dukkhe niyatatā, evaṃ dukkhassa ca bādhakatte niyatatāti.

Tam vinā nāññatoti satipi avasesakilesaavasesākusalasāsavakusalāmūlāvasesasāsavakusaladhammānam dukkhahetubhāve na taṇhāya vinā tesam dukkhahetubhāvo atthi, tehi pana vināpi taṇhāya dukkhahetubhāvo atthi kusalehi vinā akusalehi rūpāvacarādikusalehi vinā kāmāvacarādīhi ca taṇhāya dukkhanibbattakattā. Santabhāvassa, santabhāve vā niyāmo santabhāvaniyāmo, tena **santabhāvaniyāmena**. **Tacchaniyyānabhāvattāti** dvidhāpi niyāmena taccho niyyānabhāvo etassa, na micchāmaggassa viya viparītāya, na lokiyamaggassa viya vā

anekantikātāya atacchoti tacchaniyyānabhāvo, maggo, tassa bhāvo tacchaniyyānabhāvattam, tasmā tacchaniyyānabhāvattā. Sabbattha dvidhāpi niyāmena tacchāvīparītabhūtabhāvo vuttoti āha “**īti tacchāvīpallāsā**”tiādi.

534. Saccasaddassa sambhavantānaṃ atthānaṃ uddharaṇaṃ, sambhavante vā atthe vatvā adhippetassa atthassa uddharaṇaṃ niddhāraṇaṃ **atthudvāro. Viratisacceti** musāvādaviratiyaṃ. Na hi aññaviratiṣu saccasaddo nirulho. Ye pana “viratisaccaṃ samādānavirati”ti vadanti, tesampi na samādānamattaṃ viratisaccaṃ, atha kho samādānāvīsaṃvādanam. Taṃ pana paṭiññāsaccaṃ musāvādaviratiyeva hoti. “Idameva saccam, moghamañña”nti (ma. ni. 2.187, 202-203, 427; 3.27-29) pavattā diṭṭhi “sacca”nti abhinivisanavuttiyā **diṭṭhisaccaṃ**. Amosadhammattā nibbānaṃ **paramatthasaccaṃ**. “Amosadhammaṃ nibbānaṃ, tadariyā saccato vidū”ti (su. ni. 763) hi vuttaṃ, tassa pana taṃsampaṅkassa ca maggassa pajānā paṭivedho avivādakāraṇanti dvayampi “ekam hi saccam na dutiyamatthi, yasmim pajā no vivade pajāna”nti imissā (su. ni. 890; mahāni. 119) gāthāya “sacca”nti vuttaṃ.

535. “Netam dukkham ariyasaccanti āgaccheyya, netam thānaṃ vijjati”ti etena jātiādīnaṃ dukkhaariyasaccabhāve avīparītataṃ dasseti ekanteneva bādhakabhāvato. “Aññaṃ dukkham ariyasaccanti āgaccheyya, netam thānaṃ vijjati”ti iminā dukkhaariyasaccabhāvassa jātiādīsu niyatataṃ dasseti anaññatthabhāvato. Sacepi kathañci koci evaṃcitto āgaccheyya, paññāpane pana sahadhammena ñāpane attano vādassa paṭiṭṭhāpane samattho natthīti dassetuṃ “**ahametaṃ...pe... paññāpessāmīti āgaccheyya, netam thānaṃ vijjati**”ti vuttaṃ. Jātiādīnaṃ anaññatthā aññassa ca tatābhūtassa abhāvoyevetha thānābhāvo. Sacepi koci āgaccheyya āgacchatu, thānaṃ pana natthīti ayamettha suttattho. Esa nayo dutiyasuttepi. Tattha pana attabhāvapaṭilābheneva sattānaṃ jātiādīnaṃ patti, sammukhībhāvo ca hotīti sampattattā, paccakkhatā ca paṭhamatā, yato taṃ bhagavatā paṭhamam desitam, tannimittatā dutiyatā, tadupasamatā tatiyatā, taṃsampaṅkatā catutthatāti daṭṭhabbā.

“**Etaparamato**”ti etena catūhi ariyasaccehi pavattiādīnaṃ anavasesapariyādānamāha. Nibbutikāmena parijānanādīhi aññaṃ kiñci kiccaṃ kātabbāṃ natti, dhammaññaṅkiccaṃ vā ito aññaṃ natthi, pariññeyyādīni ca etaparamānevāti cattāriyeva vuttāni. Tanhāya ādīnavadassāvīnaṃ vasena tanhāvattatthūādīnaṃ etaparamatāyāti vuttaṃ. Tathā ālaye pañcakāmaguṇasañkhāte, sakalavattthukāmasañkhāte, bhavattayasāñkhāte vā dukkhe dosadassāvīnaṃ vasena ālayādīnaṃ etaparamatāyāti vuttaṃ.

536. “**Oḷārikattā**”ti idaṃ jātiādīnaṃ dukkhabhāvassa pacurajanapākaṭatāmattaṃ sandhāya vuttaṃ, na ariyena ñāpāna paṭivijjhitabbākāraṃ. Tanti dukkham. **Akatanti** anibbattitaṃ, anipphāditakāraṇanti adhippāyo. Kāraṇe hi siddhe phalaṃ siddhameva hoti. “**Neva akataṃ āgacchati**”ti ca iminā ahētuvādaṃ paṭikkhipati. “**Na issaranimmānādito**”ti etena pajāpatipurisapakatikālādivāde paṭikkhipati. Yaṃ panettha vattabbaṃ, taṃ parato āvi bhavissati. “**Sahetukena dukkhenā**”ti etena dukkhadassanena janitassa saṃvegassa saṃvaḍḍhanamāha. Dukkhasa hi sahetukabhāvasavasena balavasamvego jāyati yāvāyaṃ hetu, tāva idaṃ dukkham avicchedena pavattatīti. **Assāsajanattham nirodhanti** saṃvegajātassa assāsaṃ janetuṃ nirodhasaccamāha. Nibbinnaṃsāradukkhasa hi nirodhakathā vuccamānā ativiya ativiya assāsaṃ sañjaneti.

537. Ye te jātiādayo dhammā bhagavatā vuttāti sambandho. Kasmā panettha byādhi na gahitoti? Anekantabhāvato. Tathā hi so kadāci, kesañci ca natthi. Yathāha “tayo rogā pure āsum, icchā anasanaṃ jarā”ti (su. ni. 313). Bākulatterādīnaṃ so nāhosiyeva, dukkhaḡgahaṇena vā byādhi ettha hitovāti daṭṭhabbaṃ. Paramatthato hi dhātukkhobhapaccayaṃ kāyikaṃ dukkham byādhitī. Upādānakkhandhapañcakaṃ ekam koṭṭhāsaṃ katvā “**dvādasa dhammā**”ti vuttaṃ. Kāmatanābhāvasāmāññena ekajjhaṃ katvā “dukkhasamudayo ariyasacca”nti aññe antogadhabhede anāmasitvā ekarūpena gahitāpi tanhā sassatadiṭṭhisahagatā, ucchedadiṭṭhisahagatā, diṭṭhivirahitā kevalam kāmassādhātū cāti tidhāva bhinditvā vuttā. “**Ayameva ariyo atṭhaṅgiko maggo**”ti maggasaccabhāvena ekajjhaṃ katvā vuttāpi sabhāvato bhinnā eva te dhammāti āha “**atṭha dhammā**”ti.

Saccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukkhaniddesakathāvaṇṇanā

Jātiniddesavaṇṇanā

Bhaveti ādānanikkheparicchinno dhammappabandho bhavo, tasmim bhavo. So hi jāyati ettha yonigatiādivibhāgoti jātīti vuccati, jāyanti ettha sattā samānanvayāti **jāti**, nikāyo. **Saṅkhatalakkhaṇeti** yattha katthaci uppāde. So hi jananaṭṭhena jāti. **Paṭisandhiyanti** paṭisandhicittakkhaṇe. **Sampātijātoti** ettha jātisaddena labbhamaṇaṃ mātukucchito nikkhamanaṃsaṅkhātaṃ jāyanatthaṃ sandhāyāha “**pasūtiya**”nti, abhijātiyanti attho. Jāyati etāya khattiyādisamaññāti **jāti**, kulam.

538. Sayanti etthāti seyyā, mātukucchisaṅkhāto gabbho seyyā etesanti **gabbhaseyyakā**, aṇḍajā, jalābujā ca. **Itaresanti** saṃsedajānaṃ, opapātikānaṃ. **Ayampi cāti** “paṭisandhikhandhesvevā”ti anantaraṃ vuttakathāpi, pageva “paṭisandhito paṭṭhāyā”ti vuttakathāyaṃ. Tenāha “**tesaṃ tesaṃ paṭhamapātubhāvo jāti**”ti.

Ummujjanavasena gayhatīti **ummujjanapaccupaṭṭhānaṃ**. Vakkhamānavibhāgaṃ dukkhavicittataṃ paccupaṭṭhapetīti **dukkhavicittatāpaccupaṭṭhānā**.

539. “**Kasmā panā**”ti vadato codakassāyamadhippāyo – ekantadukkhe niraye tāva jātidukkhā hotu, aññāsupi vā duggatīsu pāpakammasamuṭṭhānato sukhasaṃvattaniyakammasamuṭṭhānāsu pana sugatīsu kathanti. Itaro “nāyaṃ jāti sabhāvadukkhavasena dukkhāti vuttā, na hi kāci paṭisandhi dukkhavedanāsampayuttā atthi, atha kho dukkhassa adhiṭṭhānabhāvato”ti dassento “**anekesaṃ dukkhānaṃ vatthubhāvato**”tiādimāha. Adukkhasabhāvampi pariyaṃyato dukkhanti vuccatīti dukkhasabhāvaṃ dukkhasaddena viśesetvā vuttaṃ “**dukkhadukkha**”nti yathā rūparūpanti.

Dukkhuppattihetutoti “ahu vata me, taṃ vata nāhosī”ti cetasi kadukkhuppattihetuto.

“Yadaniccaṃ, taṃ dukkha”nti (saṃ. ni. 3.15, 45, 76, 77, 85; 2.4.1, 4) vacanato tebhūmakā saṅkhārā saṅkhāradukkhaṃ, tattha kāraṇamāha “**udayabbayappaṭipālitaṭṭā**”ti. Yañhi abhiṇṇaṃ paṭipīlitaṃ, taṃ dukkhamanāyā dukkhanti, vipassanācārassa adhippetatā tebhūmakaggahaṇaṃ.

Dukkhadukkanti dukkhadomassupāyāse vadati. “Jātipi dukkhā”tiādinā (vibha. 190) **dukkhasaccavibhaṅge** āgataṃ.

Bhagavatāpīti anāvāraṇāññāvatā accariyāparimeyyadesanākosallavatā bhagavatāpi. **Upamāvasenati** aṅgārakāsūpamādiupamāvasena.

540. Puṇḍarīkādisūti ādi-saddena na maṇikanakaratapavāḷādiratanasanniccaye, nāpi aṇḍajameṇḍajavāyajātike subhamanuññāsayanatale, nāpi ratanamayakuṭṭimamanohare pāsādāle, nāpi sittasammaṭṭhakusumopahāravati pāsādūpacāre, nāpi muttājālasadisavālikāvikiṇṇe vivītaṅgaṇe, nāpi haritakambalasadisamudusalasamotale bhūmibhāgeti evamādināṃ saṅgaho daṭṭhabbo. **Paramasambādheti** ativiya sambādhe. **Tibbandhakāreti** bahalandhakāre. Pittasemhapubbaruhiragūthodariyādi **nānākuṇapasambādhe**. Mātā yadi vīsativassā, atha tiṃsa, cattālīsādivassā, tattakaṃ kālaṃ adhotavaccakūpasadisatāya **adhimattajegucche**. **Pūtimacchā** di sabbaṃ na sadisūpammaṃ tassa vātādivasena ekaccaduggandhāpagamasabbhāvato. **Dasa māseti** accantasamyoge upayogavacanāṃ, yebhuyavasena vuttaṃ tato bhiyyopi ekaccānaṃ tatthāvattānāsambhavato. Attano adhomukhaṃ ṭhapitasāñcitatatthadvayassa ukkuṭikasēva nisīdato **samijjanappasāraṇādirahito**.

Abhimukhaṃ kaḍḍhanaṃ **ākaḍḍhanaṃ**. Parito samantato kaḍḍhanaṃ **parikaḍḍhanaṃ**. Heṭṭhā dhūnaṃ **odhūnaṃ**. Nidhāya nidhāya dhūnaṃ **niddhūnaṃ**. Ākaḍḍhanādisadisāñcetta “**ākaḍḍhanādi**”ti vuttaṃ. Taruṇavaṇasadisāṃ ativiya sukhumālaṃ gabbhagataṃ sarīraṃ sītādiappakampi na sahatīti sītanarakūpapannatādi nidassitaṃ. Tañhi tassa ativiya sītaṃ, ativiya uṇhaṅca hutvā upatiṭṭhati. Sarīraṃ vāsīyādīhi tacchetvā khārāvasēcanakaraṇaṃ **khārāpaṭicchakaṃ**. **Dukkhuppattīṭṭhāneti** gabbhāsayaṣaṇṇitaṃ tatiyaṃ āvaṭṭaṃ sandhāyāha.

Parivattetvāti uddhampādaadhosīsabhāvena parivattetvā. **Idaṃ vijāyanamūlakaṃ dukkhaṃ**, yena maraṇadukkheṇa ca aṭṭitā vedanāpattā sattā katipayamāsamattātikkantampi pavattim viśaranti, mahandhakāraṃ mahāviduggaṃ pakkhandhā viya honti.

Vadhentassāti socanaparidevanasīpaṭiṇānādinā bādhentassa. Khuppipāsā hi ātapāvattānādinā ca **ātāpanaṃ**. Pañcaggitāpanādinā **paritāpanaṃ**.

Imassāti yathāvuttassa sattavidhassa. **Sabbassāpīti** gabbhakālādīsu tāpanamaddanādinirayaggidāhādīsañjanitassa sakalassāpi. **Vatthumeva hoti** tadabhāve abhāvato. Tenevāha “**jāyetha no ce**”tiādi.

541. **Vicittanti** vividhaṃ, acchariyaṃ vā.

Iti jātiniddesavaṇṇanā.

Jarāniddesavaṇṇanā

542. **Saṅkhātalakkhaṇanti** “**ṭhitassa aññathatta**”nti (saṃ. ni. 3.38; a. ni. 3.47; kathā. 214) vuttaṃ khaṇikajaraṃ sandhāyāha. **Khaṇḍiccādisammatoti** khaṇḍiccapāliccavalittacatādīnā samaññato. **Sāti** khandhapurāṇabhāvasaññitā pākaṭajarā. **Khandhaparipāko** ekabhavapariyāpannānaṃ khandhānaṃ purāṇabhāvo.

Iti jarāniddesavaṇṇanā.

Maraṇaniddesavaṇṇanā

543. **Saṅkhatalakkhaṇanti** saṅkhārānaṃ vayasaññitaṃ khaṇikamaraṇamāha. **Yaṃ sandhāyāti** yaṃ khaṇikamaraṇaṃ sandhāya, “**jīrāmaraṇaṃ dvīhi khandhehi saṅgahita**”nti (dhātu. 71) ettha “**marāṇa**”nti vuttanti attho. **Tanti** jīvitindriyupacedasaññitaṃ pākaṭamaraṇaṃ. “**Cavana**”nti lakkhitabbatāya **cutilakkhaṇaṃ**. **Viyogarasanti** yathādhigatehi sattasaṅkhārehi viyojanarasam. Yathūpapannāya gatiyā vippavāsavasena gayhatīti **gativippavāsapaccupaṭṭhānaṃ**.

Pāpassāti pāpayogena pāpassa, upacitapāpakamassāti attho. **Pāpakammādinimittanti** pāpakamakammanimittagatinimittasaṅkhātaṃ marāṇakāle upaṭṭhitaṃ akusalavipākārammaṇaṃ. Tamhi passantasseva kassaci anubhavantassa viya mahādukkhaṃ hoti. **Bhaddassāti** bhaddakammasa, katakusalassāti attho. Tassa pana kāmaṃ iṭṭhameva ārammaṇaṃ upaṭṭhāti, piyavippayogavatthukaṃ pana mahantaṃ dukkhaṃ ārammaṇaṃ upaṭṭhāti, piyavippayogavatthukaṃ pana mahantaṃ dukkhaṃ uppajjati āha “**asahantassa viyogaṃ piyavatthuka**”nti. **Avisesatoti** pāpassa, bhaddassa ca samaññato. “**Avisesato**”ti vatvāpi “**sabbesa**”nti vacanaṃ taṃ idaṃ dukkhaṃ parimadditasaṅkhārānaṃ ekaccānaṃ khīṇāsavānampi hotiyevāti dassanattaṃ. **Vitujjāmānamammānanti** sandhibandhanāvachedakavāyūnā vijjhiyamānamammaṭṭhānānaṃ.

Iti marāṇaniddesavaṇṇanā.

Sokaniddesavaṇṇanā

544. **Soti soko. Atthato domanassameva hoti** cetasikantarābhāvato. Domanassaviseso pana hoti visayaviseso pavattiākāravisesasabbhāvatoṭi taṃ visesaṃ lakkhaṇādito dassetuṃ “**evaṃ santepī**”tiādi vuttaṃ. **Anto nijjhānaṃ** cittasantāpo. **Parijjhāpanaṃ** rāgadosaparijāhavisitṭhaṃ dahanāṃ. Katākatakusalākusalavisayaṃ vippaṭṭisārākārena pavattaṃ anusocanaṃ **kukkuccaṃ**, ñātibyasanaḍivisaṃ kevalaṃ cittasanthāpabhūtaṃ anusocanaṃ **sokoti** anusocanapaccupaṭṭhānattepi ayametesam viseso.

Visapītaṃ sallaṃ **visasallaṃ**. Sokavasena atisārādi byādhipi hoti, sokabahulassa sarīraṃ na cirasseva jīrati, balavasokābhībhūto marāṇampi pāpuṇātīti āha “**samāvahati ca byādhijarāmaraṇabhedana**”nti.

Iti sokaniddesavaṇṇanā.

Paridevaniddesavaṇṇanā

545. **Vacīpalāpoti** vācāvippalāpo, so atthato saddo eva. **Bhiyyoti** sokadukkhato upari. Sokasamuṭṭhāno hi **paridevo**.

Iti paridevaniddesavaṇṇanā.

Dukkhaniddesavaṇṇanā

546. Jātiādīnampi yathārahaṃ dukkhavattitudukkhadukkhatahi satipi dukkhabhāve kāyassa pīlanavasena idaṃ savisesaṃ dukkhamanti āha “**dukkhanti visesato vutta**”nti.

Iti dukkhaniddesavaṇṇanā.

Domanassaniddesavaṇṇanā

547. **Manovighātarasanti** byāpādasampayogavasena manaso vihaññanakiccaṃ. **Cetodukkkhasamappitā**ti cetasikadukkkhasamaṅgino. **Āvaṭṭantī**ti āmukhaṃ vaṭṭanti, yaṃdisābhimukhaṃ patitā, taṃdisābhimukhā eva vaṭṭanti. **Vivaṭṭantī**ti viparivattanavasena vaṭṭanti. **Uddhampādaṃ papatantī**ti uddhampukhapādā hutvā patanti. **Satthaṃ āharantī**ti attano sarīrassa vijjhanabhedanavasena satthaṃ upanenti.

Iti domanassaniddesavaṇṇanā.

Upāyāsaniddesavaṇṇanā

548. **Dosoyevā**ti kāyacittānaṃ āyāsanavasena dosasseva pavattiākāroti attho, yato bhuso āyāsoti upāyāsoti vuccati yathā bhusamādānaṃ upādānanti. **Eko dhammoti** cuddasahi akusalacetāsikehi añño eko cetasikadhammo, yaṃ “visādo”ti ca vadanti. Nitthunanavasena sampajjanato **nitthunanaraso**, kāye vā nitthunanakaraṇakicco. “Saṅkhāradukkkhabhāvato”ti vatvā so panettha sātisayoti dassento “**cittaparidahanato, kāyavisādanato cā**”ti āha.

Ete ca sokaparidevupāyāsā viññattiyā vinā, saha ca yathāpaccayaṃ domanassacittuppādassa pavattiākāravisesoti dassetuṃ “**ettha cā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **pāko viyā**ti rajanādino pacitabbavatthuno pāko viya.

Iti upāyāsaniddesavaṇṇanā.

Appiyasampayoganiddesavaṇṇanā

549. **Samodhānaṃ** samāgamo. Kāyikadukkkhacittaviḡhātādiatthānaṃ atthibhāvassa paccupaṭṭhāno **anatthabhāvapaccupaṭṭhāno**.

Tesaṃ appiyānaṃ kāyikavācasikapayogasaṅkhāto upakkamo tadupakkamo, tato sambhūto **tadupakkamasambhūto**.

Iti appiyasampayoganiddesavaṇṇanā.

Piyavippayoganiddesavaṇṇanā

550. Upaddavabhāvena paccupaṭṭhatīti **byasanapaccupaṭṭhāno**.

Iti piyavippayoganiddesavaṇṇanā.

Ichchitālābhaniddesavaṇṇanā

551. Ichchitālābho nāma yassa kassaci attanā icchitassa vatthuno alābho. “Yampicchaṃ na labhati”ti hi vuttaṃ. Matthakappattaṃ pana icchitālābhaṃ dassetuṃ pāliyaṃ “jātidhammānaṃ sattāna”ntiādinā niddiṭṭhanti tameva dassetuṃ “**aho vatā**”tiādi vuttaṃ. **Ichchāvā**ti ettha icchāsahito alābhovāti ca vadanti. **Tappariyesanarasā**ti tesaṃ alabbhaneyyavatthūnaṃ pariyesanarasā. **Appatti** alābho.

Iti icchitālābhaniddesavaṇṇanā.

Pañcupādānakkhandhaniddesavaṇṇanā

552. Yaṃ vuttamidhāti idha saccaniddese yaṃ sarūpato vuttaṃ. **Avuttanti** aññattha **dukkhakkhandhabālapaṇḍitasuttā**dīsu vuttampi idha sarūpato avuttaṃ. Tañca sabbaṃ ime upādānakkhandhe vinā na labbhatīti tattha khandhasannissayameva dukkhaṃ khandhe vibādhatīti dassetuṃ “**indanamiva pāvako**”ti vuttaṃ. Yathā vā lakkhaṃ paharaṇapahārassa vatthu, evaṃ khandhā saṃsāradukkhassa. Yathā ca gorūpaṃ ḍaṃsamakasādivibādhāya, yathā ca khettaṃ nipphanasassalāyanassa, gāmo ca gāmaghātakavibādhāya, evaṃ khandhā jātiādīdukkhassa vatthūti dassetuṃ “**lakkhamivā**”tiādi vuttaṃ. Yebhuyyena loka vibādhakā vibādhetaḅbādhīnā na honti, ime pana vibādhetaḅbādhīnā evāti dassetuṃ “**tiṇalatādīni**”ti vuttaṃ. Kāmaṃ anādimati saṃsāre ādi nāma kassaci natthi, ekabhavaparicchinna pana khandhasantānassa vasena vuttaṃ “**ādidukkaṃ jāti**”ti. Tenevāha “**pariyosānadukkaṃ maraṇa**”nti. Na hettha samucchadamaraṇameva adhippetāṃ. Maraṇassa antike āsanne jātaṃ dukkaṃ **māraṇantikadukkaṃ. Paridayhanaṃ** cittasantāpo. **Lālappanaṃ** ativiya vipplāpo. **Anutthunanaṃ** anto nijjhāyanaṃ. **Ekamekanti** jātiādīnaṃ antarabhedabhinnānaṃ, jātiādīnameva vā upādānakkhandhapañcakānaṃ vā ekamekaṃ. **Saṅkhipitvāti** samāsetvā, sāmāññaniddesena vā saṅkhepaṃ katvā.

Iti dukkhaniddesakathāvaṇṇanā.

Samudayaniddesakathāvaṇṇanā

553. Punabbhava karaṇaṃ punabbhavo uttarapadalopena, yathā vā apūpabhakkhanasīlo āpūpiko, evaṃ punabbhava karaṇasīlā, punabbhavaṃ vā phalaṃ arahati, so vā etissā payojananti **ponobhavikā**. Nandanato, rañjanato ca nandīrāgabhaṃ sabbāsu avatthāsu apaccakkhāya vuttīyā **nandīrāgasahagatā**. Tāya ca sattā tattha tattha bhavādike kimikīṭapaṇāṅgādiattabhāvepi nandanti, rūpābhinandanādibhūtāya rañjanti cāti **tatratatrābhinandīni**. Tenāha “**nandīrāgena sahagatā**”tiādi. Tabbhāvatto hi esa sahagatasaddo. Kāmabhavavibhavabhedavasena pavattiyā kāmataṇhā, bhavataṇhā, vibhavataṇhā ca vedītabbā. Kāmataṇhādibhedāṃ anāmasitvā kevalaṃ taṇhābhāveneva ekabhāvaggahaṇena ekattaṃ upanetvā kassacipi sattassa kenaci sadisatābhāvato taṃtaṃvicittabhāvajanakakammanipphādanena ativicittasabhāvā sakalassa dukkhassa hetubhāvato **dukkhasamudayo ariyasaccaṃ**.

Kasmā panettha taṇhāva samudayasaccaṃ vuttāti? Visesa hetubhāvato. Avijjā hi bhavesu ādīnaṃ pañcchādenti, diṭṭhiādīupādānañca tattha tattha abhinivisaṃānaṃ taṇhaṃ abhivaḍḍhentī dosādayopi kammaṃ kāraṇaṃ honti, taṇhā pana taṃtaṃbhavayonigativīññāṇaṭṭhitisattāvāsattanikāyakulabhogissariyādivicittataṃ abhipatthentī, kammavacittatāya upanissayataṃ kammaṃ ca sahāyabhāvaṃ upagacchantī bhavādivicittataṃ niyameti, tasmā dukkhassa visesa hetubhāvato aññesu vi vijjāupādānakammādīsu sutte (dī. ni. 2.400; ma. ni. 1.133; 3.374) abhidhamme (vibha. 203) ca avasesakilesākusalāmūlādīsu vuttasu dukkhahetūsu vijjamānesu taṇhāva samudayasaccanti vuttāti vedītabbaṃ.

Iti samudayaniddesakathāvaṇṇanā.

Nirodhaniddesakathāvaṇṇanā

554. Tassāyevāti yadaggena taṇhā samudayasaccanti vuttā, tadaggena tassāyevāti avadhāraṇaṃ. Sati hi padhānahetunirodhe tadaññahetū niruddhāyeva hontīti byādhinimittavūpasamanena byādhivūpasamo viya hetunirodhena phalanirodhoti āha “**samudayanirodhena dukkhanirodho**”ti. **Na aññathāti** yathāvuttassa atthassa ekantikataṃ dasseti.

Anupaddaveti pānakavijjhanasatthappahārādiupaddavarahite. Tato eva **dalhe** thire. Sākhādichedanena **chinnopi. Taṇhānusayeti** kāmarāgabharāgānusaye. **Anūhateti** asamupaghāṭite.

Yathā sīho yenattani saro khitto, tattheva attano balaṃ dasseti, na sare, tathā buddhānaṃ kāraṇe paṭipatti, na phale. Yathā pana sārameyyā kenaci leḍḍupphāre dinne bhussantā leḍḍuṃ khādanti, na pahāradāyake utṭhahanti, evaṃ aññatitthiyā dukkaṃ nirodhetukāmā kāyacchedamanuyūjanti, na kilesanirodhananti imamatthaṃ dassetuṃ “**sīhasamānavuttino**”tiādi vuttaṃ.

555. Virajjati palujjati chijjati samudayo etenāti **virāgo vuccati maggo**. Virajjanaṃ palujjanaṃ samucchindanaṃ **virāgoti pahānaṃ vuccati. Tasmāti** yasmā pahānapariyāyo virāgasaddo, nirodhasaddo ca, tasmā. Anusayasamugghātato aseso virāgo aseso nirodhoti sambandhanīyaṃ. Cāgādīpadānīpi gahetvā vadati

sabbāneva etānīti. Yasmā **nibbānaṃ vuccati**, na dukkhassa nirujjhanamattaṃ, tasmā taṇhāya asesavirāganīrodhādīpadānīpi nibbānavevacanānīti. Vuttamevatthaṃ samattheti “**yasmā panā**”tiādi. Yathā virāgādīpadānī nibbāne yujjanti, taṃdassanaṃ. Tattha **taṃ āgammāti** taṃ nibbānaṃ ārammaṇakaraṇavasena patvā. **Taṇhā virajjati** ariyamaggena accantavirāgavasena taṇhā virajjīyati. **Nirujjhatīti** nirodhīyati, tena virāganīrodhasaddānaṃ adhikaraṇasādhanaṃtamaḥa. **Tadevāti** nibbānameva. **Cāgādayo hontīti** cāgādīhetuṃ phalavohārena vadati. “**Kāmaguṇālayesū**”ti potthakesu likhanti, “kāmaguṇālayādīsū”ti pana pāṭho.

556. Tayidantiādi na porānapāṭho, **saccatthadīpane** pana vuttaniyāmena tato ānetvā pacchā ṭhapitaṃ. Tathā hi pubbe vuttānīpi lakkhaṇādīni punapi vuttāni. Saṃsāradukkhato nibbinnamānasassa assāsaṃ karonto viya hotīti **assāsakaraṇarasam**. Rāgādisabbaṇapaṇāvūpasamanimittatāya nippapaṇicattaṃ paccupaṭṭhapetīti **nippapaṇicappaccupaṭṭhānaṃ**.

557. Nattheva nibbānanti yadi sāmāññato paṭiññā, attanā adhippetanibbānassapi abhāvo āpajjati, tathā sati paṭiññāvirodho. Atha parābhīmataṃ nibbānaṃ pati, evaṃ sati dhammasiddhi, tato ca nissayāsiddho hetu. **Anupalabbhanīyatoti** kiṃ paccakkhato, udāhu anumānato? Purimasmiṃ pakkhe cakkhādīhi anekantikātā, dutiyasmiṃ paraṃ pati asiddho hetu. Tenāha “**na, upāyena upalabbhanīyato**”tiādi. Tattha yathā cetopariyāññalābhīno eva ariyā paresaṃ lokuttaracittaṃ jānanti, tatthāpi ca arahā eva sabbesaṃ, na sabbe, evaṃ nibbānampi sīlasamādhīpaññāsāññātasammāpaṭipattībhūtena upāyena upalabbhatīti atthavacanaṃ cetam daṭṭhabbaṃ, na payogavacanaṃ. Taṃ parato āvi bhavissati.

558. Natthīti na vattabbaṃ, ariyehi upalabbhanīyatoti adhippāyo. Saṃsārato saṃviggamānasā sammāpaṭipattiyā nibbānaṃ adhigacchantīti sabbasamayasiddhoyaṃ nayo. Tattha sāsānikameva nissāya vadati “**paṭipattiyā vañcubhāvāpajjanato**”ti. Tenāha “**asati hī**”tiādi. **Sammādiṭṭhipurejavāyāti** sammādiṭṭhipubbaṅgamāya. Pubbaṅgamatā cassā padhānabhāvato. Tathā hi sā paṭhamamā desanāruḷhā, na sabbapaṭhamamā uppajjanato. **Na cāyaṃ** sammāpaṭipattī vañjhā, **nibbānapāpanato** nibbānassa sampāpakato. Tava matena pana nibbānasēva abhāvato vañjhabhāvo āpajjati yojanā. **Abhāvapāpakattāti** sammāpaṭipattiyā kilesasamucchindanamukhena khandhānaṃ abhāvasampāpakabhāvato, na vañjhabhāvāpattīti ce vadeyyāsīti attho. **Na** iti paṭikkhepe. Yaṃ tayā “abhāvapāpakattā”ti vadantena khandhābhāvato nibbānanti paṭiññātaṃ, taṃ na. Kasmā? **Atītānāgatābhāvepi nibbānappattiyā abhāvato**. Atītānāgatā hi khandhā na santīti tasmīṃ abhāve nibbānaṃ adhigataṃ nāma siyā, so pana natthīti. Na kevalamā atītānāgatānameva, atha kho vattamānānampīti tiyaddhagātānaṃ sabbesaṃ khandhānaṃ abhāvo nibbānaṃ. Na hi taṃ ekadesābhāvato bhavituṃ yuttanti vattamānā ce, na na santi, na santi ce, na vattamānāti “vattamānā, na santi cā”ti vipaṭisiddhametanti āha “**na, tesam...pe... pajjanato**”ti.

Kiñca bhīyo – yadi vattamānābhāvato nibbānaṃ, yadā ariyamaggo vattati, tadā tassa nissayabhūtā khandhā vattamānāti katvā tadā nibbānassa abhāvo siyā. Tathā ca sati maggakkhaṇepi nibbānasacchikiriyāya abhāvo āpajjati dassento “**vattamāna...pe... dosato**”ti āha. Na mayamā sabbesaṃyeva avattamānatāya nibbānaṃ vadāma. Kiñcarahīti, **tadā** maggakkhaṇe **kilesānaṃ avattamānattā**, tasmā **na doso** yathāvuttadosābhāvoti? Yadi kilesānaṃ avattamānatāsāññāto abhāvo nibbānaṃ, evaṃ sati ariyamaggassa nīratthakatā āpajjati maggakkhaṇato pubbepi tadabhāvasiddhito. Tenāha “**ariyamaggassā**”tiādi. **Tasmā akāraṇametanti** yasmā na nibbānassa anupalabbhanīyatā, abhāvamattatā, paṭipattiyā vañjhabhāvato, atītānāgatābhāve nibbānādhigamo ca āpajjati, vattamānānaṃ abhāvopi na sambhavati, pageva kilesānaṃ avattamānatā, ariyamaggassa ca nīratthakabhāvāpattī, tasmā nibbānassa abhāvasādhanaṃtamaḥa yadidaṃ “anupalabbhanīyato, abhāvapāpakattā, tadā kilesānaṃ avattamānattā”ti ca kāraṇamā vuttamā, akāraṇametamā, ayuttiresāti attho.

559. Ādivacanatoti ādi-saddena avasiṭṭhaṃ jambukhādakasuttapadesamā (saṃ. nī. 4.314 ādayo), aññampi asaṅkhatāya dhātuyā niddesapāḷiṃ saṅgaṇhāti. Tathā hi “nibbānaṃ nibbānanti, āvuso sārīputta, vuccati, katamamā nu kho, āvuso, nibbānanti? Yo kho, āvuso, rāgakkhāyo dosakkhāyo mohakkhāyo, idaṃ vuccati nibbāna”nti **jambukhādakasutte** (saṃ. nī. 4.314 ādayo), “tattha katamā asaṅkhatā dhātu? Rāgakkhāyo dosakkhāyo mohakkhāyo”ti (vībha. 184) **āyatanavibhaṅge** vuttamā. Tatrāyamattho – nibbānaṃ asaṅkhatā dhātu asaṅkhatasabhāvato dhammo. Yasmā taṃ āgamma rāgādayo khīyanti, tasmā rāgakkhāyo, dosakkhāyo, mohakkhāyoti ca vuccatīti. **Āgammāti** ca sabbasaṅkhārehi nibbinnassa visāññāraninnassa gotrabhunā vivatṭitamānasassa maggena sacchikaraṇenāti attho. Sacchikiriyamānañhi taṃ adhigantvā ārammaṇapaccayabhūtañca paṭicca adhipatipaccayabhūte ca tasmīṃ paramassāsabhāvena vinimuttasaññārasa paramagatībhāvena ca paṭiṭṭhānabhūte paṭiṭṭhāya khayasaññāto maggo rāgādayo khetīti taṃsacchikaraṇābhāve rāgādīnaṃ anuppattīnirodhagamanābhāvā taṃ āgamma rāgādayo khīyantīti vuccanti. Ekamsena cetamā evamā

sampaṭicchitabbaṃ, itarathā yathārutavasena pāḷiyā atthe gayhamāne bahū dosā āpajjantīti te dassetuṃ “**arahattassāpī**”tiādi vuttaṃ. Arahattañhi aggaphalapamukhā cattāro khandhāti na tassa rāgādikkhayamattatā yuttā. **Tampi hi...pe... niddiṭṭhaṃ**. Tattha yathā rāgādīnaṃ khīṇante uppannattā arahattaṃ “**rāgakkhayo**”tiādinā niddiṭṭhanti suttassa neyyatthattā. Evaṃ nibbānaṃ āgamma rāgādayo khīyantīti nibbānaṃ “**rāgakkhayo**”tiādinā niddiṭṭhanti imassāpi suttassa neyyatthattā veditabbā. Nibbānassa rāgādikkhayamattatāya bahūdosā āpajjantīti dassetuṃ “**kiñca bhīyyo**”tiādi āradhamaṃ.

Tattha **ittarakālādippattidosatoti** rāgādīnaṃ khayamattatāya parittakālatā, saṅkhatalakkhaṇatā, payogena vinā saraseneva adhigandhabbatā, rāgādīhi aparimuttatā, ādittatā, dukkhatā, anupasantatā, bahubhāvo, oḷārikatā, gotrabhumaggānaṃ anārammaṇatāti evamādidosaṃpajjanato. Rāgasseva khayō **rāgakkhayo**, na dosādīnaṃ. Tathā dosakkhayādayopīti añño rāgakkhayo, añño dosakkhayo, añño mohakkhayoti tiṇṇaṃ akusalamūlānaṃ khayabhūtāni tīṇi nibbānāni, catunnaṃ upādānānaṃ khaye cattāri, pañcannaṃ nīvaraṇānaṃ khaye pañca, channaṃ taṇhākāyānaṃ khaye cha, sattannaṃ anusayānaṃ khaye satta, aṭṭhannaṃ micchattānaṃ khaye aṭṭha, navannaṃ taṇhāmūlakānaṃ khaye nava, dasannaṃ saṃyojanānaṃ khaye dasa, diyaḍḍhakilesasahassassa khaye paṭiyekkaṃ nibbānanti bahūni nibbānāni honti. Rāgādikkhayo nāma andhabālānampi pākaṭo, antamaso dīpimigamakkaṭādīnampi suviññeyyoti oḷārikaṃ nibbānaṃ hoti. Gotrabhukkhaṇe kilesakkhayassa abhāvato, maggakkhaṇe ca akhīṇattā, ārammaṇakaraṇassa ca asambhavo eva. **Tassa nibbānabhāvato**ti sabbapariyosānassa rāgādikkhayassa nibbānabhāvato. Yato khayato paṭṭhāya rāgādīnaṃ pavatti na hoti, so “**ayaṃ nāmā**”ti niyametaḃbo maggaphalaññānaṃ ārammaṇabhūto natthīti āha “**na tādisassa khayassa abhāvato**”ti.

Kiñca bhīyyo – yo pacchimabhavato tatiyattabhāveveva rāgādīsu ādīnavaṃ disvā jhānabhāvanāya te vikkhambhetvā aparihīnaññhāno kālaṃ katvā brahmalokaṃ upapanno, tattha yāvatāyukaṃ ṭhatvā idhāgatopi kāmesu vītarāgo va hutvā pabbajitvā arahattaṃ patto, yo ca paṭhamavaye eva rāgādīto nibbinno te ca jhānena vikkhambhetvā pacchimavaye arahattaṃ patto, tesam rāgādīnaṃ vikkhambhanato paṭṭhāya anuppajjanato nirodhasadisatāya anuppattiyeva nirodho. Te nibbānappattā nāma siyuṃ, na ca honti, tasmā na tādisassa khayassa nibbānabhāvo. Tassāpi ittarakālatādidosasamāyogo evāti āha “**bhāvepi cā**”tiādi.

Yadi “**khayo**”ti vacanato yato khayato paṭṭhāya rāgādīnaṃ appavatti, taṃ khayamattaṃ nibbānaṃ maññasi, evaṃ sati “**khaye ñāṇa**”ntiādisu (dha. sa. dukamātikā 142; 1382) “**khayo**”ti vuttattā taduppattito paṭṭhāya ca rāgādīnaṃ anuppattīti maggassāpi nibbānabhāvāpattīti dassento “**ariyamaggassa cā**”tiādimāha.

Yathā niruddhā na santi, evaṃ anuppannāpīti abhāvasamāññato nirodhasadisatāya anuppattīti eva nirodho **anuppattinirodho**. Ayañhi maggena khepetabbākāro, yadidaṃ uppajjanārahassa anuppattidhammatāpādānanti “**khayo**”ti ca vuccatīti. Taṃ itarakhayato visesento “**anuppattinirodhasaṅkhātassa pana khayassā**”ti āha. Anipphannaṭā pana tassa khayassa **pariyāyena upanissayattāti** vuttaṃ. Anuppattinirodhakkhayakarassa hi maggassa ārammaṇabhūtaṃ nibbānaṃ atthato tassa upanissayo viyāti vattabbaṃ labhati. **Tadupacārenāti** atthato phalabhūtakhayavohārena. Phalūpacārena hi kāraṇaṃ voharīyati yathā “**āyu ghaṭaṃ, semho guḷo**”ti ca.

Assāti nibbānassa. “**Idampi kho ṭhānaṃ sududdasa**”ntiādinā (dī. ni. 2.64, 66-67; ma. ni. 2.337; saṃ. ni. 1.172; mahāva. 7-8) paccavekkhato bhagavato appossukkabhāvāvahanato. “**Taṃhi te, māgaṇḍiya, ariyaṃ cakkhūṃ natthī, yena tvam ariyena cakkhunā ārogyaṃ jāneyyāsi, nibbānaṃ passeyyāsi**”ti (ma. ni. 2.218) vacanato ariyena cakkhunā passitabbaṃ.

560. Yadi nibbānaṃ nāma sabhāvadhammo atthi sattasantānapariyāpanno ca, atha kasmā catumahāpathe sabhā viya sabbasādhāraṇā na labhatīti āha “**maggasamaṅginā pattabbato asādhāraṇa**”nti. “**Asukassa sammāsambuddhassa kāle uppanna**”nti evaṃ purimāya koṭiyā abhāvato **appabhavaṃ. Maggabhāveti** ariyamaggassa atthibhāve. **Bhāvato** vijjamānato laddhabbato.

Aṇuādīnanti anupakatikālapurisādīnaṃ. **Niccabhāvāpattīti** sassatabhāvasiddhi. Kūṭaṭṭhaniccatā hi idhādhippetā. **Hetuno abhāvāti** upapattiyā sādhanahetuno abhāvā. **Niccā te aṇuādayo. Nibbānassa niccattāti** apekkhadhammatāti hetulakkhaṇānupapattīti. “**Aṇuādīnaṃ asiddhattā**”ti etena “**niccā aṇuādayo**”ti paṭiññāya dhammasiddhi, tato ca nissayāsiddho hetūti dasseti.

561. Yathāvuttayuttisabbhāvatoti “**appabhavattā**”ti attanā vuttaṃ hetuṃ sandhāyāha. Appabhavatā cassa apaccayatāya daṭṭhabbā, tāya tassa purimāya koṭiyā abhāvo. “**Rūpasabhāvātikamato**”ti etena yathā rūpadhammānaṃ ruppanasabhāvo, paṭighātavantatāya kalāpaso vuttiyā padesasambandho ca sabhāvo, evaṃ

nibbānassa katthaci paṭighāto, sappadesatā ca natthīti dasseti. Na hi nibbānaṃ “asukadisāya, asukadese”ti vā niddisīyati, yato taṃ appatīṭṭhamevāti.

“**Asithila ...pe... gamanīyato**”ti etena nibbānassa ariyānaṃ paccakkhasiddhataṃ dasseti. “**Sabbaññuvacana**to”ti etena tadaññesaṃ anumānasiddhataṃ, tadubhayena “anupalabbhānīyato”ti panassa hetuno asiddhataṃ dasseti. **Paramatthena nāvijjamānaṃ** vijjamānamevāti yathāradhamatthaṃ nigametvā tadatthasādhanāṃ āgamaṃ dassento “**vuttañheta**”nti-. ādimāha.

Tattha ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ asaṅkhatanti (udā. 73; netti. 41) cattāripi padāni aññamaññavevacanāni. Atha vā vedanādayo viya hetupaccayasamavāyasaṅkhātāya kāraṇasāmaggiyā na jātaṃ na nibbattanti **ajātaṃ**. Kāraṇena vinā, sayameva ca na bhūtaṃ na pātubhūtaṃ na uppannanti **abhūtaṃ**. Evaṃ ajātattā, abhūtattā ca yena kenaci kāraṇena na katanti **akataṃ**. Jātabhūtakatabhāvo ca nāma rūpādīnaṃ saṅkhatadhammānaṃ hoti, na asaṅkhatabhāvassa nibbānassāti dassanatthaṃ “**asaṅkhata**”nti vuttaṃ. Paṭilomato vā samecca sambhūya paccayehi katanti saṅkhatam, tathā na saṅkhatam saṅkhatalakkhaṇarahitanti ca **asaṅkhatanti** evaṃ anekehi kāraṇehi nibbattitabhāve paṭisiddhe “pakativādīnaṃ pakati viya siyā nu kho ekeneva kāraṇena etaṃ kata”nti āsaṅkāyaṃ kenaci na katanti dassanatthaṃ “**akata**”nti vuttaṃ. Evaṃ apaccayampi samānaṃ “sayameva nu kho idaṃ bhūtaṃ pātubhūta”nti āsaṅkāyaṃ taṃ nivattanatthaṃ “**abhūta**”nti vuttaṃ. Ayañcetasā asaṅkhatākātābhūtabhāvo sabbena sabbam ajātidhammattāti dassetuṃ “**ajāta**”nti vuttaṃ.

Evamettha satthā paramatthato nibbānassa atthibhāvaṃ pavedesi. Pavedento ca “ahaṃ dhammissaro dhammassāmi”ti na attano āñamattena pavedesi, apica kho pana padaparame anukampamāno yuttitopi pavedesi. Yathāha –

“No cetaṃ, bhikkhave, abhaviṣṣa ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ asaṅkhatam, nayidha jātassa bhūtassa katassa saṅkhatassa nissaraṇaṃ paññāyetha. Yasmā ca kho, bhikkhave, atthi ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ asaṅkhatam, tasmā jātassa bhūtassa katassa saṅkhatassa nissaraṇaṃ paññāyatī”ti (udā. 73; netti. 41).

Tassattho – bhikkhave, yadi ajātādisabhāvā asaṅkhatā dhātu na abhaviṣṣa na siyā, idha loke jātādisabhāvassa rūpādikkhandhapañcakasaṅkhātassa saṅkhatassa nissaraṇaṃ anavasesavūpasamo na paññāyeyya na upalabbheyya na sambhaveyya. Nibbānāñhi ārammaṇaṃ katvā pavattamānā sammādiṭṭhiādayo ariyamaggadhammā anavasesaṃ saṃkilese samucchindanti, tenettha sabbassāpi vaṭṭadukkhassa apagamo nissaraṇaṃ paññāyati. Evaṃ byatirekavasena nibbānassa atthibhāvaṃ dassetvā idāni anugamanavasena pi taṃ dassetvā nigametum “**yasmā ca kho**”tiādi vuttaṃ. Tassattho vuttanayeneva veditabbo.

Ettha ca yasmā “appaccayā dhammā asaṅkhatā dhammā (dha. sa. dukamātikā 7-8). Atthi, bhikkhave, tadāyatanaṃ, yattha neva pathavī (udā. 71). Idampi kho thānaṃ sududdasaṃ, yadidaṃ sabbasaṅkhārasamatho sabbūpadhipaṭinissaggo (dī. ni. 2.64, 67; ma. ni. 2.337; saṃ. ni. 2.172; mahāva. 7-8). Asaṅkhatāñca vo, bhikkhave, dhammaṃ desessāmi asaṅkhatagāminiñca paṭipada”ntiādiñhi (saṃ. ni. 4.366) anekehi suttapadehi “atthi, bhikkhave, ajāta”nti (udā. 73; netti. 41) iminā ca suttapadena nibbānadhātuyā paramatthato sabbhāvo sabbalokaṃ anukampamānena sammāsambuddhena pakāsito, tasmā yadipi kattha apaccakkhakārīnampi sāsane abhippasannānaṃ viññūnaṃ saṃsayo natthiyeva. Ye pana paraneyyabuddhino puggalā, tesam vimativinodanattaṃ ayamettha adhippāyaniddhāraṇamukhena yuttivicāraṇā.

Yathā pariññeyyatāya sauttarānaṃ kāmānaṃ, rūpānañca paṭipakkhabhūtaṃ tabbidhurasabhāvaṃ nissaraṇaṃ paññāyati, evaṃ sabhāvānaṃ sabbesampi saṅkhatadhammānaṃ paṭipakkhabhūtena tabbidhurasabhāvena nissaraṇena bhavitabbaṃ. Yañca taṃ nissaraṇaṃ, sā asaṅkhatā dhātu. Kiñca bhīyyo – saṅkhatadhammārammaṇavipassanāñānaṃ, apica anulomañānaṃ kilese tadaṅgavasena pajahati, na samucchavedavasena pajahitum sakkoti. Tathā sammutisaccārammaṇaṃ paṭhamajjhānādisu ñānaṃ vikkhambhanavaseneva kilese pajahati, na samucchavedavasena. Iti saṅkhatadhammārammaṇassa, sammutisaccārammaṇassa ca ñānaṃ kilesānaṃ samuccheddappahāne asamatthabhāvato tesam samuccheddappahānakarassa ariyamaggañānaṃ tadubhayaviparītasabhāvena ārammaṇena bhavitabbaṃ, sā asaṅkhatā dhātu.

Tathā “atthi, bhikkhave, ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ asaṅkhatā”nti (udā. 73; netti. 41) evamādi nibbānassa paramatthato atthibhāvajotakavacanaṃ aviparītatthaṃ bhagavatā bhāsītattā. Yañhi bhagavatā bhāsītaṃ, taṃ aviparītatthaṃ yathā taṃ “sabbe saṅkhārā aniccā, sabbe saṅkhārā dukkhā, sabbe dhammā anattā”ti (ma. ni. 1.353,

356; dha. pa. 277-279; theragā. 676-678; netti. 5), tathā nibbānasaddo katthaci visaye yathābhūtaparamatthavisayo upacāravuttisabbhāvato. Seyyathāpi sīhasaddoti evamādīhi nayehi yuttitopi asaṅkhatāya dhātuyā paramatthato atthibhāvo veditabbo.

Aparo nayo – yadi pana nibbānaṃ abhāvamattameva siyā, tassa “gambhīro duddaso duranubodho santo paṇīto atakkāvacarō nipuṇo paṇḍitavedanīyo”ti (dī. ni. 2.64, 67; ma. ni. 2.337; saṃ. ni. 1.172; mahāva. 7-8) gambhīrādītā, “asaṅkhatañca vo, bhikkhave, dhammaṃ desessāmi”tiādīnā (saṃ. ni. 4.366) asaṅkhatādītā, “abyākatā dhammā apaccayādhammā”tiādīnā abyākatadhammādītā ca na vattabbā siyā. Na hi abhāvassa koci sabhāvo atthi, yena so gambhīrāsaṅkhatādiākārato viññāyeyya. Abhāvo hi abhāvo eva, kuto tassa gambhīrāsaṅkhatādibhāvasambandho. Kiñcāyamabhāvo sabbesaṃ kilesānaṃ sabbasattasantānagātānaṃ eko vā bhavēyya aneko vā. Yadi eko, ekeneva maggena sabbakilesābhāvo kato, sacchikato cāti aññassa, aññesañca maggānaṃ niratthakatāti na siyā maggabahutā, ekajjhañca sabbasattānaṃ nibbānādhigamo āpajjati. Siyā panevaṃ eko eva so nibbānasaññito kilesābhāvo, so pana na maggehi kātabbo, atha kho sacchikātabboti. Evaṃ sati visesato maggassa niratthakatā āpajjati, kilesānaṃ appahānatoti ekopi maggo na siyā. Asati ca kilesappahāne dukkhassa anupacchedanato kilesābhāvasacchikiriyā kimatthiyā siyā, atha pana maggānaṃ santānagatasamyojanattayappahānādipaṇīyatakiccatāya catūsu maggesu pāṭiyekkaṃ kilesābhāvo. Evaṃ sati sabhāvapabhedenā vinā na bahubhāvoti so kilesakkhayapariyāyena vutto sabhāvadhammo eva siyā.

Yesaṃ abhāvo, tappabhedena abhāve bhedopacāroti ce? Yesaṃ abhāvo, tesāṃ sasabhāvatāya tassa sabhāvopacāropi siyā. Tathā ca te saṃkilesasaṅkhatatādito kilesasaṅkhatatādiupacārāpi siyuṃ. No ce te icchitā, tappabhedena bhedopacāropi na icchitabbo. Na ca pahoti upacarito bahubhāvo atthato bahubhāvāya. Na hi jalāṃ analanti upacaritaṃ dahati, pacati vā. Ekattapañhampi cāyamabhāvo asabhāvatāya na sahatīti na sakkā vuttuṃ natthibhāvasamaññato abhedavohāro yuttarūpoti. Ekatte ca pubbe vuttā eva dosā, bahubhāve pana sati vuttanayeneva siddhā sabhāvadhammatā. Sabhāvadhammattepi ca bahubhāvo viya bhāvaṃ bhāvopi bahubhāvaṃ na byabhicareyyāti nibbānassa bahubhāvapasaṅgo siyāti ce? Na bahubhāvasseva abhāvappasaṅgato. Yadi hi yathā kakkhālatā bhāvaṃ, evaṃ bhāvopi kakkhālatāṃ na byabhicareyya. Evaṃ sati sabbesaṃ bhāvānaṃ pathavībhāvāpattito kuto bhāvassa bahubhāvo, tasmā lokavohārānaṃ vicittatāya yadipi bahutā bhāvāpekkhā, bhāvatā pana na bahutāpekkhāti na bhāvassa sato nibbānassa bahubhāvo “ekā niṭṭhā na puthu niṭṭhā”ti vacanato. Ekasmiṃyeva ca dassanabhāvanādvayaṃ sambhavati.

Parinibbutānaṃ paccekaṃ nibbānabhāve sattasantānaniyataṃ nāma nibbānaṃ siyā. Tathā ca sati saṅkhatatādidosānativattiyeva, kilesappahānaṃ vā maggakiccaṃ kilesānaṃ abhāvo. Tassa ca ekatte na maggabahutā kiccantarassa kattabbassa abhāvato. Maggabahubhāvo ca maggehi sacchikātabbe ekasmiṃ dhamme indriyānaṃ apāṭavapāṭavapāṭavataṃ apāṭavataṃ abhāvena sacchikiriyāvisesena kilesānaṃ pahānabhedena hotīti nibbānassa sabhāvadhammatte eva siyā. Abhāvopi ca kilesānaṃ maggena sakiccatāya kātabbo eva siyā, na sacchikātabbo. Ko hi sabhāvo abhāvassa? Yo sacchikātabbo siyā, so ce nibbānaṃ ekeneva maggena sabbakilesānaṃ abhāvo eko abhinno kātabbo āpanno. Aññathā maggavasena catubbidhabhāve nibbānassa catubbidhabhāvappasaṅgo, nibbānavisesappasaṅgo ca āpajjeyyāti maggakiccassa ekattena maggabahutā siyā. Bahubhāve pana tesāṃ so vuttanayena ekasmiṃ dhamme sacchikiriyāvisesatoti siddhā nibbānassa sabhāvadhammatā. Khayādhigantabbatāya panetaṃ “khayo”ti vuttaṃ. “Khaye ñāṇa”nti (dha. sa. dukamātikā 142; 1382) hi vacanato ariyamaggo khayō nāma. Tena cetāṃ adhigantabbāṃ sacchikātabbāṃ, tasmā “khayo”ti vuttanti.

Iti nirodhaniddesakathāvaṇṇanā.

Magganiddesakathāvaṇṇanā

562. Aṭṭha dhammāti “katamaṃ dukkhanirodhagāminī paṭipadā ariyasacca”nti ārabhitvā “sammādiṭṭhī”tiādīnā **pāḷiyam** (vibha. 205) dukkhanirodhagāminipaṭipadāniddese āgatā, tameva ca pāḷim ānetvā uddesavasena idha ca vuttā sammādiṭṭhīdayo aṭṭha dhammā atthato pakāsītā, na maggasaccaniddesavasenāti adhippāyo. Yadi atthato pakāsītā, kimatthiyam pana idha kathananti āha “**idha panā**”tiādī. Tattha “**ekakkhāṇe pavattamānāna**”nti idaṃ lokiyakusalacittuppādesu viratiyo nānākkhāṇikā eva honṭīti katvā vuttaṃ. Sesamaggadhammā pana tatthāpi ekajjhaṃ uppajantiyeva. **Visesāvabodhanatthanti** paṭipakkhasamuggahātādīpavattīākāravisesassa avabodhanattham. Vitthārato maggakathā parato āvi bhavissatīti āha “**saṅkhepato**”ti. **Catusaccapaṭivedhāya paṭipannassati** yathā catusaccābhisamayo hoti, evaṃ sabbaso pubbhāgapaṭipattiyā paripūraṇavasena paṭipannassa. Ariyamaggaṃ saṅkhatāya yogassa sabhāvato **yogino**.

Kāmaṃ avijjānusayasamugghāte tadekaṭṭhakilesānaṃ lesopi nāvasissati, vijjāya pana avijjā ujuvipaccanīkadhammoti dassanattamaṃ “**avijjānusayasamugghātaka**”nti vuttaṃ. Parato micchāsāṅkappādiggahaṇepi eseva nayo. **Dhātuppakāsanasāti** paramatthapakāsanasā, catusaccavibhāvanakiccāti attho. Maggadhamānaṃ paṭipakkhavidhamanākāro sātisayaṃ pākaṭo hutvā upaṭṭhātīti avijjānusayasamugghātakataṃ sammādiṭṭhiyā vatvāpi **avijjandhakāraviddhaṃsanapaccupaṭṭhānatā** vuttā.

Tathā sampannadiṭṭhinoti yathā avijjānusayasamugghāto hoti, tathā maggasammādiṭṭhiyā sampannadiṭṭhino. Evañhi catusaccapaṭivedhāya paṭipannassa yoginoti imamatthamaṃ tathā-saddo upasaṃharati. Nibbānārammaṇatā pana taṃsāmpayuttavacaneneva bodhitā. **Micchāsāṅkappanighātakanti** kāmasāṅkappādīmicchāsāṅkappasamucchedakaṃ. **Appanārasoti** nibbānārammaṇe maggacittassa samuppādavāsena pavattanato appanākicco.

Tathā passato vitakkayato cāti vuttappakārāya sammādiṭṭhiyā passato, nibbānārammaṇe ca sammāsāṅkappena cittaṃ abhiniropayato. **Vacīduccaritasamugghātikāti** catubbidhassapi vacīduccaritassa samucchedikā. Musāvādādīnaṃ viśaṃvādanādīkiccatāya lūkhānaṃ apariggāhakānaṃ paṭipakkhabhāvato siniddhabhāvena sampayuttadhammānaṃ pariggāhakasabhāvā sammāvācāti āha “**sā pariggāhalakkhaṇā**”ti. Kāyikakiriya kiñci kattabbaṃ samuṭṭhāpeti, sayāṅca samuṭṭhānaṃ ghaṭanaṃ hotīti sammākammantasāṅkhātā viratīpi samuṭṭhānasabhāvā vuttā. Sampayuttadhammānaṃ vā ukkhipanaṃ **samuṭṭhāpanaṃ** kāyikakiriyaṃ bhārukkhipanaṃ viya.

Assāti yogino. Tasmīṃ sati visujjhanato **visuddhibhūtā**. Jīvamānassa sattassa, sampayuttadhammānaṃ vā suddhi **vodānaṃ**, ājīvasseva vā jīvitindriyavuttīyā. Nāyājīvassa abuddhapaṭikuṭṭhāya sammājīvikāya pavattihetutāya **ñāyājīvapavattiraso**. Imassa hi pavattito paṭṭhāya micchājīvo na pavattatīti.

Sabbākusalaviddhaṃsakopi sammāvāyāmo ujupaṭipakkhadassanavasena **kosajjasamucchedako** vutto. Saṃkilesapakkhatopi tassa paggaṇhanaṃ **paggaḥo**. Kāyādīsu subhādiākārupadhāraṇavasena pavattā subhasāññādīpubbaṅgamā akusalakkhandhā micchāsati, tassā viddhaṃsano **micchāsativiniddhunano**. **Asamosoti** sammosaviddhaṃsanato tappaṭipakkho. Ārammaṇassa yathāsabhāvasallakkhaṇaṃ **upaṭṭhānaṃ**. “Ārakkhapaccupaṭṭhānā”ti, “satārakkhena cetasā”ti (dī. ni. 3.348) ca vacanato visesato sati kusalacittassa ārakkhātī āha “**satiyā saṃrakkhiyamānacittassā**”ti.

563. Saccañāṇassāti saccāni ārabba pavattanakañāṇassa, na paṭivedhañāṇaṃ viya sakideva bujjhati, atha kho punappunaṃ uppajjanato anu anu bodho anubodho, anussavākāraparivittakkadiṭṭhinijjhānakkhantianugato vā bodho anubodho, tadeva ñāṇanti **anubodhañāṇaṃ**. Na hi taṃ paccakkhato bujjhati, anussavādivāsena pana kappanamukhena bujjhati. **Kiccatoti** pariṇānaṇādito. Taṃkiccakaraṇeneva hi pariññeyyādīni viya tānīpi tassa pākaṭāni honti. Vivaṭṭānupassanāya hi saṅkhārehi patilīyamānamānasassa uppajjamānaṃ maggañāṇaṃ viśaṅkhāraṃ dukkhanissaraṇaṃ ārammaṇaṃ katvā dukkhaṃ paricchindati, dukkhagataṅca taṇhaṃ pajahati, nirodhaṅca sacchikaroti phusati. Ādicco viya pabhāya sammāsāṅkappādīhi saha samuppannaṃ taṃ maggaṃ bhāveti, na ca saṅkhāre amuñcitvā pavattamānena ñāṇena etaṃ sabbamaṃ kātuṃ sakkā nimittapavatthehi avuṭṭhitattā. Tasmā etāni kiccāni karontaṃ taṃ ñāṇaṃ dukkhādīni vibhāveti tattha sammohanivattanenaṭi “**cattāripi saccāni paṭivijjhatī**”ti vuttaṃ, ekapaṭivedhenāti adhippāyo.

Dukkhasamudayampi so passatīti kālantaradassanaṃ sandhāya vuttanti ce? Na, “yo nu kho, āvuso, dukkhaṃ passati, dukkhasamudayampi so passatī”tiādīnā (saṃ. ni. 5.1100) ekadassino aññattayadassitāvīcāraṇāyaṃ taṃsādhanaṭṭamaṃ āyasmatā **gavampatī**therena imassa **suttassa** ānītattā, paccekaṅca saccesu dissamānesu aññattayadassanassa yojitattā. Aññathā anupubbābhisamaye purimadiṭṭhassa pacchā adassanato samudayādīdassino dukkhādīdassitā na yojetabbā siyā. Yojitā ca sā “yo dukkhasamudayaṃ passati, dukkhampi so passatī”tiādīnā (saṃ. ni. 5.1100). **Lokiyamaṃ** saccañāṇaṃ. **Tattha** lokiyañāṇe. Pariyuṭṭhānasāṅkhātā abhibhavo **pariyuṭṭhānābhībhavo**, tassa vasena. Suddhasāṅkhārapuñjamattadassanato sakkāyadīṭṭhipariyuṭṭhānaṃ nivatteti. “Lokasamudayaṃ kho, kaccāna, yathābhūtaṃ sammappaññāya passato yā loke natthitā, sā na hotī”ti (saṃ. ni. 2.15) vacanato samudayadassanaṃ hetuphalapabandhāvīchedadassanato pariyuṭṭhānābhībhavavasena pavattamānaṃ ucchedadiṭṭhiṃ nivatteti. “Lokanīrodhaṃ kho...pe... passato yā loke atthitā, sā na hotī”ti (saṃ. ni. 2.15) vacanato nirodhadassanaṃ hetunīrodhā phalanīrodhadassanato sassatadiṭṭhiṃ nivatteti. Attakārassa paccakkhadassanato maggadassanaṃ “natthi attakāre, natthi parakāre, natthi purisakāre”tiādīkaṃ (dī. ni. 1.168) akiriyaḍiṭṭhiṃ pajahati. “Natthi hetu, natthi paccayo sattānaṃ saṃkilesāya, ahetū appaccayā sattā saṃkilissanti, natthi hetu...pe... visuddhiyā, ahetū appaccayā sattā visujjhantī”tiādīkā (dī.

ni. 1.168; ma. ni. 2.101, 227; saṃ. ni. 3.212) ahetukadiṭṭhi ca idha akiriyādiṭṭhiggahaṇeṇeva gahitāti daṭṭhabbā. Sāpi hi visuddhimaggadassanena pahīyatīti. Dukkhe ñāṇaṃ samudayaphalassa dukkhassa addhuvādhāvaṃ passatīti **phale vippaṭṭipattim** nivatteti.

Issaro lokaṃ pavatteti sajjeti nivatteti saṃharatīti **issarakāraṇino** vadanti. Padhānato loko āvi bhavati, tattheva ca patilīyatīti **padhānakāraṇino**.

“Kālo karoti bhūtāni, kālo saṃharatī pajā;
Kālo sutte jāgarati, kālo hi duratikkamo”ti. –

Kālavādino. Kaṇṭakassa tikhiṇabhāvo viya, kapiṭṭhaphalādīnaṃ parimaṇḍalatā viya, migapakkhisarīsapādīnaṃ vicittatā viya ca sabhāveṇeva loko sambhoti, vibhoti cāti **sabhāvavādino**. **Ādi**-saddena aṇūhi loko pavattati, sabbaṃ pubbekatahetu, loko niyato acchejjasuttāvutābhejjamaṇisadiso, na ettha kassaci purisakāroti **niyatīvādino**.

“Yadicchāya pavattanti, yadicchāya nivattare;
Yadicchāya sukhaṃ dukkhaṃ, tasmā yadicchakī pajā”ti. –

Yadicchāvādino, ye **adhiccasamuppattivādinoti** ca vuccanti. Evamādiakāraṇavādasāṅgaho daṭṭhabbo. Rāmudakaālārādīnaṃ viya, arūpaloke niḡaṇṭhānaṃ viya ca lokathūpikāyaṃ apavaggo mokkhoti gahaṇaṃ **apavaggagāho**. **Ādi**-saddena padhānassa appavatti, guṇaviyuttassa attano sakattani avatṭhānaṃ, brahmunā salokatā, samīpatā, saṃyogo, diṭṭhadhammanibbānavādāti evamādīnaṃ gahaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Ettha ca **padhānassa appavatti** mahatādhāvaṇa aparīṇāmo, anabhibyatti vā. “Ahamañño, pakati aññā”ti evaṃ pavattapakatipurisantarajānana attasukhadukkhamohesu avibhāgaggahaṇe kira nivattite vuttanayena padhānaṃ nappavattati, so vimokkhoti kāpilā. **Guṇaviyuttassāti** buddhisukhadukkhaicchādosappayattadhammādhamaṃsaṅkhārehi navahi attaguṇehi viyuttassāti kaṇādamatānusārino. **Salokatā** brahmunā samānalokatā. **Samīpatā** tassa samīpappavattitā. **Saṃyogo** tena ekībhāvūpagamaṇaṃ. “Indriyatappanaputtamukhadassanādīhi vinā apavaggo natthī”ti gahetvā tathā pavattanaṃ **kāmasukhallikānuogo**. Anasanakesaluñcanādītapacariyāya naggasīlagosīlakukkurasīlādīhi ca attaparitāpanena mokkho hotīti **attakilamatho**.

Svāyaṃ sabbo micchāgāho saccañāṇe sati patiṭṭhaṃ na labhatīti vuttamevatthaṃ saṅgaṇhanto “**loke lokappabhave**”ti gāthamāhāti.

Ñāṇakiccato vinicchayavaṇṇanā niṭṭhitā.

564. Sesā sabbadhammāti sesā ekāsīti lokiyadhammā. Ajjhattikabāhiresu dvādasasu āyatanesu kāmabhavavibhavataṇhāvasena dvādasatikā **chattimsa taṇhāvicarīṇi**, khuddakavattathuvibhaṅge vā āgatanayena kālavibhāgaṃ anāmasitvā vuttāni. Tadāmasane hi aṭṭhasataṃ honti. **Asammissanti** ekakattā kenaci asammissaṃ, kuto tadantogadhappabhedoti adhippāyo. Vīmaṃsiddhipādādīnaṃ bodhipakkhiyānaṃ satipi kiccanānante atthato ekattā sammādiṭṭhiyā saṅgahoti sammādiṭṭhimukhena tadantogadhatā vuttā.

Tayo nekkhamavitakkādayoti lokiyakkhaṇe alobhamettākaruṇāsampayogavasena bhinnā, maggakkhaṇe lobhabyāpādavihiṃsāsamucchedanavasena tayoti ekopi vutto. Esa nayo **sammāvācādīsu**. Appicchātāsantuṭṭhitānaṃ pana bhāve sammāajīvasambhavato tena tesam saṅgaho daṭṭhabbo. Bhavantarepi jīvitahetupi ariyehi avītikkamanīyattā **ariyakantānaṃ** sammāvācādisīlānaṃ gahaṇeṇa yena saddhāhatthena tāni gahetabbāni, so saddhāhattho gahito eva hotīti tato anaññāni saddhindriyasaddhābalāni tatha antogadhāni vuttāni. Chando pana saddhānuguṇoti katvā chandiddhipādassāpi tadantogadhatā vuttā. **Tesam atthitāyāti** saddhindriyasaddhābalachandiddhipādānaṃ atthitāyā sīlassa atthibhāvato tividenāpi sīlena te tayopi gahitāti tatha antogadhā. **Cittasamādhīti** cittiddhipādānaṃ vadati. “Cittaṃ paññañca bhāvaya”nti (saṃ. ni. 1.23, 192; peṭako. 22; mi. pa. 2.1.9) hi cittamukhena samādhī vuttoti samādhimukhena cittampi vattabbaṃ arahati. Cittiddhipādābhāvanāya pana samādhīpi adhimatto hotīti vīmaṃsiddhipādādivacanaṃ viya cittiddhipādoti avatvā idha “cittasamādhī”ti vuttaṃ. “Pīṭimanassa kāyo passambhati, passaddhakāyo sukhaṃ vedeti, sukhīno cittaṃ samādhīyatī”ti (dī. ni. 1.466; 3.359; saṃ. ni. 5.376; a. ni. 3.96; 11.12) vacanato samādhīpakārā **pītipassaddhiyo**, tasmā samādhiggahaṇeṇa gahitā. Upekkhā pana samādhīpakārakato, taṃsadisakiccato ca. Tasmā samādhīsīnena etesaṃ antogadhatā daṭṭhabbā.

Antogadhānaṃ pabhedavinicchayaṃṇāṇāṃ niṭṭhitā.

565. Bhāro viya dukkhasaccaṃ vighātakattā, saṃharaṇīyavasena vihantabhāvatoti attho. **Bhārādānamiva** tattha tattha bhava uppajjanakavighātassa hetubhāvato. **Bhāranikkhepanamiva** pavattidukkhavūpasamabhāvato. **Rogo viya, dubbhikkhamiva** ca bādhakattā. **Roganidānaṃ viya, dubbuṭṭhi viya** ca pabhavalakkhaṇattā. **Dubbuṭṭhī** ca avassanaṃ vā ativassanaṃ vā. **Rogavūpasamo viya, subhikkhamiva** ca santilakkhaṇattā, sukhabhāvato. “Nibbānaṃ paramaṃ sukha”nti (dha. pa. 203-204) hi vuttaṃ. **Bhesajjamiva, suvuṭṭhi viya** ca dukkhassa hetupacchedato, tassa ca apagamūpāyabhāvato. Niyyānalakkhaṇāṇi maggasaccaṃ. Anīṭṭhabhāvato, sāsāṅkasappaṭibhayato ca dukkhaṃ verivisarukkhabhayaorimatīrūpamaṃ. **Veram** byāpādo, paccatthikabhāvo vā. **Verasamugghāto** veravūpasamo mettā. **Verasamugghātupāyo** saṅgahavatthūni.

Upamāto vinicchayaṃṇāṇāṃ niṭṭhitā.

566. Esa nayo samudayādīsūti atthi cettha samudayo, na ariyasaccaṃ, atthi ariyasaccaṃ, na samudayo, atthi samudayo ceva ariyasaccaṃ, atthi neva samudayo na ariyasaccanti. Sesaśaccadvayepi eseṃ nayo. **Na ariyasaccaṃ** pariññeyyapahātābbāsāṅkhataniyyānabhāvābhāvato. **Itaraṃ pana ariyasaccadvayanti** samudayamaggasaccadvayamāha. **Siyā dukkhaṃ** saṅkhāradukkhatāya. Tenāha “**aniccato**”ti. **Tathattenāti** tathasabhāvena, pariññeyyabhāvenāti attho. Etena taṃ ariyasaccadvayaṃ “siyā dukkhaṃ, na ariyasaccaṃ, siyā ariyasaccaṃ, na dukkha”nti imamatthaṃ dasseti. Ariyasaccasaddaparā hi dukkhādisaddā pariññeyyādibhāvaṃ vadanti. Teneva ariyasaccasaddānekkhaṃ dukkhasaddaṃ sandhāya maggasampayuttasāmaññaphaladhammānaṃ ādipadasaṅgaho vutto, ariyasaccasaddāpekkhaṃ pana sandhāya catutthapadasaṅgaho.

Sabbākārenāti sabbappakārena. Yathā maggasampayuttadhammādayo ekaṅgavikalā, evaṃ ahutvā sabbaṅgayogena dukkhatāya ceva ariyasaccatāya cāti attho. “Upādānakkhandhapañcaka”nti vutte taṅhāyapi saṅgaho siyāti taṃnivattanatthaṃ “**aññatra taṅhāyā**”ti vuttaṃ tassā viṣuṃ ariyasaccabhāvato. Samudayādīsū avasesakilesādayo pabhavaṭṭhena samudayo, na ariyasaccaṃ suttantaṃṇāṇāṃ ayanti katvā. Nirodho ariyasaccaṃ, na samudayo. Itaraṃ pana ariyasaccadvayaṃ siyā samudayo attano phalassa paccayaṭṭhena, na pana yassa pahānāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathattena, sabbākārena pana taṅhāsamudayo ceva ariyasaccaṃ. Maggasampayuttadhammā, sāmāññaphalāni ca yassa pahānāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathattena neva samudayo, na ariyasaccaṃ. Saṅkhāranirodho, nirodhasamāpatti ca nirodho, na ariyasaccaṃ. Samudayo ariyasaccaṃ, na nirodho. Itaraṃ pana ariyasaccadvayaṃ siyā nirodho khaṇanirodhasabbhāvato, na pana yassa sacchikiriyāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathattena. Sabbākārena pana asaṅkhatā dhātu nirodho ceva ariyasaccaṃ. Sesaṃ vuttanayameva. Ariyamaggato aññāni maggāni maggo, na ariyasaccaṃ. Nirodho ariyasaccaṃ, na maggo. Itaraṃ pana saccadvayaṃ siyā maggo bhavagāminipaṭipadābhāvato, na pana yassa bhāvanāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathattena, sabbākārena pana nirodhagāminipaṭipadā maggo ceva ariyasaccaṃ. Sesaṃ vuttanayameva.

Catukkato vinicchayaṃṇāṇāṃ niṭṭhitā.

567. Suññānīti vedakādīhi bāhirakaparikkappitehī adhippāyo. Dukkhaṇi vedanīyampi santam vedakarahitaṃ, kevalaṃ pana tasmim attano paccayehi pavattamāne dukkhaṃ vedetīti vohāramattaṃ hoti. Esa nayo itaresupī.

“Dukkhavevā”ti avadhāraṇena nivattitamattaṃ dassetuṃ “**na koci dukkhito**”ti vuttaṃ. **Kiriyāya vijjātīti** samudayasaccaṃ sandhāya vadati. Purimasaccadvayassa vipākavaṭṭakammavaṭṭasaṅgahato kārakassa vā dukkhasaccasabhāvamāha. Kātabbāpi hi kiriyā kārakarahitā kevalaṃ attano paccayehi tāya pavattamānāya dukkhasaññite dhammappabandhe kiriyāṃ karotīti vohāramattaṃ hoti. Nibbutagamakesupī eseṃ nayo. “Maggo atthī”ti vattabbe “**maggamatthī**”ti okārassa abhāvo katoti daṭṭhabbaṃ. **Gamakoti** nibbutim gantā.

Kilesāsucipaggharaṇaṭṭhena sāsavatā **asubhatāti** katvā anāsavattā nirodhamaggā subhā eva. Dukkhadīnaṃ pariyaṇena samudayādibhāvo ca atthi, na pana nirodhabhāvo, nirodhassa vā na dukkhādibhāvoti nirodhāvasesattayānaṃ na aññamaññasamaṅgītāti āha “**nirodhasuññāni vā**”tiādi.

Samudaye dukkhassābhāvato ponobhavikāya taṅhāya punabbhavassa abhāvato. Yathā vā pakativādīnaṃ vikārā avikāribhāvato, pubbe patipalīnā ca pakatibhāveneva tiṭṭhanti, na evaṃ samudayasampayuttampi dukkhaṃ

samudayabhāvena tiṭṭhatīti āha “samudaye dukkhassābhāvato”ti. Magge ca nirodhassa abhāvatoti sambandho. Yathā avibhattehi vikārehi mahāhaṅkāratammattavisesindriyabhūtavisesehi pakatibhāveneva ṭhitehi pakati sagabbhā icchitā pakativādīhi, evaṃ na phalena sagabbho hetūti attho. “**Dukkhasamudayānaṃ nirodhamaggānaṃ asamavāyā**”ti etaṃ vivaranto āha “**na hetusamavetaṃ hetuphala**”ntiādi. Tattha “idha tantūsu paṭo, kapālesu ghaṭo, bīraṇesu kaṭo dvīsu aṇūsu dviaṇuka”ntiādinā idha vuddhivohārajanako avisuṃ siddhānaṃ sambandho samavāyo, tena samavāyena kāraṇesu dvīsu aṇūsu dviaṇukaṃ phalaṃ samavetaṃ ekībhūtamiva sambaddhaṃ, tīsu aṇūsu tianukanti evaṃ mahāpathavīmahāudakamahāaggimahāvātakkhandhapariyantā phalaṃ attano kāraṇesu samavetanti **samavāyavādino** vadanti. Evaṃ pana vadantehi aparimāṇesu kāraṇesu mahāparimāṇaṃ ekaṃ phalaṃ samavetaṃ attano antogadhehi kāraṇehi sagabbhaṃ asuññanti vuttaṃ hoti. Evamidha samavāyābhāvā phale hetu natthīti hetusuññaṃ phalanti attho.

Suññato vinicchayaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti magganiddesakathāvaṇṇanā.

Ekavidhādivinicchayakathāvaṇṇanā

568. Pavattibhāvato saṃsāraṃ pavattibhāvato. **Catuāhārabhedato** catuāhārapaccayavisesato. Etena cattāro kabalīkāradīhāraviseṣe, ajjhoharaṇīyavattu, saḷāyatana, avijjā, abhiśāṅkhārasaṅkhāte tappaccayabhūtaḍḍhamaviseṣe ca saṅgaṇhātī, ojaṭṭhamakarūpa, vedanā, paṭisaṇḍhivīññaṇa, nāmarūpasāṅkhāte tannibbattadhamaviseṣe ca.

Pavattakabhāvato pavattidukkassa. **Rūpābhinandanādhedo** rūpakkhandhādiabhinandanabhedo, rūpārammaṇādivasenāpīti vadanti. Rūpataṇhādīnaṃ paccekāṃ anekabhedaṭṭhā **cha taṇhākāyā**, tesāṃ **bhedato**.

Upādānehi upādīyatīti upādi, upādānakkhandhapañcakaṃ. Tannissaraṇabhūtaṃ nibbānaṃ, tassa vūpasamo taṃsantīti katvā tassa yāva pacchimaṃ cittaṃ, tāva sesataṃ, tato paraṃ anavasesataṃ upādāya **saupādīsesanibbānadhātu**, **nirupādīsesanibbānadhātūti** dvidhā voharīyati. Yathā cāyaṃ bhedo vohāro, evamītarepīti te katipaye dassetuṃ “**tividho**”tiādi vuttaṃ. Aññathā ekassa sato nibbānassa kuto bhedoti.

Samathavipassanābhedaṭṭhato ettha sammādiṭṭhisammāsaṅkappā vipassanā, itare samathāti vadanti. Sīlampi hi samathassa upakāraṭṭhā samathaggaṇaṇa gayhatīti tesāṃ adhippāyo. Atha vā yānadvayassa vasena laddho maggo samatho vipassanāti āgamanavasena vuttoti daṭṭhabbo. **Ayanti** ariyamaggo. **Sappadesattāti** sīlakkhandhādīnaṃ ekadesattāti attho. Ekadeso hi padīssati avayavabhāvena apadīsiyatīti padeso, attano samudāyaṃ pati saha padesenāti **sappadesoti** vuccati yathā “sanidassanā dhammā”ti (dha. sa. dukamātikā 9), sīlakkhandhādayo ca sabbalokiyalokuttarasīlādīsaṅgāhakā, ariyamaggo lokuttaro evāti tadekadeso hoti.

Sajātitoti samānājātito, vacīduccaritaviratiādhedhesu samānāya sīlajātīyāti attho.

Onatasahāyo viya vāyāmo paggahakiccasāmaññato. **Aṃsakūṭaṃ datvā ṭhitasahāyo viya sati** apilāpanavasena niccalabhāvakaraṇasāmaññato. **Sajātitoti** savitakkasavicārādībhedhesu samānāya samādhijātīyāti attho. **Kiriyatoti** samādhianurūpakiriyato. Tato eva hi “cattāro satipaṭṭhānā samādhinimittā, cattāro sammappadhānā samādhiparikkhārā”ti (ma. ni. 1.46) sativāyāmaṇaṃ samādhissa nimittaparikkhārābhāvo vutto.

Ākoṭentena viyāti “aniccaṃ anicca”ntiādinā paññākiccasadisena kiccena samantato koṭentena viya, “aniccaṃ khayatṭhena, dukkhaṃ bhayatṭhena”ntiādinā (paṭi. ma. 1.48) **parivattentena** viya ca ādāya ūhitvā dinnameva paññā paṭivijjhati. Dvīnaṃ samānakālattepi paccayabhāvena sammāsaṅkappassa purimākālassa viya niddeṣo kato. **Sajātitoti** “dukkhe ñāṇa”ntiādiṣu (saṃ. ni. 5.8) samānāya paññājātīyā. **Kiriyatoti** ettha paññāsadisaṃ kiccaṃ “kiriyā”ti vuttaṃ, pubbe pana samādhīupakāraṃ tadanurūpakiccanti ayamettha viṣeso.

“Sabbāṃ, bhikkhave, abhiññeyya”nti (saṃ. ni. 4.46) vacanato cattāripi abhimukhaṃ paccakkhato ñātabbāni, abhivisiṭṭhena vā ñāṇena ñātabbānīti **abhiññeyyāni**.

569. Aññamaññaṃ sabhāgānīti aññamaññasamānabhāgāni, sadisarūpānīti attho.

Durabhisambhavataranti abhisambhavitum sādhetum asakkuṇeyyataram, sattivighātena duradhigamanti attho. **Asananti** kaṇḍam. **Atipāteyyāti** khipeyya. **Koṭiyāti** kaṇḍassa koṭiyā vālaggena. **Koṭinti** vālasseva koṭim. **Paṭivijjheyāti** paṭimukhabhāvena vijjheyya.

Bādhakapabhavasantiniyyānalakkhaṇehi vavatthānam **salakkhaṇavavatthānam**. **Duravagāhatthena gambhīrattāti** oḷārikā dukkhasamudayā. Tiracchānagatānampi hi dukkham, āhārādīsu ca abhilāso pākaṭo. Pīlanādiāyūhanādivasena pana “idaṃ dukkham, idamassa kāraṇa”nti yāthāvato ogāhitum asakkuṇeyyattā **gambhīrā**. Saṅhasukhumadhammattā nirodhamaggā sabhāvato eva **gambhīraṭṭhena duravagāhā**. Teneva uppanne magge natthi nirodhamaggānam anavagāhoti. Nibbānampi maggena adhigantabbattā tassa phalanti apadisīyatīti āha “**phalāpadesato**”ti. Vuttañhetam “dukkhanirodhe ñāṇam atthapaṭisambhidā”ti (vibha. 719). Maggopi nirodhassa sampāpakabhāvato “hetū”ti apadisīyatīti āha “**hetuapadesato**”ti. Vuttampi cetam “dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇam dhammapaṭisambhidā”ti (vibha. 719).

Iti evam pakārehīti iti vijaññāti sambandho. Tattha itisaddena vijānanakkamaṃ dasseti. **Evam pakārehīti** evam-saddena vijānanakāraṇabhūtena eva.

Sabhāgavisabhāgatovinicchayaṇṇanā niṭṭhitā.

Indriyasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti soḷasamaparicchedavaṇṇanā.

17. Paññābhūminiddesavaṇṇanā

Paṭiccasamuppādakathāvaṇṇanā

570. Imissā paññāyāti imissā yathādhigatāya vipassanāya. **Bhūmibhūtesūti** pavattiṭṭhānabhūtesu. Kāmañcāyam paṭiccasamuppādapāṭiccasamuppannasamaññā pitāputtasamaññā viya apekkhāsiddhā, hetuphaladhammesu pana yathākkamaṃ vavatthitāvāti “**paṭiccasamuppādo cevā**”tiādinā vibhajja vuttam. **Ādisaddenāti** “paṭiccasamuppādātibhedā”ti ettha vuttaādisaddena. **Avasesā honti**, samvaṇṇanāvasenāti adhippāyo. Tenāha “**tesam vaṇṇanākkamo anupatto**”ti.

Avijjādayo dhammā paṭiccasamuppādo, na samuppattimattam. Svāyamattho iminā suttapadena vedītabboti dassento “**vuttañheta**”ntiādiṃ vatvā paṭiccasamuppanne pana dassetum “**jarāmarañādayo panā**”tiādi āradham. Kasmā panettha anulomato paṭiccasamuppādadhammā dassitā, paṭilomato paṭiccasamuppannā dhammāti? Yato te paccayato uppannā, tassa samanantaradassanattham.

Na niccam na sassatanti **aniccam**. Samecca sambhūya paccayehi katanti **saṅkhatam**. Paṭicca paccayārahaṃ paccayam nissāya sahitameva uppannanti **paṭiccasamuppannam**. Khayanasabhāvaṃ **khayadhammam**. Vayanasabhāvaṃ **vayadhammam**. Virajjanasabhāvaṃ palujjanasabhāvaṃ **virāgadhammam**. Nirujjhanasabhāvaṃ **nirodhadhammam**. Sesam yadetta vattabham, tam parato āvi bhavissati.

571. Etthāti etesu yathāvuttetu suttapadesu. **Saṅkhepoti** atthasaṅkhepo.

Jātipaccayāti jātiśaṅkhātā paccayā. Hetumhi nissakkavacanam. **Ṭhitāva sā dhātūti** yāyam jarāmarāṇassa idappaccayatā “jātipaccayā jarāmarāṇa”nti, eśā dhātu esa sabhāvo. Sā tathāgatānam uppādato pubbe, uddhañca aviññāyamāno, majjhe ca viññāyamāno, na tathāgatehi uppādito, atha kho sambhavantassa jarāmarāṇassa sabbakālam jātipaccayato sambhavoti ṭhitā eva. Kevalam pana sayambhūññānena abhisambujjhanato, “ayam dhammo tathāgatena adhigato”ti pavedanato ca tathāgato “dhammassāmī”ti vuccati na apubbassa uppādanato. Tena vuttam “ṭhitāva sā dhātū”ti. Sā eva **jātipaccayā jarāmarāṇanti** ettha vipallāsābhāvato evam avabujjhamānassa etassa sabhāvassa, hetuno vā tatheva bhāvato ṭhitatāti **dhammaṭṭhitatā**. Jāti vā jarāmarāṇassa uppādaṭṭhiti pavattaāyūhanasamyogapalibodhasamudayahetupaccayaṭṭhitīti taduppādātibhāvenassā ṭhitatā “**dhammaṭṭhitatā**”ti phalam patisāmatthiyato hetumeva vadati.

Atha vā dhārīyati paccayehīti dhammo, tiṭṭhati tattha tadāyattavuttitāya phalanti ṭhiti, dhammassa ṭhiti

dhammaṭṭhiti. Dhammoti vā kāraṇaṃ, paccayoti attho. Dhammassa ṭhitisabhāvo, dhammato ca añño sabhāvo natthīti **dhammaṭṭhiti**, paccayo. Tenāha “paccayapariggahe paññā dhammaṭṭhitiñña”nti (paṭi. ma. 1.45). Dhammaṭṭhiti eva **dhammaṭṭhitatā.** Sā eva dhātu “jātipaccayā jarāmarāṇa”nti imassa sabhāvassa, hetuno vā aññathattābhāvato “na jātipaccayā jarāmarāṇa”nti viññāyamānassa tabbhāvābhāvato niyāmatā vavattitabhāvoti **dhammaniyaṃmatā.** Phalassa vā jarāmarāṇassa jātiyā sati sambhavo dhamme hetumhi ṭhitatāti **dhammaṭṭhitatā.** Asati asambhavo dhamme niyatatāti **dhammaniyaṃmatāti** evaṃ phalena hetuṃ vibhāveti. **Taṃ** “ṭhitāva sā dhātū”tiādina (saṃ. ni. 2.20) vuttaṃ idappaccayatāṃ **abhisambujjhati** paccakkhakarāṇena abhimukhaṃ bujjhati yāthāvato paṭivijjhati. **Abhisametīti** tassa vevacanāṃ. Ādito kathento **ācikkhati**, uddisatīti attho. Tameva uddesaṃ pariyosāpento **deseti.** Yathāuddiṭṭhamatthaṃ niddisanavasena pakārehi ñāpentā **paññāpeti.** Pakārehiyeva paṭiṭṭhapento **paṭṭhapeti.** Yathāniddiṭṭhamatthaṃ paṭiniddisanavasena **vivarati vibhajati**, vivaṭaṅhi vibhattaṅca atthaṃ hetudhāraṇadassanehi pākāṭaṃ karonto **uttānikaroti.** Uttānikaronto tathāpaccakkhabhūtaṃ katvā nigamanavasena **passathāti cāha.**

572. Paccayalakkhaṇoti paccayabhāvalakkhaṇo, paccayoti vā lakkhitabbo. Pavattidukkhassa anubandhāpanakiccatāya **dukkhānubandhanaraso.** Nibbānagāmiyāmaggassa uppathabhāvato **kummaggapaccuppaṭṭhāno.**

So panāyaṃ paṭiccasamuppādo. Yāvattakehi paccayehi yaṃ phalaṃ uppajjanārahaṃ, avikaleheva tehi tassa uppatti, tadaññena ca tassa payojanaṃ natthīti āha “**anūnādhikehevā**”ti. Yathā taṃ cakkhurūpālokamanasikārehi cakkhuvīññāṇassa, etena taṃtaṃphalanipphādanena tassā paccayasāmaggiyā tapparatā **tathatāti** dasseti. **Sāmaggiṃti** samodhānaṃ, samavāyanti attho. **Asambhavābhāvototi** anuppajjanassa abhāvato. Paccayasāmaggiyāñhi sati anuppajjane tassā vitathatā siyā. **Aññadhamaṃpaccayehi** aññassa phaladhammassa paccayehi. **Aññadhamaṃnuppattitoti** tato aññassa phaladhammassa anuppajjanato. Na hi kadāci cakkhurūpālokamanasikārehi sotavīññāṇassa sambhavo atthi, yadi siyā, tassā sāmaggiyā aññathatā nāma siyā, na cetāṃ atthīti “**anaññathatā**”ti vuttaṃ. **Paccayatoti** paccayabhāvato. **Paccayasamūhatoti** etthāpi eseva nayo.

573. Idappaccayā eva idappaccayatāti tā-saddena padaṃ vaḍḍhitaṃ, na kiñci atthantaraṃ yathā devo eva devatāti. **Idappaccayānaṃ vā samūho idappaccayatāti** samūhatthaṃ **tā-**saddamāha yathā “janānaṃ samūho janatā”ti. Nanu ca “atthi idappaccayā jarāmarāṇanti iti puṭṭhena satā, ānanda, atthītissa vacanīyaṃ. Kiṃ paccayā jarāmarāṇanti iti ce vadeyya, jātipaccayā jarāmarāṇanti iccassa vacanīya”nti (dī. ni. 2.96) jātisaddapaccayasaddasamānādhikarāṇena kiṃ-saddena idaṃsaddassa samānādhikarāṇatādasanato idappaccayasaddassa kammadhārayasamāso dissati, na hettha “imassa paccayā idappaccayā”ti jarāmarāṇassa, aññassa vā paccayato jarāmarāṇasambhavapucchā sambhavati viditabhāvato, asambhavato ca, jarāmarāṇassa pana paccayapucchā sambhavati. Paccaya-saddena ca samānādhikarāṇatāya idaṃ-saddassa imasmā paccayāti paccayapucchā yujjati. Sā ca samānādhikarāṇatā bāhiratthasamāsepi labbhati. Tato ca aññapadattavacanicchābhāve kammadhārayasamāso labbhati.

Sānivacanasamāse pana samānādhikarāṇatā natthīti na kathaṅci kammadhārayasamāsasambhavoti? Nayidamevaṃ vacanicchantarabhāvato. Paṭiccasamuppādavacanicchā hesā “idappaccayatā paṭiccasamuppādo”ti ettha. “Atthi idappaccayā jarāmarāṇa”nti ettha pana jarāmarāṇassa paccayamattaparipucchā, tasmā yathā idaṃ-saddassa paṭiccasamuppādavisesanā, pucchitabbapaccayavisesanā ca hoti, tathā samāsavikappo ettha, tattha ca kātabboti na samāsantaradassanaṃ sānivacanasamāsabādhakaṃ. Kasmā panetthāpi kammadhārayasamāso na icchitoti? Hetuppabhavānaṃ hetu paṭiccasamuppādoti imassatthassa kammadhārayasamāse asambhavato, “imassa attano paccayānurūpassa anurūpo paccayo idappaccayo”ti imassa ca atthassa icchitattā. Yo panettha idaṃ-saddena gahito attho, so “atthi idappaccayā jarāmarāṇa”nti ettha jarāmarāṇaggahaṇeneva gahitoti idaṃ-saddo paṭiccasamuppānato abhassitvā aññāsambhavato paccaye avatiṭṭhati, tasmā tattha kammadhārayasamāso. Ettha pana idaṃ-saddassa tato pariccajanakāraṇaṃ natthīti sānivacanasamāso eva. Evampi na idappaccayo eva idappaccayabhāvo bhavituṃ yuttoti idappaccayatāya paṭiccasamuppādatānupapattīti? Nāyaṃ doso atthantarābhāvototi vuttovāyamattho.

Atha vā pana hotu idappaccayabhāvo idappaccayatāti. **Bhāvoti** cettha avinābhāviphalaṃ pati hetuno satvaṃ. Tathā hi idappaccaya-saddo jātiādīsu niruḷho. Taṅca idappaccayasatvaṃ idappaccayato aññaṃ natthi. Yadi aññaṃ siyā, taṃ avijjānaṃ siyā. Na hi satā aññaṃ vijjānaṃ hoti. Atha satvaṃ saṃ nāma, yassa sato bhāvo, taṃ asaṃ nāma siyā. Na hi taṃ satvaṃ sabhāvaṃ satvato aññatā, tasmā sato bhāvo satvanti niddeso na yujjati. Na ca saṃ-sambandhena asaṃ saṃ nāma hoti, pageva saṃ-sambandhena. Asati ca saditiggahaṇaṃ viparītāggāhoti na gahaṇato saṃsiddhi. Sadisakappanāyaṅca māṇavakassa sīhabhāvo viya na asato saṃ-sabhāvātā. Yasmā pana

idappaccayabhāvo yathāvuttam satvaṃ, na asatvaṃ. Nāpi yassa taṃ satvaṃ, tadasaṃ, tasmā idappaccayabhāvo idappaccayasarūpaṃ sabhāvantaṃ vinivattabhāvadassanattam imassāyanti visesetvā idappaccayatāti vuttanti na idappaccayatāya paṭiccasamuppādabhāvāsambhavo.

Paṭicca samuppajjati etasmāti paṭiccasamuppādoti tassāpi hetuatthabhāvato jātiādipadānaṃ evameva hetubhāvavācakatāya hetupadhānatā yojetabbā hetuppabhavānaṃ hetu paṭiccasamuppādoti katvā. Tathā hi “dasabalasamannāgato, bhikkhave, tathāgato catūhi vesārajjeḥi samannāgato āsabham ṭhānaṃ paṭijānāti, parisāsu sīhanādaṃ nadati, brahmacakkaṃ pavatteti, imasmiṃ sati idaṃ hoti yāva ‘evametassa kevalassa dukkhakkhandhassa nirodho hoti’”ti (saṃ. ni. 2.21-22) anena **sīhanādasuttena** pakāsito evamattho. “Kiṃ vādī panāyasmato satthā kimakkhāyī”ti puṭṭhena āyasmatā **assajjitherena** –

“Ye dhammā hetuppabhavā, tesam hetum tathāgato āha;
Tesaṃca yo nirodho, evaṃvādī mahāsamaṇo”ti. (mahāva. 60; apa. therā 1.1.286) –

Vutto. Tena viññāyati hetuppabhavānaṃ hetu paṭiccasamuppādoti. Sesamettha vattabbaṃ parato āvi bhavissati.

574. Paṭiccāti taṃ taṃ kāraṇaṃ nissāya. **Sammāti** aviparītaṃ aniccato aniccassa uppādoti katvā. Niccato hi kāraṇato phalassa uppādo viparīto. Tenāha “**titthiya...pe... nirapekkho**”ti. “Uppādo paññāyatī”ti (saṃ. ni. 3.38; a. ni. 3.47; kathā. 214) evaṃ vuttasaṅkhatalakkaṇato añño “paccayato khaṇato”ti ettha vuttapaccayalakkaṇo eko ākāro uppādoti tesam adhippāyo. Yaṃ sandhāya te “jātiādīnaṃ hetavo jātiādayo”ti vadanti, taṃ tesam matimattaṃ, nibbattilakkaṇavinimuttassa tādisassa kassaci abhāvato. Tenāha “**taṃ na yujjati**”tiādi. **Gambhīranayāsambhavatoti** gambhīraṇaṃ nayānaṃca asambhavato. **Saddabhedatoti** saddavināso saddāyogato. **Suttaṃ natthi** “paṭiccasamuppādaṃ vo, bhikkhave, desessāmi”tiādisuttapadehi (saṃ. ni. 2.1, 20) uppādamattassa appakāsittatā. Ayameva hi attho heṭṭhā dassito idānipi dassiyati. **Taṃ** uppādamattaṃ. **Viharāmi** tasmim paṭhamābhisambuddhakāleti adhippāyo. **Viharāmi**ti vā kālavipallāsenā vuttaṃ, vihāsinti attho. **Tatrāti** tasmim padesavihāre. **Paccayākāradassanēti** yenākārena paccayadhammo paccayuppannaṃ paccayo hoti, so paccayākāro paccayabhāvo, tassa dassanena. Idha pana vedanānaṃ paccayabhāvo adhippato. Tenāha “**micchādīṭṭhipaccayāpi vedayita**”ntiādi. Vedanānaṃyeva hi paccayaṃ passantena vuttavihāro paṭiccasamuppādassa ekadesameva passato vihāroti katvā padesavihāro jāto, anantanayasamantapaṭṭhānamanāsikāro paṭhamābhisambuddhavihāro. Tañhi nippadesato paccayākāradassananti eke. **Padesavihārasuttavirodho āpajjati** tassa vedanānaṃ paccayadhammanāsikāravibhāvanato.

Loko samudeti etasmāti **lokasamudayo**, avijjādiko paccayagaṇo, na lokasamudayamattaṃ. Tenāha “**anulomapaṭiccasamuppādo**”ti. **Natthitāti** sabbaso abhāvo, naranvayavināso ucchedoti attho. Natthitāsahacaraṇato pana ucchedadīṭṭhi natthitāti adhippetā. **Paccayānuparamo** paccayānaṃ avicchedo. Yathā hi atītahetupañcakasannissayena etarahiphalapañcakaṃ viya hetupañcakampi hoti, evaṃ etarahihetupañcakasannissayena āyatimphalapañcakampi bhavissati. Tenāha “**paccayānuparamo phalānuparamato**”ti.

Taṃ gambhīratam **uppādamatte natthi** asabhāvadhammatā. Ekattanayādayo nayā sabhāvadhammesu labbhānato uppādamatte kathaṅcipi na labbheyvanti āha “**nayacattukkaṃ uppādamatte natthi**”ti.

575. Samāne kattarīti ekasmiṃyeva kattari uppajjanakiriyāya yo kattā, tasmimyeva paccayanakiriyāya ca kattubhūtetī attho. Yathā “nhatvā bhuñjati, bhutvā sayati”ti. “**Pubbakāle**”ti idaṃca tvāsaddantānaṃ padānaṃ yebhuyyena purimakālakiriyāya dīpanato vuttaṃ, na idha paṭiccasaddassa purimakālatthattā. Evañhi “cakkhum paṭiccā”ti nidassanavacanānaṃ nidassitabbena saṃsandeyya. Atha vā kāmañcetta ubhinnaṃ kiriyānaṃ samakālatā uppajjanakiriyāya pubbe paccayanakiriyāya asambhavato, tathāpi phalakiriyāya hetukiriyā purimakālo viya voharituṃ yuttā. Evamettha hetuphalavavattānaṃ supākaṭaṃ hotīti upacārasiddham purimakālaṃ gahetvā vuttaṃ “**pubbakāle**”ti. **Atthasiddhikaroti** vākyatthapaṭivīññattikaro. Paṭiccasamuppādoti hi ettha vākyatthāvabodho idha atthasiddhīti adhippeto. **Payujjamāno** paṭiccasaddo uppādasaddena vuccamānassa samānassa “kattu abhāvato”ti padaṃ ānetvā yojetabbaṃ. Ayañhettha attho “cakkhuṃca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuvīññāṇa”ntiādisu (ma. ni. 1.204, 400; 3.421, 425-426; saṃ. ni. 2.43-44; 2.4.60; kathā. 465) paccayanakiriyāya, uppajjanakiriyāya ca viññāṇameva kattāti samānakattukatā labbhati.

“Paṭiccasamuppādo”ti ettha pana uppādasaddassa bhāvasādhanatāya kiriyāya vuttāti samānakattulakkaṇo saddappayogo na sambhavatīti. Tenāha “**saddabhedam gacchati**”ti, apasaddappayogo hotīti attho. Na cettha

parāvarayogo (pāṇinī 3.4.20) “appatvā nadiṃ pabbato, atikkamma pabbataṃ nadī”tiādīsu viya, nāpi lakkhaṇahetuādīpayogo “sīhaṃ disvā bhayaṃ hoti, ghaṭaṃ pivitvā balaṃ jāyate, ‘dha’nti katvā daṇḍo patito”tiādīsu viya. Nevettha saddabhedo. Na hi hatthatale āmalakaṃ viya sabbaññeyyaṃ paccakkhaṃ katvā tṭhitānaṃ mahesīnaṃ vacane akkharacintakānaṃ vipplāpo avasaraṃ labhati. Labhatu, vākyatthēna saddasiddhito “nhatvā gamanaṃ, bhutvā sayana”ntiādīsu viyāti. Evampi na ca kiñci atthaṃ sādheti. Yadi pi paccēkaṃ padattho labbhati, vākyattho pana na yujjati, tasmā dasadāḷimādivākyāni viya asambandhatthātāya niratthakaṃ hotīti adhippāyo.

Nāmapade vutte appayuttānīpi “atthi, hoti, vijjati”ti evarūpāni kiriyāpadāni ānetvā sambandhitabbānīti nāyaṃ sandhāyāha “**hotisaddena saddhiṃ yojayissāmā**”ti. **Imesūti** yathāvuttesu desanāpaṭiññāpucchānīgamanavasena vuttesu paṭiccasamuppādapadesu. Nidassanamattañcetāṃ, aññesupi “paṭiccasamuppādameva sādhukaṃ yoniso manasi kāroti. Yadi daṃ idappaccayatā paṭiccasamuppādo (dī. ni. 2.67; ma. ni. 2.337; sa. ni. 1.172; mahāva. 7). Gambhīro cāyaṃ, ānanda, paṭiccasamuppādo”ti (dī. ni. 2.95; saṃ. ni. 2.60) evamādīsipi ekenapi saddhiṃ hoti-saddo sambandhaṃ na gacchati. **Yogaṃ na gacchati** tathā sambandhavasena avuttattā. “**Na ca uppādo hoti**”ti idaṃ asabhāvadharmattā uppādassa nibbattilakkhaṇāyogaṃ sandhāya vuttaṃ. Yathā hi vināssa vināso natthi, evaṃ uppādassa vināso viya uppādopi natthi. Yadi siyā, yena uppādēna uppādo uppādavā, sopi uppādavāti anavaṭṭhānameva āpajjeyyāti vuttovāyamattho. Tenāha “**sace heyyā**”tiādi. Yadi evaṃ, kathaṃ samudayo hotīti? Nāyaṃ doso nibbattiyā anadhippetattā. Evam dukkhakkhandhassa samudayo pātubhāvo sambhavaṭṭi ayañhettha attho, idha pana paṭiccasamuppādo hotīti tassa atthibhāvācodanāti katvā hoti, jāyatīti nibbatticodanā katā siyāti adhippāyena vuttaṃ “**na uppādo hoti**”ti.

576. Imesaṃ saṅkhārādīnaṃ paccayā idappaccayā, avijjādayo, tesāṃ bhāvo **idappaccayatā**. Ko pana so bhāvoti āha “**bhāvo ca nāmā**”tiādi. Tassattho – yenākārena avijjādayo saṅkhārādīpātubhāvahetū honti, tasmīṃ avijjādīnaṃ pavattīkāravīsese vikāre paṭiccasamuppādoti ayaṃ samaññāti. **Tesaṃ** vādīnaṃ **taṃ** maññanaṃ. **Hetuvācanatoti** hetubhāvavācanato.

577. **Etthāti** paṭiccasamuppādapade. Samuppādapadhānavācanaviññeyyo sasattiko hetu paṭiccasamuppādoti aviparītaṃ atthaṃ ajānantānaṃ aññattha samuppādasaddassa bhāvasādhanassa dassanato tathā idhāpi **byañjanacchāyāya uppādoevāyaṃ** vutto, na hetūti yā **saññā uppajjati**, **sā imassa** paṭiccasamuppādapadassa evaṃ idāni vuccamānākārena atthaṃ gahetvā vūpasametabbā vinodetabbā.

Dvedhāti gāthāya ayaṃ saṅkhepattho – yasmā attano paccayavasena pavatto paccayuppannadhammasamūho paccetabbato paṭicco ca so saha uppajjanato samuppādo ca, paṭicca vā kāraṇasāmaggiṃ apaccakkhāya saha uppajjanato evāti ca evaṃ dvedhā “paṭiccasamuppādo”ti idaṃ vacanaṃ icchitabbaṃ, tasmā tassa paccayadhammopi phalūpacārena paṭiccasamuppādo icceva vuttoti.

Paccayatāyāti paccayasamūhato. **Pavattoti** nibbato. **Dhammasamūhoti** paccayuppannadhammapuñjo. **Paṭiyamānoti** nānagatiyā abhimukhaṃ upeyamāno, abhisamiyamānoti attho. **Hitāya sukhāya cāti** lokuttarahitāya, lokuttarasukhāya ca. **Saha uppajjati** ekekassa kadācīpi uppattiyā abhāvato. **Sammā uppajjati** ahetuto, visamahetuto ca anuppajjanato. **Saha uppajjati** ekajjhaṃ uppajjati antamaso aṭṭhannaṃ dhammānaṃ uppajjanato. **Na paccakkhāyāti** apaṭikkhipitvā, attano paccayabhūṭadhammasamudāyena kenaci na vināti attho. **Tassāti** yvāyaṃ “paṭiccasamuppādo”ti vutto paccayuppannadhammasamūho, tassa ayaṃ avijjādiko hetusamūho. “**Tappaccayattā**”ti etena paṭiccasamuppādapaccaye paṭicca samuppādasamaññāti dasseti. Tenāha “**yathā loke**”tiādi. Yathā hi loke “pittaṃ mathitaṃ, sūrā dadhi, tipusaṃ jaro, semho guḷo, āyu ghata”nti ca paccayo phalavohārena vuccati, evaṃ phalūpacārena paṭiccasamuppādo vuttoti vedītabbo.

578. Paṭicca-sadde paṭi-saddo abhimukhattho, icca-saddo gammatthoti dassento āha “**paṭimukhamito**”ti. Kassa pana paṭimukhaṃ, kena vā ito, ko vā itoti codanattaye pacchimaṃ vissajjento “**hetusamūho**”ti āha. Tasmīñhi vissatṭhe hetusamūho nāma paccayasāmaggiṃ tattha aññamaññassa paṭimukhaṃ, aññamaññeneva ca itoti vissatṭhovāyamattho hotīti. **Sahitēti** samudite avinibbhutte. **Soti** hetusamūho. Samuppādo iti vuttoti yojanā.

Pātubhāvāyāti uppādāya. Kāmaṃ **pāliyaṃ** “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti (saṃ. ni. 2.1; udā. 1; mahāva. 1; netti. 24; vibha. 225) avijjāva paccayabhāvena vuttā, tathāpi na avijjā ekāva paccayo hoti, atha kho sahaṃjāṭadhammavattuārammañādayo, yonisomanasikārādayo, taṇhupādānādayo ca dhammā yathārahaṃ saṅkhārūppādane avijjāya sahaṅkārīkāraṇaṃ hontiyeva. Evam saṅkhārādayopi viññānādīnanti āha “**avijjādiekekahetusīsenā niddiṭṭho hetusamūho**”ti. **Sādhāraṇaphalanipphādakaṭṭhenāti**

taṃsamūhapariyāpanānaṃ hetudhammānaṃ sādharmaṇassa phalassa nibbattakabhāvena. **Avekallaṭṭhenāti** anūnabhāvena. Tasmīhi hetusamūhe ekaccāsādhāraṇañcetaṃ phalaṃ, ekacceveva ca nibbattetabbaṃ siyā, sabbesaṃ tesāṃ paccayadhammānaṃ aññaṃaññaṃpekkhā natthīti paṭimukhagamanābhāvato paṭiccattho na paripūreyyāti. **Sāmaggiāṅgānanti** paccayasāmaggiyā āṅgabhūtānaṃ, samūhinanti attho. Niddhāraṇe cetāṃ sāmivacanaṃ. Phaladhammānaṃ sahitatā nāma viṣuṃ abhāvo, na hetudhammānaṃ viya aññaṃaññaṃpekkhāti āha **“aññaṃaññaṃ avinibbhogavuttidhamme”**ti avinibbhogaggahaṇañcetta rūpadhammānampi saṅgaṇhanatthaṃ. Aññathā sampayuttadhammeti vucceyya.

579. Paccayatāti ayaṃ avijjādiko paccayasamūho. **Aññaññanti** aññaṃaññaṃ. **Paṭiccāti** nissāya sahakārīkāraṇaṃ laddhā. **Samanti** avisamaṃ avekallena. **Sahāti** ekajjhaṃ. **Dhammeti** attano paccayuppannadhamme. Yasmā uppādeti, **tatopi** tasmāpi. Evaṃ paṭiccasamuppādoti muninā bhagavatā bhāsītāti yojanā. **Na apaṭicca** paṭiccevatī avadhāraṇatthaṃ dassento gāthāyaṃ eva-kāro luttaniddiṭṭhoti dasseti.

Ekekadesanti phalasadudāyassa ekadesekadesaṃ, bhāgasoti attho. **Pubbāparabhāvenāti** paṭipāṭiyā. Sabbametaṃ rūpārūpakalāpuppādanaṃ sandhāya vuttaṃ. **Atthānusāravohārakusalenāti** paramatthadhammānugata vohāranipuṇena.

580. Purimena padenāti yojanā. **Sassatādīnanti** sassatabhāvādīnaṃ, sassatavādādīnaṃ vā. Sassatasahacaritā hi vādāpi sassatādayoti vuccanti yathā “dukkhadesanā dukkha”nti. **Ucchedādīti** etthāpi eseva nayo. **Vighāto** vināso, pahānanti attho. **Ñāyoti** antadvayavirahitā majjhimā paṭipatti.

Pavattidhammānanti pavattibhūtānaṃ dhammānaṃ, kilesavaṭṭādīnanti attho. “Sassato attā ca loko cā”tiādinayappavatto (dī. ni. 1.31) **sassatavādo**. “Natthi hetu, natthi paccayo sattānaṃ saṃkilesāyā”tiādinayappavatto (dī. ni. 1.168; ma. ni. 2.101, 227; saṃ. ni. 3.212) **ahetuvādo**. Pakati aṇukālādivasena loko pavattatīti evaṃ pavatto **visamahetuvādo**. Issarapurisapajāpativādā **vasavattivādā**. Ahetuvādaggahaṇeneva cettha sabhāvanīyati yadicchāvādānampi saṅgaho daṭṭhabbo. Keci pana “cakkhu eva cakkhussa kāraṇa”nti evamādiko **visamahetuvādo**. Issarādivādo ahetuvādantogadho. Sabhāveneva dhammā pavattantīti vādo **“vasavattivādo”**ti vadanti. Kiṃ hi paccayasāmaggiyā payojananti adhippāyo. Samuppādapadena paridīpito hotīti yojanā. Paridīpanassa pana aviparītakāraṇaṃ dassetuṃ **“paccayasāmaggiyaṃ dhammānaṃ uppattito”**ti vuttaṃ. **Vihatāti** abbhāhatā. **“Purimapurimapaccayavasena”**ti iminā avicchedavasena pavattamānaṃ ucchedadiṭṭhinivattakaṃ hetuphalapabandhaṃ dasseti. Tenāha **“kuto ucchedo”**ti. Ucchedābhāvakathaneneva cettha ucchedavādassāpi abhāvaṃ dassetīti daṭṭhabbaṃ.

Tassā tassā paccayasāmaggiyāti tasmīṃ tasmīṃ hetupaccayasamavāye. **Santatiṃ avicchindītvāti** hetuphalapabandhasaṅkhātassa santānassa avicchindanena. **Tesaṃ tesaṃ** paccayuppannadhammānaṃ sambhavato uppajjanato sassatucchedasaṅkhātāṃ antadvayaṃ anupaggamma yathāsakaṃ paccayehi anurūpaphaluppatti idha majjhimapāṭipadāti adhippetā. Kammavaṭṭassa, vipākavaṭṭassa ca bhinnasabhāvattā, bhinnakālattā ca **so karoti so paṭisaṃvedetīti vādappahānaṃ**. Kusalākusalakkhandhappavattiyāñhi kārakavohāro, vipākakkhandhappavattiyāṃ vedakavohāro. Yasmīṃ santāne kammaṃ nibbattaṃ, tattheva tassa phalassa nibbattanato **añño karoti añño paṭisaṃvedetīti vādappahānaṃ**. Na hi katassa vināso, akatassa vā abbhāgamo atthi. “Itthī, purisā”ti vohārena janapadanirutti. Tattha yasmā paṇḍitāpi loka “pañcakkhandhe ānetu, nāmarūpaṃ āgacchatū”ti avatvā itthī, purisotveva voharanti, tasmā “itthī evāyaṃ, puriso evāyanti apariññātavatthukānaṃ hoti abhiniveso. Viddasuno pana paṭiccasamuppādaṃ jānantassa tathā tathā pavattamāne dhamme upādāya paññattimattato tattha paramatthato na abhinivesoti āha **“janapadaniruttiyā anabhiniveso”**ti. **Samaññāyāti** lokasamaññāya. **Anatidhāvananti** anatikkanamaṃ. “Satto”ti hi vutte “ko ettha satto, kiṃ rūpaṃ, udāhu vedanādayo”ti vibhāgaṃ akatvā lokasamaññāvaseneva lokiyehi viya lokiyi attho samaññaṃ avilaṅghantena voharitaṃ.

Aparo nayo – paccetumarahatīti paṭicco. Yo hi naṃ pacceti abhisameti, tassa accantameva dukkhavūpasamāya saṃvattati. Sammā, saha ca uppādetīti samuppādo. Paccayadhammo hi attano phalaṃ uppādentō sampuṇṇameva uppādeti, na vikalaṃ. Ye ca dhamme uppādeti, te sabbe saheva uppādeti, na ekekaṃ. Iti paṭicco ca so samuppādo cāti **paṭiccasamuppādo**. Atha vā paṭicca paṭimukhaṃ itvā kāraṇasāmaggiyaṃ appaṭikkhipitvā sahite uppādetīti **paṭiccasamuppādo**. Paṭimukhagamaṇaṇca paccayassa kāraṇasāmaggiyā āṅgabhāvena phalassa uppādanameva. **Appaṭikkhipitvāti** ca na vinā tāya kāraṇasāmaggiyā, āṅgabhāvaṃ agantvā sayameva na uppādetīti attho. Etena kāraṇabahutā dassitā, **“sahite”**ti iminā paccayuppannadhammabahutā. Ubhayenāpi “ekaṃ na ekato”tiādinā (visuddhi. 2.617) parato vuccamāno sāsanānayo dīpito hoti.

Atha vā paṭicca paccetabbaṃ paccayaṃ paṭigantvā na vinā tena sambandhassa uppādo **paṭiccasamuppādo** (udā. aṭṭha. 1). Paṭiccasamuppādoti cettha samuppādappadhānavacanaviññeyyo sasattiko hetūti vedītabbo. Tattha “paṭiccā”ti vutte kiṃ paṭiccāti vattabbanti āha “**paccetabba**”nti. So ca paccayadhammoti katvā vuttaṃ “**paccaya**”nti. Idāni paṭiccasaddassa atthamāha “**paṭigantvā**”ti. Kāraṇassa sabhāvena tappaṭilābhagatiyā patvā. Kathaṃ na vinā tena? Sati eva tasmim, tassa ca phalassa uppādato eva, na aññathā. Asati, nirodhato cāti ayaṃ paccayaṭṭhiti paṭiccasaddassa attho. Tenāyaṃ paṭiccasaddo yathā “imasmim sati imassuppādo”ti ete saddā bhūmanissakkavacanajotānīyena idaṃ-saddavacanīyassa hetumato hetuāyattabhāvena bhāvuppāduddarakiriyāpekkhena yāyassa tadāyattatā, tāya samatthātāya hetuṃ vadanti, evaṃ gantvā-saddantaravacanīyena taṃviññeyyasseva paccayanakiriyākattuhetumato hetupaccayanena hetuāyattabhāvena samuppāduddarakiriyāpekkhena yāyassa tadāyattatā, tāya samatthātāya hetumāha. Evañca katvā “avijjā paṭicca, saṅkhārā paṭiccasamuppānā”tiādi (paṭi. ma. 1.46) saṅkhārapiṭake vuttaṃ. **Samatthātā** cettha nidānādibhāvo. So ca tadavinābhāviphalaṃ pati satvameva. **Sambandhassāti** ca saṃyojanānurūpatāvasena jātiādīnā sambandhassa jarāmarañādipaccayuppannaṃ. **Uppādoti** uppajjanaṃ. Yadi evaṃ kathaṃ paṭiccasaddappayogo, nanu samānakattukānaṃ pubbakāle īdiso saddappayogoti? “Bhūtvā gacchati, kasitvā vapatī”tiādīsu saccametam, taṃ pana yebhuyyavasena daṭṭhabbaṃ samānāparakāle, asamānakattuke ca dassanato. Samānakāle tāva –

“Andhakāraṃ nihantvāna, uditāyaṃ divākaro;
Vaṇṇapaññāvabhāsehi, obhāsetvā samuggato”ti. –

Udāharaṇaṃ. Keci pana “mukhaṃ byādāya sayati, akkhīni parivattetvā passatī”ti udāharanti. Apare “nisajja adhīte, ṭhatvā kathetī”ti.

Tattha byādānāparivattanuttarakālabhāvisayanadassanakiriyāpekkhā pubbutarakālatā atthi, sā ca bhedānupalakkhaṇā kehici na lakkhīyati. “Nisajja adhīte, ṭhatvā kathetī”ti ca samānakālatāyapi ajjhenakathanehi pubbepi nisajjattānāni hontīti sakkā pubbutarakālatā sambhāvetuṃ, tasmā purimānīyeva udāharaṇāni yuttāni. Udayasamakālemeva hi tannivattaniyanivattananti. Aparakāle “dvāramāvaritvā pavisati, āvaritvā nikkhamatī”ti. Keci pana “ḍakkacca patito daṇḍo”ti udāharanti. Abhigātabhūtasahajātāya pana abhigātabhūtasaddassa samānakālatā ettha labbhati, tasmā idhāpi purimānīyeva udāharaṇāni yuttāni. Purimatāvacanicchāvaseneva pana lakkhaṇahetukiriyānaṃ lakkhaṇahetubhāvavacanicchāti lakkhaṇabhāvato purimakālo icceva “nihantvānā”ti saddasiddhi icchitā, evañca paccayanakiriyā samuppajjanakiriyāya purimikāvāti paṭicca-saddasiddhi. Tattha yuttaṃ paccakkhato kattudassanato. Idha pana tadabhāvato na yuttanti ce? Nāyaṃ doso. Idhāpi anumānato siddho. Jarāmarañādiko kattā attheva “ñatvā kiriyato vāya”nti evamādi payogadassanato avassaṃ anumiyamānena kattunā īdiso saddappayogo icchītabbo. Asamāne pana kattari “pisācaṃ disvā bhayaṃ hoti, paññāya cassa disvā āsavā parikkhīnā hontī”ti (ma. ni. 1.271; 2.182; pu. pa. 204) evamādi vedītabbaṃ. Yathā ca tattha pisācadassanādipurisabyāpāro, evamidhāpi paccayanaṃ paccayabyāpāro attano phaluppādanaṃ, tañca satvaṃ samuppādo vāti “paccaye sati, paccayassa uppādā”ti paccayanassa samuppādahetutāya gamako samānassa kattu abhāvepi paṭicca-saddo siddhoti vedītabbo. Yadi paṭiccasambandhassa uppādo paṭiccasamuppādo, kathaṃ paccayo paṭiccasamuppādoti? Heṭṭhā vicāritovāyamattho. Apica yoyaṃ samuppāda-saddavibhāvītānaṃ paccayuppannānaṃ paṭiccasaddavibhāvito sasattiko hetu adhippeto, tassa samuppādābhīmukhatāya padhānavacanaviññeyyasabhāvattā tathā vuttoti.

Kiṃ pana kāraṇaṃ samuppādapadhānena vacanena samuppādassa hetu vedītabbo, na pana sahetuko samuppādo evāti? Vuccate – diṭṭhassa dukkhassa yo paccayo paccayaniddesena tassa vibhāvītattā. Kathaṃ? Yathāha –

“Idha, bhikkhave, bhikkhu parivīmaṃsamāno parivīmaṃsati ‘yaṃ kho idaṃ anekavidhaṃ nānappakāraṃ dukkhaṃ loke uppajjati jarāmarāṇaṃ, idaṃ nu kho dukkhaṃ kiṃ nidānaṃ kiṃ samudayaṃ kiṃ jātikaṃ kiṃ pabhavaṃ, kismiṃ sati jarāmarāṇaṃ hoti, kismiṃ asati jarāmarāṇaṃ na hotī’ti. So parivīmaṃsamāno evaṃ pajānāti ‘yaṃ kho idaṃ...pe... idaṃ kho dukkhaṃ jātinidāna’”miccādinā (saṃ. ni. 2.51) –

Diṭṭhassa dukkhassa nidānaṃ **parivīmaṃsasutte** vuttaṃ. Taṃ pajānanañca nidānampi viññātābanti. Yathā cāha –

“Pubbe me, bhikkhave, sambodhā anabhisambuddhassa bodhisattasseva sato etadahosi ‘kicchaṃ vatāyaṃ loko āpanno jāyati ca jīyati ca mīyati ca cavati ca upapajjati ca, atha ca panimassa dukkhassa

nissaraṇaṃ nappajānāti jarāmaṇassa. Kudāssu nāma imassa dukkhassa nissaraṇaṃ paññāyissati jarāmaṇassā'ti...pe... tassa mayhaṃ, bhikkhave, yoniso manasikārā ahu paññāya abhisamayō 'jātiyā kho sati jarāmaṇaṃ hoti, jātipaccayā jarāmaṇa''nti (saṃ. ni. 2.10) –

Ādinā diṭṭhassa dukkhassa paccayavīmaṃsābhisamayā vuttā. Paccayo hi nātabbo. Tadabhisamayāyattañca dukkhanissaraṇapajānananti yo ca nātabbo, so pavedetabboti paṭiccasamuppādasaddo yaṃ yadidaṃ samuppādasaddavibhāvitam diṭṭham dukkham, taṃ paccayam paṭicceva, na aññathāti evam paccayavibhāvanattham vuccati. Bhavati hi nātum, pavedetuñca icchitabhāvena padhānassāpi kenaci visesena nātabbatāya appadhānabhāvena niddeso yathā “ko sotāpanno, yassa tīṇi saṃyojanāni pahīnāni. Ko devadatto, yassa uccatarāni gehāni'ti, evamidhāpi paccayapaccayanapavedanaṭṭhena niddese sattivisesena attano phalena paccanīyatāya nātabbabhāvena “paṭiccā'ti pariyāyena paccayo vutto.

Yo cāyam “avijjāpaccayā saṅkhārā'tiādiko niddeso, so ca sakalassa dukkhakkhandhassa mūlato paṭṭhāya paccayānaṃ pavedanāya niddiṭṭhoti pariyosānepi “evametassa kevalassa dukkhakkhandhassa samudayo hoti'ti evam-saddena samugghātam dukkham dassavā tassa yathāvutte paccaye taṃsamudayābhimukhe katvā nigamitā paccayā. **Paṭipadāsuttepi** (saṃ. ni. 2.3) “avijjāpaccayā...pe... samudayo hoti'ti vatvā “ayam vuccati, bhikkhave, micchāpaṭipadā'ti vuttam. Na ca paṭiccasamuppānabhāvena gahitam dukkham micchāpaṭipadam, atha kho dukkhasamudayabhūtā paccayāti. Yathā ca “pañcaṅgiko sammāsamādhi (dī. ni. 3.335), pañcañāṅiko sammāsamādhi'ti (dī. ni. 3.355) aṅgañāṇapaṭivedanattattā desanāya sammāsamādhipadhānehi saddehi aṅgañāṇapaṭivedanaṃ katam, evamidhāpi samuppādapadhānena saddena paccayaṭivedanaṃ katanti vedittabbaṃ.

581. Yā pañāyam tantīti sambandho. **Nikkhattāti** ṭhapitā, desitāti attho. Yathādhippetassa atthassa tananato tanti, gantho. “Kiṃ vādī, bhante, sammāsambuddho'ti pucchitena “vibhajjavādī, mahārājā'ti (pārā. aṭṭha. 1.tatīyasāṅgītikathā; kathā. aṭṭha. nidānakathā) moggaliputtatissattherena vuttattā sammāsambuddhasāvaka vibhajjavādino. Te hi satthārā venayikādibhāvaṃ vibhajja vuttam anuvadanti, somanassādīnaṃ, cīvarādīnañca sevītabbāsevītabbabhāvaṃ. Sassatucchedavāde vā vibhajja vadanti. “Sassato attā ca loko cā'tiādīnaṃ (dī. ni. 1.31) ṭhapanīyānaṃ ṭhapanato, rāgādikkhayassa sassatassa, rāgādīkāyaduccarītādiucchedassa ca vacanato, na pana ekaṃsabyākaraṇīyādike tayo pañhe apanetvā vibhajjabyākaraṇīyameva vadanti. Vibhajjavādīnaṃ maṇḍalaṃ samūho **vibhajjavādimaṇḍalaṃ**. Vibhajjavādino vā bhagavato parisā **vibhajjavādimaṇḍalanti** vadanti, vibhajja vā sassatucchede ubho ante anupagamma majjhimaṭipadābhūtassa paṭiccasamuppādassa desanato bhagavā, tadanuvādato tassa sāvaka ca **vibhajjavādīnoti**. Sesam purimasadisam.

Otaritvāti ogāhetvā, vibhajjavādī hutvāti attho. Na hi sayam avibhajjavādī samāno vibhajjavādīnaṃ antare ṭhānamattena vibhajjavādimaṇḍalaṃ otiṇṇo nāma hoti. Ācariyehi avuttaviparītattadīpanena te **naabbhacikkhantena**. Avijjā puññāneñjābhisaṅkhārānaṃpi hetu paccayo hotīti vadanto, kathāvattumhi paṭikkhitte puggalavādādi ke ca vadanto sakasamayaṃ vokkamati nāma, tathā **avokkamantena**. **Parasamayaṃ** dosāropanabyāpāravirahena **anāyūhantena**. “Idampi suttaṃ gahettabba'ti parasamayaṃ asampiṇḍentēnāti keci vadanti. “Tathāham bhagavatā dhammaṃ desitam ājānāmi, yathā tadevidaṃ viññānaṃ sandhāvati saṃsarati anañña'tiādīni (ma. ni. 1.396) vadanto suttaṃ paṭibhāti nāma, tathā **apaṭibāhantena**. “Tathāham bhagavatā dhammaṃ desitam ājānāmi, yathā yeme antarāyikā dhammā vuttā bhagavatā, te paṭisevato nālam antarāyāya (ma. ni. 1.234; pāci. 417, 418), supinante kato vītikamo āpattikaro hoti'ti ca evamādiṃ vadanto vinayaṃ paṭilometi nāma, tabbipariyāyena taṃ **anulomentena**. Paṭilomento hi kammantaraṃ bhindanto, dhammatañca vilomento kuto kilesavinayaṃ anulometi. **Sutte** (dī. ni. 2.187 ādayo; a. ni. 4.180) vutte cattāro mahāpadese, **aṭṭhakathāyañca** vutte suttasuttānulomaācariyavādaattanomatimahāpadese **olokentena**. Tadolokanena hi sutte, vinaye ca santiṭṭhati nātidhāvati.

Dhammanti paṭiccasamuppādapāliṃ. **Atthanti** tadattham. Hetu, hetuphalāni vā ayamettha hetu **dhammo**, idamettha hetuphalaṃ **atthoti**. **Dhammanti** vā dhammataṃ. Yathā eke “uppādā vā tathāgatānaṃ anuppādā vā tathāgatānaṃ ṭhitāva sā dhātū'ti (saṃ. ni. 2.20) suttapadassa attham micchā gāhentā “nicco paṭiccasamuppādo'ti paccayākāradhammaṃ micchā dipenti, evam adīpetvā heṭṭhā vuttanayeneva attano phalaṃ pati kāraṇassa vavattitasabhāvaṃ dipentena. Yathā ca eke “anīrodham anuppādā'tiādīnā paṭiccasamuppādassa attham micchā gāhenti, evam gāhe akatvā vuttanayeneva aviparītam **attham saṅgāhentena**. “Dukkhadīsu aññānaṃ avijjā'ti vuttamattham parivattetvā puna “pubbante aññāna'tiādīhi (dha. sa. 1067) **aparehipi pariyāyehi niddisantena**. “Saṅkhārā iminā pariyāyena bhavoti vuccanti, taṅhā iminā pariyāyena upādāna'tiādīnā niddisantenāti ca vadanti. **Pakatiyāti** yathāvuttavidhānaṃ anāmasitvā kevalameva.

Saccanti catusaccaṃ. **Sattoti** sattasuññatāti vadanti, sattasuññesu pana saṅkhāresu sattavohāro, sattatthakiccasiddhi ca. **Paccayākārameva cāti** paccayākāro eva ca, **ma-kāro** padasandhikaro. Paccayadhammaṇaṃ attanoyeva phalassa paccayabhāvo paṭiccasamuppādoti attho.

Tasmāti vuttanayena atthavaṇṇanāya kātābattā, dukkarattā ca **patiṭṭhaṃ nādhigacchāmīti** yattha ṭhitassa vaṇṇanā sukarā hoti, tassā patiṭṭhābhūtaṃ taṃ nayaṃ attanoyeva ñāṇabalena nādhigacchāmīti attho. Nissayaṃ pana ācikkhanto “**sāsanam panida**”ntiādimāha. Idha **sāsananti** pālīdhammamaḥa, paṭiccasamuppādameva vā. So hi anulomapaṭilomādinānādesanāyapaṭimaṇḍito abbotchinno ajjāpi pavattatīti nissayo hoti. Tadaṭṭhakathāsāṅkhāto ca **pubbācariyamaggo**. “Taṃ suṇātha samāhitā”ti ādarajanane, ussāhane ca kiṃ payojananti ce, taṃ dassento āha “**vuttañheta**”ntiādi. **Aṭṭhi katvāti** atthaṃ katvā. Yathā vā na nassati, evaṃ aṭṭhigataṃ viya karonto aṭṭhiṃ katvā. Pubbakālato aparakāle bhavaṃ **pubbāpariyam**. **Visesanti** paṭhamārambhato pabhuti khaṇe khaṇe ñāṇavisesaṃ, kilesakkhayaṇviseṣaṇca labhatīti attho.

582. Desanābhedatoti desanāviseṣato. Atthato, lakkhaṇādito, ekavidhādito ca **atthalakkhaṇekavidhādito**. **Āngānaṇca vavatthānāti** avijjādinaṃ dvādasannaṃ āngānaṃ vavatthānadassanato.

Kammavipākakilesavaṭṭānaṃ mūlakāraṇattā, ādito vuttattā ca avijjā paṭiccasamuppādassa mūlaṃ. Tattha valliyaṃ mūle diṭṭhe tato pabhuti valliharaṇaṃ viya paṭiccasamuppādassa mūle diṭṭhe tato pabhuti paṭiccasamuppādadesanāti upamāsaṃsandanā na kātābattā. Na hi bhagavato idameva diṭṭhaṃ, idaṃ adiṭṭhanti vibhajanīyaṃ atthi sabbassa diṭṭhattā. Mūlato pabhuti pana valliharaṇaṃ viya mūlato pabhuti paṭiccasamuppādadesanā katāti idamettha sāmāññaṃ adhippetam, bodhaneyyajjhāsayaṣasena vā bodhetabbabhāvena mūlādīdassanasāmāññaṃ yojetabbam.

Tassāti –

“Sa kho so, bhikkhave, kumāro vuddhimanvāya indriyānaṃ paripākamanvāya pañcahi kāmagaṇehi samappito...pe... rājanīyehi. So cakkhunā rūpaṃ disvā piyarūpe rūpe sārājati, appiyarūpe rūpe byāpajati, anupaṭṭhitakāyasati ca viharati parittacetaso, taṇca cetovimuttiṃ paññāvimuttiṃ yathābhūtaṃ nappajānāti, yatthassa te pāpakā akusalā dhammā aparisesā nirujjhanti. So evaṃ anurodhavirodhaṃ samāpanno yaṃ kiñci vedanaṃ vedeti sukhaṃ vā dukkhaṃ vā adukkhamasukhaṃ vā, so taṃ vedanaṃ abhinandati abhivadati, ajjhosāya tiṭṭhatī”ti (ma. ni. 1.408) –

Evaṃ vuttassa. Evaṃ sotadvārādīsūpi. Tassa **abhinandatoti** sappītikataṇhāya abhimukhabhāvena nandato. **Abhivadatoti** “aho sukhaṃ, aho sukha”nti vacībhedakaraṇapavattāya balavataṇhāya “ahaṃ, mamā”ti abhivadato. Tato balavatiyā mocetum asakkuṇeyyatāya **ajjhosāya tiṭṭhato**. Tatopi balavatiṃ pana upādānabhūtā taṇhā **nandī**. Ettha ca abhinandanādinā taṇhā vuttā, nandīvacanena tappaccayaṃ upādānaṃ catubbidhampi nanditātavippayogatāhi, taṇhādīṭṭhābhinandanabhāvehi cāti veditabbam.

Jātipaccayā jarāmarāṇantiādikaṇca tattheva **mahātaṇhāsāṅkhayasutte** vuttaṃ.

Vipākavaṭṭābhūte paṭisandhipavattiphassādike kammasamuttāhānaṇca ojaṃ sandhāya “**cattāro āhārā taṇhānidānā**”tiādi vuttaṃ. Vaṭṭūpathambhākaṃ pana itarepi āhārā taṇhāpabhāve tasmim avijjamāne na vijjantīti “**taṇhānidānā**”ti vattum vaṭṭanti.

583. Tato tatoti catubbidhāsu desanāsu tato tato desanato. **Ñāyappaṭivedhāya saṃvattatīti** **ñāyoti** maggo, so eva vā paṭiccasamuppādo “ariyo cassa ñāyo paññāya sudīṭṭho hotī”ti (saṃ. ni. 2.41; 5.1024) vacanato. Sayameva hi so samantabhaddakattā tathā tathā paṭivijjhitaṭṭhattā tāya tāya desanāya attano paṭivedhāya saṃvattati. **Catubbidhagambhīrahāvappattiyāti** dhammatthadesanāpaṭivedhagambhīresu patiṭṭhādīgamanena patiṭṭhitattāti attho.

Samantabhaddakattā, desanāvīlāsappatti ca catunnampi desanānaṃ samānaṃ kāraṇanti visesakāraṇaṃ vattukāmo āha “**viseṣato**”ti. **Assāti** assa bhagavato desanā, **assa** vā paṭiccasamuppādassa desanāti yojetabbam. **Pavattikāraṇavibhāgo** avibhattasabhāvā avijjādayova, kāraṇanti vā gahitānaṃ pakatiādīnaṃ, avijjādīnaṇca akāraṇatā, kāraṇatā ca. Tattha sammūlā keci akāraṇaṃ kāraṇanti gaṇhanti, keci na kiñci kāraṇaṃ bujjhantīti tesam yathāsakehi anurūpehi kāraṇehi saṅkhārādīpavattisandassanattam, saṃsārappavattisandassanattanti attho. Pavattīādīnavapaṭicchādīkā avijjā ādi, tato saṅkhārā uppajjanti, tato viññāṇanti evaṃ pavattiyā

uppattikkamasandassanattam, gabbhaseyyakādivasena vā tattha tattha bhava attabhāvassa uppajjanānupubbisandassanattañca anulomadessaṇā pavattāti. Itarāsaṃ tadatthasambhavesipi na tāsam tadatthameva pavatti atthantarasaṃbhāvato. Ayaṃ pana tadatthā evāti etissā tadatthā vuttā.

Anuvilokayato yo sambodhito pubbhāge taṃtaṃpaccayuppannāvabodhasaṅkhāto pubbhāgapaṭivedho pavatto, tadanusārena tadanugamena jarāmarañādikassa jātiādikāraṇaṃ yaṃ adhigataṃ, tassa sandassanattam ayaṃ paṭilomadessaṇā pavattā. Anuvilokayato paṭilomadessaṇā pavattāti vā sambandho. Desentopi hi bhagavā kicchāpannaṃ lokaṃ anuviloketvā pubbhāga...pe... sandassanattam desesīti. Āhāraṇhādayo paccuppannaddhā, saṅkhārāvijjā atītaddhāti iminā adhippāyenaṃhā “**yāva atītam addhānaṃ atiharitvā**”ti. Āhārā vā taṇhāya pabhāvetabbā anāgato addhā, taṇhādayo paccuppanno, saṅkhārāvijjā atītoti. Paccakkham pana phalaṃ dassetvā tannidānadassanavasena phalakāraṇaparamparadassanaṃ yujjati āhārā purimataṇhāya uppādītā paccuppanno addhā, taṇhādayo atīto, saṅkhārāvijjā tatopi atītataro saṃsārassa anādibhāvadassanattam vuttoti. **Yāva atītaddhānanti** yāva atītataṃ addhānanti attho vuttoti. Āyatim punabbhavābhinibbattiāhārakā vā cattāro āhārā “āhāretītānaṃ na vadāmi...pe... evaṃ pana maṃ avadantaṃ yo evaṃ puccheyya ‘kissa nu kho, bhante, viññāṇāhāro’ti, esa kallo pañho, tatra kallaṃ veyyākaraṇaṃ, viññāṇāhāro āyatim punabbhavābhinibbattiyā”ti (saṃ. ni. 2.12) vacanato, taṃsampayuttatā phassacetanaṃ, tappavattihettutā ca kabalīkārāhārassa. Tena hi upatthambhitarūpakāyassa, tañca icchantassa kāmaviññāṇayūhanaṃ hoti. Bhojanañhi saddhādīnaṃ, rāgādīnañca upanissayoti vuttaṃ. Tasmā te kammavaṭṭasaṅgahitā āhārā paccuppanno addhāti imasmim pariyāye purimoyeva attho yutto.

Atītaddhato pabhuti “iti kho, bhikkhave, avijjāpaccayā saṅkhārā”tiādīnā (saṃ. ni. 2.2) atīte, tato parañca hetuphalapaṭipāṭim paccakkhabhūtānaṃ āhārānaṃ nidānadassanavasena ārohitvā nivattanena viññāṇānaṃ taṃsandassanattam sā ayaṃ desanā pavattāti attho. **Anāgataddhahetusamuṭṭhānato pabhutīti** anāgatassa bhavassa hetubhūtānaṃ dhammānaṃ uppattito paṭṭhāya. **Anāgataddhasandassanattanti** anāgataddhuno appaṭivijjantānaṃ apassantānaṃ paccakkham paccuppannaṃ hetuṃ dassetvā hetuphalaparamparāya tassa sandassanattanti attho. Ettha ca ādīto paṭṭhāya yāva pariyosānā, pariyosānato ca paṭṭhāya yāva ādī pavattā desanā dvādasaṅgā, tato eva tisandhi catusaṅkhepā. Majjhato paṭṭhāya yāva ādī pavattā desanā aṭṭhaṅgā dvisandhi tisaṅkhepā. Majjhato pana paṭṭhāya yāva pariyosānā pavattā desanā chaḷaṅgā dvisandhi tisaṅkhepā. “Saṃyojanīyesu, bhikkhave, dhammesu assādānupassino viharato taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādāna”ntiādīnā (saṃ. ni. 2.53, 57) majjhato paṭṭhāya yāva pariyosānā pavattā desanā ekasandhi dvisāṅkhepā. Evaṃ ayaṃ aneṅgā eva paṭiccasamuppādadesanā āgatā. Ekaṅgavāsenaṃpi ca paṭiccasamuppādadesanā labbheva. Yathāha –

“Tatra, bhikkhave, sutavā ariyasāvako paṭiccasamuppādāmyeva sādhuṃkaṃ yoniso manasi karoti ‘iti imasmim sati idaṃ hoti, imassuppādā idaṃ uppajjati. Imasmim asati idaṃ na hoti, imassa nirodhā idaṃ nirujjhatī’ti. Sukhavedaniyaṃ, bhikkhave, phassaṃ paṭicca uppajjati sukhavedanā”ti (saṃ. ni. 2.62) –

Ādi. Ettha hi “phassapaccayā”ti ettako eva paṭiccasamuppādo vutto. Tenetaṃ viññāyati “ekaṅgapaṭiccasamuppādo”ti.

Tattha **imasmim sati idaṃ hotīti** imasmim avijjādike paccaye sati idaṃ saṅkhārādikaṃ phalaṃ hoti. **Imassuppādā idaṃ uppajjati**ti imassa avijjādikassa paccayassa uppādā idaṃ saṅkhārādikaṃ phalaṃ uppajjati attho. **Imasmim asati idaṃ na hoti, imassa nirodhā idaṃ nirujjhatīti** avijjādīnaṃ abhāve saṅkhārādīnaṃ abhāvassa, avijjādīnaṃ nirodhā saṅkhārādīnaṃ nirodhassa ca vacanena purimasmim paccayalakkhaṇe niyamo dassīto hoti “imasmim sati eva, na asati, imassa uppādā eva, na nirodhā”ti. Tenetaṃ lakkhaṇaṃ antogadhaniyaṃ idha paṭiccasamuppādassa vuttanti daṭṭhabbāṃ.

Nirodhoti ca avijjādīnaṃ virāgādhigamena āyatim anuppādo appavatti. Tathā hi vuttaṃ “avijjāyatveva asesavirāganīrodhā”tiādī (mahāva. 1; udā. 3). Nirodhavīrodhī ca uppādo, yena so uppādavīrodhībhāvena vutto “imassa nirodhā idaṃ nirujjhatī”ti, tenetaṃ dasseti “anīrodhō uppādo nāma, so cettha atthibhāvotipi vuccatī”ti. “Imasmim sati idaṃ hotī”ti idameva hi lakkhaṇaṃ pariyāyantaṃ “imassuppādā idaṃ uppajjati”ti vadantena parena purimaṃ visetaṃ hoti, tasmā na dhamaṇatāmyeva sandhāya “imasmim satī”ti vuttaṃ, atha kho maggena aniruddhabhāvañcāti viññāyati. Yasmā ca “imasmim asati idaṃ na hoti, imassa nirodhā idaṃ nirujjhatī”ti (udā. 2) dvidhāpi uddiṭṭhalakkhaṇassa nirodhassa niddesaṃ vadantena “avijjāyatveva asesavirāganīrodhā saṅkhāranīrodhō”tiādīnā (mahāva. 1; udā. 3) nirodho eva vutto, tasmā natthibhāvopi nirodho evāti natthibhāvaviruddho atthibhāvo anīrodhoti dassitaṃ hoti. Tena anīrodhasaṅkhātena atthibhāvena uppādaṃ

viseseti. Tato na idha attalābhamattaṃ uppādoti adhippeto, atha kho anirodhasaṅkhāto atthibhāvo cāti ayamatto vibhāvito evametam lakkhaṇadvayavacanaṃ aññaṃaññaṃ visesanavisesitabbabhāvena sātthakanti veditabbaṃ.

Ko paṇāyaṃ anirodho nāma, yo atthibhāvo, uppādoti ca vuccatīti? Appahīnabhāvo, anibbattitaphalatāppahīnārahatāhi phaluppādanārahatā ca. Ye tehi pahātabbā akusalā dhammā, tesam ariyamaggena asamuggahātibhāvo, ye pana na pahātabbā kusalābyākātā dhammā, yāni tesu saṃyojanāni akhīṇāsavānaṃ, tesam aparikkhīṇatā ca. Asamuggahātītānusayatāya hi sasamyojanākhandhappavatti paṭiccasamuppādo. Tathā hi vuttaṃ –

“Yāya ca, bhikkhave, avijjāya nivutassa bālassa, yāya ca taṇhāya sampayuttassa ayaṃ kāyo samudāgato, sā ceva avijjā bālassa appahīnā, sā ca taṇhā aparikkhīṇā. Tam kissa hetu? Na, bhikkhave, bālo acari brahmacariyaṃ sammā dukkhakkhayāya, tasmā bālo kāyassa bheda kāyūpago hoti, so kāyūpago samāno na parimuccati jātiyā jarāmaṇeṇā”ti (saṃ. ni. 2.19) –

Ādi. Khīṇasaṃyojanānaṃ pana avijjāya abhāvato saṅkhārānaṃ, taṇhupādānānaṃ abhāvato upādānabhāvānaṃ na sambhavoti vaṭṭassa upacchedo paññāyati. Tenevāha –

“Channantveva, phaggunā, phassāyatanānaṃ asesavirāganirodhā phassanirodho, phassanirodhā vedanānirodho”ti (saṃ. ni. 2.12) –

Ādi. Na hi aggamaggādhigamato uddhaṃ yāva parinibbānā saḷāyatanādīnaṃ appavatti, atha kho natthitā, nirodhasaddavacanīyatā, khīṇasaṃyojanatāti nirodho vutto. Apica cirakatampi kammaṃ anibbattitaphalatāya, appahīnārahatāya ca phalārahaṃ santaṃ eva nāma hoti, na nibbattitaphalaṃ, nāpi pahīnārahanti phaluppattipaccayānaṃ avijjāsaṅkhārādīnaṃ vuttanayena phalārahabhāvo anirodhoti veditabbaṃ. Evaṃ aniruddhabhāveneva hi yena vinā phalaṃ na sambhavati, taṃ kāraṇaṃ atītādipi “imasmiṃ sati”ti iminā vacanena vuttaṃ. Tato eva ca avusitabrahmacariyassa appavattidhammataṃ anāpanno paccayuppādo kālabhedam anāmasitvā anivattitāya eva “imassuppādā”ti vutto. Atha vā avasesapaccayasamavāye avijjānāssāpi vijjānāssa viya pageva vijjānāssa yā phaluppattiabhimukhatā, sā “imassuppādā”ti vuttā. Tadā hi tato phalaṃ uppajjati tadavattham kāraṇaṃ phalassa uppādanabhāvena upaṭṭhitam uppattitam nāma hoti, na vijjānāmpi atadavatthanti tadavatthatā uppādoti veditabbā.

Tattha “sati”ti iminā vijjānātamattena paccayabhāvaṃ vadanto abyāpāraṭaṃ paṭiccasamuppādassa dasseti. Uppādāti uppattidhammataṃ, asabbakālabhāvitaṃ, phaluppattiabhimukhataṅca dīpento aniccatam paṭiccasamuppādassa dasseti. “Sati, na asati, uppādā, na nirodhā”ti pana hetuatthehi bhūmanissakkavacanehi samatthitaṃ nidānasamudayaḷatipabhavabhāvaṃ paṭiccasamuppādassa dasseti. Hetuatthatā cettha bhūmavacane yassa bhāvena tadavinābhāviphalassa bhāvo lakkhīyati, tattha pavattiyā veditabbā, yathā adhanānaṃ dhane ananuppādīyamāne dāliddiyaṃ vepullamagamāsi (dī. ni. 3.91), nipphanne sasse subhikkhaṃ jāyatīti ca. Nissakkavacanāssāpi hetuatthatā phalassa pabhava pakatiyaṅca pavattiyā, yathā “kalalā hoti abbudaṃ, abbudā jāyate pesī”ti (saṃ. ni. 1.235; kathā. 692), “himavatā gaṅgā pabhavati, siṅgato saro jāyatī”ti ca. Avijjādibhāvena ca tadavinābhāvisāṅkhārādibhāvo lakkhīyati, avijjādīhi ca saṅkhārādayo pabhavanti, pakariyanti cāti tesam pabhavo, pakati ca, tasmā tadatthadīpanattham “imasmiṃ sati imassuppādā”ti hetuatthā bhūmanissakkaniddesā katā.

Yasmā cettha “imasmiṃ sati idaṃ hoti, imassuppādā idaṃ uppajjati”ti saṅkhepena uddiṭṭhassa paṭiccasamuppādassa “avijjāpaccayā saṅkhārā”tiādiko niddeso, tasmā yathāvutto atthibhāvo, uppādo ca tesam tesam paccayuppannadhammānaṃ paccayabhāvoti viññāyati. Na hi aniruddhatāsaṅkhātāṃ atthibhāvaṃ, uppādāṅca anivattasabhāvātāsaṅkhātāṃ, udayavatthātāsaṅkhātāṃ vā “satiyeva, na asati, uppādā eva, na nirodhā”ti antogadhanīyamehi vacanehi pakāsitaṃ muñcitvā añño paccayabhāvo nāma atthi, tasmā yathāvutto atthibhāvo, uppādo ca paccayabhāvoti veditabbo. Yepi hi paṭṭhāne āgatā hetuādayo catuvīsati paccayā, tepi etasseva paccayabhāvassa visesāti veditabbā. Tathā yvāyaṃ mūlahetunidānasambhavapabhavādīpariyāyehi, uppādaṭṭhiti pavattaṭṭhiti nimittaṭṭhiti āyūhanaṭṭhiti saṃyogaṭṭhiti palibodhaṭṭhitiādi-pariyāyehi ca pakāsito kāraṇattho, sopi ettheva antogadhoti daṭṭhabbo.

584. Mūlakāraṇasaddam apekkhitvā na akāraṇanti napuṃsakaniddeso, akāraṇāti attho. Akāraṇaṃ yadi siyā, suttaṃ paṭibhāitaṃ siyāti dassento “āsavasamudayā”ti suttaṃ āharati. **Pariyāyo** kāraṇaṃ. **Vaṭṭakathāya**

sīsabhāvo vaṭṭahetuno kammassāpi hetubhāvo. Tattha bhavataṅhāyapi hetubhūtā avijjā, tāya paṭicchādītādīnave bhve taṅhāya uppajjanato avijjā visesena sīsabhūtāti “**mūlakāraṇa**”nti vuttā.

Purimāya koṭiyā apaññāyamānāya uppādavirahato niccataṃ gaṇheyyāti āha “**evaṃ cetam, bhikkhave, vuccati**”tiādi. Tena ito pubbe uppānapubbatā natthīti apaññāyanato purimakotiapaññāyanam vuttanti imamattham dasseti.

585. Avijjātaṅhāhetukkamena phalesu vattabbesu “**sugatiduggatigāmino**”ti vacanam saddalakkhaṇāvirodhanattham. Pūjitassa hi dvande pubbanipāto. Savarā kira maṃsassa aṭṭhinā alagganattham punappunam tāpetvā koṭṭetvā uṇhodakam pāyetvā virittam sūnam aṭṭhito muttamaṃsam gāvim mārenti. Tenāha “**aggisantāpā**”tiādi. Tattha yathā vajjhagāvi ca avijjābhībūtātāya yathāvuttam uṇhodakapānam ārabhati, evam puthujjano yathāvuttam duggatigāmikammaṃ. Yathā pana sā uṇhodakapāne ādīnavam disvā taṅhāvasena sītudakapānam ārabhati, evam puthujjano avijjāya nātibalavabhāvato duggatigāmikamme ādīnavam disvā taṅhāvasena sugatigāmikammaṃ ārabhati. Dukkhe hi avijjam taṅhā anuvattati, sukhe taṅham avijjati.

586. Katthaci sutte. **Ekadhammamūlikam desananti** avijjātaṅhāsu ekoyeva dhammo mūlam etissāti ekadhammamūlikā, tam, tattha ekam eva dhammam mūlam katvā paṭiccasamuppādadesanam deseti attho. Upanisīdati phalam ethāti upanisā, kāraṇam, avijjā upanisā etesanti **avijjūpanisā**. **Assādānupassinoti** upādāniyesu tebhūmakadhammesu visayabhūtesu assādetabbato assādasaññitam sukhasomanassam anupassanasīlassa. Appahīnāvijjatāya bālalakkhaṇayogena **bālassa**. **Evanti** avijjānivuttatā, taṅhāsaṃyuttatā ca. **Ayam kāyoti** ayam mamañceva tumhākañca paccakkhabhūto saviññānakakāyo khandhapañcakam. “Saḷāyatanapaccayā phasso”ti (mahāva. 1; udā. 1) vacanato phassakāraṇaṇcetam vuccatīti āyatanacchakkaṃ vā. **Samudāgoti** uppanno. **Bahiddhā ca nāmarūpanti** bahiddhā saviññānakakāyo khandhapañcakam, saḷāyatanāni vā. **Itthetanti** ittham etaṃ. Attano ca pasesaṇca pañcakhandhā dvādasāyatanāni dvārālamabanabhāvena vavattitāni **dvayam** nāmāti attho. **Dvayam paṭicca phassoti** aññattha cakkhurūpādīni dvayāni paṭicca cakkhusamphassādayo vuttā, idha pana ajjhattikabāhirāni āyatanāni, mahādvayam nāma kiretanti vuttam. Ayametta adhippāyo – aññattha “cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññānam, tiṇṇam saṅgati phasso”tiādīnā (ma. ni. 1.204, 400; 3.421, 425, 426; saṃ. ni. 2.44; 4.60; kathā. 465) cakkhu ceva rūpā ca...pe... mano ceva dhammā cāti vuttāni dvayāni paṭicca cakkhusamphassādayo vuttā. Idha pana “ayañceva kāyo”ti cakkhādīnissaye sesadhamme cakkhādīnissite eva katvā vuttam cakkhādīkāyam ekattena “ajjhattikāyatana”nti gahetvā, “bahiddhā ca nāmarūpa”nti vuttam rūpādīraṃmaṇam ekatteneva “bāhirāyatana”nti tāni ajjhattikabāhirāni āyatanāni paṭicca phasso vutto, tasmā mahādvayametanti.

Evañca katvā attano ca parassa ca pañcahi khandhehi, chahi āyatanehi cāti ayamatto dīpetabovāti vuttam. “Ayam kāyo”ti hi vuttāni sanissayāni cakkhādīni attano pañcakkhandhā, “bahiddhā nāmarūpa”nti vuttāni rūpādīni paresam. Tathā ayam kāyo attano cha ajjhattikāni āyatanāni, bahiddhā nāmarūpam paresam bāhirānīti. Aññatthā ajjhattikāyatanaṃmatte eva “ayam kāyo”ti vuttena ajjhattikāyatanañeva attano pañcakkhandhā hontīti attano ca pasesaṇca pañcahi khandhehi dīpanā na sambhaveyyāti. **Saḷvāyatanānīti** saḷeva phassakāraṇāni, yehi kāraṇabhūtehi āyatanehi uppānena phassena phuṭṭho bālo sukhadukkham paṭisaṃvedeti. **Adi**-saddena “etesam vā aññatarena. Avijjānīvaraṇassa, bhikkhave, paṇḍitassa taṅhāya sampayuttassā”tiādi (saṃ. ni. 2.19) yojetabbaṃ. Imasmiñhi sutte saṅkhāre avijjātaṅhānissite eva katvā kāyaggahaṇena viññāṇanāmarūpasāḷāyatanāni gahetvā tasmim kāye saḷāyatanānam phassam taṃnissīameva katvā vedanāya visesapaccayabhāvam dassentena bhagavatā bālapaṇḍitānam atītaddhāvijjātaṅhāmūlako vedanānto paṭiccasamuppādo dassito. Puna ca bālapaṇḍitānam visesam dassentena –

“Yāya ca, bhikkhave, avijjāya nivutassa bālassa, yāya ca taṅhāya sampayuttassa ayam kāyo samudāgato, sā ceva avijjā bālassa appahīnā, sā ca taṅhā aparikkhīṇā. Tam kissa hetu? Na, bhikkhave, bālo acari brahmacariyam sammā dukkhakkhayāya. Tasmā bālo kāyassa bheda kāyūpago hoti, so kāyūpago samāno na parimuccati jātiyā...pe... dukkhamāti vadāmī”ti (saṃ. ni. 2.19) –

Vedanāpabhavam sāvijjam taṅham dassetvā, upādānabhava ca tannissite katvā “kāyūpago hoti”tiādīnā jātiādike dassentena paccuppanahetusamuṭṭhānato pabhuti ubhayamūlavasena paṭiccasamuppādo vutto, tabbipariyāyena ca paṇḍitassa paccuppanahetuparikkhayato pabhuti ubhayamūlako paṭilomapaṭiccasamuppādoti.

587. Pūretunti vaḍḍhetum, upacinitunti attho. Duggatigāmikammaṃ visesapaccayattā avijjā “**avindiyam vindati**”ti vuttā, tathā visesapaccayo vindiyassa na hotīti “**vindiyam na vindati**”ti ca. Attanissitāni katvā

cakkhuviññānādīnaṃ pavattanaṃ uppādanaṃ **āyatanam**. Sammohabhāveneva anabhisamayabhūtattā **aviditam** aññātaṃ **karoti**. **Antavirahite javāpetīti** vaṇṇāgamavipariyāyavikāravinaśadhātuatthavisesayogehi pañcavidhassa niruttillakkaṇassa vasena a-kāra vi-kāra ja-kāre gahetvā aññesaṃ vaṇṇānaṃ lopaṃ, ja-kāraṃ ca dutiyassāgamaṃ katvā “**avijjā**”ti vuttaṃ. Byañjanatthaṃ vatvā sabhāvatthaṃ dassetuṃ “**apicā**”tiādi vuttaṃ. Cakkhuviññānādīnaṃ vatthārammaṇāni “idaṃ vatthu, idaṃ ārammaṇa”nti avijjāya ñātuṃ na sakkāti avijjā tappaṭicchādikā vuttā. Vatthārammaṇasabhāvachādanato eva avijjādīnaṃ paṭiccasamuppādabhāvassa, jarāmaraṇādīnaṃ paṭiccasamuppānabhāvassa ca chādanato paṭiccasamuppādapāṭiccasamuppānācchādanam veditabbam.

Apaccakkhitvāti paccakkhānaṃ akatvā apaṭikkhipivā. **Upakārakaṭṭho paccayaṭṭho** yathā piṇḍapātādi sarīrassa.

Saṅkhatamabhisāṅkharontīti yathā saṅkhatam hoti, evaṃ abhisāṅkharonti. Saṅkhārasaddagahaṇena āgatā saṅkhārā **saṅkhārasaddena āgatasāṅkhārā**. Yadi avijjāpaccayā saṅkhārāpi saṅkhārasaddena āgatā, te pana imissā desanāya padhānāti visuṃ vuttā, tasmā “**duvidhā**”ti ettha saṅkhārasaddena āgatasāṅkhāresu abhisāṅkharāṇakasaṅkhāraṃ vajjetvā tadaññe saṅkhārasaddena āgatasāṅkhārā yojetabbā. **Saṅkhārasaddena āgatasāṅkhārāti** vā samudāyo vutto. Tadekadesā ca idha vaṇṇetabbabhāvena gahitā avijjāpaccayā saṅkhārā, tasmā vaṇṇetabbasabbasaṅgāhakavasena duvidhatā vuttāti veditabbā. “Paṭhamam nirujjhati vacīsāṅkhāro”tiādinā (ma. ni. 1.464) vitakkavicāraassāsapassāsasaññāvedanāvācīsāṅkhārādayo vuttā, na avijjāpaccayā saṅkhāresu vuttā kāyasañcetanādayo.

Saṅkhatasaṅkhārā nāma yathāsakaṃ paccayehi saṅkhatattā. Satipi paccayanibbattānaṃ sabbesampi saṅkhatabhāve “mamaṃ phala”nti tatthābhimukhena viya kammunā nibbattitattā tebhūmakavipākakaṭṭhāpārūpesu sātisayo saṅkhatabhāvoti adhippāyena **aṭṭhakathāyam** (visuddhi. 2.587) kammanibbattānaṃ abhisāṅkhatasaṅkhārāti vuttā. **Pāliyam** pana tathā āgataṭṭhānaṃ abhāvato “**tepi ...pe... ettheva saṅgahaṃ gacchantī**”ti vuttaṃ. **Aniccā vata saṅkhārāti** vuttā ubhūdisamuṭṭhānāpi sabbadhammā. **Abhisāṅkharāṇakasaṅkhāroti vuccati** attano phalassa abhisāṅkharāṇato. Kāyapayogasamuṭṭhāpanavīriyam **kāyikavīriyam**. **Abhisāṅkhārassāti** payogavegassa.

Vācam saṅkharotīti **vacīsāṅkhāro**. Kāyena saṅkharīyatīti **kāyasaṅkhāro**. Cittena saṅkharīyatīti, cittaṃ vā saṅkharotīti **cittasaṅkhāro**. Saṅkhepato pana sabbepi yathārahaṃ saṅkharonti, saṅkharīyantīti ca saṅkhārāti veditabbā. **Vuttanti** saṅkhārāṭṭhapaccayaṭṭhādīmāha.

Namatīti ekantasārammaṇatāya ārammaṇābhimukhaṃ namati. **Paritassatīti** pipāsati, taṇhāparitāpatāya vā vicalati. **Upādiyatīti** daḷhaṃ ādiyati. **Bhavatīti** upapattibhavaṃ sandhāyāha. **Bhāvayatīti** kammabhavaṃ. Cuti khandhānaṃ maraṇanti “**maranti etenā**”ti vuttaṃ. Dukkhaṃ vedanā uppādadukkhā, ṭhitidukkhāti ca katvā “**dvedhā khaṇatī**”ti vuttaṃ. **Āyāso** parissamo visādo.

Niddiṭṭhanayadassananti yathāniddiṭṭhavidhisandassanaṃ. **Kevala**-saddo asammissavācako ca hoti “kevalā sālāyo”tiādisu, niravasesavācako ca “kevalā āngamagadhā”tiādisu, tasmā dvidhāpi atthaṃ vadati. Tattha **asammissassāti** sukharahitassa. Na hi ettha kiñci uppādavayarahitaṃ atthi. **Sakalassāti** sabbabhavādigatassa, sabbakālikassa ca.

588. “Lakkhaṇekavidhādito”ti ettha **ādi**-saddo paccakaṃ parisamāpetabboti dassento āha “**lakkhaṇādito**”ti. Sampayutte, taṃsamaṅgipuggale vā sammohayatīti **sammohanarasā**. Ārammaṇasabhāvassa chādanaṃ hutvā gayhatīti **chādanapaccupaṭṭhānā**. “Āsavasamudayā avijjāsamudayo”ti (ma. ni. 1.103) vacanato **āsavapadaṭṭhānā**. Paṭisandhijananatthaṃ āyūhanti byāpāraṃ karontīti **āyūhanarasā**. Rāsikaraṇaṃ vā **āyūhanaṃ**. Cetanāsbhāvattā cetanā hutvā gayhatīti **cetanāpaccupaṭṭhānā**. Nāmarūpassa purecārikabhāvena pavattatīti **pubbaṅgamarasaṃ**. Purimabhavena saddhiṃ ghaṭanaṃ hutvā gayhatīti **paṭisandhipaccupaṭṭhānaṃ**. Viññāṇena saha, aññamaññāṇa sampayujjatīti **sampayogarasam**. Samaṃ pakārehi yogo **sampayogo**. Visuṃ abhāvo **avinibbhogo**. Rūpaṃ sampayogābhāvato vikiratīti **vikiraṇarasam**. Tato eva hi pisiyamānā taṇḍulādayo vikiranti, cuṇṇibhūtā viddhaṃsanti, nāmassa kadāci kusalādiabhāvopi atthīti tato visesanatthaṃ “**abyākatapaccupaṭṭhāna**”nti vuttaṃ. “Acetano abyākato”ti (visuddhi. 1.311; vibha. aṭṭha. 173) ettha viya anārammaṇatā vā abyākatatā daṭṭhabbā. **Āyatanalakkhaṇanti** ghaṭṭanālakkaṇaṃ, āyānaṃ tanānalakkhaṇaṃ vā. Dassanassa yathāsakaṃ visayagahaṇassa karaṇato **dassanarasam**. “Dassanādirasa”nti pana **sammohavinodaniyam** vuttaṃ. **Vatthudvārabhāvapaccupaṭṭhānaṃ** yathārahaṃ

viññāmanovīññādhātūnanti adhippāyo. Vatthuggahaṇaṅcetha cakkhādipaṅcakāpekkhaṃ. Akusalavipākupekkhāya aṇiṭṭhabhāvato dukkhena, itarāya iṭṭhabhāvato sukkena saṅgahitattā “**sukhadukkhapaccupaṭṭhānā**”ti vuttaṃ. Dukkhasamudayattā **hetulakkhaṇā taṇhā**. “Tatratatrābhinandinī”ti (ma. ni. 1.91, 460; saṃ. ni. 5.1081; vibha. 203; mahāva. 14) vacanato **abhinandanarasā**. Cittassa, puggalassa vā rūpādīsu atittabhāvo hutvā gayhatīti **atittabhāvapaccupaṭṭhānā**. **Amuñcanarasam** taṇhādīṭṭhābhinivesavasena. Taṇhādaḷhattaṃ hutvā kāmupādānaṃ, sesāni diṭṭhi hutvā upaṭṭhahantīti **taṇhādaḷhattadiṭṭhipaccupaṭṭhānaṃ**. Kammupapattibhavasena bhavassa lakkhaṇādayo yojetabbā.

589. Mohādibhāvatoti ettha **ādi**-saddena ananubodhādīnaṃ saṅgaho. Dukkhadīsu aññānavasena **appaṭipatti**, asubhādīsu subhādivipallāsavasena **micchāpaṭipatti**. Diṭṭhivippayuttavasena vā **appaṭipatti**, diṭṭhisampayuttavasena **micchāpaṭipatti**. **Dvārāmmaṇato**ti dvārato, ārammaṇato ca chasu dvāresu, chasu ārammaṇesu ca pavattanato. Ayaṃ pana vibhāgo na avijjāya eva, aññesupi paṭiccasamuppādaṅgesu arūpadhammānaṃ labbhatīti āha “**sabbesupī**”ti.

Vipākadhammadhammādibhāvatoti ettha **ādi**-saddena nevasekkhānāsekkhasaṃyojanīyādibhāve saṅgaṇhāti. **Catuyonisaṃvattanato**ti catuyonipariyāpannattabhāvanibbattanato.

Lokiyavibhāgādibhāvatoti ettha **ādi**-saddena abyākatasappaccayasāṅkhatādibhāve saṅgaṇhāti. **Sahetukāhetukādīto**ti **ādi**-saddena sasaṅkhārāsāṅkhārādibhede saṅgaṇhāti.

Kāmaṃ nāmarūpaṃ paccuppannaddhavasena vuccati, tathāpi yathā paccuppannaṃ, evaṃ atītānāgatampīti adhdavayapariyāpannassāpi nayato gahetabbattā vuttaṃ “**atītādīto tividha**”nti.

Sañjātisamosaraṇaṭṭhānatoti viññāṇatamsampayuttadhammānaṃ uppattipavattidesabhāvato. “**Bhūtappasādaviññāṇato**”ti pāṭho yutto. “Viññāṇādīto”ti pana paṭhanti. Ekasesanayena bāhirāyatanassāpi saṅgahe sati ādi-saddena tassa saṅgahitā daṭṭhabbā. **Nobhayagocaranti** manāyatanamāha. Na hi arūpadhammānaṃ desavasena āsannatā, dūrātā vā atthi aviggahattā, tasmā manāyatanassa gocaro manāyatanam sampatto, asampatto vāti na vuccati. **Phassādīnampīti** ettha phasso tāva phusanasabhāvato, lokiyasāsavādibhāvato ca ekavidho. Paṭighasamphassaadhivacanasamphassabhedato, sahetukādibhāvato ca duvidho. Bhavattayapariyāpannato, vedanāttayasampayogato, ahetukaduhetukatihetukato ca tividho. Yonigativasena catubbidho, pañcavidho ca.

Vedanā anubhavanalakkhaṇato, lokiyasāsavādibhāvato ca ekavidhā. Pañcadvārikamanodvārikabhedato duvidhā. Sukhādibhedato tividhā. Yonigativasena catubbidhā, pañcavidhā ca. Chaḷārammaṇabhedato chabbidhā.

Taṇhā lokassa samudayabhāvato ekavidhā. Duvidhā diṭṭhisampayuttavippayuttabhāvato. Tividhā kāmabhavavibhavataṇhābhedato. Catubbidhā catumaggapaheyyato. Pañcavidhā rūpābhinandanādibhāvato. Chabbidhā chataṇhākāyabhedato.

Upādānaṃ ekavidhaṃ daḷhaggābhāvato. Duvidhaṃ taṇhādīṭṭhibhedato. Tividhaṃ bhavattayūpanissayabhāvato. Catubbidhaṃ kāmupādānādibhedato. Pañcavidhaṃ pañcagatisaṃvattanato.

Bhavo ekavidho lokiyasāsavādibhāvato. Duvidho kammupapattibhedato. Tividho kāmabhavādibhedato. Catubbidho caturupādānapaccayato. Pañcavidho pañcagatisaṃvattanato. Chabbidho kāmakammabhavādibhedato. Sattavidho sattaviññāṇaṭṭhitisaṅgahato. Aṭṭhavidho caturupādānapaccayakammabhavādibhedato. Navavidho kāmabhavādibhedato.

Jāti ekavidhā tattha tattha bhava paṭhamābhiniḃbattibhāvato. Duvidhā rūpakkhandhasāṅkhārakkhandhasaṅgahato. Tividhā bhavattayapariyāpannato. Yonigativasena catubbidhā, pañcavidhā ca. Iminā nayena jarāmaṇādīnampi ekavidhādibhāvo vedītabbo.

590. Sokādīnampi gahitattā aṅgabahuttappasaṅge “dvādasevā”ti aṅgavavathānaṃ vedītabbaṃ. Na hi sokādayo aṅgabhāvena vuttā, phalena pana kāraṇaṃ avijjāṃ mūlaṅgaṃ dassetuṃ te vuttā. Jarāmaṇabbhāhatassa hi bālassa te sambhavantīti sokādīnaṃ jarāmaṇakāraṇatā vuttā, na pana “kāyikāya dukkhāya vedanāya phuṭṭho”ti ca sutte jarāmaṇanimittaṅca dukkhaṃ saṅgahitanti taṃ tannimittānaṃ jarāmaṇabbhāhatassa sambhave sādhakabhāvena vuttaṃ. Yasmā pana jarāmaṇeneva sokādīnaṃ ekasaṅkhepo kato, tasmā tesam

jātipaccayatā yujjati. Jarāmarañapaccayabhāve hi avijjāya ekasañkhepo kātabbo siyā. Jātipaccayā pana jarāmarañam, sokādayo ca sambhavantīti tatha jarāmarañam ekantikam āngabhāvena gahitam. Sokādayo pana rūpabhavādīsu abhāvato anekantikā kevalam pākātena phalena avijjānidassanattam gahitā. Tena anāgate jātiyā sati tato parāya paṭisandhiyā hetuhetubhūtā avijjā dassitāti bhavacakkassa avicchedo dassito hotīti. Suttañca sokādīnam avijjā kāraṇanti etasseva atthassa sādhamam daṭṭhabbam, na sokādīnam bālassa jarāmarañanimittatāmattassa. “Assutavā puthujjano”ti hi vacanena avijjā sokādīnam kāraṇanti dassitā, na ca jarāmarañanimittameva dukkham dukkhanti.

Aparo nayo jarāmarānampi paccayo, aññathā dvādasāṅgāni na paripūrenti. Kassa pana so paccayo? Sokādīnam. Yadi evam kasmā “jarāmarañapaccayā sokādayo sambhavantī”ti avatvā “jātipaccayā jarāmarañam, sokādayo ca sambhavantī”ti vuttanti? Yasmā tadaññenapi dukkhadhammena puṭṭhassa te sambhavantī, tasmā appahīnasamyojanassāpi tesam tappaccayatā na ekamsikāti jātipaccayatāva vuttā. Atha vā jarāmarānaggahaṇena upapattibhavo saṅgahito. Upādinnakkhandhaparipāko hi āyuno saṃhāni, indriyānam paripāko ca jarā, tesañca bhedo marānti. Sati ca upapattibhave tatha katupacitam, porānam vā kammam **kammabhavo**, kammādiupaṭṭhāne cutianantaram paṭisandhim janetīti **upapattibhavo** jātiyā paccayo, tasmā jarāmarānampi jātiyā paccayatāya paṭiccasamuppādo. Yasmā pana “bhavapaccayā jāti”ti ettheva upapattibhavassa jātiyā paccayatā saṅgahitā, tasmā vuttapariyāyasaṅgahato ca “jarāmarañapaccayā jāti”ti na vuttam. Evam jarāmarānassāpi paccayabhāvasiddhito paṭiccasamuppādatāti dvādasāṅgatā vavattitāti veditabbā. Tenāha “**dvādasevā**”tiādi. **Ayam tāvāti** “desanābhedato”tiādinā vuttam atthasamvaṇṇanam sandhāyāha.

Avijjāpaccayāsāṅkhārapadakathāvaṇṇanā

591. Ayam panāti idāni vakkhamānam. “Katamā ca, bhikkhave, avijjā dukkhe aññāṇa”ntiādinā (ma. ni. 1.103) suttantesu catuṭṭhānikā avijjā vuttāti “**suttantapariyāyena**”ti vuttam. **Nikkhepakaṇḍe** (dha. sa. 1106) pana suttantesu catūsu ṭhānesu kathitāya eva avijjāya aṭṭhasu ṭhānesu kiccajātito kathitattā tadatthavaṇṇanāvasena vibhāvanam kāmam “**abhidhammapariyāyena**”ti ārabhitvā “**vuttañheta**”ntiādi vuttam. Ahāpetvā vibhajitabbam. Vibhajanañhi abhidhammapariyāyo. “Aṭṭhasu ṭhānesu aññāṇa”nti ānetvā tam sambandhitabbam. **Sesaṭṭhānesūti** dukkhasamudayesu, pubbantādīsu ca. **Ārammaṇavāsena**ti ārammaṇakaraṇavāsenaṇāpi. **Idhāti** imasmim “dukkhe aññāṇa”ntiādi ke paṭhe. **Sāti** avijjā. **Uppannāti** asamūhatuppannā, pageva paccuppannā. “Paṭicchādetvā”ti ettha vuttam paṭicchādanākāram dassetum “**yāthāvasarasalakkhaṇam paṭivijjhitum na deti**”ti vuttam. Rasitabbo paṭivijjhitabbo sabhāvo raso, attano raso saraso, yāthāvo yathābhūto saraso yāthāvasaraso, yo “pīḷanaṭṭho”tiādinā (paṭi. ma. 2.8) vutto dukkhasaccappabhedā eva ca pubbantādayo, so eva lakkhitabbattā **yāthāvasarasalakkhaṇam**. Tam **paṭivijjhitum** paccakkhato jānitum **na deti**.

Tadubhayanti pubbantañceva aparantañca atītam, anāgatañca khandhapañcakam. Pubbantāparantabhāgavantatāya vā paccuppannaddhabhūto majjhanto pubbantāparanto. **Ayam avijjā ime saṅkhārāti** idappaccayatāpaṭiccasamuppānaddhammesu paccakkhato jānanākāradassanam. **Etthāti** etesu dukkhādīsu. Yadi pi avijjā dukkhādīsu ārammaṇakaraṇavāsenaṇāpi pavattati, yathā pana nirodhamagge ārammaṇam kāmam asakkontī te jānitukāmassa tappaṭicchādanavasena, anirodhamaggesu nirodhamaggaggahaṇakāraṇabhāvena ca pavattamāna te yāthāvato paṭivijjhitum na deti, evam dukkhādīsūpīti veditabbam. Tathā hi vuttam “paṭicchādanavaseneva idhādhipeṭā”ti. Dukkhādivisayo andhatamakaro, lobhādīnañca andhatamakaraṇam paccayabhūto adassanākāro **aññāṇam**.

592. Puññādayoti puññābhisaṅkhārādayo. Tatha punāti attano santānam apuññaphalato, dukkhasamkilesato ca sodhetīti puññam. Hitasukhājñāsayena puññam karotīti tannipphādanena kārakassa ajñāsayam pūreti, puññabhavam nibbatetīti vā puññam. Iti pūrako, puññanibbattako ca niruttinayena puññanti veditabbo. Puññāñca so attano phalassa abhisaṅkharaṇaṭṭhena abhisaṅkhāro cāti **puññābhisaṅkhāro**. Puññapaṭipakkhato apuññanti vuttavipariyāyena **apuññābhisaṅkhāro** veditabbo. Samādhipaccanīkānam atidūrātāya na iñjati, aniñjañca bhavam abhisaṅkharotīti **āneñjābhisaṅkhāro**. Kāyena pavattito, kāyato vā pavatto, kāyassa vā saṅkhāroti **kāyasaṅkhāro**. Vacīcittasaṅkhāresūpi eseva nayo. Tatha paṭhamattiko **parivīmaṃsanāsuttādivasena** gahito. Tatha hi “puññam ce saṅkhāram abhisaṅkharoti, puññūpagam hoti viññāṇa”ntiādinā (sam. ni. 2.51) āgataṃ. Dutiyattiko **vibhaṅgasuttāvasena**. Tatha hi “tayome, bhikkhave, saṅkhārā. Katame tayo? Kāyasaṅkhāro vacīsaṅkhāro cittaṅkhāro”ti (sam. ni. 2.28) vuttam.

Vitthārato panātitiādi puññābhisaṅkhārādīnam sarūpato, pabhedato ca vibhāvanam. **Bhāvanāvaseneva pavattā**, na dānasīlavāsenaṇāti tatha labbhamānam puññakiriyavattum dasseti. Evañca katvā arūpāvacaracetanāpi

“**bhāvanāvaseneva pavattā**”ti vuttā. Ye pana “bhāvanāvasenevā”ti avadhāraṇena abhiññācetanam nivattetīti vadanti, tadayuttam tāsampi avijjāpaccayatāya viya puññābhisaṅkhārābhāvassa ca icchitattā. Aññathā abhiññācittuppādassa puññakiriyavatthūsu asaṅgaho eva siyā, na ca yuttam “kusalañca puññakiriyavatthuñca na hotī”ti. **Pāṇātipātādīti ādi**-saddena na tadavasitṭhaakusalakammāpathānaṃyeva gahaṇam, atha kho anavasesaakusalakammassāpi gahaṇam datṭhabbam.

Itaresu panāti kāyasaṅkhārādīsu. Puññābhisaṅkhārādayo pavattamānā imehi dvārehi pavattantīti **dvārato pavattidassanattam**. “Samavāsati cetanā”ti kasmā vuttam, yadi kāyavacīviññattiyo samuttāpentiyo kusalākusalacetanā kāyasaṅkhāro, vacīsaṅkhāroti ca vuccanti, evam sante abhiññācetanāyapi kusalāya tathā pavattāya vacīsaṅkhārābhāvo vattabboti codanam sandhāyāha “**abhiññācetanā**”tiādi. **Etthāti** kāyavacīsaṅkhārāggahaṇe, kāyavacīsañcetanāggahaṇe vā. **Na gahitāti** aṭṭhakathāyaṃ na gahitā “abhiññācetanā viññānassa paccayo na hotī”ti. Kasmā pana na hoti, nanu sāpi kusalā, vipākadhammā cāti? Saccametam, anupacchinnatāṃhāvijjamāne pana santāne sabyāpārappavattiyā tassā kusalatā, vipākadhammatā ca vuttā, na vipākuppādanena. Sā pana vipākaṃ uppādentī rūpāvacarameva uppādeyya. Na hi aññabhūmikaṃ kammaṃ aññabhūmikaṃ vipākaṃ uppādetīti. Attanā sadisārammaṇam tiṭṭhānikameva ca uppādeyya **cittuppādakaṇḍe** rūpāvacaravipākassa kammāsadisārammaṇasseva vuttattā. Na ca rūpāvacaravipāko parittādiārammaṇo atthi, abhiññācetanā ca parittādiārammaṇāva hoti. Tasmā vipākaṃ na uppādetīti viññāyati. Kasiṇesu ca uppāditassa catutthajjhānasamādhissa ānisaṃsabhūtā abhiññā. Yathāha “so evam samāhite citte”tiādi (dī. ni. 1.244-245; ma. ni. 1.384-386, 431-433; pārā. 12). Tasmā samādhīphalāsadisā sā, na ca phalaṃ deti. Dānasīlānisaṃsabhūto tasmim bhve paccayalābho viyāti sāpi vipākaṃ na uppādetīti.

“**Yathā ca abhiññācetanā, evam uddhaccacetanāpi na hotī**”ti idaṃ uddhaccasahagatadhamme viṣum uddharitvā “tesam vipāke ñāṇam atthapaṭisambhidā”ti (vibha. 725) vuttattā vicāretabbam. Sā pana vicāraṇā heṭṭhā khandhaniddesavaṇṇanāyaṃ akusalakathāyaṃ vicāritā evāti tattha vicāritanayeneva veditabbā. Apicettha yadeke vibhajja vadanti, dassanabhāvanānaṃ abhāvepi yesam puthujjanānaṃ, sekkhānañca dassanabhāvanāhi bhavitabbam, tesam taduppattikāle tehi pahātuṃ sakkuṇeyyā akusalā dassanena pahātabbā, bhāvanāya pahātabbāti ca vuccanti. Puthujjanānaṃ pana bhāvanāya abhāvā bhāvanāya pahātabbacintā natthi. Tena tesam pavattamānā dassanena pahātuṃ asakkuṇeyyāpi bhāvanāya pahātabbāti na vuccanti. Yadi vucceyyum, dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṃ kesañci kenaci kadāci ārammaṇārammaṇādhipatiupanissayapaccayehi paccayo bhaveyyum? Na ca paṭṭhāne dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṃ kenaci paccayena paccayoti vuttā. Sekkhānaṃ pana vijjamānā bhāvanāya pahātuṃ sakkuṇeyyāti bhāvanāya pahātabbā. Teneva sekkhānaṃ dassanena pahātabbā, cattattā vantattā muttattā pahīnatā paṇinissaṭṭhattā ukkheṭitattā samukkheṭitattā assāditabbā, abhinanditabbā ca na honti. Pahīnatāya eva somanassahetubhūtā, avikkhepahetubhūtā ca na domanassaṃ, uddhaccañca uppādentīti na te tesam ārammaṇārammaṇādhipatibhāvaṃ, pakatūpanissayabhāvañca gacchanti. Na hi pahīne upanissāya ariyo rāgādīkilese uppādeti.

Vuttañhetam “sotāpattimaggena ye kilesā pahīnā, te kilese na puneti na pacceti na paccāgacchati...pe... arahattamaggena...pe... paccāgacchati”ti (mahāni. 80; cūḷani. mettagūmaṇavapucchāniddesa 27). Na ca puthujjanānaṃ dassanena pahātuṃ sakkuṇeyyā, itaresam na kenaci paccayena paccayo hontīti na sakkā vuttum “diṭṭhiṃ assādeti abhinandati, taṃ ārabha rāgo uppajjati, diṭṭhi, vicīkicchā, uddhaccaṃ uppajjati. Vicīkicchaṃ ārabha vicīkicchā, diṭṭhi, uddhaccaṃ uppajjati”ti (paṭṭhā. 1.1.407) diṭṭhivicīkicchānaṃ uddhaccārammaṇapaccayabhāvassa vuttattā. Ettha hi **uddhaccanti** uddhaccasahagatacittuppādam sandhāya vuttam. Evañca katvā adhipatipaccayaniddese “diṭṭhiṃ garuṃ katvā assādeti abhinandati, taṃ garuṃ katvā rāgo uppajjati, diṭṭhi uppajjati”ti (paṭṭhā. 1.1.415) ettakameva vuttam, na vuttam “uddhaccaṃ uppajjati”ti. Tasmā dassanabhāvanāhi pahātabbānaṃ atītādibhāvena na vattabbattepi yādisānaṃ tāhi anuppattidhammatā āpādetabbā, tesu puthujjanesu vattamānā dassanaṃ apekkhitvā tena pahātuṃ sakkuṇeyyā dassanena pahātabbā, sekkhesu vattamānā bhāvanaṃ apekkhitvā tāya pahātuṃ sakkuṇeyyā bhāvanāya pahātabbā.

Tesu bhāvanāya pahātabbā sahāyavirahā vipākaṃ na janayantīti bhāvanāya pahātabbacetanāya nānākkhaṇīkakkammapaccayabhāvo na vutto, apekkhitabbadassanabhāvanārahītānaṃ pana puthujjanesu uppajjamānānaṃ sakabhaṇḍe chandarāgādīnaṃ, uddhaccasahagatacittuppādassa ca saṃyojanattayatadekaṭṭhakilesānaṃ anupacchinnatāya aparikkhīṇasahāyānaṃ vipākuppādanam na sakkā paṭisedhitunti uddhaccasahagatadhammānaṃ vipāko vibhaṅge vutto. Yadi evam, apekkhitabbadassanabhāvanārahītānaṃ akusalānaṃ nevadassanena-nabhāvanāyapahātabbatāya navattabbatā āpajjati? Nāpajjati, appahātabbānaṃ “nevadassanena-nabhāvanāya pahātabbā”ti (dha. sa. tikamātikā 9) vuttattā, appahātabbaviruddhasabhāvattā ca akusalānaṃ.

Evampi te imasmiṃ tike “navattabbā”ti vattabbā āpajjantīti? Nāpajjanti, cittuppādakaṇḍe dassitānaṃ dvādasaakusalacittuppādānaṃ dvīhi padehi saṅgahitattā. Yathā hi dhammavasena sabbe saṅkhatadhammā saṅgahitāti uppannattike kālavasena asaṅgahitāpi atītā “navattabbā”ti na vuttā cittuppādarūpabhāvena gahitesu navattabbassa abhāvā, evamidhāpi cittuppādabhāvena gahitesu navattabbassa asaṅgahitassa abhāvā navattabbatā navuttāti veditabbā. Yattha hi cittuppādo koci niyogato navattabbo atthi, tattha tesam catuttho koṭṭhāso atthīti yathāvuttapadesu viya tatthāpi bhinditvā bhajāpetabbaccittuppāde bhinditvā bhajāpeti “siyā navattabbā parittārammaṇā”tiādīnā (dha. sa. 1422). Tadabhāvā uppannattike, idha ca tathā na vuttā.

Atha vā yathā sappaṭighehi samānasabhāvattā rūpadhātuyam tayo mahābhūtā sappaṭighāti vuttā. Yathāha “asaññasattānaṃ anidassanasappaṭigham ekaṃ mahābhūtāṃ paṭicca dve mahābhūtā, dve mahābhūte paṭicca ekaṃ mahābhūtā”nti, evaṃ puthujjanānaṃ pavattamānā bhāvanāya pahātabbasamānasabhāvā bhāvanāya pahātabbāti vucceyyunti? Natthi navattabbatāpasaṅgo. Evañca sati puthujjanānaṃ pavattamānāpi bhāvanāya pahātabbā sakabhaṇḍe chandarāgādayo parabhaṇḍe chandarāgādīnaṃ upanissayapaccayo, rāgo ca rāgadiṭṭhīnaṃ adhipatipaccayoti ayamatto laddho hoti. Yathā pana aphoṭṭhabbattā rūpadhātuyam tayo mahābhūtā na paramatthato sappaṭighā, evaṃ apekkhitabbabhāvanārahitā puthujjanesu vattamānā sakabhaṇḍe chandarāgādayo na paramatthato bhāvanāya pahātabbāti bhāvanāya pahātabbānaṃ nānākkhaṇṇikakammappaccayatā na vuttā. Na ca dassanena pahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṃ kenaci paccayena paccayoti vuttā. Ye hi dassanena pahātabbapaccayā kilesā, na te dassanato uddham pavattanti. Dassanena pahātabbapaccayassapi pana uddhaccasahagatassa sahāyavekallamattameva dassanena kataṃ, na tassa koci bhāvo dassanena anuppattidhammatam āpāditoti tassa ekantabhāvanāyapahātabbatā vuttā. Tasmā tassa tādisasseva sati sahāye vipākuppādanavacanāṃ, asati ca vipākānuppādanavacanāṃ na virujjhatīti.

Tayidaṃ sabbaṃ tesam ācariyānaṃ ahopurīkāmattanti apare. Kasmā? Uddhaccasahagatassa ekantena bhāvanāya pahātabbattā. Evañhi vuttaṃ bhagavatā “katame dhammā bhāvanāya pahātabbā? Uddhaccasahagato cittuppādo”ti (dha. sa. 1406). Yadi hi tam icchitam siyā, yathā atītārammaṇattike “niyogā anāgatārammaṇā natthi”ti (dha. sa. 1433) vatvā vibhajja vuttaṃ, evamidhāpi “niyogā bhāvanāya pahātabbā natthi”ti vatvā “uddhaccasahagato siyā bhāvanāya pahātabbo, siyā na vattabbo”ti vadeyya. Yā ca tam samatthentena “yadi vucceyyu”ntiādīnā yutti vuttā, sāpi ayutti. Kasmā? Yasmā dassanena pahātabbārammaṇānaṃ rāgadiṭṭhivīcīkicchāuddhaccānaṃ dassanena pahātabbabhāvo eva icchitoti. Yam pana uddhaccaggahaṇena **pāliyam** uddhaccasahagato cittuppādo vuttoti vatvā tam sādhetum adhipatipaccayaniddese uddhaccassa anuddharaṇam nibandhanaṃ vuttaṃ, tampi anibandhanaṃ paṭṭhāne sāvasesapāṭhadassanato. Tathā hi “atīto dhammo paccuppannassa dhammassa, anāgato dhammo paccuppannassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.18.2) etesaṃ vibhaṅge cetopariyaññāggahaṇam katvā “paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassā”ti etassa **vibhaṅge** labbhamānampi na uddhaṭam.

Bhāvanāya pahātabbassa vipākādānaṃ pati dassanena pahātabbassa sahāyabhāvūpagamaṇam vicāretabbaṃ. Kiṃ avijjādi viya dānasīlādīnaṃ uppattiyāyeva vipākādānasāmatthiyā ṭhānavasena dassanena pahātabbānaṃ bhāvanāyapahātabbassa sahāyabhāvaṃ upagacchati, udāhu kilesā viya kammassa paṭisandhidānaṃ patīti? Kiñcetha – yadi tāva purimo pakkho pahīnadassanappahātabbattā sekkhasantāne pavattino bhāvanāpahātabbassa kiriyabhāvo āpajjati pahīnavijjātaṇhāmāne santāne pavattadānādi viya. Atha dutiyo, tassāpi dassanena pahātabbatā āpajjati apāyagamaṇīyasabhāvānativattanato, tasmā heṭṭhā vicāritanayeneva uddhaccasahagatassa vipākādānaṃ pati pāliyā, aṭṭhakathāya ca avirujjhanavasenettha atthavinicchayo veditabbo.

Sāpiti uddhaccacetanāpi. **Viññāṇassa paccayabhāveti** sampuñṇassa vipākaviññāṇassa paccayabhāve. Yadi apanetabbā, kasmā “samavīsati cetanā”ti vuttanti tassa kāraṇam dassento āha “**avijjāpaccayā pana sabbāpetā honti**”ti. Abhiññācetanāyapi paccayabhāvaṃ dasseti. Yadi evaṃ abhiññācetanāya saha ekavīsati vattabbaṃ, na, tathā avacanassa vuttakāraṇattā. Tam pana itarāvacanassāpi kāraṇanti samānarūpāya ekissā avacane yaṃ kāraṇam apekkhitvā ekā na vuttā, tena kāraṇena vuttāyapi avattabbaṃ dasseti. **Ayam tikoti** kāyasaṅkhārattiko. **Purimattikanti** puññābhisaṅkhārattikaṃ. **Pavisatīti** katham pavisati. Puññābhisaṅkhāro hi aṭṭhakāmāvacaracetanāpabhedo kāyaduccaritato viramantassa siyā kāyasaṅkhāro, vacīduccaritato viramantassa siyā vacīsaṅkhāro, manodvāre pana uppannā terasāpi cetanā puññābhisaṅkhāro ca hoti cittasaṅkhāro ca. Apuññābhisaṅkhāropi kāyaduccaritavasena pavattiyam siyā kāyasaṅkhāro, vacīduccaritavasena pavattiyam siyā vacīsaṅkhāro, dve dvārāni muñcivā manodvāre pavattiyam siyā cittasaṅkhāro, āneñjābhisaṅkhāro cāti evaṃ dutiyattiko purimattikameva pavisati. Tena vuttaṃ “**atthato puññābhisaṅkhārādīnaṃyeva vasena avijjāya paccayabhāvo veditabbo**”ti.

593. Avijjābhāve bhāvatoti avijjāya atthibhāve saṅkhārānaṃ bhāvato. Na hi avijjāya asati kadāci saṅkhārā sambhavanti. Idāni taṃ avijjāya bhāvaṃ dassento **“aññānaṃ appahīnaṃ hoti”**ti āha. Tena maggena anirodho idha avijjāya atthibhāvo, na dharamānatā evāti dasseti. Svāyamattho heṭṭhā vibhāvito yeva. **“Avijjāsāṅkhātā”**nti ca iminā ñāṇābhāvādiṃ nivatteti. Ayañhi a-kāro **“ahetukā dhammā** (dha. sa. dukamātikā 2) abhikkhuko āvāso”tiādīsu (cūlava. 76) taṃyoganivattiyāṃ dissati. Abhāvo hettha dīpito. **“Appaccayā dhammā”**ti (dha. sa. dukamātikā 7) taṃsambandhitānivattiyāṃ. Paccayuppannañhi paccayasambandhīti appaccayuppannattāti taṃsambandhitā ettha jotiyati. **“Anidassanā dhammā”**ti (dha. sa. dukamātikā 9) taṃsabhāvanivattiyāṃ. Nidassanañhi daṭṭhabbatā. Atha cakkhuvīññānaṃ nidassanaṃ na passatīti taggahetabbatānivattiyāṃ. Tathā **“anāsavā dhammā”**ti (dha. sa. dukamātikā 15). **“Appaṭighā dhammā** (dha. sa. dukamātikā 10), anārammaṇā dhammā”ti (dha. sa. dukamātikā 55) taṃkiccanivattiyāṃ. **“Arūpino dhammā** (dha. sa. tikamātikā 11), acetasikā dhammā”ti (dha. sa. dukamātikā 57) tabbhāvanivattiyāṃ. Tadaññathā hi ettha pakāsīyati. **“Amanusso”**ti (dī. ni. 2.321) tabbhāvamattanivattiyāṃ. Manussattamattaṃ natthi, aññaṃ samānanti sadisatā hettha sūcīyati. **“Assamaṇo samaṇapaṭiñño** (a. ni. 3.13, 27; pu. pa. 91, 124), aputto”ti tathā sambhāvanīyaguṇanivattiyāṃ. Garahā hi ettha ñāyati. **“Kacci bhoto anāmayāṃ** (jā. 1.15.146; 2.20.129), anudarā kaññā”ti tadanappabhāvanivattiyāṃ. **“Anuppannā dhammā”**ti (dha. sa. tikamātikā 17) taṃsadsabhāvanivattiyāṃ. Atītānañhi uppannapubbattā, uppādidhammānañca paccayekadesanibbattiyā āradhuppādabhāvā, kālavinimuttassa ca vijjamānatā uppannānukūlatā, pageva paccuppannānanti tabbidhurabhāvo ettha viññāyati. **“Asekkhā dhammā”**ti (dha. sa. tikamātikā 11) tadapariyosānanivattiyāṃ. Tanniṭṭhānañhettha pakāsīyati. Imesaṃ pana atthānaṃ asambhavato pārisesena yathā kusalaṃpakkhā dhammā akusalā, evaṃ vijjāpaṭipakkhā avijjāti katvā ñāṇapaṭipakkho dhammo aññānanti veditabbaṃ.

Sukhasaññāya gahetvā dukkhadukkhavipariṇāmadukkhasaṅkhāradukkhātāhi viññūhi dukkhantveva gahetabbaṃ saṃsāradukkhāṃ sukhanti saññāya abhinivisitvā, etena tattha taṇhāpavattiyā dasseti. **Ārabhatīti** nibbatteti. **Taṇhāparikkhāreti** taṇhāya **“sukhaṃ subha”**ntiādīnā saṅkhate parikkhate, alaṅkateti attho. Taṇhā hi dukkhassa samudayoti ajānanto bālo **“aho vatāhaṃ kāyassa bhedā paraṃ maraṇā khattiyamahāsālānaṃ sahaḃyataṃ upapajjeyya”**ntiādīnā (ma. ni. 1.442) paritassanto kāyasaṅkhāre parikkharoti. **Taṇhāparikkhāreti** vā taṇhāya parivārabhūte. Taṇhāvattumaṃ hi cakkhādiṃ, rūpādiṃca abhisāṅkharitvā taṃsamaṅgīnaṃ dentā saṅkharā taṇhāya upanentā tassā parivārā viya hontīti. **Gativise** brahmalokādiḃ. Anekaṣatapasubaddhabhīmsano vājapeyyādiḃ **yañño**. Amaraṇatthāti gahitā dukkarakiriyā **amaratapo**. Amaro vā devo vā bhavēyyaṃ, devaññātaro vāti pavattitā vatacariyā **amaratapo**. Dukkhattā vā maro māraḃko tapo **amaratapo**. Diṭṭhe aditṭhasaddo viya mare amarasaddo daṭṭhabbo.

Jātiādiḃpapātadukkhajānanato maruppapātasadisatā puññābhisāṅkhārassa vuttā. **“Mahāparilāhajānika”**nti iminā anudhanaṭṭhena tiṇukkāsadisatāṃ puññaphalassa dasseti. **Appassādatañcāti** ca-saddena adhikuttānavinivijjhanaṅgapaccāṅgalibhañjanādiṃ saṅgaṇhāti. **Tappaccayanti** tassa vipariṇāmadukkhasaḃhāvassa sugatiphālassa paccayabhūtaṃ. Ramaṇīyabhāvena ca assādabhāvena ca gayhamānaṃ puññaphalaṃ dīpasikhāmadhulittasatthadhārāsadisatā. Tadattho ca puññābhisāṅkhāro taṃnipātalehanasadisatā vutto. **“Sukho imissā paribbājikāya taruṇāya mudukāya lomasāya bāhāya samphasso”**tiādīnā (ma. ni. 1.469) sukhasaññāya asubhabhāvassa asallakkhaṇeneva ekaccakāmaparibhogoti bālo viya gūthakīlānaṃ, kilesābhibhūtātāya kodhāratiabhibhūto asavaso maritukāmo viya visakhādanaṃ sampati kiriyākhaṇe, āyatiṃ phalakkhaṇe ca jigucchanīyaṃ, dukkhañca apuññābhisāṅkhāraṃ ārabhati. Lobhasahagatassa vā gūthakīlānasadisatā, dosasahagatassa visakhādanasadisatā yojetabbā. Sabhayassāpi pisācanagarassa kāmaguṇasamiddhiyā sukhavipallāsahetubhāvo viya āruppavipākānaṃ nirantarātāya, anupalakkhiyamānappādavayānaṃ dīghasantānatāya agayhamānavipariṇāmanānaṃ saṅkhāravipariṇāmadukkhabhūtānampi niccādivipallāsahetubhāvoti, tesāṃ pisācanagarasadisatā, tadabhimukhagamanasadisatā ca āneñjābhisāṅkhārassa yojetabbā.

Avijjābhāvatova saṅkhārabhāvo, na abhāvatoti saṅkhārānaṃ avijjāpaccayabhāve saṅkhepena anvayato, byatirekato ca vuttamatthaṃ suttana samatthetumaṃ **“vuttampi ceta”**ntiādīnā suttapadaṃ ābhatamaṃ. Tattha **avidvāti** aviddasu. **Avijjāgatoti** avijjāya samannāgato, appahīnavijjoti adhippāyo.

Paṭṭhānapaccayakathāvaṇṇanā

594. Tāvāti vattabbantarāpekkho nipāto, tena **“avijjā saṅkhārānaṃ paccayo”**ti idaṃ tāva siddhaṃ, idaṃ pana aparamaṃ vattabbanti dasseti. **“Idaṃ pana vattabba”**nti yamatthaṃ sandhāya vuttaṃ, taṃ dassetumaṃ paccayadhammā nāma yesamaṃ paccayā hontī, yathā vā paccayā hontī, tadubhayesaṃ bahubhāvato anekadhāva paccayā hontīti

avijjāyapi taṃ āsaṅkanto pucchi “**katamesaṃ saṅkhārānaṃ kathaṃ paccayo hotī**”ti, puññābhisaṅkhārādayo bahū saṅkhārā vuttā. Avijjā ca tesam paccayo hoti, na sabbesaṃ ekadhāva hoti, tasmā imesaṃ saṅkhārānaṃ evaṃ paccayo hotīti idaṃ vattabbanti attho. **Tatrāti** tasmim paccayabhāve. Yadiapi “katamesaṃ saṅkhārāna”ntiādinā asādhāraṇato pucchā āradhā, ekadesena pana samudāyopalakkhaṇametanti dvādasannaṃ paṭiccasamuppādaṅgānaṃ yathāsakaṃ paccayuppannānaṃ paccayabhāvo vattabboti taṃ dassetuṃ, avijjāya vā paccayabhāve pucchite tappasaṅgena sabbesampi paccayadhammānaṃ paccayabhāvaṃ visajjetukāmo paccaye tāva pālinayeneva dassetuṃ “**bhagavatā hī**”tiādi āradhā. Tattha ca bhagavatā catuvīsati paccayā vuttāti sambandho. Tesam vasena avijjādīnaṃ paccayabhāvo veditabboti adhippāyo.

“Hetu ca so paccayo cā”ti iminā vacanena hetuno, adhipatipaccayādibhūtassa ca gahaṇaṃ siyāti taṃ nivārento āha “**hetu hutvā paccayo**”ti. Evampi so eva doso āpajjati puna āha “**hetubhāvena paccayoti vuttaṃ hotī**”ti. Tena na idha hetusaddena dhammaggaṇaṃ kataṃ, atha kho dhammassa sattiviseso gahitoti dasseti. Tassa hi paccayasaddassa ca samānādhikaraṇataṃ sandhāya “hetu ca so paccayo ca, hetu hutvā paccayo”ti ca vuttaṃ. Evañca katvā parato pāliyaṃ “hetū hetu...pe... hetupaccayena paccayo”tiādinā (paṭṭhā. 1.1.1) tena tena hetubhāvādiupakāreṇa tassa tassa dhammassa upakārakattaṃ vuttaṃ. **Abhidhammaṭṭhakathāyaṃ** pana “yo hi dhammo yaṃ dhammaṃ appaccakkhāya tiṭṭhati vā uppajjati vā, so tassa paccayo”ti (paṭṭhā. aṭṭha. paccayuddesavaṇṇanā), “mūlaṭṭhena upakārako dhammo hetupaccayo”ti (paṭṭhā. aṭṭha. paccayuddesavaṇṇanā) ca evamādinā dhammapaṭṭhānaniddesena dhammato aññā dhammasatti nāma natthīti dhammeheva dhammasattivibhāvaṇaṃ katanti daṭṭhabbaṃ. Idhāpi vā “hetu ca so paccayo cā”ti dhammeneva dhammasattiṃ dasseti. Na hi “hetupaccayo”tiādiko uddeso kusalādiuddeso viya dhammapadhāno, atha kho dhammānaṃ upakārabhāvappadhānoti.

“**Eseva nayo**”ti iminā tabbhāvena paccayabhāvaṃ ārammaṇādīsu atidīsati “ārammaṇaṅca taṃ paccayo cāti ārammaṇapaccayo, ārammaṇaṃ hutvā paccayo, ārammaṇabhāvena paccayoti attho”ti, na kammadhārayamattaṃ.

595. Vacanāvayavoti sādhanāvayavaṃ sandhāyāha. Vacanasabhāvañhi sādhanam paresam aviditattañāpanato loke sādhananti pākāṇaṃ paññātaṃ. Tathā hi naṃ avayavalakkhaṇaṃ, vacanasabhāvañca sādhanam, avayavapakkhādīni vacanāni sādhananti ca ñāyavādino vadanti. **Paṭiññā, hetūtiādisūti** paṭiññā, hetu, udāharaṇa, upanaya, nigamanāni. Udāharaṇasādhammiyā sādhyasādhanam **hetu**. Virūpo hetūti ca evamādisu kāraṇaṃ yaṃ kiñci kāraṇalakkhaṇaṃ, sampāpakalakkhaṇampi vā. **Ādi**-saddena tassāpi saṅgahetabbatāya, ñāpakalakkhaṇaṃ pana vacanāvayavaggahaṇena gahitaṃ. Kāmaṃ mūlampi kāraṇalakkhaṇaṃ kāraṇameva, kāraṇanti panettha paccayahetu gahito. Mūlanti hetuhetūti kāraṇavisesavisayattā mūlassa viṣuṃ gahaṇaṃ. **Etīti** etassa atthavacanam vattati, tañca uppattiṭṭhitinaṃ sādhanāvacanam. Tenevāha “**tiṭṭhati vā uppajjati vā**”ti. Ekacco hi paccayo ṭhitiyā eva upakārako hoti yathā pacchājātapaccayo, ekacco uppattiyā eva yathā anantarādiko, ekacco ubhayassa yathā hetuādayo.

Upakārakalakkhaṇoti ca dhammena dhammasattiṃ upakāraṃ dasseti daṭṭhabbaṃ. Hinoti patiṭṭhāti etthāti **hetu**, anekatthattā dhātusaddānaṃ hi-saddo mūlasaddo viya patiṭṭhattho veditabbo. Hinoti vā etena kammanidānabhūtena uddham ojaṃ atiharantena mūlena viya pādapo tappaccayaṃ phalaṃ gacchatī pavattati vuddhim viruḥhim āpajjati **hetu**. Attano phalaṃ karotīti **kāraṇam**. Nidadāti dassentaṃ viya hotīti **nidānam**. Sambhavati taṃ etasmāti **sambhavo**. Pabhavati etasmāti **pabhavoti** paccayahetusaddehi itaresampi samānatthattā veditabbā. Evaṃ santepi kāraṇavisesavisayo hetusaddo, kāraṇasāmaññavisayo paccayasaddoti dassento “**mūlaṭṭhenā**”tiādimāha. Hetuattho, paccayaṭṭho ca heṭṭhā papañcavasena vuttoti taṃ saṅkhippaṃ dassento āha “**saṅkhepato...pe... hetupaccayo**”ti.

Yathā sāliviḥhibjādīni taṃtaṃsadhīnaṃ sāliviḥiādhāvassa sādhakāni, mañiādippabhāvattūni ca nīlādivaṇṇāni nīlādippabhāsādhakāni, evaṃ hetupaccayo yathārahaṃ attanā sampayuttadhammānaṃ kusalādhāvassa sādhakoti imamatthaṃ dasseti “**so sāliādīna**”ntiādinā. **Ācariyānanti** ca revatācariyaṃ sandhāyāha. **Evaṃ santeti** hetupaccayo yadi kusalādhāvāsādhako, evaṃ sati. **Na sampajjati** na sijjhati. Yathā kusalākusalahetu taṃsamutṭhānarūpassa kusalākusalabhāvāya na pariyatto, evaṃ abyākatopi hetu taṃsamutṭhānarūpassa abyākatabhāvāya. Sabhāveneva hi taṃ abyākatanti āha “**na hi so tesam kusalādhāvam sādheti**”ti. Hetupaccayo ca tesam hotiyevāti āha “**na ca paccayo na hotī**”ti. Idāni tamatthaṃ pāliyā samatthetuṃ “**vuttañheta**”ntiādi vuttaṃ. **Vinā etenāti** etena hetunā abyākatabhāvāsādhakena vinā ahetukattā, abyākatabhāvo siddho sabhāvenevāti adhippāyo.

“Yoniso, bhikkhave, manasi karoto anuppannā ceva kusalā dhammā uppajjanti, uppannā ca kusalā dhammā

abhivaḍḍhantī”tiādi (a. ni. 1.67) vacanehi kusalabhāvassa yonisomanasikārappaṭibaddhatā siddhāti āha “**yonisomanasikārappaṭibaddho kusalabhāvo**”ti. Eteneva akusalaabyākatabhāvāpi kusalabhāvo viya na hetupaṭibaddhāti dassitaṃ hoti. Yaṃ paneke maññeyyūṃ “ahetukahetussa akusalabhāvo viya sahetukahetūnampi sabhāvato va kusalādibhāvo, aññesaṃ taṃsāmpayuttānaṃ hetupaṭibaddho”ti, tassa uttaraṃ vuttūṃ “**yadi cā**”tiādimāha. **Alobho kusalo vā siyā abyākato vāti** yadi alobho sabhāvato kusalo, so kusalasabhāvattā abyākato na siyā. Atha abyākato taṃsābhāvattā kusalo na siyā alobhasabhāvassa adosattābhāvo viya. Yasmā pana ubhayathāpi hoti, tasmā yathā ubhayathā hontesu saddhādīsū sampayuttasu hetupaṭibaddhaṃ kusalādibhāvaṃ pariyesetha, na sabhāvato, evaṃ hetūsūpi kusalādītā aññapaṭibaddhā pariyesitabbā, na sabhāvatoṭi yaṃ vuttaṃ “sāmpayuttahetūsu sabhāvato va kusalādibhāvo”ti, taṃ na yujjati. Sā pana pariyesiyamānā yonisomanasikārādipaṭibaddhā hotīti hetūsū viya sampayuttasūpi yonisomanasikārādipaṭibaddho kusalādibhāvo, na hetupaṭibaddhoti siddhaṃ hotīti adhippāyo.

Viruḷhamulā viyāti etena mūlāni viya mūlānīti dasseti. Tenevāha “**suppaṭiṭṭhitabhāvasādhanenā**”ti. Svāyaṃ “kusalo dhammo kusalassa, kusalo dhammo abyākatassa, kusalo dhammo kusalābyākatassa, akusalo dhammo akusalassa, akusalo dhammo abyākatassa, akusalo dhammo akusalābyākatassa, abyākato dhammo abyākatassā”ti evaṃ sattadhā **pañhāvāre** niddiṭṭho. Yaṃ pana vuttaṃ hetukiccaṃ dassentena “hetū hetusāmpayuttakānaṃ dhammānaṃ, taṃsamuttāhānānaṃ rūpānaṃ hetupaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.1), tattha paṭṭhāmo hetusaddo paccattaniddiṭṭho paccayadhammaniddeso, tenassa hetubhāvena upakārakatā hetupaccayatāti dasseti. Dutīyo paccayuppannavisesanaṃ, tena na yesaṃ kesañci sampayuttakānaṃ hetū hetupaccayena paccayo, atha kho hetunā sampayuttānamevāti dasseti. Nanu ca sampayuttasaddassa sāpekkhattā dutīye hetusadde avijjamānēpi aññassa apekkhitabbassa aniddiṭṭhattā hetū attanāva sampayuttakānaṃ hetupaccayena paccayoti ayamatto viññāyatīti? Nāyamekanto. Hetusaddo hi paccattaniddiṭṭho “hetupaccayena paccayo”ti ettheva byāvaṭo yadā gayhati, na tadā sampayuttavisesanaṃ hotīti sampayuttaavisiṭṭhā ye keci gahitā bhavēyyunti. Nanu ca yathā “arūpino āhārā sampayuttakānaṃ dhammānaṃ, arūpino indriyā sampayuttakānaṃ dhammānaṃ”nti ca vutte dutīyena āhārāggaṇaṇa, indriyāggaṇaṇa ca vināpi āhārindriyasāmpayuttakāva gayhanti, evamidhāpi siyāti? Na, āhārindriyasāmpayuttassa vajjetabbassa abhāvato. Vajjetabbābhāvato hi tattha dutīye āhārindriyāggaṇaṇe asatīpi taṃsāmpayuttakāva gayhantīti taṃ na kataṃ, idha pana vajjetabbaṃ atthīti kattabbaṃ dutīyaṃ hetuggaṇaṃ. Evampi “hetū hetusāmpayuttakānaṃ”nti ettha hetusāmpayuttakānaṃ so eva sampayuttakahetūti visesanaṃ akatattā yo koci hetu yassa kassaci hetusāmpayuttassa hetupaccayena paccayoti āpajjati? Nāpajjati, paccattaniddiṭṭhasseva hetuno puna sampayuttavisesanabhāvena vuttattā. Etadatthameva hi vināpi dutīyena hetusaddena hetusāmpayuttabhāve siddhepi tassa gahaṇaṃ kataṃ.

Atha vā asati dutīye hetusadde hetusāmpayuttakānaṃ hetupaccayena paccayo, na pana hetūnanti evampi gahaṇaṃ siyāti tannivāraṇatthaṃ so vutto. Tena hetusāmpayuttabhāvaṃ ye labhanti, tesāṃ sabbesāṃ hetūnaṃ, aññesaṃpi hetū hetupaccayena paccayoti dassitaṃ hoti. Yasmā pana hetujhānamaggā paṭiṭṭhāmatātibhāvena aññadhammanirapekkhā, na āhārindriyā viya sāpekkhā eva, tasmā etesveva dutīyaṃ hetādiggaṇaṃ kataṃ. Āhārindriyā pana āharitabbaṃsītātibāpekkhā eva, tasmā te vināpi dutīyena āhārindriyāggaṇaṇa attanā eva āharitabbe, īsitabbe ca āhārindriyabhūte, aññe ca sampayuttake paricchindantīti taṃ tattha na kataṃ. Idha ca dutīyena hetuggaṇaṇa paccayuppannānaṃ hetunā, paccayabhūteneva ca sampayuttānaṃ hetūnaṃ, aññesaṃca paricchinnattā puna visesena kiccaṃ natthīti pañhāvāre “kusalā hetū sampayuttakānaṃ khandhānaṃ”ntiādisū dutīyaṃ hetuggaṇaṃ na katanti daṭṭhabbaṃ.

596. Ārammaṇabhāvenāti visayabhāvena, ālambitabbabhāvenāti attho. **Ārabhitvāpīti pi**-saddena imamatthaṃ dasseti – rūpāyatanādimate yasmim kismiñci ekasmim aṭṭhatvā “yaṃ yaṃ dhammaṃ ārabbhā”ti (paṭṭhā 1.1.2) aniyamena sabbarūpāyatanānaṃ...pe... sabbadhammāyatanānaṃca ārammaṇapaccayabhāvassa vuttattā rūpādibhedena chabbidhesu saṅkhatāsaṅkhatapaññattidhammesu na koci dhammo ārammaṇapaccayo na hotīti. Svāyaṃ ārammaṇapaccayabhāvo heṭṭhā vibhāvito eva. **Ālambitvāti** gahetvā. Ekantasārammaṇabhāvato anārabbhā pavatti eva natthīti āha “**ārabbhēvā**”ti. Svāyaṃ “kusalo dhammo kusalassa, kusalo dhammo akusalassa, kusalo dhammo abyākatassa, akusalo dhammo akusalassa, kusalassa, abyākatassa, abyākato dhammo abyākatassa, kusalassa, akusalassā”ti evaṃ navappakāro veditabbo.

597. Jeṭṭhakatthenāti pamukhabhāvena. Attādhīnānañhi patibhūto dhammo adhipati. So tesāṃ pamukhabhāvena pavattati. “Chandavato kiṃ nāma na sijjhati”tiādikāṃ purimābhisaṅkhārūpanissayaṃ labhitvā uppajjamāne cittuppāde chandādayo dhurabhūtā jeṭṭhakabhūtā sampayuttadhamme sādhammānā vase vattayamānā hutvā pavattanti, sampayuttadhammā ca tesāṃ vasena vattanti hīnādibhāvena tadanuvattanato, tena te adhipatipaccayā honti. Garukātābampi ārammaṇaṃ tanninnaṇaṇaṃ

assādanapaccavekkhaṇamaggaphalānaṃ attano vase vattayamānaṃ viya paccayo hoti. Tasmā ayaṃ attādhīnānaṃ patibhāvena upakārakattā adhipatipaccayoti daṭṭhabbo. **Chandādhipatī** chandasaṅkhāto adhipati, chandaṃ dhuraṃ chandaṃ jeṭṭhakaṃ katvā cittupattikāle uppannaṃsa kattukamyatāchandasasettaṃ nāmaṃ. Sesesupi eseva nayo. Kasmā pana yathā hetupaccayaniddese “hetū hetusampayuttakāna”nti (paṭṭhā. 1.1.1) vuttaṃ, evamidha “adhipatī adhipatisampayuttakāna”nti avatvā “chandādhipati chandasampayuttakāna”ntiādinā (paṭṭhā. 1.1.3) nayena vuttanti? Ekakkhaṇe abhāvato. Hetavo hi dve tayopi ekakkhaṇe hetupaccayā honti, mūlaṭṭhena upakārakabhāvassa avijahanato. Adhipati pana jeṭṭhakaṭṭhena upakārako, na ca ekakkhaṇe bahū jeṭṭhakā honti. Tasmā ekato uppannānampi tesam ekakkhaṇe adhipatipaccayabhāvo natthīti “adhipatī adhipatisampayuttakāna”nti avatvā “chandādhipati chandasampayuttakāna”ntiādinā nayena vuttaṃ.

Yaṃ yaṃ dhammanti yaṃ yaṃ ārammaṇadhammaṃ. Garuṃ katvāti garukāraccittikārasena vā assādanavasena vā garukārikaṃ laddhabbaṃ avijahitabbaṃ anavaññātaṃ katvā. **Te te dhammā** te te garukātabbā dhammā. **Tesam tesanti** taṃtaṃgarukārakadhammānaṃ. **Adhipatipaccayenāti** ārammaṇādhipatipaccayena. Svāyaṃ “kusalo dhammo kusalassa saha-jātārammaṇehi, akusalassa ārammaṇeneva, abyākatassa saha-jātārammaṇehi, kusalābyākatassa saha-jātenevāti kusalamūlā cattāro, akusalo dhammo akusalassa saha-jātārammaṇehi, abyākatassa saha-jāteneva, tathā akusalābyākatassāti akusalamūlā tayo, abyākato dhammo abyākatassa saha-jātārammaṇehi, kusalassa ārammaṇeneva, tathā akusalassāti abyākatamūlā tayo”ti saṅkhepato dasappakāro adhipatipaccayo. Ettha ca sattadhā saha-jātādhipati, sattadhā ārammaṇādhipati veditabbo.

598. Antarāyatīti antaraṃ, byavadhāyakanti attho. Nāssa antaraṃ vijjatīti anantaro, anantaro ca so paccayo cāti **anantarapaccayo**. “Atthānantaratā anantarapaccayo, kālānantaratā samanantarapaccayo”tiādinā bahudhā papañcayanti, asāraṃ ganthavittāraṃ karonti. Yathā pavattio-kāsādānavisesabhāvena natthivigatapaccayā vuttā, na evaṃ anantarasamanantarapaccayā, ete pana cittaniyamahetubhāvena vuttāti taṃ cittaniyamahetubhāvaṃ dassetuṃ “**yo hi esā**”tiādi āradhāṃ. Tattha **manoviññādhātūtiādi cittaniyamoti** ettha **ādi**-saddena santīraṇānantarā voṭṭhabbaṃ, cutianantarā paṭisandhīti yassa yassa cittaṃsa anantarā yaṃ yaṃ cittaṃ uppajjati, tassa tassa tadanantaruppādaniyamo taṃtaṃsahakāripaccayavisiṭṭhassa purimapurimacittasseva vasena ijjhatīti dasseti.

Atthānantaratāyāti atthena kenaci dhammena anantaratāya. **Kālānantaratāyāti** kālabhedena anantaratāya. **Ācariyānanti** idhāpi **revatācariyameva** sandhāya vuttaṃ. **Tatthāti** tasmiṃ kālānantaratāya samanantarapaccayabhāve, tasmiṃ vā yathāvuttavirodhe. **Bhāvanābalena pana vāritattāti** ettha yathā rukkhassa vedhe dinne pupphituṃ samatthasseva pupphanāṃ na hoti, vedhe pana apanīte tāya eva samatthatāya pupphanāṃ hoti, evamidhāpi bhāvanābalena vāritattā samuṭṭhāpanasamatthasseva asamuṭṭhāpanāṃ, tasmiṃca apagate tāya eva samatthatāya samuṭṭhāpanāṃ hotīti adhippāyo. Tampi vacanaṃ **kālānantaratā natthi** sattāhādinā kālena antaritabhāvato. **Etadeva** “kālantaratā atthi” icceva **vadāma**. Nanu ca kālo nāma koci paramatthato natthīti vadeyyāti āsānkanto āha “**kālānantara...pe... laddhī**”ti.

Byañjanamattatovettha nānākaraṇaṃ paccetabbaṃ, na atthatotī upacayasantatiadhivacanāniruttipadānaṃ viya saddatthamattato nānākaraṇaṃ, na vacanīyatthatotī adhippāyo. Teneva saddatthavisesaṃ dassetuṃ “**katha**”ntiādimāha. Tattha purimacchīmānaṃ nirodhuppādantarābhāvato niranantaruppādanasamatthatā anantarapaccayabhāvo. Rūpakalāpānaṃ viya saṅghānābhāvato, paccayapaccayuppannānaṃ saha-vatṭhānābhāvato ca “idamīto heṭṭhā, uddhaṃ, tiriya”nti vibhāgābhāvā attanā ekattamiva upanetvā suṭṭhu anantarabhāvena uppādanasamatthatā samanantarapaccayatā. **Uppādanasamatthatāti** ca abyāpārattā dhammānaṃ yasmiṃ yadākāre niruddhe, vattamāne vā satī taṃtaṃvisevasavanto dhammā honti, tassa sova ākāro vuccatīti daṭṭhabbo. Dhammānaṃ pavattimattameva ca upādāya kālavohārotī nirodhā vuṭṭhahantassa nevasaññānāsaññāyatānaphalasaṃpattīnaṃ asaññābhavā cavantassa, purimacutīpacchīmapaṭisandhīnaṃ nirodhuppādāniranantaratāya kālantaratā natthi. Na hi tesam antarā arūpadhammappavattī atthi, yaṃ upādāya kālantaratā vucceyya, na ca rūpadhammappavattī arūpadhammappavattiyā antaraṃ karotī aññāsantānatā. Rūpārūpasantatiyo hi dve aññamaññaṃ visadisasabhāvattā aññamaññūpakārabhāvena pavattamānāpi visuṃyeva honti. Ekasantatiyaṃca purimacchīmānaṃ majjhe pavattamānaṃ taṃsantatiyāpānātāya antarakāraṃ hoti. Tādīsaṃca kiñci nevasaññānāsaññāyatānaphalasaṃpattīnaṃ majjhe natthi, na ca abhāvo antarakāraṃ hoti abhāvattā eva. Tasmā javanānantarassa javanassa viya, bhavaṅgānantarassa bhavaṅgassa viya ca niranantarā suṭṭhu anantaratā hotīti tathā uppādanasamatthatā nevasaññānāsaññāyatānācutīnampi daṭṭhabbā. Uppattiyā paccayabhāvo cettha anantarapaccayādīnaṃ pākātotī uppādanasamatthatāya vuttā. Paccuppannānaṃ pana dhammānaṃ pubbantāparantaparicchedena gahitānaṃ uppajjati vacanaṃ alabhantānaṃ “atīto dhammo paccuppannaṃsa dhammassa anantarapaccayena paccayo”tiādinā (paṭṭhā. 2.18.4) anantarādīpaccayabhāvo vuttoti na so uppattiyā evāti viññāyati. Na hi kusalādiggahaṇaṃ viya paccuppannaggahaṇaṃ aparicchedaṃ. Yato uppattimattasamaṅgino

eva gahaṇaṃ siyā. Teneva ca atītattike paṭiccavārādayo na santīti. Tassa “kusalo dhammo kusalassa, kusalo dhammo abyākatassa, akusalo dhammo akusalassa, akusalo dhammo abyākatassa, abyākato dhammo abyākatassa, abyākato dhammo kusalassa, abyākato dhammo akusalassā”ti sattadhā bhedo veditabbo.

599. Uppajjamānova saha uppādanabhāvenāti etthāpi uppattiyā paccayabhāvena pākaṭena ṭhitiyāpi paccayabhāvaṃ nidassetīti daṭṭhabbaṃ, aññathā padīpanidassanaṃ na yujjeyya. Padīpo hi pabhāsassa ṭhitiyāpi paccayo, na uppattiyā eva. Paccayuppannānaṃ sahaṭābhāvena upakāraṭā sahaṭāpaccayatā. **Okkantikkhaṇeti** paṭisandhikkhaṇe. Tasmim hi khaṇe nāmarūpaṃ okkantaṃ viya paralokato āgantvā idha mātukucchiādim pavisaṇaṃ viya uppajjati, tasmā so khaṇo okkantikkhaṇoti vuccati. Ettha ca **rūpanti** hadayaavatthueva adhippetam. Tañhi nāmassa, nāmañca tassa sahaṭāpaccayo hoti. **Cittacetāsikāti** pavattiyam cattāro khandhā paṭisandhikkhaṇe cittasamuṭṭhānānaṃ abhāvato. **Rūpino dhammāti** hadayaavatthum sandhāyāha. Tattha yadipi pubbe “okkantikkhaṇe nāmarūpa”nti vuttaṃ, tathāpi tena khaṇantare sahaṭāpaccayabhāvo rūpadhammānaṃ na nivāritoti tannivāraṇatthamidaṃ vuttanti gahetabbaṃ. **Kiñci kāleti** keci kismiñci kāleti attho, tena rūpino dhammā keci vatthubhūtā kismiñci paṭisandhikāleti aññesaṃ rūpadhammānaṃ, vatthuno ca pavattiyam arūpadhammānaṃ sahaṭāpaccayabhāvaṃ pubbe anivāritaṃ nivāreti. Evañca katvā “kiñci kāla”nti vā “kismiñci kāle”ti vā vattabbe tathā avatvā vibhattivipallāsaṃ katvā vuttaṃ. Tena **kiñcīti** upayogekavacanaṃ. **“Rūpino dhammā”**ti etena sambandhe paccattabahuvacanaṃ jāyati. **“Kāle”**ti etena sambandhe bhummekavacanaṃ dīpitanti veditabbaṃ. Purimena ca “eko khandho, vatthu ca tiṇṇannaṃ khandhāna”nti (paṭṭhā. 1.1.419) ādivacanaṃ nāmasahitaṃ eva vatthu nāmassa paccayoti vattabbe āpanne itarena kevalassa ca tathāvattabbaṃ dasseti. Svāyaṃ sahaṭāpaccayo “kusalo dhammo kusalassa, abyākatassa, kusalābyākatassa, akusalo dhammo akusalassa, abyākatassa, akusalābyākatassa, abyākato dhammo abyākatassa, kusalābyākato dhammo abyākatassa, akusalābyākato dhammo abyākatassā”ti (paṭṭhā. 1.1.419) navavidho veditabbo.

600. Attano upakāraṭassa upakāraṭā aññamaññapaccayatā. Tathā hissa tidaṇḍaṃ nidassitaṃ. Upakāraṭā ca aññamaññatāvaseneva daṭṭhabbā, na sahaṭātatādivasena. Sahaṭātipaccayo hontoyeva hi koci aññamaññapaccayo na hoti, na ca sahaṭātipaccayadhammehi vinā imassa pavatti atthi. Tathā hi sahaṭātipaccayo ca hontoyeva hi koci aññamaññapaccayo hoti. Yadi ca attano upakāraṭassa upakāraṭātamattaṃ aññamaññapaccayo siyā, purejātapacchājātabhāvena upakāraṭassa upakāraṭā vatthukhandhā aññamaññapaccayā siyuṃ, na ca taṃ icchitaṃ. Tena vuttaṃ “upakāraṭā ca aññamaññavaseneva daṭṭhabbā”ti. Ayañca uppattiyā, ṭhitiyā ca upakāraṭoti veditabbo. Ayaṃ pana “kusalo dhammo kusalassa, akusalo dhammo akusalassa, abyākato dhammo abyākatassā”ti tividho veditabbo.

601. Taruādīnaṃ pathavī viya adhiṭṭhānākārena pathavīdhātu sesadhātūnaṃ, cakkhādayo cakkhuvīññāṇādīnaṃ upakāraṭā cittaṅgamaṃ paṭādayo viya nissayākārena khandhādayo taṃtaṃnissayaṇaṃ khandhādīnaṃ. Pathavīdhātuyam patiṭṭhāya eva hi sesadhātuyo upādārūpāni viya yathāsakaṃ kiccaṃ karonti.

Adhiṭṭhānākārenāti ādhārākārena. Ādhārākāro cettha tesam sātisaṃ tadadhīnavuttitāya veditabbo. Yato bhūtāni aniddisitaḥṭhānāni vuccanti, evañca katvā cakkhādīnaṃpi adhiṭṭhānākārena upakāraṭā suṭṭhu yujjati. Na hi yathāvuttaṃ tadadhīnavuttitāvisesaṃ muñcitvā añño cakkhādīsū adesakānaṃ arūpadhammānaṃ adhiṭṭhānākāro sambhavati. Yadipi yaṃ yaṃ dhammaṃ paṭicca ye ye dhammā uppajjanti, tesam sabbesaṃ tadadhīnavuttitābhāvo. Yena pana paccayabhāvavisesena cakkhādīnaṃ paṭumandabhāvesu cakkhuvīññāṇādayo tadanuvīdhānākāreneva pavattanti, svāyamidha tesam tadadhīnavuttitāsiddho visesoti. Evañhi paccayabhāvāsāmaññe satipi ārammaṇapaccayatato nissayapaccayassa viseso vibhāvito hoti. Svāyaṃ nayo heṭṭhā pakāsītova. **Chaṭṭho panāti** ettha “rūpino dhammā arūpīnaṃ dhammānaṃ kismiñci kāle”ti idaṃ na labbhati. Yaṃ panettha labbhati “rūpino dhammā kecī”ti, tattha te eva dhamme dassetaṃ **“cakkhāyatana”**ntiādi niddiṭṭhaṃ. **Yaṃ rūpanti** hadayaavatthum sandhāya vuttaṃ. Ayaṃ pana nissayapaccayo terasavidho. Kathaṃ? Sahaṭātato kusalamūlā tayo, tathā akusalāmūlā, abyākatāmūlesu pana purejātaṃ labbhati. Abyākatañhi abyākatassa sahaṭātipi paccayo hoti, purejātipi kusalassa purejātameva, tathā akusalassa, kusalābyākatam sahaṭātipurejātato kusalassa, sahaṭātato eva abyākatassa, tathā akusalābyākata”nti evaṃ terasa.

602. Tadadhīnavuttitāya attano phalena nissitoti yaṃ kiñci kāraṇaṃ nissayoti vatvā tattha yo bhūso nissayo, taṃ upanissayoti niddhāreti. **Balavakāraṇabhāvena upakāraṭoti** ārammaṇabhāvavasena anantaram anurūpacittuppadanasamatthāvasena, kevalaṃ balavantaṃ kāraṇaṃ hutvā upakāraṭo. Tenāha **“so”**tiādi.

Tattha **dānaṃ datvāti** deyyadhammaṃ cajitvā. Yāya vā cetanāya so diyyati, sā cetanā dānaṃ. **Datvāti** taṃ cetanaṃ pariyoḍapetvā visuddhaṃ katvā. **Silaṃ samādiyivāti** pañcaṅgadasaṅgādivasena nicasīlaṃ gaṇhitvā.

Iminā samādānaviratiyeve dassitā, sampattaviratisamucchedaviratiyo pana loke “sīla”nti apākaṭattā na vuttā. Kiñcāpi na vuttā, ārammaṇapaccayo pana hontiyeva. Tattha samucchedavirati sekkhānaṃyeva kusalassa ārammaṇaṃ hoti, na itaresaṃ. **Uposathakammanti** “pāṇaṃ na hane, na cādinnaṃādiye”ti (su. ni. 402) evaṃ vuttaṃ uposathasīlaṃ. **Taṃ garuṃ katvā paccavekkhatīti** taṃ yathāvuttaṃ kusalaṃ sekkhōpi puthujjanopi paccavekkhati, arahāpi taṃ paccavekkhateva. Arahatopi hi pubbe kataṃ kusalaṃ kusalameva. Yena pana cittena paccavekkhati, taṃ kiriyacittaṃ nāma hoti. Tasmā “kusalo kusalassā”ti imasmiṃ adhikāre na labbhati. **Pubbe suciṇṇānīti** “datvā katvā”ti hi āsannakatāni vuttāni, iminā na āsannakatānīti veditabbāni, dānādīhi vā sesāni kāmāvacarakusalāni dassetuṃ idaṃ vuttaṃ. **Jhānā vuṭṭhahitvāti** jhānaṃ samāpanno jhānato vuṭṭhahitvā. “Jhānaṃ vuṭṭhahitvā”tipi pāḷi. **Sekkhā gotrabhūnti** sotāpannaṃ sandhāya vuttaṃ. So hi gotrabhuṃ paccavekkhati. “**Vodāna**”nti idaṃ pana sakadāgāmiānāgāmino sandhāya vuttaṃ. Tesañhi taṃ cittaṃ vodānaṃ nāma hoti. **Sekkhāti** sotāpannasakadāgāmiānāgāmino. **Maggā vuṭṭhahitvāti** maggaphalabhavaṅgātikkaṃavasena attanā paṭiladdhamaggā vuṭṭhahitvā, suddhamaggatoyeva pana vuṭṭhāya paccavekkhaṇaṃ nāma natthi. **Ādi-saddena** “kusalaṃ aniccatō dukkhato anattato vipassantī”ti (paṭṭhā. 1.1.404) evamādiṃ saṅgaṇhāti. Yadi pi nānattaṃ akatvāya vibhatto, tathāpi idampi ārammaṇādhipatiārammaṇūpanissayaṇaṃ visesoti dassetuṃ “**tatthā**”tiādi vuttaṃ.

Nesaṃ cittacetāsikānaṃ anantarapaccayaanantarūpanissayaṇaṃ nikkhepaviseso atthi. Yasmā purimo abyākatadhammasena pavatto, itaro kusalādivasena pīti sōpi nikkhepaviseso **atthato ekibhāvameva gacchati** sabbesupi cittuppādesu tadubhayassa icchitabbattā. **Evaṃ santepītiādi** anantaraanantarūpanissayaṇaṃ visesadassanaṃ. **Yathā hītiādi** anantarūpanissayaṇassa sambhavadassanaṃ.

Pakatoti ettha **pa-kāro** upasaggo, so attano phalassa uppādanasamatthabhāvena suṭṭhukatataṃ dīpeti. Tathā ca kataṃ attano santāne kataṃ hotīti āha “**attano santāne**”tiādi. Karaṇaṇca duvidhaṃ nipphādanāṃ, upasevanañcāti taṃ dassetuṃ “**nipphādito vā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **nipphādanāṃ** hetupaccayasamodhānena phalassa nibbattaṇaṃ. **Upasevanāṃ** pana kāye alliyāpanavasena upayogūpasevanāṃ, vijānanañjānanādīnaṃ vasena ārammaṇūpasevanañca. Teneva anāgatānaṃpi utusampadādīnaṃ ārammaṇūpasevanena upasevitānaṃ pakatūpanissayaṭā vuttā hoti, pageva atītapaccuppannānaṃ. Paccuppannassāpi hi “paccuppannaṃ utubhojanaṃ senāsaṇaṃ upanissāya jhānaṃ uppādetī”tiādivacanato (paṭṭhā. 2.18.8) pakatūpanissayaḥāvō labbhatīti. **Pakatiyā evāti** paccayantarasaṅkararahitena attano sabhāveneva. **Upānissayoti** balavakāraṇaṃ katvā. **Anekappakārato pabhedo veditabbo** pañhāvāre āgatanayena. Paccayavāre pana –

“Purimā purimā kusalā dhammā pacchimānaṃ pacchimānaṃ kusalānaṃ dhammānaṃ upānissayapaccayena paccayo, purimā purimā kusalā dhammā pacchimānaṃ pacchimānaṃ akusalānaṃ dhammānaṃ kesañci, kusalā abyākatānaṃ, akusalā akusalānaṃ, kusalānaṃ kesañci, akusalā abyākatānaṃ, abyākatā abyākatānaṃ, abyākatā kusalānaṃ, abyākatā akusalānaṃ, puggalopi, senāsaṇampi upānissayapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.9).

Tattha ye purimā yesaṃ pacchimānaṃ anantarūpanissayo honti, te tesaṃ sabbesampi ekanteneva honti, na kesañci kadāci. Tasmā yesu padesu anantarūpanissayo labbhati, tesu “kesañci”ti na sakkā vattuntī na vuttaṃ. Ye pana purimā yesaṃ pacchimānaṃ ārammaṇūpanissayo vā pakatūpanissayo vā honti, te tesaṃ, na sabbesaṃ ekantena honti. Yesaṃ uppattivibandhakā paccayā balavanto honti, tesaṃ na bhavanti, itaresaṃ bhavanti. Tasmā yesu padesu anantarapaccayo na labbhati, tesu “kesañci”ti vuttaṃ. Siddhānaṃ paccayadhammānaṃ yehi paccayuppannehi bhavitabbaṃ, tesaṃ “kesañci”ti ayamettha attho.

Kasiṇapaññattiyā ārammaṇūpanissayaṭābhāvato ekaccāya paññattiyā saddhiṃ sabbo dhammo ārammaṇūpanissayo, anantarāṭīto cittacetāsikarāsi anantarūpanissayo, kusalākusalavipākakiriyārūpavasena pañcavidho pakatūpanissayoti ayamettha saṅkhepo. Vitthāro pana **paṭṭhānaṭṭhakathāyaṃ** veditabbo.

603. Paṭhamataranti paccayuppannato puretaraṃ. Ayañhi purejātapaccayo rūpadhammasena labbhati. Paccayuppanno ca arūpadhammāyeva. Tenāha “**vattamānabhāvena upakārako**”ti. Nissayārammaṇākārādīhi visiṭṭhā purejātabhāvena vinā upakārahāvaṃ agacchantānaṃ vatthārammaṇānaṃ purejātākārena upakāratā purejātapaccayaṭā. Evaṃ vatthārammaṇavasena duvidhe purejātapaccaye “**cakkhāyatana**”ntiādi vatthavasena vuttaṃ, “**rūpārammaṇa**”ntiādi ārammaṇavasena.

Yaṃ rūpanti hadayavattuṃ sandhāyāha. Tattha “**kiñci kāle**”ti pavattikālavasena vuttaṃ. “**Kiñci kālena**” itī paṭisandhikālavasena. Yāni ārammaṇapurejātena vinā na vattanti, tesaṃ cakkhuvīññādīnaṃ

ārammaṇapurejātaḍassanena manodvārepi yaṃ yaṃ ārammaṇapurejātena vattati, tassa tassa ārammaṇapaccayabhūtaṃ sabbaṃ rūparūpaṃ ārammaṇapurejātanti dassitameva hoti. Tathā hi vuttaṃ **pañhāvāre** “ārammaṇapurejātaṃ sekkhā vā puthujjanā vā cakkhuṃ aniccato dukkhato anattato vipassantī”tiādi (paṭṭhā. 1.1.424). “Abyākato dhammo abyākatassa dhammassa purejātapaccayena paccayo, abyākato dhammo kusalassa dhammassa purejātapaccayena paccayo, abyākato dhammo akusalassa dhammassa purejātapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.424) abyākatamūlakā tayova vārā. Te ca paccekam vattupurejātaṃ, ārammaṇapurejātanti dvidhā vibhattā.

604. Paccayuppannadhammassa puretaraṃ siddhabhāve sati paccayadhammassa pacchājātātati vuttaṃ “**purejātāna**”nti. Ayañca nayo rūpadhammesu eva labbhati, na arūpadhammesūti vuttaṃ “**rūpadhammāna**”nti. Yadi paccayuppannadhammā puretameva jātā, kathaṃ paccayabhāvoti āha “**upathambhakattena**”ti. Pacchājātena hi vinā santānāvicchedahetubhāvaṃ agacchantānaṃ dhammānaṃ ye pacchājātākārena upakārakā, tesam sā vippayuttākārādīhi visiṭṭhā upakārakatā pacchājātapaccayatā. Evaṃ sabhapaccayānaṃ paccayantarākāravisiṭṭhā upakārakatā yojetabbā. “**Gijjhapotakasarīraṇaṃ āhārāsācetanā viyā**”ti etena manosañcetanāhārasena pavattamānehi arūpadhammehi rūpakāyassa upatthambhitabhāvaṃ dasseti. Teneva “**āhārāsā viyā**”ti avatvā cetanāggahaṇaṃ kataṃ. **Kāyassāti** catusamuṭṭhānikabhūtopādāyarūpasāṅkhātassa rūpakāyassa. Saṅkhepatō ṭhapetvā rūpadhamme avisiṭṭho arūpakkhandho pacchājātapaccayo. So jātivāsena kusalo, akusalo, vipāko, kiriyāti catubbidhoti veditabbam.

605. Kusalādibhāvena attanā sadisassa payogena karaṇīyassa punappunaṃ karaṇaṃ pavattanaṃ **āsevanatṭho**, attasadisasabhāvatāpādanaṃ vāsanaṃ vā. **Purimapurimābhiyogo viyāti** uggahaṇasavanadhāraṇādiapurimāpurimāsevanā viyā. Tīsu pana etesu **purimā purimāti** samanantarātītā daṭṭhabbā. Kasmā panettha anantarapaccaye viyā “purimā purimā kusalā dhammā pacchimānaṃ pacchimānaṃ abyākatāna”ntiādinā bhinnajātiyehi saddhiṃ niddeso na katoti? Attano gatim gāhetuṃ asamatthattā. Bhinnajātikā hi bhinnajātikānaṃ āsevanaguṇena paguṇabalavabhāvaṃ sampādentā attanova kusalādibhāvasaṅkhātāṃ gatim gāhetuṃ na sakkuṇanti. Tasmā tehi saddhiṃ niddesaṃ akatvā ye yesaṃ vāsāsaṅkhātāna āsevanaguṇena paguṇabalavabhāvavisiṭṭhaṃ attano kusalādibhāvasaṅkhātāṃ gatim gāhetuṃ samattā, tesam tehi samānjātikheva saddhiṃ niddeso katoti daṭṭhabbo.

Atha vipākābyākatam kasmā na gahitam? Āsevanābhāvato. Vipākābyākatāhi kammavasena vipākabhāvappattaṃ kamma pariṇāmitaṃ hutvā pavattamānaṃ nirussāhaṃ dubbalaṃ santaṃ āsevanaguṇena attano sabhāvaṃ gāhetvā paribhāvetvā neva aññaṃ vipākaṃ pavatteti, na ca purimavipākānubhāvaṃ gahetvā uppajjati, atha kho kammavegakkhittaṃ patitaṃ viyā hutvā uppajjati. Tasmā sabbathāpi vipāke āsevanā natthīti na gahitam. Kusalākusalakiriyānantaraṃ uppajjamānampi sakamma paṭibaddhavuttitāya āsevanaguṇaṃ na gaṇhātīti kusalādayopi tassa āsevanapaccayo na honti. Nānājātikattāpi cete tassa āsevanādhānaṃ na karonteva. Bhūmito, pana ārammaṇato vā nānājātikatā nāma natthīti parittakusalakiriyā mahaggatakusalakiriyānaṃ, saṅkhārārammaṇaṃ kusalaṃ nibbānārammaṇassa āsevanapaccayo hotiyeva. Svāyaṃ “kusalo dhammo kusalassa, akusalo dhammo akusalassa, abyākato dhammo abyākatassa āsevanapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.426) tidhāva vutto. Abyākataggahaṇena āvajjanavajjitā kiriyadhammā gahitā.

606. Cittapayogo cittakiriyā, āyūhananti attho. Yathā hi kāyavacīpayogo viññatti, evaṃ cittapayogo cetanā. Tena hi sā uppannakiriyatāvisiṭṭhe santāne sesapaccayasamāgame pavattamānaṃ vipākakataṭṭārūpānampi teneva santānavisesena kiriyābhāvena upakārikā hoti. Tassa hi kiriyābhāvassa pavattattā tesam pavatti, na aññathā. Sahajātānaṃ pana āyūhanakiriyābhāvena pavattamānā upakārikāti kiṃ vattabbam. **Kammanti** ca cetanākammameva adhippetam. Na hi cetanāsampayuttaṃ kammaṃ abhijjhādi kamma paccayo hoti. Satipi vipākadhammabhāve cetanāvajjānaṃ atamsabhāvattā vipākāpi cetanā sahajātakamma paccayo hotiyeva, svāyaṃ kamma paccayo jātivāsena catubbidhoti sabbaṃ vattabbam.

607. “**Nirussāhasantabhāvenā**”ti etena saussāhehi vipākadhammadhammehi kusalākusalehi sārammaṇādibhāvena sadisānampi asadisam vipākabhāvaṃ dasseti. So hi vipākānaṃ payogena asādhatabbatāya payogena, aññathā vā sesapaccayesu siddhesu kammassa kaṭattā eva sijjhanato nirussāho santabhāvo hoti, na kilesavūpasantabhāvo. Tathāsantabhāvato eva hi bhavaṅgādayo duviññeyyā. Pañcadvārepi hi javanappavattiyā rūpādīnaṃ gahitā viññāyati, abhinipātasampannicchanasantīraṇamattā pana vipākā duviññeyyā eva. **Nirussāhasantabhāvāyāti** nirussāhasantabhāvattāya. Etena tappaccayavantānaṃ avipākānampi rūpadhammānaṃ vipākānukūlaṃ pavattim dasseti. **Pavatteti**tiādi pañhāvāraṇayaṃ gahetvā vuttaṃ. Paṭiccavāre pana “vipākā cattāro khandhā arūpino aññamaññaṃ vipākapaccayena paccayo”tiādinā (paṭṭhā. 1.1.14) āgatā. Ettha ca yesam ekantena

vipāko vipākapaccayo hoti, tesam vasena nayadassanam katanti daṭṭhabbam. Na hi āruppe kāmarūpabhūmīsu viya vipāko rūpassa paccayo hoti.

608. Satipi janakabhāve upatthambhakattam āhārānam padhānakiccanti āha “**rūpārūpānam upatthambhakattena**”ti. Upatthambhakattañhi satipi janakatte arūpīnam āhārānam, āhārajārūpasamuṭṭhāpakarūpāhārassa ca hoti. Asatipi catusamuṭṭhānikarūpūpatthambhakarūpāhārassa, asati pana upatthambhakatte āhārānam janakattam natthīti upatthambhakattam padhānam. Atha vā janayamānopi āhāro avicchedavasena upatthambhento janetīti upatthambhanabhāvo eva āhārabhāvoti “**upatthambhakattena**”ti vuttam. Keci pana “rūpāhāro attanā janitassa āhārapaccayo na hoti, aññena janitassa hoti, tasmā ‘**upatthambhakattena**’ti vutta”nti vadanti. Tam “āhāro rūpassa paccayo honto āhārapaccayo na hotīti viruddhameta”nti apare nānujānanti. Rūpāhāro cettha rūpadhammānam eva āhārapaccayo hoti. Arūpāhārā pana rūpadhammānampi āhārapaccayo honti. Tañca kho na kevalam cittasamuṭṭhānānam rūpānameva, atha kho kadāci kaṭattārūpānampīti dassetum “**pañhāvāre panā**”tiādi vuttam.

609. Adhipatiyaṭṭhenāti ettha na adhipatipaccayadhammānam viya pavattinivārake abhibhavivā pavattanena garubhāvo adhipatiyaṭṭho, atha kho dassanādikkicesu cakkhuvīññānādīhi, jīvane kammajarūpehi arūpadhammehi ca jīvantehi, manane sampayuttadhammehi, sukhītādibhāve sukhītādīhi, adhimokkhapaggahūpaṭṭhānāvikkhepapajānanesu, “anaññātam ñassāmī”ti pavattiyam ājānane, aññātāvibhāve ca saddhādisahajātehitī evam taṃtamkicesu cakkhādipaccayehi dhammehi cakkhādīnam anuvattanīyatā. Tesu hi kicesu cakkhādīnam issariyam, tappaccayānañca tadanuvattanena tattha pavatti. Kasmā panettha itthipurisindriyadvayam na gahitam, nanu cetampi līngādīhi anuvattīyatīti? Saccam anuvattīyati, na pana paccayabhāvato. Yathā hi jīvitāhārā yesam paccayā honti, tesam anupālakaupatthambhakā, atthiavigatapaccayabhūtā ca honti, na evam itthipurisabhāvā līngādīnam kenaci pakārena upakārakā honti. Yato paccayā siyum, kevalam pana yathāsakehi eva paccayehi pavattamānānam līngādīnam yathā itthiādiggahaṇassa paccayabhāvo hoti, tato aññenākārena taṃsahitasantāne appavattito līngādīhi anuvattanīyatā, indriyatā ca tesam vuccati. Tasmā na tesam indriyapaccayabhāvo vutto. **Cakkhādāyo arūpadhammānamyevāti** ettha sukhindriyadukkhindriyānipi cakkhādiggahaṇena gahitānti daṭṭhabbāni.

610. Lakkhaṇārammaṇūpanijjhānabhūtānam vitakkādīnam vitakkanādivasena ārammaṇam upagantvā nijjhānam pekkhanam, cintanam vā vitakkādīnamyeva āveṇiko byāpāro **upanijjhāyanatṭho**. “Ṭhapetvā dvipaṇcaviññāṇe sukhadukkhavedanādvaya”nti vatvāpi “**satta jhānaṅgāni**”ti vacanena ajhānaṅgānam upekkhācittakaggatānam nivattanam katanti daṭṭhabbam. Yadi evam “satta jhānaṅgāni”ti eteneva siddhe “**ṭhapetvā sukhadukkhavedanādvaya**”nti kasmā vuttam? Vedanābhedesu pañcasu sukhadukkhadvayassa ekantena ajhānaṅgabhāvadassanattham jhānaṅgaṭṭhāne niddiṭṭhattā, satipi vā jhānaṅgavohāre vedanābhedadvayassa ekantena jhānapaccayattābhāvadassanattham. Upekkhācittakaggatānam pana yadipi jhānapaccayattābhāvo atthi, najhānapaccayabhāvo pana natthīti **sabbānipi satta jhānaṅgāni**ti ettha gahaṇam kataṃ. Tattha “**sabbānipi**”ti vacanam sabbakusalādivhedasaṅgaṇhanattham, na pana sabbacittuppādagatasāṅgaṇhanatthanti daṭṭhabbam. Yesam pana “ṭhapetvā dvipaṇcaviññāṇe vedanāttaya”nti pāṭho, tesam yathāvutto vicāro cittakaggatāvāseneva veditabbo.

611. Yato tato vāti sammā vā micchā vāti attho. **Pañhāvāre panā**tiādi yadipi paccayaniddese taṃsamuṭṭhānaggahaṇena so attho nāpīto eva, pañhāvāre pana sarūpeneva gahitoti dassanattham vuttam. **Ete pana dvepi...pe... na labbhanti** “yathāsaṅkha”nti vacanaseso veditabbo. **Paṭṭhānatṭhakathāyam** pana “dvepi jhānamaggapaccayā ahetukacittesu na labbhanti”ti vuttam. Tenassa kathamavirodhoti? Adhippāyavasena. Ayañhi tattha adhippāyo – ahetukacittesu eva jhānamaggapaccayā na labbhanti, na sahetukacittesūti sahetukacittesu alābhābhāvadassanattham vuttam, na ahetukacittesu lābhābhāvadassanatthanti. Evañhi atthe gayhamāne ahetukacittesu katthaci kassaci lābho na nivāritoti viññāyati. Tena savitakkāhetukacittesu jhānapaccayassa sambhavo anuññāto hoti. Tattha hi yena alābhena dhammasaṅgaṇiyam manodhātuādīnam saṅghasunñātavāresu jhānam na uddhaṭam, tam alābham sandhāya jhānapaccayassapi ahetukacittesu alābho vutto. Yathā hi sahetukacittuppādesu vitakkādīnam sahaṇāte saṅkaḍḍhitvā ekatagatabhāvakaṇam upanijjhāyanabyāpāro balavā, na tathā ahetukacittuppādesūti. Idha pana dubbalampi upanijjhāyanam yadi kiñcimattampi atthi, na tena upakārakatā na hotīti savitakkāhetukacittesupi jhānapaccayam anujānanta “**ete pana dvepi jhānamaggapaccayā dvipaṇcaviññāṇāhetukacittesu na labbhanti**”ti (paṭṭhā. aṭṭha. paccayuddesavaṇṇanā) vuttam. Paccayakathā nāma samantapaṭṭhānānissitā, na dhammasaṅgaṇīnissitāti.

612. Samam avisamam, sammā, saha vā pakārehi yuttatāya ekībhāvūpagamena viya upakārakatā

sampayuttapaccayatā. Kā pana sā pakārehi yuttatāti āha

“ekavattthukaekārammaṇekuppādekanirodhasaṅkhātenā”ti. Tattha ye ekavattthukā, te sampayuttāti ettake vuccamāne avinibbhogarūpesu ekaṃ mahābhūtaṃ sesamahābhūtipādārūpānaṃ nissayapaccayo hoti, tena tāni ekavattthukāni, cakkhādīnissayabhūtāni vā bhūtāni ekaṃ vatthu etesu nissitanti ekavattthukānīti kappentassa tesam sampayuttatāpatti siyāti tannivāraṇatthaṃ ekārammaṇaggahaṇaṃ. Ye ekavattthukā, ekārammaṇā ca, te sampayuttāti evampi cutiāsannānaṃ sampañcchanasantīraṇādīnaṃ sampayuttatā āpajjeyyāti ekuppādaggaṇaṃ. Ye ekavattthukekārammaṇekuppādā, te sampayuttāti kiṃ pana nānānirodhāpi evaṃtividhalakkhaṇā hontī, udāhu ekanirodhā evāti vicāraṇāyaṃ ekanirodhā eva evaṃlakkhaṇā hontīti dassanattthaṃ **“ekanirodhā”**ti vuttaṃ.

Paṭilomato vā ekanirodhā sampayuttāti vuccamāne ekasmiṃ khaṇe nirujjhamānānaṃ rūpārūpadhammānaṃ sampayuttatā āpajjeyyāti **“ekuppādā”**ti vuttaṃ. Evampi avinibbhogarūpānaṃ atthi ekuppādekanirodhatāti tesampi sampayuttatā āpajjeyyāti tannivāraṇatthaṃ ekārammaṇaggahaṇaṃ. Ye ekārammaṇā hutvā ekuppādekanirodhā, te sampayuttāti ayaṅca nayo ekavattthukesu eva labbhati, na nānāvattthukesūti dassanattthaṃ ekavattthukaggahaṇaṃ. Ye ekavattthukekārammaṇekuppādekanirodhā, te sampayuttāti pañcavokārabhavāpekkhāya cetam ekavattthukaggahaṇaṃ. Āruppe pana vatthuyeva natthīti kuto ekavattthukaggahaṇassa avasaro.

613. Aññamaññaṃ sambandhatāya yuttānampi samānānaṃ vippayuttabhāvena viṣaṃsaṭṭhatāya nānattūpagamena upakāratā vippayuttapaccayatā. Ayaṅca vippayuttatā na sampayuttapaccayatāya viya aññamaññaṃ paccayapaccayuppannadhamavasena gahetabbā, atha kho viṣuṃyeva. Tattha hi arūpadhammānaṃ samānjātiyatāya samadhuraṃ, idha rūpārūpadhammānaṃ vijātiyatāya vidhuraṃ. Tena vuttaṃ **“yuttānampi... pe... vippayuttapaccayatā”**ti. Na hi vatthusahajātapacchājātavasena ayuttānaṃ rūpādīnaṃ ārammaṇādibhāvena upakāranānaṃ vippayuttānampi vippayuttapaccayatā atthi. Yathā hi **“vatthu khandhānaṃ vippayuttapaccayena paccayo, sahajātā kusalā khandhā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ, pacchājātā kusalā khandhā purejātassa imassa kāyassa vippayuttapaccayena paccayo”**tiādivacanato (paṭṭhā. 1.1.434) vatthunā, sahajātapacchājātavasena ca yuttānaṃ atthi vippayuttapaccayabhāvo, na evaṃ ayuttānaṃ atthīti. Yadi evaṃ rūpānaṃ rūpehi kasmā vippayuttapaccayo na vuttoti? Rūpānaṃ rūpehi satipi avinibbhoge sampayogo viya vippayogo (dhātu. 3) natthīti na tesam vippayuttapaccayatā. Vuttañhi **“catūhi sampayogo, catūhi vippayogo”**ti. Sampayujjāmānānañhi arūpānaṃ rūpehi, rūpānañca tehi siyā sampayogāsaṅkāti tesam aññamaññaṃ vippayuttapaccayatā vuttā. Rūpānaṃ pana rūpehi sampayogo natthīti na tesam vippayuttapaccayatā vuttā.

Rūpino dhammā arūpīnaṃ dhammānaṃ, arūpinopi rūpīnanti ettha arūpaggahaṇaṃ catunnaṃ khandhānaṃ vasena vedītabbaṃ. Arūpadhammesu hi cattāro eva khandhā sahajātapurejātānaṃ rūpadhammānaṃ vippayuttapaccayā hontī. Nibbānaṃ pana yathā arūpadhammānaṃ sampayuttapaccayo na hoti, evaṃ rūpadhammānaṃ vippayuttapaccayo na hoti. **“Catūhi sampayogo, catūhi vippayogo”**ti (dhātu. 3) hi vuttaṃ. Tasmā arūpadhammesu catunnaṃ khandhānameva vippayuttapaccayatā. Vuttañca **pañhāvāre** **“sahajātā kusalā khandhā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ vippayuttapaccayena paccayo”**tiādi (paṭṭhā. 1.1.434). **Rūpino dhammāti** cetam hadayavattthuno ceva cakkhādīnañca vasena vedītabbaṃ. Rūpadhammesu hi cha vatthūniyeva arūpakkhandhānaṃ vippayuttapaccayo. Rūpāyanādayo pana ārammaṇadhammā kiñcāpi vippayuttadhammā, vippayuttapaccayo pana na hontī. Kiṃ kāraṇā? Sampayogāsaṅkābhāvato. Arūpakkhandhā hi cakkhādīnaṃ vatthūnaṃ abbhantarato nikkhamantā viya uppajantīti siyā tattha āsaṅkā **“kiṃ nu kho ime imehi sampayuttā, udāhu vippayuttā”**ti? Ārammaṇadhammā pana vatthusannissayena uppajjāmānānaṃ ārammaṇamattaṃ hontīti natthi tesu sampayogāsaṅkāti na te vippayuttā. Sampayogāsaṅkāsaṅkāsabbhāvato vatthūniyeva vippayuttapaccayā hontī. Vuttampi cetam **pañhāvāre** **“vatthu kusalānaṃ khandhānaṃ vippayuttapaccayena paccayo, vatthu akusalānaṃ khandhānaṃ, cakkhāyatanaṃ cakkhaviññāṇadhātuyā”**tiādi. Svāyaṃ vippayuttapaccayo **“sahajātapacchājātato kusalena abyākatam, tathā akusalena abyākatam, sahajātapurejātapacchājātato abyākatena abyākatam, vatthupurejātato abyākatena kusalam, tathā akusalanti kusalamūlamekaṃ, akusalamūlamekaṃ, abyākatamūlāni tīṇī”**ti pañcavidho vedītabbo.

614. Paccuppannalakkhaṇenāti paccuppannasabhāvena. Tena **“atthi me pāpakammaṃ katam, atthi puggalo atthitāya paṭipanno”**ti (pu. pa. catukkauddesa 24) ca evamādīsu vuttaṃ nibbattitūpalabbhamānatālakkhaṇaṃ atthibhāvaṃ nivāreti. Satipi janakatte upatthambhakattappadhānā atthibhāvena upakāratatī āha **“upatthambhakattena”**ti. Idañca upatthambhakattaṃ vatthārammaṇasahajātādīnaṃ sādharmaṇaṃ atthibhāvena upakāratanti daṭṭhabbaṃ. **“Sattadhā mātikā nikkhittā”**ti vuttamatthaṃ pāḷiyā eva dassetuṃ **“yathāhā”**tiādi vuttaṃ. Tattha **“cattāro khandhā arūpino”**tiādinā sahajātavasena atthipaccayodassito, **“cakkhāyatana”**ntiādinā purejātavasena, **“yaṃ rūpaṃ nissāyā”**tiādinā sahajātapurejātavasena. Evamayam paṭho sahajātapurejāatthipaccayavaseneva āgato.

Aññattha pana tato aññathāpi āgatoti dassetuṃ “**pañhāvāre panā**”tiādimāha. Taṃ tena pacchājātāhārindriyavasenāpi atthipaccayattaṃ vibhāveti. Purimapaṭṭhe pana sāvasesā desanā katāti vedītabbaṃ. Sati ca yesaṃ paccayā honti, tehi ekato, puretaraṃ, pacchā ca uppannabhāve saha-jātādipaccayattābhāvato āhāro, indriyañca saha-jātādibhedāṃ na labhanti, tadabhāvo ca tesāṃ dhammasabhāvavasena daṭṭhabbo. Svāyaṃ atthipaccayo “sahajātato kusalena kusalaṃ, saha-jātapacchājātato kusalena abyākataṃ, saha-jātato eva kusalena kusalābyākataṃ kusalamūlā tayo, tathā akusalamūlā. Saha-jātapurejātapacchājātāhārindriyato pana abyākataṃ eva kusalena kusalābyākataṃ, vatthārammaṇapurejātato abyākataṃ kusalaṃ, tathā akusalaṃ. Saha-jātapurejātato kusalañca abyākatañca kusalassa, saha-jātapurejātapacchājātāhārindriyato kusalañca abyākatañca abyākataṃ, saha-jātapurejātato akusalañca abyākatañca akusalassa, saha-jātapurejātapacchājātāhārindriyato akusalañca abyākatañca abyākataṃ”ti evaṃ terasavidho. Saṅkhepena kusalākusalavipākakiriyarūpavasena pañcavidho atthipaccayo, na nibbānaṃ. Yo hi atthibhāvābhāvena anupakāraṃ atthibhāvaṃ labhitvā upakāraṃ hoti, so atthipaccayo hoti. Nibbānañca nibbānaṃ anupakāraṃ na attano atthibhāvābhāvena anupakāraṃ hutvā atthibhāvābhāvena upakāraṃ hotīti, uppādādiyuttānaṃ vā natthibhāvopakāraṃ aviruddho upakāraṃ abhāvo atthipaccayatāti, na nibbānaṃ atthipaccayo hoti.

615. Ārammaṇe phusanādivasena pavattamānaṃ phassādīnaṃ anekesaṃ saha-bhāvo natthīti ekasmiṃ phassādīsamudāye sati dutiyo na hoti, asati pana hotīti tena natthibhāvena upakāraṃ **natthipaccayatā**. Satipi purimataracittānaṃ natthibhāve na tena tāni natthibhāvena upakāraṃ, anantameva pana attano atthibhāvena pavattiokāsaṃ alabhamānaṃ natthibhāvena okāsaṃ dadamānaṃ viya upakāraṃ hotīti “**pavattiokāsādāna upakāraṃ**”ti āha. **Paṭuppannānanti** paccuppannānaṃ.

“**Te evā**”ti etena natthivigatapaccayānaṃ dhammato visesābhāvamāha. Evaṃ santepi abhāvamattena upakāraṃ okāsādānaṃ natthipaccayatā, sabhāvāvigamena appavattamānaṃ sabhāvāvigamena upakāraṃ vigatapaccayatā. **Natthitā** ca nirodhānantarā suññatā, **vigatatā** nirodhappattatāti ayametesāṃ viseso.

Atthipaccayadhammā eva cāti ca-saddo sampiṇḍanatto. Tena na kevalaṃ natthivigatapaccayā eva dhammato avisiṭṭhā, atha kho atthivigatapaccayāpi imamattaṃ dīpeti. Yadi-pime paccayā dhammato avisiṭṭhā, tathāpi atthitāya sasabhāvātāya upakāraṃ natthipaccayatā, sabhāvāvigamena nirodhassa appattiyā upakāraṃ avigatapaccayatāti paccayabhāvaviseso dhammāvisesepi vedītabbo. Dhammānañhi samatthāvisesaṃ sabbāṃ yāthāvato abhisambujjhivā bhagavatā catuṃsatipaccayavisesā vuttāti dhammassāmimhi saddhāya “evaṃ visesā ete dhammā”ti sutamayaññaṃ uppādetvā cintābhāvanāmayehi tadabhisamayāya yogo karaṇiyo.

Ettha ca ārammaṇaanantarasamanantaraupanissayapurejātaāsevanasampayuttanathivigatapaccayā arūpadhammānaṃyeva, pacchājātapaccayo rūpadhammānaṃyeva, itare cuddasa rūpārūpadhammānaṃ.

Hetuanantarasamanantarāsevanapacchājātakammavipākajhānamaggasampayuttanathivigatapaccayā arūpadhammā eva, purejātapaccayo rūpameva, ubhayaṃ ārammaṇūpanissaye ṭhapetvā sesā, te dve paññattisabhāvāpi honti.

Anantarasamanantarāsevananathivigatapaccayā atītā eva. Ārammaṇārammaṇādhipatīrammaṇūpanissayā tikālikā, kālavinimuttā ca. Kammapaccayo atītapaccuppannavasena dvikāliko. Sesā pañcadasa paccuppannāva.

Tathā anantarasamanantaraanantarūpanissayapakatūpanissayāsevanapaccayā, nānākkhaṇikakammapaccayo, natthivigatapaccayā cāti ime paccayā janakā eva, na upatthambhakā. Pacchājātapaccayo upatthambhako eva, na janako. Sesā janakā ca upatthambhakā cāti ayampi viseso vedītabbo.

Avijjāpaccayāsāṅkhārapadavitthārahāvaṇṇanā

616. Paccayesūti niddhāraṇe bhummaṃ. **Duvidhā** dvippakārena. **Anekadhāti** sattarasadhā ārammaṇapaccayādivasena.

Abhiññācittenti cetopariyapubbenivāsaanāgatamaññaṃsaṅkhātāhi abhiññāhi saha-gatācittena. **Samohacittajānanakāletī** paresaṃ, attano ca samohassa cittassa jānanakāle. Avijjāpubbāṅgamā akusalappavattiyo yā kāci vipattiyo, sabbā tā mohamūlikāti ca avijjāya ādīnavadassanena **avijjāsamatikkamatthāya** vivaṭṭabhipatthanāyāti attho. **Dvinnampi tesāṃ** puññābhisaṅkhārānaṃ. **Avijjāsammūhataṭṭhāti** bhavādīnavappaṭicchādikāya avijjāya sammūhataṭṭhā. **Tāneva puññāntī** tāneva yathāvuttāni

kāmāvacararūpāvacarapuññāni. Upanissayapaccayena paccayo hotīti sambandho.

Rāgādīnanti rāgadiṭṭhivicikicchuddhaccadomanassānaṃ. Avijjāsampayuttattā rāgādīnaṃ rāgādiassādanakālesu avijjāṃ ārabba uppatti veditabbā. Garuṃ katvā assādanaṃ rāgadiṭṭhisampayuttāya eva avijjāya yojetabbaṃ. Assādanañca rāgo, tadaviyuttā ca diṭṭhīti assādanavacaneneva yathāvuttam avijjāṃ garuṃ karontī diṭṭhi ca vuttāti veditabbā. Rāgādīhi ca pāliyaṃ sarūpato vutthehi taṃsāmpayuttasaṅkhārassa avijjārammaṇāditaṃ dasseti. **Anādīnavadassāvinoti** pāṇātipātādīsu na ādīnavadassino. Avijjāya anārammaṇassa, paṭhamajavanassa ca ārammaṇādhipatianantarādīpaccayavacanesu avuttassa, vuttassa ca sabbassa saṅgaṇhanattham “**yaṃ kiñcī**”ti āha.

Vuttanayenāti samatikkamabhavapathanāvasena puññābhisāṅkhāre vuttanayena.

617. Kiṃ panāyantiādīnā codakassa ayamadhippāyo – “avijjāpaccayā saṅkhārā sambhavanti”ti ettha sambhavanti evāti avadhāraṇaṃ na yujjati, avasesapaccayasamavāyābhāve saṅkhārānaṃ sambhavābhāvato. Tathā saṅkhārā evāti avadhāraṇampi na yujjati. Kasmā? Aññesañca paccayuppannadhammānaṃ sambhavassa tato icchitabbattā. Vākyassa avadhāraṇaphalattā avijjāpaccayā eva saṅkhārā sambhavanti avadhāraṇe gayhamānēpi ayaṃ doso. Kasmā? Yasmā lobhādīkammanidānaupādānavatthārammaṇamanasikārādayo aññēpi paccayā labbhantiyevāti. Tattha **ekāti** asahāyā, kāraṇantarānirapekkhāti attho. **Aññēpi paccayā** saḥārikāraṇabhūtā. Dosamettha vattukāmo codako pucchati tiatvā ācariyo āha “**kiṃ panetthā**”ti. Ettha avijjāya paccayantarena rahatbhāve ca sahitabhāve ca kiṃ pana vattabbaṃ, asamattā te codanā, avasiṭṭhañca tāva kathehīti vuttaṃ hoti. **Ekakāraṇavādo āpajjati**ti dosappasaṅgo vutto. Aniṭṭho hi ekakāraṇavādo sabbattha sabbakālaṃ sambhavāpattito, ekasadisāsabhāvāpattito ca.

Yasmā ekam na ekatotiādīsu tīsu pakāresu avijjāmaṇesu pārisesena anekato anekamevāti etasmim catutthe eva pakāre vijjāmaṇe ekahetuphaladīpane attho atthi, tasmā na nupapajjati upapajjatiyeva. Ekam phalaṃ ekato natthi, anekampi ekato natthi. Anekato pi ekam phalaṃ no atthīti sambandho.

Ekekahetuphaladīpananti “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti ekahetudīpanaṃ, “saṅkhārapaccayā viññāna”nti ekaphaladīpananti evaṃ tattha tattha ekekahetuphaladīpanaṃ kataṃ.

Veneyyānaṃ anurūpatoti veneyyānaṃ ajjhāsayassa anurūpato. Ekasseva hetuno, phalassa ca dīpanā satthu desanāvīlāsato vā veneyyapuggalānaṃ ajjhāsayato vā. Tadubhayassa panettha kāraṇaṃ tattha tattha desetabbassa atthassa padhānatā, pākāṭatā, asādhāraṇatā ca. Desanāvīlāsappattā ca buddhā bhagavanto te desetabbe atthe bahūsupi pariyāyesu labbhamānesu yathāruccitaṃ gahetvā dhammaṃ desenti, sā **desanāvīlāsānurūpatā**. Tattha pana yena pariyāyena ye veneyyā bujjhanti, teneva tesam bodhanaṃ, sā **veneyyajjhāsayānurūpatā**.

Yathāphassaṃ vedanāvavattānatoti “sukhavedanīyaṃ, bhikkhave, phassaṃ paṭicca uppajjati sukhā vedanā”tiādīnā (saṃ. ni. 4.129), “cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuvīññānaṃ, tiṇṇaṃ saṅgati phasso, phassapaccayā vedanā”tiādīnā (ma. ni. 1.204, 400; 3.421, 425, 426; saṃ. ni. 2.43-44; 2.4.60; kathā. 465, 467) ca sukhavedanīyaphassādicakkhusamphassādiānurūpena sukhavedanādicakkhusamphassajāvedanādīnaṃ vavattānato. Samānesupi hi cakkhurūpādīsu phassavasena sukhādivipariyāyābhāvato, samānesu rūpamanasikārādīsu cakkhādisaṅghaṭṭanavasena cakkhusamphassajādivipariyāyābhāvato, aññāpaccayasāmaññēpi cakkhusamphassavasena sukhādicakkhusamphassajādīnaṃ oḷārikasukhumādisaṅkarābhāvato cāti attho. Yathāvuttaphassassa sukhādīnaṃ aviparīto paccayabhāvo eva **yathāvedanaṃ phassavavattānaṃ**. Kāraṇaphalavisesena vā phalakāraṇavisesanicchayo hotīti ubhayatthāpi nicchayo pavattānanti vutto.

Kammādayoti kammaāhārautuādayo apākāṭā semhapaṭikārena rogavūpasamanato. Semhassa mandabhāvādīnā ca semhamyeva pākāṭam kāraṇaṃ. Ayamidha avijjā saṅkhārānaṃ hetubhāvena dīpitāti sambandho. **Assādānupassino taṇhā pavaḍḍhatīti vacanati** “saṃyojanīyesu, bhikkhave, dhammesu assādānupassino taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādānaṃ, upādānapaccayā bhavo”ti (saṃ. ni. 2.53) iminā suttēna taṇhāya saṅkhārakāraṇabhāvassa vuttattāti attho. Puna tassāpi avijjāya kāraṇanti dassanattham “**avijjāsamudayā āsavasamudayoti ca vacanato**”ti āha. Taṇhā vā caturupādānabhūtā kāmāsavadiṭṭhāsavā ca saṅkhārassa kāraṇanti pākāṭā avijjāhetukāti suttadvayenāpi avijjāya pākāṭam saṅkhārānaṃ kāraṇabhāvameva dasseti. “Assādānupassino”ti (saṃ. ni. 2.53) hi vacanena bhavādīnavappaṭicchādanakiccā avijjā taṇhāya kāraṇanti dassitā hoti. Yasmā avidvā, tasmā puññābhisāṅkhārādīke abhisāṅkharotīti avijjāya saṅkhārakāraṇabhāvassa pākāṭattā aviddasubhāvova saṅkhārakāraṇabhāvena vutto. Khīṇāsavassa saṅkhārābhāvato, asādhāraṇattā ca

puññābhisaṅkhārādīnaṃ sādharmaṅkārāṇāni vatthārammaṇādīnīti puññabhavādīnavappaṭicchādīkā avijjā puññābhisaṅkhārādīnaṃ asādhāraṇaṃ kārāṇanti vā attho daṭṭhabbo. Eteneva “avijjāpaccayā saṅkhārā, saṅkhārapaccayā viññāṇa”nti (ma. ni. 3.126; saṃ. ni. 2.1; udā. 1; mahāva. 1; netti. 24) ettha pana padhānattā, pākāṭattā, asādhāraṇattāti ekekahetuphaladīpanaparīhāravacanena sabbattha “phassapaccayā vedanā, vedanāpaccayā taṅhā”tiādīsu bodhaneyyajjhāsaya vasena dhammassa bodhanasaṅkhātaṃ payojanaṃ veditabbaṃ.

618. “Ekantāniṭṭhaphalāyā”ti etena viruddhabhāvaṃ, “**sāvajjāyā**”ti etena vijātiyabhāvaṃ avijjāya joteti. Puññāneñjābhisaṅkhārā hi iṭṭhavipākātāya, anavajjasabhāvatāya ca tassā viruddhā, vijātiyā cāti. **Kathaṃ na yujjissatī**tiādi samādhānaṃ, tena yvāyaṃ ekantāniṭṭhaphalātādīhetupadeso, tassa anekantikataṃ dasseti. Ayaṃ hettha adhippāyo – yāyaṃ tayā codanā “evaṃ santepī”tiādīna katā, sā yuttā vipākaṃ pati. Na hi anīṭṭhavepakkaṃ kārāṇaṃ iṭṭhaṃ phalati, iṭṭhavepakkaṃ vā anīṭṭhaṃ. Yasmā panettha paccayuppannadhammānaṃ paccayabhāvalakkhaṇadhammānaṃ dhammatā adhippetā, tatra cāyaṃ niyamo natthi vicittarūpattā tassāti. Tenāha “**viruddho cā**”tiādi.

Tattha **dhammānanti** sabhāvadhammānaṃ. **Ṭhānanti** avatṭhānaṃ. Tasmā **ṭhānaviruddhoti** atthitāvīruddho. Keci pana “paṭisandhiādīniṭṭhānāni”ti vadanti. Evaṃ sati “purimacittaṃ pacchimacittassa ṭhānaviruddho paccayo”ti nayidaṃ ekantikaṃ siyā. Bhavaṅgampi hi bhavaṅgassa anantarapaccayo, javanaṃ javanassa, na ca sippādīnaṃ paṭisandhiādīniṭṭhānaṃ atthi, tasmā na taṃ idha adhippettaṃ. **Kammaṃ rūpassa** namanaruppanavirodhā, sārammaṇānārammaṇādivirodhā **ca sabhāvaviruddho paccayo**. **Khīrādīni dadhiādīnaṃ** madhurambilarasādisabhāvavirodhā. Avijānanakicco **āloko** vijānanakiccassa **viññāṇassa**. Amadanakiccā ca **guḷādayo** madanakiccassa **āsavassa**.

Golomāvilomādītiādīsu golomāvilomāni dubbāya, **avīti** ca rattā eḷakā veditabbā. **Visāṇaṃ** sarassa. **Dadhītilapiṭṭhaguḷāni** bhūtiṅkassa. Sevālaṃ taṇḍuleyyakassa, kharavaḷavā assatarassāti evamādi **ādi**-saddena saṅgahito. Yasmā vipākā eva na, tasmā dukkhavipākāyapi avijjāya adukkhavipākānaṃ puññāneñjābhisaṅkhārānaṃ paccayattaṃ na na yujjātīti attho.

Tadavipākattēpi sāvajjātāya tadaviruddhānaṃ, taṃsadisānaṅca apuññābhisaṅkhārānameva paccayo, na itaresantī etassa pasaṅgassa nivāraṇatthaṃ “viruddho cāvīruddho ca, sadisāsadiso tathā. Dhammānaṃ paccayo siddho”ti vuttaṃ. Tasmā tamatthaṃ pākātaṃ karonto “**iti ayaṃ avijjā**”tiādīmāha.

619. Sabbattha khandhānaṃ bhedo maraṇanti cutiṃ aggaṇhantoti idha cuti nāma tattha tattha bhavādīsu rūpādīnaṃ khandhānaṃ maraṇasaññīto carimo bhedoti yāthāvato ajānanto. **Sattassa** sato vijjāmanasseva. **Dehantarasaṅkamaṇaṃ** aññena kāyena samāgamo.

Sabbattha khandhānaṃ pātubhāvoti tattha tattha bhavādīsu khandhānaṃ paṭhamābhiniḃbatti. **Navasarīrapātubhāvoti** idha jiṇṇassa sarīrassa nikkhepe paralokapariyāpanassa navakāyassa uppādo. Yatheke vadanti –

“Vatthāni jiṇṇāni yathā pahāya,
Navāni gaṇhāti naro parāni;
Nikkhippa dehaṃ idha jiṇṇamevaṃ,
Gaṇhāti attābhinaṃ sukhesī”ti.

Ayaṃ sattoti ayamattā, yo sāmī, nivāsī, kārako, vedako cāti adhippeto. **Satto marati, satto upapajjātī** etthāpi eseṃ nayo. Tīsupi ṭhānesu **ādi**-saddena issarakuttābrahmakuttādivikappaṇaṃ saṅgaṇhāti.

Sabhāvalakkhaṇantiruppanānubhavanādīṃ, kakkhaḷaphusaṇādisabhāvameva vā. **Sāmaññalakkhaṇanti** aniccatādīṃ. **Saṅkhāre attato attaniyatoti** rūpādīsu ekaccaṃ attato, tadaññaṃ attaniyato.

Attā jānāti vāti vikappeti kāpilādayo viya. **Na jānāti vāti** kāṇādājīvikādayo viya. Kāṇādopi hi attā sabhāvena na jānāti. Yādā buddhiguṇena saṃyujjati, tadā jānātīti icchati. **So eva karoti ca kāreti cāti** yo parattha sukhadukkhaṃ anubhavati, so eva puññāpuññaṃ sayam karoti, aññaṅca kāreti, na aññoti adhippāyo. **Saṅṭhapentāti** dvīaṇukādiuppādanavasena, icchāvasena ca sampādentā. **Soti** attasaññīto satto. **Indriyasampannoti** cakkhādīhi indriyehi samannāgato, tena saḷāyatanappavattīṃ dasseti. Sabbañhettaṃ yathāpaccayaṃ pavattamānānaṃ avijjādīnaṃ kiccaṃ attano byāpāraṃ katvā diṭṭhigatiko vimuyhatīti dassanavasena vuttaṃ.

Acchejjasuttāvutābhejjamañiṇaṃ viya pubbāpariyavavattānaṃ niyati, niyatiyā, niyati eva vā saṅgati samāgamo niyatisaṅgati, tēya bhāvesu pariṇatā manussadevavihaṅgādibhāvaṃ pattā **niyatisaṅgati bhāvaparīṇatā**. Niyatiyā, saṅgatiyā, bhāvasaṅkhātena sabhāvena ca pariṇatā nānappakāratam pattā **niyatisaṅgati bhāvaparīṇatā**ti ca atthaṃ vadanti.

Etehi ca vikappanehi avijjā akusalam cittaṃ katvā satte puññādisu saṅkhāresu yattha katthaci pavatteti imamatthaṃ dassento āha “**so avijjāya andhikato**”tiādi. **Paṭipajjati**ti upasaṅkamati.

Apariṇāyakoti arahattamaggasampātipādakakalyāṇamittarahito, arahattamaggañāṇāvasānaṃ vā ñāṇaṃ samavisamaṃ dassetvā satte nibbānaṃ nayati pariṇāyakaṃ, tena rahito apariṇāyako. **Dhammaṃ ñatvāti** sappurisūpassayena catusaccappakāsakaṃ suttādidhammaṃ ñatvā, maggañāṇeneva vā sabbadhammapavaraṃ nibbānadhamaṃ ñatvā. Taṃjānanāyattaṃ pana sesasaccattayābhisamayaṃ samānakālampi taṃ purimakālam viya katvā vuttaṃ. **Upasanto carissati**ti aggamaggādhiḡamena sabbaso avijjūpasamā upasanto saupādisesanibbānadhātuyam thito yāva anupādisesanibbānadhātupatti, tāva sattānaṃ hitacariyāya attabhāvaṃ pavattento carissati, diṭṭhadhammasukhavihārehi viharissati attho.

Saṅkhārapaccayāviññānapadavittārahakathāvaṇṇanā

620. Yathāvuttasaṅkhārapaccayā uppajjamānaṃ taṃ kammanibbattameva bhavituṃ arahatīti “**bāttiṃsa lokiyavipākaviññāṇāni saṅgahitāni**”ti āha. **Dhātukathāyaṃ** pana vippayuttena saṅgahitāsaṅgahitapadaniddese “saṅkhārapaccayā viññāṇena ye dhammā, saṅgāyatanapaccayā phassena ye dhammā, phassapaccayā vedanāya ye dhammā vippayuttā, te dhammā katīhi khandhehi...pe... saṅgahitā? Te dhammā asaṅkhatam khandhato thapetvā ekena khandhena, ekādasahi āyatanehi, ekādasahi dhātūhi saṅgahitā. Katīhi asaṅgahitā? Catūhi khandhehi, ekenāyataneṃ, sattahi dhātūhi asaṅgahitā”ti (dhātu. 466) vacanato sabbaviññāṇaphassavedanāpariggaho kato. Yadi hi ettha viññāṇaphassavedanā sappadesā siyūṃ, “vipākā dhammā”ti (dha. sa. tikamātikā 3) imassa viya visajjanaṃ siyā. Tasmā tatha abhidhammahājanīyavasena saṅkhārapaccayā viññāṇādayo gahitāti adhippāyo vedītabbo. Avijjāpaccayā saṅkhāro ca abhidhammahājanīye (vibha. 243) catubhūmakakusalasaṅkhāro, akusalasaṅkhāro ca vuttoti eso eva dhātukathāyaṃ gahitoti daṭṭhabbo. Bhavo pana **dhātukathāyaṃ** kammūpapattibhavavisesadassanatthaṃ na abhidhammahājanīyavasena gahito, evaṃca katvā tatha “upādānapaccayā bhavo”ti anuddharitvā “kammabhavo”tiādinā (dhātu. 66) nayena bhavo uddhato.

Lokiyavipākamanoviññāṇameva sandhāyāha “**bāvisatividham hoti**”ti. **Chahi viññāṇehīti** yathāadhikatehi cakkhuvīññāṇādīhi chahi viññāṇehi. Kasmā panettha lokiyavipākaviññāṇasseva gahaṇam katanti āha “**lokuttarāni pana vaṭṭakathāya na yujjanti**”ti. Yadi evam kasmā dhātukathāyaṃ “saṅkhārapaccayā viññāṇena ye dhammā vippayuttā”tiādisu (dhātu. 362) lokuttaravipākānampi gahaṇam katanti? Taṃ yathāadhammasāsanattā abhidhammadesanāya **vipākattike** (dha. sa. tikamātikā 3) viya anavasesavipākadhammasaṅgāṇanavasena vuttaṃ. Suttantadesanā pana yathānulomadesanāti tatha pavattinivattiyo asaṅkarato dassetabbā. Tasmā tadatthasaṃvaṇṇanāti katvā pavattikathāyaṃ lokiyavipākaviññāṇāniyeva gahitāni. Tenevāha “**vaṭṭakathāya na yujjanti na gahitāni**”ti.

Yathā kataṃ kammaṃ phaladāne samatthaṃ hoti, tathā kataṃ “upacita”nti vuccati viṇṇāṇayogyameva saṅkhāraṃ gaṇhanto “**upacitakammābhāve**”ti āha. Hetu nāma byatirekappadhānanti **abhāva**-ggahaṇam, tena kamme sati bhāvato, asati abhāvato ayamettha adhippāyo. Yathā panassa viññāṇassa saṅkhārapaccayā na siddhā, na evam vipākabhāvo. So pana siddhoti katvā āha “**vipākamheta**”nti. Tena viññāṇassa vipākabhāvena saṅkhārapaccayattaṃ sādheti. Tassa pana sādhanatthaṃ “upacitakammābhāve vipākābhāvato”ti vuttanti taṃ vivaranto “**vipākāṇcā**”tiādimāha. **Yadi uppajjeyyati** yadi kammanirapekkho vipāko uppajjeyya. **Sabbesaṃ** sattānaṃ brahmattaṃ upagatānaṃ ghāṇādiviññāṇāni mahāvīpākaviññāṇāni tassa tassa vipākassa anokāse thitānampi. **Vipākānīti** viññāṇāpekkhāya napuṃsakaniddeso, sabbavīpākaviññāṇānīti attho.

Saṅkhārā bahū ekūnatīmsacetanābhedato, viññāṇāni ca bahūni bāttiṃsavidhattā, na ca sabbato sabbānīti āha “**katarasaṅkhārapaccayā kataraviññāṇanti ce**”ti. “**Viññāṇa**”nti ca idaṃ viññāṇasāmaññaṃ gahetvā vuttaṃ. Kāmaṃ **khandhaniddese**pi (visuddhi. 2.451 ādayo) imāni viññāṇāni niddiṭṭhāni, taṃ pana atisaṅkhittaṃ, na ca tatha nesaṃ saṅkhārapaccayā vibhāvīti taṃ pavattiyam, paṭisandhiyaṃca bhavādisu pavattanākārasena vitthārato dassetuṃ “**kāmāvacarapuññābhisaṅkhārapaccayā**”tiādi āradham. **Manoviññāṇeti**ti niddhāraṇe bhūmmaṃ. **Mahāvīpākānīti** viññāṇāpekkhāya napuṃsakaniddeso. **Mahāvīpākāti** pana pāṭhe manoviññāṇadhātuyoti ānetvā sambandhitabbaṃ.

621. Yamsaṅkhārapaccayāti yassa yassa saṅkhārassa paccayabhāvena. **Yaṃ viññāṇanti** ‘yaṃ yaṃ viññāṇa’nti evaṃ ubhayattha āmeditalopo daṭṭhabbo. **“Hoti”**ti iminā kāraṇabhāve viññāṇassa sabbhāvamattaṃ paveditaṃ, na pavattivisesoti taṃ dassento **“evaṃ pavatti veditabbā”**ti āha. Brahmānampi anīṭṭharūpādiāpāthagamane akusalavipākacakkhuvīññāṇādīni kadāci uppajjantīti **“imāni terasa...pe... pavattantī”**ti vuttaṃ. Tattha pañcannaṃ khandhānaṃ vokāro vitthāro etthāti pañcavokāro, so eva bhavo, etasmiṃ **pañcavokārabhave**. Hoti hi bhinnādhikaraṇānampi aññapadatthasamāso yathā **“urasilomo”**ti. Atha vā yathāpaccayaṃ pavattamānehi pañcahi khandhehi vokaṇīyatīti pañcavokāro, so eva bhavoti sabbam pubbe viya.

‘Pavattiyāññeva pavattantī’ti saṅkhepato vuttamatthaṃ vivarituṃ **“katha”**ntiādi āradham.

“Yebhuyyena lobhasampayuttajavanāvasāne”ti idaṃ paṭighavicikicchuddhaccasampayuttānantaraṃ somanassasahagatassa anuppajjanatoti keci, taṃ na gahetabbaṃ. **“Cakkhuṃ assādeti abhinandati, taṃ ārabha rāgo uppajjati, diṭṭhi uppajjati...pe... vicikicchā uppajjati, uddhaccaṃ uppajjati, akusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjati”**ti vacanato. Iṭṭhaṃ ce ārammaṇaṃ, somanassatadārammaṇaṃ na na uppajjantīti. Javanena tadārammaṇaniyame somanassasahagatānantaraṃ somanassasahagatāneva sandhāya vuttanti apare, taṃ vicāretabbaṃ upekkhāsahagatakusalākusalajavanānantaraṃ somanassatadārammaṇassa icchitabbatā. Upekkhāsahagatakiriyaṃ javanānantarameva hi somanassatadārammaṇaṃ na icchanti.

Yasmā pana tihetukajavanāvasāne ca kadāci ahetukaṃ tadārammaṇaṃ hoti, tasmā **“yebhuyyenā”**ti vuttaṃ. Yasmā ekacittakkaṇāyukaṃ javanārammaṇaṃ hoti, tadā tattha ekameva tadārammaṇaṃ hotīti katvā **“sakim vā”**ti vuttanti keci. Apare pana tadārammaṇaṃ nāma javanārammaṇānubhavanakiccaṃ, taṃ ekacittakkaṇike tathā āsannabhede ārammaṇe nuppajjati. Tasmā **“sakim vā”**ti idaṃ dirattatirattādi viya vacanasiliṭṭhatāvasena vuttanti veditabbaṃ, dvikkhattumeva pana uppajjantīti. **“Dirattatiratta”**nti (pāci. 50) ettha hi vā-saddassa abhāvā vacanasiliṭṭhatāmattena dirataggahaṇaṃ katanti yujjati. **“Nirantaraṃ tirattadassanattaṃ vā”**ti idha pana vā-saddo vikappattho vuttoti sakim eva ca kadāci pavattiṃ sandhāya **“sakim vā”**ti vuttanti daṭṭhabbaṃ. Teneva hi **sammohavinodaniyaṃ** sakim tadārammaṇappavattiyā vicāretabbaṃ dassentena **“cittappavattigaṇanāyaṃ** pana sabbadvāresu tadārammaṇe dve eva cittavārā āgatā”ti (vibha. aṭṭha. 227) vuttaṃ.

Tattha **cittappavattigaṇanāyanti** vipākakathāyaṃ balavarūpādiārammaṇe vuttaṃ cittappavattigaṇanaṃ sandhāyāha. Tattha hi dveva tadārammaṇuppattivārā vuttā. Tadeva hi sandhāya idhāpi vuttaṃ **“abhidhammaṭṭhakathāyaṃ pana tadārammaṇe dve cittavārā āgatā”**ti. Abhidhammaṭṭhakathāyaṃ aniyatārammaṇaṭṭhānakiccā hutvā pavattantīti (vibha. aṭṭha. 227) dvāraṃ anāmasitvā eva vuttaṃ, taṃ anantaraṃ parato vuttasahetukavipākaviññāṇānaṃ sadisasamvaṇṇanaṃ kātukāmatādhippāyena vuttaṃ. Ahetukadvayādīnaṃ bhavaṅgabhūtaṇaṃ sayameva dvārattā, cutipaṭisandhibhūtaṇaṃ bhavaṅgasāṅkhātena, aññena ca dvārena anuppattito niyataṃ, aniyataṃ vā dvāraṃ etesanti na sakkā vattuntī.

Ahetukadvayassa pana santīraṇatadārammaṇabhūtaṃ dvāraṃ labbhati, taṃca aniyatanti tampi gaṅhanto **“aniyatadvārārammaṇaṭṭhānakiccā hutvā pavattantī”**ti āha. Teneva cettha mahāvīpākānampi tadārammaṇabhūtaṇaṃ dvāraṃ labbhatīti tatthāpi dvārāggahaṇaṃ kataṃ.

Ekassa sattassa pavatto rūpāvacaravipāko pathavīkasiṇādīsū yasmim ārammaṇe pavatto, tato aññasmiṃ tassa pavatti natthīti rūpāvacarānaṃ niyatārammaṇatā vuttā. **Itarāni** āruppavīpākaviññāṇāni. Niyataṃ avatthukānīti **niyatāvattukāni**. Kasinuggahātimākāsādīsūyeva ārammaṇesu pavattanato **niyatārammaṇāni**. **Tatrāti** pavattiyāṃ. **Assāti** bāttiṃsaviddhassa vipākaviññāṇassa. **Te te saṅkhārāti** yathāvuttā puññābhisaṅkhārādisaṅkhārā. **Kammaṃpaccayenāti** nānākkhaṇikakammaṃpaccayena. **Upanissayapaccayenāti** pakatūpanissayapaccayena.

622. Evaṃ pavattiyāṃ viññāṇappavattiṃ dassetvā paṭisandhiyaṃ dassetuṃ **“yaṃ pana vutta”**ntiādimāha. Tattha **anurūpāya paṭisandhiyāti** anurūpena paṭisandhikiccena. Taṃ pana anurūpaṃ sayameva vakkhati. Bhavantarāna bhavantarassa sandhānaṃ idha paṭisandhīti taṃ acittakampi atthevāti katvā **“kati paṭisandhiyo”**ti puccham katvāpi **“kati paṭisandhicittāni”**ti pucchā katā. **“Kena katthā”**ti kena cittaṃ kasmiṃ bhavati.

Tatthāti tesu ekūnavasītiyā paṭisandhicittesu. Kusalavīpākāya ahetukamaṇovīññāṇadhātuyāti sambandho. Natthi devesu ahetuṃ paṭisandhīti **“manussaloke”**ti visesanaṃ. **Napuṃsakādīnanti** ādisaddena mammādīnaṃ saṅgaho. Keci pana ekacce ahetukapaṭisandhikā avikalindriyā hutvā thokaṃ vicāraṇapakatikāpi hontiyeva, tasmā tādisānampi idha ādisaddena saṅgahoti vadanti. **Saṅkhepatoti** samāsato, asukāya paṭisandhiyā asukaṃ ārammaṇanti vibhāgaṃ akatvāti attho.

Sesānanti rūpāvacarā pañca, paṭhamatatiyārubbā dveti imāsaṃ vuttāvasesānaṃ sattannaṃ paṭisandhīnaṃ. Paccuppannārammaṇaṃ cuticittaṃ nāma natthi paṭisandhiārammaṇe eva pavattanato. **Dvīsu ārammaṇesūti** atītanavattabbavasena dvīsu ārammaṇesu.

623. Tānīti pubbe katāni kammāni. **Assāti** āsannamaraṇassa puggalassa. **Olambantīti** sāyanhe mahantānaṃ pabbatakūṭānaṃ chāyā viya bhūmiyaṃ tassa citte avalambanti upatiṭṭhanti. **Tasmiṃ niruddheti** tasmiṃ cuticitte niruddhamatte tassa nirodhasamanantameva. **Tadevāti** taṃyeva yathāvuttajavanavīthiyā ārammaṇabhūtaṃ. Avijjātaṇhādīsu kilesesu anupacchinnesveva kammādino upaṭṭhānaṃ, tañca ārabba cittasantānaṃ bhavantaraninnaṇapabbhāratā hotīti āha **“anupacchinnakilesabalavināmita”**nti. Santāne hi vināmite tadekadesabhūtaṃ paṭisandhicittaṃ vināmitameva hoti, na ca ekadesavināmitabhāvena vinā santānaṃ vināmitatā atthīti. Sabbattha pana duggatipaṭisandhininnāya cutiyā purimajavanāni akusalāni, itarāya ca kusalānīti nicchinanti. “Nimittassādagadhitāṃ vā, bhikkhave, viññānaṃ tiṭṭhamānaṃ tiṭṭhati, anubyañjanassādagadhitāṃ vā, tasmiṃ ce samaye kālaṃ karoti, ṭhānametaṃ vijjati, yaṃ dvinnaṃ gatīnaṃ aññataraṃ gatim upapajjeyya nirayaṃ vā tiracchānayaṇim vā”ti (saṃ. ni. 4.235) hi vuttaṃ, tasmā akusalaṃ duggatīyaṃ, kusalaṃ sugatīyaṃ paṭisandhiyā upanissayo hotīti. Arahato pana sabbaso kilesānaṃ upacchinnatā paṭippassaddhasabbabhavussukkatāya kammādinimittaṃ na upaṭṭhahati, tato vijjamānampi kammaṃ aladdhasahāyattā paṭisandhiṃ na janeti.

Vuttappakārakammavasenāti pāpakammavasena, tadupaṭṭhāpitanti adhippāyo. **“Narakādīsu aggijālavaṇṇādika”**nti idaṃ taṃsadisatāvasena vuttaṃ. Na hi so eva nirayaggivaṇṇādi tadā tassa āpāthaṃ āgacchati. Tattha **aggijālavaṇṇādikanti ādi-**saddena vettaraṇīsimbaliāpattavanādivaṇṇaṃ saṅgaṇhāti. **Narakādīsūti** pana **ādi-**saddena petatiracchānānaṃ nibaddhasaṅcaraṇaṭṭhānapariyāpannavāṇaṃ. **Manodvāre āpāthamāgacchatīti** kammabalena upaṭṭhāpitavaṇṇāyatanaṃ supinaṃ passantassa viya, dibbacakkhussa viya ca manodvāre eva gocarabhāvaṃ gacchati. Ekaṃ āvajjanaṃ, pañca javanāni, dve tadārammaṇānīti tīni vīthiccittāni.

Rāgādihetubhūtaṃ hīnamārammaṇanti akusalavipākassa ārammaṇaṃ bhavituṃ yuttaṃ anīṭṭhamārammaṇamāha. Tampi hi saṅkappanavasena rāgassāpi hetu hotīti. Akusalavipākajanakakammasahajātānaṃ vā taṃsadisāsannacutiṭṭhāvanacetanāsahajātānaṃ rāgādīnaṃ hetubhāvo eva hīnatā. Tañhi pacchānutāpajanakakammānamārammaṇaṃ kammavasena anīṭṭhaṃ akusalavipākassa ārammaṇaṃ bhavēyya. Aññāthā ca iṭṭhārammaṇe pavattassa akusalakammaṃ vipāko akusalakammanimittārammaṇo na bhavēyya. Na hi akusalavipāko iṭṭhārammaṇo bhavituṃ arahatīti.

Pañcadvāre ca āpāthaṃ āgacchantāṃ paccuppannaṃ kammanimittaṃ āsannakatakammārammaṇasantatīyaṃ uppannaṃ, taṃsadiṣaṅca daṭṭhabbaṃ. Aññāthā tadeva paṭisandhiārammaṇūpaṭṭhāpakaṃ, tadeva ca paṭisandhijanakaṃ bhavēyya. Na ca paṭisandhiyā upacārabhūtāni viya, etasmiṃ tayā pavattitabbanti paṭisandhiyā ārammaṇaṃ anuppādentāni viya ca pavattāni cutiāsannāni javanāni paṭisandhijanakāni bhavēyyuṃ. “Katattā upacittā”ti (dha. sa. 431) hi vuttaṃ. Tadā ca taṃsamānavīthiyaṃ viya pavattamānāni kathaṃ katūpacittāni siyuṃ? Tadā na assādītāni. Na ca lokiyāni lokuttarāni viya samānavīthiphālāni honti. “Pubbe vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, pacchā vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, maraṇakāle vāssa hoti micchādīṭṭhi samattā hoti samādinā. Tena so kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā apāyaṃ duggatim vinipātaṃ nirayaṃ upapajjati”tiādīna (ma. ni. 3.303) sutte maraṇakāle samattāya samādināya micchādīṭṭhiyā, sammādīṭṭhiyā ca saṅgāyacetanāya paṭisandhidānaṃ vuttaṃ, na ca dubbalehi pañcadvārikajavanehi micchādīṭṭhi, sammādīṭṭhi vā samattā hoti samādinā. Tathā hi vuttaṃ **sammohavinodaniyaṃ** “sabbampi hetam kusalākusaladhammapaṭivijānanādicavanapariyosānaṃ kiccaṃ manodvārikacitteneva hoti, na pañcadvārikenāti sabbassapetassa kiccassa karaṇe saṅgāyavanakāni vīthiccittāni paṭikkhittāni”ti (vibha. aṭṭha. 766).

Tattha hi **na kiñci dhammaṃ paṭivijānātīti** “manopubbaṅgamā dhammā”ti (dha. pa. 1-2) evaṃ vuttaṃ ekampi kusalaṃ vā akusalaṃ vā na paṭivijānātīti ca vuttaṃ. Yesam paṭivibhāvanappavattiyā sukhaṃ vā dukkhaṃ vā anveti, tesam sā pavatti pañcadvāre paṭikkhittā. Kusalākusalakammasamādinā tādīsamēvāti. Tadārammaṇānantaraṃ pana cavanaṃ, tadanantarā ca upapatti manodvārikā eva hoti, na saṅgāyavanakavīthiccittapariyāpannāti iminā adhippāyena idha pañcadvārikatadārammaṇānantarā cuti, tadanantarā paṭisandhi ca vuttatī daṭṭhabbā. Tattha avasesapañcacittakkhaṇāyuke rūpādīhi uppannaṃ paṭisandhiṃ sandhāya “paccuppannārammaṇaṃ upapatticittaṃ paccuppannārammaṇassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti, avasesaekacittakkhaṇāyuke ca uppannaṃ paṭisandhiṃ sandhāya “paccuppannārammaṇaṃ upapatticittaṃ atītārammaṇassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti ca vuttantī veditabbaṃ.

624. Kaṇhapakkhe sukkaṇṇakkaṃ ṭhapetvā ettha yathā pubbe “pāpakammaṃ vā kammanimittam vā”ti vutte kaṇhapakkhe “anavajjakammaṃ vā kammanimittam vā”ti sukkaṇṇakko vutto, evaṃ “duggatipariyāpannam paṭisandhiccittam, narakādisu aggijālavanṇādikam duggatinimitta”nti ca vutte kaṇhapakkhe “sugatipariyāpannam paṭisandhiccittam, manussaloke rattakambalasadisamātukucchivaṇṇasaṅkhātam, devaloke vā uyyānavimānakapparukkhādivaṇṇasaṅkhātam sugatinimitta”nti evaṃ sukkaṇṇakkaṃ ṭhapetvā sesam sabbam purimanayeneva vedittabbaṃ. **Atītapaccuppannārammaṇāyāti** kammakammanimittavasena atītārammaṇāya, mātukucchivaṇṇādisugatinimittavasena paccuppannārammaṇāya.

625. Tañca khoti yadetam “anavajjakammaṃ vā kammanimittam vā”ti aniyamaṇam kataṃ, tañca kho. **Kammanimittameva āpāthamāgacchati** ekantato attano kammārammaṇatāya mahaggatavipākassa. **Suddhāya vāti** mahaggatakammanimittārammaṇāya **javanavīthiyā**, tadārammaṇarahitāyāti attho, sā pana javanavīthi mahaggatavipākassa upacāro viya daṭṭhabbā. Keci pana tañca vīthim mahaggatāvasānam vadanti. “**Navattabbārammaṇā vā**”ti idaṃ rūpāvacarapaṭisandhim, āruppesu ca paṭhamam, tatiyañca sandhāya vuttam. Dutiyacattutthā pana atītārammaṇavacaneneva gahitā.

Mātukucchivaṇṇasaṅkhātantiādīnā vaṇṇo eva gatinimittabhāvena āgato. Tattha saddo tāva anupādinnabhāvena sugatipariyāpannatāya gatinimittabhāvena aṭṭhakathāsu nāgatoti yuttametam, gandhādīnam pana anāgamane kāraṇam vīmaṃsitabbaṃ.

Ayam tāta tavatthāya buddhapūjā kariyatītiādīsu pubbacetanāvasena puññaṃ hoti. Sabbantimajavane vattamānassāpīti vadanti.

626. “Etenānusārena āruppacutiyāpi anantarā paṭisandhi vedittabā”ti idaṃ kasmā vuttam, nanu “pathavīkasiṇajjhānādivasena paṭiladdhamahaggatassa sugatiam ṭhitassā”ti evamādi ke eva naye ayampi paṭisandhi avaruddhāti? Na, tattha rūpāvacaracutianantarāya eva paṭisandhiyā vuttattā. Tattha hi “pathavīkasiṇādikam vā nimittam mahaggatācittam vā manodvāre āpātham āgacchati, cakkhusotānam vā”tiādīnā tena vacanena rūpāvacaracutiyā eva anantarā paṭisandhi vuttāti viññāyati. Athāpi yathāsambhavayojanāya ayampi paṭisandhi tattheva avaruddhā, arūpāvacaracutianantarā pana rūpāvacarapaṭisandhi natthi. Arūpāvacare ca uparūpari cutiyā anantarā heṭṭhimā heṭṭhimā paṭisandhi natthīti catutthāruppacutiyā navattabbārammaṇapaṭisandhi natthi. Tena tato tattheva atītārammaṇā, kāmāvacare ca atītapaccuppannārammaṇā paṭisandhi. Itarāhi ca yathāsambhavam atītanavattabbārammaṇā āruppacutiyā, atītapaccuppannārammaṇā ca kāmāvacarapaṭisandhi yojetabbāti imassa visesassa dassanattam visum uddharaṇam kataṃ.

627. Evaṃ ārammaṇavasena ekavidhāya kāmāvacarasugaticutiyā duvidhā duggatipaṭisandhi, duggaticutiyā duvidhā sugatipaṭisandhi, kāmāvacarasugaticutiyā dviekadvippakārānam kāmārūpārūpanam vasena pañcavidhā sugatipaṭisandhi, rūpāvacaracutiyā tattheva pañcavidhā, duvidhāya āruppacutiyā paccekam dvinnam dvinnam kāmārūpanam vasena aṭṭhavidhā ca paṭisandhi dassitā. Duggaticutiyā pana ekavidhāya duggatipaṭisandhi duvidhā na dassitā, tam dassetum “**duggatiam ṭhitassa panā**”tiādī vuttam. Yathā vuttā pana –

Dve dve pañcātha pañcaṭṭha, dve bhavālabhāvedato;
Cutiyā tādīsāyeta, catuvīsati sandhiyo. (vibha. mūlaṭī. 227);

628. “Kāmāvacarassa kusalassa kammassa katattā”tiādīnā (dha. sa. 431) nānākkhaṇīkammappaccayabhāvo heṭṭhā dassitappakāroti upanissayabhāvameva dassento “**vuttañheta**”ntiādīmāha.

Nissayapaccayabhūtena rūpena sahapavattiyevettha viññāṇassa tena **missitā**, tadabhāvo **amissitā**. Yavanti ettha sattā ekajātisamanvayena aññamaññamissitā hontīti **yonīyo**. Sucarituduccaritasena gantabbā pāpuṇitabbāti **gatiyo**. Tiṭṭhati etthāti ṭhiti, viññāṇassa ṭhiti **viññāṇaṭṭhiti**. Nānattakāyanānattasaññītiādīvāso eva sattehi āvasitabbato **sattāvāso**. Asaññasattāvāsassa idha asambhavato “**sattāvāsavasena aṭṭhavidham hoti**”ti vuttam.

629. Aññatra jātipaṇḍakapaṭisandhiyāti ettha paṭhamakappikapaṭisandhiyāpīti vattabbaṃ. Sāpi hi bhāvena vināva uppajjati.

Omatoti avamato, avakaṃsatoti attho. **Ādināti** “missam amissa”nti etasmiṃ duke ādimhi vuttana missaviññāṇena. **Omatō dve vā tayo vā dasakā uppajjanīti** gabbhaseyyakānam vasena vuttam. Aññattha pana aneke kalāpā saha uppajjanti. Brahmattabhāvepi hi anekagāvutappamāṇena aneke kalāpā saha uppajjanīti tiṃsato

adhikāneva rūpāni honti. Tadahujātaeḷakassa lomam **jātiunṇāti** keci. Himavantappadese jātimantaeḷakalomam **jātiunṇāti** apare. Gabbham phāletvā gahitaeḷakalomam **jātiunṇāti** aññe. Imāsu gatīsu imā yoniyo sambhavanti, imāsu na sambhavantīti evam **yonīnam gativasena sambhavabhedo**.

630. Bhumavajjesūti bhummadevānam vajjanam yonivibhāgam pati tesam manussasadisattā. **Yoniyo tisso purimikā na hontīti** yonittayapaṭikkhepena pacchimā yoni anuññātīti atthato āpannameva hoti. **Gatittayeti** manussapetatiracchānasaññite gatittaye. Tañhi ettha pubbe anāmaṭṭham.

Ca-saddo avuttasamuccayatthoti dassetuṃ “**ca-saddenā**”tiādi vuttaṃ. Kasmā pana nijjhāmatanḥikapetesu purimikā tisso yoniyo na santīti? Asambhavato. Tāsañhi niccāturabhāvato kāmasevā natthīti na tā aṇḍajādayo honti. Kucchiyam tāsam gabbho nāvatiṭṭhati jālasabbhāvato keci. Aggijālāya santappamānasarīrā eṭā nibbattantīti allaṭṭhānesu, pupphādīsu ca sambhavābhāvato saṃsedajātāpi tāsam natthevāti vadanti. Tenāha “**opapātikā eva hi te hontī**”ti.

Rūpībrahmesu tāva opapātikayonikesūti opapātikayonikehi rūpībrahme niddhāreti. **Rūpībrahmesūti** hi adhikaraṇe bhummaṃ, opapātikesūti niddhāraṇe. Tena “opapātikayonikesū”ti sāmaññīto vuttarāsīto “rūpībrahmesū”ti vīsesena tadekadesam niddhāreti. **Cakkhusotavattthudasakānam, jīvitānavakassa cāti** ettha keci “cakkhusotavattthusattakānam, jīvitāchakkassa cāti catunnam kalāpānam vasena rūpabhāve paṭisandhivīññāpena saha sattavīsati rūpāni uppajjanti, tattha gandharasāhārānam paṭikkhittattā”ti kāraṇam vatvā tam samatthentā “pāḷiyāñhi ‘rūpadhātuyā upapattikkhaṇe ṭhapetvā aññasattānam devānam pañcāyatanāni pātubhavanti, pañca dhātuyo pātubhavanti”ti (vibha. 1015-1016) vuttaṃ, tathā ‘rūpadhātuyā cha āyatanāni, nava dhātuyo’ti sabbasaṅgahakavasena tattha vijjānāyatanadhātuyo dassetuṃ vuttaṃ. Kathāvatthumhi ca ghānāyatanādīnam viya gandhāyatanādīnañca tattha bhāvo paṭikkhito ‘atthi tattha ghānāyatananti? Āmantā. Atthi tattha gandhāyatananti? Na hevaṃ vattabbe’tiādīna (kathā. 520). Na ca aphoṭṭhabbāyatanānam pathavīdhātūādīnam viya agandharasāyatanānam gandharasānam tattha bhāvo sakkā vuttaṃ, phusituṃ sakkūpeyyatāvinimuttassa pathavīdisabhāvassa viya gandharasāyatanabhāvavinimuttassa gandharasabhāvassa abhāvā. Yadi ca ghānasamphassādīnam kāraṇabhāvo natthīti ‘āyatanāni’ti te na vuccēyyuṃ, dhātusaddo pana nissattānijjivavācakoti ‘gandhadhātu rasadhātū’ti avacane kāraṇam natthi, dhammabhāvo ca tesam ekantena icchitabbo sabhāvadhāraṇādīlakkaṇato aññassa abhāvā. Dhammānañca āyatanabhāvo ekantiko **yamake** vutto ‘dhammo āyatananti? Āmantā’ti (yama. 1.āyatanayamaka.13). Tasmā tesam gandharasāyatanabhāvābhāvepi koci āyatanabhāvo vattabbo. Yadi ca phoṭṭhabbabhāvato añño pathavīdībhāvo viya gandharasabhāvato añño tesam koci sabhāvo siyā, tesam dhammāyatanasaṅgaho. Gandharasabhāve pana āyatanabhāve ca satī ‘gandho ca so āyatanañca gandhāyatanam, raso ca so āyatanañca rasāyatana’nti idamāpannamevāti gandharasāyatanabhāvo ca na sakkā nivāretuṃ. ‘Tayo āhārā’ti ca vacanato kabalīkārāhārassa tattha bhāvo viññāyati. Tasmā yathā pāḷiyā avirodho hoti, tathā rūpagaṇānā kātabbā. Evañhi dhammatā na vilomitā hotī’ti vadanti.

Ettha vuccate – rūpāvacarasattānam ghānājivhāyatanābhāvato vijjānāpi gandharasā āyatanakiccaṃ na karontīti te anāmasitvā pāḷiyam “pañcāyatanāni pātubhavanti”ti (vibha. 1015), “cha āyatanāni”ti (vibha. 992) ca ādi vuttaṃ, “tayo āhārā”ti ca ajjhoḥarītābassa āhārassa abhāvena ojaṭṭhamakarūpasamuṭṭhāpanasaṅkhātassa āhārakiccassa akaraṇato, na sabbena sabbam gandharasānam, ojaṇa ca abhāvato. Iti visayino, kiccassa ca abhāvena visayo, kiccavā ca dhammo na vutto. Yasmiñhi bhāve visayī natthi, tasmim tamhetuko nippariyāyena visayassa āyatanabhāvo natthīti vijjānāssāpi avacanam yathā tattheva rūpabhāve pathavītejavāyodhātūnam phoṭṭhabbāyatanabhāvena. Yassa pana yattha vacanam, tassa tattha visayīsabbhāvahetuko nippariyāyena āyatanabhāvo vutto yathā tattheva rūpāyatanassa.

Yadi visayīsabbhāvahetuko visayassa nippariyāyena āyatanabhāvo, kathamasaññasattānam dve āyatanāni pātubhavanti, asaññasattānañhi cakkhāyatanam natthi, acakkhāyatanabhāvena ca nesam rūpāyatanam aññesam avisayoti? Nāyam virodho. Yena adhippāyena rūpadhātuyam saññīnam gandhāyatanādīnam avacanam, tena rūpāyatanassāpi avacananti asaññīnam ekam āyatanam vattabbaṃ. Yathāsakañhi indriyagocarabhāvāpekkhāya yesam nippariyāyena āyatanabhāvo atthi, tesu niddisīyamānesu tadabhāvato rūpadhātuyam saññīnam gandhādike visum āyatanabhāvena avatvā dhammasabhāvānativattanato, manovīññāssa ca visayabhāvūpagamanato dhammāyatanantogadhe katvā “pañcāyatanāni”ti **pāḷiyam** (vibha. 1015) vuttaṃ. Etadatthañhi “dhammāyatana”nti sāmaññīto nāmakaraṇam, piṭṭhivaṭṭakāni vā tāni katvā “pañcāyatanāni”ti vuttaṃ.

Yena ca pana adhippāyena asaññīnam rūpāyatanam vuttaṃ, tena saññīnampi gandhādīnam visum gahaṇam kātabbanti imassa nayassa dassanattham “asaññasattānam devānam dve āyatanāni pātubhavanti”ti (vibha. 1017)

vuttaṃ. Asatipi hi tattha attano indriye rūpassa vaṇṇāyatanasabhāvātikkamo natthevāti taṃ rūpāyatanantveva vuccati. Iminā ca nayadassanena gandhādīni tīni pakkhipitvā saññīnaṃ aṭṭha āyatanāni, asaññīnaṃ pañcāti ayamatto dassito hoti. Evañcetaṃ sampaṭicchitabbaṃ, aññathā rūpaloke phusituṃ asakkuṇeyyatāya pathavīādīnaṃ brahmānaṃ vacīghoso eva na siyā. Na hi paṭighaṭṭanānighamsamantarena saddappavatti atthi, na ca phusanasabhāvānaṃ katthaci aphanasabhāvata sakkā viññātuṃ, phoṭṭhabbāyatanasañkhātassa ca bhūtattayassa abhāve rūpabhāve rūpāyatanādīnaṃ sambhavo eva na siyā. Tasmā phusituṃ sakuṇeyyatāyapi pathavīādīnaṃ tattha kāyindriyābhāvena tesam phoṭṭhabbabhāvo na vutto. Evañca katvā rūpadhātuyam tesam sappaṭighavacanañca samatthitaṃ hoti. Vuttañhi “asaññasattānaṃ anidassanasappaṭighaṃ ekaṃ mahābhūtaṃ paṭicca dve mahābhūtā”tiādi (paṭṭhā. 2.22.20).

Paṭigho ca nāma bhūtattayassa kāyappasādaṃ pati tannissayabhūtaghaṭṭanādvārena abhimukhabhāvo, idha pana taṃsabhāvata. So ca phusituṃ asakkuṇeyyasabhāvassa ghaṭṭanāya abhāvato natthi. Yadi tattha asatipi visayini rūpāyatanam gahetvā “dve āyatanāni”ti vuttaṃ, atha kasmā gandhāyatanādīni gahetvā “pañcāyatanāni”ti na vuttanti? Nayadassanavasena desanā pavattāti vuttovāyamattho. Atha vā tattha rūpāyatanasseva vacanaṃ kadāci aññabhūmikānaṃ pasādassa visayabhāvaṃ sandhāya, na pana itaresam abhāvato, nāpi pariyāyena āyatanabhāvābhāvato. Asaññīnañhi rūpāyatanam samānatalavāsīnaṃ vehapphalānaṃ, uparibhūmikānañca suddhāvāsānaṃ pasādassa visayabhāvaṃ gacchati, na pana gandharasāti tesameva tattha avacanaṃ yuttaṃ. **Kathāvatthumhi** ca nipariyāyena gandhāyatanādīnaṃ atthibhāvaṃ paṭijānantaṃ sandhāya paṭisedho kato.

Yadipi cetaṃ vacanaṃ tattha gandhāyatanādīnaṃ abhāvavibhāvaṃ na hoti, atthibhāvādīpanampi pana aññavacanaṃ natthevāti? Nayidamevaṃ, aṭṭhakathāsu tattha nesaṃ atthibhāvassa niddhāretvā vuttattā. Yañhi aṭṭhakathāvacanaṃ pāliyaṃ na virujjhati, taṃ pāli viya pamāṇabhūtaṃ agarahitāya ācariyaparamparāya yāvajjatanā āgatattā. Tattha siyā – yaṃ pāliyaṃ na virujjhati aṭṭhakathāvacanaṃ, taṃ pamāṇam, idaṃ pana virujjhatīti? Nayidamevaṃ, yathā na virujjhati, tathā paṭipādittā. Cakkhādīnaṃ āyatanānaṃ, tannissayānañca viññānaṃ sattasuññatāsandassanattham bhagavato dhātudesanāti āyatanabhāvena vuttānaṃyeva dhātubhāvādīpanato dhātubhāvassāpi tesam avacanaṃ yujjati eva. Tasmā yathā pāliyaṃ avirodho hoti, tathā cakkhudasakādivasena idha rūpagaṇanā katāti na ettha dhammatāvīlomanāsañkāya okāsoti veditabbaṃ.

Aññesu saṃsedajaopapātikayonikesūti rūpībrahme pana ṭhapetvā aññesu opapātikesu, saṃsedajesu cāti evamettha sambandho veditabbo. Opapātikavisesanañhettha aññaggahaṇam, na saṃsedajavisesanaṃ asambhavato. Sati hi sambhāve, byabhicāre ca visesanavisesitabbatā hoti. Kāmāvacaradevesu sabbakālam paṭisandhipavattīsu yathāvuttāya santatiyā rūpānaṃ labbhanato vuttaṃ “**tāni ca niccaṃ devesu**”ti. Na hi te kadācīpi vikalindriyā, abhāvakā ca hontīti. Cakkhu nesaṃ dasannaṃ pūraṇoti katvā **cakkhudasako** nāma, asādhāraṇena vā cakkhunā lakkhito dasako **cakkhudasako**. **Evaṃ sesāti** yathā cakkhudasako vutto, evaṃ sesāpi dasakā yojetvā veditabbā. “Saṃsedajūpapātayonīsu, avakaṃsato tiṃsā”ti sañkhepena vuttamattham vivaranto “**avakaṃsato panā**”tiādimāha, taṃ panetaṃ pāliyaṃ na sameti. Na hi pāliyam kāmāvacarānaṃ saṃsedajopapātikānaṃ aghānakānaṃ upapatti vuttā. **Dhammahadayavibhaṅge** hi “kāmādhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti, kassaci dasāyatanāni, kassaci aparāni dasāyatanāni, kassaci navāyatanāni, kassaci sattāyatanāni pātubhavanti”ti vuttaṃ, na vuttaṃ “aṭṭhāyatanāni pātubhavanti”ti (vibha. 1007). Yadi hi aghānakassāpi upapatti siyā, tikkhattuṃ “dasāyatanāni pātubhavanti”ti vattabbaṃ siyā, tikkhattuñca “navāyatanāni pātubhavanti”ti, na ca taṃ vuttaṃ.

Tattha **upapattikkhaṇeti** paṭisandhikkhaṇe. **Ekādasāti** paripuṇṇāyatanassa saddāyatanavajjāni ekādasā āyatanāni. **Kassaci dasāyatanāni**ti andhassa cakkhāyatanavajjāni. **Aparāni dasāyatanāni**ti badhirassa sotāyatanavajjāni. **Navāyatanāni**ti andhabadhirassa cakkhusotāyatanavajjāni. **Sattāyatanāni**ti gabbhaseyyakassa rūpagandharasakāyaphoṭṭhabbamanodhammāyatanavasena vuttaṃ. Yadi cakkhusotaghānavikalopi uppajjeyya, tassa aṭṭhevāyatanāni siyuṃ, na ca vuttaṃ “aṭṭhāyatanāni pātubhavanti”ti. Tasmā nattheva cakkhusotaghānavikalō. Sati ca aghānakūpapattiyam punapi “kassaci aparānīpi dasāyatanāni pātubhavanti”ti vattabbaṃ siyā. Tathā ca sati yathā andhabadhirassa vasena “kassaci navāyatanāni pātubhavanti”ti ekavāraṃ vuttaṃ, evaṃ andhāghānakassa, badhirāghānakassa ca vasena “kassaci aparāni navāyatanāni, kassaci aparānīpi navāyatanāni pātubhavanti”ti vattabbaṃ siyāti attho. Evaṃ dhātupātubhāvādīpanīpi vattabbanīti vadanti. Ettha ca yathā “sattati ukkaṃsatotha rūpāni”ti padaṃ “saṃsedajūpapātayonīsū”ti ettha yonidvayavasena yojjyati, na evaṃ “avakaṃsato tiṃsā”ti idaṃ. Idaṃ pana saṃsedajayonivaseneva yojjetabbaṃ. Ekayoganiddiṭṭhassāpi ekadeso sambandham labhatīti saṃsedajassa jaccandhabadhiraaghānakanapūmsakassa jivhākāyavattthudasakānaṃ vasena tiṃsa rūpāni uppajjantīti vuttaṃ, na opapātikassāti ayamettha aṭṭhakathāyamadhippāyo.

ni. 1.247) viya. **Manussacutipāṭisandhikkamenāti** vā manussacutito yassa kassaci paṭisandhikkamena. Tathā hi vakkhati “nissayaṃ assādayamānaṃ vā anāssādayamānaṃ vā”ti (visuddhi. 2.632).

Sarasenāti sabhāvena, parikkhīṇāyusāṅkhārātāyāti attho. **Upakkamenāti** attanā, parena vā katena sīsacchedanādiupakkamena. Sabbesaṃ aṅgapaccaṅgasandhīnaṃ bandhanāni **sabbaṅgapaccaṅgasandhibandhanāni**, tesam **chedakānaṃ**. **Sannipātanti** patanaṃ pavatti. Hadayappadesopi anukkamena sussitvā appāvaseso hoti, pageva kāyoti āha “**kamena upasussamāne sarīre**”ti. Tenevāha “**taṅkhaṇāvasesahadayavattusannissita**”nti. “**Niruddhesu cakkhādīsū**”ti idaṃ gabbhaseyyakānaṃ āyatanānaṃ anupubbupatti viya nirodhopi anupubbato hotīti adhippāyena vuttaṃ, atimandabhāvūpagamanataṃ vā sandhāya “**niruddhesū**”ti vuttaṃ, na anavasesanirodhaṃ. Pañcadvārikaviññāṇānantarampi hi pubbe cuti dassitā. **Yamake** ca “yassa cakkhāyatanam nirujjhati, tassa manāyatanam nirujjhatīti? Āmantā. Yassa vā pana manāyatanam nirujjhati, tassa cakkhāyatanam nirujjhatīti? Sacittakānaṃ acakkhukānaṃ cavantānaṃ tesam manāyatanam nirujjhati, no ca tesam cakkhāyatanam nirujjhati. Sacakkhukānaṃ cavantānaṃ tesam manāyatanañca nirujjhati, cakkhāyatanañca nirujjhati”tiadinā (yama. 1.āyatanayamaka.120) cakkhāyatanādīnaṃ cuticittena saha nirodho vuttoti.

Hadayavattumatteti hadayavattupadesamatte. Na hi hadayavattum nissāya kāyindriyaṃ pavattati. Hadayavattupi tadā ātape pakkhittaharitatālapaṇṇam viya appāvasesam hotīti “**taṅkhaṇāvasesahadayavattusannissita**”nti vuttanti vadanti. Itaravattūnaṃ pana sakiccāsamatthatāya kevalam hadayavattusannissitameva, tadā viññāṇam hotīti vuttaṃ “**taṅkhaṇāvasesahadayavattusannissita**”nti. Mātughātādi, mahaggatamaññaṃ vā tādisaṃ **garukaṃ** nāma. **Samāsevitam** abhiṇhaso kataṃ. **Āsannaṃ** maraṇakāle kataṃ, yadā tadā vā katampi paribyatam hutvā anussaritam. **Pubbakatam** aparāpariyāyavedanīyam. Laddho avaseso avijjādiko viññāṇassa paccayo etenāti **laddhāvasesapaccayo**, saṅkhāro. Etena vipaccitum katokāsam yathūpacitam kusalākusalacetanamāha. **Kammanimittam** nāma yaṃ vatthum ārammaṇam katvā āyūhanakāle kammaṃ āyūhati, tam. Atīte kappakoṭisatasahassamatthakepi hi kamme kate vipaccanakāle āgantvā kammaṃ vā kammanimittam vā upatīṭhati. **Gatinimittam** nāma nibbattanakaokāse eko vaṇṇo. So ca niraye nibbattanārahassa “**aggijālavaṇṇādiko**”tiadinā heṭṭhā vuttoyeva. **Avijjāpaṭicchādītādīnave tasmim** kammādivisaye paṭisandhiviññāṇassa ārammaṇabhāvena upatīṭṭhābhūte.

Taṅhāya appahīnatā eva, purimuppannāya ca santatiyā tathāpariṇatattā paṭisandhiṭṭhānābhimukhaṃ viññāṇam ninnapaṇapabbhāraṃ hutvā pavattatīti āha “**taṅhā nāmetī**”ti. **Sahajātasāṅkhārāti** cutiāsannajavanaviññāṇasahajātā cetanā, sabbepi vā phassādayo. Tasmim paṭisandhiṭṭhāne kammādivisaye viññāṇam **kipanti**. Khipantā viya tasmim visaye paṭisandhivasena viññāṇapatiṭṭhānassa hetubhāvena pavattantīti attho. **Tanti** tam viññāṇam. Cutipaṭisandhitadāsannaviññāṇānaṃ **santativasena** viññāṇanti upanītekattam. **Taṅhāya nāmiyamānaṃ...pe... pavattatīti** namanakhipanapurimanissayajahanaaparānissayassādananissayarahitapavattanāni santativasena tassevekassa viññāṇassa hontī, na aññassatī dasseti. **Santativasenāti** ca vadanto “tadevidaṃ viññāṇam sandhāvati samsarati anañña”nti (ma. ni. 1.396) imañca micchāgāhaṃ paṭikkhipati. Sati hi nānattanaye santativasena ekattanayo hotīti. Ettha ca orimatīrarukkhavinibaddharajju viya purimabhavattabhāvavinibaddham kammādiārammaṇam daṭṭhabbam, puriso viya viññāṇam, tassa mātīkātikkamanicchā viya taṅhā, atikkamanapayogo viya khipanakasaṅkhārā, yathā ca so puriso paratīre patiṭṭhahamāno paratīrarukkhavinibaddham kiñci assādayamāno vā anassādayamāno vā kevalam pathaviyaṃ sakabalapayogeheva patiṭṭhāti, evamidampi bhavantarattabhāvavinibaddham hadayavattusaṅkhātāṃ nissayaṃ pañcavokārabhave assādayamānaṃ, catuvokārabhave anassādayamānaṃ vā kevalam ārammaṇasampayuttakammeheva pavattati. Tattha **assādayamānanti** pāpuṇantaṃ, paṭilabhamānanti attho.

Bhavantarādipaṭisandhānatoti bhavantarassa aññabhavassa ādipaṭisandhānabhāvato. Bhavantarādayo vā bhavayonigativīññāṇaṭṭhitisattāvāsantarāni, tesam paṭisandhānatoti attho. Tadetam viññāṇam nāpi idhāgataṃ imasmimyeva bhavē uppannatā. **Kammanti** paṭisandhijanakaṃ kammaṃ. **Sāṅkhārāti** cutiāsannajavanaviññāṇasahagatā khipanakasaṅkhārā. **Natīti** namanavasena pavattataṅhā. **Visayo** kammādi.

633. Saddapaṭighosādīnaṃ satipi paccayapaccayuppannabhāve santānabandho na pākāṭoti tesam ekattanānattabhāvaṃ anāmasitvā anāgamanāṭītahetusamuppādameva dassento “**ettha cā**”tiadināha. **Saddādihetukāti** ettha **paṭighoso** saddaheṭuko. **Padīpo** padīpantarādīhetuko. **Muddā** lañchanahetukā. **Chāyā** ādāsādiabhimukhamukhādīhetukā. **Hontī aññatra āgantvāti** saddādiapaccayadesam anupagantvā saddādihetukā

honti tato pubbe abhāvā. Evaṃ idampi paṭisandhiviññāṇaṃ na hetudesam gantvā taṃhetukaṃ hoti tato pubbe abhāvā. Tasmā na idaṃ hetudesato purimabhavato idhāgataṃ paṭighosādayo viya saddādidesato, nāpi tattha hetunā vinā uppannaṃ saddādīhi vinā paṭighosādayo viyāti attho. Atha vā **honti aññatra agantvāti** pubbe paccayadese sannihitā hutvā tato aññatra gantvā tappaccayā na honti uppattito pubbe abhāvā, nāpi saddādipaccayā na honti, evaṃ idampīti vuttanayeneva yojetabbaṃ.

Natthi ekatā ekasantānekattepi aññasseva viññāṇassa pātubhavanato. **Nāpi nānatā** santānabandhato padīpo viya. Khaṇikāya hi padīpajālāya santānekattaṃ upādāya so evāti vuccati, atthakiccaṇca sādheti, evamidhāpi daṭṭhabbaṃ. “**Yadi hi**”tiādīnā santānabandhe ekantaṃ ekatāya, nānatāya ca aggahetabbaṃ, gahaṇe ca dosaṃ dasseti. **Esā nayoti** atidesena bījaṅkurādīsu sabbahetuhetusamuppannesu yathāsambhavaṃ yojanā kātābbāti dasseti. Idhāpi hi hetuhetusamuppannaviññāṇānaṃ ekantamekatte sati na manussagatito devagati sambhūtā siyā. Ekantanānatte na kammavato phalaṃ siyā, tato “rattassa bījaṃ rattassa phala”ntiādīkassa viya “bhūtapubbāhaṃ, bhante, rohitasso nāma isi ahoṣi”ntiādīkassa (saṃ. ni. 1.107) vohārassa lopo siyā, tasmā ettha santānabandhesu hetuhetusamuppannesu na ekantamekatā vā nānatā vā upagantabbā na gahetabbā. Ettha ca ekantaekatāpaṭisesdhena “sayamkataṃ sukhaṃ dukkha”nti (vibha. mūlaṭī. 227) imaṃ diṭṭhiṃ nivāreti, ekantanānatāpaṭisesdhena “paraṃkataṃ sukhaṃ dukkha”nti (vibha. mūlaṭī. 227), hetuhetusamuppannatāvacaṇena “adhiccasamuppanna”nti (vibha. mūlaṭī. 227) imaṃ diṭṭhiṃ nivāreti.

634. Tatthāti phaluppattiṭṭhāne. **Aññassāti** yena taṃ kammaṃ kataṃ, tato aññassa. **Aññatoti** yaṃ taṃ kammaṃ nibbattaṃ, tato aññato. “Dhammamattaṃ bhavantaramupetī”ti (visuddhi. 2.632; vibha. aṭṭha. 227; mahāni. aṭṭha. 27; paṭi. ma. aṭṭha. 1.1.105) vuttattā phalassa **upabhuñjake ca asati kassa taṃ phalaṃ siyāti** anuyuñjeti. **Tatrāti** tasmīṃ yathāvutte anuyoge.

Tatthāti ekasantāne. Yasmiṃ dhammapuñje kammaṃ nibbattaṃ, tasseva santāneti attho. **Etassa atthassāti** hetuphalānaṃ atthato aññattepi teneva hetuphalabhāvena sambandhattā taṃ phalaṃ “aññassa, aññato”ti vā na vattabanti etassa atthassa. Catumadhuraalattakarasādibhāvanā ambamātuluṅgādibījānaṃ **abhisankhāro**. Ettha ca abhisankhataṃ bījaṃ viya kammavā satto, abhisankhāro viya kammaṃ, bījassa aṅkurādippabandho viya sattassa paṭisandhiviññāṇādippabandho. Tatthuppannaṃ madhuraṃ rattakesarassa vā phalassa vā tasseva bījassa, tato eva ca abhisankhāro bhāvo viya kammakārasseva sattassa, taṃkammato eva ca phalassa bhāvo veditabbo. Bālasarīre kataṃ vijjāpariyāpuṇaṇaṃ, sippasikkhaṇaṃ, osadhappayogo ca na vuḍḍhasarīraṃ gacchanti. Atha ca tannimittaṃ vijjāpāṭavaṃ sippajānaṇaṃ, anāmayatā ca vuḍḍhasarīre honti, na ca tāni aññassa honti taṃsantatipariyāpanne eva vuḍḍhasarīre uppajjanato, na ca yathāpayuttana vijjāpariyāpuṇaṇādīnā vinā tāni aññato honti tadabhāve abhāvato, evaṃ idhāpi santāne yaṃ phalaṃ, etaṃ nāññassa. Na ca aññatoti yojetabbaṃ. Etena ca saṅkhārābhāve phalābhāvameva dasseti, na aññapaccayanivāraṇaṃ karoti.

Yampi vuttaṃ, tattha vadāmāti vacanaseso. Tattha vā upabhuñjake asati siddhā bhuñjakasammutīti sambandho. Phalaṭīti sammuti **phalatisammuti**.

Rukkhasaṅkhātānaṃ dhammānanti rukkhapaññattiyā upādānabhūtānaṃ bhūtopādāyadhammānaṃ. **Tasmāti** yasmā yathā khandhasantāne kusalākusalacetanuppattiyāṃ “puññaṃ karoti, pāpaṃ karoti”ti kattuvohāro, evaṃ tassa phaluppattiyāṃ “sukhaṃ anubhavati, dukkhaṃ anubhavati”ti upabhuñjakavohāro, tasmā na ettha khandhavinimuttana aññena upabhuñjakena nāma koci attho atthīti.

635. Evaṃ santepīti asaṅkantipātubhāve tattha ca yathāvuttadosapariharāṇe sati, siddheti attho. **Pavattikkhaṇeyevāti** saṅkhārānaṃ pavattamānakkhaṇe eva. **Pavattito pubbeti** kammāyūhanakkhaṇato pubbe, avijjamānatāya samānatā evaṃ vuttaṃ. **Pacchā cāti** vipaccanappapattito pacchā ca.

Avipakkavipākā katattā ce paccayā, vipakkavipākānampi katattaṃ samānanti tesampi phalāvahatā siyāti āsaṅkānivattanatthaṃ āha “**na ca niccaṃ phalāvahā**”ti.

“**Na vijjamānatā avijjamānatā vā**”ti etena vijjamānattaṃ, avijjamānattaṇca nissāya vuttadose pariharati. Tassā paṭibhogakiriyāya, bhaṇḍakīṇanakiriyāya, iṇaggahaṇakiriyāya vā karaṇamattaṃ **taṃkiriyākaraṇamattaṃ**, tadeva **tadatthaniyyātane** paṭibhaṇḍadāne, iṇadāne ca paccayo hoti, aphaṭitaniyyātanādīphalanti attho.

636. Sammohavighātathanti bāttimsāya viññāṇesu yathāvuttasaṅkhārānaṃ paṭisandhiyaṃ, pavattiyāṇca paccayabhāve vibhajja avibhāvite pavattanakasammohassa apanayanatthaṃ.

Puññābhisaṅkhāreti niddhāraṇe bhummaṃ. **Avisesenāti** “tīhetuko tīhetukassā”tiādikaṃ bhedaṃ akatvā sāmāññato, piṇḍavasenāti attho. Sabbattha upanissayapaccayo balavakammassa vasena yojetabbo. “Dubbalañhi kammaṃ upanissayapaccayo na hoti”ti **paṭṭhānasamvaṇṇanāya** dassitametaṃ.

Rūpāvacarapañcakusalacetanābhedoti “īhapetvā abhiññāpatta”nti vīsesetvā vattabbaṃ, na vā vattabbaṃ vipākassa paccayabhāvakathāya avipākārahassa pasaṅgābhāvato. Abhiññācetanāya hi avipākatā heṭṭhā vibhāvītā eva. **Avisesena paṇāti** etthāpi eseva nayo. Pañcannaṃ vipākaviññāṇānti ānetvā sambandhitabbaṃ.

Pañcannanti cakkhusotaviññāṇānaṃ, sampaṭicchanaṃ amanodhātuyā, dvinnaṃ santīraṇaṃ manoviññāṇadhātūnañcāti etesaṃ pañcannaṃ. **Tathevāti** dvedhā eva. Kathaṃ pana iṭṭhārammaṇeyeva pavattanakāni kuslavipākaviññāṇāni duggatīyaṃ pavattantīti āha “**niraye mahāmogallānattherassa**”tiādi. Thero hi tattha iddhiyā vassaṃ nimminivā katipayāṃ velaṃ nirayaggiṃ vūpasametvā tesāṃ dhammaṃ deseti.

Sveva kāmāvacaro puññābhisaṅkhāro. **Avisesena pana puññābhisaṅkhāro**ti kāmāvacaraṃ, rūpāvacarañcāti duvidhampi puññābhisaṅkhāraṃ ekajjhaṃ saṅgaṇhāti.

Dvādasākusalacetanābhedoti ettha uddhaccasahagatacetanāya gahaṇe kāraṇaṃ na dissati, vicāretabbametaṃ. Ekassa viññāṇassa tatheva paccayo paṭisandhiyaṃ, no pavatteti ekasseva paccayabhāvaniyamo paṭisandhiyaṃ, no pavatte. Pavatte hi sattannaṃ paccayoti adhippāyo.

Rūpabhava catunnanti akusalavipākānaṃ cakkhusotaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇānaṃ. Tāni pana ekantato aniṭṭhārammaṇāni, rūpabhava ca kathaṃ aniṭṭhārammaṇasamāyogoti āha “**so ca kho**”tiādi. “**Tathā kāmāvacaradevalokepi aniṭṭharūpādayo natthi**”ti idaṃ yebhuyyavasena vuttaṃ. Bahulañhi tesāṃ iṭṭhā eva rūpādayo upaṭṭhahanti, kadāci aniṭṭhaṃ. Devānañhi kesañcīdeva pubbanimittapātubhāvakālādīsu milātamālādīaniṭṭhārammaṇasamāyogo hotīti.

637. Yattha vitthārappakāsaṇaṃ kataṃ, tato bhavato paṭṭhāya mukhamattappakāsaṇaṃ kātukāmo āha “**ādito paṭṭhāyā**”ti. Teneva “dvīsu bhavesū”tiādi vuttaṃ. Manussāpi keci aṇḍajā, saṃsedajā ca hontīti tadapekkhāya “**catūsu yonīsū**”ti vuttaṃ. Ekattakāyaekattasaññitāsāmāññena catutthajjhānabhūmikāpi asaññārūppavajjā catutthimīyeva viññāṇaṭṭhitim bhajanti. **Esa** puññābhisaṅkhāro. **Vuttanayenevāti** “nānākkhaṇīkakkammappaccayena ceva upanissayapaccayena cā”ti vuttanayeneva. **Yathāsambhavanti** ekavīsaticāmāvacararūpāvacarakusalavipākesu cuddasannaṃ paṭisandhiyaṃ, pavatte ca, sattannaṃ pavatte evāti ayaṃ yathāsambhavo.

Tādiseyevāti nānattakāyaekattasaññīsāṅkhāteyeva.

Catunnaṃ viññāṇānanti bhavādayo apekkhitvā vuttaṃ. Catūsu antogadhānaṃ pana tiṇṇaṃ viññāṇānaṃ tīsu viññāṇaṭṭhitīsu paccayabhāvo yojetabbo. Aviññāṇake sattāvāse saṅkhārapaccayā viññāṇe alabbhamānēpi tassa saṅkhārahetukattaṃ labbhateva. Tathā hi tattha puññābhisaṅkhāro kaṭattārūpānaṃ nānākkhaṇīkakkammappaccayena paccayo hoti. Etasmiṇca mukhamattappakāsaṇe puññābhisaṅkhārādīnaṃ duggatīdīsu pavattīyaṃ kuslavipākādiviññāṇānaṃ paccayabhāvo bhavesu vuttanayeneva viññāyatīti na vuttoti vedītabbo.

Viññāṇapaccayānāmarūpapadavitthārakathāvaṇṇanā

638. **Vibhāgā nāmarūpānanti** nāmassa, rūpassa ca pabhedaṭṭo.

Tattha nāmassa tāva pabhedaṃ dassentena kāmāṃ viññāṇānampi nānameva, paccayapaccayuppanne pana asaṅkarato dassetaṃ “**ārammaṇābhimukhaṃ namanato vedanādayo tayo khandhā**”ti vuttaṃ. Nībbānassa panetha pavattikathāyaṃ appaccayattā, namanatṭhābhāvato ca pasaṅgo eva natthi. Nāmanatṭhena hi taṃ nāmaṃ, na namanatṭhena. **Tesaṃ** nāmarūpānaṃ sukhādivasena, pathavīdivasena ca **vibhāgo**.

Ekam sattāvāsanti asaññasattāvāsaṃ. Purimesu catūsu, asaññasattāvāse cāti **pañcasu**.

Gabbhaseyyaggahaṇena jalābujā gahitāti “**aṇḍajānañcā**”ti vuttaṃ. Aṇḍajānañca abhāvakānanti yojetabbaṃ. **Santatisānīti** kalāpasantānamūlāni. Yādipi vikārārūpāni paṭisandhikkhaṇe na santi, lakkhaṇaparicchedarūpāni pana santīti tāni paramatthato aparinipphannānīti vajjento āha “**rūparūpato**”ti. Phassādi

saṅkhārakkhandhabhāvena ekattaṃ netvā “**tevīsati dhammā**”ti vuttaṃ. **Apanetvā**ti kalāpantaragate pathavīādike samānalakkhaṇatāya aggahetvā.

Tesanti brahmakāyikādīnaṃ. **Vitthārenā**ti catūsūpi santatisīsesu rūpānaṃ asaṅkhipanena.

Kāmabhava pana yasmā sesaopapātikānanti ettha kiñcāpi kāmabhava opapātikā vuttā na santi, yena sesaggahaṇaṃ sātthakaṃ bhaveyya, aṇḍajagabbhaseyyakehi pana opapātikasaṃsedajā sesā hontīti sesaggahaṇaṃ katanti veditabbaṃ. Atha vā brahmakāyikādikeyhi opapātikēhi vuttehi sese sandhāya “**sesaopapātikāna**”nti āha. Te pana arūpinopi santīti “**kāmabhava**”ti vuttaṃ. Aparipuṇṇāyatanānaṃ pana nāmarūpaṃ yathāsambhavaṃ rūpamissakaviññāṇaniddese vuttanayena sakkā dhammagāṇanato viññātunti na vuttanti daṭṭhabbaṃ.

Paṭisandhicittena saha pavattaututoti paṭisandhicittena saha uppannarūpesu tejodhātuto. Hadayavatthuno taṅkhaṇuppannattā paṭisandhicittassa **vattudubbala**tā. Tesāṃ ajjhoharītāhārena anugate sarīre āhārasamuṭṭhānaṃ suṭṭhaddhakanti sambandho. **Naroti** teneva mātukucchigatabhāvena tirokkho. Avakaṃsato dve aṭṭhakāneva utucittasamuṭṭhānāni hontīti sasaddakālaṃ sandhāya “**ukkamsato dvinnaṃ navakāna**”nti vuttaṃ. **Pubbeti** yaṃ pubbe santatidvayādikaṃ sattakapariyosānaṃ rūpaṃ idha vuttaṃ, taṃ ekekassa cittassa tīsu tīsu khaṇesu uppajjamāneva vuttanti katvā āha “**pubbe...pe... sattatividha**”nti. **Duvidhampi** tanti utusamuṭṭhānaṃ, cittasamuṭṭhānañcāti duvidhampi taṃ saddaṃ.

Sanṭhātunti addhaniyabhāvena ṭhātumaṃ, attano pana khaṇamattaṃ tiṭṭhateva. **Catuddisā vavattāpitāti** aññamaññaṃ saṃsaṭṭhasīsā mūlena catūsū disāsū vavattāpitā. Aññamaññaṃ āliṅgetvā ṭhītā **bhinnavāhanikā viya** ca.

639. Pañcavokārabhave ca pavattiyanti rūpājanakakammajapañcaviññāṇappavattikālaṃ, sahajātaviññāṇapaccayañca sandhāyāha. Tadā hi tato nāmeva hotīti. Kammaviññāṇapaccayā pana tadāpi ubhayaṃ hotīti sakkā vattumaṃ, pacchājātaviññāṇapaccayā ca rūpaṃ upatthaddhaṃ hotīti. **Asaññesūti**ādi kammaviññāṇapaccayaṃ sandhāya vuttaṃ. **Pañcavokārabhave ca pavattiyanti** bhavaṅgādi janakakammato aññena rūpupattikālaṃ, nirodhasamāpattikālaṃ, bhavaṅgādiuppattikāla to aññakālañca sandhāya vuttanti yuttaṃ. Bhavaṅgādiuppattikāle hi taṃjanakena kammunā uppajjamānaṃ rūpaṃ, so ca vipāko kammaviññāṇapaccayo hotīti sakkā vattumaṃ. Sahajātaviññāṇapaccayānapekkhampi hi pavattiyāṃ kammena pavattamānaṃ rūpaṃ, nāmañca na kammaviññāṇapekkhaṃ hotīti. **Sabbatthāti** paṭisandhiyaṃ, pavatte ca. Sahajātaviññāṇapaccayā nāmarūpaṃ, kammaviññāṇapaccayā nāmarūpañca yathāsambhavaṃ yojetabbaṃ. **Nāmañca rūpañca nāmarūpañcā**ti ettha nāmarūpasaddo attano ekadesena nāmasaddena nāmasaddassa sarūpo, rūpasaddena ca rūpasaddassa, tasmā sarūpānaṃ ekasesoti **ekadesasarūpekaseso**, nāmarūpasaddassa ṭhānaṃ itaresañca nāmarūpasaddānaṃ adassananti attho.

Vipākato aññaṃ **avipākaṃ**. Yato dvidhā matāṃ, tato yuttameva idanti yojetabbaṃ.

Kusalādicittakkhaṇeti ādi-saddena akusalakiriyacittakkhaṇe viya vipākacittakkhaṇepi vipākājanakakammamuṭṭhānaṃ saṅghatanti veditabbaṃ. Vipākacittakkhaṇe pana abhisāṅkhāraviññāṇapaccayā pubbe vuttanayena ubhayañca labbhatīti tādīsavipākacittakkhaṇavajjanatthaṃ “**kusalādicittakkhaṇe**”ti vuttaṃ.

640. Suttantikapariyāyatoti paṭṭhāne rūpānaṃ upanissayapaccayassa avuttattā vuttaṃ. Suttante pana yasmim sati yaṃ hoti, asati ca na hoti, so tassa upanissayo nidānaṃ hetu pabhavoti katvā “**viññāṇūpanisaṃ nāmarūpa**”nti rūpassa ca viññāṇūpanissayatā vuttā. Vanapatthapariyāye ca vanapatthagāmanigamanagarajanapadapuggalūpanissayo iriyāpathavihāro, tato ca cīvarādīnaṃ jīvitaparikkhārānaṃ kasirena, appakasirena ca samudāgamaṇaṃ vuttaṃ, na ca vanapatthādayo ārammaṇūpanissayādibhāvaṃ iriyāpathānaṃ, cīvarādisamudāgamaṇassa ca bhajanti. Tasmā vinā abhāvo eva suttantikapariyāyato upanissayabhāvo daṭṭhabbo. Nāmassa abhisāṅkhāraviññāṇaṃ kammārammaṇapaṭisandhiādikāle ārammaṇapaccayova hotīti vattabbameva natthīti rūpasseva suttantikapariyāyato ekadhāva paccayabhāvo vutto. Sasāṃsayassa hi rūpassetaṃ paccayo hotīti vutte nāmassa hotīti vattabbameva natthīti.

Pavattassa pākaṭṭā apākaṭṭaṃ paṭisandhiṃ gahetvā pucchati “**kathaṃ paneta**”ntiādīnā. Suttato nāmaṃ, yuttito rūpaṃ viññāṇapaccayā hotīti jānitabbaṃ.

Yuttito sādhetvā suttēna taṃ daḷhaṃ karonto “**kammasamuṭṭhānassāpi hī**”tiādimāha. **Cittasamuṭṭhānassevā**ti cittasamuṭṭhānassa viya. Ettha ca “viññānapaccayā nāmarūpa”nti (ma. ni. 3.126; saṃ. ni. 2.1, 39; mahāva. 1; udā. 1) bhāsamānena bhagavatā yasmā upaparikkhamānānaṃ paṇḍitānaṃ paramatthato nāmarūpamattameva pavattamānaṃ dissati, na satto, na jīvo, tasmā kenaci appaṭivattiyāṃ anuttaraṃ dhammacakkaṃ pavattitaṃ hoti. Suññatappakāsanañhi dhammacakkappavattananti. Atha vā nāmarūpamattatāvacaṇena pavattiyā dukkhasaccamattatā vuttā. Dukkhasaccappakāsanaṇa ca tassa samudayo, tassa ca nirodho, nirodhagāminipaṭipadā ca pakāsītā eva hoti. Ahetukassa dukkhassa, hetunirodhā anirujjhanakassa ca abhāvā, nirodhassa ca upāyena vinā anadhigantabbattāti catusaccappakāsanaṃ dhammacakkappavattanaṃ niddhāretabbaṃ.

Nāmarūpapaccayāsaḷāyatanapadavitthārakathāvaṇṇanā

641. Tanti nāmarūpaṃ. Tassāti saḷāyatanassa. Tādisassevāti katekasesasseva.

Idhāpi **nāmanti** khandhattayasseva gahaṇe kāraṇaṃ vuttanayameva. **Niyamatoti** idaṇca catunnaṃ bhūtānaṃ, channaṃ vatthūnaṃ, jīvitassa ca yathāsambhavaṃ sahaajātanissayapurejātaṇḍriyādinā saḷāyatanassa pavattamānassa ekantena paccayabhāvaṃ sandhāya vuttaṃ. Rūpāyatanādīnaṃ pana sahaajātanissayānupālanabhāvo natthīti aggahaṇaṃ veditabbaṃ. Ārammaṇārammaṇapurejātādibhāvo ca tesāṃ na sasantatipariyāpannānameva, na ca cakkhādīnaṃ viya ekappahārenevāti aniyamato paccayabhāvo. **Niyamato...pe... jīvitindriyanti evanti** ettha **evaṃ**-saddena vā rūpāyatanādīnaṃpi saṅgaho daṭṭhabbo. **Chaṭṭhāyatanaṇca saḷāyatanaṇca saḷāyatananti** ettha yaḍipi chaṭṭhāyatanaṇca saḷāyatanaṇca saddānaṃ saddato sarūpaṭā natthi, atthato pana saḷāyatanaṇca saḷāyatananti ekadesasarūpaṭā atthīti ekadesasarūpekaseso katoti veditabbo. Atthato hi sarūpaṇaṃ ekadesasarūpekasesaṃ icchanti “vaṅko ca kuṭilo ca kuṭilā”ti. Tasmā atthato ekadesasarūpaṇaṇca ekasesena bhavitabbaṃ.

Atha vā chaṭṭhāyatanaṇca manāyatanaṇca chaṭṭhāyatananti vā manāyatananti vā chaṭṭhāyatanaṇca chaṭṭhāyatanaṇca chaṭṭhāyatananti vā manāyatanaṇca manāyatanaṇca manāyatananti vā ekasesaṃ katvā cakkhādīhi saddhiṃ “saḷāyatana”nti vuttanti tameva ekasesaṃ nāmamattapaccayassa, nāmarūpapaccayassa ca manāyatanassa vasena kataṃ atthato dassento āha “**chaṭṭhāyatanaṇca saḷāyatanaṇca saḷāyatananti evaṃ katekasesassā**”ti. Yathāvuttopi hi ekaseso atthato chaṭṭhāyatanaṇca saḷāyatanaṇca evaṃ kato nāma hotīti. Sabbattha ca ekasese kate kavacaṇaniddeso katekasesānaṃ saḷāyatanādisaddavacaṇiyatāsāmaññavasena katoti daṭṭhabbo.

“**Na aññathā**”ti etena tassa tassa nāmassa, rūpassa ca abhāve taṃ taṃ āyatanāṃ na hotīti byatirekaṃ vibhāveti.

Yanti yaṃ yaṃ nāmaṃ, rūpaṇca. Yassāti yassa yassa āyatanassa. **Yathāti** sahaajātādīnā yena yena pakārena. **Neyyanti** ñeyyaṃ.

Tassa vassenāti tassa hetuādipaccayassa vasena. **Ukkaṃsāvakaṃsoti** ettha sattadhā paccayabhāvato ukkaṃso aṭṭhadhā paccayabhāvo, tato navadhā, tato dasadhāti ayaṃ ukkaṃso. Avakaṃso pana dasadhā paccayabhāvato navadhā paccayabhāvo, tato aṭṭhadhā, tato sattadhāti evaṃ veditabbo, na pana sattadhā paccayabhāvato eva dvepi ukkaṃsāvakaṃsā yojetabbā, tato avakaṃsābhāvato.

Vipākaṃ nāmanti sambandho. **Vuttanayenevāti** sahaajātādivasena, sattadhā, hetuādivasena ca. **Itaranti** avipākaṃ nāmaṃ.

“**Hadayavatthuno saḷāyaṃ hutvā**”ti etena arūpe viya asahāyaṃ nāmaṃ na hoti, hadayavatthu ca nāmena saha chaṭṭhāyatanassa paccayo hotīti ettakameva dasseti, na pana yathā hadayavatthu paccayo hoti, tathā nāmampīti ayamatto adhippeto. Vatthu hi nāmassa vippayuttapaccayo hoti, na nāmaṃ. Nāmaṇca vipākahetūdivapaccayo hoti, na vatthūti. Pavatte arūpadhammā kammajarūpassa ṭhitippattasseva paccayā honti, na uppajjamānassāti vippayuttaatthiavigatā ca pacchājātavippayuttādayo eva cakkhādīnaṃ yojetabbā.

“Tatthevā”ti iminā “pavatte”ti idaṃ paccāmaṭṭhanti āha “**tattheva hi pavatte**”ti. “Pañcavokārabhave”ti pana idaṃ “pañcanna”nti iminā dīpitamevāti. Pavattiyāṃ cakkhāyatanādikassa nāmaṃ vipākapaccayo na hoti, attanā janitarūpasseva hoti. Paṭisandhiyaṃ pana kammasamuṭṭhānaṃ cittasamuṭṭhānasadisāṃ, tasmā vatthunopi vipākapaccayo hotiyeva.

Rūpatoti rūpesu. Yam yam āyatanam uppajjati paṭisandhiyam aṇḍajajalābujānaṃ pañcasu āyatanesu kāyāyatanameva uppajjati. Itaresaṃ yathārahaṃ itarānipi.

Avasesamanāyatanassāti ettha “pañcakkhandhabhave panā”ti etassa anuvattamānattā pañcavokārabhave eva pavattamānaṃ pañcaviññāṇehi avasesaṃ manāyatanam vuttanti daṭṭhabbaṃ. Nāmarūpassa sahaḷātādisādhāraṇapaccayabhāvo, sampayuttādisādhāraṇapaccayabhāvo ca yathāsambhavam yojetabbo. “Rūpapaccayā pañcāyatanāni”ti ayampi nayo labbhati nirodhasamāpannānaṃ vasena, so pana apacurabhāvato yebhuyyena ca paṭisandhiyam paccayabhūtasveva nāmarūpassa pavattiyam paccayabhāvo vibhāvītōti na dassitōti veditabbaṃ.

Salāyatanapaccayāphassapadavittārahakathāvaṇṇanā

642. Bāvīsatiyā lokiyavipākaviññāṇehi sampayuttā bāvīsatilokiyaviññāṇasampayuttā. Tato eva bāvīsati.

Tatthāti tasmim salāyatane, tesu chasu āyatanesūti attho. **Ajjhattanti** sasantatipariyāpannameva gaṇhāti. Tañhi sasantatipariyāpannakammanibbattaṃ tādissassa phassassa paccayo hoti. Rūpādīni, pana bahiddhā anupādinnāni ca phassassa ārammaṇaṃ hontī, na tāni cakkhādīni viya sasantatipariyāpannakammakilesanimittappavattibhāvena phassassa paccayā hontīti paṭhamācariyavāde na gahitāni, dutiyācariyavāde pana yathā tathā vā paccayabhāve sati na sakkā vajjetuntī gahitāni.

Tatthāti salāyatanapaccayā phassapade. Ye tāva ācariyā mahāvihāravāsīnova yathā viññāṇaṃ, evaṃ nāmarūpaṃ, salāyatanam, phassaṃ, vedanañca paccayam, paccayuppannañca sasantatipariyāpannaṃ dīpentā vipākameva icchantī. “Chaṭṭhāyatanapaccayā phasso”ti **abhidhammabhājanīyapāli** (vibha. 243) āruppaṃ sandhāya vuttāti “**chaṭṭhāyatanapaccayā phassoti pālianusārato**”ti vuttaṃ.

Sabbe phassā na sambhontīti yojanā. Yadi sabbāyatanehi eko phasso sambhaveyya, “salāyatanapaccayā phasso”ti ekassa vacanaṃ yujjeyya, athāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā sambhaveyyuṃ, tathāpi sabbāyatanehi sabbaphassasambhavato āyatanabhedena phassabhedo natthīti tadabhedavasena ekassa vacanaṃ yujjeyya, tathā pana asambhavato na yuttanti codeti “**na sabbāyatanehi**”tiādīnā. Aññassāpi vā asambhavantaṃ vidhānassa bodhanatthametam vuttaṃ “**nāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā**”ti. “Na sabbāyatanehi eko phasso sambhoti”ti idameva pana ekaphassavacanassāyuttatadīpakam kāraṇanti veditabbaṃ. Nidassanavasena vā etaṃ vuttaṃ. Nāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā sambhontī, evaṃ na sabbāyatanehi eko phasso sambhoti. Tasmā ekassa vacanaṃ ayuttanti. Parihāraṃ pana anekāyatanehi ekaphassassa sambhavatōti dassento “**tatridam vissajjana**”ntiādīmāha. **Avasesasampayuttadhammāyatanā** phassavajjitā taṃsampayuttacetāsikā dhammā.

Ekopi anekāyatanappabhavo **ekopanekāyatanappabhavo**.

Chadhā paccayatte pañca vibhāvaye, ekaṃ navadhā paccayatte, bāhirāni cha āyatanāni ārammaṇādīnā yathāsambhavam paccayatte vibhāvayeti sambandho.

Anekabhedassāti kusalavipākādīpañcadvārādivasena anekavidhassa dvipañcaviññāṇasampayuttavajjassa vipākaphassassa. **Tāni cāti** rūpāyatanādīni. “Mano ca nesaṃ gocaravisayaṃ paccanubhoti”ti (ma. ni. 1.455) hi vuttaṃ. **Tathā cāti** paccuppannāni rūpādīni paccuppannañca dhammāyatanapariyāpannaṃ rūparūpaṃ sandhāya vuttaṃ. **Ārammaṇapaccayamattenāti** taṃ sabbam apaccuppannaṃ, aññāñca dhammāyatanam sandhāya vuttaṃ.

Phassapaccayāvedanāpadavittārahakathāvaṇṇanā

643. Dvārato sajevāti pabhavasāmaññato ekavidhāpi uppattidvārato cha eva hontīti chaḷeva vedanā vuttā.

Cittabhedena ekūnanavutivadhāpi idhādhippetā eva dassetuṃ “**vedanāsu panā**”tiādī vuttaṃ. “Sesāna”nti ettha sampañcchanasampayuttāya cakkhusamphassādayo pañca yadipi anantarādīhi paccayā hontī, anantarādīnaṃ pana upanissaye antogadhattā santīraṇatadārammaṇānañca sādāraṇassa tassa vasena “**ekadhā**”ti vuttaṃ. Ekekasmim dvāre hi cakkhudvārādīsū uppannacakkhuvīññāṇādīhi sahaḷātā phassā sakasakavīthīsū sampañcchanādīhi sampayuttavedanānaṃ, manodvāre tadārammaṇavaseneva pavattānaṃ tebhūmakavipākavedanānampi sahaḷātamanosamphassasañkhāto so phasso aṭṭhadhā paccayo hotīti yojetabbaṃ.

Rūpārūpāvacaravipākavedanā paṭisandhiādivaseneva pavattanti, kāmāvacarāpi ekaccāti **“tebhūmakavipākavedanānampī”**ti vuttaṃ. Tāsampi hi sahaḥātamanosamphasso aṭṭhadhāva paccayo hoti. Paccayaṃ anupādinnaṃ keci icchantīti **“yā panā”**tiādinā manodvārāvajjanasampayuttaphassassa paccayabhāvo vutto. Tañca mukhamattadassanaṃ daṭṭhabbaṃ. Etena nayena sabbassa anantarassa, anānantarassa ca phassassa tassā tassā vipākavedanāya upanissayatā yojetabbāti.

Vedanāpaccayātaṇhāpadavittihārakathāvaṇṇanā

644. Idhāti imasmiṃ loke, imasmiṃ vā sāsane cha taṇhā dīpitā. **Idhāti** vā imasmiṃ vedanāpaccayā taṇhāpade. **Tatthāti** tāsū chasu taṇhāsū.

Ekekāya sassatadiṭṭhisahagatāya, ucchedadiṭṭhisahagatāya ca taṇhāya tadabhinandanānugūṇo rūpādīsu pavattiākāro, kevalaṃ kāmāssādavasena pavattiyā visiṭṭhākārattā vuttappavattiākārato taṇhāya tividhatā.

Mamattenāti sampiyāyanaena, assādanataṇhāya icceva vuttaṃ hoti. Tattha putto viya vedanā daṭṭhabbā, khīrādayo viya vedanāya paccayabhūtā rūpādayo, khīrādidāyikā dhāti viya rūpādichalārammaṇadāyikā cittakārādayo cha. Tattha sukhasamphassavatthadāyako tantavāyo, vejjo rasāyatanojāvasena, tadupatthambhitajīvitasena ca dhammārammaṇassa dāyakoti daṭṭhabbo. **Sabbāpesā** aṭṭhasatappabhedāpi.

Ārammaṇapaccayo uppajjamānāya ārammaṇamattameva hoti, na upanissayo viya uppādakoti uppādakassa upanissayasēva vasena **“ekadhāvā”**ti vuttaṃ. Upanissayena vā ārammaṇūpanissayo saṅghāhito. Tena ca ārammaṇabhāvena taṃsabhāgo aññopi ārammaṇapaccayabhāvo dīpito hotīti upanissayavaseneva paccayabhāvo vuttoti veditabbo.

“Yasmā vā”tiādinā na kevalaṃ vipākasukhavedanā eva, tissopi pana vedanā vipākā vīsesena taṇhāya upanissayapaccayo, avīsesena itarā cāti dasseti. **Upekkhā pana santattā, sukhamicceva bhāsītāti** tasmā sāpi bhīyyo icchanavasena taṇhāya upanissayoti adhippāyo. Upekkhā pana akusalavipākabhūtā anīṭṭhattā dukkhe avarodhetabbā, itarā iṭṭhattā sukheti sā dukkhaṃ viya, sukhaṃ viya ca upanissayapaccayo hotīti sakkā vuttaṃ. **“Vedanāpaccayā taṇhā”**ti vacanena sabbassa vedanāvato paccayassa atthitāya taṇhuppattippasaṅge tannivāraṇatthamāha **“vedanāpaccayā cāpi”**tiādi.

Nanu **“anusayasahāyā vedanā taṇhāya paccayo”**ti vacanassa abhāvā atippasaṅganivattiṃ na sakkā kātunti? Na, vaṭṭakathāya pavattattā. Vaṭṭassa ca anusayavirahe abhāvato anusayasahitāva paccayoti atthato vuttamevetam hotīti. Atha vā **“avijjāpaccayā”**ti anuvattamānattā anusayasahitāva paccayoti viññāyati. **Vedanāpaccayā taṇhāti** cettha vedanāpaccayā eva taṇhā, na vedanāya vināti ayaṃ niyamo icchito, na vedanāpaccayā taṇhā hotiyevāti, tasmā atippasaṅgo ettha natthi evāti.

Vusīmatoti vusitavato, vusitabrahmacariyāvāsasāti attho. Vussatīti vā vusīti maggo vuccati, so etassa vuttho atthīti **vusīmā**, ukkaṭṭhaniddesena arahā. Aggaphalaṃ vā pariniṭṭhitavāsattā **“vusi”**ti vuccati, taṃ etassa atthīti **vusīmā**.

Taṇhāpaccayāupādānapadavittihārakathāvaṇṇanā

645. Atthavibhāgo atthassa vibhajanā. **Vatthusāṅkhātāṃ kāmanti** kāmāguṇasaññitāṃ rūpādīārammaṇamāha. **Upādiyātīti** kāmavasena gaṇhāti, daḷhaṃ assādetīti attho. **Kāmaṃ upādiyātīti** ettha kāmāssādhanā kāmāssaddo, **kāmo ca** soti ettha kattusādhanā kilesakāmāssa adhippetattā. Upādānasaddo pana ubhayatthāpi kattusādhanova. **Daḷhattho** bhusattho. Yathā bhuso āyāso upāyāso, bhusaṃ kuṭṭhaṃ upakuṭṭhaṃ, evaṃ idhāpīti āha **“upāyāsaupakuṭṭhādīsu viyā”**ti. **Purimadiṭṭhiṃ uttaradiṭṭhi upādiyātīti** purimadiṭṭhiṃ sassatabhāvena gaṇhantī upādiyati, purimadiṭṭhiākārena vā uttaradiṭṭhi uppajjamānā teneva purimadiṭṭhiṃ daḷhaṃ karontī taṃ upādiyātīti vuttā. Atha vā **purimadiṭṭhiṃ uttaradiṭṭhi upādiyātīti** **“sassato attā”**ti (dī. nī. 1.31) idaṃ purimadiṭṭhiṃ upādiyamānaṃ uttaradiṭṭhiṃ nidassetuṃ vuttaṃ. Yathā hi esā daḷhīkaraṇavasena purimaṃ uttarā upādiyati, evaṃ **“natthi dinna”**ntiādikāpīti (ma. nī. 1.445; 2.94; 3.91, 116, 136; dha. sa. 1221; vibha. 938). **Attaggahaṇaṃ** pana attavādūpādānanti na idaṃ diṭṭhupādānadassananti daṭṭhabbaṃ. **Loko cāti** vā attaggahaṇavinimuttaṃ gahaṇaṃ diṭṭhupādānabhūtaṃ idha purimadiṭṭhiuttaradiṭṭhivacanehi vuttanti veditabbaṃ.

Silabbataṃ upādiyātīti ettha asuddhimaggasīlādīsamādānavasena sīlaṃ, avītikkaṇavasena vataṃ.

Ubhayathāpi vā sīlaṃ, tapokammabhāvena gahitatāya vataṃ, gavādipakatibhāvanā. Attano vā gavādibhāvādhiṭṭhānaṃ sīlaṃ, “gacchanto bhakkheti, tiṭṭhanto muttetī”tiādīnā gavādikiriyaṅkaraṇaṃ vataṃ. Taṃtaṃakiccasaṃmatato vā nivatti sīlaṃ, taṃsamādānavatovesa bhojanakiccakaraṇādivisesapaṭipatti vataṃ, taṃ sīlabbatam asuddhimaggaṃ “suddhimaggo”ti parāmasanto tathā abhinivisanto upādiyati, taṃ gāhaṃ daḷhaṃ gaṇhātīti attho. Sīlabbatasahacaritaṃ parāmāsaṃ sīlabbatanti gahetvā āha “**sīlabbatañca taṃ upādānañcā**”ti. **Gosilagovatādīnīti** ca tathābhūtaṃ diṭṭhiṃ vadati. Tenevāha “**sayameva upādānāni**”ti. **Abhinivesatoti** abhinivesabhāvato, abhinivisanato vā. **Attavādupādānanti** “attā”ti vādassa paññāpanassa, gahaṇassa ca kāraṇabhūtā diṭṭhīti attho. **Attavādamattamevāti** attassa abhāvā “attā”ti idaṃ vacanamattameva. **Upādiyantīti** daḷhaṃ gaṇhanti. Kathaṃ? “Attā”ti. “Attā”ti hi abhinivisanā vacanamattameva daḷhaṃ katvā gaṇhantīti atthoti. Evaṃ “attavādamattameva upādiyantī”ti vuttaṃ. **Attavādamattanti** vā vācāvattumattamevāha. Vācāvattumattameva hi “attā”ti upādiyanti attassa abhāvāti.

“Dhammasaṅkhepavittihāre pana kāmupādānaṃ saṅkhepato taṇhādaḷhattaṃ, sesupādānattayaṃ diṭṭhimattameva, vitthārato panā”ti evaṃ dhammasaṅkhepavittihārasamudāyato tadavayavabhūtaṃ saṅkhepaṃ, vitthārañca niddhāretīti. **Dhammasaṅkhepavittihāreti** niddhāraṇe bhumaṃ daṭṭhabbaṃ. **Kāmesūti** pañcasu kāmagaṇesu. **Kāmacchandoti** kāmasaṅkhāto chando, na kattukamyatāchando, na ca dhammacchando. Kāmanavasena, rañjanavasena ca kāmoyeva rāgo **kāmarāgo**, evaṃ sabbattha kāmattaṃ viditvā kāmo eva nandanatṭhena **kāmanandī**, taṇhāyanatṭhena kāmoyeva **kāmatatṭhā**, sinehanatṭhena kāmo eva **kāmasneho**, paridayhanatṭhena **kāmaparilāho**, mucchanatṭhena **kāmamucchā**, gilivā pariniṭṭhāpanatṭhena **kāmajjhosaṇaṃ** veditabbaṃ. **Appattavisayapatthanā taṇhā** ārammaṇe paritassanabhāvato, **sampattavisayaggahaṇaṃ upādānaṃ** ārammaṇe daḷhaggāhabhāvato. **Appicchatāpaṭipakkhā taṇhā** visayābhimukhabhāvato, **santuṭṭhipaṭipakkhā upādānaṃ** taṇhādaḷhattaṃ hutvā atricchatābhāvato. **Pariyesanadukkhamulā taṇhā** appattavisayapatthanābhāvato, **ārakkhadukkhamulaṃ upādānaṃ** sampattavisayaggahaṇabhāvato.

Natthi dinnantiādīsu dinnanti dānamāha, taṃ aphalattā rūpaṃ viya dānaṃ nāma na hotīti paṭikkhipati. **Yiṭṭhaṃ** vuccati mahāvijitayaññasadiso mahāyāgo. **Hutanti** āhunapāhunamaṅgalakiriya. Tattha āmantetvā havanaṃ dānaṃ **āhunaṃ**, pāhunānaṃ atithīnaṃ atithikiriya **pāhunaṃ**, āvāhādīsu maṅgalatthaṃ dānaṃ **maṅgalakiriya**, dasa kusalakammaṃpathā **sukatākammāni** nāma, dasa akusalakammaṃpathā **dukkaṭākammāni** nāma, **phalaṃ vipākoti** nissandādiphalañceva nippariyāyavipāko ca natthīti yojanā. Yathā cettha, evaṃ “natthi dinna”ntiādīsipi phalavipākapaṭikkhepova daṭṭhabbo. **Natthi ayaṃ lokoti** paraloke ṭhito imaṃ lokaṃ “natthī”ti gaṇhāti. Imaṃ hi lokaṃ avekkhitvā paraloko, parañca lokaṃ avekkhitvā ayaṃ loko hoti gantabbato, āgantabbato cāti paralokato idhāgamanassa abhāvā tattheva ucchijjanato cittaṃ paraloke ṭhito imaṃ lokaṃ “natthī”ti gaṇhātīti attho. Na hi ayaṃ diṭṭhi paraloke ṭhitasseva hotīti. **Natthi paralokoti** idhaloke ṭhito paralokaṃ “natthī”ti gaṇhāti. Idhāpi vuttanayeneva attho veditabbo. Ayaṃ vā ettha attho – saṃsaraṇappadeso idhaloko, paraloko ca nāma koci natthi saṃsaraṇassa abhāvā tattha tattheva ucchijjanatoti.

Purimabhavato pacchimabhavate upapātanaṃ upapāto, so yesaṃ sīlaṃ, te **opapātikā**. Te pana cavanakaupapajjanakasattā natthīti dassento āha “**natthi sattā opapātikā**”ti. **Natthi loke samaṇa...pe... pavedentīti** anulomapaṭipadaṃ paṭipannattā sammaggatā sammāpaṭipannaṃ dhammikasaṃābrāhmaṇā lokasmiṃ natthi, ye imaṃca lokaṃ, parañca lokaṃ attanā eva abhivisiṭṭhena ñāṇena paccakkhato ñatvā pavedanasamattā sabbāññubuddhā nāma natthīti dasseti. **Rūpaṃ attato samanupassatīti**ādīsu vattabbaṃ heṭṭhā vuttameva.

Pakatiānuādīnaṃ sassataggāhapubbaṅgamo, sarīrassa ucchedaggāhapubbaṅgamo ca tesam gāhānaṃ sāmibhūto koci sassato, ucchijjamāno vā attā atthīti attaggāho kadāci hotīti “**yebhuyyena**”ti vuttaṃ. Svāyaṃ attaggāho atthato khandhārammaṇo eva daṭṭhabbo. Yebhuyyena paṭhamaṃ attavādupādānantiādīnāva sambandho. Yadi pi bhavarāgajavanavīthi paṭhamaṃ pavattati gahitapaṭisandhikassa bhavanikantiyā pavattitabbattā, so pana bhavarāgo taṇhādaḷhattaṃ na hotīti maññamāno na kāmupādānassa paṭhamupattimāha.

Taṇhā kāmupādānanti pana vibhāgassa akarāṇe sabbāpi taṇhā **kāmupādānaṃ**, karaṇepi vā kāmarāgato aññāpi taṇhā daḷhabhāvaṃ pattā **kāmupādānanti** tassa arahattamaggavajjhatā vuttā.

Uppattiṭṭhānabhūtā cittuppādā **visayo**. Pañcupādānakkhandhā **ālayo**. Tattha ramatīti **ālayarāmā**, pajā. Teneva sā ālayarāmātaṃ sasantāne, parasantāne ca pākāṭā hoti. **Kāmānanti** vatthukāmānaṃ. “Sukhadukkaṃ kammunā hotī”ti aggahetvā **kotūhalamaṅgalādibahulo hoti**. Sā kotūhalamaṅgalādibahulatā. **Assa** kāmupādānavato. **Tanti** diṭṭhupādānaṃ, anattani dhammamatte “attā”ti micchābhinivesassa sukhumataradhammupādānatāya sukhumatā vuttā. Upanissayavacanena ārammaṇānantarapakatūpanissayā vuttāti anantarapaccayādīnampi saṅgaho kato hoti.

Upādānapaccayābhavapadavitthārakathāvaṇṇanā

646. Atthatoti vacanattatho. **Dhammatoti** sabhāvadhammato. **Sātthatoti** sātthakato, pubbe vuttassapi puna vacanassa sappayojanato. **Bhedasaṅgahāti** bhedato saṅgahato, vibhāgato ceva vibhattassa saṅkhipanato cāti attho. **Yaṃ yassa paccayoti** yaṃ yaṃ upādānaṃ yassa yassa bhavassa paccayo hoti, tato cāti attho.

Bhavatīti bhavoti phalavohārena kammabhavo vutto. Upapattibhavanibbacanameva hi dvayassapi sādharmaṇaṃ katvā vuttaṃ, bhavati etasmā upapattibhavoti vā. Dutiyo pana kammabhavo sattassa punabbhavabhāvena savisesaṃ bhavatīti **bhavo**. Tato eva na sabbassa bhavantarassa, taṃhetuno vā bhavabhāvappasaṅgo. **Duvidhenāti** dvīhi ākārehi pavattitoti attho. **Duvidhenāti** vā paccattatthe karaṇavacanaṃ, duvidhoti vuttaṃ hoti. **Atthīti** saṃvijjati.

647. Attano paccayehi karīyatīti kammaṃ, attano phalaṃ karotīti kammanti keci, “kamma”nti evaṃ vattabbā **kammasaṅkhātā**. **Parittabhūmakoti** kāmabhūmako. **Mahābhūmakoti** mahaggatabhūmako. **Sabbanti** anavasesaṃ. Bhavaṃ gacchati, gameti cāti **bhavaḡāmi**. Gacchatīti ca nipphādanasamatthatāvasena, attano pavattikāle bhavābhimukhaṃ hutvā pavattatīti attho, nibbattanameva vā gamanaṃ adhippetā. **“Bhavaḡāmi”**ti ca etena kammakkhaya karaṇaṃ kammaṃ nivatteti. Ayaṅhi vaṭṭakathā, taṅca vivaṭṭanissitanti. **Apuṅṅābhisaṅkhāroti dvādasa cetanāti** uddhaccasahagatacetanāyapi gahaṇaṃ “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti ettha viya veditabbaṃ. “Bhavapaccayā jāti”ti ettha pana “saṅkhārapaccayā viṅṅāṇa”nti (ma. ni. 3.126; mahāva. 1; saṃ. ni. 2.1; udā. 1; netti. 24) ettha viya sāpi apānetabbā. **Mandabahuvipākatāti** appamahāvīpākatā.

“Sabbampi bhavaḡāmikammanti iminā cetanāsampayuttā abhijjhādayo vuttā”ti etena ācayagāmitāya tesāṃ kammasaṅkhātātā vuttāti kammabhavapariyāpannaṃ pariyāyena vadati, nippariyāyena pana cetanāva kammabhavo. Vuttaṅhi “kammabhavo tīhi khandhehi ekenāyatanena ekāya dhātuyā sampayutto, ekena khandhena ekenāyatanena ekāya dhātuyā kehici sampayutto”ti (dhātu. 244). Upapattibhavo tīhipi tikehi vutto upādinnakkhandhova. Yathāha “upapattibhavo... kāmabhavo... saṅkhābhavo... pañcavokārabhavo pañcahi khandhehi ekādasahāyatanehi sattarasahi dhātūhi saṅgahito”tiādi (dhātu. 67). Yadi hi anupādinnakānampi gahaṇaṃ siyā, “dvādasahi āyatanehi aṭṭhārasahi dhātūhi”ti vattabbaṃ siyāti. Kāmatāṅhāya kāmētābbato kāmānissayatāya bhogā viya, kāmāsaṅgahāyatāya “kuntā pacarantī”ti viya, kāmāraṃmaṇatāya “sukhaṃ rūpa”nti viya, kāmāpaccayaṭṭhānatāya “sukho saggo”ti viya kāmāti avīciparanimmitavasavattiparicchinā upādinnakkhandhā vuccanti. Rūpāvīrāgato yaṃ nissitā, tadupacārena “maṅcā ghosantī”ti viya, “phandaṇadevatā”ti viya ca “rūpa”nti vuccanti brahmakāyīkākānīṭṭhāparicchinā upādinnakkhandhā.

Rūpameva bhavo **rūpabhavo**, tathā arūpanti ākāśānañcāyatana bhavaggāparicchinā cattāro upādinnakkhandhā vuccanti. Arūpameva bhavo **arūpabhavo**. Kāmo eva bhavoti kāmabhavo, so pana yasmā yathāvuttenatthena “kāmo”ti vattabbo hoti, tasmā **“kāmasaṅkhāto bhavo”**ti vuttaṃ. Kāmāvacarasaṅgāto vā bhavo **“kāmasaṅkhāto bhavo”**ti vutto. Tathā rūpārūpabhavoti āha **“esa nayo rūpārūpabhavesū”**ti. **Saṅkhāvatāṃ bhavoti** ettha vantu-saddassa lopo daṭṭhabbo. Tassa vā atthe akāraṃ katvā “saṅkhābhavo”tipi pāṭho. Tenāha **“saṅkhāvā”**tiādi. **Vokīṇṇoti** etena vokārasaddassa kammasādhānatamāha. Vokīṇṇiyati pasārīyati vitthārīyatīti vokāro, vokiraṇaṃ vā vokāro, so ekasseva khandhassa vasena pavattatā **“eko vokāro”**ti vutto, pasaṭṭupattīti attho.

648. Kiṅcāpi bhavaniddese “sabbampi bhavaḡāmikammaṃ kammabhavo”ti (vibha. 234) iminā cetanāsampayuttadhammāpi vuttā. **Puṅṅābhisaṅkhārādayovāti** pana avadhāraṇaṃ paccayadhammavisesepi atthappabhedena saṅkhārabhavaḡāgahaṇesu attheva visesoti dassanattamaṃ kataṃ. Tenāha **“evaṃ santepī”**tiādi. Saṅkhārabhāvānaṃ dhammabhedato na saṅkhārā eva puna vuttāti **“sātthakamevidaṃ punavacana”**nti etaṃ ayuttanti ce? Na, bhavēkadesabhāvena saṅkhārānaṃ bhavoti puna vuttatā. Parena vā dhammavisesaṃ aggahetvā punavacanaṃ coditanti codakābhilāsavasena **“sātthakamevidaṃ punavacana”**nti vuttaṃ.

649. Kāmabhavādinibbattakassa kammasa kāmabhavādinibhāvo phalavohārena aṭṭhakathāyaṃ vutto. Sahajātavīṅṅāṇassapi paccayabhūtaṃ avijjāhetukaṃ saṅkhāraggahaṇena yaṃ kiṅci kammaṃ pubbe vuttaṃ, idha pana “sabbampi bhavaḡāmikamma”nti (vibha. 234) vacanato bhavassa nibbattakaṃ upādānahetukaṃ vipaccānāya katokāsameva bhavoti adhippeto. Yaṃ kāmupādānapaccayā rūpabhavanibbattakaṃ, arūpabhavanibbattakaṃ kammaṃ karīyati, so kammabhavo, tadabhinibbattā khandhā upapattibhavoti imamatthaṃ **“esa nayo rūpārūpabhavesū”**ti atidisati. **Dve kāmabhavāti** kāmākamabhavo, kāmūpapattibhavoti dve kāmabhavā. Evaṃ **“dve rūpabhavā, dve arūpabhavā”**ti etthāpi. Antogadhe hi viṣuṃ aggahetvā abhantaragate eva katvā

kāmabhavādi ke kammūpapattibhavavasena duguṇe katvā āha “**cha bhavā**”ti.

Avisesenāti upādānavasena bhedaṃ akatvā. Upādānabhedākaraṇeneva ca dvādasappabhedassa saṅgahavasena saṅgahato “**cha bhavā**”ti vuttaṃ. **Anupagammā**ti anissāya, anāmasitvāti attho.

650. Gosīlena, kukkurasīlena ca samattena samādinna gunnaṃ, kukkurānañca saḥabyatā vuttāti “sīlabbatupādānavato jhānabhāvanā na ijjhātī”ti maññamānā tena rūpārūpabhavā na hontīti keci vadanti. Vakkhamānena pana pakārena paccayabhāvato “**taṃ na gahetabba**”nti āha. Asuddhimagge ca suddhimaggaparāmasanaṃ sīlabbatupādānanti suddhimaggaparāmasanena rūpārūpāvacarajjhānānaṃ nibbattaṃ na na yujjati.

Anussavavasenāti “setavadhayajjaṃ ālabhate bhūtikāmo”ti ādinnaanussavavasena, yathā ime manussaloke kāmā samiddhā, evaṃ devaloke ito samiddhatarāti diṭṭhānusārena vā. Purāṇabhāratasītāharaṇapasubandhavidhiādisavanaṃ **assaddhammassavanaṃ**. **Ādi**-saddena asappurisūpanissayaṃ pubbe ca akatapuññaṃ, attamicchāpaṇidhiñca saṅgaṇhāti. **Kāyaduccaritādīpī**ti attano adhippetānaṃ kāmānaṃ anupāyabhūtānīpi kāyaduccaritādīni **karoti**, ciraaggādiatthaṃ yuddhādivasenāti adhippāyo. **Sandiṭṭhike vā pana** rajjasenāpatiṭṭhānādisaṅgahe **kāme**. **Tadantogadhā evā**ti tasmīṃ ducaritanibbatte, sucaritanibbatte ca kāmabhavā antogadhā evāti attho. **Antogadhā**ti ca saññābhavapañcavokārabhāvānaṃ ekadesena antogadhāti vuttaṃ. Na hi te niravasesā kāmabhavā antogadhāti.

Sappabhedassāti sugatiduggatimanussādippabhedavato.

Kāmāvacarasampattibhave paṭhamadutiyaucchedavādavasena, rūpabhavā tatiyaucchedavādavasena, arūpabhavā sesaucchedavādavasena ayamattā suucchinno hotīti tadupagaṃ kammaṃ karotīti āha “**ayam attā nāmā**”tiādi. Tattha **suucchinnoti** sakalavaṭṭadukkhāsamucchedena suṭṭhu ucchinno, apunabbhavupattiko hotīti attho.

“**Kāmāvacarasampattibhave**”ti idaṃ paṭhamadiṭṭhadhammanibbānavādavasena vuttaṃ, sesaṃ itaradiṭṭhadhammanibbānavādavasena. Tattha kiñcāpi **pāliyaṃ** (dī. ni. 1.93 ādayo) rūpāvacarajjhānavaseneva upari cattāro diṭṭhadhammanibbānavādā āgatā, diṭṭhigatiko pana yaṃ kiñci gahetvā yathā tathā abhinivisatīti arūpabhavaggahaṇaṃ, arūpajjhānānāpi vā catutthajjhānasaṅgahato arūpabhavaggahaṇaṃ, santasukhatāya vā taṃsamaṅgino sukhitabhāvasāmaññato. **Vigataparīlāhoti** yathābhilāsitaṃvisayūpahārena, pahānena ca vūpasantakāmarāgaparīlāho, diṭṭheva dhamme nibbānappattoti attho.

Suddhimaggaparāmasanavasena pavattitaṃ yaṃ kiñci lokiyaṃ sīlaṃ, jhānañca sīlabbatamicceva idhādhippetanti āha “**idaṃ sīlabbatam nāmā**”tiādi. Kamena avatvā sīlabbatupādānassa ante bhavapaccayatāvacaṇaṃ attavādudupādānaṃ viya abhiṇhaṃ asamudācārato, attavādudupādānanimittatā ca.

Kammabhaveti niddhāraṇe bhummaṃ. **Hetupaccayappabhedehī**ti ettha maggapaccayo ca vattabbo. Diṭṭhupādānādīni hi saḥajātakammabhavassa maggapaccayā hontīti, tasmā tāni saḥajātādīsū hetupaccayaṃ apanīya maggapaccayaṃ pakkhipivā sattadhā paccayā hontīti veditabbāni. Sabbāni pana anantarasamanantaraanantarūpanissayanatthivigatāsevanapaccayehi paccayā honti. Nānantarassa upanissayapaccayena paccayā honti. Kadāci ārammaṇapaccayādināpi, taṃ pana upanissayapaccayeneva saṅgahetvā vuttaṃ “**vippayuttassa pana upanissayapaccayenevā**”ti.

Bhavapaccayājātīādipadavitthārakathāvaṇṇanā

651. Jātīādīsūti ādi-saddena “jātipaccayā jarāmarāṇaṃ sokaparidevadukkhadomanassupāyāsā sambhavanti”ti (ma. ni. 3.126; saṃ. ni. 2.1; mahāva. 1; udā. 1; netti. 24) sabbam saṅgaṇhāti. Tenāha “**jātīādīna**”ntiādi. Upapattibhavupattiyeva jātīti āha “**na upapattibhavo**”ti. Jāyamānassa pana jāti jātīti upapattibhavopī asatī abhāvā jātiyā paccayoti sakkā vattuṃ. Jāyamānarūpapadaṭṭhānatāpi hi rūpajātīyā vuttā “upacitarūpapadaṭṭhāno upacayo, anuppabandharūpapadaṭṭhānā santatī”ti (dha. sa. aṭṭha. 641).

Jātānaṃ khandhānaṃ uññatā, abhimatā ca **hīnapaṇītatā**. Anīṭṭhañhi hīnaṃ, iṭṭhaṃ paṇītaṃ. **Ādi**-saddena suvaṇṇadubbaṇṇahīnuttamādiṃ saṅgaṇhāti. **Yamakānāpi satanti** yamakabhāvena nibbānānāpi samānānaṃ. **So ca** sattānaṃ viseso. Bhinnasantānikassa visesakāraṇassa sabbena sabbam abhāvato “**ajjhattasantāne**”ti

vuttaṃ. **Aññassa kāraṇassa abhāvatoti** attasantānagatato aññassa visesakāraṇassa anupalabbhamānattā, sati ca tasmim̄ sabbadā sabbesaṃ abhāvatoti pasaṅgassa dunnivāraṇato kāraṇe avisitṭhe phalavisesaṃ ayujjamānakattā. Tenāha “**kammabhavahetukovā**”ti.

Tena tenāti ñāti byasanādinā jarāmarāṇato aññena dukkhadhammena. Jarāmarāṇanimittañhi uppannā sokādayo jarāmarāṇābhisambandhā, tadaññe anabhisambandhā. **Upanissayakoṭiyāti** upanissayaṃsena, upanissayalesenāti attho. Yo hi paṭṭhāne anāgato sati bhāvā, asati ca abhāvā suttantapariyāyena upanissayo, so “upanissayakoṭi”ti vuccati. Paccayamahāpadeso kireso, yadidaṃ upanissayoti.

Bhvacakkakathāvaṇṇanā

652. Na kevalaṃ sokādīnaṃyeva jāti paccayo hoti, sokādīnaṃ pana paccayattā avijjāyapi paccayo evāti dassetuṃ “**yasmā panā**”tiādi āradhamaṃ. **Etthāti** paṭiccasamuppādaśāyamaṃ. **Aviditādi midanti ma-kāro** padasandhikaro. **Satanti** sabbakālaṃ yāva aggamaṃgādhigamaṃ. **Samitanti** saṅgataṃ, abbochinnanti attho.

Tesūti sokādīsū. **Siddhesūti** labbhamānesu. **Siddhā hoti avijjā** avinābhāvato.

Kāmayānassāti kāmayamānassa, kāmo vā yānaṃ etassāti **kāmayāno**, tassa kāmavasena yāyamānassāti attho. **Chandajātassāti** jātataṇhāchandassa. **Parihāyantīti** vigacchanti. **Ruppatīti** sokādīnā kuppāti.

Pariyuṭṭhānatāya tiṭṭhanasīlo **pariyuṭṭhānaṭṭhāyī**. “Pariyuṭṭhāṭṭhāyino”ti vā pāṭho. Tattha pariyuṭṭhātīti pariyuṭṭhaṃ, diṭṭhipariyuṭṭhānaṃ, tena tiṭṭhatīti pariyuṭṭhāṭṭhāyīti attho daṭṭhabbo.

Pañca pubbanimittānīti “mālā milāyanti, vatthāni kilissanti, kacchehi sedā muccanti, kāye vevaṇṇiyaṃ okkamati, devo devāsane nābhiraṃmatī”ti (itivu. 83) vuttāni pañca marāṇapubbanimittānīti attho. Tāni hi disvā kammanibbattakkhandhasaṅkhāte upapattibhave bhavacchandabalena devānaṃ balavasoko uppajjātīti.

Bāloti avidvā. Tena avijjāya kāraṇabhāvaṃ dasseti. **Tividhaṃ dukkhanti** tassārūpakathāsavana, kammakāraṇādassana, marāṇakālakammopaṭṭhānanidānaṃ sokādidukkhamaṃ.

Āsave sādhentīti āsave gamenti bodhentīti attho.

Evaṃ satīti evaṃ bhvacakkassa aviditāditāya anādibhāve sati. **Ādimattakathananti** avijjāvasena ādisabbhāvakathanaṃ. Ādi etassa atthīti hi ādimamaṃ, bhvacakkaṃ. Tassa bhāvo ādimattaṃ, tassa kathanaṃ ādimattakathanaṃ. Visesanivattiattho vā mattasaddo, sati anādibhāve avijjā ādimhi, majjhe, pariyośāne ca sabbattha siyāti ādimattāya avijjāya kathanaṃ virujjhatīti attho. “Avijjā padhānā”ti vatvā tassā padhānabhāvaṃ dassetuṃ “**avijjāggahaṇenā**”tiādi āradhamaṃ. Tattha **avijjāggahaṇenāti** avijjāya uppādanena, appahānena vā, attano santāne sannihitabhāvakaṇenāti attho. **Kammādīnīti** kammavipākavaṭṭāni. **Palibodhentīti** nānādukkhaparibyūḷhe saṃsāracārake nirodhentī. **Tehīti** kilesakammavipākavaṭṭehi. Vaṭṭassa kāraṇabhāvena padhānattā “**padhānadhammo**”ti avijjā kathitā.

Tato avijjādito. **Brahmādināti ādi-saddena** pajāpatissarapurisādike saṅgaṇhāti. Vadatīti **vado**, taṃ taṃ hitāhitaṃ pavattāti attho. Vedeti, vediyatīti vā **vedeyyo**, sukhādim̄ anubhavati, sabbavisaye vā jānāti, “sukhito dukkhito”tiādinā attanā, parehi ca jānāti, ñāyati cāti attho. **Brahmādinā vā attanā vāti vā-saddo ca-saddattho**. Tenāha “**kāravēdakarāhita**”nti ca-saddatthasamāsaṃ.

Dvādasavidhasuññatāsuññanti avijjādīnaṃ dvādasannaṃ suññasabhāvānaṃ suññatāya suññaṃ dvādasavidhasuññatāsuññaṃ, dhuvabhāvādisuññatāya vā catubbidhampi suññataṃ ekaṃ katvā dvādasasaṅgagattā dvādasavidhātīti tāya dvādasasuññatāya suññanti attho.

653. Pubbantāharaṇatoti pubbantato atītakotṭhāsato paccuppannavipākassa āharaṇato. Vedanāvasānaṃ paricchinnaṃ ekaṃ bhvacakkaṃ hoti. Bhvacakkekadesopi hi bhvacakkanti vuccati. Vedanā vā taṇhāsahāyāya avijjāya paccayo hotīti vedanāto avijjā, avijjāto saṅkhārāti sambajjhanato vedanāvasānaṃ bhvacakkaṃ paripuṇṇamevāti daṭṭhabbaṃ. Avijjāggahaṇena vā taṇhupādānāni tadavinābhāvato. Saṅkhāraggahaṇena bhavo, viññānādiggahaṇena jātijarāmarāṇāni, sokādayo ca gahitāti evampi vedanāvasānaṃ bhvacakkanti yuttamevetamaṃ.

Evam taṇhāmūlake ca yojetabbaṃ. Dvinnampi hi aññamaññānuppaveso hotīti. Avijjā dhammasabhāvaṃ paṭicchādetvā viparītābhinivesaṃ kārentī diṭṭhacarite saṃsāre nayati, tesam vā saṃsāraṃ saṅkhārādīpavattiṃ nayati pavatteti **saṃsāranāyikā** vuttā. Taṇhāya taṇhācaritānaṃ saṃsāranāyikābhāve vattabbameva natthi.

Paṭhamam bhavacakkaṃ. **Phaluppattiyā**ti kattuatthe karaṇavacanaṃ, karaṇatthe eva vā. Viññāṇādīpaccuppannaphaluppatti hi idha diṭṭhā, adiṭṭhānaṃ purimabhāve attano hetūnaṃ avijjāsaṅkhārānaṃ phalaṃ anuppādetvā anupacchijjanaṃ pakāseti, pakāsanassa vā karaṇaṃ hotīti. Atha vā purimabhavacakkaṃ dutiyena sambandhaṃ vuttanti vedanāsaṅkhātassa phalassa uppattiyā taṇhādīnaṃ hetūnaṃ anupacchedaṃ pakāseti, tasmā phaluppattiyā karaṇabhūtāya paṭhamassa bhavacakkassa hetūnaṃ anupacchedappakāsanatoti attho. Saṅkhārādīnameva vā phalānaṃ uppattiyā avijjādīnaṃ hetūnaṃ phalaṃ ajanetvā anupacchedameva, viññāṇādīhetūnaṃ vā saṅkhārādīnaṃ anuppabandhameva pakāseti paṭhamam bhavacakkaṃ, na dutiyaṃ viya pariyośanampīti **“phaluppattiyā hetūnaṃ anupacchedappakāsanato”**ti vuttaṃ. **Anupubbapavattidīpanatoti** **“saṅkhārapaccayā viññānaṃ, viññānapaccayā nāmarūpa”**ntīdinā (ma. ni. 3.126; saṃ. ni. 2.1; udā. 1) dhammānaṃ anupubbato pavattiyā dīpanato. **“Viññānapaccayā nāmarūpa”**nti hi ettha aparipuṇṇāyatanam kalalarūpaṃ vatvā tato uddham **“nāmarūpapaccayā saḷāyatana”**nti saḷāyatanappavatti vuttā. **Sahuppattidīpanatoti** **“upādānapaccayā bhavo, bhavapaccayā jāti”**ti vā upapattikkhandhānaṃ ekajjham uppattiyā dīpanato. Na hi ettha paṭhame viya bhavacakke āyatanānaṃ kamena uppatti vuttā.

654. Hetuādīpubbakā tayo sandhī etassāti **hetuphalahetupubbakatisandhi**, bhavacakkaṃ. Hetuphalahetuphalavasena catuppabhedo aṅgānaṃ saṅgaho etassāti **catubhedasaṅgahaṃ**. Sarūpato avuttāpi tasmim tasmim saṅgāhe ākirīyanti avijjāsaṅkhārādiggahaṇehi pakāśiyantīti **ākārā**. Atītahetuādīnaṃ vā pakārā **ākārā**. Kilesakammavipākā vipākakilesakammehi sambandhā hutvā punappunaṃ parivattantīti tesu vaṭṭanāmaṃ āropetvā **“tivatṭa”**nti vuttaṃ, vaṭṭekadesattā vā **“vaṭṭāni”**ti vuttāni.

Sandhīnaṃ ādīpariyośanavavattitīti sandhīnaṃ pubbāparavavattitīti attho.

Paritassatīti taṃ taṃ vatthum pariggahakaraṇavasena tassati, taṇhāyatīti attho. **Upādiyatīti** daḥagāhaṃ gaṇhāti. **Purimakammabhavasminti** purimakammabhāve sati.

Tassa ca sabbhāvo kariyamānatā evāti āha **“kammabhāve kariyamāneti attho”**ti. **Dukkhādīsu mohoti** dukkhādīnaṃ ādīnavapaṭicchādako appahīno moho. **Āyūhanāti** sampiṇḍanā dānādīkiriyāya pavattanakā. Ekaṃ āvajjanaṃ etesanti ekāvajjanā, tesu **ekāvajjanesu**. **Sattame** cetanā **bhavo**. **“Yā kāci vā pana cetanā bhavo, sampayuttā āyūhanā saṅkhārā”**ti idaṃ yathā dāssitāya dhammaṭṭhitiñāṇabhājanīye vuttāya paṭisambhidāpāliya (paṭi. ma. 1.45) vasena vuttaṃ. Tattha hi **“cetanā bhavo”**ti āgatā. Bhavaniddese pana **“sātthato”**ti ettha **“cetanāya saṅkhārā, bhavo pana cetanāsampayuttāpi”**ti **vibhaṅgapāliyasena** dāssitaṃ. **“Tattha katamo puññābhisaṅkhāro? Kusalā cetanā kāmāvacarā”**tiadinā hi saṅkhārānaṃ cetanābhāvo **vibhaṅgapāliyaṃ** (vibha. 226) vutto. Tattha **paṭisambhidāpāliyaṃ** **“cetanāsampayuttā vipākadhammattā savipākena āyūhanasaṅkhātēna saṅkhatābhisaṅkharānakiccena saṅkhārā”**ti vuttā. **Vibhaṅgapāliyaṃ** **“sabbampi bhavagāmikammaṃ kammabhavo”**ti (vibha. 234) bhavassa paccayabhāvena bhavagāmi bhāvato, kammaṃsaṃsaṭṭhasahāyatāya kammabhāvato ca upapattibhavaṃ bhāventīti **“bhavo”**ti vuttā. Upapattibhāvabhāvanā kiccaṃ pana cetanāya sātīsayanti paṭisambhidāpāliya cetanā **“bhavo”**ti vuttā. Bhāvābhisaṅkharānakiccaṃ cetanāya sātīsayanti vibhaṅgapāliyaṃ **“kusalā cetanā”**tiadinā (vibha. 226) cetanā **“saṅkhārā”**ti vuttā. Tasmā tena tena pariyaēna ubhayaṃ ubhayattha vattum yuttanti natthettha virodho. **Tassa phale upapattibhāve nikāmanāti** **“tassa sutam hoti cātumahārājikā devā dīghāyukā vaṇṇavanto sukhabahulā”**ti”ādisutānusārena bhāvinī upapattibhāve abhikaṅkhanā. **Gahaṇanti** kāmupādānaṃ kiccenāha. **Parāmasananti** itarāni. **Āyūhanāvasāneti** tīsupi atthavikappesu vuttassa āyūhanassa avasāne.

Idhāti imasmim paccuppannabhāve. Bhavantarassa atītabhavassa iminā paccuppannabhāvena paṭisandhānaṃ **bhavantarapaṭisandhānaṃ**, bhavantarabhāvena vā paṭisandhānaṃ **bhavantarapaṭisandhānaṃ**, tassa vasena. Yaṃ paṭisandhīti vuccati, taṃ viññāṇanti sambandho. Tathā hi viññāṇaṃ **“paṭisandhānapaccupaṭṭhāna”**nti vuccati. **Gabbheti** mātukucchiyaṃ, gabbhāvattihāyaṃ vā.

Dvīsu atthavikappesu vutte āyūhanasaṅkhāre **“tassa pubbhāgā”**ti āha, tatiye atthavikappe vutte **“taṃsampayuttā”**ti. Taṃsampayuttā avijjā gahitāya hotīti sambandho. Daharassa cittappavatti bhavaṅgabahulā yebhuyyena bhavantarajanakakammāyūhanasamatthā na hotīti **“idha paṭipakkattā āyatanāna”**nti vuttaṃ. **“Kammakaraṇakāle sammoho dassito”**ti etena kammaṃsa paccayabhūtaṃ sammohaṃ dasseti, na

kammasampayuttameva.

“Tattha purimabhavasmim pañca kammasambhārā, etarahi pañca vipākadhammā, etarahi pañca kammasambhārā, anāgate pañca vipākadhammāti dasa dhammā kammaṃ, dasa dhammā vipāko, iti dvīsu ṭhānesu kammaṃ, kammavaṭṭaṃ, dvīsu ṭhānesu vipāko, vipākavaṭṭanti kammasaṅkhepo ca vipākasāṅkhepo ca, kammabhavo ca vipākabhavo ca kammavaṭṭaṅca vipākavaṭṭaṅca, kammaṃpavattaṅca vipākavattaṅca, kammasantati ca vipākasantati ca, kiriyā ceva kiriyāphalañcāti –

“Evaṃ samuppannamidaṃ sahetukaṃ,
Dukkhaṃ aniccaṃ calamittaraddhavaṃ;
Dhammehi dhammā pabhavanti hetuso,
Na hettha attāva parova vijjati.

“Dhammā dhamme sañjanenti, hetusambhārapaccayā;
Hetūnañca nirodhāya, dhammo buddhena desito.

“Hetūsu uparuddhesu, chinnaṃ vaṭṭaṃ na vaṭṭati;
Evaṃ dukkhantakiriyāya, brahmacariyidha vijjati;
Satte ca nupalabbhante, nevucchedo na sassata”nti. (vibha. aṭṭha. 242);

Tattha kammāneva vipākaṃ sambharanti vaḍḍhentīti **kammasambhārā**, kammaṃ vā saṅkhārabhavā, tadupakāraṅkāni avijjātaṅhupādānāni **kammasambhārā**. Paṭisandhidāyako vā bhavo kammaṃ, tadupakāraṅkā yathāvuttā āyūhanasaṅkhārā, avijjādayo ca **kammasambhārā**ti kammaṅca kammasambhārā ca **kammasambhārā**ti ekasesavasena kammasambhāraggaṅgaṅgaṃ veditabbaṃ. **Dasa dhammā kammanti** avijjādayopi kammasahāyatāya kammasarikkhakā, tadupakāraṅkā cāti “kamma”nti vuttā. Saṅkhippanti ettha avijjādayo, viññāṇādayo cāti **saṅkhepo**, kammaṃ, vipāko ca. “Kammaṃ vipāko”ti evaṃ saṅkhipiyatīti vā **saṅkhepo**, avijjādayo, viññāṇādayo ca. Saṅkhepabhāvasāmaññena pana ekavacaṅgaṃ katanti daṭṭhabbaṃ, saṅkhepasaddo vā bhāgādhivacaṅgaṃ kammasambhāro **kammasaṅkhepo**.

Evaṃ samuppannanti kammatopi vipāko. Tatthāpi “avijjāto saṅkhārā”ti evaṃ samuppannaṃ, tisandhiādivasena vā samuppannaṃ idaṃ bhavacakkanti attho. **Ittaranti** gamanadhammaṃ, vinassadhammanti attho. Tena uppādayavavantatādīpakena **aniccasaddena**, vikārapattidīpakena **calasaddena** ca adīpitaṃ kālantarattāyitābhavaṃ vibhāveti. **Addhuvanti** etena thirabhāvābhāvanissāratāṃ. Hetu eva sambhārā **hetusambhārā**. “Ṭhānaso hetuso”ti (kathā. 355; paṭi. ma. 1.44) ettha evaṃ vuttaṃ vā ṭhānaṃ, aññampi tassa tassa sādharmaṅgaṃ kāraṅgaṃ **sambhāro**, asādhāraṅgaṃ **hetu**. **Evanti** evaṃ hetuto dhammamattasambhavo, hetunirodhā ca vaṭṭacchede dhamme ca taṅnīrodhāya desite satīti attho. Brahmacariyaṃ idha **brahmacariyidha satte cāti** ettha **ca**-saddo “evaṃ brahmacariyaṅca vijjati, sassatucchedā ca na hontī”ti samuccayatto. Evañhi hetuāyatte dhammamattasambhavo satto nupalabbhati, tasmīṅca upalabbhante sassato, ucchedo vā siyāti nupalabbhante tasmim neva ucchedo na sassatanti vuttaṃ hoti.

655. Saccappabhavatoti saccato, saccānaṃ vā pabhavato ca.

Kusalākusalaṃ kammanti vaṭṭakathāya vattamānattā sāsavanti viññāyati. **Avisesenā**ti “cetanā cetanāsampayuttakā”ti visesaṃ akatvā, sabbampi taṃ kusalākusalaṃ kammaṃ samudayasaccanti vuttanti attho. “Taṅhā ca...pe... avasesā ca sāsavā kusalā dhammā”ti (vibha. 208-210) hi cetanācetanāsampayuttavisesaṃ akatvā vuttanti, ariyasaccavisesaṃ vā akatvā samudayasaccanti vuttanti attho. **Saccavibhaṅge** hi sabbepi kilesā sabbampi bhavaḅāmikammaṃ “samudayasacca”nti vuttaṃ. Dutiyasaccaṃ pabhavo etassāti **dutiyasaccapabhavaṃ**. Upādānapaccayā bhavoti upapattibhavassa, kammabhavassa ca adhippetattā vuttaṃ “**paṭhamadutiyasaccadvaya**”nti.

656. Vatthūsūti ārammaṅgesu, dukkhādīsū vā paṭicchādetabbesu vatthūsū. **Sammohetī**ti dhammasabhāvaṃ jānituṃ paṭivijjhituṃ adentī tassa paṭicchādanavasena sammoheti. **Vatthuntī** idha ārammaṅgaṃ adhippetāṃ. **Aññamaññāṅca upatthambheti** aññamaññāsaṅgahāyena vinā ṭhātuṃ asakkantā dve naḅakalāpā viya. **Savisayeti** yathāsakaṃ visaye rūpāyatanādike. Jāyamānaṅgaṃ khandhānaṅgaṃ vikārabhāvena labbhamānā jāti te janentī viya hotīti vuttaṃ “**khandhe ca janeti**”ti. Tenāha “**tesaṃ abhinibbattibhāvena pavattattā**”ti. **Pākabhedabhāvaṅca adhiṭṭhatī**ti etthāpi “khandhe janeti”ti ettha vuttanāyeneva attho gahetabbo. Pākabhedavasena vattaticceva

attho. Paccatīti pāko, bhijjātīti bhedo, pāko ca bhedo ca **pākabhedam**, tassa bhāvaṃ paccanaṃ, bhijjanañcāti attho. **Sokādīnaṃ adhiṭṭhānattā** tesam kāraṇattā, tehi siddhāya avijjāya sahitehi saṅkhārehi paccayo ca hoti bhavantarapātubhāvāyāti adhippāyo. Cuticittam vā paṭisandhiviññāṇassa anantarapaccayo hotīti **“paccayo ca hoti bhavantarapātubhāvāyā”**ti vuttam. Tam pana cuticittam avijjasaṅkhārarahitam bhavantarassa paccayo na hotīti sasahāyattadassanattamāha **“sokādīnaṃ adhiṭṭhānattā”**ti. **Dvedhāti** attano attano sarasena, dhammantarapaccayabhāvena cāti dvedhā dvedhā. Byāpanicchālopena hi niddeso.

657. **“Avijjāpaccayā saṅkhārā”**ti etena saṅkhārānaṃ paccayuppannatādassanena **“ko nu kho abhisāṅkharotīti esa no kallo pañho”**ti dasseti, tenetaṃ kārakadassananivāraṇam. Attā bhavato bhavantarām saṅkamatīti dassanaṃ **attasaṅkanti**dassanaṃ, tam saṅkhārapaccayā viññāṇupattivacanena nivāritam hoti. Pañcannaṃ khandhānaṃ abhedato eko attāti gahaṇam **ghanasaññā**, tam yamakatālakandaṃ bhindantena viya **“viññāṇapaccayā nāmarūpamattameta”**nti vacanena nivāritam hoti. **“Evamādidassananivāraṇa”**nti etena **“socati paridevati dukkhito”**tiādidassananivāraṇamāha. Sokādayopi hi paccayāyattā avasavattinoti **“jātipaccayā jarāmarāṇam soka...pe... sambhavanti”**ti (ma. ni. 3.126; sam. ni. 2.1; udā. 1) etena vuttamevāti. **Micchādassananivāraṇatopīti** kārakadassanādīnānāvīdhamicchābhinivesanivāraṇatopīti.

658. **“Salakkhaṇasāmaññalakkhaṇavasena”**ti etena sabbappakārena dhammānaṃ yāthāvato adassanaṃ tadubhayavinimuttassa dhammesu paramatthato passitabbabhāvassa abhāvato. **Upakkhalanaṃ viya** dukkhupattihetuto. **Patanaṃ viya** bhavantarapāpātato. **Gaṇḍapātubhāvo viya** dukkhatāsūlayogato, kilesāsucipaggharaṇato ca. **Gaṇḍabhedapīlakā viyāti** bhedanattam paccamāne gaṇḍe tassa upari jāyamānā khuddakapīlakā viya, gaṇḍassa vā anekadhābhede pīlakā viya. **Ghaṭṭanaṃ viya** saṅghaṭṭanarasatāya phasso. **Ghaṭṭanadukkham viyāti** ghaṭṭanato jātam dukkham viya tividhadukkhatāvasena tissannampi vedanānaṃ dukkhabhāvato. **Paṭikārābhilāso viyāti** samudāyassa ekadesanidassanabhāvenāha. **Asappāyagghaṇam viya** bahuvīdhanatthupattinimittato. **Asappāyalepanam viya** dukkhatetuno sasantāne sannidhāpanato. **Gaṇḍavikārapātubhāvo viya** attabhāvagaṇḍassa nibbattivikārabhāvato, tannimittañcassa sūnabhāvādisambhavato. Sūnatāsārāgapubbaggahaṇādayo hi **gaṇḍavikārā**. Sarasato gaṇḍassa bhijjanaṃ pākena vinā na hotīti bhedagahaṇenevassa pākopi gahitoti katvā āha **“gaṇḍabhedo viya jarāmarāṇa”**nti. Gaṇḍassa vā visadisāpatti, bhijjanañca **gaṇḍabhedo**, tattha visadisāpatti pākoti veditabbaṃ.

Upamāhi bhavacakkaṃ viññāpentena ekādhiṭṭhānehi upamāvisesehi tam viññāpetvā idāni nānādhiṭṭhānehi viññāpetum **“yasmā vā”**tiādi vuttam. Tattha paṭalābhībhūtacakkhuko rūpāni na passati, kiñci passantopi viparītam passati, evaṃ avijjābhībhūto dukkhādīni na paṭipajjati na passati, micchā vā paṭipajjātīti **paṭalam viya avijjā**. **Kosakārakimi viya** attanāva katattā, vaṭṭassa attano eva paribbhamanakāraṇattā ca **kosappadesā viya saṅkhārā**. Saṅkhārapariggahaṃ vinā paṭiṭṭham alabhamānaṃ **viññāṇam** pariṇāyakaapariggahaṃ vinā paṭiṭṭham alabhamāno **rājakumāro viyāti** pariggahena vinā paṭiṭṭhālābho ettha upamopameyyasāmaññam. **Upapattinimittanti** kammādiārammaṇamāha. **Parikkappanatoti** ārammaṇakaraṇato, sampayuttana vā vitakkena vitakkanato. Devamanussamigavihaṅgādivividhappakāratāya **māyā viya nāmarūpam**. Paṭiṭṭhāvisesena vuddhivisesāpattito **vanappagumbo viya saḷāyatanam**. Āyatanānaṃ visayivisayabhūtanam aññamaññābhīmukhabhāvo **āyatanaghaṭṭanam**. Tato āyatanaghaṭṭanato dvayaśaṅghaṭṭanupattito, vedanādukkhatetuto ca **aggi viya phasso**. Sapariḷāhato **dāho viya vedanā**. Uparūpari taṇhāpavaḍḍhanato loṇḍakapānaṃ viya visayānubhavanaṃ. Ārammaṇe pātukamyatābhāvato **pipāsā viya taṇhā**. **Tadassupādānanti** tam abhilāsakaraṇam taṇhādhiṭṭhābhinandanam assa taṃsamaṅgino puggalassa, tadassa vā bhavēyya upādānaṃ. Byasanāvahatāya ajānanato bhavupādānaṃ macchassa baḷisupādānaṃ viya. Ettha ca saṅkhārādīnaṃ kosappadesapariṇāyakādīhi dvīhi dvīhi sadisatāya dve dve upamā vuttāti veditabbā.

659. Koci agambhīro eva gambhīro viya khāyati purāṇaṭiṇapaṇṇādibharito pabbatasaṅkhepe jalāsayo viya, na evamayam. Ayaṃ pana gambhīrova hutvā obhāsati pakāsati dissatīti **gambhīrāvabhāso**. **Yathārahanti** atthādivasena yathānurūpaṃ.

Jātito jarāmarāṇam na na hoti, hoti evāti avadhāraṇe siddhe **“siyā nu kho jarāmarāṇam jātito, aññatopī”**ti āsaṅkāyā tadāsaṅkānivattanattam **“na ca jātim vinā aññato hotī”**ti vuttam. Tattha aññaggahaṇam jātiyā paṭiyogīvisayam, na aññamattavisayam **“jātim vinā”**ti vacanato. Tenassa nāññam jātiyā sahaṅkārikāraṇabhūtam nivattitam hoti. Esa nayo ito paresupi. **Itthanti** idaṃ pakāram, iminā pakārenāti attho. **Jātipaccayasambhūtasamudāgataṭṭhoti** jātipaccayasambhūtam hutvā sahitassa attano paccayānurūpassa uddham uddham āgatabhāvo, anuppavattaṭṭhoti attho. Atha vā sambhūtaṭṭho ca samudāgataṭṭho ca **sambhūtasamudāgataṭṭho**. **“Na jātito jarāmarāṇam na hoti, na ca jātim vinā aññato hotī”**ti hi

jātipaccayasambhūtaṭṭho vutto. **Itthañca jātito samudāgacchatīti** jātipaccayasamudāgataṭṭho, yā yā jāti yathā yathā paccayo hoti, tadanurūpapātubhāvoti attho.

Tattha “na jātito jarāmarañam na hotī”ti iminā jarāmarañassa jātipaccayatāya avitathataṃ dasseti, “na jātim vinā aññato jarāmarañam hotī”ti iminā anaññathattaṃ, “itthañca jātito samudāgacchatī”ti iminā tathataṃ. Tena ca yathā paccayadhammā attano paccayuppannānam paccayabhāve, tathā avitathā anaññathā, evaṃ paccayuppannadhammāpi tabbhāveti dasseti. Esa nayo sesesupi. “Hetuphale ñānam atthapaṭisambhidā”ti etena vacanena atthassa hetuphalabhāvo kathaṃ ñātabboti? “Atthapaṭisambhidā”ti etassa samāsapadassa avayavapadattaṃ dassentena “hetuphale ñāna”nti vuttatā. “Atthe paṭisambhidā atthapaṭisambhidā”ti ettha hi “atthe”ti etassa atthaṃ dassentena “hetuphale”ti vuttaṃ, “paṭisambhidā”ti etassa atthaṃ dassentena “ñāna”nti, tasmā hetuphalaatthasaddā ekatthā, ñānapaṭisambhidā cāti imamattaṃ vadantena sādhitto atthassa hetuphalabhāvo.

Yenākārenāti yena pavattiākārena. Sabhāvadhammā hi paccayavisesasiddhena pavattiākārena visiṭṭhākārā honti. Tenāha “sabbe dhammā sabbākārena buddhassa bhagavato ñānamukhe āpāthamāgacchantī”ti (mahāni. 156; cūḷani. mogharājamaṇavapucchāniddeśa 85). **Yadvatthāti** yāya avatthāya avatthitā. Avatthāvisesavanto hi dhammā tena tena avatthāvisesena taṃ taṃ atthakiccaṃ sādhetuṃ samatthā honti. Svāyaṃ pavattiākāro, avatthāviseso ca avijjāyapi anupacitakusalasambhārehi duravabodhato eva ñānena alabbhaneyyapaṭiṭṭho cāti āha “**tassa...pe... gambhīro**”ti. **Tassa** ākāressa, avatthāya ca. **Hetumhi ñānanti** ettha hetuno dhammapariyāyatā vuttanayeneva veditabbā.

Assāti paṭiccasamuppādassa. **Tena tena kāraṇenāti** tena tena veneyyānam bujjanānugūṇatāsānkhatena kāraṇena. **Tatthāti** tasmim desanappakāre. **Anulomapaṭilomatoti** nayidha paccayuppadā paccayuppannuppādasaṅkhātāṃ anulomaṃ, paccayanirodhā paccayuppannanirodhasaṅkhātāñca paṭilomamāha. Ādito pana antagamanamanulomaṃ, antato ca ādigamaṇaṃ paṭilomamāha. Ādito paṭṭhāya anulomadesanāya, antato paṭṭhāya paṭilomadesanāya ca **tisandhicatusaṅkhepaṃ**. “Ime cattāro āhārā kimnidānā”tiādikāya (saṃ. ni. 2.11) vemajjhato paṭṭhāya paṭilomadesanāya, “cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuvīññānaṃ, tiṇṇaṃ saṅgati phasso, phassapaccayā vedanā”tiādikāya (ma. ni. 1.204, 400; ma. ni. 3.421, 425-426; saṃ. ni. 2.43-45; 2.4.60; kathā. 465, 467) anulomadesanāya ca **dvisandhitisaṅkhepaṃ**. “Saṃyojanīyesu, bhikkhave, dhammesu assādānupassino viharato taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādāna”ntiādīsu (saṃ. ni. 2.53, 57) **ekasandhidvisāṅkhepaṃ**. Katthaci ekaṅgopi ca paṭiccasamuppādo desito, so “tatra, bhikkhave, sutavā ariyasāvako”tiādīnā (saṃ. ni. 2.62) dassito eva.

Avijjādīnaṃ sabhāvo paṭivijjhīyatīti **paṭivedho**. Vuttaṃ hetam **aṭṭhakathāyaṃ** “tesaṃ tesaṃ vā tattha tattha vuttadhammānaṃ paṭivijjhītabbo salakkhaṇasaṅkhāto aviparītasabhāvo paṭivedho”ti (dha. sa. aṭṭha. nidānakathā). Jānanalakkhaṇassa ñānassa paṭipakkhabhūto avijjāya **aññāṇaṭṭho**. Ārammaṇassa paccakkhakarāṇena dassanabhūtassa paṭipakkhabhūto **adassanaṭṭho**. Yena panesā dukkhādīnaṃ yāthāvasarasam paṭivijjhītuṃ na deti, chādetvā pariyanandhitvā tiṭṭhati, so tassā **saccāsampaṭivedhaṭṭho**. Apuññābhisaṅkhārekadeso **sarāgo**, añño **virāgo**. Rāgassa vā apaṭipakkhabhāvato rāgapavaḍḍhako apuññābhisaṅkhāro sabbopi **sarāgo**, itaro tappaṭipakkhabhāvato **virāgo**. “Dīgharattaṃ hetam, bhikkhave, assutavato puthujjanassa ajjhositam mamāyitam parāmaṭṭham ‘etaṃ mama, esohamasmi, eso me attā’ti (saṃ. ni. 2.62) attaparāmāsassa viññānaṃ visesato vatthu vuttanti viññānassa **suññataṭṭho** gambhīro. Attā vijānāti saṃsaratīti sabyāpāratāsānkanti abhinivesabalavatāya **abyāpāraṭṭhaasaṅkantipaṭisandhipātubhāvaṭṭhā** ca gambhīrā. **Nāmarūpassa** paṭisandhikkhaṇe **ekuppādo**, pavattiyam visum visum yathārahaṃ **ekuppādo**, nāmassa rūpena, rūpassa ca nāmena asampayogato **vinibbhogo**, nāmassa nāmena, rūpassa ca rūpena, ekaccassa ekaccena **avinibbhogo** yojetabbo. Ekuppādekanirodhe hi avinibbhoge adhippete so rūpassa ca ekakalāpavuttino labbhati. Atha vā ekacatuvo kārabhavesu nāmarūpanam asahavattanato aññamaññavinibbhogo, pañcavokārabhave sahavattanato avinibbhogo ca veditabbo.

Adhipatiyaṭṭho nāma idha indriyapaccayabhāvo. “Lokopeso dvārāpesā khattampeta”nti (dha. sa. 598-599) vuttā **lokādiatthā** cakkhādīsu pañcasu yojetabbā. Manāyatanassāpi lujjanato, manosamphassādīnaṃ dvārakhattabhāvato ca ete atthā sambhavanti eva. Āpāthagatānaṃ rūpādīnaṃ pakāsanayogyatālakkaṇaṃ obhāsaṇaṃ cakkhādīnaṃ **visayibhāvo**, manāyatanassa vijānaṇaṃ. **Saṅghaṭṭanaṭṭho** visesato cakkhusamphassādīnaṃ pañcannaṃ, itare channampi yojetabbā. Phusanañca phassassa sabhāvo, saṅghaṭṭanaṃ raso, itare upaṭṭhānākārā. **Ārammaṇarasānubhavanaṭṭho** rasavasena vutto, **vedayaṭṭho** lakkhaṇavasena. Sukhadukkhamajjhatabhāvā yathākkamaṃ tissannaṃ vedanānaṃ sabhāvavasena vuttā. Attā vedayatīti abhinivesassa balavatāya **nijjivaṭṭho** vedanāya gambhīro. Nijjivāya vā vedanāya vedayitam nijjivavedayitam,

nijjivavedayitameva attho **nijjivavedayitaṭṭho**. Sappītikataṅhāya **abhinanditaṭṭho**, balavatarataṅhāya gilitvā pariniṭṭhāpanaṃ **ajjhosaṇaṭṭho**. Itaro sādharmaṇavasena veditaḅbo. **Ādānaggahaṇābhinivesaṭṭhā** catunnampi upādānānaṃ samānā, **parāmāsaṭṭho** vutto diṭṭhupādānādīnameva, tathā **duratikkamaṭṭho**. “Diṭṭhikantāro”ti (dha. sa. 392) hi vacanato diṭṭhīnaṃ duratikkamatā, daḷhaggahaṇattā vā catunnampi **duratikkamaṭṭho** yojetabbo. Duratikkamatāyapi hi taṅhāya **samuddaṭṭho** vutto. **Yonigatiṭṭhītinivāsesukhipananti** samāse bhumavacanassa alopo daṭṭhabbo. Evañhi tena āyūhanābhisaṅkharapaḅānaṃ samāso hoti. Jarāmarāṅgaṃ marāṅgappadhānanti marāṅgattā eva **khayādayo** gambhīrāti dassitā. Navanavānañhi khayena khaṅḅiccāḅiparipakkappavatti jarāti, khayattā vā jarāya vuttoti daṭṭhabbo. Navabhāvāpagamo hi khayoti vattum yuttoti. **Vipariṇāmaṭṭho** dvinnampi. Santativasena vā jarāya khayavayabhāvo, sammutikhaṅḅikavasena marāṅgassa bhedavipariṇāmatā yojetabbā.

660. Atthanayāti atthānaṃ nayā, avijjādiatthehi ekattādī sakena bhāvena nayanti gamentīti ekattādayo, tesam nayāti vuttā. Nīyanti hi nayāti. Atthā eva vā ekattāḅibhāvena nīyamānā nīyamānā **atthanayāti** vuttā. Nīyanti etehīti vā nayā, ekattādīhi ca atthā “eka”ntiādinā nīyanti, tasmā ekattādayo atthānaṃ nayāti **atthanayā**.

Āṅkurāḅibhāvenāti āṅkurapattanāḅlakhandhasākhāpallavapalāsāḅibhāvena pavattamāne avayave ekajjhaṃ gahetvā santānānupacchedena bījaṃ rukkhabhāvaṃ pattaṃ rukkhabhāvena pavattaṃ tañca ekattena vuccatīti **santānānupacchedo** yathā ekattaṃ, evaṃ idhāpi avijjāsāṅkhārāḅihetuhetusamuppanānaṃ santānānupacchedo ekasantatipatitattā **ekattanayoti** dasseti. “**Hetuphalasambandhenā**”ti etena santānānupacchedaṃ vibhāveti. Satipi hi hetuphalānaṃ paramatthato bhede hetubhāvena, phalabhāvena ca tesam sambandhabhāvoyevettha **santānānupacchedo**, yato yasmīṃ santāne kammaṃ nibbattaṃ, tattheva phaluppattīti katassa vināso, akatassa abbhāgamo ca natthīti. **Ekattaggahaṇatoti** hetuphalānaṃ bhedaṃ anupadhāretvā hetum, phalañca abhinnaṃ katvā ubhinnaṃ ekabhāvassa abhedassa gahaṇena. “Tadeva viññānaṃ sandhāvati saṃsarati”tiādinā **sassatadiṭṭhiṃ upādiyati**.

Lakkhaṇavavattānanti sabhāvavavattānaṃ hetuno, phalassa ca bhinnasabhāvātāvabodho. **Bhinnasantānassevāti** sambandharahitassa nānattassa gahaṇato añño mato, añño jāto, tasmā “sattantaro ucchinno, sattantaro uppanno”ti gaṅhanto **ucchedadiṭṭhiṃ upādiyati**.

Amhehi uppādetabbanti ānetvā sambandho. **Byāpārābhāvo** anabhisandhitāya abyāvaṭatā. **Sammā passantoti** “nirīhā nijjīvā dhammamattā”ti passanto. Sabhāvo eva niyamo **sabhāvaniyamo** “sasambhāraggino uddhamukhatā, sasambhāravāyuno tiriyaḅamana”nti evamādi viya. Tena siddho yathāsakaṃ paccayuppanassa **hetubhāvo**. “Kassaci kattuno abhāvā na kāci kiriyā phalapabandhinī”ti **akiriyadiṭṭhiṃ upādiyati**.

“Khīrato dadhi, na udakato, tilato telam, na vālikato”ti sabbato sabbasambhavābhāvadassanena **ahetukadiṭṭhiṃ** hetuanurūpameva phalaṃ passanto **akiriyadiṭṭhiṃ pajahati**. **Yato kutocīti** yadi aññasmā aññassa uppatti siyā, vālikato telassa, ucchuto khīrassa kasmā uppatti na siyā, tasmā na koci kassaci hetu atthīti **ahetukadiṭṭhiṃ**, avijjāmānēpi hetumhi niyatatāya tilagāvisukkasoṅitādīhi telakhīrasarīrādīni pavattantīti **niyatīvadañca upādiyati**ti viññātabbaṃ yathārahaṃ.

661. Kasmā? Yasmā idañhi bhavacakkaṃ apadāletvā saṃsārabhayamatīto na koci supinantarepi atthīti sambandho. **Agādham** appatiṭṭhaṃ **duratīyānaṃ** duratikkamaṃ. **Asanivicakkamivāti** asanimaḅḅalamiva. Tañhi nimmathanameva, nānimmathanaṃ pavattati, evaṃ bhavacakkampi ekantadukkhuppādanatova “**niccanimmathana**”nti vuttaṃ.

Ñāṅasīnā apadāletvā saṃsārabhayamatīto natthīti etassa sādhakasuttaṃ dassento “**vuttampi ceta**”ntiādimāha. Tantūnaṃ ākulakaṃ tantākulakaṃ, tantākulakamiva jātā **tantākulakajātā**, kilesakammavipākehi ativiya jaṭitāti attho. Kuliyā sakuṅiyā nīḅaṃ kulikaṃ, taṃ viya jātā **kulikuṅḅikajātā**. Muñca viya, pabbajā viya ca bhūtā jātā **muñjapabbajabhūtā**. Tadubhayaṃ kira tiṅaṃ ākulaṃ jaṭitaṃ hutvā vaḅḅhati. Vaḅḅhiyā abhāvato **apāyam**, dukkhagatibhāvato **duggatiṃ**, suhasamussayato vinipatitattā **vinipātañca**, catubbidhaṃ apāyaṃ “khandhānañca paṭipāṭi”tiādinā (visuddhi. 2.619; dī. ni. aṭṭha. 2.95 āpasādanāvaṅṅanā; saṃ. ni. aṭṭha. 2.2.60; a. ni. aṭṭha. 2.4.199; vibha. aṭṭha. 226 saṅkhārapadaniddesa; dha. sa. aṭṭha. nidānakathā; su. ni. aṭṭha. 2.523; udā. aṭṭha. 39; itivu. aṭṭha. 14, 58; theragā. aṭṭha. 1.67, 99; paṭi. ma. aṭṭha. 2.1.117; cūḅani. aṭṭha. 6; bu. vaṃ. aṭṭha. 2.58) vuttaṃ **saṃsārañca nātivattati**. Saṃsāro eva vā sabbo idha vaḅḅhiapagamādiatthehi apāyādināmako vutto kevalaṃ dukkhakkhandhabhāvato.

Paññābhūminiddesavaṅṅanā niṭṭhitā.

Iti sattarasamaparicchedavaṇṇanā.

18. Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā

Nāmarūpapariggahakathāvaṇṇanā

662. Yā visuddhiyo sampādetabbāti sambandho. **Imesu** yathāvicāritesu khandhādīsu vipassanāya **bhūmibhūtesu dhammesu**. Ganthassa uggaṇhanaṃ vācuggatakaraṇaṃ **uggaho**, parito sabbathāpi atthassa ñātumicchā **paripucchā**, savanupaparikkhādivasena tadatthassa manasikāraviddhi, tadubhayavasena yasmā tatthapi ñāṇaṃ svāsevitaṃ hoti, tasmā vuttaṃ “**uggahaparipucchāvasena ñāṇaparicayaṃ katvā**”ti, khandhādīsu sutamayaṃ ñāṇaṃ uppādetvāti attho. **Vitthāritameva**, tasmā tattha vitthāritanayānusārena sīlavisuddhi sampādetabbāti adhippāyo. Upacārasamādhipi appanāsamādhi viya vipassanāya adhiṭṭhānabhāvato cittavisuddhiyevāti āha “**saupacārā**”ti. **Veditabbāti** attano santāne nibbattanavaseneva veditabbā. Evañhi tā paccakkhato viditā nāma honti, tasmā veditabbā sampādetabbāti vuttaṃ hoti. **Veditabbāti** vā samāpattisukkhādhigamavasena anubhavitabbāti attho. Na hi kevalena jānanamattena cittavisuddhiyaṃ patiṭṭhito nāma hoti, na ca tattha apatiṭṭhāya uparivisuddhiṃ sampādetuṃ sakkāti.

Nāmarūpanaṃ yāthāvadassananti nāmassa, rūpassa ca vibhajja yathābhūtasabhāvadassanaṃ. Nāmaggaḥaṇena cettha vedanādīnaṃ catunnaṃ tebhūmakānaṃ khandhānaṃ gahaṇaṃ, na “viññāṇapaccayā nāmarūpa”nti ettha viya viññāṇaṃ vinā, nāpi “nāmañca rūpañcā”ti (dī. ni. 3.304, 352; dha. sa. dukamātikā 109) ettha viya sanibbānehi lokuttarakkhandhehi saddhinti daṭṭhabbaṃ.

663. Yāti pajjati etenāti yānaṃ, samathova yānaṃ samathayānaṃ, taṃ etassa atthīti samathayāniko. Jhāne, jhānūpacāre vā patiṭṭhāya vipassanaṃ anuyuñjantassetāṃ nāmaṃ, tena **samathayānikena**. “**Ṭhapetvā nevasaññānāsāññāyatana**”nti idaṃ bhavaggadhammānaṃ ādikammikassa duppariggahatāya vuttaṃ. **Lakkhaṇarasādivasena pariggahetabbā** ñāṇena paricchijja gahetabbā, pariggahavidhi pana **khandhaniddese** (visuddhi. 2.421 ādayo) vuttā evāti adhippāyo. Ārammaṇābhīmukhanamaṇaṃ ārammaṇena vinā appavatti, tena namanatṭhena, nāmakaraṇatṭhena vā. Vedanādayo hi arūpadhammā sabbadāpi ca phassādīnāmakattā pathaviādayo viya kesakumbhādīnāmantarānāpajjanato attanāva katanāmātāya nāmakaraṇatṭhena “**nāma**”nti vuccanti. Atha vā adhivacanasamphasso viya adhivacanaṃ nāmaṃ antarena anupacitasambhārānaṃ gahaṇaṃ na gacchantīti nāmāyattaggahaṇatāya vedanādayo “**nāma**”nti vuccanti, rūpaṃ pana vināpi nāmasavanaṃ attano ruppanasabhāveva gahaṇaṃ gacchati. **Vavatthāpetabbanti** asaṅkarato ṭhapetabbaṃ, aññamaññaṃ, rūpena ca amissitaṃ katvā citte ṭhapetabbanti attho.

Nāmarūpapariggaho ca nāma yāvadeva tassa paṭinissajjanatthanti tadanurūpameva nidassanaṃ dassento “**yathā nāmā**”tiādīmāha. **Ruppanatoti** ettha ruppanatṭho “sītādivirodhipaccayasannipāte visadisuppattī”tiādīnā (visuddhi. mahāṭī. 2.432) **khandhaniddesavaṇṇanāyaṃ** vuttoyeva. Evaṃ visuṃ nāmapariggahaṃ, rūpapariggahañca dassetvā idāni ekajjhaṃ nāmarūpapariggahaṃ dassetuṃ “**tato namanalakkhaṇa**”ntiādi vuttaṃ.

664. Iti arūpamukhena vipassanābhinivesaṃ dassetvā idāni rūpamukhena taṃ dassento “**suddhavipassanāyāniko panā**”tiādīmāha. Tattha samathayānikassa samathamukhena vipassanābhiniveso, vipassanāyānikassa pana samathaṃ anissāyāti āha “**suddhavipassanāyāniko**”ti, samathabhāvanāya amissitavipassanāyānavāti attho. **Ayameva vā samathayānikoti** yathāvutto samathayāniko eva vā. Tena samathayānikassāpi rūpamukhena vipassanābhiniveso labbhati, na arūpamukhenevāti dasseti. **Tesaṃ tesaṃ dhātupariggahamukhānanti** “yaṃ thaddhalakkhaṇaṃ, ayaṃ pathavīdhātū”tiādīnā (visuddhi. 1.308) saṅkhepamanasikādivasena vuttessu terasasu dhātupariggahamukhesu. Kammasamuṭṭhāno nāma keso cammabbhantaragato. **Tatthevāti** tasmiṃyeva kammasamuṭṭhāne kese. Kāyappasādassa viya bhāvassāpi sakalasarīrabyāpitāya “**bhāvassa atthitāya**”ti vuttaṃ. Puna **tatthevāti** tasmiṃyeva kesasaññite rūpasamudāye. **Aparānipīti** pubbe vuttāni kammasamuṭṭhānāni vīsati, imāni āhārasamuṭṭhānādīni catuvīsati rūpānīti sabbānīpi **catucattālīsa**, tañca kho tattha labbhamānasantatisāsāmaññaṇa veditabbā. “**Catucattālīsā**”ti ca idaṃ saddassa aniyatattā vuttaṃ. Na hi sabbakālaṃ utucittato rūpaṃ uppajjantaṃ sasaddameva uppajjattīti. **Evanti** yathā kese, evaṃ lomādīsu catusamuṭṭhānikesu. **Catuvīsatikoṭṭhāsesūti** dvattiṃsāya koṭṭhāsesu vakkhamāne aṭṭha koṭṭhāse apanetvā catuvīsatikoṭṭhāsesu. Sedādīnaṃ ātapūpatāpādīnā, cittavikārena ca uppajjanato te **utucittasamuṭṭhānā** vuttā.

Dvattiṃsakotṭhāsagatesu rūpesu pākaṭesu jātesu tadaññānīpi pākaṭāni hontīti tānīpi dassetuṃ “**apare**”tiādi vuttaṃ. Tattha **apare dasa ākārā**ti tejoyāyokotṭhāsavasena apare dasa ākārā. **Kammajeti** bhūtakathanam, na visesanam asitādi-paripācākassa tejassa akammajassa abhāvato. **Tathā cittajeti** ca ekantacittasamuṭṭhānattā assāsapassāsānanti keci, taṃ na, acittajasantāne pavattānam utujabhāvato. Abbhantarattā eva hi te cittajā, na bahiddhā, tasmā tattha “**cittaje**”ti idaṃ visesanameva, ayañca attho heṭṭhā ānāpānakathāyaṃ vuttoyeva. **Sesesūti** santappanādivasena ceva uddhaṅgamādivasena ca pavattesu tejoyāyokotṭhāsesu.

Cakkhudasakādīsu padhānarūpaṃ cakkhādayoti tesu labbhamānam vatthudvārabhāvaṃ avayavakiccaṃ samudāye āropetvā vuttaṃ “**vatthudvāravasena pañca cakkhudasakādayo**”ti. Vatthuvaseṇa hadayavatthudasakañcāti yojetabbaṃ, ekayoganiddiṭṭhānampi ekadeso anuvattatīti. **Sabbānīpīti** yathāvuttagaṇanāyaṃ catunnavuticatusatādhiḱāni saḥassarūparūpāni. Koṭṭhāsāvayavānaṃ pana tadavayavakalāpānañca bhede gayhamāne ativiya tato bahutaro rūpabhedo hoti, so pana bhedo idha ādikammikassa duppariggahoti na gahetabbo.

Kāmaṃ vatthuvaseṇāpi arūpadhammā pākaṭā honti, dvāravasena pana pariggaho anākuloti katvā vuttaṃ “**dvāravasena arūpadhammā pākaṭā honti**”ti. Sabbasaṅgāhikavasena “**ekāsīti lokiyacittāni**”ti vuttaṃ, lābhino eva pana mahaggatacittāni supākaṭāni honti. **Avisesenāti** sādharmaṇato. Phassādayo hi satta cetasikā cakkhuvīññānādīhipi uppajjanato sabbacittuppādasādhāraṇā. **Sabbepi teti** ekāsīti lokiyacittāni, taṃsāmpayuttaphassādayoti sabbepi te arūpadhamme. Ārammaṇādivibhāgena pana cittuppādabhede gayhamāne tato bahutaro eva hoti, so pana idha nādhippeto.

665. Assa cakkhupasādassa nissayabhūtā pana catasso dhātuyoti sambandho. Sahajātarūpāni tassa cakkhupasādassa icceva sambandho. **Tatthevāti** tasmīmyeva sasambhāracakkhupadese. **Anupādinna-rūpānīti** pubbe vuttarūpānaṃ upādinna-rūpattā vuttaṃ, akammajarūpānīti attho. **Sesānīti** paṭhamam cakkhuno vuttattā tato sesāni, tena pana saddhiṃ catupaññāsa rūpāni honti. Cakkhudasakādīsu ekassapi aggahetabbato “**avasesāni tecattālīsa rūpāni**”ti vuttaṃ. Saddassa aniyatattā taṃ aggahetvā “**tecattālīsa rūpāni**”ti vatvā puna utucittasamuṭṭhāne dve sadde gahetvā “**pañcacattālīsā**”ti keci vādo dassito.

Avasesarūpānīti “dasa dhātuyo”ti vutte dvādasa rūpadhamme ṭhapetvā avasesāni cha nipphanna-rūpāni. Rūparūpāneva hi idha pariggayhanti, na rūparicchedavikāralakkhaṇāni. Cakkhusannissayarūpārammaṇabhāvasāmaññena, cittabhāvasāmaññena ca kusalākusalavipākatāya duvidhampi cakkhuvīññānaṃ cittantveva vuttaṃ. **Evanti** iminā “cakkhuṃ nissāyā”tiādinā vuttaṃ, avuttañca “sotaṃ nissāyā”tiādikam saṅgañhāti. **Manovīññānadhātūti** etthapi “ekā”ti padaṃ ānetvā sambandhitabbaṃ “ekā manovīññānadhātū”ti. Aḍḍhena ekādasa **aḍḍhekādasa**, aḍḍham vā ekādasamaṃ etāsanti **aḍḍhekādasa**. **Aḍḍhaṭṭhamāti** etthāpi ese va nayo.

666. Cakkhudhātuyam vuttanayenevāti “yam loko setakaṇhamaṇḍalavicitta”ntiādinā (visuddhi. 2.665) vuttanayena.

667. Idha bhikkhu imasmiṃ sarīreti ajjhataṃ vipassanābhinivesadassanavasena vuttaṃ. Teneva hi ekasseva bhāvassa gahitattā “**sattarasa rūpāni sammasanupagāni**”ti āha. Sammasitum sakuṇeyyāni sammasanaṃ upagacchantīti **sammasanupagāni**, sammasanīyānīti attho. **Ākāra**-ggahaṇena viññattidvayaṃ vuttaṃ, **vikāra**-ggahaṇena lahutādittayaṃ, itarena ākāsadhātūti vadanti. **Ākāra**-ggahaṇena pana viññattidvayena saddhiṃ lakkhaṇarūpamāha. Tampi hi rūpānaṃ uppajjanādiākāramattanti. **Antaraparicchedoti** taṃtaṃkalāpānaṃ asaṅkarakāraṇatāya antarabhūto paricchedo. Yadi na sammasanupagāni, ākāradimattāni ca, katham rūpānīti āha “**apica kho**”tiādi.

668. Evaṃ dvācattālīsāya koṭṭhāsānaṃ vasena vitthārato rūpariggahaṃ tadanusārena vitthārato eva nāmapariggahaṃ vibhāvetvā tato saṃkhittasaṃkhittatarasaṃkhittatamavasena, aṭṭhārasadhātuvaseṇa, dvādasāyatana vasena, pañcakkhandhavasena ca rūparūpariggahaṃ dassetvā atisaṃkhittanayenāpi dassetuṃ “**yam kiñci rūpa**”ntiādi vuttaṃ.

Yathā ca dhātūādivasena, evaṃ indriyasaccapaṭiccasamuppādavaseṇāpi rūparūpariggaho veditabbo. Kathaṃ? Indriyavasena tāva cakkhādīni pañca, itthipurisindriyāni cāti satta indriyāni rūpaṃ, manindriyaṃ, pañca vedanindriyāni, saddhādīni pañca cāti ekādasa nāmaṃ, jīvitindriyaṃ nāmañca rūpañca, pacchimāni tīni idha anadhippetāni lokuttarattā. Dukkhasaccaṃ nāmañca rūpañca, samudayasaccaṃ nāmaṃ, itarāni idha nādhippetāni

lokuttarattā. Paccayākāre ādito tīṇi aṅgāni nāmaṃ, catutthapañcamāni nāmañca rūpañca, chaṭṭhasattamaaṭṭhamanavamāni nāmaṃ, dasamaṃ nāmañceva nāmarūpañca, pacchimāni dve paccekaṃ nāmañca rūpañcāti evaṃ tattha tattha vuttanayānusāreṇa indriyasaccapaccayākāravasenapi nāmarūpariggaho kātabbo. Evaṃ pana nāmarūpariggahassa vibhāgena kathane payojanaṃ heṭṭhā vuttameva.

669. Kāmaṃ vedanādīsu arūpadhammesu na uttaruttarā viya purimapurimā sukhumā, tathāpi saṅghaṭṭanena vikāraāpajjanake rūpadhamme upādāya sabbepi te sukhumā evāti āha “**sukhumattā arūpaṃ na upaṭṭhātī**”ti. **Sammasitabbanti** sammadeva lakkhaṇādīto vīmaṃsitabbaṃ. **Manasikātabbanti** tathā citte ṭhapetabbaṃ. **Pariggahetabbanti** paricchedakārikāya paññāya paricchijja gahetabbaṃ. **Vavatthapetabbanti** aññamaññaṃ asaṅkarato vinicchitabbaṃ. **Assāti** yogino. **Suvikkhālīti** suvisodhitaṃ. Ādikammikassa hi kammaṭṭhānaṃ pariggaṇhantassa yāva dhammā suparibhattaṃ na upaṭṭhanti, tāva te tappaṭicchādakasammohabalaena abhibhūtā avisuddhā nāma honti, asaṅkarato upaṭṭhānābhāvato aññamaññañca jaṭitā. Yadā pana sammasanādividhinā taṃ vibhūtaṃ hoti, tadā te suvikkhālītā, nijjaṭā ca nāma honti. Tenāha “**yathā yathā hī**”tiādi. Ādikammikassa arūpadhammā yebhuyyena rūpadhamme ārabba pavattanākāreṇa gahaṇaṃ gacchantīti katvā vuttaṃ “**tadārammaṇā arūpadhammā**”ti. Teneva hi heṭṭhā “**tassevaṃ pariggahitarūpassa dvāravasena arūpadhammā pākāṭā hontī**”ti vuttaṃ, na vatthuvasenāti.

Idāni rūpariggaho arūpariggahassa upāyo, upatthambho cāti yathāvuttamatthaṃ upamāhi pakāsetuṃ “**yathā hī**”tiādi vuttaṃ. **Mukhanimittanti** mukhassa paṭibimbaṃ. Tatridaṃ upamāsaṃsandanaṃ – cakkhumā puriso viya yogāvacarō, tassa cakkhu viya yogino kammaṭṭhānapariggāhakaññaṃ, ādāsaṃ viya rūpariggaho, mukhanimittaṃ viya arūpariggaho, ādāsassa aparisuddhakālo viya rūpariggahassa avikkhālītakālo, tadā mukhanimittassa apaññāyanaṃ viya rūpariggahassa avisuddhatāya arūpadhammānaṃ anupaṭṭhānaṃ, ādāsassa punappunaṃ parimajjanaṃ viya rūpariggahassa punappunaṃ visodhanaṃ, suparimajjite ādāse subhattaṃ mukhanimittassa paññāyanaṃ viya suvikkhālīte nijjaṭe rūpariggahassa arūpadhammānaṃ sutṭhu upaṭṭhānanti. Iminā nayena **telatthikopamādīsupi** yathārahaṃ upamāsaṃsandanaṃ veditabbaṃ. **Tilapiṭṭhanti** tilacuṇṇaṃ. **Katakāṭṭhanti** katakabjjaṃ. **Kalalakaddamanti** tanukaddamaṃ.

Tappaccanīkakilesāti tassa arūpadhammapariggāhakaññaṃsa vibandhabhāvena paṭipakkhabhūtā sammohādīkilesā. **Ucchū**diupamāsu idaṃ mukhamattassa dassanaṃ – yathā ucchurasaṃ gahetukāmo ucchūni ucchuyante pakkhipitvā ekavāraṃ dvivāraṃ yantakkamanamattena ucchurase anikkhamante na ucchūni chaḍḍetvā gacchati, yathā vā core gahetvā tehi katakammaṃ jānitukāmo dvattippahāramattena tesu tamatthaṃ akathentesu na te muñcati, yathā vā pana godammako goṇaṃ dametukāmo dhure taṃ yojetvā ekavāraṃ dvivāraṃ tasmīṃ pathena agacchante na vissajjeti, yathā ca dadhiṃ manthetvā navanītaṃ gahetukāmo dadhikalasiyaṃ manthaṃ pakkhipitvā sakiṃ, dvikkhattuṃ vā manthassa bhamaṇamattena navanīte anuppajjante na dadhiṃ chaḍḍeti, yathā vā pana macche pacitvā khādītukāmo ekavāraṃ dvivāraṃ aggidānamattena macchesu apaccantesu na te chaḍḍeti. “**Atha kho naṃ punappunaṃ parimajjati**”ti ettha vuttanayānusāreṇa “**atha kho naṃ ucchuyante punappunaṃ uppīṭeti**”tiādinā sabbattha upamattho yojetabbo.

Arūpadhammānaṃ upaṭṭhānākārakathāvaṇṇanā

670. Ākirīyanti abhimukhā honti etehīti ākāra, arūpadhammānaṃ upaṭṭhānassa mukhabhūtā phusanānubhavanavijānanappakārāti āha “**arūpadhammā tīhi ākārehi upaṭṭhahantī**”tiādi. Ārammaṇe pavattamānesu cittacetāsikesu asatipi pubbāpariye phusanalakkhaṇo phasso, tattha sabbapaṭṭhamaṃ abhinipatanto viya hotīti vuttaṃ “**paṭṭhamābhiniṭāto phasso**”ti. Tenassa phusanākāreṇa supākāṭabhāvena upaṭṭhānaṃ dasseti. Phasse pana upaṭṭhite yasmīṃ ārammaṇe so phasso, tassa anubhavanalakkhaṇā vedanā, sañjānanalakkhaṇā saññā, āyūhanalakkhaṇā cetanā, paṭivijānanalakkhaṇaṃ viññānanti imepi pākāṭā hontīti āha “**taṃsampayuttā vedanā**”tiādi. Evaṃ salakkhaṇasaṅkhepato catudhātuvavatthānavasena phassamukhena arūpariggahaṃ dassetvā idāni viṭṭhārato catudhātuvavatthānavasena taṃ dassetuṃ “**tathā kese**”tiādi vuttaṃ. Tattha **kese pathavīdhātūti** kesasaṅkhāte pathavīkoṭṭhāse pathavīdhātu. Lakkhaṇavibhattito hi dhātuvavatthānadassanametamaṃ.

Punapi dvinnāṃ dhātuvavatthānānaṃ vasena vedanāmukhena arūpariggahaṃ dassetuṃ “**ekassā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **tassa rasānubhavanakavedanāti** thaddhabhāvasaṅkhātassa phoṭṭhabbasabhāvassa anubhavanavasena pavattavedanā.

Aparassāti etthāpi vuttanayeneva sambandho veditabbo. Tattha **ārammaṇapaṭivijānananti** thaddhatāsaṅkhātaphoṭṭhabbārammaṇapaṭivijānaṃ. Kāyadvārābhinihataṃ, kevalaṃ vā

manodvārikajavanaviññānamāha. Tañhi “pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā”ti paṭivijānāti, itaraṃ pana kakkhaḷalakkhaṇapaṭivijānanamattamevāti.

Eteneva upāyenāti yvāyaṃ salakkhaṇasaṅkhepato, salakkhaṇavibhattito ca dhātuvavatthānavasena rūpariggaṃ dassetvā tattha ṭhitassa phassādīmukhena arūpariggaṇhanupāyo dassito, eteneva upāyena. **Kammasamuṭṭhānakeseti** catusamuṭṭhānakesato niddhārite kammasamuṭṭhānakese. **Kakkhaḷalakkhaṇātiadinā nāyenaṭi ādi-saddena** na kevalaṃ “paggharaṇalakkhaṇā āpodhātū”tiadinā lakkhaṇavisesena saddhiṃ dhātvantarāniyeva, atha kho ekasamuṭṭhānādibhedāni koṭṭhāsantarānipīti daṭṭhabbaṃ. Tenevāha “**dvācattālīsāya dhātukoṭṭhāsesū**”ti. **Sabbaṃ nayabhedam anugantvāti** yvāyaṃ dvācattālīsāya dhātukoṭṭhāsesu pathavīdhātūadināṃ lakkhaṇādito vavatthāpanavasena nānāvīdho rūpariggaṇhanayo vutto, taṃ sabbaṃ nayabhedam nayavisesam anugantvā, cakkhudhātūadināsu rūpariggaṇhamukhesu arūpariggaṇhadassanavasena yojanā kātabbāti adhippāyo. Tatridam yojanāmukhamattadassanaṃ – ekassa tāva “cakkhudhātu rūpābhigghātārahabhūtappasādalakkhaṇā, daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇā vā”tiadinā (dha. sa. aṭṭha. 600) nayena dhātuyo pariggaṇhantassa “paṭhamābhiniṇṇāto phasso, taṃsampayuttā vedanā”ti sabbaṃ yojetabbaṃ. Tathā “yathāvuttalakkhaṇāya cakkhudhātuyā rasānubhavanakavedanā vedanākkhandho”tiādi yojetabbaṃ. Tathā “yathāvuttalakkhaṇā cakkhudhātū”ti, “ārammaṇapaṭivijānaṃ viññānaṃ viññānakkhandho”tiadinā sabbaṃ yojetabbaṃ. Āyatanādivasena rūpariggaṇhamukhesupi eseva nayo.

671. Yathā nāma heṭṭhimajhānaṃ subhāvitam vasībhāvam pāpitameva uparijānassa pādakaṃ padaṭṭhānaṃ hoti, na paṭiladdhamattam, evaṃ rūpariggaṇhāho suvisuddho nijjāto niggumbo eva arūpariggaṇhassa pādakaṃ padaṭṭhānaṃ hoti, na avisuddho, tasmā rūpārūpassa ekadesepi anupaṭṭhite so avisuddho eva nāma hoti, pageva bahūsu anupaṭṭhitesūti dassento āha “**sace hi**”tiādi. **Pabbateyyā gāvī viya** bālā abyattā akhettaññū.

Khaggenāti khaggaggena. **Samugganti** mañjūsāsadisam mahāsamuggaṃ. Apariggaṇhitakammaṭṭhānassa avibhattam viya upaṭṭhahantampi nāmarūpaṃ vibhattasabhāvameva, tassa ca vibhāgo kammaṭṭhānapariggaṇhesu pākāto hotīti ca dassanattam samuggavivaraṇam, yamakātālakandaphālanāṇca nidassanabhāvena vuttam. Yamakātālakandañhi bhinnasantānampi abhinnaṃ viya upaṭṭhāti, evaṃ rūpārūpadhammāti. **Sabbepi tebhūmake dhamme nāmañca rūpañcāti dvedhā vavatthapetīti** ettha kiñcāpi sabba-saddo anavasesapariyādāyako, nāmarūpabhāvo pana aññamaññavidhuroti na tadubhayaṃ samudāyavasena parisamāpayetabbaṃ, tasmā “yadettha namanalakkhaṇam, taṃ nāmaṃ. Yaṃ ruppanalakkhaṇam, taṃ rūpa”nti evaṃ dvedhā vavatthapetīti attho. Evaṃ vavatthapentoyeva ca tadubhayavinimuttassa tebhūmakadhammesu kassaci dhammassa abhāvato “sabbepi tebhūmakadhamme nāmañca rūpañcāti dvedhā vavatthapetī”ti vuccati. “Nāmañca rūpañca”ti eteneva tassa duvidhabhāve siddhe “dvedhā vavatthapetī”ti idaṃ nāmarūpavinimuttassa aññassa abhāvadassanattam. Tenevāha “**nāmarūpamattato uddha**”ntiādi. “Sabbepi tebhūmake dhamme”ti pana sabbaggaṇaṇcettā sammasamanupagassa dhammassa anavasesetabbatāya vuttam. Tañhi anavasesato pariññeyyaṃ ekamsato virajjitabbaṃ, tato ca cittaṃ virājayaṃ pamocetabbaṃ. Tenāha bhagavā –

“Sabbaṃ, bhikkhave, anabhijānaṃ aparijānaṃ tattha cittaṃ avirājayaṃ appajahaṃ abhabbo dukkhakkhayāya. Sabbañca kho, bhikkhave, abhijānaṃ parijānaṃ tattha cittaṃ virājayaṃ pajahaṃ bhabbo dukkhakkhayāya”ti (saṃ. ni. 4.26-27).

Yadi tebhūmakam dhammajātam anavasesato gahitam “nāmarūpa”nti, yaṃ ito bāhirakehi padatthabhāvena parikappitam, seyyathidaṃ – pakatiādi drabyādi jīvādi kāyādi. Tattha katham paṭipajjitabbanti? Ummattakavipallāsasādise asammāsambuddhapavedite kā tattha aññā paṭipatti aññatra ajjupekkhanato. Atha vā tepi nāmarūpantogadhabhāvābhāvavasena nicchitā evāti veditabbā. Katham? Pakati, mahā, ahaṃkāro, tammattāni, indriyāni, bhūtāni, purisoti ete pakatiādāyo. Tattha samabhāvena pavattamānānaṃ sattarajatamasāṅkhātānaṃ sukhadukkhāmohānaṃ samudāyo **pakati, padhānanti** ca vuccati. Sattamattasampavedaniyo **mahā**, buddhīti keci. Sattarajādīsū abhimāno **ahaṃkāro**, asmimattāti keci. Saddaphassarūparasagandhā **tammattāni** aññamaññāvisiṭṭhānaṃ pathavīadināṃ ekuttaratādassanato ekuttarāni tammattānti vijjhavāsiekalakkhaṇehi tammattēhi ekalakkhaṇā visesā sajjiyanti, sukhumabhāvena pana nesam sampavesanato ekuttaratāti keci. Soṭādīni pañca savanādivuttikāni **buddhindriyāni**, vacanādānavicaraṇussaggānandakiccāni vācādīni pañca **kammindriyāni**. Mano antokaraṇam, itaraṃ bāhirakaraṇam. Gandhādīhi āradhāni pathavīudakaaggivāyuākāsāni **bhūtāni**, cetanāsabhāvo **purisoti** evaṃ pakatiādīni sarūpato veditabbāni.

Tattha hi **pakati** tāva sukhadukkhāmohamattatāya nāmaṃ, samavisamabhāvāpattito aniccā, dukkhā, saṅkhatā ca āpannā. **Mahāpi** “tasmā alīngato līngavisesāmatto mahā upajjati”ti vacanato, buddhibhāvānujānato ca

nāmaṃ, aniccaṃ, saṅkhatameva ca āpannaṃ. “Tasmā mahato cha vīsesā sajjīyanti”ti sakkate vacanato “asmī”ti gahaṇanimittabhāvānujānanena **ahaṃkāro** abhimānoti katvā nāmaṃ, tato eva aniccaṣaṅkhatabhāvāpatti cassa siddhā. Itaraṃ **tammattapañcakam** gandharasarūpaphassasaddabhāvānujānanato rūpaṃ, arūpanti pana kāpilānaṃ micchābhīnivesamattaṃ. Te hi soḷasa vīsesā pañca bhūtāni, ekādasindriyāni bhūtehi bhūtavīsesānīti gandhāditammattehi tannissayāni pathavīpotejovāyoākāsaṣaṅkhātāni bhūtāni icchitāni. “Tabbīsesā ca nānājātikā ahaṃkāro ca indriyāni”ti vacanato sotakāyacakkhujīvāhāghānavācāpāṇipādapāyūpatthāni ceva mano cāti **ekādasindriyāni**.

Tattha **mano** nāmaṃ, itarāni sabbāni rūpaṃ. **Vācāti** cettha atthāvajotakassa akkharasamudāyassa gahaṇaṃ. Imesaṃ pana dhammino dhammassa anaññatthassa icchitattā siddhāva aniccatā pariṇāmapakkhe, abhīyattipakkhepi yadi tabbīsayaññāpādena abhīyaññaṇaṃ siddhāva aniccatā, atha tato pubbepi ñāṇaṃ attheva. Akkhabiyattivādo pana siyāti idamettha disāmatthaṃ. Drabyaguṇakammasāmaññāvisesasamavāyā **drabyādīkā**. Tattha pathavī āpo tejo vāyu ākāso kālo disā attā manoti nava **drabyāni**. Sadda rūpa rasa gandha phassa saṅkhā parimāṇāni puthūtvā saṃyoga viyoga paratvā paratva buddhi sukha dukkha icchā dosa payatta gurutva dravatva sneha vegā saṅkhārā dīṭṭhā ceti evamete tevīsati **guṇā**. Ukkhepanaṃ avakkhepanamākucanaṃ pasāraṇaṃ gamanamīti pañca **kammāni**. Aññamaññāvisiṭṭhesu avisiṭṭhamabhīdhānaṃ paccayo hoti. Saṃ-iti yato drabyaguṇakammesu sā atthi evāti etaṃ **mahāsāmaññaṃ**. Pathavīādīsu anuvattībyāvuttibuddhinimittāṃ drabyatvādi, taṃ yathā drabyatva guṇatva kammataṃ ghaṭatvādi, eso **sāmaññāviseso**. Iha tantesu paṭo, kapālesu ghaṭoti iheti yato hetuhetuphalānaṃ sambandho samavāyoti vutto, **samavāyoti** evamete **drabyādīkā**.

Tattha pathavī āpa teja vāyū bhūtarūpaṃ, ākāsaṃ tesāṃ abhāvamattaṃ, paricchedo vā, candasūriyādi parivattanaṃ, dhammappavattīna upādāya paññattimattaṃ **kālo**. Tathā **disā, attā** ca. **Mano** nāmaṃ. **Saddarūparasagandhā** rūpameva. Tathā **phasso** bhūtattayasabhāvato. **Saṅkhā** ekādīkā taṃ taṃ upādāya paññattimattaṃ. Tathā avayavasamudāye guṇavīsesavasena, saṅghānavīsesavasena vā mahantaṃ dīghaṃ, tabbīpariyāyato aṇu rassanti bhinnalakkhaṇadesesu **puthūtvanti**. Bhinnadesajānaṃ saha bhāve **saṃyogoti**. Tadapāye **vīyogoti**. Samānadīsadesagātānaṃ rūpānaṃ mahadabbantarānaṃ vasena paramaparanti paññattimattaṃ. **Buddhisukhadukkhāicchādosapayattā** nāmaeva. **Gurutva dravatva snehavegā** rūpadhammānaṃ pavattīvisesato gahetabbākārā. Itaro **saṅkhāro** ñāṇassa pavattīviseso. **Adiṭṭhopi** dhammādhammabhāvato nāmaeva. **Ukkhepanaṃ avakkhepanaṃ ākucanaṃ pasāraṇaṃ gamananti** rūpadhammānaṃ pavattimattaṃ. Sadīsāsādīsātāyaṃ sāmaññāvisesasaññā, ayuttasambandhe samavāyasamaññāti drabyādīnaṃpi nāmarūpantogadhatā daṭṭhabbā.

Jīvājīvabandha puñña pāpāsava saṃvaranījaravimokkhā **jīvādīkā**. Tattha **jīvoti** attā. Puggaladharmādharmākāsakālesu **ajīvasaṅgā**. Tesu saddaphassarūparasagandhasaṅghānabandhabhedasukhumaparaaparāghātappabhācchāyojjākatamāni puggalalakkhaṇanti **puggalo** rūpaṃ rūpadhammānaṃ pavattīākāramattato. **Dhammādharmā** jīvapuggalānaṃ gatiṭṭhitimattatāya tadavisiṭṭhā. **Ākāsakālā** paññattimattaṃ. **Bandho** “kammappuggalantarasaṃyogo”ti vacanato tehi anañño. **Puññapāpāni** nāmanīti pākāṭameva. “Kammappuggalānamāsavo”ti vacanato puññāpuññasambhāve āsavasaññāti tato avisiṭṭho **āsavo**. “Āsavanīrodho saṃvaro”ti vacanato paṭipakkhena puññāpuññānīrodho **saṃvaro**. “Kammaphalappavattiyā pakatiyā appavattī nījaro”ti vacanato vipākanīrodhanimittāṃ **nījaro**. **Mokkhopi** “sabbakammavimokkho”ti vacanato kammappuggalajīvavīyogo. Tattha **kammappuggalānaṃ** saddādīlakkhaṇatāya rūpamattatā puññāpuññamattatāya arūpatā. **Jīvo** ca arūpamattamevāti ayaṃ drabyamokkho. Bhāvamokkho pana jīvassa rāgādībhāvāparīṇāmo rāgādayo nāmaevāti jīvādayopi nāmarūpantogadhā eva.

Kāyappavattigatijātibandhāpavaggā **kāyādīkā**. Tattha pathavīpatejavāyūuattasukhadukkhesu **kāyasamaññā**. Tadavisiṭṭhā pavattigatijātibandhāpavaggā, “bhāvoti attho, kāyoti anattantara”nti vacanato kāyato aññaṃ kiñci natthi. “Pavattisaññā kiriyāsaṃyogavībhāgesū”ti vacanato gatiādīpakkārena pavattā pathavīādāyo eva **pavattī** upacāro. “Tasmīṃ anattantara”nti vacanato kāyato anaññā suramanujapetataracchānanarakūpapattīyo **gatiyo**. Tāsu purimāpurimāvīsiṭṭho gatīsu jātassa nicchayopi pavattimattanti tato anaññā kaṇhanīlarattapītasukkaatisukkasaṅkhātā **jātiyo**. Tā uttaruttaravīsiṭṭhā aññānamoharāgadosatavāsandassanappāyā **sukkajāti**, antā accantavimuttā avagāhitatvā cāti **sukkajāti**. “Dosesu bandhasamaññā”ti vacanato aññāñādīlakkhaṇassa **bandhassa** jīvato anaññatā. Aññāñādīdosābhāvato apavaggasiddhīti **kāyādayopi** nāmarūpamattameva.

Yopi tattha tattha “puriso attā jīvo”tiādīpariyāyehi vutto attapadatto, sopi yathārahaṃ nāmarūpamattaṃ upādāya paññatto, nāmarūpamattameva vā. Tena vuttaṃ “tepi nāmarūpantogadhabhāvābhāvavasena nicchitā

evā''ti.

Sambahulasuttantasamśandanākathāvaṇṇanā

672. Soti so vipassanākammiko yogāvacaro. Evanti vuttapakāraparāmasanaṃ. Yāthāvasarasatoti yathābhūtasabhāvato. Nāmarūpaṃ vavatthapetvā etamatthaṃ saṃsandetvā vavatthapetīti sambandho. **Lokasamaññāyapi pahānatthāya**, pageva “satto jīvo”ti pavattanakamicchābhinivesassāti adhippāyo. Nāmarūpamattatāya avinicchataṭṭā, santānādighanabhedassa ca akatattā abhinivesena vinā samūhekattaggahaṇavasena “satto”ti pavatto sammoho **sattasammoho**. Tassa vikkhambhanā **asammohabhūmi**. **Sambahulasuttantavasesanāti** “yathāpi”tiādinā idha vuttānaṃ, avuttānañca “rūpañca hidaṃ, mahāli, attā abhaviṣṣa, nayidaṃ rūpaṃ ābādhāya saṃvatteyyā”ti (saṃ. ni. 3.59; mahāva. 20) evamādinā sambahulānaṃ suttantānaṃ vasena. “Nāmarūpamattamevā”tiādinā vuttamevatthaṃ sandhāyāha “**etamattha**”nti.

Āngasambhārāti āngasambhārahetu. Tannimittaṃ taṃ amuñcitvā sati eva tasmim “**satto**”ti vohāro.

Agārantvevāti yathā kaṭṭhādīni paṭicca upādāya tesam nāmaṃ vissajjetvā agāramicceva saṅkhaṃ samaññaṃ gacchati, evaṃ aṭṭhādīni paṭicca upādāya tesam nāmaṃ vissajjetvā rūpaṃ sarīramicceva saṅkhaṃ gacchatīti yojanā.

Dukkameva sambhotīti dukkhadukkhatādibhedaṃ tividhaṃ dukkameva sambhavati, yathāpaccayaṃ uppajjati, tadeva dukkhaṃ khaṇaṭṭhitipabandhaṭṭhitivasena tiṭṭhati ceva khaṇanirodhaāyukkhayanirodhādivasena nirujjhati cāti attho. Idāni dukkamevāti evakārena nivattitamattaṃ dassetuṃ “**nāññatṛā**”tiādi vuttaṃ. Tassattho – yathāvuttaṃ dukkhaṃ ṭhapetvā tato aññaṃ kiñci dhammajātaṃ na sambhavati, yo “satto”ti vā “jīvo”ti vā vucceyya, sabbena sabbaṃ abhāvā kuto tassa nirodhoti.

Upamāhināmarūpavibhāvanākathāvaṇṇanā

673. Ekenākārena saṅghitesūti yena pakārena akkhādīsu sanniviṭṭhesu rathasamañña, tena ekena ākārena samavaṭṭhitesu ekajjhaṃ rāsikatesu. **Evamevanti** sannivesavisiṭṭhe avayavasamudāye santānavasena pavattamāne yathā “ratho gehaṃ muṭṭhi vīṇā senā nagaraṃ rukkho”ti vohāramattaṃ, paramatthato pana rathādi nāma kiñci natthi, evamevaṃ. **Upādānakkhandhesūti** upādānakkhandhasaññaṃ itesu rūpārūpadhammesu samudītesu santānavasena pavattamānesu “satto jīvo”ti vohāramattaṃ, paramatthato pana satto vā jīvo vā natthīti yāthāvato jānaṃ. Idaṃ **yathābhūtaḍḍassanaṃ** “diṭṭhivisuddhi”ti vuccati.

674. Tassāti sattoti gahitassa attano. **Vināsanti** niruddhassa vināsaṃ. **Avināsanti** avinassanaṃ, niccatanti attho. Dvayavaseneva hi attavādino ṭhitā, sassato attā, ucchijjatīti vā, ekaccasassatavādopi ettheva samavaruddhoti. **Avināsaṃ anujānantoti** buddhiādīnaṃ dhammānaṃ vināsaṃ icchantopi “dhammī nicco kūṭaṭṭho”ti attano vināsābhāvaṃ anujānanto. **Sassateti** sassatagāhe. **Patati** katavināsaakatabbhāgamādidosappasaṅgoti adhippāyo. **Khīranvayassāti** khīrassa anvayabhūtaṃ, phalabhūtaṃ attho. **Tadanvayassāti** tassa attano anvayabhūtaṃ **aññassa** kassaci **abhāvato**. **Oliyati nāmāti** “sassato attā”ti abhinivesena bhavābhīrato hutvā bhavanirodhato saṅkocanaṃ āpajjanto bhaveyeva nilīyati nāma. **Atidhāvati nāmāti** tattha tattheva hi bhava attā ucchijjatīti ucchedavādī “ucchijjati attā”ti gaṇhanto paraṃ maraṇā santaṃ bhavaṃ “natthi”ti atikkamanto atidhāvati nāmāti vadanti. Kilesanirodhe pana kammaṃ avipaccanato bhavanirodhe icchitabbe tathā aggahetvā “taṃ taṃ bhavavisesaṃ āgamma attā ucchijjatīti evaṃ bhavanirodho hoti”ti gaṇhanto taṃ atidhāvati nāma.

Pariyuṭṭhitāti abhibhūtā. **Cakkhumantoti** yathābhūtaḍḍassanaṃ saṅkhātena nāṇacakkhunā cakkhumanto.

Kāma bhavādibhedo bhavo āramitabbaṭṭhena ārāmo etesanti **bhavārāmā**. Tasmim bhava ratā abhiratīti **bhavaratā**. Bhava sammodaṃ āpannāti **bhavasammudītā**. Tīhipi padehi bhavassādagadhitaṭṭā vuttā. **Cittaṃ na pakkhandatīti** bhavassādagadhitaṭṭā eva bhavanirodhāvahe dhamme cittaṃ na anuppavisati. **Nappasīdatīti** na okappati. **Na santiṭṭhatīti** na patiṭṭhahati. **Nādhimuccatīti** na adhimuccati.

Aṭṭiyamānāti dukkhāpiyamānā. **Harāyamānāti** lajjamānā. **Jigucchamānāti** hīlentā. **Vibhavanti** ucchedaṃ. **Abhinandantīti** vuttaabhinandanākāradassanaṃ “**yato kira bho**”tiādi.

Bhūtanti khandhapañcakaṃ. Tañhi yathāsakaṃ paccayehi jātattā, paramatthato vijjānāntā ca bhūtanti vuccati. **Bhūtatoti** yathābhūtasabhāvato, salakkhaṇato, sāmāññalakkhaṇato ca.

675. Evaṃ sattaḡāhato avalīyanātidhāvanadose, yathābhūtaḡassanato nibbidādiguṇe ca suttavaseneva dassetvā idāni nāmarūpamattepi gamanādiattakiccasiddhiṃ dassetuṃ “**tasmā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **tasmāti** yasmā “asmī”ti vā “aha”nti vā ḡāhassa vatthubhūto satto nāma natthi, paramatthato nāmarūpamattameva, tasmā. Sace koci attā nāma natthi, kathamidha nāmarūpamatte gamanādiattakiccasiddhīti codanaṃ sandhāyāha “**dāruyanta**”ntiādi. “**Khāyati**”ti etena yathā nijjīve dārumayayante abbhantare vattamānassa jīvassa vasena sañhassa sabyāpārassa viya upaṭṭhānamattaṃ paccayavisesato, evaṃ nijjīve nāmarūpamatte paccayavisesato gamanādiattakiccasiddhīti sañhassa sabyāpārassa viya upaṭṭhānanti dasseti.

Saccatoti bhūtato, paramatthatoti attho. Suññaṃ jīvena yantamiva abhisankhataṃ paccayavasena pavattīti adhippāyo. **Dukkassa puñjo** niccāturatāya **tiṇakaṭṭhasadiso** attasuññatāyāti attho. **Etam** nāmarūpaṃ.

Yamakanti yugaḡakaṃ. So ca kho yamakabhāvo aññaṃaññasannissitabhāvenāti āha “**ubho aññoññanissitā**”ti. Tato eva ca ekasmiṃ bhijjānānasmim ubho bhijjanti. Na hi kadāci pañcavokārabhave rūpe nirujjhante arūpaṃ anirujjhantaṃ, arūpe vā nirujjhante rūpaṃ anirujjhantaṃ atthi. Svāyaṃ bhaṅgo **paccayā** paccayanirodheneva, nāmarūpanirodhoti attho. **Paccayāti** vā paccayabhūtā, aññaṃaññassa paccayā hontāpi ubho bhijjantiyevāti attho.

676. Daṇḡābhīhatanti visesanena daṇḡaṃ, daṇḡābhīghātassa paccayaṃ purisavāyāmañca dasseti, bheriyā pana visesitabbatā saddassa asādhāraṇakāraṇatāya. Teneva hi “aññā bherī”ti bheriyeva ḡahitā, na daṇḡādayo. Adissamānarūpatāya saddaṃ nāmaṭṭhāniyaṃ katvā “**evameva**”ntiādinā upamāsamsandanaṃ karoti.

Na cakkhuto jāyareti na cakkhāyatanato niggacchanavasena jāyanti. Na hi cakkhāyatanassa paccayabhāvūpagamanato pubbe phassapañcamakā labbhanti, na ca padasavanto, yena te tato niggaccheyyūṃ. Tenevāha “puñjo natthi anāgate”ti (mahāni. 10). **Na rūpatoti** etthāpi eseva nayo. “**No ca ubhinnamantarā**”ti idaṃ pana tesam arūpadhammattā appadesatāya vuttaṃ. Kevalaṃ pana yasmiṃ khaṇe paccayasamavāyo, tadā uppajjanamattamevāti āha “**hetuṃ paṭicca pabhavanti sañkhatā**”ti, cakkhurūpālokamanasikārādībhedaṃ dhammajātaṃ nissāya paccayabhūtaṃ kāraṇaṃ labhitvā tehi samecca sambhūya katattā sañkhatā phassādayo dhammā uppajjantīti attho. Tassā pana dhammānaṃ uppattiyā pākaṭaṃ rūpadhammapavattiṃ dassento “**yathāpi saddo pahaṭāya bheriyā**”ti āha. Phassapañcamaggaḡaṇaṇcetttha pākaṭaarūpadhammānaṃ dassanaṃ. Sesagāthāsupi eseva nayo.

Vatthurūpāti hadayavatthuto. Tannissayānaṃ arūpadhammānaṃ bahubhedattā sāmāññavohārena te dassetuṃ “**sañkhatā**”ti vuttaṃ.

677. Nittejanti tejahīnaṃ ānubhāvarahitaṃ. Yathā pana taṃ nittejaṃ, taṃ dassetuṃ “**na khādati**”tiādi vuttaṃ. Na hi aññāthā saddahanussahanādīsū nāmaṃ “nitteja”nti sakkā vattuṃ, nāpi rūpaṃ sandhāraṇābandhanādīsū. Teneva hi “rūpaṃ nitteja”nti vatvā “**na hi tassa khādītukāmata**”tiādi vuttaṃ. “**Atha kho**”tiādinā byatirekavasenāpi nāmarūpānaṃ nittejataṃyeva vibhāveti. Aññaṃaññasannissayena hi nāmarūpassa attakiccasiddhipi paccekaṃ asamatthatāvibhāvanameva. Tathā hi nāmarūpassa attasuññatā, nirīhatā, byāpāravirahatā ca suṭṭhutaṃ pākaṭā honti.

Kathaṃ pana paccekaṃ asamatthānaṃ samuditabhāve samatthatā hoti? Asāmaggiyaṃ ahētūnaṃ sāmaggiyampi ahētubhāvāpattito. Na hi paccekaṃ daṭṭhuṃ asakkontānaṃ andhānaṃ satampi sahasampi samuditāṃ daṭṭhuṃ sakkotīti codanaṃ sandhāyāha “**imassa panatthassa**”tiādi. **Imaṃ upamaṃ udāharanti** aṭṭhakathācariyā upamāyapi asiddhassa atthassa sādhetabbato. Tenevāha “upamaṃ te karissāmi, upamāyapidhekacce viññū purisā bhāsītassa atthaṃ jānantī”ti (saṃ. ni. 2.67). **Tuṭṭhahaṭṭhoti** yadipāhaṃ cakkhukaraṇīyaṃ kātuṃ na sakkomi, pādakaraṇīyaṃ pana kātuṃ sakkomi, tvañca cakkhukaraṇīyaṃ, tasmā amhākaṃ ubhinnaṃ sahitānañca vasena icchitadesasampatti sījḡatīti tuṭṭhahaṭṭho **jaccandho**. **Tattha jaccandhoti**tiādi upamopameyyasamsandanaṃ. Dhammānaṃ attalābho parapaṭibaddhoti vattabbameva natthi tato pubbe avijjānāntā, paṭiladdhattalābhassāpi parapaṭibaddhameva atthakiccanti dassetuṃ “**na sakena tejena uppajjati, na tāsu tāsu kiriyāsu pavattati**”ti vuttaṃ. **Tesaṃ nāmarūpānaṃ aññaṃaññaṃ nissāya uppatti vā pavatti vā na ca na hotīti** jaccandhapīṭhasappiupamāya sādhitamatthaṃ nigamento “asāmaggiyaṃ ahētūnaṃ sāmaggiyampi ahētukabhāvāpattito”ti yathāvuttassa hetuno anekantikabhāvāṃ vibhāveti.

Paradhamavasānuvattinoti paresaṃ attato aññesaṃ hetupaccayasāṅkhātānaṃ dhammānaṃ vasena anuvattanasīlā. **Attadubbālā**ti attanā dubbalā asamatthā. **Parapaccayatoti** paresaṃ dhammānaṃ paccayabhāvato. Etena janakapaccayaṃ vadati. Tenevāha “**jāyare**”ti. **Paraārammaṇatoti** paresaṃ dhammānaṃ ārammaṇabhāvato. Etena upatthambhakapaccayaṃ vadati. Paccayaggahaṇaṃ vā rūpāpekkhaṃ, ārammaṇaggahaṇaṃ nāmāpekkhaṃ. “**Paradhammehi**”ti idaṃ ārammaṇapaccayānaṃ visesanaṃ. Purimatthena hi vuttamevatthaṃ pacchimatthena pākaṭaṃ karoti. **Pabhāvitāti** uppāditā.

Nāvāyantikūpamāyapi nāmarūpānaṃ avasavattitaṃ vibhāvetuṃ “**yathāpi**”tiādinā tisso gāthā vuttā. **Nissāyāti** patiṭṭhāya. **Yantīti** gacchanti. **Manusse nissāyāti** netubhūte niyāmakakammakāraḍādīmanusse apassāya. Na hi tesāṃ araṇaggahaṇalaṅkārasaṅghāpanaudakussīṅcanādīkiriyaṃ vinā nāvā icchitadesaṃ pāpuṇāti. **Ubhoti** aññamaññaṃ nāvāṃ nissāya manussā, manusse nissāya nāvāti attho.

Evanti vuttappakārena. **Nānāyehīti** paṭhamādīnaṃ sattanaṃ jhānaṃ, tesāṃ upacāraṇaṅca vasena cuddasa arūpariggahamukhāni, catudhātuvavatthāne vuttānaṃ terasanaṃ dhātupariggahamukhānaṃ dhātāyatanakhandhamahābhūtavasena, idha vuttānaṃ avuttānaṅca indriyasaccapaṭiccasamuppannaṃ vasena samavīsati rūpariggahamukhāni, tāni paccakaṃ “phasso vedanā citta”nti imesaṃ sammukhabhāvena upaṭṭhitānaṃ tiṅgaṃ arūpadhammānaṃ vasena tiguṇitāni samasaṭṭhi, cuddasa arūpariggahamukhāni, tāni cāti catusattatiyā nāmarūpariggahanāyehi ceva sambahulasuttantarathagehamuṭṭhivīṅāsenārukkhadārūyantaṅkalāpīberijaccandhapaṅguḷanāvāmanussūpamāhi ca nāmarūpapamattatāvavatthāpananāyehi ca. **Sattasaññaṃ abhibhavītvāti** anādīkālabhāvitaṃ khandhapaṅcake attagāhaṃ vikkhambhetvā. **Nāmarūpānaṃ yāthāvadassananti** “idaṃ nāmaṃ, ettakaṃ nāmaṃ, na ito bhīyyo. Idaṃ rūpaṃ, ettakaṃ rūpaṃ, na ito bhīyyo”ti ca tesāṃ lakkhaṇasallakkhaṇamukhena dhammamattabhāvadassanaṃ. Attadiṭṭhimalavisodhanaṃ **diṭṭhivisuddhīti** vedītabbaṃ. **Etassevāti** nāmarūpassa yāthāvadassanasseva.

Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti aṭṭhārasamaṇicchedavaṇṇanā.

19. Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiniddesavaṇṇanā

Paccayapariggahakathāvaṇṇanā

678. Anantaraniddiṭṭhāya diṭṭhivisuddhiyā visayabhāvena dassitattā “**etassevā**”ti vuttaṃ, na tadaññato visesanatthaṃ tadaññasseva abhāvato. Ajjhataṃ vā hi vipassanābhīniveso hotu bahiddhā vā, ajjhataṃsiddhiyaṃ pana lakkhaṇato sabbampi nāmarūpaṃ anavasesato pariggahitameva hotīti. **Paccayapariggahenāti** hetumhi karaṇavacanaṃ. Paccayapariggahahetu hissa addhattayakaṅkhāvitaraṇaṃ hotīti, karaṇe vā etaṃ karaṇavacanaṃ paccayapariggahassa sādhakatamabhāvato kaṅkhāvitaraṇakiriyaṃ. Yādā hissa supārisuddho niijaṭo niggumbo paccayapariggaho sījjhati, tadānena kaṅkhā vitarīyatīti. **Vitarītvāti** atikkamītvā, vikkhambhetvāti attho. Taṃ pana ñāṇaṃ tathādhigataṃ vasībhāvappattaṃ jhānaṃ viya yogino santāne pabandhavasena pavattatīti katvā vuttaṃ “**ṭhitāṃ ñāṇa**”nti.

Tanti kaṅkhāvitaraṇavisuddhiṃ. Taṃ sampādetukāmo āpajjatīti sambandho. Yāthāvato diṭṭhaṃ nāmarūpaṃ tivīhadukkhātāyogato rogo viya. Paccayā cassa rogasamuṭṭhānaṃ viya upaṭṭhahantīti imamatthaṃ dassento “**yathā nāma...pe... pariyesati**”ti āha. Saṃsāradukkhānīmuggassa santānassa tato vimocetukāmatāvasena anukampitabbatā labbhatīti tamatthaṃ dassetuṃ “**yathā vā panā**”tiādi vuttaṃ. Evameva ṭhite yadeke vadanti “anukampitabbakumārakadassanena tassa mātāpituāvajjanaṃ idha anudāharaṇaṃ nirodhetabbatāya nāmarūpassa anukampitabbatābhāvato”ti, tadapāhataṃ hoti. Avassaṅcetāṃ evaṃ icchitabbaṃ, aññāthā veneyyapuggalasantāne satthu mahākaruṇāpavatti eva vicāretabbā siyā. Mandabuddhitāya **mandam**. Vuḍḍhataropi koci mandabuddhi hotīti tato visesanatthaṃ “**kumāra**”nti vuttaṃ. Yo koci paṭhamavaye vattamāno “kumāro”ti vuccatīti tato visesanatthaṃ “**dahara**”nti vuttaṃ. Evampi yo ādhāvitvā paridhāvitvā vicāraṇako taruṇadāraḍo, sopi “daharo”ti vuccatīti tato nivattanatthaṃ “**uttānaseyyaka**”nti vuttaṃ. Catūhipi padehi karuṇāyitabbatāmyeva dasseti. **Āpajjatīti** karoti.

Yathā panassa hetupaccayapariyesanāpatti hoti, taṃ dassetuṃ “**so**”tiādi vuttaṃ. Tattha byatirekamukhena

attho sādhitō sammadeva sādhitō hotīti ahetukabhāvaṃ tava paṭikkhipanto “**na tāvidaṃ nāmarūpaṃ ahetuka**”nti vatvā tattha kāraṇamāha “**sabbatthā**”tiādīnā. Hetumantarena sati sambhave sabbadhammānaṃ hetuabhāvo samānoti sabbasamānatā siyā, tathā ca sati sotapadesādīsu, bahiddhā ca cakkhuvīññādihetuabhāvoti sabbattha, cakkhādīnaṃ uppattito pubbe, paribhedato uddhañca hetuabhāvoti sabbadā ca andhādīnaṃ arūpīnaṃ, asaññīnañca hetuabhāvoti sabbesañca cakkhuvīññādīhi bhavitabbaṃ, hetuabhāvā visesato tañca natthīti āha “**sabbattha sabbadā sabbesañca ekasadisabhāvāpattito**”ti. Nidassanamattañcetaṃ yadidaṃ “cakkhuvīññādīsu hī”ti. Yattakā loke visesā, tehi sabbesaṃ, sabbakālañca bhavitabbanti adhippāyo. **Ādi**-saddena vā tesampi gahaṇaṃ katamevāti daṭṭhabbaṃ. Tasmā ahetukabhāve viṣiṭṭhatāya asambhavo evāti sabbattha ekasadisabhāvāpattito, sabbadā ekasadisabhāvāpattito, sabbesaṃ ekasadisabhāvāpattitoti paccekaṃ sambandho vedītabbo. Evaṃ ahetubhāve paṭisiddhe visamahetuvādī vadeyya “na idaṃ ahetukaṃ kiñcarahi sahetukaṃ, kena pana hetunā sahetukanti? Issarādīnā”ti.

Ādi-saddena pakatipurisapajāpatikālādīnaṃ gahaṇaṃ vedītabbaṃ, taṃ paṭikkhipanto āha “**na issarādīhetuka**”ntiādī. Na nāmarūpaṃ issarādīhetukaṃ nāmarūpato aññassa anupalabbhamānattā issarapakatīādīnameva abhāvato. Yadi pana asato issarādīto nāmarūpassa uppatti, evaṃ sati sā eva sabbattha sabbadā sabbesaṃ ekasadisatā āpajjati. Atha nāmarūpamattameva issarādīhetukaṃ, nāmarūpañca ahutvā sambhavantaṃ, hutvā ca vinassantaṃ dissatīti issarādīhipi tādisehi bhavitabbaṃ. Tathā ca tadapi sappaccayaṃ sañkhatamevāti tassāpi paccayapariggaho kātabbo. Atha taṃ nuppajjati, ahetukatā tassa āpannā. Tenāha “**ahetukabhāvāpattito**”ti.

Apīca na issarādīhetukaṃ nāmarūpaṃ. Kiṃ kāraṇaṃ? Kamena uppattito. Yadi hi evaṃ niccaṃ issarādīsaññītaṃ kammakilesindriyārammaṇādīnirapekkhakāraṇampi siyā, sabbesaṃyeva ekajjhaṃ uppatti siyā, yattakehi tato uppajjitabbaṃ. Kasmā? Kāraṇassa sannihitabhāvato. Yadi pana tassa icchāvasena tassa uppattim parikappeyyuṃ, tāsāñca icchānaṃ ekajjhaṃ uppattiyāṃ ko vibandho. Atha aññampi kiñci kammakilesindriyārammaṇādiapekkhitabbaṃ atthīti ce? Tadeva hetu kāraṇaṃ, kimaññena adīṭṭhasāmatthiyena parikappitena payojanaṃ? Dīṭṭhañhi kammādīnaṃ sāmattiyāṃ tadaññapaccayasannidhānēpi tadabhāve abhāvato. Yathā hi rūpālokamanasikārasannidhānēpi cakkhuno abhāve cakkhuvīññāssa abhāvaṃ, bhāve ca bhāvaṃ disvā cakkhuno cakkhuvīññāsuppādanasamatthatā atthīti viññāyati. Yathā ca yvāyaṃ yamakānampi samānānaṃ janakajanaṃsukkasoṇitādībhīrapaccayasamabhāvepi sattānaṃ hīnapaṇītatādiviseso dissati, so ca sasantāne tādīsassa aññassa hetuno abhāvā kammakilesahetukoti tassa tattha samatthatā atthīti viññāyati, na evamissarādīkassa. Kāraṇassa hi bhāvābhāve phalassa bhāvābhāvehi kāraṇassa samatthatā viññāyeyya. Na ca sannihite tadakāraṇassa nāmarūpassa issarādīvekallena katthaci anuppatti dīṭṭhā, tasmā akāraṇamissaro.

Athāpi saggo evaṃ issarādīhetuko vucceyya, sopi saggappakāro sabbakālaṃ tato nibbatteyya. Na hi sannihitakāraṇassa phalassa anuppatti yuttā. Nicce ca sati aññanirapekkhakāraṇe saggassa ādiyeva na yutto, yāva issarādīkaṃ kāraṇaṃ, tava sabbassa atthibhāvappasaṅgato. Athāpi vadeyya “aññēpi yathārahaṃ paccayā hontiyeva, issarādīkampi tesāṃ sahakārīkāraṇaṃ hotī”ti. Yadettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Yadi paro vadeyya “idha buddhipubbo bhāvānaṃ racanāvīseso dīṭṭho, yathā taṃ ghaṭagehādīnaṃ. Atthi ca ajjhattikabāhīraṇaṃ sarīrapadumādīnaṃ racanāvīseso, tasmā tenāpi buddhipubbena bhavitabbaṃ. Yassa ca so buddhipubbo, so issarādīko, tasmā tena nāmarūpasaññītassa lokassa kāraṇena bhavitabba”nti. Tayidaṃ asiddhaṃ, racitā sarīrapadumādayoti tattheva uppānattā. Uppānassa hi sannivesavasena tathā tathā paṭṭhapanāṃ “racanā”ti vuccati. Anekantiko cāyaṃ abuddhipubbassāpi dīṭṭhattā. Dīṭṭho hi nhāruādīnaṃ aggisaṃyogena racanāvīseso, tathā visussantānaṃ pubbacammādīnaṃ. Yadi paṇāyamiṣsarādīko gavassajagadrabhādīnaṃ karīsāvatte paṭimahutaṃ raceyya, ummatto viya vikkhitto siyā. Kiñcāyaṃ lokaṃ sajjento attatthaṃ vā sajjeyya lokatthaṃ vā.

Tattha ca yadi purimo makkho katakicco na siyā lokena sādhetabbassa atthibhāvato. Atha dutiyo, kasmā lokassa ahitadukkhāvahaṃ pāpaṃ nirayādīṃ, jarāmaṇādīñca sajati? Atha tadubhayaṃ anāmasitvā kīlattaṃ sajati. Kīlā ca nāma ratiatthā hoti. Vinā kīlāya ratim ajānantānaṃ ratiatthañca kīlāmārabhanto ratiyaṃ issaro anissaro siyā. Atha payojananirapekkho, sabbakālaṃ sajjeyya, tassa cāyaṃ sajanasamatthatā ahetukā vā siyā sahetukā vā. Ahetukā ce, sabbesaṃ siyā sahetukā vā. Ahetukā ce, sabbesampi siyā. Atha sahetukā, so cassa hetu parato vā sambhūto siyā attato vā. Tattha parato ce sambhūto, yadassa so laddho, tassāyaṃ veyyāvaccakarasadiso siyā. Atha attato taduppattito pubbe ayaṃ kīdiso loko cāti sabbamidaṃ ālunavisiṇaṃ ākulabyākulaṃ goyūthena gatamaggasadisapheṇaṇiṇḍasamaṃ avimaddakkhamaṃ asāraṃ. Tiṭṭhatu pasaṅgo, yathādhikatameva vaṇṇayissāma. **Tasmāti** yasmā idaṃ nāmarūpaṃ na ahetukaṃ, nāpi issarādīvisamahetukaṃ, tasmā. **Teti** hetupaccayā.

679. Oḷārikattā, supākaṭattā ca rūpassa paccayapariggaho sukaroti “**imassa tāva rūpakāyassā**”tiadinā paṭhamam tassa paccayapariggahavidhiṃ ārabhati. Tattha yathā nāmarūpassa paccayapariggaho ahetuvisamahetuvādanivattiyā hoti, evaṃ nibbidāvīrāgāvahabhāvena tattha abhīratinivattiyāpi icchitabboti taṃ gabbhaseyyakavasena dassento nibbattaṭṭhānassa sucibhāvapaṭisedhanamukhena asucibhāvaṃ vibhāvetuṃ “**ayaṃ kāyo**”tiādimāha. Tattha uppālādīni asuciṭṭhāne nibbattānīpi sayam sucisammatānevāti taṃdassanattam abbhantaraggahaṇam. Tenāha bhagavā –

“Yathā saṅkārādhānasmim, ujjhitasmim mahāpathe;
Padumaṃ tattha jāyetha, sucigandham manorama”nti. (dha. pa. 58);

“**Nibbattati**”ti idaṃ mātukucchiyaṃ paṭisandhipavattīsu rūpakāyassa nibbattanasāmaññato gahetvā vuttaṃ, na paṭhamābhīnibbattimattam. Evañca katvā āhārassa upatthambhakaṃpaccayatāvacaṇam, udarapaṭalassa pacchato karaṇādivacaṇam, duggandhājegucchapaṭikkūlatāvacaṇaṃca samatthitam hoti. Evamavattithe yadekaccehi piṭṭhito, purato ca karaṇam kiṃ siyā paṭisandhikāletīdi vuttaṃ, taṃ apāhatam hoti. “**Nibbattakattā**”ti iminā bījam viya aṅkurassa avijjādayo rūpakāyassa asādhāraṇakāraṇatāya **hetūti** dasseti. “**Upatthambhakkattā**”ti iminā pana aṅkurassa pathavīsālipārisiādayo viya āhāro sādharāṇakāraṇatāya **paccayoti** dasseti.

Pañca dhammā hetupaccayāti avijjādayo pañca dhammā yathārahaṃ hetu ca paccayo cāti attho. Bhavesu vijjānādosapaṭicchādanapattānā daḷhaggābhābhāvena saṅkhārabhāvānaṃ hetubhūtā janakasahāyatāya bhavanikanti taṃsahajātaāsannakāraṇatā abhisāṅkhārikā, apassayabhūtā cāti “**mātā viya dārakassa upanissayā**”ti vuttā. Yathā pitu janitasukke puttassa uppattīti piṭā janako, evaṃ **kammaṃ** sattassa uppādakattā **janakam** vuttaṃ. Yathā **dhāti** jātassa dārakassa posanavasena sandhārikā, evaṃ **āhāro** uppannassa kāyassāti **sandhāraṇako** vutto.

Kāmañcetha avijjādayo nāmakāyassāpi paccayo, pakārantarena pana tassa pākaṭam paccayapariggahavidhiṃ dassetuṃ “**cakkhuñca paṭiccā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **cakkhuñcāti ca**-saddo samuccayattho. Tena cakkhuvīññāṇassa āvajjanādiājḥattam sabbam paccayajātam saṅgaṇhāti. **Rūpe cāti** pana **ca**-saddena yathā bahulaṃ bāhirarūpaṃ cakkhuvīññāṇassa ārammaṇapaccayo, evaṃ aññampi bāhiram paccayajātam saṅgaṇhāti. **Paṭiccāti** paccayabhūtam laddhāti attho. Tena cakkhussa nissayapurejātaṃdriyavippayuttaatthiavigatavasena, rūpassa ārammaṇapurejātaatthiavigatavasena, itaresaṅga saṅgahitānaṃ anantarādisahajātādivasena paccayabhāvaṃ dasseti. Vacanabhede pana kāraṇam heṭṭhā vuttameva. **Ādi**-saddena ca phassādīnaṃ viya sahapaccayehi sotavīññāṇādīnaṃ saṅgaho veditabbo “**tiṇṇam saṅgati phasso**”tiādiṇipāṭhassa (ma. ni. 1.204; 3.421, 425-426; saṃ. ni. 2.43-45; kathā. 465, 467) viya “**sotaṅga paṭiccā**”tiādiṇipāṭhassa saṅgahitattā. Evam sammasanupagaṃ sabbam nāmaṃ sahapaccayena saṅgahitam hoti. Tenāha “**nāmakāyassa paccayapariggaham karoti**”ti.

Pavattim disvāti etarahi pavattim disvā. **Evanti** iminā na kevalam sappaccayatāmattameva paccāmaṭṭham, atha kho yādisehi paccayehi etarahi pavattati, tādisehi avijjādiṇipaccayeheva atītepi pavattitthāti paccayasadisatāpi paccāmaṭṭhāti daṭṭhabbam.

680. **Pubbantanti** atītam khandhappabandhakoṭṭhāsam. **Ārabbhāti** uddissa. **Ahosim nu kho, na nu kho** **ahosinti** sassatākāram, adhiccasamuppattīākāraṇaṃ nissāya atīte attano vijjānānaṃ, avijjānānaṃca kaṅkhati. **Kim nu kho** **ahosinti** jātiliṅgūpapattiyō nissāya “**khattiyō nu kho** **ahosim**, brāhmaṇādīsū gahaṭṭhādīsū devādīsū aññataro nu kho”ti kaṅkhati. **Katham nu khoti** saṅghānākāram nissāya “**dīgho nu kho** **ahosim**, rassaodātākāḷapamāṇikaappamāṇikādīnampi aññataro”ti kaṅkhati. Issaranimmānādiṃ nissāya “**kena nu kho** **pakārena** **ahosi**”nti nibbattākārato kaṅkhatīti ca vadanti. **Kim hutvā kim** **ahosinti** jātiādiṃ nissāya “**khattiyō hutvā** **nu kho** **brāhmaṇo** **ahosim**...pe... devo **hutvā** **nu kho** **manusso** **ahosi**”nti attano aparāparuppattim kaṅkhati. Sabbattheva ca **addhānanti** kālādhivacaṇam. **Bhavissāmi nu khoti** sassatākāram, ucchedākāraṇaṃ nissāya anāgate attano vijjānānaṃ, avijjānānaṃca kaṅkhati. Sesametha vuttanayameva. **Etarahi vā pana paccuppannam addhānanti** idāni vā paṭisandhimādiṃ katvā cutipariyantam sabbampi vattamānakālam. **Ajjhattam kathamkathī hotīti** attano khandhesu vicikicchā hoti. **Aham nu khosmīti** attano atthibhāvaṃ kaṅkhati. Ayuttam panetanti. Yuttam ayuttanti kā ettha cintā. Ummattako viya hi bālaputhujjano. **No nu khosmīti** attano natthibhāvaṃ kaṅkhati. **Kim nu khosmīti** khattiyova samāno attano khattiyabhāvaṃ kaṅkhati. Esa nayo sesesu. **Katham nu khosmīti** vuttanayameva. Kevalañhettha “**abbhantare jīvo nāma atthi**”ti gahetvā tassa dīghādibhāvaṃ kaṅkhanto “**katham nu khosmīti**”nti kaṅkhatīti veditabbo. Paccuppannam pana attano sarīrasaṅghānaṃ ajānanto nāma natthi. **Kuto āgato, so kuhim gāmī bhavissatīti** atthabhāvassa āgatigatiṭṭhānaṃ kaṅkhati. **Sā sabbāpi pahiyatīti** sā yathāvuttā soḷasavidhāpi vicikicchā vikkhambhanavasena pahiyāti.

681. Kusalādibhedato sabbappakārassāpi nāmassa sādharmaṇo paccayoti, tato pavattito manasikārādiko kusalādibhedato sabbappakārassāpi nāmassa asādhāraṇo paccayoti ca yojetabbaṃ. **Kusalādibhedatoti** kusalākusalavipākakiriyabhedato. Tassāpi somanassasahagatādiāññatarabhedavasena **sabbappakārassāpi**. Yaṃ ekantato chadvārikaṃ, tampi chadvāraggahaṇeneva gahitaṃ yathā chaṭṭhārammaṇaṃ chaḷārammaṇaggahaṇēnātipi vuttaṃ “**sabbappakārassāpi**”ti. **Tatoti** cakkhurūpādito. **Manasikārādikoti** yonisomanasikārayonisomanasikārādiko, kammabhavaṅgādiko ca. Kāmañcetha dvāracchakkayonisomanasikārādivasena nāmasseva sādharmaṇo, asādhāraṇo ca paccayo vutto, taṃ pana avisesavasena vuttaṃ. Visesto pana kammaṃ vipākānāmassa, kammāsamuttāhānarūpānañca cittaṃ cetānānāmassa, cittaṃsamuttāhānarūpānañca sādharmaṇo paccayo, yathāvuttasseva ca nāmassa, rūpassa ca tadaññānāmarūpāpekkhāya asādhāraṇo paccayo. Tathā sabhāgo, utusabhāgo ca āhāro taṃsamuttāhānarūpānaṃ sādharmaṇo paccayo, tadaññāpekkhāya asādhāraṇoti rūpassāpi sādharmaṇo, asādhāraṇo ca paccayo yathārahaṃ niddhāretabbo. Paccayapariggaho nāma anadhigatārahattena kātabboti tadapekkhāya “**yonisomanasikārasaddhammassavanādiko kusalassevā**”ti vuttaṃ. **Ādi**-saddena sappurisūpanissayassa, catunnampi vā sampatticakkānaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. **Viparīto akusalassāti** vacanato yathā yonisomanasikārādiviparīto akusalasseva paccayo, tathā yonisomanasikārādi kusalasseva paccayo hotīti attho. Yassa vā kusalaṃ sambhavati, akusalaṃ sambhavati, kusalākusalāni vā, tassāti atthasiddhametaṃ. **Kammādikoti ādi**-saddena avijjādayo viya gatikālādayopi saṅgahitāti daṭṭhabbā. **Bhavaṅgādikoti** bhavaṅgasantīraṇaparittakiriyārahattādiko. Tattha **bhavaṅgaṃ** pañcadvāraṇamanodvāravajjanakiriyānaṃ, **santīraṇaṃ** voṭṭhabbanassa, **parittakiriyā** yathārahaṃ parittamahaggatakiriyānaṃ, **arahattaṃ** āvajjanavajjānaṃ sabbakiriyānaṃ paccayoti veditabbaṃ.

Kammanti cetānāva adhippetā, sā ca kho kusalākusalā. Vuttañhettaṃ “kusalākusalacetānā vipākānaṃ khandhānaṃ, kaṭattā ca rūpānaṃ kammaṃpaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.427). Na cittaṃ viya sasampayuttā. Cittañhettha sasampayuttaṃ adhippettaṃ “hetū hetusampayuttakānaṃ dhammānaṃ, taṃsamuttāhānānañca rūpānaṃ hetupaccayena paccayo”tiādivacanato (paṭṭhā. 1.1.1). **Tatthāti** tesu kammādīsu rūpajānapaccayesu. Atītato eva kammato phalaṃ uppajjati, na vattamānatoti vuttaṃ “**kammaṃ atītameva kammāsamuttāhānaṃ rūpassa paccayo**”ti. Yadi hi paccuppanato kammato phalaṃ uppajjeyya, āyūhanakkhaṇe eva phalena uppajjitabbaṃ bhavēyya, na ca taṃ diṭṭhamicchitaṃ vā. Na hi loke kudācanaṃ kariyamānameva kammaṃ phalaṃ dentaṃ diṭṭhaṃ, tathārūpo vā āgamo atthīti. Nanu ca idamapi na diṭṭhaṃ, yaṃ vinaṭṭhato hetuto phalaṃ uppajjamānaṃ, mato vā kukkuṭo vassantoti? Saccamadiṭṭhaṃ rūpadhammānaṃ pabandhavicchede, idaṃ pana arūpaṃ pabandhopi atthīti upamā na saṃsandati. Kammato hi atītato eva kammassa katattā, upacittā ca phalaṃ uppajjati. Vuttañhettaṃ “kāmaṇvacarassa kusalassa kammassa katattā upacittā vipākāṃ cakkhuvīññānaṃ uppannaṃ hotī”tiādi (dha. sa. 431). Yasmā anantarādipaccayalābhato uppādakkhaṇe eva cittaṃ balavatā, tasmā taṃ uppajjamānameva rūpaṃ janētīti āha “**cittaṃ cittaṃsamuttāhānaṃ uppajjamāna**”nti. Rūpassa paccayo hotīti sambandho. Yasmā pana rūpassa ṭhitikkhaṇe balavatā pacchājātādipaccayalābhato, tasmā vuttaṃ “**utuāhārā... pe... hontī**”ti, bāhiraṃ utuṃ, āhārañca paccayaṃ labhitvā attano ṭhitikkhaṇe utuāhārā rūpaṃ janētīti attho.

Evanti “sādharmaṇāsādharmaṇavasenā”tiādinā vuttappakārena.

682. **Saṅkhārānanti** saṅkhatasaṅkhārānaṃ. **Bhaṅganti** maraṇaṃ. **Jarāmarāṇaṃ nāma jātiyā satītiādi** phaladassanānupubbīyā hetudassanakkamena nāmarūpassa paccayapariggaho sukaroti katvā dassīto. Tattha **bhave satīti** kammabhavē sati.

683. **Pubbe vitthāretvā dassītaanulomapaṭṭicasamuppādavasenāti** pariyośānato paṭṭhāya paṭilomanayena ādīpāpanavasena vitthāretvā dassītaanulomapaṭṭicasamuppādavasena. “Asati jātiyā natthi jarāmarāṇa”ntiādinā (saṃ. ni. 2.4) hi paṭilomavasena dassīte paccayākāre “yassa abhāvā yassa abhāvo, so tassa paccayo”ti byatirekato, anvayato ca nāmarūpassa paccayapariggaho sukaroti.

684. **Purimakammabhavasmim mohotiādi** vuttatthameva. Kammasahāyattā kilesavaṭṭaṃ kammavaṭṭe pakkhitvā vuttaṃ “**kammavaṭṭavipākavaṭṭavasenā**”ti.

685. Diṭṭhadhammo vuccati paccakkhabhūto paccuppanno attabhāvo, tattha veditabbaphalaṃ kammaṃ **diṭṭhadhammavedanīyaṃ**. Paccuppannabhavato anantaraṃ veditabbaphalaṃ kammaṃ **upapajjedanīyaṃ**. **Aparāpariyāyeti** diṭṭhadhammānantarānāgatato aññasmim attabhāvapariyāye attabhāvaparivatte. **Ahosikammanti** ahosi eva kammaṃ, na tassa vipāko ahosi, “atthi, bhavissati vā”ti evaṃ vattabbakammaṃ. Paṭipakkhehi anabhīhūtātāya, paccayavisesena paṭiladdhavisatāya ca balavabhāvaṃ pattā tādīsassa pubbābhisaṅkhārassa

vasena sātisayā hutvā pavattā paṭhamajavanacetanā tasmimyeva attabhāve phaladāyini **diṭṭhadhammavedanīyā** nāma. Sā hi vuttākārena balavati javanasantāne guṇavisesayuttesu upakārāpakāravasappavattiyā, āsevanālābhena appavipākatāya ca paṭhamajavanacetanā itaradvayaṃ viya pavattasantānuparamāpekkhaṃ, okāsalābhāpekkhañca kammaṃ na hotīti idheva pupphamattaṃ viya pavattivipākamattaṃ phalaṃ deti. **Tathā asakkontanti** kammassa vipākadānaṃ nāma upadhipayogādipaccayantarasamavāyeneva hotīti tadabhāvato tasmimyeva attabhāve vipākaṃ dātuṃ asakkontaṃ. **Atthasādhikāti** dānādipānātipātādiatthassa nipphādikā. Kā pana sāti āha “**sattamajavanacetanā**”ti. Sā hi sannīṭṭhāpakacetanā vuttanayena paṭiladdhavisēsā, purimajavanacetanāhi laddhāsevanā ca samānā anantarattabhāve vipākadāyini **upapajjavedanīyakammaṃ** nāma. “**Sati saṃsārappavattiyā**”ti iminā asati saṃsārappavattiyāṃ ahosikkammaṃpakke tiṭṭhati vipaccanokāsassa abhāvatoṭi dīpeti.

686. Yaṃ garukanti yaṃ akusalaṃ mahāsāvajjaṃ, kusalaṃ mahānubhāvaṃ kammaṃ. **Yaṃ bahulanti** yaṃ bahulaṃ abhiñhaso kataṃ samāsevitāṃ. **Maraṇakāle anussarīti** pariyaṭṭabhāvena maraṇassa āsannaṃ kāle anussarīti. Āsannaṃ kate vattabbameva natthīti hi vuttaṃ. “**Punappunaṃ laddhāsevana**”nti iminā “yaṃ bahula”nti vuttakammato viseseti. Tathā diṭṭhadhammavedanīyaṃ nivatteti paṭisandhiākaḍḍhanānujānanato. Paṭisandhijanakavasena hi garukādikkammacatukkaṃ vuttaṃ.

Tattha garukaṃ sabbapaṭhamaṃ vipaccati. Tathā hi taṃ garukanti vuttaṃ. Garuke asati bahulīkataṃ, tasmim asati āsannaṃ, tasmimpi asati “kaṭṭā vā paṇā”ti vuttaṃ purimajātīsu katakammaṃ vipaccati. Bahulāsannapubbakatesu ca balābalaṃ vā jānitabbaṃ, pāpato pāpantaraṃ, kalyāṇaṃ, kalyāṇato ca kalyāṇantaraṃ, pāpañca, bahulīkatato ca mahato ca pubbakatādi, appaṇca. Bahulānussaraṇena vipaṭisārādijananato paṭipakkhassa aparipuñṇatāya āradhaviṇipākassa kammassa, kammasesassa vā aparāpariyāye vedanīyassa aparikkhīnatāya santatiyā pariṇāmaṃvisesatoṭi tehi tehi kāraṇehi āhitabalaṃ paṭhamaṃ vipaccati. **Mahānāradakassapajātike** videharaṇṇo senāpati alāto, bījako dāso, rājakaṇṇā rucā ca ettha nidassanaṃ. Tathā hi vuttaṃ bhagavatā –

“Tatrānanda, yvāyaṃ puggalo idha pānātipātī...pe... micchādiṭṭhi kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā apāyaṃ duggatiṃ vinipātaṃ nirayaṃ upapajjati. Pubbe vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, pacchā vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, maraṇakāle vāssa hoti micchādiṭṭhi samattā samādinā, tena so kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā apāyaṃ duggatiṃ vinipātaṃ nirayaṃ upapajjati. Yañca kho so idha pānātipātī hoti...pe... micchādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākaṃ paṭisaṃvedeti upapajja vā apare vā pariyāye.

“Tatrānanda, yvāyaṃ puggalo idha pānātipātī...pe... micchādiṭṭhi kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā sugatiṃ saggāṃ lokaṃ upapajjati. Pubbe vāssa taṃ kataṃ hoti kalyāṇakammaṃ sukhavedanīyaṃ, pacchā vāssa taṃ kataṃ hoti kalyāṇakammaṃ sukhavedanīyaṃ, maraṇakāle vāssa hoti sammādiṭṭhi samattā samādinā, tena so kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā sugatiṃ saggāṃ lokaṃ upapajjati. Yañca kho so idha pānātipātī hoti...pe... micchādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākaṃ paṭisaṃvedeti upapajja vā apare vā pariyāye.

“Tatrānanda, yvāyaṃ puggalo idha pānātipātā paṭivirato...pe... sammādiṭṭhi kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā sugatiṃ saggāṃ lokaṃ upapajjati. Pubbe vāssa taṃ kataṃ hoti kalyāṇakammaṃ sukhavedanīyaṃ, pacchā vāssa taṃ kataṃ hoti kalyāṇakammaṃ sukhavedanīyaṃ, maraṇakāle vāssa hoti sammādiṭṭhi samattā samādinā, tena so kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā sugatiṃ saggāṃ lokaṃ upapajjati. Yañca kho so idha pānātipātā paṭivirato...pe... sammādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākaṃ paṭisaṃvedeti upapajja vā apare vā pariyāye.

“Tatrānanda, yvāyaṃ puggalo idha pānātipātā paṭivirato...pe... sammādiṭṭhi kāyassa bhedaṃ paraṃ... pe... nirayaṃ upapajjati. Pubbe vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, pacchā vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, maraṇakāle vāssa hoti micchādiṭṭhi samattā samādinā, tena so kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā apāyaṃ ...pe... nirayaṃ upapajjati. Yañca kho so idha pānātipātā paṭivirato hoti...pe... sammādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākaṃ paṭisaṃvedeti upapajja vā apare vā pariyāye”ti (ma. ni. 3.303).

Kiṃ bahunā yaṃ taṃ tathāgatassa mahākammavibhaṅgaññaṃ, tassevāyaṃ visayo, yadidaṃ tassa tassa kammassa tena tena kāraṇena pubbāparavipākatā sāmattiyaṃ.

687. Paṭisandhidānādivasena vipākasantānassa nibbattakaṃ janakaṃ. Tenāha “**taṃ paṭisandhiyampi pavattepi rūpārūpavipākakkhandhe janeti**”ti. Sukhadukkhasantānassa, nāmarūpappabandhassa vā ciratarappavattihetubhūtaṃ upatthambhakaṃ. Tenāha “**sukhadukkhaṃ upatthambheti, addhānaṃ pavatteti**”ti. Upapīlakaṃ sukhadukkhaṃpabandhe pavattamāne saṅhikaṃ saṅhikaṃ taṃ hāpeti. Tenāha “**sukhadukkhaṃ pīleti bādhati, addhānaṃ pavattituṃ na deti**”ti. Ghātetvāti upacchindivā. Kammaṃ upacchindanaṃ nāma tassa vipākapaṭibāhanamevāti āha “**tassa vipākaṃ paṭibāhitvā**”ti. Tañca attano vipākupattiyā okāsakaraṇanti vuttaṃ “**attano vipākassa okāsaṃ karotī**”ti. Vipaccanāya katokāsaṃ kammaṃ vipakkameva nāma hotīti āha “**evaṃ pana kammaṃ kate okāse taṃ vipākaṃ uppannaṃ nāma vuccati**”ti. **Upapīlakaṃ** aññassa vipākaṃ upacchindati, na sayāṃ attano vipākaṃ deti. **Upaghātakaṃ** pana dubbalaṃ kammaṃ upacchindivā attano vipākaṃ uppādetīti ayametesāṃ viseso. Bavhābādhatādipaccayūpanipātena vipākassa vibādhaṃ **upapīlakaṃ**, tathā vipākasseva upacchedakaṃ **upaghātakaṃ**. Kammaṃ upaghātetvā attano vipākassa okāsakaraṇena vipaccane sati janakameva siyā, janakādibhāvo nāma vipākaṃ pati icchitabbo, na kammaṃ patīti vipākasseva upaghātakatā yuttā viya dissati, vīmaṃsitabbaṃ.

Kammantaranti kammaviseso kammānaṃ balābalabhedo. **Vipākantaranti** vipākaviseso, tassa hīnapañātādibhedo. Aparo nayo – yasmim kammaṃ kate paṭisandhiyaṃ, pavatte ca vipākakaṭṭārūpānaṃ uppatti hoti, taṃ **janakaṃ**. Yasmim pana kate aññena janitassa iṭṭhassa vā anīṭṭhassa vā phalassa vibādhaṃvicchedakapaccayānuppattiyā, upabrūhanapaccayuppattiyā ca janakānubhāvānuruṇṇapaṃ pariposaciratarappabandhā honti, taṃ **upatthambhakaṃ**. Janakena nibbattitaṃ kusalaphalaṃ vā akusalaphalaṃ vā yena paccanīkabhūtena rogaḍhātusamatādinimittatāya bādhiyati, taṃ **upapīlakaṃ**. Yena pana kammaṃ jānakaṃsammatthiyavasena ciratarappabandhārahampi samānaṃ phalaṃ vicchedakapaccayuppattiyā upahāññati vicchijjati, taṃ **upaghātakaṃ**. Tattha keci dutiyassa kusalabhāvaṃ itthannāmagatassa appābādhadīghāyukātāsaṃvattanavasena, pacchimānaṃ dvinnāṃ akusalabhāvaṃ bavhābādhaappāyukātāsaṃvattanavasena vaṇṇenti. Devadattādīnaṃ, pana nāgādīnaṃ, ito anupadinnena yāpanakapetānañca narakādīsū akusalavipākupatthambhanupapīlanupaghātakāni na na santīti catunnampi akusalākusalabhāvo na virujjhati. Buddhāveṇikatāya asādhāraṇasseva ñāṇassa gocarabhāvato kammantarādi “**asādhāraṇaṃ sāvakehi**”ti vuttaṃ. **Ekadesato jānitabbaṃ** anavasesato jānituṃ na sakkā avisayattā. Sabbena sabbāṃ ajānane paccayapariggaho na paripūrattīti.

688. Yathāvuttaṃ kammaṃ vattamānavipākappabandhanimittameva adhippetanti kammekadesatāya “**dvādasavidhaṃ kammaṃ kammavaṭṭe pakkhipivā**”ti vuttaṃ. Kilesavaṭṭampi kammasaḥāyatāya kammavaṭṭapakkhikameva katvā āha “**kammavaṭṭavipākavaṭṭavasena**”ti. Yādisato paccayato paccuppanne addhāne nāmarūpassa pavatti, tādisato eva itarasmimpi addhadvayeti yathā atītānāgate nayaṃ neti, taṃ dassento “**ida**”ntiādimāha. Tattha **anāgatepi kammavaṭṭavipākavaṭṭavasenevāti** ettha vuttaṃ **eva-saddaṃ** “**etarahi atītepi**”ti etthāpi ānetvā vattabbaṃ addhattayepi kiriyākiriyaḍhalamattatādassanaparattā codanāya. **Iti kammañcevatī**ādi vuttassevatthassa nigamanavasena vuttaṃ. Aparāparaṃ vaṭṭanaṭṭhena **vaṭṭaṃ**. Tathā pavattanaṃ **pavattaṃ**. Hetuphalabhāvena sambandhatīti **santati**, pabandho. Karaṇaṭṭhena, paccayehi karīyatīti vā **kiriyā**.

Kammāti kammato. Sambhavati etasmāti sambhavo, kammaṃ sambhavo etassāti **kammāsambhavo**, vipāko.

Kāraṇasāmaggiyaṃ dānādīhi sādhitakiriyaṃ vattamānāya kāraṇamatte kattuvohāroti āha “**neva kāraṇato uddhaṃ kāraṇaṃ passati**”ti. Karotīti hi **kāraṇaṃ**. Vipākapaṭisaṃvedakaṃ na passatīti sambandho. Kāmaṃ bālāpi “**kārako paṭisaṃvedako**”ti vadantā atthato paññattimattameva vadanti, te pana viparītābhinivesavasenaṃpi vadantīti taṃ appamāṇanti āha “**samaññāmattena paṇḍitā voharanti**”ti.

689. **Evetanti** evaṃvidhaṃ etaṃ dassanaṃ, **sammadassanaṃ**, aviparītadassananti attho. **Bījarukkhādīkānaṃvāti** yathā bījato rukkho, rukkhatto puna bījanti anādīkālikattā bījarukkhāsantānassa pubbakoṭi natthi, evaṃ kammaḍpaccayā vipāko, vipākapaṅcayā kammanti anādīkālikattā kammavipākāsantānassa pubbakoṭi na paññāyati. **Ādi-saddena** “**kukkuṭiyā aṇḍaṃ, aṇḍato kukkuṭi, punapi kukkuṭiyā aṇḍa**”nti evamādim saṅgaṇhāti. **Anāgatepi saṃsāreti** yathā atīte, evaṃ anāgatepi addhāne “**khandhānañca paṭipāṭi**”tiādinā (visuddhi. 2.619; dī. ni. aṭṭha. 2.95 apasādanāvaṇṇanā; saṃ. ni. aṭṭha. 2.2.60; a. ni. aṭṭha. 2.4.199; dha. sa. aṭṭha. nidānakathā; vibha. aṭṭha. 226 saṅkhārapadaniddesa; su. ni. aṭṭha. 2.523; udā. aṭṭha. 39; itivu. aṭṭha. 14, 58; theragā. aṭṭha. 1.67, 99; paṭi. ma. aṭṭha. 2.1.117; cūḷani. aṭṭha. 6; bu. vaṃ. aṭṭha. 2.58) vutte saṃsāre sati kammavipākānaṃ appavattaṃ na dissati, kammavipākānaṃ appavatti na dissati, pavattati evāti attho.

Etamatthanti “kammassa kārako natthī”tiādinā (visuddhi. 2.689) vuttamatthaṃ. **Asayaṃvasāti** na sayamvasino, micchābhīnivesaparavasāti attho. **Aññamaññavirodhitāti** itaritaravirodhitā, diṭṭhiyo, diṭṭhiyā vā aññamaññena virodhitā viruddhā.

Gambhīrañāgocarātāya **gambhīraṃ**. Tathā **nipuṇaṃ**. Sattasuññatāya, aññamaññasabhāvasuññatāya ca **suññaṃ**. **Paccayanti** nāmarūpassa paccayaṃ, tappaccayaṃ paṭivedheneva ca sabbam paṭividdham hotīti. **Kammaṃ natthi vipākamhīti**ādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva.

Paccayasūññaṃ phalanti yathāvuttamatthaṃ upamāya vibhāvetuṃ “**yathā na sūriye**”tiādi vuttaṃ. **Tesanti** sūriyādīnaṃ. **Soti** aggi. **Sambhārehi** ātapādīhi kārāṇehi.

Yadi ca hetu ca phalañca aññamaññarahitaṃ, kathaṃ hetuto phalaṃ nibbattatīti āha “**kammañca kho upādāya**”ti. Na kevalaṃ kammaphalameva suññaṃ katturahitaṃ, sabbampi dhammajātaṃ kārakarāhitanti dassetuṃ “**na hettha devo**”ti gāthā vuttā. **Hetusambhārapaccayāti** hetusamūhanimittaṃ, hetupaccayanimittaṃ vā.

690. Cutipaṭisandhivasena viditā hontīti kammavaṭṭavipākavaṭṭavasena paccayapariggahassa katattā cutipaṭisandhivasena viditā hontīti vadanti. Vuttanayena pana sappaccayanāmarūpassa dassanena tīsu addhāsu pahīnavicikicchassa addhattayapariyāpannā dhammā atītapaccuppannānāgatabhavesu ca cutipaṭisandhivasena viditā honti, na anupadadhammasena tathāpariggahassa akatattā. **Sāssa hoti nātapaniññāti** yāya nāmarūpariggahaṃ, tassa ca paccayapariggahaṃ karoti, sā assa yogino “idaṃ nāmaṃ, ettakaṃ nāma”ntiādinā, “tassa ayaṃ paccayo, ettako paccayo”tiādinā ca paricchadavasena nātavati paññāti katvā nātapaniññā.

Idāni yena kārāṇena addhattayapariyāpannā dhammā cutipaṭisandhivasena viditā honti, taṃ dassetuṃ “**so evaṃ pajānāti**”tiādi vuttaṃ. Tena dhammānaṃ bhavantarasañkamo nāma na kadācīpi atthi, tattha tattheva nirujjhanatoti dasseti. Sajjhāya mantodakapāna mukhamaṇḍana paḍīpasīkhūpamāhi tameva dhammānaṃ sañkamābhāvaṃ vibhāvetuṃ “**apica kho**”tiādimāha.

Manodhātuanantaranti kiriyamanodhātuyā anantaraṃ labbhamānaṃ cakkhuvīññānaṃ. **Na ceva āgatanti** kiriyamanodhātuto na ceva āgataṃ kiriyamanodhātuyā cakkhuvīññānaṃ abhāvato. **Nāpi na nibbattaṃ anantaranti** kiriyamanodhātuto anāgacchantampi paccayasāmaggilābhena tato anantaraṃ nāpi na nibbattaṃ, nibbattameva hoti. Yathāyaṃ pavattiyāṃ cittaṃ pavatti, tatheva paṭisandhimhi vattate cittasantati, cuticittato anāgacchantampi paṭisandhicittaṃ tato anantaraṃ nāpi na nibbattati, paccayasāmaggivasena nibbattatevāti attho. Santatigahaṇena cettha kutoci āgamābhāvameva vibhāveti. Hetuphalabhāvena hi sambandhatāti dhammappavatti **santatīti**. Tenāha “**purimaṃ bhijjate citta**”ntiādi. **Purimanti** cuticittaṃ. **Bhijjateti** nirujjhati. **Pacchimanti** paṭisandhicittaṃ. **Tatoti** cuticittato anantareva jāyati. Yattha hi cuticittato dūrepi kālantarepi uppaṭṭamānaṃ paṭisandhicittaṃ anantareva jāyatīti vuccati. Tasmā **tesaṃ antarikā natthi** tesaṃ cutipaṭisandhicittānaṃ byavadhāyakaṃ kiñci natthi. **Vīci tesaṃ na vijjatīti** tasseva vevacanaṃ. **Itoti** cuticittato anantaraṃ na ca gacchati kiñci cittaṃ. Tañhi sasampayuttadhammaṃ tatheva nirujjhati. **Paṭisandhi cāti** paṭisandhivīññānañca aññameva yathāpaccayaṃ **jāyati** nibbattatīti punapi sañkamābhāvameva vibhāvento sappaccayanāmarūpadassanaṃ nigameti.

691. Nāmarūpaggahaṇena, tassa ca paccayadhammaggaṇena aggahitassa tebhūmakadhammassa abhāvato “**viditasabbadhammassā**”ti vuttaṃ. Na cettha lokuttaradhammā adhigatā. **Thāmagataṃ** hoti anekākāravokārapaccayapariggahavidhino anuṭṭhitattā. **Suṭṭhuturaṃ pahiyati** tiyaddhagatadhammappavattiyā vigatasammohattā. **Sā evāti** soḷasavidhā kañkhā eva. Yasmā ettha “buddho, dhammo, sañgho, sikkhā”ti ca kañkhāya gocarabhūtā lokiyā dhammā adhippetā. Na hi lokuttaradhamme ārabha kilesā pavattituṃ sakkonti. **Pubbantoti** atītā khandhāyanadhātuyo. **Aparantoti** anāgatā. **Pubbantāparantoti** tadubhayaṃ, addhāpaccuppannaṃ vā tadubhayaṃ bhāgayuttattā. Evaṃ buddhādiggahaṇena, paṭiccasamuppannadhammaggaṇena ca gahito aṭṭhāmo kañkhāvisayo nāmarūpamattaṃ, idappaccayatāggahaṇena pana tassa paccayo gahito, tasmā soḷasavatthukāya kañkhāya pahīnāya aṭṭhavatthukā kañkhā appatīṭṭhāva hotīti āha “**na kevalañca...pe... pahiyatiyeva**”ti.

Diṭṭhekaṭṭhattā vicikicchāya yathā diṭṭhi samucchijjamānā vicikicchāya saddhimyeva samucchijjati, evaṃ vicikicchā vikkhambhīyamānā diṭṭhiyā saddhimyeva vikkhambhīyatīti āha “**dvāsaṭṭhi diṭṭhigatāni vikkhambhanti**”ti. Attābhīnivesūpanissayā hi “ahosiṃ nu kho aha”ntiādi (ma. ni. 1.18; saṃ. ni. 2.20) nayappavattā soḷasavatthukā kañkhā, sā eva ca pubbantādivatthukabhāvena vuttā. Attābhīnivesavatthukāni ca

dvāsatt̥hi dīṭṭhigatāni, buddhādivatthukā ca kaṅkhā tadekaṭṭhāti. Dharīyanti attano paccayehīti dhammā, tiṭṭhanti ettha tadāyattavuttitāya phalanti ṭhiti, dhammānaṃ ṭhiti dhammaṭṭhiti, paccayadhammo. Atha vā dhammoti kāraṇaṃ “dhammapaṭisambhidā”tiādīsu (vibha. 718 ādayo) viya, dhammassa ṭhiti sabhāvo, dhammato ca añño sabhāvo natthīti paccayadhammānaṃ paccayabhāvo dhammaṭṭhiti, dhammaṭṭhitiyaṃ nāṇaṃ **dhammaṭṭhitiñāṇaṃ**. Saṅkhārānaṃ yaṃ yaṃ bhūtaṃ aniccatādi yathābhūtaṃ, tattha nāṇanti **yathābhūtañāṇaṃ**. Sammā passatīti **sammā dassetānaṃ**.

Avijjā paccayoti avijjā hetuādivasena saṅkhārānaṃ yathārahaṃ paccayo. Tato eva **saṅkhārā paccayasamuppannā**. **Ubhopeteti** yasmā avijjāpi āsavādivasena paccayasambhūtāva, tasmā avijjā saṅkhārāti ubhayepi ete dhammā paccayasamuppannā. **Itīti** evaṃ. **Paccayapariggahe paññāti** paccayānaṃ paricchijja gahaṇavasena pavattā paññā. Vuttanayena **dhammaṭṭhitiñāṇaṃ**.

Nimittanti saṅkhāranimittaṃ, atthato pañcakkhandhā. Te hi ghanasaññāpavattiyā vatthubhāvato nimittaṃ, saviggahabhāvena upaṭṭhānato vā. Yasmā aniccatā nāma saṅkhārānaṃ aviparītākāro. Tattha niccatāya lesassāpi abhāvato **aniccato** passanto **yathābhūtaṃ jānāti**. Tañca nāṇaṃ aviparītagahaṇatāya **sammā dassetānaṃ**. Taṃsamaṅginā ca paccuppannesu viya atītānāgatesupi nayaṃ nentena te suparividditā honti.

Aniccatā ca nāma uppattimato, uppādo ca paccayavasenāti aniccatā sijjhamānā saṅkhārānaṃ sappaccayataṃ sādhenī yathāvuttakaṅkhappahānāya saṃvattatīti imamatthaṃ dassento “**aniccato...pe... pahiyati**”ti āha. Tattha **tadanvayenāti** paccakkhato dīṭṭhassa anugamanena. **Etthāti** yathādīṭṭhesu dhammesu. **Dukkhatō manasi karontoti**ādīsipi eseva nayo. **Pavattanti** upādinnakkhandhappavattaṃ. Tañhi kilesābhisaṅkhārehi pavattitattā sātisayaṃ dukkhabhāvena upaṭṭhāti. **Pavattanti** ṭhānanisajjādivasena dukkhadukkhatādivasena ca saṅkhārappavattanti apare. “Nimittaṃ, pavatta”nti ca vutte ajjhatabhiddhāsantānasaññite sabbasmīṃ sappaccaye nāmarūpe yāthāvato pavattā ekāva paññā pariyaṃvasena “yathābhūtañāṇa”ntipi “sammā dassetāna”ntipi tattha kaṅkhāvikkhambhanena “kaṅkhāvitarāṇa”ntipi vuccati. Yathā “rukkho pādapo tarū”ti imamatthaṃ dassento āha “**yañca yathābhūtañāṇa**”ntiādi.

Paramatthato sāsane assāso nāma ariyaphalaṃ, patiṭṭhā nāma ariyamaggo, ayaṃ pana anadhigatamaggaphalopi tadadhigamupāyapaṭipattiyāṃ ṭhitattā laddhassāso viya, laddhapatiṭṭho viya ca hotīti vuttaṃ “**laddhassāso laddhapatiṭṭho**”ti. Aparihīnakaṅkhāvitarāṇavisuddhiko vipassako lokiyāhi sīlasamādhīpaññāsampadāhi samannāgatattā uttari appaṭivijjhanto sugatiparāyaṇo ca hotīti vuttaṃ “**niyatagatiko**”ti. Tato eva **cūlasotāpanno nāma hoti**. Sotāpanno hi khīṇāpāyaduggativinipātoti.

Atha vā **laddhassāso** dīṭṭhivisuddhisamadhigamena. Nāmarūpaparicchedena hi khandhādike sabhāvasarasato sallakkhetvā sāsane dhammupasaṃhitapāmojjappaṭilābhena laddhassāso hoti. **Laddhapatiṭṭho** kaṅkhāvitarāṇavisuddhisamadhigamena. Sappaccayanāmarūpadassanena hi parimadditadīṭṭhikaṇṭako viniddhataahetuvīsamahetuvādo yathāsakaṃ paccayeheva dhammamattaṃ jānitvā sāsane patiṭṭhitasaddho laddhapatiṭṭho nāma hoti. Nāmarūpavavattānena dukkhasaccaṃ, dhammaṭṭhitiñāṇena samudayasaccaṃ, tasseva aparabhāgena aniccato manasikārādividhinā maggasaccañca abhiññāya pavattiyā dukkhabhāvaṃ disvā appavatte nirodhe ekamseneva ninnajjhāsayatāya lokiyeneva nāṇena catunnaṃ ariyasaccānaṃ adhigatattā apāyesu abhappattiko, sotāpannabhūmiyaṃ bhappattiko ca hotīti vuttaṃ “**niyatagatiko**”ti. Tenāha “**cūlasotāpanno nāma hoti**”ti.

Tasmāti yasmā evaṃ mahānisamsametaṃ yathābhūtañāṇaṃ, tasmā. **Sadāti** sabbakālaṃ rattiñceva divā ca. **Sabbasoti** nibbattakahetuādiapariggaṇhanavasena sabbappakārena.

Kaṅkhāvitarāṇavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti ekūnavīsatiaparicchedavaṇṇanā.

20. Maggāmaggañānadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Sammasanañānakathāvaṇṇanā

692. Evaṃ maggañca amaggañca nātvā ṭhitaṃ nāṇanti ayaṃ upakkilesavinimuttā vīthipaṭipannā

vipassanāpaññā ariyamaggassa pubbhāgamaggo, ayaṃ obhāsādibhedo dasavidho upakkilesa na maggoti evaṃ maggañca amaggañca yāthāvato vavatthapetvā t̥hitaṃ ñāṇaṃ.

Atītādivasena anekabhedabhinne dhamme kalāpato saṅkhipitvā sammāsanaṃ **kalāpasammāsanaṃ**, ayaṃ kira jambudīpavāsīnaṃ abhilāpo. “Yaṃ kiñci rūpa”ntīdinā (ma. ni. 1.361; 2.113; 3.86; a. ni. 4.181) nayena hi dhammānaṃ vipassanā **nayavipassanā**, ayaṃ kira tambapañnidīpavāsīnaṃ abhilāpo. Tenevāha **“kalāpasammāsanasāṅkhātāya nayavipassanāyā”**ti. **Tāva**-saddo kamatto, tena sammāsanaṃ appakārānaṃ bahubhedataṃ dīpeti. Bahubhāvato hi tesāṃ paṭhamāṃ nayavipassanāyā yogārambhaṃ anusāsati “nayavipassanāyā tāva yogo karaṇīyo”ti. **Kasmāti** codakavacanaṃ. Tassāyaṃ adhippāyo – yadi maggāmaggaññānadassanavisuddhi sampādetabbā, atha kasmā “nayavipassanāyā ādito yogo kātabbo”ti vuttanti. Itaro tassāyaṃ adhigamūpāyoti dassento **“āraddhavipassakassā”**tiādīmāha. Tenetaṃ dasseti “vipassanāyā sati udayabbayaññānuppādo, udayabbayaññāne sati obhāsādiupakkilesasambhavo, tato maggāmaggavavatthānaṃ, tasmā tassa āditova ārambhassa sambhavo natthīti vipassanā paṭhamāṃ āradhabbā”ti. Evampi paṭhamāṃ nayavipassanāyā kasmā āradhabbāti āha **“vipassanāyā ca kalāpasammāsanaṃ ādi”**ti. Tañhi atītādibhedabhinnaṃ dhammānaṃ saṅkhipitvā vavatthānavasena pavattanato ādikammikassa sukaraṃ sammāsanaṃ ādibhūtaṃ.

Tasmāti ādibhūtattā. Atha vā **tasmāti** yasmā āradhaviṃpassakassa...pe... kalāpasammāsanaṃ ādi, tasmā. **Etanti** kalāpasammāsanaṃ. **Apicāti**di kalāpasammāsanasseva vipassanāyā ādibhāve upacayahetudassanaṃ. Udayabbayaññānāpariyosānā tīraṇāpariññā, asampatte eva ca udayabbayaññāne maggāmaggavavatthānaṃ hotīti āha **“tīraṇāpariññāyā vattamānāyā”**ti. **Kalāpasammāsane tāva yogo kātabboti** etthāpi tasseeva paṭhamārambhe kāraṇaṃ vuttanayeneva veditabbā. Yasmā kalāpasammāsanaṃ nāma ekavisuddhiyampi na antogadhaṃ, ekacce ca taṃ anāmasitvā vipassanācāraṃ vaṇṇenti. Evaṃ santepi taṃ **suttantesu** ekadesena, anavasesato ca dassitaṃ. **Paṭisambhidāyaṃ** ādikammikānaṃ manasikārasukarātāyā vipassanāyā ādibhāvena t̥hapitaṃ. Vipassantassa ca obhāsādisu uppannesu maggāmaggaññānasambhavo, tasmā “taṃ sampādetukāmena”tiādīnā ayaṃ vicāro katoti daṭṭhabbāṃ.

693. Tatrāti tasmīṃ tīraṇāpariññāyā ñātapariññānantarabhāve, tāsū vā pariññāsu. **Vinichayoti** sarūpato, kiccato, bhūmito ca sannīṭṭhānaṃ. Lokuttarāpi purimasmiṃ saccadvaye maggasampayuttā tividhāpi pariññā kiccavasena labbhatīti **“lokiyapariññā”**ti visesetvā vuttaṃ. Sabhāvadhammānaṃ lakkhaṇasallakkhaṇato ñeyyaabhimukhā paññā **abhiññāpaññā**. **Ñātaṭṭheti** ñātabhāvanimittaṃ. Abhiññeyyassa jānanahetu **“ñāṇa”**nti vuccati. **Pariññāpaññāti** aniccādīlakkhaṇāni paricchijja jānanapaññā. **Tīraṇāṭṭheti** sammāsanaṃ bhāvahetu. **Pahānapaññāti** pahātabbassa pajānanapaññā. Vedayitādīlakkhaṇavidhuratāyā **ruppanalakkhaṇaṃ** paccattalakkhaṇaṃ vuttaṃ. **Tesaṃyeva** paccattalakkhaṇasallakkhaṇavasena gahitadhammānaṃyeva. Yathā pathavīphassādīnaṃ kakkhaḷaphusaṇādīlakkhaṇāni tīsūpi khaṇesu sallakkhitabbāni paṭiniyatarūpatāyā sabhāvasiddhāneva hutvā gayhanti, na evamaniccatādīlakkhaṇāni. Tāni pana bhaṅgudayabbayaṃpīlāvasavattanākāramukhena gahetabbato samāropitarūpāni vīya gayhantīti vuttaṃ **“sāmaññalakkhaṇaṃ āropetvā”**ti. Lokiyapariññānaṃyeva adhippetattā lakkhaṇārammaṇīkavipassanāyā **“pahānapariññā”**ti vuttā.

Saṅkhārapaṭiccheditoti nāmarūpavavatthānato, yā “diṭṭhivisuddhī”ti vuttā. Keci pana “khandhādīnaṃ vipassanāyā bhūmibhāvato sabbopi khandhādivicāro saṅkhāraparicchedo”ti vadanti. **“Paccattalakkhaṇapaṭivedhasseva ādhipacca”**nti iminā nāmarūpapaccayapariggahapaññānaṃ tīraṇāpahānāsamatthataṃ dasseti. Tāsampi pana “nāmalakkhaṇaṃ nāmaṃ, ruppanalakkhaṇaṃ rūpa”nti arūparūpānaṃ sādharāṇākārasallakkhaṇavasena pavattiyā ekenākārena tīraṇāpariyāyo, diṭṭhikaṅkhāvikkhambhanena pahānapariyāyo labbhatīti siyā tīraṇāpahānesūpi ādhipaccanti vadanti. Ukkaṭṭhaniddesena pana yathā diṭṭhivisuddhiyāyā saṅkhāraparicchedatā, evaṃ lakkhaṇārammaṇīkavipassanāyā eva tīraṇāpahānakiccatā veditabbā. Evaṃ hi tissopi pariññā vavatthitā hontī, aññathā saṅkāro siyā. **Tīraṇāpariññāyā bhūmi** tattha paññāyā aniccātādīlakkhaṇasantīraṇato. Tenāha **“etasmiṃ...pe... ādhipacca”**nti. Kāmaṃ udayabbayaññānaṃpi kañci micchābhīnivesaṃ pajahati, tassa pana athāmagatattā na sātīsayāṃ pahānanti vuttaṃ **“bhaṅgānupassanaṃ ādim katvā upari pahānapariññāyā bhūmī”**ti. **Aniccato anupassantoti** aniccākārato saṅkhāre anupassanto sammāsanto. **Niccasaññanti** “te niccā sassatā”ti pavattaṃ micchāsaññaṃ. Saññāsīsena diṭṭhicittānaṃpi gahaṇaṃ daṭṭhabbāṃ. Eseva nayo ito paresūpi. **Nibbindantoti** aniccānupassanādisambhūtāyā nibbidānupassanāyā saṅkhāre nibbijjanavasena passanto. **Nandinti** sappītikataṇhaṃ. **Virajjantoti** virāgānupassanāyā virajjanavasena yathā saṅkhāresu rāgo nuppajjati, evaṃ anupassanto. Tathābhūto hi rāgaṃ pajahatīti vuccati. **Nirodhentoti** nirodhānupassanāyā yathā saṅkhārā

nirujjhantiyeva, na āyatim punabbhavavasena uppajjanti, evaṃ anupassanto. Tathābhūto hi saṅkhārānaṃ samudayaṃ pajahati nāma anuppattidhammatāpādanato. **Paṭinissajjantoti** paṭinissaggānupassanāya yathā saṅkhārā na puna ādiyanti, evaṃ vossajjanto. Tenāha “**ādānaṃ pajahati**”ti, niccādivasena vā gahaṇaṃ vissajjetīti attho. **Sādhittatī** sampāditattā. **Itarāti** tīraṇapahānapariññā. Evaṃ pariññā niddisitivā pariññākkamavasenaṃ kankhāvitarāṇānantaraṃ “kalāpasammasane yogo kātabbo”ti yvāyamattho vutto, taṃ nigamavasena paccāharanto “**tena vutta**”ntiādimāha, taṃ vuttatthameva.

694. Tatrāti tasmim kalāpasammasane vibhāvetabbe, tassa vā kalāpasammasanassa ādibhāve. **Ayaṃ pālīti** dassiyamānaṃ paṭisambhidāmaggaṃpālīmāha. Tattha **saṅkhipitvā vavatthāne paññāti** atītādibhedabhinne dhamme ekato saṅgahetvā aniccādivasena vinicchaye sādhetabbe taṃsādhaniyā paññā. Sammasane aniccatādivasena tīraṇe ñāṇanti pavuccati, sā kathaṃ hotīti attho. **Vavatthāne sammasaneti** ca nipphādetabbe bhummavacanaṃ. **Yaṃ kiñci rūpantiādiṇi** padāni heṭṭhā vuttatthāneva. **Sabbaṃ rūpaṃ aniccato vavatthapetītiādiṇi** pana yasmā parato vaṇṇiyissanti, tasmā tattheva nesam atthaṃ vibhāvayissāma.

Pālivavatthānaṃ pana evaṃ veditabbaṃ – ettha hi ādikammikānaṃ vipassanāmanasikārasukhatthaṃ “**yaṃ kiñci rūpa**”ntiādinā paṭhamaṃ tāva pañcakkhandhā atītādivibhāgamukhena gahitā, te pana khandhā yasmā dvārārammaṇehi saddhim dvārappavattadhammavasena vibhāgaṃ labbhanti, tasmā tadanantaraṃ dvārachakkādivasena dasa chakkā gahitā. Yasmā pana lakkhaṇesu anattalakkhaṇaṃ dukkhavibhāgaṃ, tasmā tassa vibhāvanāya cha dhātuyo gahitā. Tato yesu kasiṇesu ito bāhirakānaṃ attābhiniveso, tāni imesaṃ jhānaṃ ārammaṇabhāvena upaṭṭhānākāramattānīti dassanatthaṃ dasa kasiṇāni gahitāni. Tato dukkhānupassanāya parivārabhāvena paṭikkulākārasena dvattiṃsa koṭṭhāsā gahitā. Pubbe khandhavasena saṅkhepato gahitā dhammā nātisaṅkhepavittāranayena, vitthāranayena ca manasi kātābbāti dassanatthaṃ dvādasāyatānāni, atthārasa dhātuyo ca gahitā. Tesu ime dhammā satipi suññanirīhaabyāpārabhāve dhammasabhāvato ādhipaccavasena pavattantīti anattalakkhaṇavibhāvanatthaṃ indriyāni gahitāni. Evaṃ anekabhedabhināpime dhammā bhūmittayapariyāpannatāya tividhāva hontīti dassanatthaṃ tisso dhātuyo gahitā.

Ettāvatā nimittaṃ dassetvā pavattaṃ dassetuṃ kāmabhavādayo nava bhavā gahitā. Etake abhiññeyyavisese pavattamanasikārosallena saṅhasukhumesu nibbattitamahaggatadhammesu manasikāro pavattetabboti dassanatthaṃ jhānappamaññārūppāni gahitāni. Tattha jhānāni nāma vuttāvasesārammaṇāni rūpāvacarajjhānāni. Paccayapaccayuppannavibhāgato ime dhammā bhinditvā manasi kātābbāti dassanatthaṃ paṭiccasamuppādaṅgāni gahitāni. Paccayākāramanasikāro hi lakkhaṇattayaṃ sukkena, suṭṭhutaṅga vibhāveti, tasmā pacchato gahito. Evamete sammasanīyabhāvena gahitā khandhādivasena koṭṭhāsato pañcavīsatividhā. Pabhedato pana atītādibhedam anāmasitvāva gayhamānā dvīhi ūnāni dvesatāni honti.

Tattha **aniccato vavatthapetītiādiko** paṭhamaṃ lakkhaṇavavatthāpanavāro. **Aniccaṃ khayatṭhenātiādiko** dutiyo hetuvāro lakkhaṇānaṃ hetukittanato. **Aniccaṃ saṅkhatantiādiko** pana hetupatiṭṭhāpanavāro pākāṭabhāvasallakkhaṇato. **Khayatṭhenāti** hi khayasabhāvato yasmā rūpaṃ khayasabhāvaṃ uppajjitvā khayaṃ vayaṃ bhedaṃ gacchati, tasmā aniccanti attho. **Bhayatṭhenāti** bhāyitabbabhāvato yasmā rūpaṃ pabhaṅguratāya bhayānakaṃ, tasmā dukkhanti. Tenāha bhagavā “yadaniccaṃ, taṃ dukkha”nti (saṃ. ni. 30.15, 45, 46, 76, 85; 2.4.14; paṭi. ma. 2.10). **Asārakaṭṭhenāti** asārakabhāvato, attasāravirahatoti attho. Tatiyavāre pana “rūpaṃ anicca”nti vatvā tassa hetuṃ paṭiṭṭhāpetuṃ “**saṅkhata**”ntiādi vuttaṃ. Yasmā samecca sambhūya paccayehi kataṃ, anurūpe ca paccaye paṭicca, na vinā tehi samaṃ, sammā ca uppannaṃ, tasmā khayavayavirāganīrodhadhammanti. Na hi paccayanibbattaṃ anirujjhanakaṃ nāma atthi. Tenāha bhagavā “yaṃ taṃ rūpaṃ jātaṃ bhūtaṃ saṅkhatam palokadhammaṃ, taṃ vata mā palujjīti netam ṭhānaṃ vijjatī”ti (saṃ. ni. 5.379). Etena aniccā pathavīdhātu paccayanibbattatā tādāññaṃ paccayanibbattaṃ viyāti dasseti. Esa nayo sesadhammesupi.

Idāni anvayato, byatirekato ca saṅkhatadhammānaṃ aniccatam paṭiṭṭhāpetuṃ “**jātipaccayā**”tiādi vuttaṃ. Aniccalakkhaṇasseva cettha paṭiṭṭhāpanaṃ tasmim paṭiṭṭhāpīte sesalakkhaṇadvayassapī paṭiṭṭhāpanasiddhito.

Iminā peyyālena ime dhammārāsayo saṅkhittatī sambandho. “**Dvārārammaṇehi saddhim dvārappavattā dhammā, pañcakkhandhā**”ti idaṃ abhiññeyyaniddese “cakkhuṃ, bhikkhave, abhiññeyya”ntiādinā (paṭi. ma. 1.3; saṃ. ni. 4.46) dvārārammaṇehi saddhim dvārappavatte dhamme dassetvā tesam pañcahi khandhehi saṅgahitataṃ dassetuṃ “rūpaṃ abhiññeyyaṃ...pe... viññāṇaṃ abhiññeyya”nti āgatattā vuttaṃ. **Paṭisambhidāyaṃ** (paṭi. ma. 1.48) pana “yaṃ kiñci rūpa”ntiādinā paṭhamaṃ pañcakkhandhe dassetvā “cakkhu”ntiādinā dvārārammaṇehi saddhim dvārappavattā dhammā dassitā. Tathādassane kāraṇaṃ heṭṭhā

vuttameva.

Kasmā panettha ime dhammarāsayo saṃkhittāti pāliyaṃ vitthārato āgatattāti dassento “**vuttaṃ heta**”ntiādimāha. Tenevāha “**taṃ tattha...pe... saṃkhitta**”nti. Tattha tanti abhiññeyyaṃ. **Etthāti** abhiññeyyaniddese. “Viññāṇaṃ mano dhammā”tiādinā tattha tattha koṭṭhāse ye lokuttaradhammā āgatā. Keci pana “**etthāti** paṭisambhidāya”nti vadanti, taṃ na sundaraṃ. Sammasanupagā eva hi dhammā paṭisambhidāyaṃ gahitā sammasanavārassa adhippetattā, na abhiññeyyaniddese (paṭi. ma. 1.3; saṃ. ni. 4.46) viya sabbeva abhiññeyyā dhammā. **Ye** rūpārūpadhammā. **Yassāti** yogino. **Tesu tena sammasanaṃ ārabhitabbaṃ** yathāpākaṭaṃ vipassanābhinivesoti katvā. Pacchā pana anupaṭṭhahanteṭṭhi upāyena upaṭṭhahāpetvā anavasesatova sammasitabbā.

695. “Atītaṃ rūpaṃ anicca”ntiādinā aniccato sammasanassa atītādivibhāgā pavattiṭṭhānabhūtāti āha “**ekādasahi okāsehi**”ti. **Vavatthāpanaṃ** nāma sanniṭṭhānaṃ. Aniccato sanniṭṭhānañcetta “anicca”nti vipassanāvāti āha “**aniccanti sammasati**”ti.

Kathanti sammasanākāro pucchitoti taṃ parato idheva pāliyaṃ dutiyavāre vuttanayenevāti saṅkhepeveva vissajjeti. Idāni tamatthaṃ pākaṭataraṃ kātuṃ “**vuttaṃheta**”ntiādimāha. Tattha **hi**-ti hetuatthe nipāto. Yasmā “rūpaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ aniccaṃ khayatṭhena”ti evaṃ vuttaṃ, tasmā iminā vuttanayena aniccanti sammasati yojanā.

Evampi saṅkhepevevāti vibhajitvā dassetuṃ “**esā**”tiādi vuttaṃ. **Atīte**ti atīte bhava. Ādikammikassa hi idaṃ sammasanavidhānaṃ, tasmā bhavavasena addhābhedo adhippeto. Tenāha “**nayimaṃ bhavaṃ sampattanti**”ti. Ettha **iti**-saddo hetuattho. Idaṃ vuttaṃ hoti – yaṃ atītabhave pariyāpannaṃ rūpaṃ, taṃ atīteveva bhava khīnaṃ, tato na imaṃ bhavaṃ sampattaṃ, tasmā aniccaṃ khayatṭhena khayasabhāvattāti sammasati. Esa nayo **yaṃ anāgatantiādisupi**.

Yaṃ bahiddhā, tampi bahiddhā eva khīyati, na ajjhatabhāvaṃ gacchatīti aniccaṃ khayatṭhena, yaṃ oḷārikaṃ, tampi tattheva khīyatīti aniccaṃ khayatṭhena, tasmā yojanā yojetabbā.

Idaṃ sabbampīti idaṃ atītādivibhedassa rūpassa sammasanato sabbāṃ ekādasavidhampi sammasanaṃ ekaṃ sammasanaṃ aniccato sammasananti katvā.

Tanti taṃ ekādasavidhampi rūpaṃ. **Sappaṭibhayatāyāti** bhayānakatāya. **Bhayāvahaṃ hotīti** appahīnavipallāsassa “ahaṃ vinassāmi, mama santakaṃ vinassati”ti cintentassa bhayajanakaṃ hoti. **Sīhopamasutte devānaṃ viyāti** sīhopamasutte desiyamāne devānaṃ viya. Tattha hi –

“Yadā tathāgato loka uppajjati arahaṃ sammāsambuddho...pe... so dhammaṃ deseti ‘iti rūpaṃ, iti rūpassa samudayo, iti rūpassa atthaṅgamo. Iti vedanā... iti saññā... iti saṅkhārā... iti viññāṇaṃ, iti viññāṇassa samudayo, iti viññāṇassa atthaṅgamo’ti. Yepi te, bhikkhave, devā dīghāyukā vaṇṇavanto sukhabahulā uccesu vimānesu ciraṭṭhitikā, tepi tathāgatassa dhammadesanaṃ sutvā yebhuyyena bhayaṃ saṃvegaṃ santāsaṃ āpajjanti ‘aniccāva kira bho mayaṃ samānā niccamhāti amaññimha, addhuvāva... pe... asassatāva kira bho mayaṃ samānā sassatamhāti amaññimha, mayampi kira bho aniccā addhuvā asassatā sakkāyapariyāpannā’”ti (saṃ. ni. 3.78; a. ni. 4.33) –

Evam devānaṃ bhayuppatti āgatā.

Khandhapañcakaṃ, tadekadeso vā attavādīhi “attā”ti parikappiyati, tañca ekantato aniccaṃ, dukkhañcāti āha “**yañhi aniccaṃ, taṃ dukkha**”ntiādi. Tīsu dukkhatāsu saṅkhāradukkhatāva byāpinī, “yadaniccaṃ, taṃ dukkha”nti ca adhippetāti vuttaṃ “**aniccataṃ vā udayabbayaṭṭhiṇaṃ vā**”ti. **Attā abhavissāti** “kāraḷo vedako sayamvasi”ti evambhūto attā abhavissāti adhippāyo. Evañhi satī rūpassa ābādhāya saṃvattanaṃ ayujjamaṇakaṃ siyā. Yathā rūpakhandhe abhedato tividhaṃ sammasanaṃ, bhedato tettiṃsavidhaṃ, evaṃ vedanākkhandhādisupīti imamatthaṃ “**esa nayo**”ti atidisati. Tena khandhavasena tāva bhedato pañcassaṭṭhiadhikā sataṃ sammasanavārā dassitā honti. Iminā nayena dvārachakkādīsūpi yathārahaṃ sammasanabhedo veditabbo.

696. Niyamato saṅkhatādivhedam hotīti ekaṃsena saṅkhatatādivisesavantaṃ hoti asaṅkhatādisabhāve aniccataṃ asambhavato. **Assāti** aniccassa. **Pariyāyadassanattanti** vevacanadassanattamaṃ, taṃ pana

“khayadhamma”ntiādīnaṃ vasena vedītabbaṃ, na purimānaṃ tiṇṇaṃ. Na hi tadeva tassa pariyāyo hoti, nāpi saṅkhatapaṭiccasamuppannapadāni hutvā abhāvādīpanato pākabhāvādīpanato. Pākabhāvādīpanena pana aniccatāya sādhanapakke tiṭṭhanti. Teneva hi sabbesaṃ padānaṃ pariyāyatābhāvato “**nānākārehi vā**”ti vikappantaraṃ gahitaṃ. **Manasikārappavattīdassanatthanti** aniccatāya upabrūhanamanasikārapavattīdassanatthaṃ.

Cattārīsākāraanupassanākathāvaṇṇanā

697. Soti yogāvacaro. Tassāti yathāvuttābhedaṃ aniccatādisammasanassa. **Thirabhāvattāyāti** daḷhabhāvattāyā aniccādiākārassa punappunaṃ manasikāro viya bahulīkārahāvato. Yaṃ taṃ bhagavatā etassa vibhaṅge aniccādisammasanaṃ vuttanti sambandho. **Anulomikanti** ariyamaggādhigamassa anukūlaṃ. **Khantinti** ñāṇakhaṇṭiṃ. Ñāṇaṇhi visayasabhāvaṃ ogāhetvā vavattāhāne khamati sahaṭṭi khaṇṭi vuccati. **Sammattaniyāmaṃ** ariyamaggaṃ. So hi sammādiṭṭhīdisammattañceva anivattidhammatāya niyāmo cāti vuccati. “**Ādinā nāyena**”ti iminā “pañcakkhandhe dukkhato passanto anulomikaṃ khaṇṭiṃ paṭilabhati, khandhānaṃ nirodho sukhaṃ nibbānanti passanto sammattaniyāmaṃ okkamati”ti (paṭi. ma. 3.38) evamādikō pāṭhaseso rogādīpaṭīpakkhayojanāvāsena vitthāretabbo. “**Khandhānaṃ nirodho niccaṃ nibbāna**”nti vacanena saṅkhārānaṃ dukkharogātādīpaṭīpakkho nibbānassa sukhārogyādībhāvo “ādinā nāyena”ti ettha nayaggahaṇena dīpītoti. Avaseso sabbo pāṭho pakāsīto eva hoṭīti.

Kāmañcetaṃ cattārīsāya ākārehi sammasanaṃ anulomañāṇe bhāvetabbavīdhānaṃ. Tenāha “**anulomañāṇaṃ vibhajantena...pe... vutta**”nti, ito paṭṭhāya pana kataparicayasessa kiccāvahaṃ hoṭīti idhāpi vuttantīti daṭṭhabbaṃ. **Tassāpīti** na kevalaṃ kalāpasammasanasseva, atha kho yathādassitassa cattārīsappabhedassa aniccādisammasanassapi. Tañhi anulomikakhaṇṭīpaṭīlābhāya, sammattaniyāmokkamaṇāya ca saṃvattanato ekamaṃsato icchītabbaṃ. Vuttañhi –

“So vata, bhikkhave, bhikkhu kañci saṅkhāraṃ niccato samanupassanto anulomikāya khaṇṭiyā samannāgato bhavissatīti netam ṭhānaṃ vijjati, anulomikāya khaṇṭiyā asamannāgato sammattaniyāmaṃ okkamissatīti netam ṭhānaṃ vijjati, sammattaniyāmaṃ anokkamamaṇo sotāpattīphalaṃ vā...pe... arahattaṃ vā sacchikarissatīti netam ṭhānaṃ vijjati. So vata, bhikkhave, bhikkhu sabbasaṅkhāre aniccato samanupassanto”ti (a. nī. 6.98; paṭi. ma. 3.36) –

Ādi sukkaṃpakkho vitthāretabbo. Tathā “so vata, bhikkhave, bhikkhu kañci saṅkhāraṃ sukhatō, dukkhato, kañci dhammaṃ attato, anattato”ti (paṭi. ma. 3.36) vitthāretabbo.

698. Ekekaṃ khandhaṃ aniccādisammasanassa vasena sammasatīti sambandho. Tassa pana sammasanassa pañcannaṃ khandhānaṃ sādharmaṇatāya “**ekekaṃ khandha**”nti vuttaṃ. **Anaccantikātāyāti** accantikātābhāvato, asassatāyāti attho. Sassatāñhi accantikaṃ parāya koṭiyā abhāvato. **Ādiantavantatāyāti** pubbāparakoṭivantatāya, udayabbayadhammatoti attho. Aniccato sammasatīti sambandho. Esa nayo sabbattha.

Aniccatoti ca addhuvato. Etañhi na niccaṃ, khaṇīkatāya asadābhāvitāya vā na iccaṃ na upagantabbanti **aniccaṃ**. **Uppādavayapaṭīpīlanatāyāti** uppādena, vāyena ca paṭi paṭi khaṇe khaṇe taṃsamaṅgino vibādhanasabhāvattā, tehi vā sayameva vibādhetabbattā. Udayabbayavanto hi dhammā abhiṇṇaṃ tehi paṭīpīlītā eva honti, yā pīlanā “saṅkhārādukkhatā”ti vuccati. **Dukkhavatthutāyāti** tividhassāpi dukkhassa, saṃsāradukkhassa ca adhiṭṭhānabhāvato. **Paccayayāpanīyatāyāti** yathārahaṃ paccayehi yāpetabbatāya. **Rogamūlatāyāti** mūlabyādhi viya anubandhabyādhiṇaṃ mūlabhāvato, padadvāyenaṃ yāpyarogasadisatoti dasseti. Yāpyabyādhi hi rogo itaro ābādhoti. **Dukkhatāsūlayogitāyāti** tividhadukkhataṃsaṅkhātēna ruḷjanena yujjatāya. **Kilesāsucipaggharaṇatāyāti** yathārahamaṃraṃavasena, samannāgamavasena ca rāgādīkilesāsucivissandanato. Ahutvā sambhavato uppattiyā **uddhumātātā**.

Antotudanatāyāti abhantare tudanato. Dukkhaveḍādayo viya hi ime saṅkhārā attabhāvassa abhantaragatā eva udayabbayavasena tudanti. Ariyamaggasaṅgāsena vinā nīharitūṃ asakkuṇeyyatāya **dunnīharaṇīyatā** taṇhādīṭṭhābhīnivesadaḷhabhāvato. **Aghanti** pāpaṃ viya ariyajanehi vīgarahitabbaṃ. Sattānaṃ anattajānanato avaḍḍhīāvahaṃ, pāpassa ca vatthubhūtaṃ khandhapañcakanti āha “**vīgaraha...pe... aghato**”ti. **Aserībhāvajanakatāyāti** paravasatājananato. Yathā gilāno aññehi saṃvesanavutṭhāpanādinā paraṭībaddhasarīravuttiko aserī, evameteṃ aserībhāvajanakā. **Avasatāyāti** avasavattanato. Yathā parosatanto puriso parassa vasaṃ na gacchati, evaṃ subhasukhādībhāvena vasa vattetuṃ asakkuṇeyyato. **Avidheyatāyāti** “mā jīratha, mā mīyathā”tiādīnā vidhātuṃ asakkuṇeyyato. **Palujjanatāyāti** byādhiādīhi pakārehi chījjanato

vinassanato. Tehi eva vā ābyasanato. Byasanattho hi lokasaddo, pasaddo bhusattho daṭṭhabbo. Byādhiādīhi ca khandhānaṃ byasananti. Byasanāvahabhāvena etīti **īti**, āgantukānaṃ akusalapakkhiyānaṃ byasanahetūnaṃ etaṃ adhivacanaṃ. Khandhā ca edisāti āha “**anekabyasanāvahatāya itīto**”ti.

Upaddavatīti upaddavo, anattamaṃ janento abhibhavati ajjhottharatīti attho, rājadandaḍḍānaṃ etaṃ adhivacanaṃ. Khandhā ca edisāti vuttaṃ “**aviditānaṃ...pe... upaddavato**”ti. Diṭṭhadhammikasamparāyikabhayāvahato, abhayapaṭipakkhato ca khandhā bhayanti āha “**sabbabhayānaṃ...pe... bhayato**”ti. Bahiddhā nātibyasanādīhi, ajjhattaṃ rāgādīhi anatthehi upasajjanaṭṭhena, upasaggasadisatāya ca upasaggo. **Upasaggoti** ca devatūpasamaḥāravasena pavatto byādhiādianattho. So atthakāmena muhuttampi na ajjupekkhitabbo hoti. Tena vuttaṃ “**anekehi...pe... upasaggato**”ti. **Dosūpasatṭhatāyāti** ārammaṇato, sampayogato ca rāgādīdosehi upetatāya. Lokadhammā lābhādīhetukā anunayapaṭiḥhā, tehi, byādhiādīhi ca anavaṭṭhitatā **pacalitā**.

Upakkamenāti attano, parassa vā payogena. **Sarasenāti** sabhāvena. **Pabhaṅgupagamanasīlatā** bhiduratā. **Sabbāvattanipātītāyāti** rukkhaphalaṃ viya atitaruṇakālato paṭṭhāya sabbāsu avatthāsu nipatanasīlatāya. Anipatassapi sabbena sabbamaṃ asāratāya **thirabhāvassa abhāvātāya**. Thirañhi dhuvamaṃ nāma hoti. Tāyitumaṃ rakkhitumaṃ asamattatāya na tāyanoti atāyano, tabbhāvo **atāyanatā**. Tāñāsīyā upagatassa **alabbhaneyyakhematā**. Dukkhabhītiyā upalīyanādhippāyena **alliyitumaṃ**. Dukkhanivattanaṃ **leṇakiccaṃ**. Jātīdībhayānaṃ hiṃsanaṃ vidhamanaṃ **bhayasārakattaṃ**. **Yathāparikkappitehīti** paramattatho avijjamānehi bālehi parikkappitappakārehi. **Rittatāyāti** vivittatāya, virahitatāyāti attho. Antosārābhāvo **rittatā**. Sā eva ca tucchātīti āha “**rittatāyeva tucchato**”ti. **Appakattāti** parittatā, lāmakattā vā. Dhuvāsārābhāvādīhi saddhiṃ attasārābhāvamaṃ rittapadena vatvā nibbattitamattasārābhāvameva suññapadena dassetumaṃ “**sāmi...pe... suññato**”ti vuttaṃ. Yathā kenaci sāmiādīlakkhānaṃ attanā suññā ete, evamaṃ sayampi atamaṃsabhāvoti āha “**sayañca...pe... anattato**”ti. Na attāti hi anattāti.

Pavattidukkhatāyāti bhavapavattidukkhabhāvato. Bhavapavatti ca pañcannaṃ khandhānaṃ aniccādiākārena pavattanameva, so ca ādīnavo. Yathāha “yamaṃ, bhikkhave, pañcupādānakkhandhā aniccā dukkhā vipariṇāmadhammā. Ayaṃ, bhikkhave, pañcasu upādānakkhandhesu ādīnavo”ti. Tenāha “**dukkhassa ca ādīnavatāyā**”ti. **Ādīnanti** bhāvanapūmsakaniddeso yathā “ekamanta”nti (dī. ni. 1.165), ativiya kapaṇanti attho. Bhusattho hi ayaṃ ā-kāro. Yathā “dvidhā chiddakamaṃ vicchiddaka”nti ettha dvi-saddassa atthe **vi**-saddo, evamidhāpīti āha “**dvedhā pariṇāmapakatītāya vipariṇāmadhammato**”ti. Vipariṇāmo ca viparītasabhāvāpatti. **Dubbalatāyāti** sarasabhīduratāya balābhāvato. Dubbalampi kiñci mudukammaññābhāvena duppadhamasiyā. Ime pana supadhamasiyā evāti āha “**pheggu viya sukhabhañjanīyatāya cā**”ti. Aghassa pāpassa hetutā **aghahetutā**. Khandhapaṭibaddhameva hi sabbamaṃ kibbisanti. Ime rūpādayo sukhaheṭu, na dukkhaheṭūti janitavissāsānaṃ hananasīlatāya, khandhesu hi “etaṃ mamā”ti gāhavasena sattā byasanaṃ pāpuṇanti, vissāsaṃ vā hanantīti **vissāsaghātino**, tabbhāvato.

Vigatabhavatāyāti apagatavaḍḍhitāya. Vibhavataṇhā, vibhavadiṭṭhi ca vibhavo uttarapadalopena, tato **vibhavato**, pitusadisassa vā sabhāvahetuno **vibhavato** vināsato sambhūtātāya. Āsavānaṃ ārammaṇādīnā paccayabhāvo **āsavapadaṭṭhānatā**. Bijādiko asādhāraṇo **hetu**, bhūtasalīlādiko sādāhāraṇo **paccayo**. Esa nayo ajjhattepi. Tehi samecca sambhūya kato **sañkhato**. **Maccumārassa** adhiṭṭhānabhāvena, **kilesamārassa** paccayabhāvena saṃvaḍḍhanato **āmisabhūtātā**, khandhāpi khandhānaṃ āmisabhūtā paccayabhāvena saṃvaḍḍhanato, tadantogadhā **abhisañkhārā**. **Devaputtamārassa** pana “mameta”nti adhimānavasena āmisabhāvoti khandhādīmārānampi imesaṃ yathārahaṃ āmisabhūtātā vattabbā. Dhammasaddo “jātidhammāna”ntiādīsu (ma. ni. 3.373; paṭi. ma. 1.33) viya pakatīattho, “dhammapaṭisambhidā”tiādīsu (vibha. 718 ādayo) viya hetuattho cāti āha “**jātijarābyādhimaraṇapakatītāya, sokaparidevaupāyāsahetutāyā**”ti. **Samkilesattayaggahaṇena** tadekaṭṭhānaṃ dasannaṃ kilesavatthūnampi saṅgaho daṭṭhabbo. Tadārammaṇāpi hi dhammā tadanativattanato samkilesikā eva. Tathā khuddā, taṇhā, jaṭādīsu sarīrassa, samkilesassa ca saṅgaho daṭṭhabbo.

Cattārīsāpi sammasanāni tīsu anupassanāsu antogadhānevāti tadantogadhābhāvamaṃ dassetumaṃ “**ettha hī**”tiādī vuttaṃ. **Aniccānupassanāni** sarūpato, pariyaṇato ca aniccabhāvavibhāvanato. Esa nayo itaresupi. “**Asārakato**”ti idaṃ nīccasārābhāvavibhāvanamaṃ.

Ettāvataṃ kalāpato dhamme saṅgahetvā nayato sammasanamattaṃ dassitamaṃ, na tāva anupadadhammavipassanā vihītāti “**sammasanārambhavidhāna**”nti. Vuttaṃ.

Indriyatikkhakāraṇanavakakathāvaṇṇanā

699. Ekaccassa tikkhindriyassa mahāpaññassa nayavipassanāvaseneva udayabbayaññaṃ uppajjati, itarassa nuppajjati. Taṃ sandhāya “**yassa pana...pe... na sampajjati**”ti vuttaṃ. Udayabbayaññuppatti hi idha nayavipassanāya sampajjananti adhippetam. Tena “navahākārehi indriyāni tikkhāni bhavanti...pe... antarā ca abbosānenā”ti evaṃ vuttānaṃ navannaṃ ākārānaṃ vasena indriyāni tikkhāni katvā sappāyāni sevamānena sammasitabbanti sambandho.

Tenāti yoginā. **Navahākārehi**ti vakkhamānehi navahi ākārehi. **Indriyānī**ti saddhādīni indriyāni. **Tikkhānī**ti tikkhāni visadāni sūrāni. **Uppannuppannānanti** khaṇe khaṇe uppannānaṃ uppannānaṃ. **Saṅkhārānanti** vipassiyamānānaṃ rūpārūpadhammānaṃ. **Khayamevāti** paṭhamaṃ uppādaṃ disvā taṃ muñcitvā khayameva bhaṅgameva passati. Tassa tathākhayadassanapasutassa vipassanāpaññā tikkhā sūrā vahati, itarāni ca indriyāni. **Tatthāti** khayadassane. **Sakkaccakiriyāyāti** ādarakāritāya, yathā khayadassanaparameneva vipassanāññaṃ pavattati, evaṃ taṃ ādarajāto sampādeti. **Sātaccakiriyāyāti** avicchedakiriyāya, yathā vipassanāññaṃ khayadassanavasena nirantameva pavattati, evaṃ yuttappayutto naṃ sampādeti. **Sappāyakiriyāyāti** anurūpakiriyāya āvāsādisattavidhasappāyāsevanakiriyāya. **Nimittaggāhenāti** yathā manasikarontassa vipassanāsamādhi uppanno, tassa ākāraṇassa sallakkhaṇavasena samathanimittaggahaṇena sampādeti sambandho. **Anupavattanatāyāti** anurūpato pavattanena bhāvanācittassa līnabhāve pītivīriyadhammavicayasambojjhaṅgānaṃ uddhatabhāve passaddhisamādhiupekkhāsambojjhaṅgānaṃ brūhanenāti attho. **Kāye ca jīvite ca anapekkhatanti** attano kāye asucibhāvena bāhirakaaviññānakakuṇape viya jīvite ahitāvahapaccatthike viya nirapekkhacittam upaṭṭhapeti. **Tattha ca abhibhuyya nekkhammenāti** tasmiṃ kāyacitte anapekkhabhāvena indriyānaṃ tikkhabhāvāpādanena uppannaṃ uppannaṃ dukkhaṃ vīriyena abhibhavivā bhāvanaṃ sampādeti. **Antarāti** yathādhippetāya bhāvanāsiddhiyā antarāva. **Abbosānenāti** asaṅkocanena.

Evaṃ vuttānanti evaṃ “navahākārehi indriyāni tikkhāni bhavanti”tiādīnā aṭṭhakathāyaṃ vuttānaṃ. Ettha ca yathā nāma sukhumānaṃ muttāpavāḷādīnaṃ vijjhane sukhumatarena vedhanena bhavitabbaṃ, evameva saṅhasukhumānaṃ rūpārūpadhammānaṃ, paccayassa ca pariggaṇhane tikkhena ñāṇena bhavitabbaṃ. Tesam pana khayavayadassane tikkhatarena bhavitabbaṃ. Tikkhatarātā cassa nisānasilāyaṃ saṅhamatṭhatāya karaṇena viya pharasudhārāya nisitabhāvāpādanena indriyānaṃ tikkhabhāvāpādanena sādhetabbā. Tañca yehi navahi ākārehi hoti, tesu khaṇikānaṃ saṅkhārānaṃ khaṇe khaṇe bhijjanākāradassanaṃ paṭhamaṃ vuttaṃ “uppannuppannānaṃ saṅkhārānaṃ khayameva passati”ti. Asati ñāṇassa tikkhatarabhāve tadabhāvato sesindriyatikkhatā tassa sambhārabhāvato vuttā, avinābhāvato vā. Sakkaccakiriyādiggaṇaṃ pana tassa upāyadassanaṃ. **Asappāyāni** bhojanādīni anupayujjanādivasena **vajjetvā sappāyāni** mattaso **sevamānena**. Rūpārūpadhammānaṃ accentavidhuratāya ekajjhaṃ sammasitabbatā, tathā sammasanassa ca idha anadhippetatā “**kālena rūpaṃ sammasitabbam, kālena arūpa**”nti vuttaṃ. Tatthāpi ca rūpassa oḷārikatāya suviññeyyatā paṭhamaṃ sammasitabbatā vuttā. **Nibbattī passitabbāti** paṭhamaṃ tāva āgamānusārato anumānavasena daṭṭhabbā. Tato paraṃ anukkamena balappatte bhāvanāññaṃ paccakkhatopi dissatīti.

Rūpanibbattipassanākāraṇakathāvaṇṇanā

700. **Sabbesanti** kāmāvacarādiṇḍajāḍibhedabhinnānaṃ sabbesaṃ sattānaṃ. **Paṭhamaṃ kammato nibbattati** taṃmūlakattā utujādirūpānaṃ. Parato pavattanakāyadasakādivasena labbhamānaṃ pabandhattayaṃ, santatisāsaṃ vā sandhāya “**tisantativasena**”ti vuttaṃ.

Dandhaṃ mandaṃ cirena nirodho etassāti **dandhanirodham** sattarasacittakkaṇāyukattā. Tenāha “**garuparivatti**”ti. **Tenāti** tasmā, yasmā “tato sīghataraṃ kho, bhikkhave, āyusaṅkhārā khīyanti”ti (saṃ. ni. 2.228) vacanato rūpadhammāpi ittarakālā eva, arūpadhammā pana tehi sātisayaṃ ittarakālā, tasmā āha bhagavāti attho. Yaṃ panettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vicāritameva. **Tehi sadisāti** cittassa uppādabhaṅgakkhaṇehi sadisā. Sabbesampi hi saṅkhārānaṃ uppādabhaṅgakkhaṇesu visadisatā natthi, samānakālāva te. **Ṭhānappattanti** ṭhitikkhaṇappattam. **Tenāti** dutiyabhavaṅgacittena. Vatthurūpaṃ ekassa cittassa nissayo hutvā aññaṃ na hoti ṭhapetvā maraṇāsannaṃ, tasmā vuttaṃ “**tena saddhi**”ntiādī.

Evaṃ paṭisandhito paṭṭhāya yāva cuticittassa uppatti, taṃ dassetvā idāni nirodhaṃ dassetum “**paṭisandhicittassa**”tiādī āradham. Tattha **ṭhānakkhaṇeti** paṭisandhicittassa ṭhitikkhaṇe. **Yāva pavatti nāma atthīti** yāva saṃsārappavatti nāma atthi, yāva vā cittassa pavatti nāma atthi. Asaññūpapattiyāñhi natthi cittappavattīti. Rūpūpapattiyāṃ saṃsedajā opapātikasadisāti opapātikānaṃyeva gahaṇaṃ. **Opapātikānampti pi-**

saddena vā saṃsedaje saṃpiṇḍeti. **Sattasantativasenā**ti cakkhudasakādīnaṃ sattannaṃ santatisānaṃ vasena.

701. Tatthāti kammato rūpavattiyāṃ. Nānākkhaṇīkakkammaṃpaccayabhūtaṃyeva idha kammanti adhippetanti āha “**kammaṃ nāma kusalākusalacetanā**”ti. Jīvitānavakāṃ cakkhudasakādiāntogadhameva katvā “**samasattatirūpa**”nti vuttaṃ. Taṃ vā cakkhudasakādi viya sukhapariggahaṃ na hotīti. **Tadevā**ti yathāvuttaṃ vipākakkhandhakaṭṭhārūpamāha. Kammañhi kammajassa janakāṃ, paripācakampi hoti jīvitindriyassa, kammajaggino ca vasena anurakkhaṇasabbhāvato, āhārādipaṭilābhahetutāya upatthambhakanimittato ca. Tenāha “**upatthambhakapaccayopi hoti**”ti. Upatthambhakapaccayatā cassa upanissayapaccayavaseneva veditabbā. Kammaṃ paccayo etassāti kammapaccayaṃ, tadeva cittaṃ, taṃ samuṭṭhānaṃ etassāti **kammapaccayacittasamuṭṭhānaṃ**. Vipākacetāsikānampi kammapaccayacittasamuṭṭhānatā vattabbā, na vā vattabbā kammamuṭṭhānakammapaccayaggahaṇena gahitattā. **Ṭhānappattā oja aññaṃ ojaṭṭhamakāṃ samuṭṭhāpeti** āhārānugate sarīreti gahetabbāṃ.

Tatrāpīti kammamuṭṭhānāhārasamuṭṭhānepi ojaṭṭhamake. **Catasso vā pañca vā pavattiyō ghaṭetīti** sadisasantativasena catasso vā pañca vā rūpakalāpappavattiyō santāneti. Bāhirapaccayavisesena pana visadisā bahūpi pavattiyō ghaṭetīti vadanti. Yathā kammapaccayāhārasamuṭṭhāne pavēṇighaṭanā, evaṃ kammapaccayautusamuṭṭhānepīti taṃ dassetuṃ “**kammapaccayautusamuṭṭhānaṃ nāma**”tiādi vuttaṃ. Ettha ca yathā tattha tattha koṭṭhāse paramparappavattiṃ dassentena akammajā dutiyādipavattiyō asambhedena dassitā, evaṃ kammajāhārasamuṭṭhānautuvāsena, kammajautusamuṭṭhānāhārasasena, kammapaccayacittajāhārautusamuṭṭhānautuāhārasasena ca sambhedavasenepi rūpappavatti dassetabbāti vadanti. Tattha kammajato pavattaāhārā visesapaccayalābhe sati yathāvuttaparimāñhi pavattīhi uddhampi pavattiyō na ghaṭetīti na sakkā vattuṃ. Tathā hi “**dasa dvādasa vāre pavattiṃ ghaṭetī**”ti (visuddhi. 2.703), “**evaṃ dighampi addhānaṃ anupādinnaṃpakke ṭhatvāpi utusamuṭṭhānaṃ pavattati evā**”ti (visuddhi. 2.704) ca vakkhati.

702. Janakājanakā matāti purimakā tikoṭṭhāsasaṅgahitā janakā, pacchimakoṭṭhāsikā “**soḷasā**”ti vuttā ajanakāti matā nātā. **Kusalakiriyatoti** kusalato ca kiriyato ca. Iriyāya kāyīkīriyāya pavattiṭṭhānatāya pathabhāvato **iriyāpatho**, gamanādi, atthato tadavattā rūpappavatti. Kāmañcettha rūpavinimutto iriyāpatho, viññatti ca natthi, tathāpi na sabbaṃ rūpasamuṭṭhāpakacittaṃ iriyāpathūpatthambhakāṃ, viññattivikarūppādakañca hoti. Yaṃ pana cittaṃ viññattijanakaṃ, taṃ ekāṃsato itarassa janakāṃ avinābhāvato, tathā iriyāpathūpatthambhakāṃ rūpassa. Etassa visesassa dassanattāṃ “**rūpaṃ, iriyāpathaṃ, viññattīñcā**”ti samuccayo kato. **Vipākavajjānīti** ettha vipākābhīññādvayavajjānīti vattabbāṃ tādāññesaṃyeva sesaggahaṇena gahetabbattā. Na vā vattabbāṃ sesaggahaṇeneva abhiññācittānampi nivattetabbato. **Na viññattim janayanti** mahaggatakusalādīnaṃ santabhāvena avipphārikabhāvato. Vipphārikameva hi kāmāvacarakusalādiviññattim samuṭṭhāpeti, iriyāpathūpatthambhakāni pana honti satipi santabhāve jhānavegena saussāhattā, yato tesāṃ javanakicatā. Pañca bhavaṅgacittānīti sambandho. **Rūpameva janayanti, na iriyāpathaṃ** nirussāhasantabhāvena paridubbalaḥbhāvato. Kiriyāmayacittehi avimissabhavaṅgappavattikāle khandhādisarīravayavānaṃ niccalabhāvenāvattānaṃ. Tathā hi abbokīṇṇe bhavaṅge pavattamāne āṅgāni osīdanti pavattānī viya honti. “**Dvattiṃsā**”ti pana ādinā vuttasu jāgaraṇacittesu vattamānesu āṅgāni upatthaddhāni yathāpavattairiyāpathabhāveneva pavattantīti. **Dvepañcaviññāṇāni** sabbadubbalaṭṭāya rūpaṃ na janenti. **Paṭisandhicittaṃ** vathudubbalaṭṭāya. **Khīṇāsavānaṃ cuticittanti** ettha –

“**Kāmāvacarānaṃ pacchimakittassa uppādakkhaṇe yassa cittassa anantarā kāmāvacarānaṃ pacchimakittaṃ uppajjissati, rūpāvacare arūpāvacare pacchimbhāvīkānaṃ, ye ca rūpāvacaraṃ arūpāvacaraṃ upapajjitvā parinibbāyissanti, tesāṃ cavantānaṃ tesāṃ vacīsaṅkhāro nirujjhissati, no ca tesāṃ kāyasaṅkhāro nirujjhissati**”ti (yama. 2.saṅkhārayama. 88) –

Pana vacanato aññesampi cuticittaṃ rūpaṃ na samuṭṭhāpetīti viññāyati. Na hi rūpasamuṭṭhāpakacittassa gabbhagatatādivibandhābhāve kāyasaṅkhārāsamuṭṭhāpane kāraṇaṃ atthi, na ca yuttaṃ cuto ca cittasamuṭṭhānarūpañcassa pavattati, nāpi “**cuticittaṃ rūpaṃ samuṭṭhāpetī**”ti pāḷi atthi, “**khīṇāsavāna**”nti, pana visesanaṃ appaṭisandhikanirodhena nirujjhantassa tesāṃ cuticittassa rūpasamuṭṭhāpanaṃ pākāṇanti katvā katanti daṭṭhabbāṃ. **Soḷasa cittānīti** paricchijja gahaṇaṃ tesāṃ rūpajanane ekāṃsato niyametabbattā, aññāni pana bahūni arūpe uppannāni anokāsagattā rūpaṃ na janentiyeva. Na ṭhitikkhaṇe, bhaṅgakkhaṇe vā rūpaṃ janentīti sambandho. **Uppādakkhaṇe pana balavaṃ** anantarādipaccayalābhato.

Yathā pathavīdayo rūpadhammā cittahetukā cittasamuṭṭhānā, evaṃ vedanādayopīti vuttaṃ

“**cittasamuṭṭhānaṃ nāma tayo arūpino khandhā, saddanavaka**”ntiādi. Tenevāha – “katame dhammā cittasamuṭṭhānā? Vedanākkhandho saññākkhandho sañkhārakkhandho kāyaviññatti vacīviññatti”ti (dha. sa. 1201, 1535). Tattha kāyaviññattiādīnaṃ cittasamuṭṭhānatā pariyāyato vuttāti veditabbā tesam anipphannattā. “**Evaṃ vuttaṃ catusamuṭṭhānarūpa**”nti iminā atamsamuṭṭhānasseva cittajarūpassa cittaṃ paccayatā dassitā. Yathā pana kammaṃ paccayaṃ dassitaṃ, evaṃ cittaṃ paccaye gayhamāne taṃsamuṭṭhānarūpassa, saḥajātavedanādīnañca cittaṃ paccayatā siyā. Cittasamuṭṭhānacittaṃ paccaye pana asaṅkarato dassetaṃ pacchājātaṃ paccayaṃ avaseneva cittaṃ paccayaṃ uddhaṅgati daṭṭhabbaṃ. Cittasamuṭṭhānautuāhārehi kammaṃ samuṭṭhānautuāhārā balavanto hontīti tesam vasena catupañcapavattighaṇaṃ vuttaṃ, cittasamuṭṭhānaṃ pana vasena dvattippavattighaṇaṃ taṃpākaticittavasena, mahaggatānuttaracittavasena pana bahutarāpi pavattiyō icchitabbā. Taṃnibbattānaṃ cittaṃ jarūpanaṃ uḷārapaññābhāvato.

703. “**Upādinnaṃ kammajarūpaṃ paccayaṃ labhitvā**”ti etena bahiddhā anupādinnaojā rūpāharaṇakiccaṃ na karotīti dasseti. Paccayaḷābho cassa kammajābhūtasannissayatāvasenāti āha “**tattha patiṭṭhāyā**”ti. Tattha kammaṃ paccayaṃ cittaṃ samuṭṭhānādirūpassapi kammaṃ mūlakattā siyā kammajapariyāyoti taṃnivattanattāṃ “upādinna”nti visesetvā vuttaṃ. Āhārapaccayaṃ āhāro na kevalaṃ upatthambhako, atha kho janakopīti dassetaṃ “**catusamuṭṭhānarūpa**”nti vuttaṃ. “Dasa dvādasa vāre”ti vatvā kathaṃ imasseva dasa dvādasa vāre pavattighaṇaṃ anuyogaṃ sandhāyāha “**ekadivasam paribhuttāhāro**”tiādi. **Dārakassa sarīraṃ pharivāti** nābhīmūlānugatāhi rasaharaṇāhi pharivā, aññathā jalābuantārike kāye makkhānāvasena na sammāviniyogo āhārassa sambhavatīti.

Upādinnaṃ anupādinnaṃ koti duvidhe āhāre pubbe anupādinnaṃ āhārapaccayaḷāhāro dassitoti itaraṃ dassetaṃ “**kammajāhāro**”tiādi vuttaṃ. Taṃ kammaṃ paccayaḷāhārasamuṭṭhāne vuttanāyameva. Tenāha “**catasso vā pañca vā pavattiyō ghaṭeti**”ti. Āhārapaccayaḷāhārasamuṭṭhāne utupaccayaḷāhārassa viya dasa dvādasa vāre pavattighaṇaṃ veditabbā. Vuttanāyattā na uddhatanti vadanti. **Sesānanti** kammaṃ cittaṃ utusamuṭṭhānānaṃ tisantātirūpanaṃ. Kabaḷikārāhāro hi aññāhārasamuṭṭhitassa, tisantātirūpanāñca upatthambhako vasena attanā uppāditaṃ janako hutvā paccayo hoti. Evaṃ āhārapaccayo hontoyeva atthiavigatavasenāpi paccayo hoti, nissayaḷāhāro pana paṭṭhānanāyena natthi. Āhārapaccayaḷā pavattamānāni rūpāni āhāranissayaṃ nāma hontīti suttanāyena vuttoti daṭṭhabbo. Parato utuno nissayaḷājanāyapi eseva nayo.

704. Kammaṃ samuṭṭhānādivasena catubbidhāyapi tejjodhātuyā rūpuppādane samattabhāvato “**utu nāma catusamuṭṭhānā tejjodhātū**”ti vuttaṃ. **Esa duvidho hoti**ti esa utu tejjodhātubhāvāvisesepi tikkhamandaṭāvisesena uñho, sītōti duvidho hoti. Yaṃ panettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vicāritameva. Yādipi utu upādinnaṃ vināpi rūpaṃ samuṭṭhāpeti, indriyabaddhe pana tena vinā tassa rūpuppādānaṃ natthīti āha “**upādinnaṃ paccayaṃ labhitvā**”ti. Tenāha “catusamuṭṭhāno utū”ti. Utusamuṭṭhānoyeva hi utu upādinnaṃ vinā rūpaṃ samuṭṭhāpeti. **Utupaccayaṃ** nāma catusamuṭṭhānikaṃ rūpaṃ. Yañhi utusamuṭṭhānaṃ pannaṃ savidhaṃ rūpaṃ, yañca tadaññāntāntārirūpaṃ, tassa sabbassapi sabhāgo utupatthambhako paccayo hoti. Yasmā visabhāgo utu himādi viya padumādīnaṃ visadisaḷāruppattihetubhūtaṃ purimarūpaṃ vināsentāṃ viya hoti, tasmā sabhāgaṃ, visabhāgañca ekajjhaṃ gahetvā vuttaṃ “**utu catusamuṭṭhānikarūpanaṃ pavattiyā ca vināsassa ca paccayo hoti**”ti.

Dīghampi addhānanti “dasa dvādasa vāre”ti aññassa vuttaparicchato dīghampi kālaṃ. Utu hi sabhāgasantāvasena laddhapaccayaṃ ciratāraṃpi kālaṃ sadisaḷāraṃ rūpappavattīti santāneti upādinnaṃ sannissayaṃ vinā, pageva itarathā. Tenāha “**anupādinnaṃ pakkhe ṭhatvāpi**”ti, maṃsaviniṃuttakesalomanakhacammakhilatīlakādivasena jīvamānasarīre aññattha matakaḷevarādivasenāti adhippāyo. Rūpassa nibbattiyā dīṭṭhāya tassa bhaṅgopi dīṭṭhoyeva hoti itarakālatā dhammapavattiyāti āha “**nibbattīti passanto kālena rūpaṃ sammasati nāmā**”ti. Na hi nibbattimattadassanaṃ sammasanaṃ nāma hoti, udayabbāyadassanañca adhikatanti. Esa nayo ito paresupi nibbattiggahaṇesu.

Arūpanibbattipassanākārakathāvaṇṇanā

705. **Lokiyacittuppādavasenevāti** avadhāraṇaṃ itarassa avisayattā.

Nibbattati taṃtaṃbhāvavasena. Tadeva ekūnavisaṭtipphedamaṃ cittaṃ bhavaṅgavasena nibbattatīti sambandho. Tathā **cutivasena tadārammaṇavasenevāti** etthāpi. **Tatthāti** tesu ekūnavisaṭticittuppādesu. **Anantaracittato paṭṭhāyati**ādīnāpi pavattiyeva vuttā.

So pana paṭisandhicittānaṃyeva pavattiyam pavattanākāroti suddhappavatticittānaṃ uppattim dassento “**pavatte panā**”tiādimāha. **Asambhinnattā**ti avinattāhattā. “Asambhinnattā cakkhussa”tiādinā saṅkhepatō vuttamatthaṃ vivarituṃ “**cakkhupasādassa hī**”tiādi vuttaṃ. “**Ṭhitippattamevā**”ti iminā yathā nirujjhamānaṃ rūpaṃ kassaci paccayo na hoti, evaṃ uppajjamānampīti dasseti. Cakkhuviññānaṃ uppajjati sambandho. Evaṃ sesesupi. Kāmāvacarakusalākusalakiriyacittesu ekaṃ vā pañca, satta vā javanāni hutvā uppajjati sambandho. Upekkhāsahagatāhetukaṃ cittam vāti vā-saddaṃ ānetvā sambandhitabbaṃ. Voṭṭhabbanañhi sandhāya evaṃ vuttaṃ, taṃ pana dutiyamoghavārasena veditabbaṃ. **Pañca javanāni** suttamucchitādikāle, **satta** pākātikakāle veditabbāni. **Javanārammaṇānurūpanti** “tihetukaṃ ce javanaṃ, tihetukaṃ, dvihetukaṃ vā”tiādinā, “iṭṭhaṃ ce ārammaṇaṃ, somanassasahagata”ntiādinā ca javanassa, ārammaṇassa ca anurūpaṃ. **Sesadvāresūti** sotadvārādisesadvāresu.

Anukkamenāti udayabbayaññādhigamānukkamena **paññābhāvanaṃ sampādeti** arahattaṃ adhigacchati.

Rūpasattakasammasanakathāvaṇṇanā

706. Rūpesu manasikārasattaṃ **rūpasattaṃ**, rūpadhammesu sattaḥkārehi manasi kārotīti attho. Evaṃ arūpasattakampi veditabbaṃ. **Imehi ākārehi**ti imehi āḍānanikkhepanamanasikārāḍḍipakārehi, imehi vā yathāvuttakoṭṭhāsehi. **Āropetvāti** tilakkhaṇaṃ āropetvā.

Āḍānanikkhepanatoti bhavassa gahaṇavissajjanato, jātito, maraṇato cāti attho. **Vayovuḍḍhatthagāmitoti** vayasā vuḍḍhassa atthagāmiḥāvato, atthaṅgamato icceva attho. **Āhāratoti** āhārahetu, rūpassa paccayabhūtaāhāratoti attho. Ayalohādibhūmipāsāñāḍibhedam vividhavaṇṇasaṅghānaṃ kammānapekkhaṃ sabhāvasiddhaṃ rūpaṃ **dhammatārūpaṃ**. **Sattāti** sattadhā sattaḥkārehi. **Vipassatīti** taṃ taṃ koṭṭhāsaṃ tilakkhaṇaṃ āropetvā vipassati sammasati.

“Bhārādānaṃ dukhaṃ loka”ti vacanato khandhabhārassa ādito gahaṇanti katvā “**ādānanti paṭisandhi**”ti āha. “Sabbeva nikkhipissanti, bhūtā loka samussaya”nti (dī. ni. 2.220; saṃ. ni. 1.186) pana vacanato khandhabhāranikkhepoti katvā “**nikkhepananti cuti**”ti vuttaṃ. “Yo ciraṃ jīvati, so vassasata”nti (dī. ni. 2.7; saṃ. ni. 1.145-146; a. ni. 7.74) vacanato tato unādhikabhāvo appamāṇanti vuttaṃ “**ekaṃ vassasataṃ paricchinditvā**”ti. **Etthantare sabbe saṅkhārāti** etasmiṃ āḍānanikkhepantare pavattā sabbe bhūtopādāyarūpappabhedā saṅkhārā. Rūpadhammesu hi idaṃ sammasanavidhānanti. “Aniccā”ti gahitamattaṃ yuttito hadaye patiṭṭhāpanatthaṃ “**kasmā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **uppādavayavattitoti** uppajjanavasena, nirujjhanavasena ca pavattanato, ahutvā sambhavato hutvā vayūpagamanatoti attho. **Vipariṇāmatoti** santānassa purimuttaravisadisabhāvatoti vadanti. Taṃ vassasataparicchinne rūpe idaṃ sammasananti adhippāyeneva vuttaṃ siyā, jarāmarāṇena vipariṇāmetabbatoti attho. Asatipi dhammabhede avatthābhedo icchitabbo. Na hi uppādāvatthā eva bhaṅgāvatthāti yuttā. Tathā hi vuttaṃ “jarāya ceva marāṇena cāti dvedhā pariṇāmapakatitāyā”ti. Sabhāvavigamo eva vā ettha vipariṇāmo. Khaṇikatā **tāvakālikatā**. Niccasabhāvābhāvo eva **niccapaṭikkhepo**. Aniccadhammā hi teneva attano sabhāvena jānantānaṃ niccataṃ paṭikkhipanti nāma. Yato na niccanti aniccaṃ, uppādakkhaṇe yadavatthā saṅkhārā, na tadavatthā ṭhitikkhaṇeti avatthantarappattiyā nīyati tesam kilamanākāroti āha “**ṭhitiyaṃ jarāya kilamanti**”ti, svāyamatto pākaṭajarāya veditabbo. Ye pana saṅkhārānaṃ ṭhitiṃ na sampaṭicchanti, tattha vattabbaṃ heṭṭhā vuttameva. Dhammānaṃ sabhāvo nāma duratikkamo jarānantaraṃ bhaṅgoti āha “**jarāya patvā avassaṃ bhijjanti**”ti. **Tasmāti** yasmā uppādajarābhaṅgavasena saṅkhārānaṃ nirantarabādhatā, tato ca nesaṃ dussahatāya dukkhamatā, tissannaṃ dukkhatānaṃ, saṃsāradukkhassa ca adhiṭṭhānatāya dukkhatatthutā, tasmā. Abhiṇha...pe... dukkhāti yojanā.

“**Sukhapaṭikkhepatoti**”ti idaṃ vuttanayameva. **Ṭhitiṃ mā pāpuṇantu**, uppajjamānākāreṇeva pavattantūti adhippāyo. “**Uppannā**”ti iminā uppādakkhaṇasamaṅgitā vuttā. **Ṭhānappattā mā jīrantūti** kasmā vuttaṃ, nanu atthato ṭhiti eva jarāti? Saccametam, jarāvasena pana yo kilamatho, so idha jarāggahaṇena gahitoti daṭṭhabbaṃ. **Mā bhijjantūti** niccataṃ āsīsati. Kassaci dhammissarassāpi bhagavato vasavattibhāvo natthi. Na hi lakkhaṇaṇñāhattaṃ kenaci kātuṃ sakkā. Bhāvaññāhattameva hi iddhivisayo. **Suññā** saṅkhārā **tena** tīsu ṭhānesu **vasavattanākāreṇa**. **Tasmāti** vuttakāraṇaparāmasanaṃ. **Suññatoti** nivāsikāravēdakaadhiṭṭhāyavirahena tato suññato, na nissabhāvatoti ekaccaparikkappitasabhāvasuññato. **Assāmikatototi** sāmibhūtassa kassaci abhāvato. Etena anattaniyataṃ dasseti. **Avasavattitoti** yathāvuttavasavattibhāvābhāvato. **Attapaṭikkhepatoti** paraparikkappitassa attano paṭikkhipanato. “Suññato”tiādinā hi dhammānaṃ bahirakaparikkappitattaviraḥo vutto, iminā pana atamaṃ sabhāvato attā na hotīti.

707. Ettha ca “uppādavayavattito”tiādinā catūhi kāraṇehi aniccā, “abhiṇhasampañipīlanato”tiādinā catūhi kāraṇehi dukkhā, “suññato”tiādinā catūhi kāraṇehi anattāti rūpadhamme niruḷhaṃ lakkhaṇattayaṃ pubbe attanā asallakkhitam sallakkhetvā sammāsanto taṃ tattha āropetīti vuccati. Tathā panānena ādānanikkhepanavasena sammāsittā āha “**rūpe tilakkhaṇaṃ āropetvā**”ti.

Tattha ca yasmā aniccalakkhaṇaggahaṇapubbakaṃ dukkhalakkhaṇaggahaṇaṃ, dukkhalakkhaṇaggahaṇapubbakaṃ vā anattalakkhaṇaggahaṇaṃ. Aniccalakkhaṇañcetta rūpabhedena dassiyamānaṃ yatholārikato dīpetabbanti taṃ vassasataparicchena paṭhamaṃ dassentena vassasataṃ tṭhassa “dasa vā vīsati vā”tiādinā vibhajivā anukkamena yāvauddharaṇādikoṭṭhāsavasena rūpassa bhaṅgaṃ disvā tato “aniccaṃ dukkhaṃ anattā”ti tilakkhaṇāropanaṃ vayovuḍḍhatthaṅgato sammāsanti dassetuṃ “**tameva vassasata**”ntiādinā vayavasena rūpassa sammāsavidhi āradhā. Tattha yasmā oḷārikavasenevāyaṃ ādito rūpabhedo gayhati, tasmā na vassasataṃ samakoṭṭhāsavasena vibhattaṃ, majjhimāvattāya vā tathārūpattā majjhimavaye ekaṃ vassaṃ vaḍḍhitam.

708. Mandatābhullena pavattaṃ vassānaṃ dasakaṃ **mandadasakaṃ**. Esa nayo sesesupi.

Tadāti paṭhame vassadasake. Soti puggalo. **Capaloti** anavaṭṭhitakiriyatāya taralo. Tena momūhabhāvato viseseti. Na hesa navamadasake viya momūhabhāvena mando, atha kho capalatāyāti. Tenāha “**kumārako**”ti. Tatiye dasake maṃsapāripūriyā yathārahaṃ chavivaṇṇo vipasādatīti āha “**vaṇṇāyatanaṃ vepullaṃ pāpuṇāti**”ti. Catutthe dasake aṭṭhinaṃ, nhārūnaṃca thirabhāvappattiyā **balaṅca thāmo ca vepullaṃ pāpuṇāti**. Pañcame dasake yobbanamadassa dūrībhāvena yebhuyyena kilesatanutāya paññā yathārahaṃ suvisadā hoti. Khiddāya rati **khiddārati**. Kapallikādinissayavisesena paḍipassa suddhatādi viya nissayavisesena pañcamachattāhadāsakesu paññāya buddhīhāniyo veditabbā. **Purato pabbhāro hoti** kaṭṭisandhigīvāsandhīnaṃ vasena rassasāpi, pageva dīghassa. **Pabbhāro** ca garubhāvena palambako. **Momūho hoti** satipaññāvippavāsato. **Sayanabahulova hoti** thānādivasena sarīrabhāraṃ vahitūṃ asakkonto.

709. **Tiṇṇaṃ tiṇṇaṃ vassānanti** yebhuyyatāya vuttaṃ. Catuvassikopi hi eko koṭṭhāso hotīti. Dvīsatam koṭṭhāse katvā ekekaayanavasenātipi veditabbam.

Vassāne pavattarūpanti sambandho.

Taṃ pana vassānaṃ dvidhā samattaṃ, na pubbe viya catumāsanti āha “**dvemāsa**”nti. Accantasamyoge cetam upayogavacanaṃ. So pana **vassāno** utu sāvaṇapoṭṭhapādāmāsā, assayujakattikamāsā **sarado**, migasiraphussamāsā **hemanto**, māghaphaggunamāsā **sisiro**, cittavesākhamāsā **vasanto**, jeṭṭhāsālhamāsā **gimho** utūti veditabbo. **Cha koṭṭhāse katvā**ti dasadasanātikāvasena cha koṭṭhāse katvā.

710. Abhimukhaṃ purato kamaṇaṃ **abhikkamo**. Paṭṭinivattanavasena kamaṇaṃ **paṭikkamo**. Āmukhaṃ lokanaṃ **ālokanam**. Vividhaṃ ito cito ca lokanaṃ **vilokanam**. Hatthapādānaṃ saṅkucanaṃ **samiñjanaṃ**. Āyamaṇaṃ **pasāraṇaṃ**.

Pāduddharaṇakāleti dutiyapāduddharaṇakāle. **Pādassāti** uddhatāpādassa. **Omattāti** sattito hīnappamāṇā. Tenāha “**mandā**”ti. **Itarāti** tejavāyodhātuyo. Yathā pādassa uddharaṇaṃ sījjhati, tathā pavattacittasamuṭṭhānarūpesu ekamsato tejavāyodhātūnaṃ adhimattatā icchitabbā sallahukasabhāvatāya tāsam. Tato eva ca itarāsaṃ omattatā garusabhāvattā. Taṃsambandhattā pana sesaṃ tisamuṭṭhānarūpaṃ taggatikameva hoti. Kāyavacīviññattipavattiyāṃ vāyopathavīadhimattatā imassa atthassa nidassanti daṭṭhabbaṃ. Purato haraṇe, pacchato haraṇe ca uddharaṇe viya sallahukasabhāvarūpappavattīti tāsamyeva dvīnaṃ dhātūnaṃ adhimattatā icchitabbāti āha “**tathā atiharaṇavīti haraṇesū**”ti. Yathā uddharaṇādīsu sallahukasabhāvattā pacchimānaṃ dvīnaṃ dhātūnaṃ kiccaṃ adhikaṃ hoti, itarāsaṃ hīnaṃ, evaṃ vossajjanādīsu tīsu garusabhāvattā purimānaṃ dvīnaṃ kiccaṃ adhikaṃ hoti, itarāsaṃ hīnanti dassento āha “**vossajjane**”tiādi.

Tadupādāyarūpānīti tā dhātuyo nissāya pavattaupādārūpāni. **Etthevāti** uddharaṇeyeva. Tenāha “**atiharaṇaṃ appatvā**”ti. Itīti evaṃ. **Tattha tatthāti** tasmīṃ tasmīṃ uddharaṇādikoṭṭhāse. **Pabbaṃ pabbantiādi** tesam dhammānaṃ koṭṭhāsantarasaṅkarābhāvadassanaṃ. **Taṭataṭāyantāti** taṭataṭāyanti viya, tena nesaṃ pavattikkhaṇassa ittarataṃ dasseti.

711. **Assāti** sammāsanaṃ. **Dārutiṇukkādīsūti** dārukkātiṇukkādīsū. “Kiṃ andhabāla ekaghaṇaṃ satataṃ

sabbadābhāviṃ ekanti maññasī’ ti adhippāyenāha “**kimettha manāpa**”nti. **Idampīti** yadidaṃ telavaṭṭikkhayena padīpassa apaññāyanam vuttaṃ, idampi. **Aṅulaṅgulantareti** aṅguliya mitaṃ aṅgulantī aṅgulappamaṇe padeseti attho. Tantuno avayavalesabhūtaṃ paramasukhumabhāvappattaṃ aṃsum sandhāyāha “**aṃsum pana muñcitvā**”ti.

Tatthātiādi upamāsaṃsandanaṃ. Tattha kāmaṃ upameyye viya upamāyaṃ pākaṭo kālabhedo natthi, ekakoṭṭhāsagataṃ pana koṭṭhāsantaram na pāpuṇātīti ettāvata upamābhāvo vedītabbo. Upamāyampi vā tāva yāvāti kālassa bhedaṃ tattā labbhatevāti tassā gahaṇe kālabhedavaseṇāpi upamā yojetabbā.

712. Pubbe ādānanikkhepādivasena catusantatirūpaṃ saṅgharivā dassitaṃ, idāni āhārasamuṭṭhānādivasena bhinditvā dassento “**tadeva rūpaṃ visaṅkharitvā**”tiādimāha. Tattha **visaṅkharitvā** vibhajitvā. “Visaṅgharivā”ti vā pāṭho, ayamevattho. **Āhāramayanti** āhārena nibbattaṃ. **Jhattanti** milātaṃ. **Kilantanti** khinnaṃ. **Dhātanti** tittaṃ. **Piṇṇitanti** maṃsūpacayasampattiyā piṇṇitaṃ. Tato eva **mudu**. **Siniddhanti** siniddhacchavitāya saṅhaṃ. Tato eva **phassavantaṃ**.

713. **Uṇhakāle samuṭṭhitaṃ rūpanti** uṇhasantāpena santattaṃ rūpaṃ sandhāyāha. **Sītautunāti** sappāyena sītautunā.

714. **Āyatanadvāravaseṇāti** āyatanasaṅkhātadvāravasena. Kammadvāranivattanattaṃ āyatanaggahaṇaṃ. **Kāyadvāre**ti pasādakāyadvāre. **Manodvāraṃ** nāma sāvajjanaṃ bhavaṅgaṃ. Tassa nissayabhāvato hadayavattaṃ sandhāya nissitavohārena “**manodvāre**”ti vuttaṃ, yattha manodvāruppatti.

715. **Somanassitadomanassitavaseṇāti** somanassitadomanassitapuggalavasena, somanassitadomanassitakālavasena vā.

Ayamattoti ayaṃ idāni vuccamāno saṅkhārānaṃ atiittarakhaṇatāsāṅkhāto attho.

Jīvanti jīvitindriyaṃ. **Sukhadukkhāti** sukhadukkhavedanā. Upekkhāpi hi sukhadukkhāsu eva antogadhā iṭṭhāniṭṭhabhāvato. **Attabhāvoti** jīvitavedanāvīññāṇāni ṭhapetvā avasiṭṭhadhammā vuttā. Saññāti keci. **Kevalāti** attanā niccabhāvena vā avomissā. **Ekacittasamāyuttāti** ekekena cittaena sahitā. **Lahuso vattate khaṇoti** vuttanayena ekacittakkhaṇikatāya lahuko atiittaro jīvitādīnaṃ khaṇo vattati.

Cullāsītisahassāni kappanti caturāsītisahassaparimāṇaṃ kappam, accantasamyoge etaṃ upayogavacanaṃ. **Kappanti** ca sāmāññavasena ekavacanaṃ. **Marūti** devā. **Dvīhi cittehi samohitāti** evaṃ ciraṅjīvinopi te dvīhi cittehi sahitā hutvā na tiṭṭhanti. Idaṃ vuttaṃ hoti – tesampi santāne jīvitādīni dvīhi cittehi saha na tiṭṭhanti, ekena cittaena saha uppannāni teneva saha nirujjhanato yāva dutiyā na tiṭṭhantīti.

Ye niruddhā marantassāti cavantassa sattassa cuticittena saddhiṃ niruddhāti vattabbā ye khandhā. **Tiṭṭhamānassa vā idhāti** ye vā idha pavattiyam tiṭṭhantassa dharantassa bhaṅgappattiyā niruddhakkhandhā. **Sabbepi sadisā** te sabbepi ekasadisā atthaṅgatā **appaṭisandhikā** puna āgantvā paṭisandhānābhāvena vigatā. Yathā hi cutikkhandhā na nibbattanti, evaṃ tato pubbepi khandhā. Tasmā ekacittakkhaṇikaṃ sattānaṃ jīvanti adhippāyo.

Anantarā ca ye bhaggāti ye saṅkhārā anantameva bhaggā niruddhā. **Ye ca bhaggā anāgateti** ye ca saṅkhārā anāgate bhaggā bhañjanasīlā bhijjissanti. **Tadantarā niruddhānanti** tesam atītānāgatānaṃ antarā vemajjhe paccuppannataṃ patvā niruddhānaṃ bhaggānaṃ. **Vesamaṃ natthi lakkhaṇeti** tesam tividhānampi bhaṅgalakkhaṇanimittaṃ visamatā visadisatā natthi.

Anibbattena na jātoti anuppannena cittaena jāto na hoti, ajāto nāma hoti. **Paccuppannena** vattamānena cittaena **jīvati** jīvamāno nāma hoti. **Cittabhaṅgā mato lokoti** cuticittassa viya sabbassapi tassa tassa cittaena bhaṅgappattiyā ayaṃ loko paramatthato mato nāma hoti niruddhassa appaṭisandhikattā. Evaṃ santepi **paññatti paramatthiyā** yāyaṃ taṃ taṃ santam sanissayaṃ cittaṃ upādāya “tisso jīvati, phusso jīvati”ti evaṃ vacanappavattiyā visayabhūtā santānapaññatti, sā ettha paramatthiyā paramatthabhūtā. Tathā hi vadanti “nāmagottaṃ na jīratī”ti (saṃ. ni. 1.76).

Anidhānagatā bhaggāti ye bhaggā, na te kattrhaci nidhānaṃ gatā, atha kho abhāvameva gatā. **Puñjo natthi anāgate** yato āgaccheyyūṃ vattamānabhāvaṃ. **Nibbattā yepīti** ye paṭiladdhattabhāvā paccuppannā, tepi **āragge sāsapūpamā tiṭṭhanti**. Yathā nāma sūciyaṃ ṭhitāyaṃ sāsapo khitto tassā sikhaṃ phuṭṭhamatto vigacchati na tiṭṭhati, evaṃ saṅkhārā uppajjivā bhijjanti, na tesam avatṭhānaṃ atthīti.

Bhaṅgo nesam purakkhatoti tesam nibbattadhammānaṃ bhaṅgo nāma purato eva kato, ekamsabhāvī na apasakattīti attho. **Purāṇehīti** purimakehi atītehi.

Adassanatoti apassitabbato. **Āyantīti** āgacchanti. **“Uppajjanti”**ti imināpi kutoci rāsito āgamanābhāvamevāha. **Bhaggā gacchantudassananti** bhaggāpi kattrhaci upagamanābhāvato sabbenā sabbaṃ adassanaṃ abhāvameva gacchanti. Tattha nidassanaṃ nāma **“vijjuppādo...pe... veyanti cā”**ti.

716. “Vivatṭakappato paṭṭhāya uppajjanakarūpa”nti iminā sayameva uppajjanakadhammatāya **“dhammatārūpa”**nti anvatthanāmatam dasseti. Ayalohādīsu **ayo** nāma kāḷalohaṃ. **Lohaṃ** nāma jātilohaṃ vijātilohaṃ kittimalohaṃ pisācalohanti catubbidhaṃ. Tattha ayo rajatam suvaṇṇam tipu sīsam tambalohaṃ vekantakalohanti imāni satta **jātilohāni**. Nāganāsikalohaṃ **vijātilohaṃ**. Kaṃsalohaṃ vaṭṭalohaṃ hārakūṭanti tīṇi **kittimalohāni**. Morakkhakādi **pisācalohaṃ**. Tattha tambalohaṃ vekantakanti imehi dvīhi jātilohēhi saddhiṃ sesam sabbampi idha ‘‘loha’’nti gahitanti. **Tipūti** setatipu. **Sīsanti** kāḷatipu. **Suvaṇṇam** ākaruppannasavidhādibhedam. **Muttā** sāmuddikamuttādi. **Maṇīti** veḷuriyalohitaṅgamasāragallāni ṭhapetvā avaseso sabbo maṇiviseso. **Veḷuriyo** vaṃsavaṇṇamaṇi. **Saṅkho** sāmuddikasaṅkho. **Silāti** kāḷasilāpaṇḍusilādibhedā sabbāpi ratanasammatasilā. **Pavālam** nāma vaṭṭumaṃ viddhamaṃ. **Lohitaṅgam** rattamaṇi. **Masāragallaṃ** kabaramaṇi. **Bhūmi**ādayo pākāṭava. **Tadassāti** tam dhammatārūpaṃ assa yogino.

Taruṇapallavaṇṇanti ambādīnaṃ taruṇapallavena samānavaṇṇam. **Sabhāgarūpasantatinti** vaṇṇādīnā samānabhāgaṃ rūpasantānaṃ. **Anuppabandhāpayamānanti** hetuphalaparamparāya sambandhanavasena pavattanti.

Soti yogī. Tanti asokarukkhaṇṇam. **Pariggahetvāti** nāṇena paricchijja gahetvā. **Iminā nāyenti** iminā asokapaṇṇe vuttana nāyena. **Sabbampi** ayalohādibhedam **dhammatārūpaṃ**. Tampi hi sītakāle sītalam, uṇhakāle sūriyasantāpena uṇhataṃ hoti. Tattha sītabhāvena pavattam rūpaṃ uṇham uṇhabhāvena pavattam rūpaṃ sītam na pāpuṇāti. Tattha tattheva taṭataṭāyantaṃ bhijjatiṭṭhādinā yojetabbaṃ.

Arūpasattakasammasanakathāvaṇṇanā

717. Kalāpatoti arūpadhammakalāpato.

Yasmā tattha phassapañcamakā dhammā sabbacittuppādasādhāraṇā supākāṭā, suviññeyyā ca, tasmā tesam vasena dassento **“kalāpatoti phassapañcamakā dhammā”**ti āha. Ye ime sammasane uppannā phassapañcamakā dhammā, sabbe te vinaṭṭhāti sambandho.

Pavattam cittanti sattasu ṭhānesu sammasanavasena pavattam cittaṃ. **Sammasantoti** ekajjhaṃ gahetvā sammasanto. **Tam yuttataranti** tam ariyavaṃsakathāyaṃ vuttam yuttataram āsannabhāvena vibhūtaram rūpasattake sammasanaṃ saha gahetvā sammasanassa vuttatā. Apica rūpasattake sammasanassa rūpadhammesu sātīsayam ghanavinibhogam katvā pavattatā tabbīsayam arūpasammasanaṃ sātīsayam aniccādīlakkaṇappaṭivedhāya sampavattatīti tam yuttataram, na pana apubbakesādisammasanaṃ katvā tabbīsayam pavattitam. Tathā sati kammaṭṭhānaṃ navaṃ navaṃ eva siyā, pubbe gahitam sammasanavisayam chaḍḍetvā aññassa sammasanavisayassa gaṇhanato. **Sesānipīti** yamakato sammasanādīnīpi. **Tenevāti** ariyavaṃsakathānāyeneva.

718. Tampi cittanti ādānanikkhepato sammasanavasena pavattacittuppādampi. Cittasīsenā hi niddeso. Esa nayo sabbattha. **Yamakato sammasati nāma** nāmarūpadhamme ārabha yugaḷavasena sammasanassa pavattanato. Ayañhi pubbe rūpasattakavasena sammasitvā ṭhitopi idāni ādānanikkhepādivasena sammasitvāva tam sammasati. Khaṇikato sammasanādīsipi eseva nayo.

719. Etampīti etam catutthasammasanacittampi. **Paṭhamacittanti** ādānanikkhepādivasena rūpaṃ sammasitacittam, yaṃ rūpariggāhakacittanti adhippetam. Sammasitasammasitacittasammasanena tesam

khaṇikabhāvassa vibhāvanato idaṃ sammasanaṃ “**khaṇikato sammasana**”nti vuttaṃ.

720. Idameva ca sammasanaṃ diguṇitaṃ anekasammasanapaṭipāṭisambhavato “**paṭipāṭito sammasana**”nti vuttaṃ. **Vaṭṭe**yāti sambhaveyya. Tathā sati paṭipāṭisammasanapasutā eva bhāvanā siyā, na mūlakammaṭṭhānupakārī, na cāyaṃ samāpatticāro. Yasmā ca tattakena rūpadhammesu, arūpadhammesu ca aniccādilakkhaṇāni suṭṭhu vibhūtāni honti, tasmā vuttaṃ “**yāva dasamacittasammasanā...pe... ṭhapetabba**”nti. **Ṭhapetabbanti** ca na ekādasamaṃ dvādasamena sammasitabbanti paṭipāṭito sammasanassa paricchadadassanaparaṃ, na tato sammasanato oramanadassanaparaṃ, tasmā punapi rūpaṃ pariggahetvā yāva dasamacittasammasanā bhāvanamanuyūñjateva. **Vuttanti** ariyavaṃsakathāyaṃ vuttaṃ.

721. **Visuṃ sammasananayo nāma natthīti** aniccādimanasikāravanimutto añño vipassanāmanasikāro natthī. Vipassanāya ca diṭṭhiādivikkhambhanā idha diṭṭhiuggghāṇādayoti adhippetā. Vipassanāya eva hi pavattivisesena diṭṭhiuggghāṇādayo ijjhantīti dassento “**yaṃ paneta**”ntiādimāha. Tattha **sattasaññāti** sattā atthīti uppajjanakasaññā. Dubbalāya attadiṭṭhiyā saḥagatasaññātipi vadanti. **Sattasaññāṃ ugghāṭitacittenāti** sattasaññāya vikkhambhanavasena pavattacittena diṭṭhi nuppajjati, saññāvipallāsahetuuppajjanakā cittadiṭṭhivipallāsā tadabhāvena hontīti. **Māno** nāma yo diṭṭhūpanissayo apāyagamanīyo, so diṭṭhiyā vikkhambhitāya vikkhambhito eva hoti, diṭṭhiyā samucchinnāya samucchijjanatoti āha “**diṭṭhiuggghāṭita...pe... māno nuppajjati**”ti. Māno vikkhambhiyamāno taṇhāya pavattiṃ nivāreti, abhimatavisayesu eva taṇhāya pavattanatoti vuttaṃ “**mānasamugghāṭita...pe... taṇhā nuppajjati**”ti. **Taṇhāti** idha sukhumā nikanti adhippetāti āha “**taṇhāya...pe... pariyādinnā nāma hoti**”ti.

Ayaṃ nayoti idāni vuccamāno sammasanavidhi.

Mama vipassanāti imassāpi attaniyasaññitāya vipassanāya sāmibhūto attā parāmasīyatīti diṭṭhiḡāhatāti tathā “**gaṇhato hi diṭṭhisamugghāṇaṃ nāma na hoti**”ti vuttaṃ. Kāmañcāyaṃ diṭṭhisuddhikañkhāvitaraṇavisuddhisamadhiḡamena visuddhadiṭṭhiko, maggena pana asamugghāṭitattā anoḡārikāya ca diṭṭhiyā vasenevaṃ vuttaṃ.

Suṭṭhūti sammā. **Manāpanti** ca kiriyāvisesanaṃ, manavaḡḡhanākārenāti attho. Ubhayenāpi vipassanāvisayaṃ adhimānamāha. Tena vuttaṃ “**mānasamugghāṭo nāma na hoti**”ti.

Vipassituṃ sakkomīti tattha samatthāṭapadesena guṇavisayasogato vipassanāya assādetabbatā dassīyati, cittaṃ vipassituṃ sakkomi. Tasmā vipassanto eva kālaṃ vītināmessāmīti vipassanaṃ assādentassāti yojanā.

Yasmā diṭṭhisamugghāṇaṃ nāmettha visesato anattānupassanāya hoti, tasmā taṃ dassentena “**sace sañkhārā**”tiādinā anattānupassanāvidhiṃ vatvā yasmā pana anattato anupassantena sañkhārā aniccatoḡi dukkhatopi anupassitabbā eva tadupabrūhanato, tasmā “**hutvā abhāvaṭṭhenā**”tiādi vuttaṃ.

Yasmā mānasamugghāṇaṃ nāma aniccānupassanāya hoti. Khaṇe khaṇe bhijjanake sañkhāre passantassa kuto mānassa avasaro. Aniccasaññā bhāvetabbā asmimānasamugghāṭāyāti hi vuttaṃ.

Yasmā nikantipariyādānaṃ nāma dukkhānupassanāya hoti. Na hi sabhāvato, dukkhavatthuto ca dukkhabhūte sañkhāre passantassa tattha īsakampī abhirato hoti. Assādānupassino hi tattha taṇhā uppajjeyya. Sesam anattalakkhaṇe vuttanayameva. Ayaṃ panettha sañkhepattho – vuttanayena paṭipāṭito sammasanaṃ pasutassa yogino yadā anattānupassanā tikkhā sūrā visadā pavattati, itarā dveḡi tadanugatikā, tadānena diṭṭhiuggghāṇaṃ kataṃ hoti. Attadiṭṭhimūlikā hi sabbā diṭṭhiyo. Anattānupassanā ca attadiṭṭhiyā ujupaṭipakkhā.

Yadā pana aniccānupassanā tikkhā sūrā visadā pavattati, itarā dveḡi tadanugatikā, tadānena mānasamugghāṇaṃ kataṃ hoti. Sati hi niccagāhe mānajappanā “**idaṃ niccaṃ, idaṃ dhuva**”ntiādinā (ma. ni. 1.501) **bakabrahmuno** viya. Aniccānupassanā ca niccagāhassa ujupaṭipakkhā.

Yadā pana dukkhānupassanā tikkhā sūrā visadā pavattati, itarā dveḡi tadanugatikā, tadānena nikantipariyādānaṃ kataṃ hoti. Sati hi sukhasaññāya taṇhāḡāhova, dukkhānupassanā ca nikantiyā ujupaṭipakkhā. Evaṃ tissannaṃ anupassanānaṃ kiccavisesavasena diṭṭhiuggghāṇādinī honti. Tena vuttaṃ “**iti ayaṃ vipassanā attano attano ṭhāneyeva ṭiṭṭhati**”ti. Anupassanānaṃ yathārahaṃ sakakiccakaraṇāñhi sakatṭhāneyeva ṭhānaṃ, tasmā visuṃ sammasananayo natthīti na vattabbanti adhippāyo.

722. **Sabbākāratoti** idha viya ekadesena avatvā sabbākārato sarūpato, kiccato ca anavasesato vattabbā. **Idhevāti** tīraṇapariññāyameva. Ekaccānaṃyevettha anupassanānaṃ paṭilābhoti āha “**ekadesaṃ paṭivijjhanto**”ti, tā pana sayameva sarūpato dassessati. **Tappaṭipakkhe dhammeti** yā anupassanā idha sambhavanti, tāsāṃ paṭipakkhe dhamme niccaaññādikē **pajahati** vikkhambheti.

Khayānupassananti saṅkhārānaṃ khaṇabhaṅgānupassanaṃ. **Bhāventoti** vaḍḍhento. **Ghanasaññanti** santatisamūhakkiccārammaṇānaṃ vasena ekattaggahaṇaṃ. **Khayānupassananti** hutvā abhāvānupassananti vadanti. Yāya paññāya ghanavinibbhogaṃ katvā “aniccaṃ khayatṭhenā”ti (paṭi. ma. 1.48) passati, sā **khayānupassanā**. Bhaṅgānupassanato paṭṭhāya tassā pāripūrīti ghanasaññāya pahānaṃ hoti, tato pubbe aparipuṇṇatāya taṃ na hoti. Evamaññatthāpīti paripuṇṇāparipuṇṇatā pahānatīraṇapariññāsu vipassanāpaññāya daṭṭhabbā. Paccakkhato, anvayato ca saṅkhārānaṃ bhaṅgaṃ disvā tattheva bhaṅgasaṅkhāte nirodhe adhimuttatā **vayānupassanā**, tāya **āyūhanaṃ pajahati**. Yadattham, yāya ca āyūhati, tasmīṃ pavatte taṇhāya cassa cittaṃ na namaṭīti. Tena vuttaṃ “**vayānupassanaṃ bhāvento āyūhanaṃ pajahati**”ti. Jātassa jarāmarañehi dvidhā pariṇāmadassanaṃ, rūpasattakādivasena vā pariggahitassa taṃtaṃparicchedato paraṃ aññabhāvadassanaṃ **vipariṇāmānupassanā**, tāya **dhuvasaññaṃ** thirabhāvagahaṇaṃ **pajahati**.

Animittānupassanādayo aniccānupassanādayo eva. **Nimittanti** santatiyaṃ, samūhe ca ekattasaññāya gayhamānaṃ kālantarāvaṭṭhāyibhāvena, niccabhāvena ca saṅkhārānaṃ sakiccaparicchedatāya saviggahaṃ viya upaṭṭhānamattaṃ. **Paṇidhanti** sukhatpattanaṃ, rāgādipaṇidhiṃ vā, atthato taṇhāvasena saṅkhāresu ninnataṃ. **Abhinivesanti** attābhinivesaṃ. Etesañhi nimittādīnaṃ paṭipakkhabhāvena aniccānupassanādayo animittādīnāmehi vuttāti aniccānupassanādīhi pahātābbā niccaaññādayo viya nimittaggāhādayova paṭipakkhāti daṭṭhabbā. Rūpādīrammaṇaṃ ñatvā tadārammaṇassa cittaṃ bhaṅgaṃ disvā saṅkhārā eva bhijjanti, saṅkhārānaṃ maraṇaṃ, na añño koci atthīti bhaṅgavasena suññataṃ gahetvā pavattā vipassanā adhipaññā ca sā dhammesu ca vipassanāti **adhipaññādhammavipassanā**, tāya niccaśārādīdānavasena pavattaṃ abhinivesaṃ satāṇhaṃ diṭṭhiṃ pajahati. **Yathābhūtaññānadassanaṃ** nāma sappaccayanāmarūpadassanaṃ. Tena “ahosiṃ nu kho ahamatītamaddhāna”nti (ma. ni. 1.18; saṃ. ni. 2.20) evamādikam, “issarato loko sambhavatī”ti evamādikāñca **sammohābhinivesaṃ pajahati**. Bhayatupaṭṭhānavasena uppannaṃ sabbabhavādīsu ādīnavadassanaññaṃ **ādīnavānupassanā**, tāya kassacipi ālayanissayaadassanato **ālayābhinivesaṃ** tathāpavattaṃ taṇhaṃ **pajahati**. Saṅkhārānaṃ muccanassa upāyabhūtaṃ paṭisaṅkhāññaṃ **paṭisaṅkhānupassanā**, tāya aniccādīsu appaṭisaṅkhātattā paṭisaṅkhānassa paṭipakkhabhūtaṃ avijjaṃ pajahati. Saṅkhārupekkhā, anulomaññañca **vivaṭṭānupassanā**. Tassā hi vasena tassa padumapālāse udakabindu viya sabbasaṅkhārehi cittaṃ patilīyati patikuṭati, tasmā tāya **saṃyogābhinivesaṃ** kāmasaṃyogādīkilesappavattiṃ **pajahati**. Aniccānupassanādayo satta anupassanā heṭṭhā atthato vibhattāti, parato ca saṃvaṇṇiyanti idha na vuttā.

Tāsūti aṭṭhārasasu mahāvīpassanāsu. **Imināti** yoginā. **Tasmāti** aniccādīlakkhaṇattayavasena saṅkhārānaṃ diṭṭhattā. Taṃdassanañhi aniccādīanupassanāti. **Paṭividdhāti** paṭiladdhā. Yadaggena hi ñāṇena savisayo paṭividdho, tadaggena taṃ paṭiladdhaṃ nāma hoti. **Byañjanaṃ nānaṃ** yathā “rukkho pādapo tarū”ti. **Tāpi** animittāpaṇihitasuññātānupassanā.

Sabbāpi vipassanā, tasmā ekadesena paṭividdhā hontīti adhippāyo. **Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiyā eva saṅgahitaṃ**, tasmā taṃ pageva siddhanti attho. Tenāha “**idampi dvayaṃ paṭividdhameva hoti**”ti. **Sesesu** nibbidānupassanādīsu dasasu. “**Kiñci paṭividdhaṃ kiñci appaṭividdha**”nti iminā tesāṃ ekadesapaṭivedhamāha. Aniccānupassanāya hi siddhāya nirodhānupassanā, khayānupassanā, vayānupassanā, vipariṇāmānupassanā ca ekadesena siddhā nāma hontī, dukkhānupassanāya siddhāya nibbidānupassanā, ādīnavānupassanā ca, anattānupassanāya siddhāya itarāti.

Udayabbayaññakathāvaṇṇanā

723. Parato paṭipadāññānadassanakathāyaṃ abbhādivigamena ākāśassa viya, paṅkamalavigamena udakassa viya, kālakāpagamena suvaṇṇassa viya saṃkilesavigamena ñāṇassa parisuddhīti āha “**niccaaññādīnaṃ pahānena visuddhañño**”ti. Anekākāravokārasaṅkhāresu lakkhaṇattayasallakkhaṇasammasanassa katattā vuttaṃ “**sammasanaññāpassa paraṃ gantvā**”ti. Tattha **sammasanaññāpassati** nayavīpassanāsaṅkhātassa kalāpasammasanaññāssa. Tasseva hi thirabhāvāya itare sammasanavisesāti vadanti. **Sammasanaññāpassati** vā kalāpasammasanādīsammasanaññāssa. Anupadadhammavīpassanāya sadisā hi sā. Tāya hi diṭṭhiuggāṇādi sambhavatīti. Vitthārato bhāvanāvīdhānaṃ parato vattukāmo “**saṅkhepato tāva ārabhati**”ti āha. Saṅkhepato hi ārambho ādikammikassa sukaro. **Tatrāti** saṅkhepena ārambhe.

Kathanti kathetukamyatāpucchā. Yaṃ “paccuppanānaṃ...pe... udayabbayānupassane ñāṇa”nti vuttaṃ, taṃ kathaṃ ñātabbanti ceti attho. Santatipaccuppanne, khaṇapaccuppanne vā dhamme udayabbayadassanābhiniveso kātabbo, na atītānāgeti vuttaṃ “**paccuppanānaṃ dhammāna**”nti. Udayadassanañcetha yāvadeva vayadassanathanti vayadassanassa padhānataṃ dassetuṃ “**vipariṇāmānupassane paññā**”ti vatvā taṃ pana vayadassanaṃ udayadassanapubbakanti āha “**udayabbayānupassane ñāṇa**”nti.

Jātanti nibbattaṃ paṭiladdhattabhāvaṃ. Ayaṃ hi jātasaddo khaṇattayasamaṅgitaṃ sandhāya vutto “ye dhammā jātā bhūtā”tiādīsu (dha. sa. 1046) viya, na atītaṃ

“Ye te jātā na te santi, ye na jātā tattheva te;
Laddhattabhāvā no bhaggā, teva santi sabhāvato”ti. –

Ādīsu viya, nāpi jātaṃtaṃtaṃ “yaṃ taṃ jātaṃ bhūtaṃ saṅkhata”ntiādīsu viya. Tenāha “**jātaṃ rūpaṃ paccuppanna**”nti (dī. ni. 2.207; saṃ. ni. 5.379), paccuppannarūpaṃ nāma jātaṃ khaṇattayapariyāpannanti attho. Taṃ pana ādito duppariggahanti santatipaccuppannavasena vipassanābhiniveso kātabbo. **Tassāti** rūpassa. Paccayalakkhaṇapapañcaṃ anāmasitvā **nibbattilakkhaṇaṃ udayoti** nibbattanasaññitaṃ saṅkhatalakkhaṇaṃ udayo uppādo. **Vipariṇāmalakkhaṇaṃ vayo**ti vipariṇāmasaññitaṃ saṅkhatalakkhaṇaṃ vayo vināso. **Anupassanāñāṇanti** yā udayassa, vayassa ca anupekkhanā, taṃ ñāṇaṃ. Kiñcāpi kalāpasammasanādīsu jātijarāmarañāsīna jātijarāmarānavanto dhammā vuttā, idha pana udayabbayañāṇaniddese “jāti paccuppannā, tassā nibbattilakkhaṇaṃ udayo, vipariṇāmalakkhaṇaṃ vayo”tiādīnā (paṭi. ma. 1.49) vuccamāne jātijarāmarāṇaṃ jātijarāmarānavantatā, nipphannatā ca anuññatā viya hotīti taṃ parihaṛitaṃ paṭiccasamuppādaṅgesu bhavapariyosānāva desanā katā.

Soti yogī. **Iminā pālinayenāti** imāya “jātaṃ rūpaṃ paccuppanna”ntiādīnā dassitāya pālīgatiyā. **Jātinti** na pasūtīti, na ca paṭhamābhiniṅgimattaṃ, atha kho uppādaṃ nibbattivikāraṃ. Svāyaṃ vikāro yasmā saṅkhārānaṃ abhinavāvaṭṭhānarā viya navabhāvāpagamoti āha “**abhinavākāra**”nti. Samanupassatīti sambandho. **Anuppannassa rāsi vā nicayo vā natthi** yato āgaccheyya uppajjamānaṃ aladdhattabhāvassa sabbena sabbaṃ avijjamānattā. Tenāha “**uppajjamāna...pe... natthi**”ti. Yathā anāgate addhani ime dhammā sabbena sabbaṃ natthi, evaṃ atītepi addhanīti dassento “**nirujjhamānassāpi**”tiādīti vatvā avijjamānānaṃyeva rūpārūpadhammānaṃ hetupaccayasamavāye uppādo, uppajjitvā ca sabbaso abhāvūpagamoti imamatthaṃ samudāyagataṃ tadekadesabhūtāya upamāya vibhāvetuṃ “**yathā panā**”tiādī vuttaṃ. Tattha **rāsitoti** rāsibhāvena samussito puñjo rāsi. Yathā tathā piṇḍibhūto **nicayo**. Bhūmiyaṃ nidahitvā ṭhapitaṃ **nidhānaṃ**. Upavīṇeti etenāti **upavīṇaṃ**, vīṇāvādanaṃ.

724. Evaṃ saṅkhepato udayabbayamanasikāraviddhiṃ dassetvā idāni vitthārato dassetuṃ “**puna yāni**”tiādī vuttaṃ. Tattha **avijjāsamudayāti** avijjāya uppādā, atthibhāvāti attho. Nirodhavirodhīti uppādo atthibhāvavācakopi hotīti vuttovāyamatto. Tasmā purimabhavasiddhāya avijjāya sati imasmiṃ bhava rūpassa uppādo hotīti attho. **Paccayasamudayaṭṭhenāti** paccayassa uppannabhāvena, atthibhāvato attho. Avijjādīhi ca tīhi atītakālikāni tesam sahaṅkārikāraṇabhūtāni upādānādīnīpi gahitānevāti daṭṭhabbaṃ.

Pavattipaccayesu kabaḷīkārāhārassa balavatāya so eva gahito “**āhārasamudayā**”ti. Tasmīṃ pana gahite pavattipaccayatāsāmaññena utucittānīpi gahitāneva hontīti catusamuttāhānikarūpassa paccayato udayadassanaṃ vibhāvītevaṃ daṭṭhabbaṃ. Avijjātaṇhupanissayasahiteneva kammunā rūpakāyassa nibbatti. Asati ca avijjapanissayāya bhavanikantiyā jātiyā asambhavo evāti. Yathā ca rūpassa avijjātaṇhupanissayatā, evaṃ vedanādīnampi daṭṭhabbā. Āhāro pana uppannassa rūpassa posako, kabaḷīkārāhārassa adhippetattā, kāmadhātādhiṭṭhānattā ca desanāya. Ukkamsaniddesena vā āhāraggaṇaṃ. “**Nibbattilakkhaṇa**”ntiādīnā kālavasena udayadassanaṃ. Tattha addhānavasena pageva udayaṃ passitvā ṭhito idha santativasena disvā anukkamena khaṇavasena passati. **Pañca lakkhaṇāni** avijjā taṇhā kammaṃ āhāroti imesaṃ paccayānaṃ atthitāsāṅkhatalakkhaṇāni ceva rūpassa nibbattilakkhaṇaṃcāti imāni pañca lakkhaṇāni. Tesam atthitā hi rūpassa udayo lakkhīyati etehīti lakkhaṇāni vuccanti. Nibbatti pana saṅkhatalakkhaṇamevāti.

Avijjānirodhā rūpanirodhoti aggamaggañāṇena avijjāya anuppādanirodhato anāgatassa rūpassa anuppādanirodho hoti paccayābhāve abhāvato. **Paccyanirodhaṭṭhenāti** avijjāsāṅkhātassa anāgate uppajjanakarūpapaccayassa niruddhabhāvena. **Taṇhānirodhā kammanirodhāti** etthāpi eseva nayo. **Āhāranirodhāti** pavattipaccayassa kabaḷīkārāhārassa abhāve. **Rūpanirodhoti** taṃsamuttāhānarūpassa abhāvo hoti.

Sesaṃ heṭṭhā vuttanayānusārena vedītabbaṃ. **Vipariṇāmalakkhaṇanti** bhaṅgakālavasena tesam vāyadassanaṃ. Tasmā taṃ addhāvasena pāgeva passivā ṭhito idha santativasena disvā anukkamena khaṇavasena passati. **Pañca lakkhaṇānī** idha avijjādīnaṃ catunnaṃ paccayānaṃ anuppādanīrodho, rūpassa khaṇanīrodho cāti imāni pañca lakkhaṇāni. Tesaṃhi anuppādanīrodho, rūpassa accantanīrodho lakkhīyati etehīti lakkhaṇānī vuccanti.

Vipariṇāmo saṅkhatalakkhaṇameva. Esa nayo vedanākkhandhādīsu. Ayaṃ pana viseso – “phuṭṭho vedeti, phuṭṭho sañjānāti, phuṭṭho ceteti”ti (saṃ. ni. 4.93), “phassapaccayā vedanā, cakkhusamphassajā vedanā, saññā, cetanā”ti, ca vacanato phasso vedanā (vibha. 231) saññā saṅkhārakkhandhānaṃ pavattipaccayo, taṃnīrodhā ca tesam nīrodho, **mahāpadāna** (dī. ni. 2.60) **mahānīdānasutt**esu, **abhidhamme** ca aññamaññapaccayavāre “nāmarūpapaccayā viññāṇa”nti (kathā. 719) vacanato nāmarūpaṃ viññāṇassa pavattipaccayo, taṃnīrodhā tassa nīrodhoti vuttaṃ “**phassasamudayā vedanāsamudayo**”tiādi.

Ettha ca keci tāva āhu “arūpakkhānaṃ udayabbayadassanaṃ addhāsantativaseneva, na khaṇavasenā”ti. Tesam matena khaṇato udayabbayadassanaṃ na siyā. Apare pañāhu “paccayato udayabbayadassane atītādīvibhāgaṃ anāmasivā sabbasādhāraṇato avijjādīpaccayā vedanāsamudayaṃ labbhamānataṃ passati, na uppādaṃ. Avijjādībhāve ca tassā asambhavaṃ alabbhamānataṃ passati, na bhaṅgaṃ. Khaṇato udayabbayadassane paccuppannānaṃ uppādaṃ, bhaṅgaṃca passati”ti, taṃ yuttaṃ. Santativasena hi rūpārūpadhamme udayato, vāyato ca manasi karontassa anukkamena bhāvanāya balappattakāle ñāṇassa tikkhavisadabhāvappattiyā khaṇato udayabbayā upaṭṭhahantīti. Ayaṃhi paṭhamaṃ paccayato udayabbayaṃ manasi karonto avijjādīke paccayadhamme vissajjivā udayabbayavante khandhe gahetvā tesam paccayato udayabbayadassanaṃ mukhena khaṇatopi udayabbayaṃ manasi karoti.

Tassa yadā ñāṇaṃ tikkhaṃ visadaṃ hutvā pavattati, tadā rūpārūpadhammā khaṇe khaṇe uppajjantā, bhijjantā ca hutvā upaṭṭhahanti. Tena vuttaṃ “**evampi rūpassa udayo**”tiādi. Tattha **evampi rūpassa udayoti** evaṃ vuttanāyena avijjāsamudayāpi. Taṇhā...pe... kamma...pe... āhārasamudayāpi rūpassa sambhavo. **Evampi rūpassa vāyoti** evaṃ vuttanāyeneva avijjānīrodhāpi taṇhā...pe... āhāranīrodhāpi rūpassa vāyo anuppādoti **paccayato vitthārena manasikāraṃ karoti**. **Evampi rūpaṃ udeti**ti evaṃ vuttanāyena nibbattīlakkhaṇaṃ passantopi kammaṃsaṃuṭṭhānarūpampi āhārautucittasamūṭṭhānarūpampi udeti uppajjati nippajjati. Evam vuttanāyeneva vipariṇāmalakkhaṇaṃ passanto kammaṃsaṃuṭṭhānarūpampi āhārautucittasamūṭṭhānarūpampi **veti** nirujjati khaṇato vitthārena manasikāraṃ karoti ti yojanā.

725. Evam manasi karoto na yāva udayabbayañāṇaṃ uppajjati, tāva udayabbayā suṭṭhu pākāṭā na hontīti katvā vuttaṃ “**īti kirime dhammā...pe... paṭiventī**”ti, nayadassanavasena vā evaṃ vuttaṃ. Paṭhamañhi paccuppannadhammānaṃ udayabbayaṃ disvā atha atītānāgate nayaṃ neti. Dukkhādisaccappabhedā, anulomādīpaṭṭicasamuppādappabhedā, ekattādīnāyappabhedā, aniccatādīlakkhaṇappabhedā ca **saccapaṭṭicasamuppādanāyalakkhaṇappabhedā**. Paṭṭicasamuppādaggahaṇeneva cettha paṭṭicasamuppādanadhammānaṃ gahaṇaṃ, tesampi attano phalaṃ paṭi paṭicca samuppādabhāvato.

726. Yanti karaṇe paccattavacanaṃ, yena ñāṇenāti atthaṃ vadanti. Yanti vā kiriyāparāmasanaṃ. **Khandhānaṃ samudayaṃ passati, khandhānaṃ nīrodhaṃ passati**ti ettha yadetaṃ dassananti attho. **Yaṃ panāti** etthāpi eseva nayo. Ettha ca yathā avijjādisamudayanīrodhato khandhānaṃ samudayanīrodhassa aññattā “avijjāsamudayā rūpasamudayo”tiādivacanabhedo (paṭi. ma. 1.50) kato, na evaṃ nibbattīvipariṇāmalakkhaṇehi khandhānaṃ udayabbayaṃ bhedo atthi abhinādhikaraṇattāti “**nibbattīlakkhaṇavipariṇāmalakkhaṇāni passanto khandhānaṃ udayabbayaṃ passati**”ti vacanabhedaṃ akatvā vuttaṃ. **Uppattīkkhaṇeyeva hīti hi-saddo** hetuattho. Yasmā uppādakkhaṇeyeva nibbattīlakkhaṇaṃ, bhaṅgakkhaṇeyeva ca vipariṇāmalakkhaṇaṃ, tasmā tāni passanto khaṇato khandhānaṃ udayabbayaṃ passati nāmāti “**yaṃ panā**”tiādinā vuttamevatthaṃ pākāṭataṃ karoti.

727. **Iccassevanti** ettha **īti-saddo** hetuattho. Yasmā “avijjā samudayā”tiādi paccayato khandhānaṃ udayabbayadassanaṃ, “nibbattīlakkhaṇa”ntiādi khaṇato, tasmāti attho. **Assāti** yogino. **Evanti** vuttappakāraparāmasanaṃ. Ye pana “**iccassa paccayato**”ti paṭhanti, tesam **īti**ti vuttappakāraparāmasanaṃ. **Janakāvabodhatoti** khandhānaṃ janakassa avijjādīpaccayassa avabujjhanato. **Jātidukkhāvabodhatoti** jātisāṅkhātassa dukkhassa avabujjhanato. **Dukkhāsaccaṃ pākāṭaṃ hoti** ekadesadassanena pabbatasamuddādidassanakānaṃ vīya. **Maraṇadukkhāvabodhatoti** etthāpi eseva nayo. “**Paccayānuppādenā**”ti etena paccayānaṃ anuppādanīrodho idha paccayanīrodhoti dasseti. **Paccayavatanti** paccayato uppajjanakānaṃ.

Yañcassa udayabbayadassananti yaṃ assa yogino paccayato, khaṇato ca udayabbayānaṃ dassanaṃ. Tattha asammoho, tappadhāno vā vitakkādīdhammapuñño **maggo vāyaṃ lokikoti** niyyānānulomato lokiko maggo evāyaṃ. **Iti** tasmā **maggasaccaṃ pākaṭaṃ hoti** sabhāvāvabodhato. Tenāha “**tatra sammohavighātato**”ti, tadaṅgavasenāti attho. Atha vā yathāvutto sammādiṭṭhisāṅkhāto maggo ariyamaggassa upāyabhūto asammohasabhāvo attānampi pakāseti padīpo viyāti maggasaccaṃ pākaṭaṃ hoti. Svāyaṃ pākaṭabhāvo mohandhakāravīdhamanenāti āha “**tatra sammohavighātato**”ti.

728. “Avijjāpaccayā”tiādiko **anulomo paṭiccasamuppādo** pavattiyā anulomanato. “Avijjāsamudayā”tiādīnā avijjādīsu santesūti ayamatto vuttoti āha “**imasmim sati idaṃ hotīti avabodhato**”ti. Pavattiyā vilomanato “avijjāyatveva asesavirāgaṇirodhā”tiādiko **paṭilomo paṭiccasamuppādo. Te ca** saṅkhatā **paṭiccasamuppannā** “jarāmaṇaṃ, bhikkhave, aniccaṃ saṅkhatāṃ paṭiccasamuppanna”ntīdivacanato (saṃ. ni. 2.20). Paṭiccasamuppannassa ca pākaṭatā paccayākārapākaṭatāya eva “imassetāṃ phala”nti avabodhato.

729. Purimapurimānaṃ nirodho uttaruttarānaṃ uppādānubandhoti ayamatto paccayato udayadassanena sijjhamāno ekattanayādhiḡamāya hoti. Yato “aṅṅo karoti, aṅṅo paṭisaṃvedayati”tiādi (saṃ. ni. 2.17) vohārasiddhiyā ucchedadiṭṭhiyā anokāsātā. Tenāha “**hetuphalasambandhenā**”tiādi. Saṅkhārā khaṇe khaṇe uppajjantīti ayamatto khaṇato udayadassanena sijjhamāno nānattanayādhiḡamāya hoti. Yato paccayapaccayuppannānaṃ sabhāvabhedāvabodhato “so karoti, so paṭisaṃvedayati”tiādinayappavattāya sassatadiṭṭhiyā anokāsātā. Tenāha “**khaṇato udayadassanena**”tiādi. **Paccayato udayabbayadassanena** paccaye sati phalassa bhāvo, asati abhāvoti imassa atthassa siddhiyā atthitāmatteneva te dhammā kāraṇanti **abyāpāranayo pākaṭo hoti**. Yato attadiṭṭhiyā anokāsātā vasavattitāya alabbhaneyyato. Tena vuttaṃ “**dhammāna**”ntiādi. **Avasavattibhāvo** parāyattatā, sā ca sappaccayatāya veditabbā. **Paccayato udayadassanena** tehi tehi paccayehi ime dhammā uppajjanti, uppajjamānā ca paccayānurūpameva uppajjantīti hetuphalassa hetuanurūpato siddhiyā akiriyadiṭṭhiyā anokāsātāvāti āha “**paccayato paṇā**”tiādi. Sati kāraṇe kuto akiriyavādo. Karotīti hi **kāraṇaṃ**.

730. Paccayato udayaṃ passato paccaye sati sabhāve sati phalassa sambhavoti atthitāmattena upakāratātī saṅkhatānaṃ nirīhatā, asati ca abhāvoti paccayādhīnavuttitā ca viññāyamānā attasuññatāṃ vibhāvetīti āha “**paccayato cassa...pe... tāvabodhato**”ti. **Aniccalakkhaṇaṃ pākaṭaṃ hoti** khaṇato udayabbayadassanena saṅkhārānaṃ udayabbayato paricchinnaṭāya viññāyamānattā. Tenāha “**hutvā abhāvāvabodhato**”ti. Uppajjitvā nirujjhanaṅhi **hutvā abhāvo. Pubbantāparantaviveko** atītānāgatabhāvasuññatā. Na hi saṅkhārā khaṇattayato pubbe, pacchā ca vijjanti, tasmā **pubbantāparantavivekāvabodhatoti** ādiantavantatāpaṭivedhatoti attho. **Dukhalakkhaṇampi pākaṭaṃ hoti** udayabbayadassanenti sambandho. Uppajjitvā bhijjantā saṅkhārā uppādato uddhaṃ jarābhaṅgāvattantaruṃpattiyā niraṇṭaraṃ vibādhiyanteva. Sā ca nesāṃ vibādhiyamānatā sammā udayabbayadassanena vibhūtā hotīti āha “**dukkha...pe... bodhato**”ti.

Sabhāvalakkhaṇampīti udayabbayadassanena na kevalaṃ aniccadukhalakkhaṇameva, atha kho pathavīphassādīnaṃ kakkhaḷaphusaṇādisaṅṅānaṃ sabhāvasaṅkhātāṃ lakkhaṇampi pākabhāvaviddhaṃ sabhāvāvachinnaṃ pākaṭaṃ hoti. Tenāha “**udayabbayaparcchinnavabodhato**”ti. **Sabhāvalakkhaṇeti** sabhāvasaṅṅānaṃ lakkhaṇe, taṃtaṃdhammānaṃ salakkhaṇe. **Saṅkhatalakkhaṇassa tāvakālikattampīti** uppādādisaṅkhatalakkhaṇassa uppādakkhaṇādiṃparittakālikatāpi khaṇantarānavatṭhānato tassa. Tenāha “**udayakkhaṇe**”tiādi. **Udayavayamattaggahaṇaṅcetha** udayabbayadassanavaseneva imassa ṅāṇassa pavattanato, na ṭhitikkhaṇassa abhāvā.

731. Na **kevalaṅca niccanavā**, atha kho parittakālaṭṭhāyino. Kathanti āha “**sūriyuggamane**”tiādi. Tattha udake daṇḍena katalekhā **udake daṇḍarāji. Ussāvabindu**ādayo pañca kiccāpi uttaruttari atiparittatṭhāyibhāvadassanattaṃ nidassitā, tathāpi te dandhanirodhā eva nidassitā, tatopi lahutaranirodhattā saṅkhārānaṃ. Tathā hi gamanassādānaṃ devaputtānaṃ heṭṭhupariyāyena paṭimukhaṃ dhāvantaṃ sirasi pāde ca bandhakhuradhārā sannipātato sīghataro rūpadhammānaṃ nirodho vutto, pageva arūpadhammānaṃ. Na kevalaṃ niccanavā, nāpi parittakālaṭṭhāyino, atha kho asārā. Kathanti āha “**māyā**”tiādi. Māyādayo hi maṇiādivasena dissamānā ataṃsabhāvātāya **asārā**. Tattha mantosadhabhāvītā indaḷālādikā **māyā**. Migataṅhikā **marīci**. Supinameva **supinantāṃ**. Maṇḍalākārena āvijjhiyamānaṃ alātameva **alātacakkaṃ**. Gandhabbadevaputtānaṃ kīḷanicchāvasena nagaraṃ viya ākāse upatṭhānamattaṃ **gandhabbanagaraṃ**.

Ettāvātīti yvāyaṃ “jātaṃ rūpaṃ paccuppanna”ntiādiṃpāḷinayānusārena (paṭi. ma. 1.49), “yaṃ kiñci rūpaṃ atītānāgatapaccuppanna”ntiādiṃpāḷinayānusārena (ma. ni. 1.347, 361; 2.113; 3.86, 89; paṭi. ma. 1.48) vā yāva udayabbayapaṭivedhā bhāvanāvidhi āraḍḍho, ettāvātā. Kalāpasammasanādikopi hi sabbo bhāvanāvidhi

udayabbayañānuppādanasseva, na parisaparisarīrakarabandhoti. **Vayadhammamevāti** bhijjanasabhāvameva. **Vayaṃ upeti** attano dhammatāya. Yañhi upakkamena vinassatīti vuccati, tampi attano dhammatāya eva vinassati ahētukattā vināsassa. Upakkamahetu pana visadisuppādo hoti. **Iminā ākārenāti** “yaṃ kiñci samudayadhammaṃ, sabbaṃ taṃ nirodhadhamma”nti (saṃ. ni. 5.1081; mahāva. 16; paṭi. ma. 2.30) hi vuttaṃ, tasmā vayaṃ anālambitvāpi “vayadhammameva uppajjati”ti udayassa, “uppannañca idaṃ vayaṃ upeti”ti vayassa ca iminā yathāvuttena paccakkhakarāñākārena. Adhunā uppannaṃ, na tāva balappattanti āha “**taruṇavipassanāñāṇa**”nti. Kalāpasammasanādivasena pavattaṃ sammasaṇaṃ na nippariyāyena vipassanāsamaññaṃ labhati, udayabbayānupassanādivasena pavattameva labhatīti āha “**yassādhiḡamā āradhāvippassakoti saṅkhaṃ gacchati**”ti.

Vipassanupakkilesakathāvaṇṇanā

732. Imāya udayabbayānupassanāsāñkhātāya **taruṇavipassanāya** vasena, na āradhāvippassanānaṃ bhaṅgānupassanādisāñkhātāya taruṇavipassanāya, nāpi nibbidānupassanādisāñkhātāya balavavippassanāya vasenāti attho. Na hi tadā vipassanupakkilesā uppajjantīti. **Āradhāvippassakassāti** ca āradhāvippassakassevāti eva-kāro luttaniddiṭṭho. Tenāha “**vipassanupakkilesā hī**”tiādi. Diṭṭhigāhādivatthubhāvena vipassanaṃ upakkilesantīti **vipassanupakkilesā**. “**Ariyasāvakkassā**”ti idaṃ ukkaṭṭhaniddesena vuttaṃ balavavippassanāpattassāpi anuppajjanato. **Vippaṭipannakassāti** sīlavipattiādivasena yathā tathā vippaṭipannakassa. Tassa pana paṭipattiyā garahitabbaṃ dassento “**vippaṭipannakassā**”ti āha. **Ca**-saddo uparipadadvayepi yojetabbo. **Nikkhittakammaṭṭhānassāti** vipassanaṃ ārabhitvā antarā vosānaṃ āpanassa. **Kusitapuggalassāti** sīlasampannasseva kosajjena bhāvanaṃ ananuyūñjantassa. Atha vā **vippaṭipannakassāti** vipassanābhāvanāsāñkhātāya sammāpaṭipattiyā abhāvena vīgarahitapaṭipattikassa. Vipassanāpaṭipattiyeva hi sasambhārā pubbhāge sammāpaṭipatti, tadaññā vippaṭipatti, sā ca tatha nikkhittadhurassa hoti. Nikkhittadhuratā ca kosajjenāti vuttaṃ “**nikkhittakammaṭṭhānassa kusitapuggalassā**”ti. **Yuttappayuttassāti** yogena ñāṇena bhāvanamanuyūñjantassa. Sā pana yuttappayuttatā samathavasenāpi hotīti āha “**āradhāvippassakassā**”ti. **Uppajjantiyeva** na nuppajjanti aññathā maggāmaggañāṇasseva asambhavato.

Obhāsādīsu “ariyadhammo”ti pavattaṃ uddhaccaṃ vikkhepo dhammuddhaccaṃ, tena dhammuddhaccena vipassanāvīthito ukkamanena virūpaṃ gahitaṃ pavattitaṃ mānaṃ **dhammuddhaccaviggahitamānaṃ**. **Obhāso dhammoti** kāraṇūpacārenāha, īdisaṃ obhāsaṃ vissajjento mama ariyamaggoti attho. Obhāsaṃ āvajjati “nibbāna”nti vā “maggo”ti vā “phala”nti vā. **Nibbānanti** gañhanto tatha pavattadhamme maggaphalabhāvena gañhāti, ñāṇādike pana maggaphalabhāveneva gañhāti. **Tato vikkhepo uddhaccanti** tato obhāsetu yo vikkhepo, taṃ uddhaccanti attho. “**Uddhaccena viggahitamānaṃ**”ti saṅkhepato vuttamatthaṃ vivarituṃ “**aniccato**”tiādi vuttaṃ.

Tattha **anicca...pe... nappajānāti** “maggaṃ pattosmī”ti saññāya aniccatādivasena manasikārasseva abhāvato. Ayañca attho –

“Yo hi koci, āvuso, bhikkhu vā bhikkhunī vā mama santike arahattappattiṃ byākaroti, sabbo so catūhi maggehi, etesaṃ vā aññatarena. Katamehi catūhi? Idhāvuso, bhikkhu samathapubbaṅgamaṃ vipassanaṃ bhāveti, tassa samathapubbaṅgamaṃ vipassanaṃ bhāvayato maggo sañjāyati, so taṃ maggaṃ āsevati bhāveti bahulīkaroti. Tassa taṃ maggaṃ āsevato...pe... karoto saṃyojanāni pahīyanti anusayā byantīhonti.

“Puna caparaṃ, āvuso, bhikkhu vipassanāpubbaṅgamaṃ samathaṃ bhāveti...pe... samathavipassanaṃ yuganaddhaṃ bhāveti...pe....

“Puna caparaṃ, āvuso, bhikkhuno dhammuddhaccaviggahitaṃ mānaṃ hoti, hoti so, āvuso, samayo yaṃ taṃ cittaṃ ajjhattameva santiṭṭhati sannisīdati ekodi hoti samādhiyati, tassa maggo sañjāyati...pe... anusayā byantīhontī”ti (a. ni. 4.170) –

Iminā suttapadeneva veditabbo. Ettha hi catutthamaggavissajjane yathāvuttamaggaphalanibbānadhammā **dhammo**. Tattha **uddhaccaṃ** “adhigatamaggādikohamasmi”ti amaggādīsu vikkhepo dhammuddhaccaṃ, tena upaddutaṃ **viggahitamānaṃ** hoti. **Nikanti** obhāsādīsu apekkhā sukhumarūpā tañhā, sā vipassanābhiriatiākārena upaṭṭhahantī adhimānikena “dhammo”ti gayhatīti āha “**nikanti ‘dhammo’ti nikantiṃ āvajjati**”ti.

733. Vipassanobhāsoti vipassanācittasamuṭṭhitaṃ, sasantatipatitaṃ utusamuṭṭhānañca bhāsuraṃ rūpaṃ.

Tattha **vipassanācittasamuṭṭhitam** yogino sarīraṭṭhameva pabhassaram hutvā tiṭṭhati, itaram sarīram muñcitvā ñāṇanubhāvānurūpaṃ samantato pattharati, taṃ tasseva paññāyati, tena phuṭṭhokāse rūpagatampi passati, passanto ca cakkhuvīññāṇena passati, udāhu manovīññāṇenāti vīmaṃsitabbanti vadanti. Dibbacakkhulābhino viya taṃ manovīññāṇaviññeyyamevāti vuttaṃ viya dissatīti. **Vipassanāvīthi** nāma paṭipāṭiyā pavattamānā vipassanāva. **Ukkantā nāma hoti** yoginā “maggappattomhī”ti adhimānena vissatṭhattā, tassa vā yogino vipassanā tato eva vīthi ukkantā nāma hoti. **Mūlakammaṭṭhānanti** vipassanamevāha.

Vemattatāyāti appavipulatāvasena visadisatāya. **Assāti** obhāsassa. Dvīhi kuṭṭehi paricchinnam geham **dvikuṭṭageham**. Tassa kira abhantarepi ekā bhitti hoti bahipi, ubhinnaṃ antare anupariyāyapathaṃ hoti, sāyanhe tattha santharītāni **pañcavaṇṇāni kusumāni**, visadaññāssa obhāsena pharitaṭṭhāne rūpagatañca dibbacakkhuno viya **paññāyanti**. Tena vuttaṃ “**bhante mayha**”ntiādi.

Evam obhāsassa vemattatāya vatthum dassetvā cirakālavippalambane vatthum dassetum “**ayaṃ panā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **ayaṃ pana vipassanupakkilesoti** vakkhamānappakāram sandhāyāha, na sabbam. **Sotī** so samathavipassanālābhī adhimāniko.

Divāsaneti divāṭṭhāne nisīditabbaāsane. Paṭhamam “pañham pucchissāmī”ti cintitattā vuttaṃ “**pañham, bhante, pucchitum āgatomhī**”ti.

Pacchā upāyena puthujjanabhāvaṃ viññāpetvā kammaṭṭhāne niyojessāmīti cintitattā vuttaṃ “**avassayo bhavissāmiccevāham āgato**”ti, tassa ca padhānattā sāvadhāraṇam katvā vuttaṃ. **Ayaṃ dhammoti** ayaṃ ariyamaggānugato paṭisambhidādhhammoti therassa ajjhāsaya vasena vadati. **Samādhinti** abhiññāsamādhim. **Añcītakāṇṇoti** niccalaṭṭhapitakaṇṇapuṭo. **Palāyitum āraddho** bhayena. Tenāha “**thero kira dosacarito**”ti. Dosacaritassa hi sūrassāpi sahasā bhayaṃ uppajjati. Tenassa khīṇāsavattthero ajjhāsayaṃ ñatvā “iminā upāyena puthujjanabhāvaṃ jānāpessāmī”ti hatthinimmāpanādīmakāsī. Dosacaritattā hi thero khippaṃ paṭivijjhi. Khippavirāgī hi dosacarito.

734. Tassāti udayabbayaññāṇam matthakaṃ pāpentassa yogino. “Evampi rūpaṃ udeti, evampi rūpaṃ vetī”tiādinā udayabbayānupassanamevettha tulaṇam, tīraṇaṇca veditabbaṃ. Yathā devānamindena khittam vajiraṃ amogham, appaṭihatañca hoti, evamidampi ñāṇam nipuṇam udayabbayadassaneti vuttaṃ “**vissatṭhaindavajiramivā**”tiādi. Tattha **tikhīnanti** akuṇṭham. **Sūranti** tejavantaṃ. **Ativisadanti** nisitabhāvena ativiya paṭutaram ñāṇam uppajjati. Tathā hinena yogī “maggappattosmī”ti maññati.

Vipassanāpīṭīti vipassanācittasampayuttā pīṭi. Khuddakādayo pīṭiyo heṭṭhā vaṇṇitā eva. Yasmā udayabbayānupassanāya vīthipaṭipannāya anukkamena pañca pīṭiyo uppajjanti, tasmā vuttaṃ “**ayaṃ pañca... pe... uppajjati**”ti. Matthakappattena pana udayabbayaññāṇena saddhim pharaṇāpīṭiyeva hoti. Upacārappanākkhaṇato aññādāpi hi pharaṇāpīṭi hotiyeva. Tenāha “**sakalasarīram pūrayamānā uppajjati**”ti.

Passaddhiādīni cha yugaḷakāni aññamaññāvīyoginīti passaddhiyā uppannāya itarāpi uppannā eva hontīti kiccadassanamukhena tā sabbāpi dassento “**kāyacittānaṃ neva daratho, na gārava**”ntiādimāha. Tattha kāyaggahaṇena rūpakāyassāpi gahaṇam veditabbaṃ, na vedanādikkhandhattayasseva. Kāyappassaddhiādayo hi rūpakāyassāpi darathādīnimaddikāti. **Kāyacittāni passaddhāni...pe... ujukāniyeva hontī** tesam apassaddhādībhāvassa hetubhūtānaṃ uddhaccādīthinamiddhādīṭṭhimānādīsesanīvaraṇādīassaddhiyādimāyāsātheyyādīsaṃkilesadhammānaṃ vidhamanavasena tadā vipassanācittuppādassa pavattanato. **Tasmim samayeti** tasmim udayabbayaññāpattisamaye. Manussānaṃ ayanti mānusi, manussayoggā kāmasukharati, tādisehi manussavisehehi anubhavītabbatānativattanato dibbā ratipi saṅgahitā, mānusiadisatāya kāmasukhabhāvena dibbā ratipi vā, tassā atikkantatāya na mānusi **amānusi**.

Suññāgaranti yaṃ kiñci vivittaṃ senāsanam, vipassanam eva vā. Sāpi hi niccabhāvādisuññatāya, yogino sukhasannissayatāya ca “suññāgāra”nti vattabbaṃ labhati. Cittassa anupassanakarānaṃ kilesānaṃ vīgamena **santacittassa**. Saṃsāre bhayassa ikkhanena **bhikkhuno**. **Sammā** ñāyena rūpārūpadhammānaṃ udayabbayānupassanādivasena **vipassato**. Sammasato anāradhāvīpissanānaṃ manussānaṃ avisayatāya **amānusi**. Vipassanāpīṭisukhasaññitā **rati hotīti** ayamettha gāthāya saṅkhepattho. Dutiyagāthā pana udayabbayaññāmeva sandhāya vuttā. Tattha **yato yatoti** rūpato vā arūpato vā.

Vipassanāsukhanti vipassanācittasampayuttaṃ cetasikasukhaṃ. Yasmā taṃsamuṭṭhitehi atipaṇītarūpehi sabbo kāyo paripphuṇo, paribrūhito ca hoti. Tasmā vuttaṃ “**sakalasarīraṃ abhisandayamāna**”nti.

Adhimokkhoti saddhā, na yevāpanakādhimokkhoti adhippāyo. Sā cettha na kammaphalaṃ, ratanattayaṃ vā saddahanavasena pavattā, atha kho kilesakālussiyāpagamena sampayuttānaṃ ativiya pasannabhāvahetubhūtā. Tenāha “**vipassanāsampayuttā...pe... saddhā uppajjati**”ti.

Purimuppannabhāvanābalasaṃsiddhaṃ samappavattaṃ vīriyaṃ sampayuttadhammānaṃ saṃkilesapakkhato kosajjato paggaṇhanato **paggaḥo**. Tenāha “**paggaḥoti vīriya**”ntiādi.

Supaṭṭhitāti sabhāvasallakkhaṇena ārammaṇe suṭṭhu upaṭṭhitā. **Supatiṭṭhitāti** paṭipakkhavigamena tena acalanīyatāya suṭṭhu patiṭṭhitā. Tato eva nikhātā viya **acalā**. Acalabhāveneva **pabbatarājasadisāti** tīhipi padehi supatiṭṭhitameva dasseti. **Soti** yogāvacaro. **Yaṃ yaṃ ṭhānanti** yaṃ yaṃ attano upatiṭṭhānaṭṭhānaṃ rūpaṃ vā arūpaṃ vā. **Okkhanditvāti** anupavisitvā. **Pakkhinditvāti** tasseva vevacanaṃ. Dibbacakkhuno paribhaṇḍabhūtassa yathākammūpagaññaṇassa upaṭṭhahante paralokasaññite satte sandhāyāha “**dibbacakkhuno paraloko viyā**”ti na dibbacakkhuno paralokavisayattā. Vaṇṇāyatanavisayañhi tanti. **Assa** sati **upaṭṭhāti** khāyati, upatiṭṭhatīti vā attho. Yadaggena hi sati ārammaṇaṃ okkhanditvā upatiṭṭhati, tadaggena ārammaṇampissa okkhanditvā upatiṭṭhatīti vuccati.

Vicinitavisayattā saṅkhārānaṃ vicinane majjhatabhāvena ṭhitā **vipassanupekkhā**. Sā pana atthato tathāpavattā tatramajjhātupekkhāva. Manodvārāvajjanacittasampayuttā cetanā āvajjane ajjupekkhanavasena pavattiyā “**āvajjanupekkhā**”ti vuttā. Udayabbayānaṃ suṭṭhutaṃ upaṭṭhānato tadanupassanāyaṃ majjhatabhūtā idha **vipassanupekkhā** nāma. Te pana udayabbayā sabbasaṅkhārānanti āha “**sabbasaṅkhāresu majjhatabhūtā**”ti. Āvajjanāya indavajirattatānārācasadisatā, sūratikkhabhāvo ca sabbaññutaññānapurecarā viya tadanucaraññaṇassa tathābhāvena daṭṭhabbā.

Vipassanānikantīti vipassanāya nikāmanā apekkhā. Obhāsādayo vipassanāya vijambhanabhūtā tassā alaṅkāro viya hontīti āha “**obhāsādipaṭimaṇḍitāyā**”ti. **Ālayanti** apekkhaṃ. **Sukhumā, santākārāti** sukhumākāra, santākārā ca, sā cassā sukhumasantākārātā bhāvanāya sātisayappavattiyā, yato kilesabhāvopissā duviññeyyo hoti. Tenāha “**yā nikanti kilesoti...pe... hoti**”ti.

Etesupīti yathādassitesu ñāṇādīsūpi. “**Aññatarasmiṃ uppanne**”ti idaṃ uppanne aññatarasmiṃ “**maggapattomhī**”tiādiggaṇadassanattamaṃ vuttaṃ, na aññataraññatarasseva uppajjanato. Na vāpi hi upakkilesā ekakkhaṇepi uppajjanti, paccavekkhaṇā pana viṣuṃ viṣuṃ hoti. “**Na vata me ito pubbe evarūpā nikanti uppannapubbā**”ti idaṃ dhammasabhāvadassanavasena vuttaṃ, na pana tadā yogino tathācittappavattivasena. Na hi so tadā taṃ “**nikantī**”ti jānāti, tathā sati tabbisayassa “**maggapattomhī**”tiādiggaṇassa asambhavo eva. Tasmā evamassa siyā “**na vata me evarūpā bhāvanābhirati uppannapubbā, addhā maggapattomhī**”ti.

735. Upakkilesavattutūyāti nippariyāyato diṭṭhimānataṇhā idha upakkilesā tesam vattutūyā uppattiṭṭhānatāya. Na sabhāvatoti āha “**na akusalattā**”ti. Yathā pana obhāsādayo, evaṃ nikantīpi diṭṭhigāhādīnaṃ ṭhānaṃ hotīti vuttaṃ “**upakkilesavattu cā**”ti. **Vatthuvasevati** gāhe anāmasitvā gāhānaṃ vattutūvaseneva. Attavādī hi “**ahaṃbuddhinibandhana**”ti parikappito attā obhāsassa sāmibhūto “**mamā**”ti sāmivacanassa visayabhāvena gahitoti āha “**mama obhāso uppannoti gaṇhato hi diṭṭhigāho**”ti. Obhāsassa manāpaggaṇamukhena tena attānaṃ seyyādīto dahatīti vuttaṃ “**manāpo vata obhāso uppannoti gaṇhato mānagāho**”ti. **Assādayatoti** sampiyāyato. **Tesanti** diṭṭhigāhādīsaññitānaṃ upakkilesānaṃ vasena. **Obhāsādīsūti** obhāsādinimittaṃ. Kampanaṃ yathāraddhavipassanāya aṭṭhatvā vikkhepāpatti, sā ca obhāsādīsū taṇhādīgāhoti dassento “**obhāsādīsū kampati...pe... samanupassati**”ti āha.

Obhāsanimittaṃ cittaṃ vikampatīti sambandho. Obhāse vā visayabhūte upakkilesehi cittaṃ vikampatīti yojanā. Tenāha “**yehi cittaṃ pavedhati**”ti. Sesesupī eseva nayo. **Upaṭṭhāneti** satiyaṃ. **Upekkhāya cāti** vipassanupekkhāya ca.

Maggāmaggavattthānakathāvaṇṇanā

736. Kusalo panātiādīsū kammaṭṭhānakosallayogena **kusalo**. Paripakkaññānatāya **paṇḍito**. Āgamabyattiyā **byatto**. Upakkilesatābbisodhanesu ādīnavānisamaṃsāvabodhayogato **buddhisampanno**. **Ayaṃ kho** soti yo so

ācariyena kammaṭṭhānadānakāle udayabbayañāṇupattisamaye uppajjati vutto, ayaṃ kho so obhāso uppannoti upakkilesavatthubhāvavavattānaṃ dassetvā idānissa vipassanāya visayabhāvūpanayanavidhiṃ dassento “**so kho panā**”tiādīmāha. Tattha paṭhamanaye aniccalakkhaṇavibhāvanameva dassitaṃ, tasmīṃ siddhe itarampi lakkhaṇadvayaṃ siddhameva hoti. Dutīyanaye pana obhāsādike nissāya uppajjanakadiṭṭhigāhādīnaṃ ugghātanasamugghātanapariyādānavasena manasikāraavidhiṃ dassetuṃ “**sace obhāso attā bhaveyyā**”tiādi vuttaṃ. Arūpasattake “sace saṅkhārā attā bhaveyyu”ntiādi (visuddhi. 2.721) sabbasaṅkhārasaṅgaṇhanavasena sāmāññato vuttaṃ, idha obhāsādivasena saṅkhāre vibhajja vuttaṃ. Seso manasikāravidhi tattha vuttanayovāti āha “**sabbaṃ arūpasattake vuttanayena vitthāretabba**”nti.

Obhāsaṃ “netam mamā”ti samanupassanto taṇhāgāhato cittaṃ visodheti, “nesohamasmi”ti samanupassanto mānagāhato, “na meso attā”ti samanupassanto diṭṭhigāhato. Tenāha “**obhāsaṃ netam mamā**”tiādi. Esa nayo ñāṇādīsipi.

Imāni dasa ṭhānāni imāni yathāvuttāni obhāsādīni dasa upakkilesakāraṇāni. **Paññā yassa pariccitāti** yassa yogino paññā obhāsādīsū aniccatādiggaṇhasena pariccitavati pariggahetvā upaparikkhitvā ṭhitā. Dhammuddhaccassa samaggaḥāvajānanena **dhammuddhaccakusalo hoti**.

Vīthipaṭipannanti udayabbayānupassanāvasena vipassanāvīthipaṭipannaṃ.

Diṭṭhivisuddhiyanti diṭṭhivisuddhiyaṃ adhiḡatāyaṃ, diṭṭhivisuddhiñāṇena vā diṭṭhiyā visodhane dukkhasaccassa vavattānaṃ kataṃ hoti dukkhasaccapariyāpannassa nāmarūpassa vavattānato. Nāmarūpassa paccayā nāmarūpasamudayaḡakkiyāti āha “**kaṅkhā...pe... samudayasaccassa vavattānaṃ kata**”nti. Abhidhammanayena hi sabbakilesā, kammaṅca samudayasaccaṃ. **Imissanti** imāyaṃ. **Sammāti** aviparītaṃ. **Maggassāti** ariyamaggaṃ upāyabhūtamaggaṃ.

Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti vīsatiṃparicchedavaṇṇanā.

21. Paṭipadāñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Upakkilesavimuttaudayabbayañāṇakathāvaṇṇanā

737. Vipassanācārassa matthakappattiyā saṅkhārupekkhāñāṇaṃ **sikhāpattā vipassanā**. Sikhāpatti panassa udayabbayañāṇādīnaṃ attatṭhamānaṃvasena jātāti āha “**aṭṭhannaṃ pana ñāṇaṃ vasena sikhāpattā vipassanā**”ti. Oḷārikoḷārikassa saccapaṭicchādakamohatamassa vigamanena saccapaṭivedhānukūlattā “**saccānulomikañāṇa**”nti anulomañāṇamāha. Tāni pana ñāṇāni sarūpato dassetuṃ “**aṭṭhannanti cā**”tiādi āradhamaṃ. Tattha udayabbayadassanena saṅkhārānaṃ aniccalakkhaṇaṃ, tadanusārena itaralakkhaṇāni ca vibhāventīyeva udayabbayānupassanā pavattati katvā “**vīthipaṭipannavipassanāsaṅkhātaṃ udayabbayānupassanāñāṇa**”nti vuttanti keci. Tayidaṃ tassa sabbaso tīraṇapariññābhāvameva maññamānehi vuttaṃ. Kiñcāpi hi udayabbayañāṇaṃ tīraṇapariññantogadhameva, udayabbayādīnaṃ pana jānanaṭṭhena, paccakkhato dassanaṭṭhena ca ñāṇadassanāni, udayabbayañāṇādīni. Tāniyeva paṭipakkhato visuddhattā ñāṇadassanavisuddhi, sā eva ariyamagga paṭipajjati etāyati paṭipadā cāti **paṭipadāñāṇadassanavisuddhi**ti vuttaṃ. Taṃ pana uppannamattaṃ appaḡaṇaṃ sandhāya vuttaṃ. Paḡaṇaṅhi niccasaññāḡipahānasiddhiyā pahānapariññāya adhiṭṭhānabhūtaṃ. Yato tadavigamena aṭṭhārasasu mahāvīpassanāsu ekaccā adhiḡatā eva honti. Na hi udayabbayānaṃ paccakkhato paṭivedhena vinā sāmāññākārānaṃ tīraṇamattena sātisaḡaṃ paṭipakkhapahānaṃ sambhavati. Asati ca paṭipakkhapahāne kuto ñāṇādīnaṃ vajiramiva avihatavegatā, tikhiṇavisadādītā vā. Tasmā paḡaṇabhāvappattaṃ udayabbayañāṇaṃ pahānapariññāpakkiyameva daṭṭhabbaṃ. Sabbasaṅkhārānaṃ bhaṅgasseva anupassanā bhaṅgānupassanā, tadeva ñāṇaṃ **bhaṅgānupassanāñāṇaṃ**. Yathābhūtaḡassāvī bhāyati etasmāti bhayaṃ, tebhūmakadhammā, tesu bhayato upaṭṭhitesu bhāyitabbākāragāhiñāṇaṃ **bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ**. Muñcituṃ icchatīti muñcītukamyāṃ, cittaṃ, puḡgalo vā, tassa bhāvo muñcītukamyatā, tadeva ñāṇaṃ **muñcītukamyatāñāṇaṃ**. Puna paṭisaṅkhānākārena pavattaṃ ñāṇaṃ **paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṃ**. Nirapekkhatāya saṅkhārānaṃ upekkhanavasena pavattañāṇaṃ **saṅkhārupekkhāñāṇaṃ**. Tasmāti yasmā upakkilesavimuttaṃ udayabbayañāṇādinavavidhañāṇaṃ paṭipadāñāṇadassanavisuddhi, tasmā.

738. “**Upakkilesavimutta**”nti visesanena vibhāvitamattham anavabujjhanto codako “**puna udayabbayañāṇe yogo kimatthiyo**”ti pucchati. Tattha **kimatthiyo**ti kim payojano niratthako, pageva nibbattitattā pakkassa pacanaṃ viyāti adhippāyo. Atha vā lakkhaṇasallakkhaṇādihetupaṭipāṭiggahaṇavasena tamattham nāpetukāmo ācariyova kathetukamyatāvasena “**kimatthiyo**”ti pucchati. **Lakkhaṇasallakkhaṇatthoti** aniccādilakkhaṇānaṃ sammadeva upadhāraṇattho. Tattha kāraṇaṃ dassento “**udayabbayañāṇaṃ hī**”tiādimāha. Nanu ca udayabbayañāṇaṃ nāma saṅkhārānaṃ udayabbayameva passati, na aniccādilakkhaṇattayaṃ, tena katham aniccatādilakkhaṇattayasallakkhaṇaṃ hotīti? Na kho panetaṃ evaṃ daṭṭhabbaṃ “udayabbayañāṇaṃ lakkhaṇattayaṃ visayaṃ hotī”ti. Udayabbaye pana paṭividdhe aniccalakkhaṇaṃ pākaṭaṃ hutvā upaṭṭhāti. Tato “yadaniccaṃ, taṃ dukkhaṃ. Yaṃ dukkhaṃ, tadanattā”ti (saṃ. ni. 3.15; 45, 77; 4.1, 4; paṭi. ma. 2.10) itaralakkhaṇampi. Atha vā udayabbayaggahaṇena hutvā abhāvākāro, abhiṇhasampaṭipīlanākāro, avasavattanākāro ca vibhūtataro hotīti kāraṇabhāvena udayabbayañāṇe yogassa lakkhaṇattayasallakkhaṇatthatā veditabbā, na sammukheneva. **Heṭṭhāti** maggāmaggañānadassanavisuddhito heṭṭhā. Tañhi obhāsādiuppattihetutāya tikkhaṃ visadaṃ hutvā pavattampi diṭṭhiādīhi upakkilīṭṭhattā kuṇṭhaṃ avisadameva jātaṃ. Tenāha “**dasahi...pe... nāsakkhī**”ti.

739. **Amanasikārāti** hetumhi nissakkavacanaṃ. “**Kissa amanasikārā**”ti hi idaṃ “kena paṭicchannattā”ti pucchitassa paṭicchādakassa hetupucchā. Santatiyā hissa paṭicchannattā aniccalakkhaṇaṃ na upaṭṭhāti, sā ca santati udayabbayāmanasikārena paṭicchādikā jātā. Iriyāpathehi paṭicchannattā dukkhalakkhaṇaṃ na upaṭṭhāti, te ca iriyāpathā abhiṇhasampaṭipīlanāmanasikārena paṭicchādakā jātā. Ghanena paṭicchannattā anattalakkhaṇaṃ na upaṭṭhāti, te ca ghanā nānādhātuvinibbhogāmanasikārena paṭicchādakā jātāti. Udayabbayaṃ passato na udayāvatthā vayāvattham pāpuṇāti, vayāvatthā vā udayāvattham. Añño udayakkhaṇo, añño vayakkhaṇoti ekopi dhammo khaṇavasena bhedato upaṭṭhāti, pageva atītādikoti āha “**udayabbayaṃ pana...pe... upaṭṭhāti**”ti. Tattha **santatiyā vikopitāyāti** pubbāpariyena pavattamānānaṃ dhammānaṃ aññoññabhāvasallakkhaṇena santatiyā uggahāṭitāya. Na hi sammadeva udayabbayaṃ sallakkhentassa dhammā sambandhabhāvena upaṭṭhahanti, atha kho ayosalākā viya asambandhabhāvenāti suṭṭhutarāṃ aniccalakkhaṇaṃ pākaṭaṃ hoti.

Abhiṇhasampaṭipīlanam manasi katvāti yathāpariggahitau dayabbayavasena saṅkhārānaṃ nirantaraṃ paṭipīliyamānataṃ vibādhiyamānataṃ manasi karitvā. **Iriyāpathe uggahāṭiteti** iriyāpathe labbhamānadukkhapaṭicchādakabhāve uggahāṭite. Ekasmiñhi iriyāpathe uppannassa dukkhassa vinodakaṃ iriyāpathantaraṃ tassa paṭicchādakaṃ viya hoti, evaṃ sesāpīti iriyāpathānaṃ taṃtaṃ dukkhapaṭicchādakabhāve yāthāvato nāte tesam dukkhapaṭicchādakabhāvo uggahāṭito nāma hoti saṅkhārānaṃ nirantaraṃ dukkhābhitunnatāya pākaṭabhāvato. Tenāha “**dukkhalakkhaṇaṃ yāthāvasarasato upaṭṭhāti**”ti. **Nānādhātuyoti** nānāvidhā pathavādidhātuyo nānāvidhe sabhāvadhamme. **Vinibbhujitvāti** “aññā pathavīdhātu, aññā āpodhātu”tiādinā, “añño phasso, aññā vedanā”tiādinā ca visuṃ visuṃ katvā. **Ghanavinibbhoge kateti** samūhaghane, kiccāramaṇaghane ca pabhedite. Yā hesā aññamaññūpatthaddhesu samuditesu rūpārūpadhammesu ekattābhinivesavasena aparimadditasāṅkhārehi gayhamānā **samūhaghanatā**, tathā tesam tesam dhammānaṃ kiccabhedassa satipi paṭiniyatabhāve ekato gayhamānā **kiccaghanatā**, tathā sāramaṇadhammānaṃ satipi āramaṇakaraṇabhede ekato gayhamānā **āramaṇaghanatā** ca, tā dhātūsu nāṇena vinibbhujitvā dissamānā hatthena parimajjiyamāno pheṇapiṇḍo viya vilayaṃ gacchanti, “yathāpaccayaṃ pavattamānā suññā ete dhammā dhammamattā”ti anattalakkhaṇaṃ pākaṭataraṃ hoti. Tena vuttaṃ “**nānādhātuyo...pe... upaṭṭhāti**”ti.

740. Dhuvabhāvapaṭikkhepato na niccanti **aniccaṃ**, khandhapañcakaṃ. Yathāha “rūpaṃ kho, rādha, aniccaṃ, vedanā... saññā... saṅkhārā... viññāṇaṃ anicca”nti (saṃ. ni. 3.172). Tattha kāraṇaṃ vadanto “**uppādavayaññathattabhāvā**”ti āha. **Uppādo** nibbattilakkhaṇaṃ, **vayo** vipariṇāmalakkhaṇaṃ, **aññathattaṃ** jarā, tesam sabbhāvatoṭi attho. **Hutvā abhāvatoṭi** uppajjitvā vinassanato. Ettha ca purimena jātijarāmarāṇasabbhāvato **aniccanti** dasseti, dutiyena pākabhāvaviddhamsābhāvato. Yassa bhāvena khandhapañcakaṃ “anicca”nti vuccati, taṃ aniccalakkhaṇanti dassetuṃ “**uppādavayaññathatta**”ntiādi vuttaṃ. Tena hi taṃ “anicca”nti lakkhīyati. **Ākāravikāroṭi** ākāravikati. Abhāvākāro hi vikatirūpena labbhati, virūpatā na uppādākāro. **Ākāravikāroṭi** vā ākāraviseso. Hutvā abhāvo hi pākabhāvato bhinno viddhamsābhāvattā tattha ca aniccalakkhaṇaṃ nirulhaṃ. Aniccākāro hi dukkhānattākārehi viya uppādākārato ca visiṭṭho. Tathā hi saddassa viddhamsābhāvo saṅkhatabhāvenapi sādhiyati.

Saṅkhatabhāvo ca atthato uppādavantatā. **Uppādo** ca pākabhāvasādhitā dharamānāvattā. Iminā nayena dukkhānattalakkhaṇāni veditabbāni. Apica yathā niccapaṭikkhepato aniccanti niccākārapaṭikkhepato yathāvutto abhāvākārasaṅkhāto aniccākāro **aniccalakkhaṇaṃ**, evaṃ sukhapaṭikkhepato dukkhanti sukhākārapaṭikkhepato abhiṇhapaṭipīlanākārasaṅkhāto dukkhākāro **dukkhalakkhaṇaṃ**, tathā attapaṭikkhepato anattāti

attākārapaṭikkhepato avasavattanākārasaṅkhāto anattākāro **anattalakkhaṇanti** daṭṭhabbaṃ. Te yime tayopi ākāra asabhāvadhammattā khandhapiyāpannā na honti. Khandhehi vinā anupalabbhāyato khandhavinimuttāpi na honti. Khandhe pana upādāya vohārasena labbhamānā tadādīnavavibhāvanāya visesakāraṇabhūtā tājāpaññattivisesāti veditabbā.

Tayidaṃ sabbampīti yathāvuttalakkhaṇattayañceva lakkhitabbañca khandhapañcakaṃ.

“**Udayabbayānupassanāññāna yāthāvasarasato sallakkhetī**”ti idaṃ tadatthe tabbohārasena vuttaṃ. Udayabbayaññānathāñhi lakkhaṇārammaṇikavipassanā “udayabbayaññā”nti kathitā. Na hi udayabbayaññāṇaṃ dukkhalakkhaṇādivisaṃ. Tabbisayatthe vā udayabbayaññānameva na siyā, udayabbayaññāṇaṃ pana tikkhaṃ, visadañca kātukāmena lakkhaṇattayatīraṇameva kātabbaṃ. Parikammasadisāñhetam tassa. Esa nayo sesaññesupīti.

Upakkilesavimuttaudayabbayaññāṇaṃ niṭṭhitam.

Bhaṅgānupassanāññānakathāvaṇṇanā

741. Vahatīti pavattati. Nāṇassa tikkhabhāvo bhāvanāya paguṇabhāvena. Paguṇā ca bhāvanā vikkhepābhāvato ārammaṇe appitā viya pavattatīti nāṇassa tikkhabhāvena saṅkhārānaṃ lahuuapaṭṭhānatā dassitā. **Saṅkhāresu** pana udayabbayavasena **lahuṃ lahuṃ upaṭṭhahantesu** udayadassanañca “uppādavato vināso”ti yāvadeva vayadassanatham tassa nibbidāvahattāti vaye evassa ābhogasamannāhāro manasikāro pavattati, tena uppādādiṃ muñcivā vayamevārabhaññāṇaṃ upajjati. Tena vuttaṃ “**uppādaṃ vā**”tiādī. Tattha **uppādanti** nibbattivikāraṃ. **Ṭhitinti** ṭhitippattaṃ, jaranti attho. **Pavattanti** upādinnakappavattaṃ. **Nimittanti** saṅkhāranimittaṃ. Yaṃ saṅkhārānaṃ samudayādighanavasena, sakiccaparicchedaṭṭāya ca saviggahānaṃ viya upaṭṭhānaṃ, tam saṅkhāranimittaṃ. Keci pana “**pavattaṃ** nāma saṅkhārānaṃ avicchedena pavattanaṃ uppādova, **nimittaṃ** nāma uppannānaṃ vijjāmanāta ṭhānaparamparā, tasmā uppādameva gaṇhāti ce, pavattaṃ gaṇhāti nāma. Ṭhitimyeva gaṇhāti ce, nimittaṃ gaṇhāti nāmā”ti vadanti, tam “**uppādaṃ vā**”tiādivacanena virujjhati. Na hi asati bhede vikappo yutto. **Na sampāpuṇāti** aggahaṇato. Kiṃ pana sampāpuṇāṭṭi āha “**khaya...pe... santiṭṭhati**”ti. Tattha **nirodhasaddo** anuppādepi dissatīti bhedasaddena visesitaṃ, **bhedasaddo** visesavācakopi hotīti vayasaddena visesitaṃ, sopi anirodhavācakopi atthīti khayasaddena visesitaṃ, khayavayabhedasaṅkhāte khaṇikanirodheti attho. **Sati santiṭṭhatīti** satisīsenā nāṇamāha. **Etasmim ṭhāneti** upakkilesavinimuttassa udayabbayaññāssa tikkhabhāvāpattiyam vuttanayena udayampi muñcivā vayasaveva manasikārakāle.

Ārammaṇapaṭisaṅkhāti rūpavedanādiārammaṇaṃ khayavayavaseneva paṭisaṅkhāya. Yakāralopena hi niddeśo “sayam abhiññā”tiādīsu (dī. ni. 1.28, 405) viya. Yathāvuttassa vā ārammaṇassa khayavayabhedavasena paṭisaṅkhā **ārammaṇapaṭisaṅkhā**. **Bhaṅgānupassaneti** yo tadārammaṇassa cittassa bhaṅgo, tassa anupassane. **Paññāti** pakārato jānanā. Yaṃ panettha vattaṃ, tam idāneva saṃvaṇṇiyati.

742. Yaṃ kiñci ārammaṇanti rūpaṃ yāva jarāmarāṇanti vipassitabbabhāvena gahitaṃ sabbam saṅkhāragatamāha. Paṭisaṅkhānaṃ nāma jānanam, tañca bhaṅgānupassanāya adhippetattā bhaṅgato dassanamevāti āha “**jānitvā khayato vayato disvāti attho**”ti. Tassa nāṇassāti sambandho.

Rūpārammaṇameva **rūpārammaṇatā** yathā “devo eva devatā”ti imamattham dassetuṃ “**rūpārammaṇaṃ citta**”nti vuttaṃ. **Rūpārammaṇatāti** vā bhummatthe paccattavacananti dassento “**atha vā rūpārammaṇabhāve**”ti āha. **Aparena cittaena bhaṅgaṃ anupassatīti** vipassanāvisayaṃ bhaṅgānupassanamāha. Evañhi bhaṅgānupassanā paguṇā hoti, ārammaṇaṅcassa vibhūtataraṃ hutvā upaṭṭhāti. **Nāntanti** ārammaṇamāha anupassanāvasena nītatā. **Nāṇanti** anupassanāññāṇaṃ. **Ubhopi vipassatīti** tadubhayampi khayato vayato vipassatīti. Ayaṃ hettha saṅkhepattho – rūpassa yāva jarāmarāṇassa khayato vayato dassanaṃ ārammaṇapaṭisaṅkhātam, dassanaññāṇassa khayato vayato dassanaṃ ārammaṇapaṭisaṅkhāya bhaṅgassa anupassananti ubhayattha paññā. Purimaṃ vā tadabhāve abhāvato pacchimāyaṃ pakkhipitvā pacchimā eva paññā vipassane nīṇanti.

Etthāti “tassa cittassa...pe... bhaṅgaṃ anupassatī”ti ettha. **Anekehi ākārehi**ti aniccato anupassanādīhi anekehi ākārehi. **Anu-saddo** “bhiyyo”ti etasmim attheti āha “**punappunaṃ passati**”ti.

Idha saṅkhatadhammo nāma jātijarāmarāṇapakatiko, tassa jāti ādikoṭi, jarā majjhimakoṭi, marāṇaṃ osānakoṭi. Tattha kiñcāpi uppādāditividhampi saṅkhatalakkhaṇatāya aniccalakkhaṇaṃ, tathāpi jātijarāsu diṭṭhāsu na tathā

aniccalakkhaṇaṃ pākaṭaṃ hutvā upaṭṭhāti yathā veyakkhaṇeti āha “**bhaṅgo nāma aniccatāya paramā koṭī**”ti, uttamā koṭi pariyoṣānaḥkoṭīti attho. Yathā hi jarādhammaṃ, maraṇadhammameva ca jāyatīti **jāti** aniccatāya ādi koṭi, tathā jātidhammaṃ, maraṇadhammameva ca jīratīti **jarā** majjhimā koṭi, jātidhammaṃ, jarādhammameva ca bhijjatīti **bhaṅgo** paramā koṭīti. **Aniccato anupassatīti** na kalāpato sammāsanto viya “aniccaṃ khayatthenā”ti (paṭi. ma. 1.48) anumānavasena, nāpi āraddhavipassako viya udayaggahaṇapubbakavayadassanavasena, atha kho udayabbayañānubhāvena paccakkhato upaṭṭhitesu udayavayesu vuttanāyena udayaṃ muñcivā bhaṅgadassanavaseneva aniccato anupassati, evaṃ anupassato panassa niccagāhassa lesopi natthīti āha “**no niccato**”ti. Tathā hesa niccasaññaṃ pajahatīti vuccati. Ettha ca “aniccato eva anupassatī”ti eva-kāro luttaniddiṭṭhoti tena nivattitamattaṃ dassetuṃ “**no niccato**”ti vuttaṃ. Na cettha dukkhato anupassanādinivattanamāsāṅkitabbaṃ paṭiyogīnivattanaparattā, eva-kārassa upari desanāruḥhattā ca tāsāṃ. **Dukkhato anupassatīti**ādīsopi eseva nayo.

Aniccato tāva anupassanā bhaṅgānupassakassa yuttā “bhaṅgo nāma aniccatāya paramā koṭī”ti, dukkhādito pana kathanti āha “**aniccassa dukkhattā**”tiādi. Etena yaṃ aniccaṃ, taṃ ekantato dukkhaṃ anattā, tato ca na abhinandaniyādirūpaṃ. Tasmā upari nibbattetabbato ñāṇaparikkamatthañca itarāsampi channaṃ anupassanānaṃ vasena anupassatīti dasseti. Keci panettha “**aniccato anupassati, no niccatoti**ādīnā visuṃ dassanakkiccaṃ natthi, bhaṅgadassaneneva sabbaṃ diṭṭhaṃ hotī”ti vadanti, taṃ bhaṅgānupassanāya matthakappattiyāṃ yuttaṃ, tato pana pubbabhāge anekākāravokārā anupassanā icchitabbāva. Aññathā “aniccato anupassatī”tiādikā (paṭi. ma. 1.51) pāḷi, “anekehi ākārehi punappunaṃ passatī”ti āgatā tassā aṭṭhakathā ca virodhitā siyā. **Tadeva** aniccato diṭṭhameva sabbasāṅkhāragataṃ.

Na taṃ abhinanditabbanti taṃ saṅkhāragataṃ taṃhādiṭṭhābhinandanavasena “etaṃ mama, eso me attā”ti na abhinanditabbāṃ. **Na tatha rañjitatabbanti** tatha saṅkhāragate rañjanavasena na pavattitabbāṃ, kāmarāgo, bhavarāgo vā na pavattetabboti attho. **Rāgaṃ nirodhetīti** rāgaṃ vikkhambhananirodhaṃ pāpeti, vikkhambhetīti attho. Tenāha “**lokikeneva tāva ñāṇenā**”ti. Sati ca vikkhambhane kathaṃ samudayoti āha “**no samudeti, samudayaṃ na karotī**”ti.

Evaṃ virattoti evaṃ bhaṅgānupassanānusārena viratto. Yathā diṭṭhaṃ sampati upaṭṭhitāṃ saṅkhāragataṃ nirodheti nirodhaṃ manasi karoti, adiṭṭhampi atītānāgataṃ anvayañāṇavasena yathā idaṃ etarahi, evaṃ itarepīti anuminto nirodheti manasikatassāpi nirodhaṃ karoti. **No samudeti**ti etthāpi eseva nayo, no samudayaṃ manasi karotīti attho.

Evaṃ paṭipannoti evaṃ vuttappakārena aniccānupassanādivasena paṭipanno. **Saddhiṃ khandhābhisaṅkhārehi kilesānaṃ pariccajanatoti** khandhehi, abhisaṅkhārehi ca saha kilesānaṃ pajahanto. Kilese hi pajahanto tannimittakakammaṃ, tato nibbattanake khandhe ca pajahati nāma. **Saṅkhatadosadassanēnāti** saṅkhatadhammesu aniccadukkhatādiādīnavadassanena. **Tabbiparīteti** nicasukhādisabhāve. **Tanninnatāyāti** tadadhimuttatāya. **Paṭinissaggasaddo** pariccāgattho, pakkhandanatto cāti paṭinissaggassa duvidhatā vuttā. Tatha **pakkhandanaṃ** adhimuccanaṃ. **Yathāvuttanāti** tadanāgādippahānappakārena, tanninnappakārena ca. **Nibbattanavasenāti** uppādanavasena. Nibbattento hi kilese ādiyatīti te anibbattento kilese na ādiyati nāma. **Adosadassitāvassenāti** dosānaṃ adassāvibhāvena. Saṅkhatārammaṇaṃ ādiyatīti yojanā. Anādinavadassitāya hi saṅkhāre ādiyatīti ādinavadassitāya te na ādiyati na gaṇhāti.

743. Assāti yogino. **Tehi ñāṇehīti** aniccānupassanādiñāṇehi. **Tanti** pahānaṃ. **Niccasaññanti** niccagāhaṃ, saññāsīsena niddeso. **Sukhasaññaṃ attasaññanti** etthāpi eseva nayo. **Sappītikaṃ taṇhanti** sauppilāvitaṃ abhipatthanaṃ.

744. “Vatthusaṅkamanā”ti ettha vipassanāya pavattiṭṭhānabhāvato rūpādiārammaṇaṃ “vatthū”ti adhippetanti dassento “**rūpassā**”tiādimāha. Tattha **saṅkamanāti** vipassanābhāvasāmaññīto ekattanāyena vuttaṃ, aññathā aññadeva rūpabhaṅgavisayaṃ ñāṇaṃ, aññadeva tadārammaṇacittabhaṅgavisayanti kuto saṅkamanā. Paññāvivaṭṭanāyapi eseva nayo. **Paññāyāti** udayabbayadassanavasena pavattamānāya vipassanāpaññāya. Vayasseva gahaṇavasena udayato vinivaṭṭanā. Tenāha “**udayaṃ pahāya vaye santiṭṭhanā**”ti. “**Anantameva āvajjanasamatthatā**”ti iminā bhaṅgānupassanāya paguṇabalavabhāvamāha.

745. Ubhoti diṭṭhādiṭṭhabhāvena dvepi ārammaṇāni. **Ekavavatthanāti** khaṇabhaṅguratāya samānāti vavattāpanā.

Samvijjamānamhīti paccakkhato upalabbhamāne paccuppanne. **Visuddhadassanoti** bhaṅgadassanassa paribandhavidhamanena visuddhañño, suvisuddhabhaṅgadassanoti attho. **Tadanvayaṃ netīti** tassa paccuppannasāṅkhārābhaṅgadassino ñāṇassa anvayaṃ anugatabhūtaṃ ñāṇaṃ pavatteti. Kattha pana pavatteti āha “**atītanāgate**”ti, atīte, anāgate ca sāṅkhāragate. **Sabbepīti**di tassa pavattanākāradassanaṃ.

Bhaṅgasāṅkhāte nirodhe, na nibbānasāṅkhātetī adhippāyo. **Esāti** yā ārammaṇanvayena ubho diṭṭhādīṭṭhe khaṇabhaṅguratāya ekabhāvena vavattāpanā, esā vayalakkhaṇe vipariṇāmalakkhaṇe **vipassanā** bhaṅgānupassanāti attho.

746. Ārammaṇaṇca paṭisaṅkhātidi bhaṅgānupassanāya duppaṭivijhattā vuttassevatthassa dalhikaraṇaṃ. Tayidaṃ bhaṅgadassanaṃ sāṅkhārānaṃ avasavattanāvabodhanena anattalakkhaṇapaṭivedhāyati taṃ dassento “**suññato ca upaṭṭhāna**”nti āha. Ārammaṇassa hi bhaṅgārammaṇacittassa ca bhaṅgamanupassato visesato sāṅkhārā suññā hutvā upaṭṭhahanti. Tenāha “**tasseva**”ntiādi.

Na catthi aññoti ettha imasmiṃ loke añño khandhavinimutto attā nāma koci natthi. **Tesaṃ khayam passatīti** tesaṃ dhammānaṃ khaṇe khaṇe upaṭṭhahantaṃ bhaṅgaṃ passati. Yathāvuttāya appamādapapaṭipattiyā **appamatto**. Yathā kiṃ? **Maṇiṃva vijjhaṃ vajirena yoniso** yathā nāma kusalo puriso upāyena maṇiṃ vijjhanto maṇissa chiddameva passati manasi karoti, na maṇissa vaṇṇādiṃ, evameva sāṅkhārānaṃ niran taraṃ bhaṅgameva yoniso manasi karoti, na sāṅkhāreti adhippāyo. Yathā vā vajirena maṇiṃ vijjhantaṃ vidhaṭṭhānaṃ na puna ruhati, evaṃ vajirasadisena bhaṅgānupassanāñāṇena bhaṅge diṭṭhe na puna niccagāho ruhati, evaṃ bhaṅgameva passatīti attho.

Yā ca ārammaṇapaṭisaṅkhāti “rūpārammaṇatā cittaṃ uppajjitvā bhijjati, taṃ ārammaṇaṃ paṭisaṅkhā”ti (paṭi. ma. 1.51) evamāgatā yā ca ārammaṇapaṭisaṅkhā, “tassa cittassa bhaṅgaṃ anupassatī”ti evaṃ vuttā **yā ca bhaṅgānupassanā**, “sāṅkhārāva bhijjanti, tesaṃ bhedo maraṇaṃ, na añño koci atthī”ti evaṃ vuttaṃ **yañca suññato upaṭṭhānaṃ**, ayaṃ evaṃ tidhā vuttāpi **adhipaññāvīpassanā nāmāti** attho.

747. Aniccānupassanādīsūti aniccadukkhānattānupassanāsu. **Nibbidādīsūti** nibbidāvīraṅganirodhapaṭinissaggānupassanāsu. **Tayo upaṭṭhāneti** aniccādivasena tividhe upaṭṭhāne. Khayato vayato upaṭṭhānañhi aniccato upaṭṭhānaṃ, bhayato upaṭṭhānaṃ dukkhato, suññato upaṭṭhānaṃ anattatoti. **Diṭṭhīsūti** diṭṭhinimittaṃ **na vedhati**. Tā hi asaṃhīratāya na calati.

748. Dubbalabhājanassa viyāti tintaāmamattikābhājanassa viya bhedameva passatīti sambandho. Ettha ca **dubbalabhājanūpamā** sarasabhiduratādassanattamaṃ, **vippakiriyamānasukhumarajūpamā** aññamaññam asambandhatādassanattamaṃ, **bhijjijyamānatilūpamā** khaṇe khaṇe bhijjanakabhāvadassanattanti daṭṭhabbā. **Bhedamevāti** vināsameva **passati** uppādādīnaṃ aggahaṇato. **Evamevāti** yathā udakabubbulaṅkāni udakatalādipaccayaṃ paṭicca uppannāni na ciraṭṭhitikāni sīghaṃ sīghaṃ bhijjanti, evameva sabbe rūpārūpadhammā kammādiṭṭhayaṃ paṭicca uppannā khaṇaṭṭhitikā sīghaṃ sīghaṃ bhijjantīti bhedameva passati. Turitaturitañhi nesaṃ bhedadassanattamaṃ “**bhijjanti bhijjantī**”ti āmedītavacanaṃ.

Marīcipi ittarakālikāva, nissayapabandhavasena pana ciratarupaṭṭhānanti “**yathā passe marīcika**”nti vuttaṃ, na ayāthāvupaṭṭhānatova. **Lokanti** khandhalokaṃ. **Maccurājā na passati** arahattādhigamena punabbhavābhāvato.

749. Bhavadiṭṭhippahānanti sassatadiṭṭhiyā vikkhambhanaṃ. Na hi niran taraṃ bhaṅgameva passato sassatadiṭṭhiyā avasaro atthi. Tato eva jīvite nirālayattā **jīvanikantipariccāgo**. **Sadāti** sabbakālaṃ rattindivaṃ. Bhāvanāya **yuttappayuttatā**. Iccācārānaṃ dūrībhāvato **visuddhājīvitā**. **Ussukkappahānaṃ** kiccākiccesu abyāvaṭatā tibbasamvegattā. **Vigatabhayatā** kutocipi nibbhayatā attasinehābhāvato. **Khantisoraccapaṭilābho** aniccatāya sudiṭṭhattā. Pantasenānesu adhikusalesu ca aratiyā, kāmaguṇesu ratiyā ca sahanato abhībhavanato **aratiratisahanatā**.

Imāni aṭṭhaggaṇamuttamānīti liṅgavipallāsena vuttaṃ. **Ma-kāro** ca padasandhikaro, bhavadiṭṭhippahānādike ime aṭṭha uttamānisamseti attho. **Tahinti** tattha bhaṅgānupassanāyanti attho.

Bhaṅgānupassanāñāṇaṃ niṭṭhitam.

Bhayatupaṭṭhānañānakathavaṇṇanā

750. Sabbasaṅkhārānanti tebhūmakānaṃ sabbasaṅkhārānaṃ. Adhikārasena hi padesasabbavisayo idha sabbasaddo. **Āsevantassāti** ādaravasena sevantassa pavattentassa. **Bhāventassāti** vaḍḍhentassa brūhentassa. **Bahulikarontassāti** punappunaṃ karontassa yuñjantassa. **Pabhedakāti** khaṇe khaṇe bhijjanavasena pabhedakā. Ājīvika byādhiadinimittaṃ maritukāmassa, amaritukāmassāpi sūrasa bhāyitabbampi na bhayato upaṭṭhātīti “**sukhena jīvitukāmassa bhīrukapurisassā**”ti vuttaṃ. Yathā bhīrukajātikassa sīhādayo santāsanimittaṃ bhayānakabhāvato, tathā yogino bhaṅgato dissamānā saṅkhārāti āha “**sīha...pe... upaṭṭhahantī**”ti. **Paccuppannāti** addhāpaccuppannā oḷārikā dīghatarapabandhā, khaṇapaccuppannā sukhumatarā ittarakālā, santatipaccuppannā majjhimā idha ādīto pariggahetabbā. Bhayato bhāyitabbato upaṭṭhānakesu ñāṇaṃ **bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ**.

Yathā itthiyā puttānaṃ sīsassa chinnatā chijjamānatā gayhamānā bhayāvahā, evaṃ yogino tiyaddhagātānaṃ saṅkhārānaṃ nirodhā gayhamānāti imamattaṃ dassetuṃ “**ekissā kira itthiyā**”tiādi vuttaṃ.

Yathā pūtibhūtaṃ odanādi na sabhāvena tiṭṭhati vinassati, evaṃ yassā itthiyā vijātavijātā puttā na jīvanti maranti eva, sā “**pūtipajā**”ti vuttā. Pūtipajāggahaṇaṇcetta visesato gabbhagatamarānacintādassanena yogino anāgatasāṅkhārānirodhasanniṭṭhānadassanattaṃ. Atītapaccuppannasāṅkhārānirodho hissa supākaṭo evāti na so upamāya sādhetabbo. Antimabhavikassa ca yogino sattakkhattuṃ paramādibhāvino atīte dukkhabahutāya, anāgatadukkharittatāya ca dassanattaṃ bahupajāva itthi nidassitā.

Tattha yathā tassā nava puttā matā, evaṃ ajjhāṭṭāḍḍipabhedā atītā saṅkhārā, vusitapubbā vā nava sattāvāsā daṭṭhabbā, mīyamānaputto viya paccuppannā saṅkhārā, pavattamāno vā sattāvāso daṭṭhabbo. Ajātaputto viya anāgatā saṅkhārā, bhāvī vā sattāvāso daṭṭhabbo. Evamavaṭṭhite yadeke dasaputtamātarāṃ aggahetvā navaputtamāṭṭuggahaṇaṃ sātthakanti vadanti, tadapāhataṃ hoti. Dārakānaṃ maraṇassa cirakālikatā **marāṇānussaraṇanti** vuttaṃ. Gabbhagato appaccakkhatāya bhāvīpakkheya tiṭṭhatīti adhippāyena kucchigato anāgatasāṅkhārāṭṭhāniyo vutto. **Etasmim khaṇeti** bhaṅgadassanamukhena saṅkhārānaṃ bhayānakabhāvena upaṭṭhānakkaṇe.

751. Na bhāyati ñāṇassa bhāyanākārena appavattanato. Paṭighacittuppādavasena hi bhāyanaṃ, ñāṇaṃ pana bhāyitabbavatttuṃ bhāyitabbanti yāthāvato jānāti. Tenāha “**atītā...pe... tīraṇamattamevā**”ti, tisso aṅgārakāsuyo atītāpena tikkhamajjhamudubhedāti adhippāyo. Kāmabhavādīnāñhi tiṇṇaṃ bhavānaṃ nidassanabhāvena tāsāṃ gahaṇaṃ, tathā khadirādisūlattayassa appaṇitādibhāvato. Tenāha “**kevalaṃ hī**”tiādi. **Assāti** ñāṇassa. **Byasanāpannāti** nānāvīdhavipulānatthapatitā. **Bhayatoti** bhāyitabbato.

Saṅkhāranimittanti “saṅkhārānaṃ samūhādighanavasena, sakiccaparicchedatāya ca saviggahānaṃ viya upaṭṭhāna”nti vuttovāyamattho. Saṅkhārānaṃ pana tathā upaṭṭhānaṃ saṅkhāraviniṃmittaṃ na hotīti āha “**atītā...pe... adhivacana**”nti. **Marāṇamevāti** bhaṅgameva. **Tenāti** bhaṅgadassanena. Khaṇe khaṇe bhaṅgameva passato hi nimittasaññitaṃ saṅkhāragataṃ aniccatāya vuttanayena sappaṭibhayaṃ hutvā upaṭṭhātīti. Pavattaṃ nāma kāmāṃ sabbā bhavapavattī, matthakappattāya pana bhaṅgānupassanāya sabbabhavesu abhiṅhasampaṭipīlanassa suṭṭhutaṃ upaṭṭhānato santasukhābhimatāpi bhavā dukkhasabhāvātāya bhayato upaṭṭhahantīti dassanattaṃ “**pavattanti rūpārūpabhavapavattī**”tiādi vuttaṃ. **Ubhayanti** nimittaṃ, pavattañca. Dvayampi hi taṃ attasūññameva hutvā upaṭṭhahatīti.

Bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ niṭṭhitaṃ.

Ādīnavānupassanāñāṇakathāvaṇṇanā

752. Tāṇanti saṅkhārahetukā anattato rakkhaṇaṃ. **Neva paññāyati** sabbabhavādīnaṃ sādīnavatāya ekasadisattā. **Leṇanti** tassa pariharaṇatāṇāya upalīyanaṃ. **Gatīti** tadattaṃ gantabbaṭṭhānaṃ. **Paṭisaraṇanti** tasseva paṭisaraṇaṭṭhānaṃ. **Patthanāti** āsisanā na hoti. Etena “netāṃ mamā”ti taṇhāgāhābhāvamāha. **Parāmāsoti** diṭṭhiparāmāso. Tena “eso me attā”ti diṭṭhigāhābhāvamāha. Taṇhāgāhābhāveneveva cettha “esohamasmi”ti mānagāhābhāvopi vuttoyeva hoti, **vā-saddaggaṇena** vā.

Idāni patthanādīnamabhāve kāraṇaṃ dassetuṃ “**tayo bhavā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **tayo bhavā aṅgārakāsuyo viya** jātiādidukkhādiṭṭhānabhāvena mahābhīṭāpatāya. **Cattāro mahābhūtā** kaṭṭhamukhapūtimukhaaggimukhasatthamukhasaṅkhātā **ghoravisaāsisā viya** kāyassa thaddhatāvissandanadāhacchedadukkhavidhānato visesato, avisesato pana āsayato, visavikārato, anattadānato,

durupacārato, durāsadato, akataññuto, avisesakārīto, anekādīnavūpaddavato ca. “Cattāro āsīvisā uggatejā ghoravisāti kho, bhikkhave, catunnetam mahābhūtānaṃ adhivacana”nti (saṃ. ni. 4.238) hi vuttam.
Pañcakkhandhā ekakkhandhabhede aññakkhandhānavatthānato. Aññamaññāghātanato, maraṇadukkhāvahanato ca **ukkhittāsikavadhakā viya**. Vuttampi cetam “ukkhittāsiko vadhakoti kho, bhikkhave, pañcannetaṃ upādānakkhandhānaṃ adhivacana”nti. **Cha ajjhattikāyatanāni** attattaniyabhāvena gahitānipi tato rittabhāvato **suññagāmo viya** bhojanādigayhupagamettha atthīti pavitthasūññagāmo viya. Tathā hi vuttam –

“Suññagāmoti kho, bhikkhave, channetaṃ ajjhattikānaṃ āyatanānaṃ adhivacanaṃ. Cakkhuto cepi naṃ, bhikkhave, paṇḍito byatto medhāvī upaparikkheyya, rittakaññeva khāyati, tucchakaññeva khāyati, suññakaññeva khāyati”ti (saṃ. ni. 4.238) –

Ādi. **Cha bāhirāyatanāni gāmaghātakacorā viya** sabbathāpi ghātakabhāvato. Tenevāha “corā gāmaghātakāti kho, bhikkhave, channetaṃ bāhirānaṃ āyatanānaṃ adhivacanaṃ. Cakkhu, bhikkhave, haññati manāpāmanāpesu rūpesū”tiādi. Rāgaggiādīhi **ekādasahi aggīhi**. Vuttañhetam –

“Cakkhu, bhikkhave, ādittam. Kena ādittam? Rāgagginā dosagginā mohagginā jātiyā jarāya maraṇena sokehi paridevehi dukkhehi domanassehi upāyāsehi”ti (saṃ. ni. 4.28) –

Ādi. Saṅkhārānaṃ gaṇḍādisadisatā heṭṭhā vuttāyeva. **Nirassādāti** assādetabarāhitā dukkhasabhāvattā. **Nirasāti** sampattirāhitā vipattipariyosānattā. Sabbattha yathā heṭṭhā nirassādā nirasā mahāādīnavarāsibhūtā hutvā upaṭṭhahantīti sambandho, evaṃ uparipi “savāḷakamiva vanagahana”ntiādisu tam ānetvā sambandhitabbam.

Sasaddulāti sabyagghā. **Gāhā** kumbhilādayo. **Rakkhaso** dakarakkhaso. “**Nirasam nirassāda**”nti iminā ādīnavassa abbokīṇṇatam dasseti. Tathā hissa yogino sabbesu bhavādisu sabbepi saṅkhārā nissaggato nīrantaram sappaṭibhayaṃ hutvā upaṭṭhahanti. Yañca sappaṭibhayaṃ, tam sādīnavam. Tenāha “**tasseva**”ntiādi.

Yanti ādīnavaññānaṃ. **Idam vuttanti** idam dasavatthukam dvādasavārapaṭimaṇḍitam anvayabyatirekavasena tasseva padabhājanam **paṭisambhidāyam** vuttam.

Uppādo bhayanti saṅkhārānaṃ uppādo akhematthēna bhayavatthutāya bhayaṃ. Uppādamūlakañhi sabbam tam sabbavatthukanti sabyasanaṃ. **Pavattam bhayanti**ādisupi eseve nayo. Natthi etassa uppādo, na vā etasmiṃ adhigate saṅkhārānaṃ āyatim uppādoti **anuppādo**, nibbānaṃ. Tañca sabbaso bhayābhāvato paramassāsabhūtattā nibbhayaṭṭhena **khemanti**. **Santipadeti** sabbasaṅkhārūpasamabhūte amatapade. **Appavattanti**ādihipi pavattādiṭṭhikkepamukhena nibbānameva vadati. Pavattiyam ādīnavam disvā tadanantameva nivattiyam ānisaṃsadassanavasena sīgham vipassanaṃ ussukkāpentānaṃ vasena “**uppādo bhayaṃ, anuppādo khema**”nti tatiyavāro vutto. Eseve nayo chaṭṭhavārādisupi. Ettha ca **uppādo** viseso, **bhayaṃ** visesitabbam sāmāññabhāvatoṭi satipi dvinnam padānaṃ samānādhikaraṇabhāve liṅgabhedo gahito. Yathā “**dukkhasamudayo ariyasacca**”nti (dī. ni. 3.354; ma. ni. 3.374). Esa nayo “**gati bhaya**”ntiādisupi.

Uppādo saṅkhārāti ettha pana sabbesam saṅkhārānaṃ uppādam sāmāññena gahetvā saṅkhārā bhedato vihitā sabbatthakameva tesam vibhāgato vipassiyamānattāti vacanabhedo kato.

Āyūhanaṃ paṭisandhim “**dukkha**”nti passatīti sambandho. **Ñānaṃ ādīnave** idanti ādīnave visayabhūte idam pañcavatthukam ñānaṃ veditabbam. **Ñānaṃ santipadeti** santipade ninnādhābhāvena ṭhitam idam ñānanti attho.

753. Kammappaccayā paccuppannabhāve uppajjamañānaṃ saṅkhārānaṃ uppādo pākāṭataro hutvā upaṭṭhātīti āha “**purimakammappaccayā idha uppatti**”ti. Pavattam nāma idha pavattiyam dhammapavattīti āha “**uppannassa pavatti**”ti. **Sabbampīti** tiyaddhagatam rūpārūpaṃ ajjhatabhādhādivibhāgam sabbampi. **Kammanti** etarahi pavattam kammaṃ. Ettha ca uppādapavattaāyūhanaggahaṇena paccuppannaddhāpariyāpannā saṅkhārā gahitā, paṭisandhiggahaṇena anāgataddhāpariyāpannā upādittā. Uppādaggaṇaṇena ca atītaddhāpariyāpannā kammaṃsaṅkhārā ulliṅgattā. Nimittaggahaṇena pana sabbepi gahitā. **Yāya gatiyā sā paṭisandhi hoti** sā nīrayādibhedā gati sucāritaduccāritavasena gantabbattā, sā panatthato tamtamkammaṇiyamitā bhavasamaññarāhā vipākakkhandhā, kaṭattā ca rūpanti veditabbā. **Khandhānaṃ nibbattananti** sabbesampi khandhānaṃ nibbattanaṃ. **Pākāṭā eva** saccavibhāṅge lakkhaṇādivasena niddiṭṭhattā. **Vatthuvasenāti** ārammaṇasaṅkhātapavattīṭṭhānavasena. Yadi te pañceva vatthubhāvena icchitā, atha kasmā sesā vuttatī āha “**sesā tesam vevacanavasena**”ti. Tena vipassakānaṃ ñānavipphārasa visayasamvaḍḍhanattham desanā vaḍḍhitīti

dasseti.

Anvayato dassitassa ādīnavañāṇassa byatirekato dassanattham **paṭipakkhañāṇadassanam** “yattha uppādo natthi, tatha sabbena sabbam bhayampi natthi”ti. “**Bhayatupaṭṭhānena vā**”tiādīnā pavattiṃ dassetvā nivattidassanam buddhānam, anubuddhānañca āciñṇametaṃ yathā purimaṃ saccadvayaṃ dassetvā nirodhasaccadesanāti dasseti. Yathā loke kassaci ādīnavadassanam niratthakampi hoti, na tathā idaṃ, idaṃ pana sātthakamevāti imamattam dassetuṃ “**yasmā vā**”tiādi vuttam. **Tappaṭipakkhaninam cittaṃ hoti** dāhābhībhūtassa sītaninnatā viya suṭṭhu diṭṭhādīnavato ekamsena muñcītukamyatābhāvato.

Bhayanti bhāyitabbaṃ. “**Niyamato dukkha**”nti etenassa dukkhabhāvena bhāyitabbatāti bhāyitabbatā dukkhabhāvaṃ na byabhicaratīti dasseti. **Vaṭṭāmisam** upādinnakkhandhāti vadanti. Tividhampi vaṭṭam, vaṭṭasannissitañca **vaṭṭāmisam**. Kilesahi āmasitabbato **lokāmisam**, pañca kāmaguṇā. Kilesā eva **kilesāmisam**. **Saṅkhāramattamevāti** ettha eva-saddena visaṅkhāraṃ nivatteti. Na hi tatha sāmisaṭālesopi atthīti. **Matta-**saddena pana aparipuṇṇataṃ vibhāveti. Na hi sabbasaṅkhāragataṃ sāmisaṅgi. **Tasmāti** “bhaya”nti vuttassa dukkhādibhāvena niyatattā. Yadi yaṃ bhayaṃ, taṃ dukkhādisabhāvameva, tathā sati bhayādīsu ekeneva atthasiddhi. Kasmā sabbāni gahitānti anuyogaṃ manasi katvā āha “**evam santepi**”tiādi. Yathā tesu eva saṅkhāresu aniccato dukkhato anattato pavattivasena ākāraṇānattato anupassanānānattam, evam bhayākārādiākāraṇānattato **pavattivasenevettha** ñāṇassa **nānattam**. Tatha bhayākārena pavattam ñāṇam **bhayatupaṭṭhānāñāṇam**, itarākāravasena pavattam **ādīnavañāṇanti** daṭṭhabbaṃ.

Yasmā ādīnavañāṇassa visayabhāvena vuttā pannarasāpi atthā uppādādīsu pañcasveva antogadhā, tatha ca ñāṇam anvayabyatirekavasena pavattanato dasavidham hoti. Tasmā āha “**dasa ñāṇe pajānāti**”ti. Pajānanañca sātisayaṃ visayagatasammohavigamena asammūlham, attanipi asammūlham evāti attānampi pajānantaṃ viya hotīti katvā vuttam. Tenāha “**paṭivijjhati sacchikaroti**”ti. **Dvinnanti** dvīsu kusalasaddayogena hi bhummatthe sāmivacanam yathā “kusalā naccagītassā”ti (jā. 2.22.94). **Kusalatāti** karaṇe paccattavacananti āha “**dvinnam kusalatāyā**”ti. **Dvinnanti** vā dvinnam ñāṇānam vasesāti attho. Pavattiyā yāthāvato diṭṭhatāya tappaṭipakkhato santipadam suvinicchitameva hutvā upaṭṭhāti. Tenassa cittaṃ paramadiṭṭhadhammanibbānādīmicchāgāhavasena na vicalati. Tatha suparidiṭṭhādīnavattāti āha “**nānādiṭṭhisu na kampati**”tiādi. Sesamettha uttānatthameva.

Ādīnavānupassanāñāṇam niṭṭhitam.

Nibbidānupassanāñāṇakathāvaṇṇanā

754. Saṅkhāragateti sabbasmiṃ tebhūmake saṅkhāre. **Nibbindatīti** ñāṇanibbidena nibbedam āpajjati. Tathābhūto ca tatha ukkaṇṭhanto, anabhiramanto ca nāma hotīti vuttam “**ukkaṇṭhati nābhiramati**”ti.

Tatha anabhiramaṇassa upamaṃ dassetuṃ “**seyyathāpi**”tiādi vuttam. Anotattadahaṃ parikkhipivā ṭhitesu dviyojanasatubbedhesu yathākkamaṃ sānuañjanarajatasuvaṇṇasattaratānamayesugandhamādanakāḷakelāsasudassanacittakūṭābhedesu pañcasu himavato mahāsikhāresu pacchimo **cittakūṭapabbato** nāma. Sīhapapātādīsu **sattasu mahāsaesu**.

Suvaṇṇapañjareti suvaṇṇamaye sīhapañjare. **Pakkhittoti** niruddho. **Tividhe sugatibhaveti** kāmasugatiādike tividhe sampattibhave.

Hatthapādavālavatthikosehi bhūmiphusanehi sattahi paṭiṭṭhitoti **sattapaṭiṭṭho**. **Nagaramajjhe nābhiramati** dvārāpañjaranāñādiavabādhanabhayena. **Diṭṭheti** adhimuttipubbakena anvayadassanena diṭṭhe. Tenāha “**tanninatappaṇatappabbhāramāso**”ti.

Nibbidānupassanāñāṇam niṭṭhitam.

755. Tam panetanti nibbidāñāṇamāha. **Ñāṇadvayenāti** bhayatupaṭṭhānādīnavānupassanāñāṇadvayena. Yasmā bhayato dissamānā eva saṅkhārā mahādīnavā, nibbinditabbā ca hutvā upaṭṭhahanti, tasmā ekampi tam ñāṇam tathābhāvanābalappattiyā avatthāvisesayuttam tividhakiccasamattiyavantaṃ hotīti vuttam “**atthato eka**”nti. Tenāha “**sabbasaṅkhāre**”tiādi.

Tayidaṃ tāsamaṃ anupassanānaṃ matthakappattivasena vuttaṃ, ādimhi pana bhinnasabhāvā eva pavattanti. **Uppādesīti** pātvākāsi, vibhāvesīti attho.

Muñcitukamyatāññakathāvaṇṇanā

756. Na **sajjati** bahvādīnavatāya diṭṭhattā. **Muñcitukāmaṃ nissaritukāmaṃ hoti** anādikālikassa khandhassa pariññāyamānattā. **Muñcitukāmatā** tato attānaṃ nibbedhetukāmatā nissaritukāmatā apagantukāmatā. **Pañjarapakkhittoti** pañjarena samoruddho. **Evamādayoti ādi-saddena** ādittaangaṃrupasatṭhadesabyālasāpadākulavanagahanādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo.

Muñcitukamyatāññaṃ niṭṭhitaṃ.

Paṭisaṅkhānupassanāññakathāvaṇṇanā

757. “**Sabbabhava ...pe... muñcitukāmo**”ti vatvā puna **sabbasmā saṅkhāragatāti sabbaggahaṇaṃ** sātisayamuttidassanattaṃ adbhikavacanaṃ aññamattaṃ bodhetīti. Yañhi saṅkhārehi ananubandhassa muñcanaṃ, taṃ sātisayaṃ muñcanaṃ. Taṃ pana vuccamānāya paṭisaṅkhānupassanāya hotīti taṃ dassetuṃ “**puna te evaṃ saṅkhāre**”tiādi vuttaṃ. Tilakkhaṇaṃ āropetvā saṅkhārapariggaṇhanaṃ pubbepi katanti **punaggahaṇaṃ**. Bhavādigatassa saṅkhārassa aparitullitassa abhāvato “**te**”ti vuttaṃ. Anupassanākārassa apubbassapi atthitāya “**eva**”nti vuttaṃ. Idāni vuccamānākārenāti hi attho. Saṅkhāraṇaṃ pariggaṇhanaṃ nāma paripuṇṇalakkhaṇavaseneva hotīti “**tilakkhaṇaṃ āropetvā**”ti vuttaṃ.

Anaccantikatotiādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Paṭhamena **ādi-saddena** “ādiavantato niccapaṭikkhepatō”ti evamādīnaṃ saṅgaho.

Dutiyena “udayabbayapaṭipīlanato sukhaṭikkhepatō”ti evamādīnaṃ saṅgaho.

Ajaññatoti amanuññato, asobhanato vā. **Jegucchatoti** “dhī”ti jigucchitabbato. **Paṭikkūlatoti** abhiruciyaṃ paṭilomanena paṭikkūlabhāvato. Na maṇḍanena hatā **amaṇḍanahatā**, amaṇḍanena sakkā etesaṃ subhabhāvaṃ hantunti attho. Amaṇḍanena vā tesamaṃ asubhatā pākaṭā hotīti **amaṇḍanahatā**. Maṇḍanena vā na hantabbasabhāvā “asūriyapassā”ti viya **amaṇḍanahatā**. Tato amaṇḍanahatabhāvato rūpasāṅkhāre sandhāya vadati. **Virūpatoti** asundarato. Paṭighasaṃyojanavattutāya passante attani bandhatīti **bībhacchaṃ** ativiya virūpaṃ. Yaṃ diṭṭhamattameva domanassuppattinimittaṃ hoti. Ajaññajigucchānīyatā hi gūthaṃ viya pariccajitabbaṃ vā **bībhacchaṃ**. Idha **ādi-saddena** “asucito amanāpatō”ti evamādīnaṃ saṅgaho.

Catutthena **ādi-saddena** “apariñāyakato attapaṭikkhepatō”ti evamādīnaṃ saṅgaho.

758. **Ayanti** yogāvācaro. **Muñcanassāti** puna ananubandhanattaṃ sumuttamuñcanaṃ. **Upāyasampādanatthanti** aniccādivasena suṭṭhu pariggaṇhanaṃ parimaddanā upāyo, tassa sādhanattaṃ.

Macchagahaṇattaṃ udaye tattha tattha khipanti etanti **khippaṃ**, macchānaṃ gahaṇakūṭapaṃ. **Oḍḍāpesīti** osāresi, khipīti attho. **Sappanti** kaṇhasappaṃ. **Gahaṇeti** yathāgahitaṃ sappaṃ achaḍḍetvā gahaṇe. **Hatthaṃ nibbeṭhetvā**ti sappena attano bhogena veṭṭhitaṃ hatthapadesaṃ nibbeṭhetvā mocetvā. **Āvijjhivā** āveṭṭhikappahāpanena bhametvā. **Nissajjivā**ti chaḍḍetvā.

Tatthātiādi upamāsaṃsandanaṃ. Tattha **ādītovā**ti viññutaṃ pattakāle. **Ghanavinibbhogaṃ katvā**ti kammaṭṭhānaṃ gahetvā samūhādighanaggahaṇaṃ bhinditvā. **Sumuttanti** bhāvanapūmsakaniddeso “visamaṃ candimasūriyaṃ parivattanti”tiādīsu (a. ni. 4.70) viya. Saṅkhāraṇaṃ niccādiākārena upaṭṭhātuṃ asamatthatā aniccasaññādibhedāya vipassanāya sātisayaṃ balavabhāvappattiyā, sā ca saṅkhāraṇaṃ aniccādiākārassa suṭṭhutaṃ sallakkhaṇenāti āha “**tilakkhaṇāropanena...pe... pāpetvā**”ti. Yathā hi nibbuddhakarāṇe balavatarena paṭimallena tattha tattha muṭṭhippahārādīnaṃ vimathito itaro tena yujjhitaṃ asamatthataṃ pāpito hoti. Na kevalaṃ asamatthataṃ pāpito hoti, atha kho maraṇamattaṃ dukkhaṃ vā maraṇaṃ vā pāpuṇāti, evametepi saṅkhārā evaṃ dubbalabhāvaṃ pāpitā upariñāṇanubhāvena nibbisevanattaṃ, sabbaso bhaṅgaṇca pāpuṇantīti.

759. **Ettāvatāti** evaṃ “anaccantikato”tiādīnaṃ parocattālīsāya ākārehi saṅkhāraṇaṃ

aniccādhāvasallakkhaṇavasappavattena paṭisaṅkhānena.

Aniccato manasikarototitiādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ bhayatupaṭṭhānakathāyaṃ (visuddhi. 2.750) vuttanayameva.

Ayaṃ pana viseso – “**paṭisaṅkhā**”ti padassa “**jānitvā**”ti atthaṃ vatvā paṭisaṅkhānuppajjanakiriyānaṃ samānakhāṇattā asatipi pubbāparakālatte saddavohāramattena evaṃ vuttanti dassento “**kāma**”ntiādimāha. Tena “kusalaṃ dhammaṃ paṭicca kusalo dhammo uppajjati hetupaccayā (paṭṭhā. 1.1.53), nihantvā timiraṃ sabbaṃ, uggatoyaṃ divākaro”ti ca evamādīsu viya samānakālavasenāyaṃ saddapayogoti. Tathā manañca dhamme ca paṭhamāṃ paṭicca pacchā na manoviññāṇassa uppatti, evamidhāpīti dassetuṃ “**manañca paṭiccā**”tiādi vuttaṃ. Ediso saddapayogo yebhuyyena loke pubbakālavaseneva dissatīti pubbakālavaseneva idhāpi taṃ dassetuṃ “**ekattanayena vā...pe... veditabba**”nti āha. Tassattho – aparāparaṃ uppanesu ṇānesu purimassa vasena paṭisaṅkhānakiriyā, tadaññassa vasena uppajjanakiriyā ca yojetabbā, na ca tāni bhedato apekkhitabbāni ekasantānapatitāyā ekattanayavasena gahitattāti. **Itarasmim padadvayeti** “pavattaṃ paṭisaṅkhā, nimittañca pavattañca paṭisaṅkhā”ti imasmim padadvaye.

Paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṃ niṭṭhitam.

Saṅkhārupekkhāñāṇakathāvaṇṇanā

760. Saṅkhārānaṃ aniccadukkhākārādipariggaṇhanavasena pavattampi paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṃ visesato anattākārapariggaṇhanapadhānanti vuttaṃ “**sabbe saṅkhārā suññāti pariggahetvā**”tiādi. Tasmīhi sati saccasampaṭivedho ijjhati, na asati. Tadabhāvato hi aniccadukkhakhaṇapaññāpakampi **sarabhaṅgasatthārādīnaṃ** sāsaṇaṃ aniyyānikameva jātaṃ. Atha vā tesāṃ niccasārādīhi rittakaṃ sandhāya “**sabbe saṅkhārā suññāti pariggahetvā**”ti vuttaṃ. Yañhi yato rittakaṃ, taṃ tena suññanti. Saṅkhārānaṃ attasuññatāya duviññeyyabhāvato anekavāraṃ paṭividdhāyapi suññatānupassanāya daḥhībhāvāpādanatthaṃ “**puna suññamida**”ntiādi āradhama. Tattha yadaggena saṅkhārā anattatā, tadaggena anattaniyā. Sati hi attani attaniyena bhavitabbanti vuttaṃ “**suññamidaṃ attena vā attaniyena vā**”ti. **Dvikoṭikanti** dviamsikaṃ, attānaṃ neva disvā ṇāṇacakkhunā paccakkhato, anumānato ca tassa anupalabbhāniyatoti adhippāyo. Paraṃ aññaṃ sattaṃ, saṅkhāraṃ vā parikkhārabhāve attano sukhadukkhāsādhanaḥbhāve ṭhitam na disvāti yojanā. Puna pariggaṇhātīti sambandho. **Etthāti** etasmim suññatānupassanādhikāre.

Kvacīti katthaci thāne, kāle, dhamme vā. Atha vā **kvacīti** ajjhattaṃ, bahiddhā vā. **Attano attānanti** sakattānaṃ. “Ayaṃ kho bhavaṃ brahmā mahābrahmā...pe... seṭṭho sajītā vasī pitā bhūtabhabyāna”ntiādinā (dī. ni. 1.42) parehi parikappitaṃ attānañca kassaci kiñcanabhūtaṃ na passatīti dassento “**kassaci**”tiādimāha. Tattha **parassāti** “parajāti, paro puriso”ti ca evaṃ gahitassa. **Na ca mama kvacanīti** ettha **mama**-saddo aṭṭhāne payuttoti āha “**mama-saddaṃ tāva ṭhapetvā**”ti. **Parassa cāti** attato aññaṃ. “Paro puriso”ti evambhūto attho mamatthāya ṭhito, tassa vasena mayhaṃ sabbaṃ sijjhātīti evaṃ ekaccadiṭṭhigatikaparikappitavasena paraṃ attānaṃ tañca attano kiñcanabhūtaṃ na passatīti dassento “**na ca kvacani**”tiādimāha. Ettha ca **nāhaṃ kvacanīti** sakaattano abhāvaṃ passati. **Na kassaci kiñcanatasminti** sakaattano eva kassaci anattaniyataṃ passati. **Na ca mamāti** etaṃ dvayaṃ yathāsaṅkhyāṃ sambandhitabbaṃ. **Atthīti** paccekaṃ. **Na ca kvacani parassa attā atthīti** parassa attano abhāvaṃ passati. **Tassa parassa attano mama kiñcanatā na catthīti** parassa attano anattaniyataṃ passati. Evaṃ ajjhattaṃ, bahiddhā ca khandhānaṃ attattaniyasuññatā suddhasaṅkhārapuñjātā catukoṭikasūññatāpariggaṇhanena diṭṭhā hoti. Tena vuttaṃ “**evamaya**”ntiādi.

761. “**Chahākārehi**”tiādinā niddesādīsu tattha tattha āgate pakāre suññatānupassanāya paribrūhanaṃ saṅgahetvā dasseti. Tattha **chahākārehi**ti chahi gahaṇākārehi, gahetabbākārehi vā. **Niccenāti** “nicco”ti parikappitena attanā vā aññaṃ vā kenaci. **Niccenāti** vā niccabhāvena. Dhuvādayo “nicco”ti gahitasseva gahetabbākārā. Tabbibhāgena hi imassa chakkatā. Tattha niccatā nāma kūṭaṭṭhatā. Dhuvabhāvo thiratā. Sadā bhāvītā sassatā. Nibbikāratā avipariṇāmadhammatā. **Yāva jarāmaṇāti** peyyālaṃ akatvā pariyoṣānapadameva dasseti.

762. Na sāranti **asāraṃ**, natthi etassa sāranti **nissāraṃ**. Sārato apagataṃ, sāraṃ vā tato apagatanti **sārāpagataṃ**. Keci panettha “niccasārasārena vā sukhasārasārena vā attasārasārena vā”ti pālīti adhippāyena “asāraṃ nissāraṃ sārāpagata”nti padattayaṃ eko suññatāpariggahākāro, aññathā satteva ākāraṃ siyuma, na aṭṭhāti vadanti. Apare pana “subhasārasārenātipi pālīyaṃ atthīti ‘asāraṃ nissāraṃ sārāpagata’nti idaṃ padattayaṃ

‘nīccasārasārenā’ tiādīsu paccekam yojetabba’nti vadanti. **Setavacchoti** setavarūṇako. ‘Mīnarukkho’ tipi vadanti. **Pāḷibhaddakoti** kiṃsuko.

763. Nīccasārādīnaṃ abhāvato **rittato passati**. Parittato, lāmakattā vā **tucchato**. Attasārābhāvena **suññato**. Sayam anattatāya **anattato**. Issariyassa abhāvato, kenaci issariyaṃ kāretum asakkuṇeyyatāya ca **anissariyato**. Phenapiṇḍena bhājanādiṃ kātukāmassa viya rūpassa nīccatādiṃ kātukāmassa taṃ na sījjhati, sakaicchāvasena vā kāci kiriyā natthīti **akāmakāriyato**. ‘Evaṃ rūpaṃ hotu, mā eva’nti **alabbhanīyato**. Sayam aññassa vase na vattati, nāpi aññaṃ attano vase vattetīti **avasavattakato**. Yasmīṃ santāne sayam tassa paro viya avidheyyatāya **parato**. Kārakādi viya kāraṇehi, phalena ca **vivittato**. Na hi kāraṇena phalaṃ, phalena vā kāraṇaṃ sagabbhaṃ tiṭṭhati. Esa nayo vedanādīsūpi.

764. Rūpaṃ na sattotiādīsu yo lokavohārena satto, rūpaṃ so na hotīti ayamatto idha nādhippeto tassāvuttasiddhattā. Na hi loko rūpamattaṃ ‘satto’ ti voharati, bāhirakaparikkappito pana attā ‘satto’ ti adhippeto. So hi tehi rūpādīsū sattavisattatāya paresaṃ sañjāpanaṭṭhena ‘satto’ ti vuccati, rūpaṃ so na hotīti attho. Suññatāpariggaṇhanañhetanti. Esa nayo **na jīvoti**ādīsūpi. Tattha jīvanaṭṭhena **jīvo**. Naraṇaṭṭhena netubhāvena **naro**. ‘Ahamasmī’ ti mānuppattiṭṭhānatāya māno ettha vāti pavattatīti **mānavo**. Thiyati ettha gabbhoti **itthī**. Padhānabhāvena puri setīti **puriso**. Āhito ahaṃmāno etthāti **attā**. Paccattaṃ tassa tassa ahaṃkāravatthutāya ‘aha’nti ca diṭṭhigatikehi attā vuccati, rūpaṃ pana tādīsaṃ na hotīti suññatāpariggaṇhanavidhiṃ dassetuṃ ‘**rūpaṃ na satto**’ tiādī vuttaṃ. Tasmā aṭṭhahipi padehi rūpassa attasuññatāva dassitā. Itarehi catūhi tassa kiñcanatābhāvo. Tattha **na mamāti** mayhaṃ attano santakaṃ na hoti, tathā aññassa attano santakaṃ na hoti, kassacipi attano santakaṃ na hoti attanoyeva abhāvato. ‘**Na attaniya**’nti padena pakāsīto evattho pariyāyāntarehi tīhipi padehi pakāsīto. Esa nayo vedanādīsūpi.

765. Heṭṭhā kalāpasammasanassa daḷhabhāvāya vuttasammasananayāpi suññatānupassanāya daḷhabhāvāya saṃvattantīti dassento ‘**tīraṇapariññāvasenā**’ tiādīmāha. Tattha bhayassa ahiṃsanena **asaraṇato**. ‘Saraṇa’nti gaheṭṭum ayuttatāya **asaraṇibhūto**. ‘**Anassādato**’ ti idaṃ pāḷiyaṃ natthi. Satī ca tecattālīsa ākāra siyūṃ. Rūpappavattiyam sabbādīnavūpaladdhiyā **ādinavato**. ‘**Samudayato atthaṅgamato**’ ti idaṃ dvayaṃ yathā aniccato dassanaṃ panālikāya, nīccasāravirahadīpanena vā suññatāvibhāvanaṃ hoti, evaṃ suññatāvibhāvananti katvā vuttaṃ. Tathā ‘yaṃ kho rūpaṃ paṭicca uppajjati sukhaṃ somanassaṃ, ayaṃ rūpassa assādo’ ti (saṃ. ni. 3.26) dassanaṃ paccayapaccayuppannatāvibhāvanena suññatāvibhāvanaṃ. ‘Yaṃ rūpaṃ aniccaṃ dukkhaṃ vipariṇāmadhammaṃ, ayaṃ rūpassa ādinavo’ ti (saṃ. ni. 3.26) ca dassanaṃ nīccatādīsūññatābhāvanato. Tathā ‘yo rūpe chandarāgavinayo chandarāgappahānaṃ, idaṃ rūpassa nissaraṇa’nti evaṃ samudayādīdassanānaṃ, itaresaṅca yathārahaṃ suññatānupassanānubrūhanatā daṭṭhabbā. Yaṃ pana ādinavato dassanaṃ, pubbe vatvāpi puna vacanaṃ assādapāṭikkhepato dassanaṃ sandhāya vuttanti vedittabbaṃ. Sesam heṭṭhā vuttanayameva. Vedanādīsūpi dvācattālīsa ākāra netabbāti āha ‘**vedanaṃ...pe... viññānaṃ aniccato...pe... nissaraṇato passati**’ ti.

Vuttampi ca niddese **etaṃ** suññatāpariggaṇhanakathāsandassanaṃ ‘asukāya pāḷiyā ayaṃ niddeso’ ti dassanattaṃ, tassa phalasandassanattaṅca.

766. Evaṃ tīraṇapariññāvasena paccekam khandhesu dvācattālīsāya ākārehi suññataṃ pariggahetvāpi tivīdhānupassanāvaseneva bhāvanaṃ anuyūñjantassa saṅkhārupekkhāññānuppattīti dassento ‘**evaṃ suññato**’ tiādīmāha. Tattha **pariggaṇhantoti** sammasanto. **Bhayaṅca nandīṅca vippahāyati** ajjuhekkhakatāya saṅkhārānaṃ vipattiṃ nissāya uppajjanakabhayaṅceva tesam sampattiṃ nissāya uppajjanakapītiṅca pajahitvā. Atha vā bhayatupaṭṭhānavasena uppajjanakaññābhayaṅca sammasanavasena uppajjanakapītisaṅkhātāṃ nandīṅca pahāya. Na hi sabbaso suññatāya diṭṭhāya bhayanandīnaṃ avasaro atthi, atha kho upekkhāva saṅṭhāti. Tenāha ‘**saṅkhāresu udāsīno hoti**’ ti. Tattha yena micchāgāhena anudāsīnatā siyā, tadabhāvaṃ dassento ‘**ahanti vā mamanti vā na gaṇhāti**’ ti āha. Idānissa udāsīnatāya upamaṃ dassento ‘**vissatṭhabhariyo viya puriso**’ tiādīmāha.

Tattha anudāsīnatāpubbikā udāsīnatā vuccamānā idha opammaṭṭhaṃ pharatīti dassetuṃ ‘**iṭṭhā kantā**’ tiādī vuttaṃ. **Ativīya naṃ mamāyeyya** itthīnaṃ sāṭṭheyyakūṭeyyavankeyyādīnaṃ ajānanato. **Muñcitukāmo hutvāti** muñcitukāmova hutvā, **taṃ vissajjeyya** nirapekkhatāya vasenevāti adhippāyo. **Ayaṃ** yogāvacarō. Muñcitukāmatāya uddhaṃ yāva saṅkhārupekkhāññānaṃ na uppajjati, tāva pavattā vipassanā paṭisaṅkhānupassanā evāti āha ‘**paṭisaṅkhānupassanāya saṅkhāre pariggaṇhanto**’ ti.

Patilīyatīti ekapassena nilīyati nilīnaṃ viya hoti. **Patikuṭatīti** saṅkucati. **Paṭivaṭṭatīti** vivaṭṭati. **Na sampasāriyatīti** na visarati, abhirativasena na pakkhandatīti attho.

Iccassāti iti evaṃ assa yogino.

767. Tikkhavisadasūrabhāvena saṅkhāresu ajjupekkhane sijjhamāne **taṃ panetaṃ** saṅkhārupekkhāññaṃ anekavāraṃ pavattamānaṃ paripākagamanena anulomaññaṃ paccayabhāvaṃ gacchantam **nibbānaṃ santato passati** nāma. Tathābhūtaṃ **sabbaṃ saṅkhārappavattaṃ vissajjetvā nibbānameva pakkhandati** nāma. Tayidaṃ idha ñānaṃ anulomagotrabbhuññehi saddhiṃ ekattaṃ netvā vuttaṃ ekattanayavasena. **No ce nibbānaṃ santato passatīti** tāva saṅkhārupekkhāññaṃ aparipakkatamevāha. Samuddaṃ tarantīti **sāmuḍḍikā**, saṃyattikā. Disājānanako kāko **disākāko**, lakkhaṇamattañcetam yo koci tādiso sakunto veditabbo. **Videsanti** adesam samudde aparicitatthānaṃ. **Anugantvāti** anu anu gantvā.

Tayidaṃ vipassanāññaṃ. **Piṭṭhaṃ vaṭṭayamānaṃ viyāti** thūlathūlato vivecanavasena nipphoṭiyamānaṃ saṅhaṃ saṅhaṃ piṭṭhacūṇṇaṃ viya. **Nibbaṭṭitakappāsanti** nibbaṭṭitabījaṃ kappāsaṃ. **Vihanamānaṃ viyāti** dhanukena vihaññaṃ viya. Upamādvayenapī punappunaṃ sammasanena vipassanāññaṃ sukkumatarabhāvāpattimāha. Yathā yathā hi vipassanābhāvanābalena tikkhā, visadā, sūrā ca hoti, tathā tathā sukkumatarāpī hotīti. **Saṅkhāravicinaneti** pavicayassa sikhāpattatāya saṅkhāresu viya tesam vicinanepī udāsīnaṃ hutvā tividhānupassanāvasena tiṭṭhati pakārantarassa abhāvato. “Sattadhā aṭṭhārasadhā” tiādīnā vibhattāpī hi anupassanāpakārā aniccānupassanādīsveva tīsu antogadhāti matthakappattā vipassanā tāsam eva vasena tiṭṭhati.

768. **Tatrāti** tasmīṃ vimokkhamukhabhāvāpajjane, ariyapuggalavibhāgapaccayatthe ca. **Idaṃ** vipassanāññaṃ. **Tiṇṇaṃ indriyānanti** saddhindriyasamādhindriyapaññindriyānaṃ. **Ādhipateyyavasena** sampayuttadhammānaṃ adhipatibhāvavasena. Aniccānupassanābahulassa hi saddhindriyaṃ balavaṃ hoti, dukkhānupassanābahulassa samādhindriyaṃ, anattānupassanābahulassa paññindriyanti tissannaṃ anupassanānaṃ vasena balavatarabhāvaṃ pattāni imāni tīni indriyāni vimokkhamukhabhāvaṃ āpādentīti āha “**tividhānupassanā...pe... āpajjati nāmā**”ti. **Tividhavimokkhamukhabhāvanti** ettha ke pana tayo vimokkhā, kāni vā tīni vimokkhamukhānīti antolīne anuyoge vimokkhamukhādhīnattā vimokkhādhigamassa vimokkhamukhāni tāva dassento “**tisso hi...pe... vuccantī**”ti vatvā ayaṅca attho pālito eva viññāyatīti dassento “**yathāhā**”tiādīmāha.

Lokaniyyānāyāti lokato nikkhamanāya, sattalokassa vā vaṭṭadukkhatō nikkhamanāya. **Paricchedaparivaṭumato**ti udayabbayavasena paricchedato ceva parivaṭumato ca. **Samanupassanatāyāti** sammadeva anu anu passanāya saṃvattantīti sambandho. Aniccānupassanā hi saṅkhāre ādito udayena, antato vayena paricchinne passati. Ādiantavantatāya hi te aniccāti. **Animittāya ca dhātuyāti** sabbasaṅkhāranimittavirahato “animittā”ti laddhanāmāya asaṅkhatāya dhātuyā. **Cittasampakkhandanatāyāti** paricchinditvā anulomaññādiḥbhāvena sammadeva adhiccittassa anupavisanatthāya. **Appaṇihitāyāti** rāgapañhidhānaṃ abhāvena “appaṇihitā”ti laddhanāmāya. **Suññatāyāti** attasuññatāya “suññatā”ti laddhanāmāya.

Gatinti nibbattiṃ. Saṅkhārānaṃ sabhāvavibhāvanena saṃvejjiyamānaṃ cittaṃ sammāpaṭipattiyaṃ samuttejitaṃ nāma hotīti āha “**manosamuttejanatāyāti cittasamvejanatāyā**”ti. Mamaṃkārena attaniyasaññitassa vatthuno sāmibhūto attā paṭhamam parāmasīyati, tato attaniyanti āha “**nāhaṃ, na mamāti evaṃ anattato samanupassanatāyā**”ti. **Tīṇi padānīti** paricchedaparivaṭuma, manosamuttejana, samanupassanapadānīti vadanti, “sabbasaṅkhāre”tiādīni pana tīni vākyāni tīni padānīti veditabbāni. **Tenevāti** aniccānupassanādīnaṃ vasena tesam tiṇṇam padānaṃ vuttattā eva. **Pañhavissajjaneti** “aniccato manasi karoto kathaṃ saṅkhārā upaṭṭhahantī”ti pañhassa vissajjane.

769. Evaṃ vimokkhamukhāni dassetvā idāni vimokkhe dassetuṃ “**katame panā**”tiādī vuttaṃ. **Aniccato manasi karontoti** aniccānupassanaṃ anuyūñjanto. **Adhimokkhabahuloti** saddhindriyabahulo. Yassa visesato aniccānupassanā tikkhā sūrā hoti, tassa saddhindriyaṃ adhimattaṃ hoti. “Aniccā saṅkhārā”ti hi ādito saddhāmatkena paṭipajjitvā vipassanāya ukkaṃsagatāya tarupallavādīsū viya maṇikanakādīsūpi tesam aniccatam sātīsayam paccakkhato passato “sammāsambuddho vata so bhagavā”ti satthari saddhā balavatī pavattatīti so adhimokkhabahulo, adhimattasaddho ca hoti. Tassa aniccānupassanābahulatāya aniccākārato vuṭṭhānaṃ hotīti so “**animittaṃ vimokkhaṃ paṭilabhati**”ti vuttaṃ. **Passaddhibahuloti** dukkhānupassanaṃ anuyūñjanto “dukkhā

saṅkhārā, tappaṭipakkhato sukho nirodho”ti ca manasikārasena nibbānassa santapaṇītasukhabhāvaṃ adhimuccanto abhiññaṃ pītipāmojjasamāyogato passaddhibahulo hoti. Tato ca adhimattasamādhindriyapaṭilābhena rāgapaṇidhiyā dūrībhāvato appaṇihitavimokkhasamadhiḡamo hotīti vuttaṃ **“dukkhato...pe... paṭilabhati”**ti. **Vedabahuloti** anattānupassanaṃ anuyuñjanto attasuññatāya nipuṇaṇānavisayattā ṇāṇabahulo hoti. Tato ca adhimattapaṇīndriyapaṭilābhena mohassa dūrībhāvato suññatavimokkhasamadhiḡamo hotīti āha **“anattato...pe... paṭilabhati”**ti.

Yo aniccānupassanāya nimittavasena saṅkhāre pariggahetvā vipassanaṃ anuyuñjanto yattha idaṃ saṅkhāranimittaṃ sabbaso natthi, taṃ “animittaṃ nibbāna”nti animittākārena adhimuccanto vuṭṭhānagāminimaggena ghaṭeti. Tassa maggo animittato nibbānaṃ sacchikarotīti vuccatīti āha **“animittākārena nibbānaṃ ārammaṇaṃ katvā pavatto ariyamaggo”**ti. Svāyaṃ nibbānassa animittākāro neva maggena kato, na vipassanāya, atha kho sabhāvasiddho. Tadārammaṇatāya ca maggo animittoti vuccatīti dassento āha **“animittāya dhātuyā uppānattā animitto”**ti. Yo dukkhānupassanāvasena paṇidhiyā dūrībhāvakaṇena appaṇihitaṃ adhimuccanto, yo anattānupassanāvasena attūpaladdhiyā dūrībhāvakaṇena suññataṃ adhimuccantoti ca ādinā yojetabbaṃ. Tenāha **“eteneva nāyena”**tiādi.

770. Yadi ariyamaggo tividhampi vimokkhanāmaṃ labhati, atha kasmā **abhidhamme** vimokkhadvayameva āgatanti codanaṃ sandhāyāha **“yaṃ panā”**tiādi. Tattha **tanti** abhidhamme vimokkhadvayavacanaṃ. **Nippariyāyato vipassanāgamaṇaṃ sandhāyāti** ujukameva vipassanato maggassa nāmāgamaṇaṃ sandhāya vuttaṃ. Kasmā? Animittavipassanā āgamaṇiyatṭhāne ṭhatvā attano maggassa nāmaṃ dātuṃ na sakkoti. Kāmaṃ **sutte** “animittaṇca bhāvehi, mānānusayamujjahā”ti (su. ni. 344) animittavipassanā kathitā, sā pana niccanimittadhuvanimittattanimittāni ugghāṭentīpi sayaṃ nimittadhammesu eva caratīti sanimittāva hotīti. Apica abhidhammo nāma paramatṭhadesanā, animittamaggassa ca paramatṭhato hetuvekallameva. Aniccānupassanāvasena hi **animittavimokkho** kathito. Tattha ca saddhindriyaṃ adhimattaṃ hoti, taṃ ariyamagge ekaṅgampi na hoti, amaggaṅgattā attano maggassa nāmaṃ dātuṃ na sakkoti. Itaresu dukkhānupassanāya vasena **appaṇihitavimokkho**, anattānupassanāya vasena **suññatavimokkho**.

Tesu appaṇihitavimokkhena samādhindriyaṃ, suññatavimokkhena paṇīndriyaṃ adhimattaṃ hotīti tāni ariyamaggassa aṅgattā attano maggassa nāmaṃ dātuṃ sakkonti, na animittamaggo tadabhāvototi keci. Ye pana vadanti “animittamaggo āgamaṇato nāmaṃ alabhantopi saguṇato ca ārammaṇato ca nāmaṃ labhati”ti, tesam matena appaṇihitasuññatamaggāpi saguṇato eva, ārammaṇato eva ca nāmaṃ labheyyunti? Taṃ ayuttaṃ. Kasmā? Maggo hi dvīhi kāraṇehi nāmaṃ labhati sarasato ca paccanīkato cāti, sabhāvato ca paṭipakkhato cāti attho. **Appaṇihitamaggo** hi rāgapaṇidhiādihi vimutto, **suññatamaggo** rāgādīhi suñño evāti te sarasato nāmaṃ labhanti. Tathā **appaṇihitamaggo** paṇidhissa paṭipakkho, **suññatamaggo** attābhinivesassa evāti te paccanīkato nāmaṃ labhanti, **animittamaggo** pana rāgādinimittānaṃ, niccanimittādiṇaṃ vā abhāvena sarasato eva nāmaṃ labhati, no paccanīkato. Na hi so saṅkhāranimittārammaṇāya aniccānupassanāya paṭipakkho, sā panassa anulomabhāve ṭhitāti sabbathāpi abhidhammapariyāyena animittamaggo na labbhati. Tena vuttaṃ **“taṃ nippariyāyato vipassanāgamaṇaṃ sandhāyā”**ti.

Yasmā suttantapariyāyena animittamaggo labbhati. Vuṭṭhānagāminī hi vipassanā yaṃ yaṃ sammasantī vuṭṭhānaṃ gacchati, tassa tassa vasena āgamaṇiyatṭhāne ṭhatvā attano maggassa nāmaṃ deti, tattha aniccato vuṭṭhahantassa maggo animitto hoti, dukkhato vuṭṭhahantassa appaṇihito, anattato vuṭṭhahantassa suññato, tasmā suttantasamvaṇṇanā esāti katvā idha tayopi vimokkhā uddhaṭā. Yaṃ pana **paṭisambhidāmagge** abhinivesanimittapaṇidhimuñcanaṃ upādāya tissannampi anupassanānaṃ tadāgamaṇavasena tadanvayassa maggassa ca suññatavimokkhādibhāvo niddiṭṭho, tassa pariyāyabhāve vattabbameva natthīti dassetuṃ **“vipassanāñāṇaṃ hi”**tiādi vuttaṃ. Vipassanāñāṇaṃ paṭisambhidāmagge “appaṇihito, vimokkho”ti ca kiñcāpi vuttanti sambandho.

Aniccānupassanāñāṇanti “aniccā saṅkhārā”ti anupassanāvasena pavattañāṇaṃ. **Niccato abhinivesaṃ muñcatīti** “te niccā”ti niccākāro pavattamicchābhinivesaviddhamsanavasena, tadanvayaṃ pana maggañāṇaṃ samucchadavasena muñcati. **Itīti** tasmā. Aniccābhinivesato rittatāya, vimuttatāya ca **suññato vimokkho**. Sesapadesupi eseva nayo.

Tanti tividhaṃ vipassanāñāṇaṃ. Tattha yassa pariyāyato, yassa ca nippariyāyato nāmalābho, taṃ dassetuṃ **“saṅkhāranimittassā”**tiādi vuttaṃ. Na **nippariyāyena**, atha kho pariyāyenāti attho. **Tasmāti** nippariyākathābhāvato. **Vimokkhadvayameva vuttaṃ** abhidhammeti adhippāyo. **Etthāti** etasmiṃ

vipassanādhikāre. “Tividhavimokkhamukhabhāvaṃ āpajjitvā”ti etasmiṃ vā uddesavacane.

771. Tesam vibhāgāyāti tesam yathāvuttānaṃ sattannaṃ ariyapuggalānaṃ saddhānusāriādibhāvena vibhattasabhāvātāya.

772. Saddhindriyaṃ paṭilabhatīti saddhānusāribhāvitaḥkāraṇabhūtaṃ adhimattaṃ saddhindriyaṃ paṭilabhati. Adhimokkhabahulatāya, saddhindriyādhimattatāya ca kāraṇaṃ heṭṭhā vuttameva. Apica ayamettha saṅkhepattho – aniccākārasallakkaṇassa saddhābhībuddhiyā upanissayabhāvato tadanvaye magge saddhā tikkhatarā hoti, tena aṭṭhamako **saddhānusārī** nāma hoti. **Sesesu sattu** **sattasū** **ṭhānesū**ti paṭhamaphalato paṭṭhāya yāva aggaphalā sattu **sattasū** **ṭhānesu**. “Sattu **sattasū**”ti kasmā vuttaṃ, nanu sesesu chasu **ṭhānesu** saddhāvimutto, aggaphale pana sacāyaṃ arūpajjhānalābhī, ubhatobhāgavimutto hoti, no ce arūpajjhānalābhī, paññāvimutto, na saddhāvimutto. **Abhidhamme** hi –

“Katamo ca puggalo **saddhāvimutto**? Idhekacco puggalo ‘idaṃ dukkha’nti yathābhūtaṃ pajānāti, ‘ayaṃ dukkhasamudayo’ti, ‘ayaṃ dukkhanirodho’ti, ‘ayaṃ dukkhanirodhagāminī paṭipadā’ti yathābhūtaṃ pajānāti. Tathāgatappaveditā cassa dhammā paññāya diṭṭhā honti, paññāya cassa disvā ekacce āsavā parikkhīṇā honti, no ca kho yathādiṭṭhippattassa. Ayaṃ vuccati puggalo **saddhāvimutto**”ti (pu. pa. 208) –

Ekaccāsavaparikkhayavacanato saddhāvimuttassa sekkhabhāvo viññāyati, na asekkhabhāvo. Aṭṭhakathāyañca “dve dhurāni, dve abhinivesā, dve sīsānī”ti vacanato natthi arahato saddhāvimuttatāti? Saccametaṃ nipariyāyato. Nipariyāyakathā hi abhidhammo, idha pana pariyaṇa evaṃ vuttaṃ. Yadi pariyaṇa arahato saddhāvimuttatā, ko pana so pariyaṇo? Saddhāvimuttanvayatā. Yo hi aggamaggakkhaṇe saddhāvimutto hoti, so aggaphalakkhaṇepi tadanvayatāya saddhāvimuttoti **paṭisambhidāmagge** pariyaṇa vuttoti idhāpi tatheva vuttaṃ. Atha vā saddhāvimuttasadisatāya arahā saddhāvimutto. Kā panettha sadisatā? Yathā saddhāvimuttassa sekkhassa kilesakkhayo kuṇṭhena asinā kadalicchedasadiso “no ca kho yathādiṭṭhippattassā”ti vacanato, evaṃ tadanvayassāpi arahatoti ayamettha sadisatā. Kiṃ pana nesam kilesapahāne nānattaṃ atthīti? Natthi. Atha kasmā saddhāvimutto diṭṭhippattaṃ na pāpuṇātīti? Āgamanīyanānattena. Diṭṭhippattaṃ hi āgamanamhi kilese vikkhambhento appakasirena akilamanto vikkhambhetuṃ sakkoti, saddhāvimutto kicchena kasirena vikkhambhetuṃ sakkoti. Apica paññāyapi nesam vemattatā. Sā ca yāvatikā labbhatevāti vadanti. Evañca katvā paṭhamamaggādīsu satipi indriyasamatte saddhādīnaṃ tikkhatāvacaṇampi samatthitaṃ hoti.

773. Soti dukkhato vuṭṭhito. Sabbatthāti aṭṭhasupi **ṭhānesu**. Nanu ca aṭṭhakathāyaṃ “dve dhurānī”ti niyamitattā paṭhamamaggakkhaṇe saddhānusārī vā siyā, dhammānusārī vā? Idha na saddhānusārī yutto, kāyasakkhitāpi arahato natthi. **Abhidhamme** hi –

“Katamo ca puggalo **kāyasakkhī**? Idhekacco puggalo aṭṭha vimokkhe kāyena phusitvā viharati, paññāya cassa disvā ekacce āsavā parikkhīṇā honti. Ayaṃ vuccati puggalo **kāyasakkhī**”ti (pu. pa. 208) –

Ekaccāsavaparikkhayavacanato kāyasakkhino sekkhabhāvova viññāyati? Saccametaṃ nipariyāyato, idha pana pariyaṇa vuttaṃ. Ko pana so pariyaṇoti? Kāyasakkhisadisatā. Upacārārūpajjhānasamādhito hi sātisaṃ arūpasamādhisamphassaṃ laddhā nibbattīti ekaccāsavaparikkhayaṃ upādāya “**kāyasakkhī**”ti vattabbapuggalena sātisaṃsamādhisamphassatadadhiṭṭhānasavaparikkhayaṃ samāññaṃ apekkhitvā kāyasakkhī viya **kāyasakkhī**ti arahā **paṭisambhidāmagge** vuttoti idhāpi tameva nayaṃ gahetvā arahatopi kāyasakkhitā vuttā. Suttantaṃvaṇṇanā hesāti. Nipariyāyena pana paṭhamaphalato paṭṭhāya chasu **ṭhānesu** kāyasakkhī nāma hoti, so ca kho aṭṭhasamāpattilābhī, na vipassanāyāniko sukkhavipassako, upacāramattalābhī, rūpajjhānamattalābhī vā. **Passaddhibahuloti** ca passaddhisīna samādhī vuttoti sātisaṃsamādhilābhī samathayānikova adhippeto, samathayānikasseva ca kāyasakkhibhāvo heṭṭhā vutto. **Arūpajjhānanti** catubbidhaṃ arūpajjhānaṃ. Tattha pana ekampi laddhā arahattaṃ patto ubhatobhāgavimutto eva hotīti imamatthaṃ dassetuṃ “**arūpajjhāna**”micceva vuttaṃ, na “cattāri arūpajjhānānī”ti. Tenāyaṃ catunnaṃ arūpasamāpattīnaṃ, nirodhasamāpattiyā ca vasena pañcavidho hoti. Esa nayo kāyasakkhimhipi. Dvīhi bhāgehi dve vāre vimuttoti **ubhatobhāgavimutto**.

774. Paññavato nipuṇatarā, gambhīrā ca atthā pākātā hutvā upaṭṭhahantīti anattato manasi karoto vedabahulatā, paññindriyapaṭilābho ca vutto. **Dhammānusārī hoti** paññindriyassa adhimattatā. Paññā hi idha “dhammo”ti adhippetā “saccaṃ dhammo dhiti cāgo”tiādīsu viya (jā. 1.1.57).

775. Yassā pāḷiyā vasena idha ariyapuggalassa saddhāvimuttādibhāvo vutto, taṃ pāḷiṃ dassetuṃ “**vuttaṃ**

heta'ntiādi āradham, tam suviññeyyameva.

776. “Saddhindriyassa adhimattattā saddhāvimutto”ti evamādiatthassa sādhamakam **aparampi vuttaṃ**. “**Saddahanto vimutto**”ti etena sabbathā avimuttassa saddhāmattena vimuttabhāvadassanena saddhāvimuttassa sekkhabhāvameva vibhāveti. **Saddhāvimuttoti** vā saddhāya adhimuttoti attho.

Phuṭṭhantaṃ sacchikatoti phuṭṭhānaṃ anantaraṃ phuṭṭhanto, phuṭṭhānaṃ arūpajjhānānaṃ anantaro kāloti adhippāyo, accantasamyoge cetaṃ upayogavacanaṃ, phuṭṭhānantarakālemeva sacchikaraṇūpāyena sacchikātabbaṃ sacchākāsīti vuttaṃ hoti. Bhāvanapuṃsakaṃ vā etaṃ yathā “ekamanta”nti (pārā. 2). Yo hi arūpajjhānena rūpakāyato, nāmakāyekadesato ca vikkhambhanavimokkhena vimutto, tena nirodhasaṅkhāto vimokkho ālocito pakāsito viya hoti, na pana kāyena sacchikato, nirodham pana ārammaṇaṃ katvā ekaccesu āsavesu khepitesu tena so sacchikatova hoti. Tasmā so sacchikātabbaṃ yathāālocitaṃ nāmakāyena sacchākāsīti **kāyasakkhī**ti vuccati, na tu vimutto ekaccānaṃ āsavānaṃ aparikkhīṇattā. **Diṭṭhantaṃ pattoti** dassanasāṅkhātassa sotāpattimaggāñāssa anantaraṃ pattoti vuttaṃ hoti. Paṭhamaphalato paṭṭhāya hi yāva aggamaggā diṭṭhippattoti. “**Diṭṭhiyā patto**”ti vā pātho, catusaccadassanasāṅkhātāya diṭṭhiyā nirodham pattoti attho. Ime ca saddhāvimuttādayo tayo paramatthato ariyositañānakiccāti tam nayaṃ dassetuṃ “**saddahanto vimuccati**”tiādi vuttaṃ. **Jhānaphassanti** sātisayaṃ jhānaphassaṃ. Tena arūpajjhānaphasso saṅgahito hoti.

“**Dukkhā saṅkhārāti nātaṃ hoti**”ti iminā dukkhasaccapaṭivedhamāha, “**sukho nirodhoti nātaṃ hoti**”ti iminā nirodhasaccapaṭivedham. Tadubhayena ca samudayamaggasaccapaṭivedham nānantariyakabhāvato. “**Nātaṃ hoti**”ti iminā dutiyamaggakiccaṃ, “**diṭṭhaṃ hoti**”ti iminā tatiyamaggakiccaṃ, “**viditaṃ hoti**”ti iminā catutthamaggakiccaṃ, “**sacchikata**”nti iminā paṭhamaphalakiccaṃ, “**phusita**”nti iminā sesaphaladvayakiccaṃ. Iti diṭṭhippattassa maggaphalañānabyāpāraddassanāni imāni padānti vadanti.

777. **Itaresūti** saddhānusāriādipadesu. **Saddham anusaratīti** āgamanīyatṭhāne ṭhitaṃ saddham anugacchati. Yathā sā tikkhā sūrā ahoṣi, maggakkhaṇepi tadanurūpameva pavatteṭīti attho. **Saddhāya vā anusaratīti** saddhāya kāraṇabhūtāya saccapaṭivedhassa anurūpaṃ sarati gacchati, paṭipajjatīti attho. Dvīhipi atthavikappehi saddhāya adhimattatameva vibhāveti. **Dhammānusārīti** etthāpi eseva nayo. **Ubhatobhāgavimuttoti** dvīhi bhāgehi dve vāre vimutto, rūpakāyato ca nāmakāyato ca vikkhambhanavasena, samucchedavasena ca vimuttoti attho. Arūpajjhānena rūpakāyato ca nāmakāyekadesato ca vimutto, ariyamaggena nāmakāyato vimuttoti ubhoḥi bhāgehi dve vāre vimuttattā ubhatobhāgavimutto. **Pajānanto vimuttoti** paṭhamajjhānaphassena vinā pariṇānānādippakārehi cattāri ariyasaccāni jānanto paṭivijjhanto tesam kiccānaṃ matthakappattiyā niṭṭhitakiccātāya visesena muttoti vimutto.

Ayaṃ panettha nippariyāyato saṅkhepakathā – yassa aniccākārato vuṭṭhānaṃ hoti, so adhimokkhabahulo saddhindriyassa tikkhabhāvena paṭhamamaggakkhaṇe **saddhānusārī** nāma hoti, majjhe chasu ṭhānesu **saddhāvimutto**. Aggaphalakkhaṇe **paññāvimutto** nāma hoti. Tathā yassa dukkhākārato vuṭṭhānaṃ hoti, tassa passaddhibahulatāya samādhindriyaṃ adhimattaṃ hoti dukkhupanisāya saddhāyapi tibbatarattā, dhuraniyamato ca. Sopi paṭhamamaggakkhaṇe **saddhānusārī** eva hoti, majjhe chasu ṭhānesu **saddhāvimutto**, ante **paññāvimutto** ca hoti. Yassa pana anattākārato vuṭṭhānaṃ hoti, so vedabahulo paññindriyassa tikkhabhāvena paṭhamamaggakkhaṇe **dhammānusārī** eva hoti, majjhe chasu ṭhānesu **diṭṭhippato**, ante **paññāvimutto** eva hoti. Ime pana na aṭṭhavimokkhalābhino, aṭṭhavimokkhalābhī pana paṭhamamaggakkhaṇe **saddhānusārī** vā **dhammānusārī** vā siyā. Majjhe chasu ṭhānesu **kāyasakkhī**, pariyosāne **ubhatobhāgavimuttoti**.

Saṅkhārupekkhāñānaṃ.

778. Yaṃ tam vimokkhamukhabhāvaṃ āpajjivā sattaariyapuggalavibhāgāya ca paccayo hotīti vuttaṃ, **taṃ panetaṃ** saṅkhārupekkhāñānaṃ. **Purimena nānadvayenāti** muñcitukamyatāpaṭisāṅkhānupassanāñānavayena **atthato ekam**, pavattiākārabhedato nānanti adhippāyo. Yathāvuttamatthaṃ aṭṭhakathāya, pāṭiyā ca sādhetuṃ “**tenāhu**”tiādi vuttaṃ. Muñcitukamyatāmuñcanupāyakaṇaṇāñānīpi saṅkhāresu udāsīnabhāveneva pavattanato saṅkhārupekkhāsamaññāneva hontīti vuttaṃ “**idaṃ saṅkhārupekkhāñānaṃ ekameva ṭīpi nāmāni labhati**”ti. Tena saṅkhārupekkhāvohāro muñcitukamyatādiñānasamudāyavisayoti dasseti.

780. **Uppādādīnīti** uppādapavattādiapadesena vutte saṅkhāre. **Pariccajitukāmatāti** tappaṭibandhachandarāgappahānena vissajjitukāmatā. **Paṭisaṅkhānanti** punappaṇaṃ tīraṇaṃ. **Muñcitvāti** nirālayabhāvāpattiyā apekkhāvissajjanavasena vissajjivā. **Avasāneti** tathākaraṇassa uttarakālaṃ. Yāva

nibbānasampakkhandanā na ijjhati, tāva vicinanepi udāsīnatāya ñāṇassa santānavasena pavattiṃ sandhāyāha “**ajjupekkhanam santiṭṭhanā**”ti. Evanti ajjupekkhanākārasāmaññato “muñcitukamyatā ca sā santiṭṭhanā cā”ti vuttākārena.

781. Ime dhammāti ime ñāṇasaṅkhātā dhammā, ñāṇapariyāyo vā idha dhamma-saddo, tasmā imāni ñāṇānti attho. **Ekattāti** ekasabhāvā.

782. Vuṭṭhānagāminī hoti vuṭṭhānagamanato. **Saṅkhārupekkhādīñāṇattayassāti** saṅkhārupekkhānulomagotrābhūsaññitassa ñāṇattayassa. Kiccavasena pavattiṭṭhānavasenāpi lokiyāñāṇānaṃ upari ṭhitattā vuttaṃ “**uttamabhāvaṃ pattattā**”ti. **Nimittabhūtatoti** vipassanāya ārammaṇabhūtato khandhapañcakato. Tenāha “**abhinivīṭṭhāvattuto**”ti. Tañhi vipassanāya gocarakaraṇasaṅkhātēna abhinivesena abhinivīṭṭhāvattunti pavuccati. Taṃ panetaṃ sasantatipariyāpannampi parato diṭṭhitāya “bahiddhā”ti vuttaṃ. Tadeva hi “bahiddhā sabbanimitāni”ti tattha tattha vuccati. **Ajjhattapavattatoti** sasantāne micchādīṭṭhipavattanaādito, tadanuvattakakilesakkhandhehi ca. Tañhi sasantatiyaṃ kilesappavattabhāvato, tannimittaṃ asati maggabhāvanāya uppajjanakaupādinakkhandhapavattabhāvato ca tathā vuttaṃ. Vuṭṭhānagāminī nesaṃ ārammaṇākaraṇaṃ, āyatīṃ anuppattidhammatāpādanañca. **Ghaṭiyati** attano anantameva maggasamuppattito.

783. Tatrāti tasmīṃ “abhinivīṭṭhāvattuto vuṭṭhānagāminī”ti saṅkhepavacane. Ajjhattabahiddhā rūpārūpapapañcakkhandhalakkaṇattayavasena ayaṃ **mātikā** uddeso. **Ajjhattaṃ abhinivīsītīvāti** sasantatipariyāpannesu khandhesu vipassanaṃ paṭṭhapetvā. “**Ajjhattā vuṭṭhātī**”ti idaṃ vuṭṭhānagāminiyā ajjhaddhammārammaṇattā pariyaṇato vuttaṃ, nippariyaṇato pana maggo sabbatopi vuṭṭhātī. **Bahiddhā vuṭṭhātī**tiādīsipi eseva nayo. **Ekappahārenāti** ekajjhaṃ, taṃ pana ajjhaddhādivibhāgaṃ akatvā “yaṃ kiñci samudayadhammaṃ, sabbhaṃ taṃ nirodhadhamma”nti (dī. nī. 1.298; saṃ. nī. 5.1081; mahāva. 16; paṭi. ma. 2.30) avibhāgena vuṭṭhānagāminiyā pavattivasena vedītabbaṃ, tayidaṃ satthu sammukhā desanānusārena ñāṇaṃ pesentassa ñāṇuttarassa sambhavatīti vadanti.

784. Suddhaajjhaddassanamatteneva maggavuṭṭhānaṃ na hoti mamaṃkāravatthunopi pariññeyyattā maggasaṅkhātāṃ vuṭṭhānaṃ, maggena vā vuṭṭhānaṃ **maggavuṭṭhānaṃ**.

785. Rāsiṃ katvāti bhūtopādāyavasena duvidhaṃ antarabhedavasena anekabhedampi “ruppanatṭhena rūpa”nti piṇḍato gahetvā. Yathā rūpe vipassanābhiniveso yebhuyyena vipassanāyānikassa, evaṃ arūpe vipassanābhiniveso yebhuyyena samathayānikassa hoti. **Abhinivesoti** ca vipassanāya pubbabhāge kattabbanāmarūpaparicchedo vedītabbo. Tasmā paṭhamaṃ rūpapariggaṇhanaṃ rūpe abhiniveso. Esa nayo sesesupi.

786. Yaṃ kiñci samudayadhammaṃ, sabbhaṃ taṃ nirodhadhammanti kāmaṃ udayabbayapariggaṇhanaṃ abhinivesoti dassitaṃ, yathāupaṭṭhite pana rūpārūpadhamme, tesañca paccaye pariggahetvā saṅkhepeneva vipassanāñāṇaṃ cārento ñāṇuttaro yathānisinnova ñāṇapaṭipāṭiyā khippameva saccāni paṭivijjhanto ekappahārena pañcahi khandhehi vuṭṭhātī nāma. Aññathā ekeneva lokiyacittena pañcannaṃ khandhānaṃ pariggahaparijānanādīnaṃ asambhavato. Na hi sanidassanasappaṭighādiṃ ekajjhaṃ ārammaṇaṃ kātuṃ sakkā. Yassa pana ekavāraṃ ñāṇena phassitaṃ, puna taṃ phassitabbameva, tādisassa vasena vuttanti vadanti.

788. Ettha ca abhiniveso akāraṇaṃ vuṭṭhānameva pamāṇaṃ, tasmā heṭṭhā vuttavimokkhaariyapuggalavibhāgāpi vuṭṭhānavasena sambhavatīti dassetaṃ “**ettha ca yopi**”tiādi āradhamaṃ. Tattha **tayopi janāti** vuṭṭhānavasena bhede asatipi abhinivesavaseneva laddhaṃ bhedaṃ gahetvā vuttaṃ.

789. Saddhiṃ purimapacchimañāṇehīti bhayatupaṭṭhānādipurimañāṇehi ceva gotrabhuā dipacchimañāṇehi ca saha. **Uddānanti** uddeso.

Yattha katthaci...pe... vaṭṭeyyumaṃ taṃtaṃñāṇaṭṭhāniyassa upamāvatthuno labbhanato. **Imasmiṃ pana ṭhāneti** imasmiṃ vuṭṭhānagāminivipassanāpadese. **Sabbanti** sabbhaṃ ñāṇaṃ, sabbhaṃ vā ñāṇakiccaṃ pākaṭaṃ hoti vemajjhe ṭhatvā vibhāvīyamānattā. **Vuttā** visuddhikathāyaṃ.

790. Nilīyitvāti upavisitvā. **Parāmasitvāti** vīmaṃsitvā.

Gayhupagaṃ adisvāti gahaṇayoggaṃ niccasārādiṃ adisvā. Cittassa vaṅkabhāvakarānaṃ māyādīnaṃ suṭṭhu vikkhambhanena anulomassa ujukasākhāsadisatā. Nibbānālocanato gotrabhuñāṇassa uddhaṃ ullokanasadisatā. Appatitṭhe nibbāne patitṭhitatā maggañāṇassa ākāse uppatanasadisatā.

791. Sappavissajjanaṃ viya gotrabhuñāṇaṃ sabbasaṅkhāragataṃ vissajjitvā nibbānassa ālambanato. **Āgataṃ maggaṃ oloketassa ṭhānaṃ viya maggañāṇaṃ** asammohapaṭivedhavasena attanopi dassanato. **Abhayaṭṭhāne ṭhānanti** abhayaṭṭhānaṃ sampattamāha, na tassa pāpuṇapaṭipattiṃ.

792. Attatṭhādīnaṃ anavabujjhanato “ahaṃ, mamā”ti gahaṇassa niddokkamanasadisatā. **Muñcitukamyatā**ggahaṇeneva paṭisaṅkhā santiṭṭhanāpi gahitā. Tissannampi tāsāṃ saṃsārato nikkhamanādhimuttatāya nikkhamanamaggolokanasadisatā. Magge ditṭhe maggapaṭipatti viya anulome siddhe maggo siddho evāti anulomassa maggadassanasadisatā. Saṅkhāranimittato nikkhantatā ādittagharato **nikkhamanaṃ viya gotrabhuñāṇaṃ. Vegena gamaṇaṃ viya maggañāṇaṃ** vissajjetabbagahetabbapadesesu sādhanakiccavisesayogato.

793. Parato na mamāyitabbato ca passitabbānaṃ khandhānaṃ “ahaṃ, mamā”ti gahaṇassa rājagoṇānaṃ sakagahaṇasadisatā vuttā.

794. Sabhaye abhayadassanahetutāya khandhānaṃ “ahaṃ, mamā”ti gahaṇassa yakkhiniyā saṃvāsasadisatā. **Susānavijhanaṃ viya** saṅkhārasusānaṃ vijahitvā nibbānārammaṇavasena pavattaṃ **gotrabhu.**

795. Puttagiddhinīti puttavacchalā. **Ottappamānāti** sārājJayamānā. Oḷārikaoḷārikalobhakkhandhādivikkhambhanena saṅkhārapariccajanato anulomassa tattheva dāra koropanasadisatā.

796. Vuṭṭhānagāminiyā...pe... dassanatthaṃ vuttā, na purimāsu viya bhayaṭṭhānādīsu ṭhitassa bhāyanādiākāradassanatthanti adhippāyo. Aparāparuppattito, cirānubandhato, dussahato ca vaṭṭadukkhadasisaṃ jighacchādikkhanti āha “**saṃsāravatṭajighacchāyā**”ti. Kāyagatāsati eva bhojanaṃ **kāyagatāsati bhojanaṃ.** Sā panettha maggasampayuttā sammāsati kāyānupassanādikiccāsādhanavasena amatarasaparibhogatāya ca “**amatarasaṃ kāyagatāsati bhojana**”nti vuttā. Tenāha bhagavā “amataṃ te, bhikkhave, paribhuñjanti, ye kāyagatāsatiṃ paribhuñjanti”tiādi (a. ni. 1.600).

Phalarasāmalakasiṅgīveramuggamāsādi **anekaṅgasambhāraṃ.**

Kapaṇāsēribhāvādikaraṇena taṇhāsinehassa sītasadisatā. **Maggatejanti** ariyamaggasaṅkhātāṃ indaggiṃ.

Rāgaggiādayo ekādasaggī vūpasamanti etthāti **ekādasaggivūpasamaṃ,** nibbānaṃ.

Andhakāraparetoti caturaṅgasamannāgatena andhakārena kiñci attatthaṃ vā paratthaṃ vā kātuṃ asakkuṇeyyabhāvena abhibhūto. Nāṇamayo āloko etissāti **nāṇālokā,** maggabhāvanā.

Amatabhūtaṃ, amatabhāvasādhakaṃ vā osadhaṃ **amatosadhaṃ,** nibbānaṃ. Heṭṭhā attanā vuttameva saṅkhārupekkhābyāpāraṃ nigamanavasena dassento “**tena vutta**”ntiādimāha.

797. Nirālayatāya taṇhāvasena bhavādīsu avisaṭṭajjhāsāyo hutvā tato saṅkucitacitto patilīnabhāvena carati pavattatīti patilīnacaro, tassa **patilīnacarassa.** Saṃsāre bhayassa ikkhanatāya **bhikkhuno** kāyacittavivekasiddhiyā **vivittamāsaṇaṃ bhajamānassa. Sāmaggiyanti** yuttaṃ, patirūpanti attho. **Bhavaneti** kāmabhavādikē tividhepi bhavē. So hi idha bhavanaṭṭhena bhavanti vutto. **Na dassayeti** anuppajjanavasena na dasseyya. **Tassa taṃ** adassanaṃ sāmaggiyanti buddhādayo ariyā **āhūti** yojanā.

Niyamētvāti niyataṃ ekaṃsikaṃ katvā. Bojjhaṅgavisesaṃ, maggaṅgavisesaṃ, jhānaṅgavisesaṃ, paṭipadāvīsesaṃ, vimokkhavīsesanti vīsesasaddo paccēkaṃ yojetabbo. **Vīsesanti** chasattabhāvo sattaṭṭhabhāvo pañcādibhāvoti imaṃ yathākkamaṃ bojjhaṅgādīnaṃ ariyamagge labbhamānabhedam. **Pādakajjhānanti** maggassa āsannavutṭhānagāminiyā vipassanāya padaṭṭhānabhūtaṃ jhānaṃ. **Vipassanāya ārammaṇabhūtāti** maggāsannāya eva vutṭhānagāminiyā vipassanāya gocarabhūtā vipassitā. **Puggalajjhāsāyoti** ubhinnaṃ bhede sati vipassakassa ajjhāsāyo. Ettha ca paṭhamaṃ **kecīti** vutto tipitakacūlanāgatthero. Dutiyāṃ **kecīti** vutto

moravāpīvāsimahādattatthero. Tatiyaṃ **kecīti** vutto tipīṭakacūḷābhayatthero.

Tesampi vādesu ayaṃ pubbabhāgavuttānagāminivipassanā niyametiyevāti veditabbā. Kasmā? Vipassanāniyameneva hi paṭhamattheravādepi apādakapaṭhamajjhānapādakamaggā paṭhamajjhānikāva honti, itare ca dutiyajjhānikādimaggā pādakajjhānavipassanāniyamehi taṃtaṃjhānikāva tato tato dutiyāḍipādakajjhānato uppanassa saṅkhārupekkhāñāṇassa pādakajjhānātikantānaṃ aṅgānaṃ asamāpajjitukāmatāviraḅabhāvanābhāvato, itarassa ca atabbhāvato. Yathā hi maggāsannāya vipassanāya somanassasahagatatte maggassa paṭhamāḍijjhānikatā ca upekkhāsahagatatte pañcamajjhānikatā eva ca hoti, tato ca bojhaṅgāḍīnaṃ visesoti tesam niyamane āsannakāraṇaṃ, padhānakāraṇaṇca vuttānagāminivipassanā, na evaṃ pādakajjhānādayo. Yasmā pana pādakajjhānena vinā vipassanāva imaṃ yathāvuttavisesaṃ niyametum na sakkoti, vuttanayena pana padhānakāraṇaṃ hotiyeva, tasmā “vuttānagāminivipassanāva niyameṭī”ti avatvā “vuttānagāminivipassanā niyametiyevā”ti vuttaṃ. Evaṃ sesavādesupi vipassanāniyamo yathāsambhavaṃ yojetabbo. Yathā hi pādakajjhānātikantānaṃ aṅgānaṃ asamāpajjitukāmatāviraḅabhāvanābhūtā vuttānagāminivipassanā adhiṭṭhānabhūtena pādakajjhānena āhitavisesā maggassa bojhaṅgāḍivisesaniyāmikā hoti, evaṃ ārammaṇabhūtasammasitajjhānātikantānaṃ aṅgānaṃ jigucchanākāraviraḅabhāvanābhūtā sammasitajjhānena āhitavisesā, ubhayasabbhāve ajjhāsaya vasena tato aññatarena āhitavisesā ca vuttānagāminivipassanā maggassa bojhaṅgāḍivisesaṃ niyameṭīti.

798. Tatra tasmim bojhaṅgāḍivisesaniyamane. Ajhānalābhī suddhavipassanāyānikova sukkhavipassako. So hi jhānasinehena vipassanāya asiniddhabhāvato sukkhā lūkhā vipassanā etassāti **sukkhavipassakoti** vuccati. **Pakiṇṇakasāṅkhāreti** pādakajjhānato aññe saṅkhāre. Tena pādakajjhānasāṅkhāresu sammasitesu vattabbameva natthīti dasseti. “**Paṭhamam jhānaṃ pādakaṃ katvā**”ti hi vuttaṃ. Ettha ca sukkhavipassakāḍiggahaṇaṃ vipassanāniyamassa ekantikabhāvadassanattaṃ. Na hi vuttānagāminim vinā kevalam pādakajjhānādayo niyamahetū diṭṭhā, vuttānagāminī pana pādakajjhānāḍīnaṃ abhāvepi sukkhavipassakāḍīnaṃ maggassa paṭhamajjhānikabhāvahetu, tasmā sā bojhaṅgāḍivisesaniyamane ekantikahetūti. Idāni yathāvuttamatthaṃ pākāṭataraṃ kātum “**tesam hi**”tiādi vuttaṃ. **Ayaṃ visesoti** ayaṃ jhānāḍīnaṃ caturaṅgikāḍiviseso, na pubbe viya vipassanāniyameneva, atha kho pādakajjhānaniyamena ceva vipassanāniyamena ca. **Tesampīti** pañcakanaye dutiyatatiyacatutthajjhānāni pādakāni katvā uppāḍitamaggānampi. “**Āsannapadeso**”ti iminā vipassakena antarantarā pavīṭṭhasamāpattiyā vasena ayaṃ viseso natthīti dasseti.

799. Tatrāpi cāti dutiyattheravādepi. Taṃtaṃsamāpattisadisatā taṃtaṃsammasitasāṅkhāravipassanāniyamehi hoti. Tatrāpi hi vipassanā taṃtaṃvirāḅaviraḅabhāvanābhāvena somanassasahagatā, upekkhāsahagatā ca hutvā jhānaṅgāḍīniyamam maggassa karotīti evaṃ vipassanāniyamo vuttanayeneva veditabbo.

800. Tanti taṃtaṃjhānasadisabhavaṃ. **Svāyamattho** pādakajjhānasammasitajjhānupanissayehi vinā ajjhāsaya mattenā asijjhanam upanissayena vinā saṅkappamattenā sakadāḅāmiphalāḍīnaṃ asijjhanāḍīpakena **nandakovādena dipetabbo**. Tattha hi yathā sotāpannāyapi paripuṇṇasaṅkappataṃ vadantena bhagavatā “yassa yassa upanissayo atthi, tassa tasseva ajjhāsayo niyāmakō, nāññassā”ti tena tena paripuṇṇasaṅkappatā hoti, na tato paraṃ, saṅkappasabbhāve satipi asijjhanatoti ayamattho dīpito, evamidhāpi yassa yassa dutiyāḍijjhānikassa maggassa yathāvutto upanissayo atthi, tassa tasseva ajjhāsayo niyāmakō, nāññassa satipi tasmim asijjhanato. Imasmim pana vāde pādakasammasitajjhānupanissayasabbhāve ajjhāsayo ekantena hoti taṃtaṃphalūpanissayasabbhāve taṃtaṃsaṅkappo viyāti tadabhāvābhāvato “ajjhāsayo niyameṭī”ti vuttaṃ. **Etthāpīti** tatiyattheravādepi. **Vuttanayenevāti** “yato yato samāpattito vuttāyā”tiādinā vuttanayena. Tasmā “tatrāpi hi vipassanā”tiādinā idha vuttanayena tadattho veditabbo.

801. Evaṃ vipassanāya bojhaṅgāḍīniyamikatam dassetvā idāni paṭipadāḍīniyamikatam dassento “**sace panāya**”ntiādimāha. Tattha **ayanti** saṅkhārupekkhā vuttā. Sāpi hi kāmam “imaṃ vāram rocesu”nti ettha kalāpasammasanāvasāne udayabbayānupassanāya pavattamānāya uppanassa vipassanupakkilesassa tikkhattum vikkhambhanena kicchātāvāram dukkhāpaṭipadāti rocesunti vadanti, **aṭṭhakathāyam** pana “vipassanāñāṇe tikkhe sūre pasanne vahante uppanam vipassanānikantiṃ dukkhena kasirena kilamanto pariyāḍiyatī”ti vuttattā pubbabhāḅe muñcitukamyatāḍibhāvena pavattamānā saṅkhārupekkhā attano paṭipakkhe kicchena kasirena vikkhambhentī dukkhāpaṭipadāpakkheyeva tiṭṭhatīti. Tenāha “**āḍito kilese vikkhambhayamānā**”tiādi. Keci pana “yena ñāṇena vipassanupakkilesā vikkhambhitā, tena saddhim idaṃ ñāṇam ekattanayavasena ekaṃ katvā “**āḍito kilese vikkhambhayamānā**”ti vutta”nti vadanti. **Sappayogenāti** cittappayogasaṅkhātena saussāhanena. **Sasaṅkhārenāti** tasseva vevacanaṃ. Ubhayenāpi vikkhambhanassa kicchāsiddhimeva vadati. **Vipariyāyenāti**

adukkhena appayogena asaṅkhārena. Maggasaññitaṃ icchitaṭṭhānaṃ anugantvā parivasati vippavasati etthāti parivāso, vipassanā parivāso etassa atthīti **vipassanāparivāso**, maggapātubhāvo, taṃ pana sīghaṃ kurumānā khippābhiññā nāma hotīti vuttaṃ “**saṅhika**”nti. Kurumānā ayaṃ saṅkhārupekkhāti yojanā. Yato maggo āgacchati, taṃ āgamanīyaṭṭhānaṃ, tasmim **āgamanīyaṭṭhāne**. Maggassa pabhavaṭṭhāne ṭhatvā nāmaṃ detīti sambandho. Dukkāpaṭipadādandhābhiññādivipassanānayo añño, añño eva maggoti āha “**attano attano maggassā**”ti. **Tena** āgamanato laddhanāmena “**dukkāpaṭipadā dandhābhiññā**”tiādīni cattāri nāmāni labhati. Na hi maggassa sarasato edisaṃ nāmaṃ atthi.

Sā panāyaṃ vuttappabhedā **paṭipadā**. **Nānā hotīti** visuṃ visuṃ hoti. Ekassa bhikkhuno **catūsūpi maggesu ekāva** hotīti niyamo natthi calanato. **Ahesunti** vuttaṃ, amhākaṃ bhagavantaṃ sandhāya hontīti pana vattabbaṃ. Sabbesampi hi sammāsambuddhānaṃ cattāropi maggā sukhāpaṭipadā khippābhiññāva hontīti. Paṭipadāpasāṅgena adhipatimpi dassetuṃ “**yathā cā**”tiādi vuttaṃ. **Adhipatayoti** chandādiadhipatayo. Pubbābhisaṅkhārānurūpañhi maggo paccekaṃ chandādhigateyyo vā hoti vīriyādīsu aññatarādhigateyyo vā, na kassaci niyamo atthi. Tenāha “**kassaci bhikkhuno**”tiādi.

802. Pubbe vuttappakārato sātisayaṃ katvā anavasesato maggassa nāmalābhe kāraṇaṃ dassetuṃ “**apicā**”tiādi vuttaṃ. Tatha **saraseṇāti** sabhāvena attano pavattivisesena. **Paccanīkeṇāti** paṭipakkhavasena. **Saguṇeṇāti** attano guṇavasena.

Kāmañcetta yathā āgamanena vinā saguṇena, ārammaṇena ca maggassa nāmalābho avavatthito, evaṃ paccanīkena vinā saraseneva nāmalābho, tathāpi sarasādayo paccekaṃ nāmalābhassa kāraṇamevāti dassetuṃ “**sarasena vā**”tiādīnā sabbattha aniyamattho **vā-saddo** vutto. Te ca asaṅkarato dassetuṃ “**sace hī**”tiādi āradhāṃ. Tatha **sammasitvāti** sammasanahetu. Hetuattho hi ayaṃ **tvā-saddo** “ghataṃ pivitvā balaṃ hoti, sīhaṃ disvā bhayaṃ hoti”tiādīsu viya, maggakattukāya vuṭṭhānakiriyāya ekantikahetubhūtā saṅkhārupekkhā phalūpacārena “**vuṭṭhāti**”ti vuttā. Yasmā vā saṅkhārupekkhāti vuṭṭhānagāminiyā etaṃ upalakkhaṇaṃ, tadantogadhaṇca gotrabhuññaṃ nimittato vuṭṭhāti, tasmā vuttaṃ ekattanayena “**sammasitvā vuṭṭhāti**”ti. **Animittavimokkhena vimuccatīti** animittasaññitena vimuccanena vimuccati, “maggo”ti ānetvā sambandhitabbaṃ. **Vimuccatīti** vā taṃsamaṅgī ariyapuggalo. Sesadvayepi eseva nayo. **Idaṃ sarasato nāmaṃ nāmāti** idaṃ nimittādivirahato animittaṃ appaṇihitaṃ suññatanti tividhampi maggassa sabhāvato siddhanāmaṃ nāma.

Esāti maggo. So ca kho pubbabhāgamaggena saddhim ekaṃ katvā vutto ekattanayena. **Idaṃ paccanīkato nāmaṃ nāmāti** idaṃ niccanimittādīnaṃ paṇidhiyā, attasaññāya ca pahānavasena laddhaṃ maggassa animittādīnāmattayaṃ paṭipakkhato siddhanāmaṃ nāma.

Suññatīti vivittatā. Na hi magge rāgādayo santi. **Rūpanimittādīnanti** rūpanimittavedanānimittādīnaṃ gahetabbānanti adhippāyo. **Rāganimittādīnanti** etthāpi eseva nayo. Saviggahānaṃ viya upaṭṭhānañhettha nimittanti adhippetāṃ. **Idamassa saguṇato** nāmanti idaṃ rāgādivivittatā rūpanimittādīpaṇidhiādiabhāvavasena assa maggassa saguṇato siddhaṃ nāmaṃ.

Svāyanti so ayaṃ maggo. **Suññatanti** sabbasaṅkhārasuññato, attasuññato ca **suññataṃ**. Sabbasaṅkhāranimittābhāvato **animittaṃ**. Taṇhāpaṇidhiādīnaṃ abhāvena **appaṇihitaṃ**. **Idamassa ārammaṇato nāmanti** yathā sukhārammaṇaṃ rūpaṃ “**sukha**”nti vuccati, evaṃ suññatādīnāmassa nibbānassa ārammaṇakaraṇato idaṃ assa maggassa suññatādibhedam ārammaṇato siddhaṃ nāmaṃ.

803. Anattānupassanā attasuññatāya diṭṭhattā sarasato **suññatā nāma**. Tassā suññatāvipassanāya maggo vipassanāgamanena **suññato**. **Animittā nāma** niccanimittādīnaṃ ugghāṇato. **Idaṃ pana** maggassa animittanāmaṃ **na abhidhammapariyāyena labbhati**. Kiṃ kāraṇaṃ? Abhidhamme sarasaṃ anāmasitvā paccanīkato nāmalābhato. Yo hi saguṇārammaṇehi nāmalābho, so sarasappadhāno hoti, saraseneva ca nāmalābhe sabbamaggānaṃ suññatādibhāvoti vavatthānaṃ na siyā. Tasmā abhidhamme satipi dvīhihi kāraṇehi animittanāmalābhe paccanīkatova nāmavavatthānakaraṇaṃ gayhatīti tadabhāvā na labbhati. Atha vā **na labbhatīti** aññanirapekkhehi saguṇārammaṇehi na labbhati. Kiṃ kāraṇaṃ? Abhidhamme sarasapaccanīkehi sahitehi nāmalābhato. Paccanīkañhi vavatthānakaraṇaṃ anapekkhitvā kevalassa sarasassa nāmahetubhāvo abhidhamme natthi, avavatthānāpattito. Tasmā attābhinivesapaṇidhipaṭipakkhāvipassanānulomā maggā satipi sarasantare paccanīkasahitena sarasena nāmaṃ labhanti. Animittamaggassa pana vipassanā nimittapaṭipakkhā na hoti, sayam nimittagahaṇato nimittagahaṇānivāraṇāti tadanulomo maggopi na nimittassa paṭipakkho. Yadi siyā,

nimittagatavipassanāyapi paṭipakkho siyā, tasmā vijjamānopi saraso vavatthānarakarapaccanīkābhāvā abhidhamme animittanāmadāyako na gayhatīti. Yadi evaṃ, aniccānupassanānulomo maggo abhidhamme asaṅgahito siyāti? Na, suddhikaṭṭhānāyeva tassa saṅgahitattā. Tasmā eva hi so vutto. Suttante pana pariyaedesanattā saguṇārammaṇamattenapi nāmaṃ gayhatīti āha “**suttantapariyāyena labbhati**”ti. Yaṃ panettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Āgamanavasenaṃ maggassa animittanāmaṃ labbhatiyevāti dassetuṃ “**tatrā hi**”tiādi vuttaṃ. **Āgamanīyaṭṭhāneti** āgamanapaṭipadāṭṭhāne. Sesam vuttanayattā uttānamevāti.

Saṅkhārupekkhāñāṇaṃ niṭṭhitam.

Anulomañāṇakathāvaṇṇanā

804. Adhimokkhasaddhāti pasādabhūto vatthugato nicchayo adhimokkho. Tasmā tathābhūtā bhāvanāvīsesena kiccato adhimattatāya balavatarā nibbattati. **Supaggahitanti** suṭṭhu paggahitam. Asallīnaṃ paṭutarabhāvena paṭipakkhavidhamanasamatthaṃ vīriyaṃ hoti. **Sūpaṭṭhitāti** tikkhataratāya ārammaṇābhīmukhabhāvena suṭṭhu upaṭṭhitā sati hoti. **Susamāhitanti** passaddhisukhānaṃ sātīsayatāya suṭṭhu samāhitam ārammaṇe sammadeva ṭhapitam appitam viya hoti. **Tikkhatarāti** anulomañāṇupattiyā paccayo bhavitum samatthabhāvena sātīsayam tikkhā sūrā. Saṅkhārānaṃ vicinanepi majjhatabhūtasāṅkhārupekkhā paññā **uppajjati**. **Aniccāti vā...pe... sammasitvā bhavaṅgaṃ otarati**ti aniccādīsu ekenākārena sammasanti sattakkhattum pavattitvā bhijjanti bhavaṅgaṃ otiṇṇā nāma hoti tato paraṃ bhavaṅgassa vāroti katvā. **Saṅkhārupekkhāya katanayenevāti** aniccādīnaṃ ālambanakaṛaṇanayeneva, na sammasitanayena. Tenāha “**ārammaṇaṃ kurumāna**”nti. **Āvaṭṭetvāti** nivattetvā cittaṃ bhavaṅgavasena vattitum adatvā. Visadisacittapavattisaṅkhātāya vīciyā abhāvena avīcikā, cittasantati. Kiriyaṃ manodvārāvajjanenāti vuttaṃ “**avīkamaṃ cittasantatiṃ anuppabandhamāna**”nti. **Tathevāti** yathā atītasu dvattiṃsajavanavīthīsu saṅkhārupekkhā “**aniccā**”ti vā “**dukkhā**”ti vā “**anattā**”ti vā saṅkhāre ārammaṇamakāsi, theva. **Parikkammanti vuccati** maggassa parikkammattā paṭisaṅkhārakattā. **Upacāranti vuccati** maggassa āsannattā, samīpacārikattā vā. Anulomattam sayameva vadati.

Ayaṅca nayo kāmaṃ maggavīthiyam paṭhamajavanassa paṭisaṅkhāraṇaṭṭho, dutiyassa tato āsannaṭṭho, tatiyassa heṭṭhimuparimānaṃ anulomaṭṭho ca yuttoti vutto, tathāpi sabbesampi imā samaññā sambhavantīti dassetuṃ “**avīsesena paṇā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **āsevananti** ādarena sevanam.

Purimabhāgapacchimabhāgananti heṭṭhimānaṃ, uparimānaṃ dhammakotṭhāsānaṃ. **Aṭṭhannanti** udayabbayañāṇādīnaṃ aṭṭhannaṃ. Sabbāpi vipassanā lakkhaṇattayasammasanakiccāva, idampi thevāti vuttaṃ “**tathakiccatāya**”ti. **Uparīti** magge. **Bodhipakkhiyadhammaṇaṃ** tathakiccatāya anulometi sammasādīpaṭipakkhavidhamanato. Idāni anulomañāṇassa tadubhayakiccānulomaṃ viṭṭhārato dassetuṃ “**tañhi**”tiādi vuttaṃ. Tattha anulomañāṇaṃ saccapaṭicchādakamohakkhandhādīnaṃ **sātīsayam** vidhamanena lokiyañāṇesu ukkaṃsapariyantagataṃ, tato eva heṭṭhā nibbattitau dayabbayañāṇādīnampi kiccaṃ paṭipakkhadūrībhāvena atthato sādhentameva hutvā pavattati, tathāpavattamānaṃ tesaṃ kiccaṃ anulomentaṃ viya hotīti āha “**udayabbayavantānaṃ...pe... tathakiccatāya anulometi**”ti. Tattha “**bhayato upaṭṭhita**”nti imināpi ārammaṇasīsenā ñāṇabyāpāreva vadati sappaṭibhayaṇaṃ saṅkhārānaṃ yathāsabhāvadassanādīpanato. Sesesu pana sattasupī ṭhānesu ñāṇabyāpārova dassito. Yasmā etaṃ anulomañāṇaṃ aniccādīsu aññataralakkhaṇavaseneva saṅkhāre ārabba pavattati, tasmā vuttaṃ “**aniccalakkhaṇādivasena saṅkhāre ārabba pavattattā**”ti. **Tāya paṭipattiyāti** yā sā anulomañāṇassa thūlathūlasaccapaṭicchādakasaṃkilesavikkhambhanapaṭipatti, tāya. Na hi anulomañāṇe tathā anuppanne gotrabhuñāṇaṃ nibbānaṃ ālambitum sakkoti, gotrabhuñāṇe vā anuppanne maggañāṇaṃ uppajjati.

Vuttamatthaṃ opammena pākāṭataram katum “**yathā hi**”tiādi vuttaṃ. Tattha aṭṭhannaṃ **voḥārikamahāmatānaṃ agatigamaṇaṃ pahāya** taṃtaṃvinicchayakaraṇaṃ viya aṭṭhannaṃ ñāṇaṃ yathāsakaṃ paṭipakkhaṃ pahāya saṅkhāresu udayabbayādīpaṭipatti, rañño majjhatabhāvo viya anulomañāṇassa purimacchimadhammakotṭhāsassa anukūlatā. **Tenevāti** heṭṭhimañāṇaṃ anulomanamukhena uparibodhipakkhiyaṇaṃ anulomanatoyeva. **Saccānulomikanti vuccati** maggasaccassa anulomikattā.

Anulomañāṇaṃ niṭṭhitam.

Vuṭṭhānagāminīvipassanākathāvaṇṇanā

805. Kiñci asaṅkhatārammaṇampi ñāṇaṃ vuṭṭhānagāminiyā ekasaṅghanti katvā “**saṅkhārārammaṇāyā**”ti visesanaṃ kataṃ. Tañhi visesato vuṭṭhānaṃ ariyamaggaṃ gacchati upetīti vuṭṭhānagāminīti vattabbaṃ labhati. Tenāha “**sabbena sabba**”ntiādi. **Asammohatthanti** tattha tattha sutte pariyāyantarehi āgatāya sammohābhavatthaṃ. **Suttasamsandanāti** suttānaṃ tesam tesam suttapadānaṃ anusandānaṃ.

Ye lokiye saṅkhāre ārabha anulomapariyosānā vuṭṭhānagāminivipassanā pavattati, taṃsannissitā tappaṭibaddhā taṇhā tehi vinā appavattanato tammayā nāma, tammayāva tammayatā, tammayā vā taṇhāsampayuttā khandhā, tesam bhāvo tammayatā, sā eva taṇhā. Tappaṭipakkhā vuṭṭhānagāminivipassanā **atammayatā**. Tena vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** “tammayatā nāma taṇhā, tassā pariyādiyanato vuṭṭhānagāminivipassanā atammayatāti vuccatī”ti (ma. ni. aṭṭha. 3.310). **Nissāyāti** taṃ atammayatam nissayaṃ katvā, bhāvetvāti attho. **Ekattāti** ettha ayaṃ pālī “atthi, bhikkhave, upekkhā rūpesu...pe... phoṭṭhabbesu, ayaṃ, bhikkhave, upekkhā nānattā nānattasitā”ti (ma. ni. 3.310), sayampi nānāsabhāvā, nānārammaṇanissitā cāti attho. Sā pana samādhisampayuttā vipassanupekkhā veditabbā. “Atthi, bhikkhave, upekkhā ākāśānañcāyatananissitā...pe... nevasaññānāsaññāyatananissitā, ayaṃ, bhikkhave, upekkhā ekattā ekattasitā”ti (ma. ni. 3.310). Yā hi taṃtaṃarūpaccittuppādapariyāpannā upekkhā, sā ekasabhāvattā, ekārammaṇattā ca ekattā, ekattasitā cāti vuccati, sā pana taṃtaṃjhanasahagatavedanupekkhā ca tadārammaṇavipassanupekkhā cāti vadanti. **Taṃ pajahathāti** tadārammaṇakilesapahānena pajahatha. Tenāha “**taṃ samatikkamathā**”ti.

Nibbidāti vuṭṭhānagāminī. Tattha hi sutte **virajjati**ti maggakiccamāha, **vimuccatī**ti phalakkiccam.

Susimasuttaṃ nidānavagge. Tattha **dhammaṭṭhitiñāṇaṃ** vuṭṭhānagāminīti **vuttā** dhammaṭṭhitiyaṃ paṭiccasamuppāde asammuyhanavasena pavattanato. **Nibbāne ñāṇanti** maggañāṇamāha.

Saññā kho, poṭṭhapādāti ettha kāmaṃ “saññā”icceva vuccati, pubbe pana “saññaggaṃ phusati”ti vuttattā āha “**saññagganti vuttā**”ti.

Paṭipadāñānadassanavisuddhīti tadekadesabhūtā vuṭṭhānagāminī vuttā. Samudāyesu hi pavattā vohārā avayavesupi pavattantīti. **Pārisuddhipadhāniyaṅanti** pārisuddhiyā padhānakāraṇaṃ.

Tīhi nāmeḥīti anulomagotrabhuvodānasāṅkhātehi tīhi nāmeḥi.

Kittitāti thomitā ariyamaggādhiṭṭhānatāya. Mahantānaṃ sīlakkhandhādīnaṃ esanaṭṭhena **mahesinā** sammāsambuddhena. Santakilesatāya **santā**. **Yoganti** bhāvanaṃ, bhāvanābhīyogaṃ vā.

Paṭipadāñānadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti ekavīsatiaparicchedavaṇṇanā.

22. Ñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Paṭhamamaggañāṇakathāvaṇṇanā

806. Idāni ñāṇadassanavisuddhiyā niddese anuppatte sā yassa ñāṇassa anantaraṃ uppajjati, taṃ tāva dassento “**ito paraṃ gotrabhuñāṇaṃ hotī**”ti āha. **Ito paranti** ito anulomañāṇato upari. **Tanti** gotrabhuñāṇaṃ. **Neva paṭipadāñānadassanavisuddhiṃ bhajati** aniccādivasena saṅkhārānaṃ aggahaṇato. **Na ñāṇadassanavisuddhiṃ bhajati** satipi nibbānārammaṇatte kilesānaṃ akhepanato. Tato evetaṃ viññāṇadhātūnaṃ visayaṃ uddesantaṃ dassanakiccaṃ karontaṃ kiriyamanodhātu viya maggassa āvajjanaṭṭhāniyaṃ vuccati. **Antarāti** chaṭṭhasattamavisuddhīnaṃ vemajjhe. **Abbohārikameva hoti** ubhayavisuddhilakkaṇatābhāvato. Tathāpi vuṭṭhānagāminiyā pariyosānatāya vipassanāpakkhikaṃ. Tenevassa taṃsotapatitā. Tenāha “**vipassanāsote...pe... saṅkhaṃ gacchati**”ti. Etenassa paṭipadāñānadassanavisuddhibhajānaṃ dasseti. Sotassa ariyassādīto pajjanaṃ sotāpatti, so eva maggo, sotam vā ariyaṃ ādīto pajjati adhigacchatīti sotāpatti, paṭhamako. Tassa maggo **sotāpattimaggo**. Paṭisandhivasena sakideva imaṃ manussalokaṃ āgacchatīti sakadāgāmī, tassa maggo **sakadāgāmimaggo**. Paṭisandhivasena kāmabhavaṃ na āgacchatīti anāgāmī, tassa maggo **anāgāmimaggo**. Kilesādīnaṃ hananādīnā araham, aggamaggaṭṭho. Tassa bhāvo arahattaṃ, so eva maggoti **arahattamaggo**. **Catūsu maggesu ñāṇaṃ** ekajjhaṃ gahetvā **ñāṇadassanavisuddhi nāma**.

Tehi tīhipīti heṭṭhā tiṇṇaṃ anulomañāṇaṃ vuttattā vuttaṃ, tīsu vā dvinnaṃ antogadhattā. **Tīhipīti** vā vikappantarasaṃpiṇḍanatto **pi**-saddo, tena tīhipi dvīhipīti vuttaṃ hoti. **Attano balānurūpenāti** attano attano ānubhāvānukūlaṃ. Paṭhamañhi anulomañāṇaṃ sabboḷārikaṃ, dutiyaṃ tato nātiolārikaṃ, tatiyaṃ tato nātiolārikaṃ tamaṃ antaradhāpeti. Atha vā **balānurūpenāti** heṭṭhā saṅkhārupekkhāya āhitabalānurūpena. Pabbābhisaṅkhārasena hi anulomañāṇassa pi maggañāṇassa viya saddhāvimuttaditṭhippattānaṃ pavattiākārasiddho attheva mudutikkhatāviseso. **Palibodhato upaṭṭhāti** palibodhabhāvapaṭicchādakassa tamassa antaradhāpitattā. “**Āsevanante**”ti iminā dutiyassa vā tatiyassa vā anulomañāṇassa anantaraṃ gotrabhuñāṇuppatti, na paṭhamassāti dasseti tassa anāsevanattā. Na hi aladdhāsevanaṃ gotrabhuñāṇaṃ uppādetuṃ sakkoti. Nimittādivirahato, tabbidhurato ca “**animitta**”ntiādinā nibbānaṃ visesitaṃ. **Puthujjanagottanti** ariyehi asammissaṃ puthujjanasamaññaṃ. **Gottanti** hi ekavaṃsajānaṃ samānā samaññā, evaṃ idhāpīti. **Puthujjanasaṅkhanti** tasseva vevacanaṃ, **puthujjanabhūminti** puthujjanavatthūṃ. Ekantikāyā ekavārameva ca uppajjanato **apunarāvaṭṭakaṃ**.

Bahiddhā vuṭṭhānavivaṭṭaneti asaṅkhatadhātuyā bahibhāvato bahiddhāsaññitā saṅkhāragatā vuṭṭhānabhūte vivaṭṭane nipphajjamāne paññā. **Abhibhuyatīti** abhibhavati. **Pakkhandatīti** anupavisati. Ettha ca “**uppādaṃ abhibhuyatī**”tiādinā puthujjanagottābhibhavanaṃ tadatikkamanamāha. “**Anuppādaṃ pakkhandatī**”tiādinā ariyagottabhāvanaṃ tadubhayabhāvato.

807. Ekāvajjanānaṃ nānāvīthitā natthīti na taṃnisedhanaṃ ekavīthiggahaṇaṃ, atha kho nānārammaṇānampi ekāvajjanānaṃ nānāvīthitā natthīti dassanattanti daṭṭhabbaṃ. **Mahāmātikanti** mahantaṃ udakavāhakaṃ. **Laṅghitvāti** anotaranto eva atikkamivā. **Ullaṅghitvāti** uparibhāgeneva laṅghitvā. Ninnapoṇapabbhārātā uttaruttaravisiṭṭhā ninnatāva.

Aṭṭhahi nāṇehi anukkamena āhitavisesaṃ anulomañāṇaṃ nibbānārammaṇassa nāṇassa paccayo bhavituṃ samatthaṃ jātanti āha “**udayabbayānupassanādinā vegena dhāvitvā**”ti. Rūpaṃ anekasantatisambandhatāya anekavaṭṭaracitā rajju viya hotīti vuttaṃ “**rūparajjuṃ vā**”ti. Attabhāvassa rukkhāṭṭhāniyatāya vuttattā taṃsambandhadandaṭṭhāniyatā vedanādīsu ekasseva yuttā, na vedanādisamudāyassāti vuttaṃ “**vedanādīsu aññataradaṇḍaṃ vā**”ti. **Anulomāvajjanenāti** anulomassa āvajjanena. Yena āvajjanena anulomañāṇaṃ uppajjati, tena **taṃ** ārammaṇaṃ. “**Paṭhamaṇa anulomacittena ullaṅghitvā**”ti idaṃ sakkāyatirassa tassa atikkamanārambhatāya vuttaṃ. “**Dutiyaṇa nibbānannapoṇapabbhāramānaso**”ti idaṃ tassa sabbasaṅkhārato sātisayaṃ alaggaṃ hutvā visaṅkhāre allīnabhāvato vuttaṃ. **Nibbāne** ārammaṇakaraṇavasena **patati** yogāvacarō. **Ekārammaṇeti** ekavāraṃyeva ālambite ārammaṇe. Tenāha “**aladdhāsevanatāyā**”ti. Tena ekārammaṇe āsevanā upakāravatī, na tathā nānārammaṇeti dasseti.

808. **Tatrāti** anulomagotrābhūnaṃ itarītarakiccākaraṇe. **Nakkhattayoganti** nakkhattena candassa yogaṃ, nakkhattayogavibhāvanīyaṃ vā kālaṃ, divasanti attho.

Tatthātiādi upamāsaṃsandanaṃ.

Evaṃ nibbattāhīti anulomañāṇāni viya saṅkhāre anālambitvā ahaṃ viya nibbānārammaṇe vattāhīti maggassa gotrabhunā dinnasaññāmuñcanaṃ, anubandhanañca nibbānārammaṇakaraṇameva sandhāya vuttaṃ.

809. **Tatrāti** tasmīṃ gotrabhunā dinnasaññaṃ amuñcitvā viya tena gahitārammaṇeyeva vattitvā maggassa lobhakkhandhādīnibbijjhane. Usuṃ asati khippatīti **issāso**, dhanuggaho. Saragocarāṭṭhānaṃ nāma aṭṭhausabhamattaṃ. Tañca kho dūre pātino majjhimapurisassa vasena catuhatthāya yaṭṭhiyā vīsatiyaṭṭhi usabhaṃ, tena **aṭṭhausabhamatte padese** hatthavasena cattārīsādhikachasatahatthe padese. **Phalakasatanti** asanasāramayaṃ phalakasataṃ. Kumbhakaracakkasādise **cakkayante**. **Āvijjhivāti** bhametvā. Daṇḍakaghaṭṭanāya uppādetabbasaddo **daṇḍakasaññā**. Phalakasatavinivijjhanassa paccayabhūtā **daṇḍakasaññā viya gotrabhuñāṇaṃ** lobhakkhandhādīnibbijjhanassa maggañāṇassa paccayabhāvato. **Issāso viya maggañāṇaṃ** nibbijjhitaḥṭṭhanato.

810. Aṭṭhamabhāvato paṭṭhāya nibbattanakaṃ **anamataggasaṃsaravaṭṭadukkhāsamuddaṃ soseti**. Saddhādhanaṃ sīladhanaṃ hiridhanaṃ ottappadhanaṃ sutadhanaṃ cāgadhanaṃ paññādhanaṃ imesaṃ **sattannaṃ ariyadhanānaṃ**. **Sammukhībhāvanti** paccakkhasiddhiṃ. Pañātipātādi pañcaverāni ceva pañcavīsati mahābhayāni cāti **sabbaverābhayāni**. **Aññesañca** ratanattaye nivīṭṭhasaddhānaṃ. Samudāye pavatto sotāpattimaggasaddo tadekadese pi pavattatīti āha “**sotāpattimaggena sampayuttaṃ nāṇa**”nti.

Paṭhamamaggañāṇaṃ niṭṭhitam.

Sotāpannapuggalakathāvaṇṇanā

811. Tasseva sotāpattimaggacittassa. Kāmañcetta nātittikkhapañña dve, tikkhapañña tīṇi phalacittāni honti, avisesato pana gahitassa maggassa vasena “**dve, tīṇi vā**”ti vuttam. **Samādhimānantarikaññamāhūti** yam attano pavattisamanantaram niyameneva phalappadānato ānantarikasamādhīti āhūti attho. Anantameva pavattanakaṃ phalam anantaram, tattha niyutto, tam vā payojanaṃ etassāti ānantariko, maggo.

Āsevananteti āsevanato ante, āsevanalābhino anulomañāṇassa anantaranti attho. Laddhāsevanameva anulomaṃ gotrabhuṃ uppādeti. Upari pana cha, satta vā javanāni pavattanti, tasmā cattāri phalacittāni honṭīti vadeyyāti āha “**sattacittaparamā ca ekāvajjanavīthi**”ti.

Tam pana na sārato pacceṭṭhanti yojanā. Yam panettha vattabbaṃ, tam heṭṭhā vuttameva.

812. Ettāvātāti paṭhamamaggānantaram phalassa uppattimakkena. **Bhusaṃ pamattoṇi** devarajjacakkavattirajjādipamādaṭṭhānaṃ āgamma bhusaṃ pamattoṇi. **Yesam** yathāvuttaāvajjanajavanacittānaṃ **uppattiyā esa** sotāpanno **paccavekkhati** nāmāti adhippāyo.

Eteneva pasaṅgena sesānaṃ ariyānaṃ paccavekkhaṇāni dassetuṃ “**yathā cā**”tiādi vuttam.

Ukkaṭṭhaparicchedoyeva ceso, yadidaṃ pañcannaṃ, catunnañca paccavekkhaṇānaṃ dassananti attho. “**Abhāvenevā**”ti etena pahīnāvasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇasamatthāta kassaci hoti, kassaci na hotīti dasseti. Lobho eva **lobhadhammo**.

Dutiyamaggañāṇakathāvaṇṇanā

813. Kāmarāgabyāpādānaṃ tanubhāvāyāti etesaṃ kilesānaṃ tanubhāvattam. Tattha dvīhi kāraṇehi tanubhāvo adhiccuppattiyā, pariyaṭṭhānamandātāya ca. Sakadāgāmiṃsa hi vaṭṭānusārimahājanassa viya kilesā abhiṅgaṃ na uppajjanti, kadāci kadāci virāḷakārā hutvā uppajjanti. Tathā uppajjantāpi maddantā chādentā andhakāraṃ karontā na uppajjanti, dvīhi pana maggehi pahīnattā mandamandā tanukākārā hutvā uppajjanti. Keci pana “sakadāgāmiṃsāpi kilesā cirena uppajjanti, uppajjantāpi bahalāva uppajjanti. Tathā hissa puttadhītarō dissanti”ti, tam akāraṇaṃ vattupaṭisevanena vināpi gabbhaggahaṇasabbhāvato. Tasmā vuttanayeneva dvīhi kāraṇehi tesam tanubhāvo veditabbo. **Dutiyāyāti** gaṇanavasena dutiyāya, uppattivasevāpi dutiyāya **bhūmiyā**. **Pattiyāti** sāmāññaphalassa paṭilābhāya. Tañhi sampayuttānaṃ nissayabhāvato te dhammā bhavanti etthāti **bhūmi**. Yasmā vā samānēpi lokuttarabhāve sayampi bhavati uppajjati, na nibbānaṃ viya apātubhūtaṃ, tasmāpi “**bhūmi**”ti vuccati. **Yogaṃ karoti** vipassanābhīyogaṃ karoti. “Navahākārehi indriyāni tikkhāni bhavanti”tiādinā (visuddhi. 2.699) vuttanayeneva yadaggena indriyānaṃ tikkhataṃ sampādeti, tadaggena balāni, bojjhaṅgāni ca paṭutarabhāvaṃ āpādeto **indriyabalabojjhaṅgāni samodhānetvā** lakkhaṇattayafīraṇavasena **ñāṇena parimaddati**. Tattha aparāparaṃ ñāṇaṃ cārento **parivatteti**. Tenāha “**vipassanāvīthiṃ ogāhati**”ti. **Vuttanayenevāti** udayabbayañāṇādīnaṃ uppādane vuttanayena. **Gotrabhuanantaranti** ettha gotrabhu viya gotrabhu. Paṭhamamaggapurecārīkaññāñhi puthujjanagottābhībhavanato, ariyagottābhavanato ca nipariyāyato gotrabhūti vuccati, idaṃ pana taṃsadisātāya pariyaṭṭhāyato gotrabhu. Ekaccasaṃkilesavisuddhiyā, pana accantavisuddhiyā ārammaṇakaraṇato ca vodānanti vuccati. Tenāha **paṭṭhāne** “anulomaṃ vodānassa anantarapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā 1.1.417). Yasmā pana **paṭisambhidāmagge** uppādādiabhībhavanattam upādāya “aṭṭha gotrabhudhammā samādhivasena uppajjanti, dasa gotrabhudhammā vipassanāvasena uppajjanti”tiādisu (paṭi. ma. 1.60) gotrabhunāmenevetaṃ āgataṃ, tasmā idhāpi “gotrabhuanantara”nti vuttanti daṭṭhabbaṃ.

Dutiyāñāṇaṃ niṭṭhitam.

Tatīyamaggañāṇakathāvaṇṇanā

814. Sakidevāti ekavāraṃyeva. “**Imaṃ lokaṃ āgantvā**”ti iminā pañcasu sakadāgāmiṃsu cattāro vajjetvā ekova gahito. Ekacco idha sakadāgāmiṃphalaṃ patvā idheva loke parinibbāti, ekacco idha patvā devaloke parinibbāti, ekacco devaloke patvā tattheva parinibbāti, ekacco devaloke patvā idhūpapajjivā parinibbāti. Ime

cattāropi idha na gahitā. Yo pana idha patvā devaloke yāvatāyukam vasitvā puna idhūpapajjivā parinibbāti, ayam ekova idha gahitoti veditabbo.

Kāmarāgabyāpādānaṃ anavasesappahānāyāti tesamyeva sakadāgāmaggena tanukatānaṃ saṃyojanānaṃ niravasesappahānāya. Paṭisandhivasena kāmabhavassa anāgamanato **anāgāmī**.

Tatiyañānaṃ niṭṭhitam.

Catutthamaggañāpakathāvaṇṇanā

815. Opapātikoti upapātayoniko. Imināssa gabbhaseyyā paṭikkhittā. **Tattha parinibbāyīti** tattha suddhāvāse parinibbāyitā. **Anāvattidhammo tasmā lokāti** paṭisandhiggahaṇavasena tasmā lokā idha anāvattanasabhāvo, buddhadassanadhammassavanānaṃ panatthāya āgamaṇaṃ hotiyeva.

Rūparāgaarūparāgamānauddhaccaavijjānaṃ anavasesappahānāyāti etesaṃ pañcannaṃ uddhambhāgiyasamyojanānaṃ nissesappajahanatthāya. Tattha rūpabhāve chandarāgo **rūparāgo**. Arūpabhāve chandarāgo **arūparāgo**. **Māno** arahattamaggavajjhamāno. Tathā **uddhaccāvijjā**.

Catutthañānaṃ niṭṭhitam.

Arahantapuggalakathāvaṇṇanā

816. Mahākhīṇāsavoti mahānubhāvātānibandhanaṃ pūjāvacaṇametam, na upādāyavacaṇaṃ yathā “mahāmogallāno”ti. Na hi cūḷakhīṇāsavo nāma atthi. Antimadehaṃ dhāretīti **antimadehadhārī**. Khandhakīlesābhisaṅkhārabhārānaṃ ohitattā oropitattā **ohitabhāro**. Anupatto sadatthaṃ sakatthanti **anuppattasadattho**. **Sadatthoti** ca arahattaṃ veditabbaṃ. Tañhi attupanibandhanaṭṭhena, attānaṃ avijahanatthena, attano paramatthaṭṭhena ca attano atthattā sakatthoti vuccati. Parikkhīṇāni dasapi bhavasamyojanāni etassāti **parikkhīṇabhavasamyojano**. Khandhādiatthaṃ sammā aññāya vimuttoti **sammadaññāvimutto**. Aggo ca so dakkhiṇeyyo ca, aggadakkhiṇaṃ vā arahatīti **aggadakkhiṇeyyo**.

Bodhipakkhiyakathāvaṇṇanā

817. Catunnaṃ maggañānaṃ vasena **catuññāya**. **Ānubhāvavijānanatthanti** satipaṭṭhānapāripūriādikassa ānubhāvassa bodhanatthaṃ.

Paripuṇṇā bodhipakkhiyā etassāti paripuṇṇabodhipakkhiyo, maggo. Tassa bhāvo **paripuṇṇabodhipakkhiyabhāvo**. Vuṭṭhānabalehi sampayuttatāva **vuṭṭhānabalasamāyogo, ye** saṃyojanādayo **yena** paṭhamamaggādinā **pahātabbā**.

818. Bujjhanatthena vā bodho, maggacittuppādo. Tassa bujjanakiriyāya anuṇaṇabhāvato pakkhe bhavāti **bodhipakkhiyā**.

819. Tesu bodhipakkhiyesu. **Ārammaṇesūti** kāyādiārammaṇesu. **Okkhanditvāti** anupavisitvā. **Pakkhanditvāti** tasseva vevacaṇaṃ. **Upaṭṭhānatoti** asubhākārādiggahaṇavasena upagantvā avatṭhānato. Kāyādīsū asubhākārādiggahaṇaṃ pubbhāgasatipaṭṭhānavasena subhasaññādiṭṭhānavasena pavattati.

820. Padahantīti vāyamanti, kāyacittāni paggaṇhanti vā. Asobhāhetūnaṃ saṃkilesadhammānaṃ pajahanena, sobhāhetūnaṃ vodānadhammānaṃ bhāvanena **sobhanaṃ**, sundaranti attho. **Setṭhabhāvāvahanatoti** pāsamsatamabhāvasādhanato. **Padhānabhāvakāraṇatoti** uttamabhāvahetuto.

821. Pubbe vuttenāti iddhividhañānaiddese (visuddhi. 2.369) vuttana. **Ijjhanattho** nipphajjanattho, paṭilābhasampadā vā, yena vā ijjhanti iddhā vuddhā ukkaṃsagatā hontī, taṃ **ijjhanam**. Samādhipadhānasaṅkhārapamukhā maggadhammā idha “iddhī”ti adhippetā. **Pubbaṅgamaṭṭhō** adhipatipaccayabhāvo. Tasmā sotāpattimaggo ijjhantīti **iddhi**, tasmā sampayuttā chandādayo **pubbaṅgamaṭṭhena**

pādo. Tassā eva **phalabhūtāya** vuṭṭhānagāminiyā chandādayo **pubbabhāgakāraṇaṭṭhena pādo.** Soti iddhipādo. **Ime lokuttarāvāti** ime yathāvuttā chandādayo uttaracūḷabhājanīye āgatanayena lokuttarā veditabbā. **Chandādiadhipativasena paṭiladdhadhammāpi** phassādayo iddhipādā hontīti attho. Kāmañcetha iddhipādo no adhipati, adhipati vā no iddhipādo nāma natthi, yathā pana ekasmiṃ rajje rajjārahesu catūsu rājakumāresu ekasmiṃ kāle ekova rajjamanusāsati, na sabbe, evaṃ ekamekasmiṃ cittuppāde ekova adhipati, iddhipādo ca hotīti veditabbo.

822. Assaddhiyaṃ saddhāpaṭipakkhā akusalā dhammā, avatthugato pasādatirūpako micchādhimokkho vā. **Kosajjaṃ** thinamiddhapadhāno akusalacittuppādo. **Pamādo** satisammoso tathāpavattā akusalā khandhā. **Abhibhavanasaṅkhātena adhipatiyaṭṭhenāti** assaddhiyādīnaṃ abhibhavanato abhibhavananti vattabbena adhimokkhapaggahaupaṭṭhānaavikkhepapajānanassa ekalakkhaṇena sampayuttadhammesu adhipatiyaṭṭhena. **Assaddhiyādīhi cāti ca-saddo** samuccayattho aṭṭhānappayutto, tasmā akampiyaṭṭhena ca sampayuttadhammesu thirabhāvena ca **balanti** evamettha adhippāyo veditabbo.

823. Bujjhanakasattassāti catunnaṃ ariyasaccānaṃ paṭivijjhanakasattassa. Yo heso lokuttaramaggakkhaṇe uppajjamānāya satiādidhammasāmaggiyā karaṇabhūtāya bujjhati kilesasantānaniddāya uṭṭhahati, cattāri vā ariyasaccāni paṭivijjhati, nibbānameva vā sacchikarotīti bodhīti vuccati ariyasāvako, tassa bodhissa bujjhanakasattassa aṅgāti **bojjhaṅgā. Niyyanikaṭṭhenāti** vaṭṭato nissaraṇaṭṭhena.

824. Pubbabhāge nānācittesu labbhantīti sambandho. **Cuddasavidhenāti** ānāpānariyāpathacatusampajaññaapaṭikkūlamanasikārādhātumanasikārapabbāni, nava sivathikapabbāni cāti evaṃ cuddasavidhena. **Kāyaṃ pariggaṇhato ca kāyānupassanāsati paṭṭhānaṃ** labbhāti, na vedanādayo pariggaṇhato. Esa nayo sesesupi. “Sukhaṃ vedana”ntiādināti vā “sāmisa”ntiādināti vā “nirāmisa”ntiādināti vā evaṃ **navavidhena.** Sarāgadosamohasaṃkhattamahaggatasamāhitasauttaravimuttapadānaṃ sapaṭipakkhānaṃ vasena **soḷasavidhena.** Nīvaraṇupādānakkhandhāyatanabojjhaṅgasaccapabbānaṃ vasena **pañcavidhena.** **Imasmim attabhāveti** paccuppanne attabhāve. **Anuppannapubbanti** attano abhūtapubbaṃ. **Parassa uppannaṃ akusalaṃ disvā** tannimittaṅca vadhabandhārahādīnīti adhippāyo. **Tassāti** tādisassa. Bhavati hi taṃsadisepi tabbohāro yathā “tāniyeva osadhānī”ti. **Tassa pahānāyāti** etthāpi eseva nayo. Jhānavipassanā ito aññasmiṃ attabhāve uppannapubbāpi siyunti vuttaṃ “**imasmim attabhāve anuppannapubba**”nti, chandiddhipādasammāvācānaṃyeva gahaṇaṃ. Tesu vuttesu sesiddhipādasaviratiyo atthato vuttāva hontīti lakkhaṇahārasena ayamattho veditabbo. **Evaṃ nānācittesu labbhanti** pubbabhāge ete satipaṭṭhānasammappadhānāiddhipādā. **Catunnaṃ nāṇānanti** catunnaṃ ariyamaggañāṇānaṃ. Kāmaṃ sabbepe bodhipakkhiyadhammā maggacittuppādapariyāpannāva, tathāpi sātisayo sammappadhānabyāpāro maggakkhaṇeti vuttaṃ “**phalakkhaṇe ṭhapetvā cattāro sammappadhāne**”ti. **Avasesā tettiṃsa labbhanti,** te ca kho pariyāyato, na nipariyāyatoti adhippāyo.

825. Sesesu panāti iddhipādādīsu pañcasu koṭṭhāsesu. Yathā sativīriyesu “satipaṭṭhānaṃ sammappadhāna”nti saṅkhipanavasena hāpanaṃ, “kāyānupassanā”tiādivibhāgadassanavasena vaḍḍhanaṃ atthi, īdisaṃ hāpanavaḍḍhanaṃ natthīti attho.

826. Idāni sabbesu eva yathārahaṃ labbhamānavibhāgadassanattamaṃ “**apicā**”tiādi āraddhaṃ. Tattha **tesūti** sattatiṃsāya bodhipakkhiyadhammesu. **Chaddhāti** ekadhā dvedhā catudhā pañcadhā aṭṭhadhā navadhāti evaṃ chappakārena **te bhavanti.**

Chandiddhipādādivasenāti chando chandiddhipādavaseneva, cittaṃ cittiddhipādavaseneva, pītipassaddhiupekkhā bojjhaṅgavaseneva, saṅkappādayo maggavasenevāti evaṃ **nava ekavidhāva honti.**

Cuddaseva asambhinnāti sati vīriyaṃ chando cittaṃ paññā saddhā samādhi pīti passaddhi upekkhā sammāsāṅkappo sammāvācā sammākammanto sammājīvoti ime asambhinnā padantarāsambhedena vinā aggahitaggahaṇena gayhamānā cuddaseva ca sabhāvadhammā. **Cuddasāti** ca ukkaṃsāparicchedena vuttaṃ. Taṅca kho paṭhamajjhānikamaggacittuppādavasena, dutiyajjhānike pana sammāsāṅkappābhāvato terasa, tatiyacatutthapañcamajjhānikesu pītisambojjhaṅgābhāvato dvādasa honti. “**Sattatiṃsappabhedato**”ti idampi ukkaṃsavaseneva vuttaṃ, avakaṃsato pana vuttanayena ekasmiṃ khaṇe chattiṃsa, pañcatīṃsa honti, catunnaṃ adhipatīnaṃ ekajjhaṃ anuppajjanato ekasmiṃ khaṇe ekasseva iddhipādassa sambhavoti dvattiṃsa ca hontīti veditabbaṃ.

Sattatiṃsapabhedato kathanti āha “**sakiccanipphādanato**”tiādi, ekaccassa sabhāvato ekassāpi attano ānubhāvānurūpakāyānupassanāditaṃtaṃkiccasādhanaṭoti attho. **Sarūpena ca vuttitoti** abhedassa cittiddhipādādikassa sarūpeneva pavattanato ca.

Etthāti nānadassanavisuddhiyaṃ. Kasmā pana bodhipakkhiyesu jhānakoṭṭhāso na gahito, nanu jhānarahito ariyamaggo natthīti? Saccam natthi, tato eva na kho panetaṃ evaṃ daṭṭhabbam “bodhipakkhiyesu jhānaṃ na gahita”nti lakkhaṇūpaniijhānalakkhaṇassa jhānassa maggaggahaṇeṇeva gahitattā. Tañhi sandhāya “yasmim samaye lokuttaraṃ jhānaṃ bhāveti”tiādi (dha. sa. 277, 343 ādayo) vuttaṃ. Ārammaṇūpaniijhānalakkhaṇassa panettha sambhavo eva natthi. Aparo nayo – kasmā pana bodhipakkhiyesu jhānakoṭṭhāso na gahito, nanu jhānarahito ariyamaggo natthi, na ca taṃ paṭipadā viya ekantapubbabhāgiyaṃ, nāpi ekaccapaṭisambhidā viya magganissando, atha kho maggacittuppādapariyāpanno, yato “lokuttaraṃ jhānaṃ bhāveti”ti (dha. sa. 277, 343 ādayo) vuttaṃ, maggamaggaparivāradhammā ca bodhipakkhiyadhammāti? Vuccate – yaṃ tāva vuttaṃ jhānarahito ariyamaggo natthīti, tatha na ariyamaggasampayogamattena jhānassa bodhipakkhiyatā labbhati atippasaṅgato. Āhārādīnampi hi bodhipakkhiyatā āpajjeyyāti. Etena maggacittuppādapariyāpannatā bodhipakkhiyabhāvassa akāraṇanti dassitaṃ hoti.

Yaṃ pana vuttaṃ “maggamaggaparivāradhammā ca bodhipakkhiyā”ti, tatha parivāraṭṭho kiṃ sahapavattiāttho, udāhu parikkhāraṭṭhoti? Yadi purimo pakkho, so pageva nillocito. Atha dutiyo, idaṃ vicāretabbam. Kathaṃ pavattamānaṃ jhānaṃ maggassa parikkhāro? Yadi sahaṃjātādipaccayabhāvena, evaṃ sati phassādīnampi maggaparikkhāratā āpajjati. Atha paṭipakkhavidhaṃsanena, na sabbe jhānadhammā paṭipakkhavidhaṃsanasamatthā. Na hi vicāro, vedanā ca kassaci saṃkilesadhammassa ujupaṭipakkhabhāvena pavattanti. Yaṃ pana **peṭake** “sukhaṃ uddhaccakukkuccassa, vicāro vicikicchāya paṭipakkho”ti vuttaṃ, taṃ pariyāyena vuttaṃ. Na hi sukhaṃ sayam uddhaccakukkuccassa paṭipakkho, paṭipakkhassa pana samādhissa paccayatāya paṭipakkho. Na ca vicāro paññā viya, adhimokkho viya vā vicikicchāya paṭipakkho, paṭipakkhassa paṭirūpatāya pana paṭipakkho vutto. Tathā pītipi na byāpādassa adoso viya ujupaṭipakkho, adosasampayogato pana paṭipakkho vutto. Tena vuttaṃ “taṃ pariyāyena vutta”nti. Vitakkasamādhayo eva pana jhānadhammesu ujukaṃ paṭipakkhavidhaṃsanasamatthāti paṭipakkhavidhaṃsanasamatthassa paripuṇṇassa jhānakoṭṭhāsassa abhāvato na cassa bodhipakkhiyesu saṅgaho kato. Yasmā pana sammāsaṅkappo, sammāsaṃmādhī ca maggapariyāpannā jhānadhammā, tasmā te sandhāya taṃsampaṃyuttatāya vā itarepi gahetvā pariyāyena vuttaṃ **pāḷiyam** “yasmim samaye lokuttaraṃ jhānaṃ bhāveti niyyānika”ntiādi (dha. sa. 277).

Vuṭṭhānabalasamāyogakathāvaṇṇanā

827. Vuṭṭhānaṃ nimittato, pavattato ca vuṭṭhānaṃ. **Balasamāyogo** samathavipassanābalehi sampayuttatā. Pariññābhisamayādivasena dukkhādīsu visesadassanaṭṭhena maggapaññāpi vipassanāti vuccatīti “**lokiyavipassanā**”ti visesetvā vuttaṃ. Tenevāha “vuṭṭhānaṭṭhena samathavipassanaṃ yuganaddhaṃ bhāveti”ti (paṭi. ma. 2.5). Nimittārammaṇattā nevanimittā vuṭṭhāti, pavatti...pe... chindanato na pavattā vuṭṭhātīti yojanā. Tatha nimittato vuṭṭhānaṃ saṅkhāranimittaṃ nissajjitvā nibbānārammaṇakaraṇaṃ. Pavattato vuṭṭhānaṃ hetunirodhena āyatim vipākappavattassa anuppavattidhammatāpādanam. Tenāha “**samudayassa asamucchindanato pavattā na vuṭṭhāti**”ti.

Dubhatoti ubhato, da-kārāgamaṃ katvā evaṃ vuttaṃ. **Dubhāti** vā padantaramevetaṃ ubhayasaddena samānattham. **Dassanaṭṭhena**ti pariññābhisamayādīlakkhaṇena catusaccadassanaṭṭhena. **Micchādīṭṭhiyāti** dvāsaṭṭhippabhedāyapi micchādīṭṭhiyā. **Tadanuvattakakilesehi**ti apāyagamanīyatāya tassā micchādīṭṭhiyā anuvattakehi vicikicchādīkilesehi. **Khandhehi**ti etthāpi tadanuvattakasaddo ānetvā sambandhitabbo. Te ca micchādīṭṭhiādīpaccayā uppaṃjanārahā veditabbā. **Micchāsaṅkappā**tiādisupi tadanuvattakakilesehi ca khandhehi ca vuṭṭhāti. **Bahiddhā ca sabbanimittehi vuṭṭhātīti** pāli saṃkhattā. Yathā micchādīṭṭhimicchāsaṅkappā, evaṃ micchāvācādayopi apāyagamanīyā eva veditabbā. **Micchāvācākammantājīvā** cetanāsabhāvā. **Micchāsati** tathāpavattā cattāro khandhā. Uparimaggattaye sammādīṭṭhi taṃtaṃmaggavajjhā mānato vuṭṭhāti. So hi “ahasmī”ti pavattiyā dīṭṭhiṭṭhāniyo, micchāmagгато panettha vuṭṭhānaṃ anuddharitvā taṃtaṃmaggavajjhasaṃyojanānusayeveva vuṭṭhānaṃ uddhaṭam.

Aṇusahagatāti aṇubhāvaṃ gatā pattā, tanubhūtāti attho.

828. Evaṃ vuṭṭhānaṃ dassetvā idāni balasamāyogaṃ dassetuṃ “**lokiyānañcā**”tiādi vuttaṃ. **Samathabalaṃ adhikaṃ hoti** samādhībhāvanābhāvato. **Vipassanābalaṃ adhikaṃ hoti** nānuttarattā vipassanābhāvanāya.

Samānabhāvena yuge naddhā baddhā viya hontīti **yuganaddhā**. Tenāha “**aññamaññaṃ anativattaṅṅhena**”ti, kiccato anūnādhikabhāvenāti attho. Tato eva **samāyogoti** samaparicchedayogoti attho.

Samādhipaṭipakkhadassanattamaṃ “**uddhaccasahagatakilesehi**”ti vuttaṃ, uddhaccapadhānehi kilesehīti adhippāyo. **Avikkhepo samādhīti** samucchindanena vikkhepassa ujupaṭipakkhabhūto samādhī. **Nirodhagocaroti** nibbānārammaṇo. **Vuṭṭhānaṅṅhena**ti vuṭṭhānakabhāvena nimittato, pavattato ca vuṭṭhahamānavasena. **Ekarasāti** samānakiccā.

Pahātabbaddhammapahānakathāvaṇṇanā

829. Ye dhammāti ye saṃkilesadhammā. Saṃyojanādīsu saṃyojanaṅṅhena bandhanaṅṅhena **saṃyojanāni**, vibādhanāṅṅhena, upatāpanaṅṅhena vā **kilesā**, micchāsabhāvāti **micchattā**, loke dhammā lokapariyāpannā dhammāti **lokadhammā**, maccherassa bhāvo, kammaṃ vāti **macchariyaṃ**, viparītaṅṅhena **vipallāsā**, ganthanaṅṅhena **ganthā**, ayuttā gatīti **agati**, āsavantīti **āsavā**, ohanantīti **oghā**, yojanaṅṅhena **yogā**, nīvarantīti **nīvaraṇāni**, dhammasabhāvamaṃ atikkamma parato āmasantīti **parāmāsā**, bhusamaṃ ādiyantīti **upādānāni**, appahīnabhāvena santāne anu anu sentīti **anusayā**, malīnabhāvakaraṅṅhena **malā**, akusalakammāni ca tāni sugatiduggatīnaṃ, tattha nibbattanakasukhadukkānaṅṅhena pathā cāti **akusalakammāpathā**, cittaṃ uppajjati etthāti **cittuppādo**, cittacetasikarāsī, akusalo ca so cittuppādo cāti akusalacittuppādoti akusalasaddamaṃ ānetvā sambandhitabbaṃ.

Khandhehi khandhānanti idhalokakkhandhehi paralokakkhandhānaṃ. **Yāvañhi teti** te rūparāgādayo yāva pavattanti na samucchijjanti, **tāva etesaṃ** khandhaphaladukkānaṃ **anuparamo** avicchedoti. Etena tesamaṃ saṃyojanattamaṃ vibhāveti. **Uddhanti** rūpārūpabhavesu, tatiyamaṃguppattiyā vā uddhamaṃ. Uddhamaṃ bhajantīti uddhambhāgā, rūpārūpabhavā, tesamaṃ avicchedahetutāya hitāni **uddhambhāgiyāni**.

Kilissanti, kilesenti cāti duvidhampi atthamaṃ dassento “**sayamaṃ saṃkiliṭṭhattā**”tiādīmāha.

Micchāvimutti “lokathūpikādīsu makkho”ti pavattamicchāvimokkho. Abhinivisanādivasena micchā viparītaṃ na sammā pavattanato **micchāññaṃ** mohova.

Lokappavattiyāti khandhappavattiyamaṃ sati. **Anuparamadhammakattāti** puññapāpavasena aparāparam avicchijjanato. “Lābhahetuko lābho”tiādīnā **kāraṇopacārena**.

Āvāse macchariyaṃ, āvāsahetukamaṃ vā macchariyaṃ **āvāsamacchariyaṃ**.

Tayoti vatthumaṃ abhinditvā vuttaṃ, bhinditvā pana vuccamāne dvādasa honti.

Ganthakaraṅṅhena kāraṇabhāvena paṭibaddhatākaraṅṅhena **ganthānanti** tamaṃ rūpakāyepi labhatīti āha “**nāmakāyassa ceva rūpakāyassa cā**”ti. Tattha byāpādassāpi abhisajjanupanayhavasena pavattanato ganthanaṅṅhena vedītabbo, yato tassa paṭighasaṃyojanabhāvo vutto.

Chandadosamohabhayehīti chandadosamohabhayahetu. **Tañhīti** akattabbakaraṅṅhena, kattabbākaraṅṅhena.

Savanāti pavattanato. **Savanatoti** kilesāsucibhāvena vissandanato. Puna **savanatoti** pasavanato.

Ākaḍḍhanaṅṅhena, duruttaraṅṅhena cāti etena oghā viya **oghāti** dasseti. Ārammaṅṅhena, dukkhena ca viyogassa appadānasānkhātena yojanaṅṅhena **yogāti** dasseti, saṃkilesakaraṅṅhena attho. **Tesaññevāti** kāmarāgādīnaṃyeva. Te hi sotavasena vattamānā soto viya sotapatite satte apāyasamuddamaṃ pāpenti, saṃsārasamuddato ca sīsamaṃ ukkhipitumaṃ na denti, yathāgahitaṅṅhena ārammaṅṅhena vissajjitumaṃ na denti, yādīsaṅṅhena pāpamaṃ katvā dukkhappatte punapi tādisena yojenti.

Cittassāti kusalacittassa, visesato jhānacittassa. Ādito varaṅṅhena **āvaraṅṅhena**. Kilesavāsanaṃ netvā varaṅṅhena **nīvaraṅṅhena**. Kuṭṭakavāḍḍhī viya pidahanaṃ **paṭicchādanamaṃ**, tamaṃ pana kusalādīni saṅgaṅṅhitumaṃ, pariññātumaṃ, nātūṅṅhena appadānavasena daṅṅṅhabbaṃ.

Tassa tassa dhammassa sabhāvanti kāyādīkassa tassa tassa dhammassa asubhādisabhāvamaṃ. **Abhūtaṃ**

sabhāvanti subhādisabhāvaṃ.

Thāmagataṭṭhenāti thāmagatabhāvena. **Thāmagatanti** ca anaññasādhāraṇo kāmarāgādīnaṃ sabhāvo daṭṭhabbo. Yena te eva bhagavatā “**anusayā**”ti vuttā. Anusayanañca maggena appahīnabhāvena paccayasamavāye uppajjanārahata. Tenāha “**punappunaṃ kāmarāgādīnaṃ uppattihetubhāvena anusentiyevā**”ti.

Dummocanīyabhāvena pavattiṃ sandhāyāha “**telañjanakalalaṃ viyā**”ti.

830. Sesāti anapāyagamanīyā. Sukhumā kāmarāgapaṭighāti sambandho. **Catutthañāṇavajjhā evāti** avadhāraṇena paṭhamañāṇādivajjhata nivattiyati. Tayidaṃ niyamadassanaṃ aññatthāpi netabbanti dassento “**parato**”tiādīmāha. Tattha “**niyamaṃ na karissāmā**”ti etena niyame akate heṭṭhimaggavajjhatapi anuññatā eva hotīti.

Lobha...pe... catutthañāṇavajjhānītiādīsu paṭhamañāṇādīhi hatāpāyagamanīyādibhāvānīti adhippāyo vedītabbo. Ādisaddena oḷārikasukhumatā gahitā.

Yaseti parivāre.

Agatīsu chandādayo kiñcāpi uparimaggavajjhā, tathāpi taṃmūlakassa akattabbakaraṇassa, kattabbākaraṇassa ca apāyagamanīyatāya paṭhamamaggavajjhā.

Katākatākusalākusalavisayaṃ yaṃ vippaṭisārabhūtaṃ kukkucçaṃ, taṃ idha **tatiyañāṇavajjhaṃ** vuttaṃ. Yaṃ pana “kukkucçapakatātāya āpattimāpajjati”ti (pāci. aṭṭha. 438; kañkhā. aṭṭha. nidānavannaṇā) vuttaṃ kukkucçaṃ, taṃ sandhāya “kukkucçavicikicchā sotāpattimaggena pahīyanti”ti (dha. sa. aṭṭha. 1176) **aṭṭhasālīniyaṃ** vuttaṃ. Tasmā dvinnaṃ vacanānaṃ adhippāyo vedītabbo. Aññesupi edisesu ṭhānesu adhippāyo maggitabbo, na virodhato paccetabbo. Oḷārikānavasesappahānaṃ vā sandhāya kukkucçassa paṭhamatatiyañāṇavajjhata vuttāti vedītabbaṃ. “Bhagavatā paṭikkhittaṃ anuvasitvā anuvasitvā āvasathapiṇḍaṃ bhuñjitu”nti, “kukkucçāyanto na paṭiggahesī”ti (pāci. 204) pana āgataṃ kukkucçaṃ, na nīvaraṇaṃ arahato uppajjanato, nīvaraṇapaṭirūpakaṃ pana “kappati na kappati”ti vīmaṃsanabhūtaṃ vinayakukkucçaṃ nāma, taṃ tathāpavattacittuppādova.

Kāmarāgapaṭighānusayā aṇusahagatā **tatiyañāṇavajjhā**. Oḷārikānaṃ pana dutiyañāṇavajjhata heṭṭhā vuttanayāva.

Cittuppādaggahaṇena cettha makkhapaḷāsamāyāsāṭṭheyyapamādathambhasārambhādīnaṃ saṅgaho katoti daṭṭhabbaṃ.

831. Aphalo vāyāmoti ettha atītaṇaṃ tāva pajahane aphalo hotu vāyāmo niruddhattā, anāgatānaṃ pana kathanti tesampi vakkhamānaṃ aviparītamattaṃ ajānanto natthitāmatāṃ gahetvā codeti, tathāpi “aphalo”ti pubbe pahātabbānaṃ natthitāya codanā katā, idāni pahānassa. Yadi hi pahānaṃ atthi, kathaṃ pahātabbā santi? Atha pahātabbā santi, kathaṃ pahānaṃ hoti? Pahātabbā ca santi, pahānañca hotīti vippaṭisiddhametaṃ. Kasmā? Pahātabbesu santesu pahānassa asambhavato tadupago vāyāmo aphalo ālokatamānaṃ sahāvaṭṭhāne sati ālokassa aphalatā viya. Athāpi kathañci pahānaṃ siyā? **Samkilesikā ca maggabhāvanā āpajjati** pahātabbapahāyākānaṃ sahāvaṭṭhānato. **Vippayuttatā vā kilesānaṃ** cittavippayuttasañkhāravādīnaṃ vippayuttasañkhārānaṃ viyāti adhippāyo. Taṃ pana nesaṃ vādīnaṃ yathā matimattaṃ, evamidhāpīti dassento āha “**na ca paccuppannakilesa cittavippayutto nāma atthi**”ti. Arūpadhammā hi ekavattukādibhāvena vattamānā khaṇattayapariyāpannā paccuppannā, te kathaṃ cittena vippayuttā nāma siyuṃ, tasmā nattheva vippayuttatā kilesānaṃ. **Āvenikāti** asādhāraṇā, sayameva uppādītā pālī anāruḷhāti adhippāyo. Pāḷiyāmyeva hi paṭikkhittanti sambandho. **Svāyaṃ** puggalo. **Hañcīti** yadi.

Vinibaddhoti mānena patthaddhacitto. **Parāmatṭhoti** micchābhiniṅgā. **Thāmagatotī** thāmagatakilesa thirabhāvagatānusayo. **Tena hi natthi maggabhāvanāti** yasmā tīsupi kālesu kilesānaṃ pahānaṃ na yujjati, tikālikā ca kilesā, tasmā natthi maggabhāvanā, tāya sādhetabbaṃ kiccaṃ natthīti attho. “**Na hi natthi maggabhāvanā**”tiādīnā catukkhattuṃ vuttassa paṭikkhepassa paṭikkhepo. Idaṃ vuttaṃ “pāḷiyāmyeva hī”tiādīṃ ānetvā sambandhitabbaṃ.

Evamevāti yathā ajātapahale taruṇarukkhe mūle chinne asati chedane āyatim uppajjanārahāni chedanapaccayā anuppajjamānāni vinatṭhāni nāma honti, evameva maggabhāvanāya asati uppajjanārahā kilesā maggabhāvanāya anuppajjamānā “pahīnā”ti vuccantīti upamāsaṃsandanaṃ veditabbaṃ. **Uppādoti** uppādasīsenā uppādavanto khandhā vuttā. **Anuppādeti** nibbāne. **Ajātāyeva na jāyanti**, tasmā pahīnā nāma hontīti “natthi kilesappahāna”nti paravādinā kato paṭikkhepo “na hī”ti paṭikkhitto. Te pana neva uppajjivā vīgatā, nāpi bhavissanti, na ca uppānāti “atīte kilesa pajahatī”tiādi na vattābanti dasseti. **Hetunirodhāti** dukkhaheṭūnaṃ kilesānaṃ nirodhā. **Dukkhanirodhoti** āyatim uppajjanakadukkhassa nirodho. Uppādapavattanimitāyūhanā paccuppannabhavavasena gahitā.

832. Etenāti “ajātāyeva na jāyanti”tiādivacanena. Vipassanāya ārammaṇabhūtaṃ upādānakkhandhapañcakasaṅkhātāṃ bhūmipavattiṭṭhānaṃ laddhavanto **bhūmiladdhā** yathā “aggiāhito”ti, laddhabhūmikāti attho. Vattamānādiuppannavidhuratāya **bhūmiladdhuppannā eva nāma teti** vuttaṃ.

833. Anubhavitvā, bhavitvā ca apagataṃ **bhūtāpagataṃ**. Anubhūtabhūtā hi bhūtātasāmaññena bhūtasaddena vuttā. Sāmaññameva hi upasaggena visesīyatīti. **Anubhūtasaddo** ca kammavacanicchāya abhāvato anubhāvavācako daṭṭhabbo. Vīkappagāhavasena rāgādīhi, tabbipakkhehi ca akusalaṃ, kusalañca ārammaṇarasāṃ anubhavati, na vipāko kammavegakkhattatā, nāpi kiriya ahetukānaṃ atidubbalatāya, sahetukānañca khīṇakilesassa chaḷaṅgupekkhāvato uppajjamānaṃ atisāntavuttitā. Ettha ca purimanaye kusalākusalameva vattaṃ adhippāyavasena “bhūtāpagata”nti vuttaṃ. Yaṃ “uppannānaṃ akusalānaṃ dhammānaṃ pahānāya uppannānaṃ kusalānaṃ dhammānaṃ ṭhitiyā”ti (saṃ. ni. 5.651-662; vibha. 390-391) ettha “uppanna”nti gahetvā taṃsādisānaṃ pahānaṃ, vuddhi ca vuttā. Pacchimānaye ca-saddena kusalākusalānañca ākaḍḍhitvā sabbāṃ saṅkhataṃ vuttaṃ bhutvāpagatabhāvābhidhānādhippāyena. Vipaccitū okāsakaraṇavasena uppattitaṃ atītaṃ kammañca tato uppajjitaṃ āradḍho vipāko ca anāgato **okāsakatuppannoti** vutto okāso kato etena, okāso kato etassāti ca atthadvayavasena, yaṃ uppannasaddena vināpi viññāyamaṇaṃ uppannaṃ sandhāya “nāhaṃ, bhikkhave, sañcetanikānaṃ kammāna”ntiādi (a. ni. 10.217, 219) vuttaṃ.

Tāsu tāsu bhūmīsūti manussadevādiatthabhāvasaṅkhātesu upādānakkhandhesu. Tasmim tasmim santāne anuppattidhammataṃ anāpāditatāya **asamūhataṃ**. Asamūhatattāyeva hissa natthīti navattābhatāya uppannavohāro.

834. “Kā bhūmi, ko vā bhūmiladdho”ti āsaṅkaṃ nivattetaṃ “**ettha cā**”tiādi āradḍhaṃ. “**Vipassanāya ārammaṇabhūtā**”ti etena khandhānaṃ aparīññātataṃ dasseti, na ārammaṇabhāvamattaṃ tebhūmakaggahaṇeneva tassa siddhattā. Aparīññātā hi khandhā kilesānaṃ bhūmīti adhippetā. **Khandhesu** vatthubhūtesu. **Ārammaṇavasena**ti ārammaṇakaraṇavasena. **Atītānāgate**, pageva paccuppanneti adhippāyo. **Tanti** taṃ aññasantānagataṃ kilesajātaṃ. Tato aññasmiṃ santāne ārammaṇakaraṇamattena bhūmiladdhaṃ nāma yadi siyāti sambandho. **Tassāti** kilesajātassa. **Appaheyyato** parasantatipattitā **na koci bhavamūlaṃ pajaheyya**. Bhūmiladdhañhi anusayitaṃ nāma hotīti adhippāyo. **Vatthuvasenāti** uppattiṭṭhānavasena. **Yattha yattha** bhava, santāne vā. Parīññātānaṃ abhūmibhāvato “**aparīññātā**”ti vuttaṃ. **Uppādato pabbutīti** tesāṃ khandhānaṃ uppajjanato paṭṭhāya. Kilesānaṃ appahīnabhāvaṃ ṭhapetvā aññassa kāraṇassa abhāvato **tesu** khandhesu **kilesajātaṃ anuseti**, tasmā **taṃ** anusayitaṃ kilesajātaṃ, teneva anusayanaṃsaṅkhātena **appahīnaṭṭhena bhūmiladdhanti veditabbaṃ**.

835. Tattha ca bhūmibhūtesu khandhesu na sabbe sabbesaṃ vatthū honti, atha kho viseso atthīti taṃ dassento āha “**yassa yesū**”tiādi. Tattha **yassāti** yassa puggalassa. **Yesūti** satipi ajjhatabhāvasāmaññe yesu atītādikāmāvacarādibhedabhinnesu khandhesu. **Te eva** yathānusayitā **khandhā**. Kiṃ panete kilesā ārammaṇaṃ karontā viya paricchijja paricchijja anusentīti? Yato te eva khandhā tesāṃ kilesānaṃ vatthūti vuttā, na heva kho anusayānaṃ vatthūṃ paricchijja pavatti atthi. Atītādikāmāvacarādivasena pana yathāparicchinne vatthusmiṃ yo kilesānaṃ appahīnaṭṭho, so paricchijja pavatto viya hotīti “**atītakkhandhesū**”tiādi vuttaṃ. Tena vatthuvāsena bhūmiladdhaṃ hotīti vatthubhedena siyā tassa bhedoti dasseti. Tathāvavattitabhāvato eva hi “aññataro lolajātiko taṃ rasapathaviṃ aṅguliyā sāyī”tiādivacanāṃ (dī. ni. 3.120) kāmāvacarakkhandhesu anusayitānaṃ rasataṇhādīnaṃ rūpārūpāvacarakkhandhe atikkamitvā puna kāmāvacarakkhandhavatthukataṃ vibhāveti. Tenāha “**tathā kāmāvacarakkhandhesū**”tiādi. Yathā cettha rūpārūpāvacarakkhandhe atikkamitvā pavatti, evaṃ kāmāvacarakkhandhe atikkamitvā pavatti hotīti āha “**esa nayo rūpārūpāvacaresū**”ti.

Pariyutṭhānābhībhavanavasena ca kilesānaṃ anusayanaṭṭho anumīyati tadabhāve abhāvato. Yassa ye anusayā pahīnā, tesāṃ vatthu tena samatikkantaṃ parīññātattāti kuto nesāṃ bhūmisamaññāti dassetaṃ vuttaṃ

“**sotāpannādīsu panā**”tiādi. Idha **vaṭṭamūlakilesāti** anusayā adhippetā, na avijjā, bhavataṅhā ca. **Yaṃ kiñci** cetanācetasikabhedam, kāyikādibhedam vā. **Itīti** evaṃ, appahīnānusayattāti adhippāyo. **Assāti** puthujjanassa. Te panete anusayā atītādīkāmvacarādivasena yathāparicchinne tattha tattha vatthusmiṃ anusayantāpi te te pañcupādānakkhandhe avibhāgeneva vatthum katvā anusentīti dassento “**tassetam vaṭṭamūla**”ntiādimāha.

836. Idāni tamattham anvaḃyabyatirekavasena upamāya vibhāvetum “**pathavīrasādi viyā**”tiādi vuttam. Rukkhaḃgacchalatādīnam paccayabhūto sasambhārapathaviyā raso **pathavīraso**. **Āporasepi** eseḃa nayo. **Sākhā** nāma khuddakasākhā. **Pasākho** viṭapo. **Rukkhapaveṇinti** rukkhaparāparam. **Santānayaḃmāneti** aparāparam anuppabandhante.

Maṇḃūkaḃkaṇṭakoti eko macchakaṇṭakoti vadanti. **Anupādānoti** pahīnacaturupādāno, rūpādīsu vā kiñcīpi aḃgaṇhanto.

837. Idha **samudācāro** nāma laddhattalābhatāti khaṇattayasamaṅgisamudācāruppannanti āha “**vattamānuppannameva samudācāruppanna**”nti. **Pubbabhāge anuppajjamānampīti** tasmīṃ āpāthagate ārammaṇe ādīto pavattajavanavāresu anuppajjamānampi. **Adhiggahitattāti** ayonisomanasikārena abhiruyha gahitattā, dalham gahitattāti attho. **Aparabhāgeti** aparasmīṃ kālabhāge, kālantareti attho. **Ekantena uppattitoti** paccayasamavāye satī tathā ayonisomanasikārassa tattha nibbattattā niyāmena uppajjanato. **Kalyāṇigāmeti** evaṃnāmake gāme. Rohaṇe kira abhirūpānaṃ itthīnaṃ uppattitṭhānatāya so gāmo tathā vuccati. **Cittasantatīmanārūḃhanti** paccuppannataṃ paṭisedheti. “**Uppattinivārakassa hetuno abhāvā**”ti etena paccaye satī paccayasamavāye uppajjanārahātāya avikkhambhitassa uppannatāpariyāyoti dasseti. Nanu ca asamūhatuppannampi paccaye satī uppajjanārahameva? Saccametaṃ, pahānavisesabhāvākatō pana nesam bhedo. Yathā avikkhambhitāsamūhatabhūmiladdhuppannaṃ satī paccayasamavāye uppajjanārahamaṃ, evaṃ ārammaṇādhiggahituppannampīti tivīdhassāpi bhūmiladdhena ekasaṅgahatā vuttā.

838. Akusalampi bhūtāpagatuppannaṃ atītattā na pahātābbaṃ, tathā ekaccaṃ okāsakatuppannaṃ itāraṃ appahātābbato, sesadvayaṃ khaṇattayasamaṅgibhāvatoti āha “**amaggavajjhata**”ti. **Kenacīti** catūsū maggañāṇesu kenaci. **Tassāti** yathāvuttassa catubbīdhassapi uppannassa. **Tam uppannabhāvaṃ vināsayamānanti** anuppattīdhammatāpādanena uppajjanārahataṃ vināsentam. Paṭhamam lokiyāñāṇena yathābalaṃ pahīnameva lokuttarañāṇam pajahatīti lokiyaggahaṇam kataṃ.

Pariññādikiccakathāvaṇṇanā

839. **Saccābhisamayakālasamīti** catunnam ariyasaccānaṃ paṭivijjhanakkhaṇe. **Vuttānīti** “**dukkham pariññeyya**”ntiādinā (sam. ni. 5.1099), “yo, bhikkhave, dukkham passatī”tiādinā (sam. ni. 5.1100) ca vuttāni. **Yathāsabhāvenāti** aviparītasabhāvena. “**Jānītabbānī**”ti vatvā tesam jānanavidhiṃ upamāvasena atṭhakathāyaṃ tāva vuttanāyena dassetuṃ “**vuttam heta**”ntiādi vuttam.

Tattha **yathā padīpotī**tiādi ekassa ñāṇassa ekakkhaṇe cattāri kiccāni katham sambhavanti. Na hi tādisam kiñci loke dīṭṭham atthi, na ca vacanaṃ labbhatīti antolīnacodanaṃ manasi katvā vuttam “**pariññābhisamayenā**”ti. Anavaḃesato paricchiḃja jānanasāṅkhātena paṭivijjhanena **abhisameti** asammoḃhasena **paṭivijjhati**. **Pahānābhisamayenāti** samucchēdappahānasāṅkhātena paṭivijjhanena asammoḃhato **abhisameti**. **Maggaṃ bhāvanābhisamayenāti** maggañāṇam sammāsāṅkappādisesamaggaṃ saḃajātādīpaccayatāvasena bhāvanābhisamayena. **Abhisameti** pubbhāḃgabhāvanāsambhūtena ariyamaggaḃbhāvanāsāṅkhātena paṭivijjhanena abhisameti atṭhaṅgīkaṃ maggaṃ asammoḃhato paṭivijjhati. Maggañāṇaṃhi sampayuttadhammesu sammohaṃ viddhamsentam attanīpi sammohaṃ viddhamsetiyeva. **Nirodhanti** nibbānaṃ. **Sacchīkīriyābhisamayenāti** paccakkhakarāṇasāṅkhātena paṭivijjhanena. **Pāpuṇātīti** adhīgacchati. Svāyaṃ adhīgamo dassanapaṭīvedhoti āha “**passati paṭivijjhati**”ti.

“**Nirodham...pe... paṭivijjhati**”ti etena nirodhasaccamekaṃ ārammaṇapaṭīvedhena cattāripi saccāni asammoḃhapaṭīvedhena maggañāṇam paṭivijjhātīti evaṃ yuttivasena vibhāvitam ekapaṭīvedham āḃamenapi sādhetum “**vuttampi ceta**”ntiādi vuttam. “**Sabbam veditabba**”nti iminā “yo dukkhasamudayaṃ passati, so dukkhampi passatī”tiādinā (sam. ni. 5.1100) āgataṃ samudayaṃ saccādīmūlakaṃ yojanaṃ saṅgaṇhātī.

Na cetam kālantaradassanaṃ sandhāya vuttam, atha kho ekapaṭīvedhamevāti dassentena “maggasamaṅgissa ñāṇam, dukkhepetam ñāṇa”ntiādinā (vibha. 794; paṭi. ma. 1.109) aparāṃ suttapadaṃ ānītam. Tathā hi “yo nu kho,

āvuso, dukkhaṃ passati, dukkhasamudayampi so passati...pe... paṭipadampi so passatī’’ti (saṃ. ni. 5.1100) ekasaccadassanasamaṅgino aññasaccadassanasamaṅgibhāvavicāraṇāya tamatthaṃ sādhetuṃ āyasmatā **gavampatī**therena vuttaṃ, paccekañca saccattayadassanayojanā katā. Aññathā kamābhisamaye purimadiṭṭhassa puna adassanato samudayādiṃ passato dukkhādīdassanaṃ puna avattabbaṃ siyā, vuccamāne ca sabbadassanaṃ dassanantaraparamanti dassanānuparamo eva siyāti.

Nissayabhāvahetutāya dukkhapariññāya vaṭṭijhāpanasadisatā, paṭipakkhavidhamsanatāya samudayappahānassa andhakāravidhamanasadisatā, ñāṇālokaparibrūhanatāya maggabhāvanāya ālokavidhamsanasadisatā, tena tena maggena yathā yathā nirodhassa sacchikiriyā, tathā tathā kilesasnehapariyādānaṃ hotīti nirodhasacchikiriyāya snehapariyādānasadisatā kāraṇūpacārena vuttā.

840. Obhāsetīti pakāseti. **Kilesapaṭippassaddhinti** sabbakilesadarathapariḷāhavūpasamabhāvato kilesānaṃ paṭippassaddhibhūtaṃ.

841. Appetīti pappoti. Dukkhapariññāya sakkāyatīrasamatikkamabhāvato orimatīrappahānasadisatā, maggabhāvanāya sattattiṃsabodhipakkhiyadhammāvahanatāya bhaṇḍavahanasadisatā.

842. Pavattaṃ ñāṇaṃ assāti **pavattañāṇo**, maggo. **Assa** maggassa.

Tathaṭṭhenāti tathasabhāvena, pīlanādiaviparītasabhāvenāti attho. **Ekapaṭivedhānīti** ekajjhaṃ paṭivijjhitaḥkāraṇi.

Dukkhaṃ pīlanaṭṭhotiādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā **buddhānussativaṇṇanāyaṃ** (visuddhi. mahāṭī. 1.144) vuttameva. **Ekasaṅgahitānīti** ekeneva saṅgahitāni. Kena? Tathaṭṭhena, saccaṭṭhenāti attho. **Yaṃ ekasaṅgahitanti**ādi ñāṇassa ekapaṭivedhadassanaṃ. Maggañāṇāni nirodhameva ārammaṇaṃ karontampi yo so dukkhādīsu tacchāvīpallāsabhūtabhāvasaṅkhāto saccaṭṭho, tappaṭicchādakasammohavidhamsanena taṃ yāthāvato paṭivijjhantaṃ paccakkhaṃ karontameva pavattati. Yato aparabhāge pīlanādayo soḷasapi saccaṭṭhā ariyassa hatthāmalakaṃ viya yāthāvato upaṭṭhahanti.

843. Atthāti ñāṇena araṇīyato atthāti laddhasamaññā ākāra. **Aññasaccadassanavasēnāti** samudayādisaccantaradassanavasena. **Āvibhāvato**ti pakāsbhāvato. Idam vuttaṃ hoti – ye ākāra dukkhādīsu sabhāvavasena, saccantaradassanavasena ca āvibhavanti, te pīlanādayo cattāroyevāti soḷaseva vuttā, na aññeti. Ayamatto idhādhippetoti kathamidaṃ viññāyatīti āha “**tattha katamaṃ dukkhe ñāṇa**”ntiādi. Tenetaṃ dasseti – yasmā pāḷiyaṃ viṣuṃ viṣuṃ ārammaṇakaraṇavasēnapi saccañāṇaṃ vuttaṃ kiccanibbattivasēnapi, tasmā viññāyati “sabhāvato, saccantaradassanato ca saccānaṃ ākāra āvibhavanti’’ti.

Kiccanibbattivasena dassanaṃ āvibhāvato dassanasadisanti taṃ anāmasitvā itarameva dassento “**tatthā**”tiādimāha. **Tatthāti** tesu dvīsu dassanesu. **Āyūhitanti** piṇḍavasena nibbattitaṃ. Yañhi kiñci paccayuppannaṃ nāma, sabbaṃ taṃ samudāyameva nibbattatīti. **Saṅkhatanti** paccayantarehi samecca sambhūya kataṃ. **Rāsikatanti** puñjakataṃ. Anekameva hi paccayuppannaṃ ekajjhaṃ nibbattamānaṃ attano paccayehi rāsikataṃ viya hotīti. **Tasmāti** samudayena āyūhitattā. **Assāti** dukkhasaccassa. Yasmīṃ santāne uppanno, tassa **kilesasantāpaharo**. Sayampi kilesapariḷāhābhāvato **susitalo**. **Santāpaṭṭho āvibhavati** uḷāradassanena tadaññassa anuḷārabhāvo viyāti dassento āha “**āyasmato**”tiādi. **Avipariṇāmadhammassa** niccasabhāvassa **vattabbameva natthi** paṭipakkhato āvibhavanākāraṃ sukhasiddhito.

Nidānaṭṭho āvibhavati idamassa nidadātīti. Saṃyogapalibodhaṭṭhā paṭipakkhavasena āvibhavanākāraṇi dassento āha “**viṣaṃyogabhūtassā**”tiādi. Kilesadukkhehi saṃyोजनाṭṭho **saṃyogaṭṭho**. Saṃsāracāraṇe palibuddhanaṭṭho **palibodhaṭṭho**.

Kilesasaṅgaṇikādivasena **avivekabhūtassa**. **Vivekaṭṭho** upadhivivekatā. Sabbasaṅkhāravivittatā asaṅkhatabhāvoti evaṃ acchariyabbhūtasabhāvopi ariyamaggo saṅkhato eva, ayameva ca eko asaṅkhatoti nirodhassa asaṅkhatabhāvo supākaṭo hoti. **Dukkhaṃ viṣaṃ** maraṇadhammato tassa agadabhūtaṃ **amataṃ nibbānaṃ**.

“Maggo’’ti sambhāvetabbataṃ patto sukhumasantabhāvena upaṭṭhito nikantibhūtopi **nāyaṃ** samudayo **hetu nibbānassa pattiyā**. **Ayaṃ** ariyamaggo **hetūti** maggāmaggañānadassane vuttanayena maggassa **hetuṭṭho**

āvibhavati. Nirodhadassanenāti ativiya nipuṇassa paramagambhīrassa nirodhasaccassa dassanena. Tenāha “**paramasukhumānī**”tiādi. **Dukkhadassanenāti** ativiya ādīnavappattiyā vipulatarādīnavassa dukkhasaccassa dassanena. Tappaṭipakkhato **ādhipateyyaṭṭho**. Tenāha “**anekarogātura...pe... uḷārabhāvo viyā**”ti. Evamete yathārahaṃ anvaṃyato, byatirekato ca saccesu āvibhavanākārā vibhāvītā.

Ekekassāti ekekassa atthassa, pīlanāyūhananissaraṇaniyyānaṭṭhe sandhāyāha. **Tiṇṇaṃ tiṇṇanti** saṅkhatādiatthe. **Ye pana** vādino. **Nānābhisamayanti** nānāññena abhisamayaṃ, catunnaṃ saccānaṃ nānākkhaṇe nānāññena paṭivijjhananti attho. Yadi hi maggaññassa catūsu saccesu nānābhisamayo siyā, dukkhadassanādīhi paṭhamamaggādīhi pahātābbaṇaṃ saṃyojanattayādīnaṃ ekadesappahānaṃ āpajjati. Tathā ca sati ekadesasotāpattimaggatthādīpasaṅgo. Taṃtaṃdassanānantarañca taṃtaṃphalena bhavitābanti taṃtaṃpaheyyakilesapaṭippassaddhibhūtānaṃ phalānaṃ maggānaṃ viya catukkatā siyā. Tathā ca sati ekadesasotāpannatādīpasaṅgo. Kiñca bhīyyo – yadi maggaññassa nānābhisamayo siyā, aññena ññena dukkhaṃ passati. Aññena samudayaṃ, aññena nirodhaṃ, aññena maggaṃ, evaṃ sati maggakiccaṃ aparipuṇṇameva siyā. Maggadassanena hi dvayagati, teneva vā tassa dassanaṃ, aññena vāti. Tattha paṭhamo tāva pakkho na yujjati attani pavattiyā asambhavato. Na hi teneva aṅgulaggena tameva parāmasitum sakkā. Atha aññena anavaṭṭhānappasaṅgo “yena maggaṃ passati, sopi maggo. Tampi yena passati, sopi maggo”ti. Tasmā ekābhisamayato yathāvutto asammohapaṭivedhova yutto. Apica paricchinditabbaṃ, samucchinditabbañca saccadvayaṃ ārabha pavattamānassa maggaññassa paricchindanasamucchindanāni na sambhavanti tato anissaraṇato. Na hi dukkhaṃpariññāsamudayaṃpahānāni dukkhasamudayasaccārammaṇena ññena kātum sakkuṇeyyāni. Nibbānārammaṇena pana tattha, itaradvaye ca sammohaṃ viddhaṃsentena sakkā kātunti ekābhisamayo eva yutto. Ayaṃ pana attho pāḷiyāṃ āgato evāti “**tesaṃ uttaraṃ abhidhamme kathāvatthusmiṃ vuttamevā**”ti.

Pariññādīpabhedakathāvaṇṇanā

845. Abhiññāpaññātiādīnaṃ attho heṭṭhā vuttoyeva. Apica sutamayāya, cintāmayāya, ekaccabhāvanāmayāya ca abhivisittihāya paññāya ñātā **abhiññātā. Āveṇikā bhūmi** pariññantarānaṃ avisayabhāvato. Na hi nāmarūpaparicchadapaccayapariggahaṇavasena tīraṇapariññādīnaṃ pavatti atthi.

846. Anulomaññampi aniccādivaseneva saṅkhāre ārabha pavattati, pageva paṭisaṅkhānupassanādayoti āha “**yāva anulomā aveṇikā bhūmi**”ti. Kāmañcettha tīraṇapariññābhūmiyaṃ ñātappahānapariññāyopi laddhāvasarā, tattha pana yathā tīraṇapariññā sātisaṃyāṃ kiccakārī, na tathā itarāti aveṇikaggahaṇaṃ.

847. Nippariyāyena pahānapariññā nāma maggaññānti “**yāva maggaññā bhūmi**”ti vuttaṃ. **Ayaṃ idha adhippetāti** idha abhisamayakāle kiccavicāre ayaṃ pahānapariññā adhippetā tadatthattā sesapariññānaṃ. Tenāha “**yasmā vā**”tiādi.

Tadatthāyevāti pahānapariññāthā eva. Atha vā **tadatthāyevāti** pahānatthā eva. Atha vā **tadatthāyevāti** maggatthā eva. Nātatīraṇapariññā hi yāvadeva maggādhigamatthāya pavattā. **Niyamato ñātā ceva tīritā ca honti** ñātātīritabhāvehi vinā pahānābhāvato, pahānasiddhiyañca ñātātīritabhāvasiddhito. Maggaññānañhi dukkhe pariññābhisamayavasena pavattamānaṃ tassa sabhāvalakkhaṇaṃ viya sāmāññalakkhaṇampi paṭivijjhatīti vuccati tappaṭicchādakasammohaviddhaṃsanato. Tenāha “**pariññattayampi...pe... vedītabba**”nti.

848. Pariññā viyāti tividhatāsāmaññaṃ nidasseti, na pariññāpahātābbaṭāsāmaññaṃ vikkhambhanappahānassa aripaññākiccabhāvato. Kāmacchandādayo yathā na cittaṃ pariyaṭṭhāya tiṭṭhanti, evaṃ pariyaṭṭhānassa nisedhanaṃ appavattikaraṇaṃ vikkhambhanaṃ, vikkhambhānameva pahānaṃ **vikkhambhanappahānaṃ. Pākaṭattāti** “ayaṃ abyāpannacitto vigatathinamiddho”tiādīnaṃ (a. ni. 4.198) paresampi pākaṭattā. “**Na sahasā cittaṃ ajjhottharantī**”ti idaṃ paṭiladdhamattassa jhānassa vasena vuttaṃ, subhāvite pana paṇaṇajjhāne yāva carimakacittampi na ajjhottharanteva. Atha vā **jhānassa pubbhāgēpīti** jhānādhigamatthāya pubbhāgēpāṭipattiyā. **Pacchābhāgēpīti** jhānaṃ labhitvā aññākiccappasutassapi. **Vitakkādayoti** vitakkavicārapītisukharūpasaññādayo. Dutiyajjhānādīnaṃ paṭipakkhā dutiyādīsū appitesuyeva vikkhambhanti, tato tato vuṭṭhitamattassa pana pavattanti parittacittavaseneva vuṭṭhānato.

849. “**Paḍīpena andhakārassa viyā**”ti idaṃ paṭipakkhena pahānabhāvadassanattham vuttaṃ. Paṭipakkho hi paḍīpo andhakārassa, ghaṭappahāro pana sevālassa na paṭipakkho, kevalaṃ pavattinivāraṇamattameva karotīti. Tena asatipi ujuvipaccanīkatāya dutiyajjhānādīnaṃ vitakkādīnaṃ vikkhambhanassa taṃ nidassanaṃ suṭṭharaṃ yujjati. “**Vipassanāya avayavabhūtenā**”ti idaṃ idhādhikatataḍaṅgappahānassa dassanattham vuttaṃ.

Sīlavisoḍḍhanādināpi hi tadaṅgappahānaṃ hotiyevāti. **Ñāṇaṅgenāti** ñāṇasaṅkhātena kāraṇena. Tadaṅgena tadaṅgassa pahānaṃ **tadaṅgappahānaṃ**. Sati vijjamaṇe khandhapañcakasaṅkhāte kāye, sayamaṃ vā tattha sati diṭṭhi **sakkāyaditṭhi**, “rūpaṃ attato samanupassatī”tiādinā (saṃ. ni. 3.81; 4.345) nayena vuttā attānudiṭṭhi. Soḷasavatthukā, aṭṭhavatthukā ca kaṅkhāva malaṃ **kaṅkhāmalaṃ**. **Samūhagāhassatī** “attā attaniya”nti evaṃ pavattasamūhagahaṇassa pahānaṃ kalāpasammasanena ekādasasu okāsesu pakkhipitvā vikiraṇavasena khandhānaṃ dassanato. **Assādasaññāyāti** pañcakkhandhe assādanavasena pavattamicchāsaññāya. **Appaṭisaṅkhānassatī** paṭisaṅkhānapaṭipakkhassa mohassa. **Anupekkhanassatī** apekkhāya. Saṅkhāresu niccādigāho **saccapaṭilomagāho** maggasaccādhigamassa vilomanato. Sādīnavesu anādīnavasaññitā, anādīnave ca sādīnavasaññitā **saccapaṭilomagāho**ti ca vadanti.

Evaṃ visuddhikkamena tadaṅgappahānaṃ dassetvā idāni aṭṭhārasamahāvīpassanāvāsenapi taṃ dassetuṃ “**yaṃ vā panā**”tiādi vuttaṃ. Tattha yaṃ vā pana pahānanti sambandho.

850. Vuttameva “sabbaṃ saṅkhāragataṃ aniccato anupassatī”tiādinā (visuddhi. 2.742).

Santatisamūhakkiccārammaṇānaṃ vasena ghanaggahaṇaṃ ghanasaññā, tassā **ghanasaññāya**.

Nirodhe adhimuttatā, tāyāti tiyaddhagatānaṃ saṅkhārānaṃ nirodhameva disvā tattha adhimuccanavasena pavattapaññā, tāya. **Āyūhanassatī** abhisāṅkharāṇassa.

Taṃ taṃ paricchedanti ādānanikkhepādikaṃ taṃ taṃ paricchedaṃ. **Aññathāpavattidassananti** vuttaparicchedato pubbe, pacchā ca aññākārappavattiyā dassanaṃ, avatthāvisesappavattidassanaṃ vā. **Dhuvasaññāyāti** thirabhāvaggahaṇassa.

Sārādānābhīnivesassatī asāresu sārāgahaṇābhīnivesassa.

Saṃsayamicchāñāṇānaṃ vasena sammuyhanaṃ sammoho, so eva abhinivesoti **sammohābhīniveso**. Saṅkhāresu leṇatāṇabhāvaggahaṇaṃ **ālayābhīniveso**, atthato bhavanikanti.

Yathā cittaṃ saṅkhāre muñcitvā vivaṭṭaṃ nibbānaṃ pakkhandati, tathā pavattanato saṅkhārupekkhā ca anulomañca “vivaṭṭānupassanā”ti vuttaṃ. Nivīṭṭhabhāvena ogāḷhabhāvena pavattasamyojanādīkilesā eva **kilesābhīniveso**. **Nibbedhabhāgiyaṃ samādhinti** vipassanāsamādhimāha.

851. Asanivikkamaṃ asanīmaṇḍalaṃ. **Evaṃ pahānanti** anuppattidhammatāpādanamāha. Kammakilesānaṃ, sabbesampi vā saṅkhārānaṃ khayamaṃ nirodhaṃ gacchati **khayagāmi**, ariyamaggo. Lokuttaraggahaṇeṇeva siddhepi khayagāmiḍḍagahaṇaṃ vaṇṇabhaṇanattaṃ. **Samucchedappahānamevāti** avadhāraṇaṃ nippariyāyataṃ upādāya. **Tadatthānevāti** samucchedappahānatthāneva. Tena vikkhambhanatadaṅgappahānānaṃ maggasambhāratamāha tehi vinā asijjhanato. Atha vā **tadatthānevāti** maggatthāneva. Tena tadatthāyā tesam taṃkiccatāṃ dasseti. Tenāha “**tasmā**”tiādi. Tamevatthaṃ upamāya dassetuṃ “**paṭirājānaṃ vadhitvā**”tiādi vuttaṃ. **Yampi tato pubbe katanti** yaṃ tatorajjappattiito pubbe kataṃ paccantasāadhanaduggaviddhaṃsanādi. Yathā **idañcīdañca raññā katantiyeva vuccati**, evaṃ lokiyañāṇena sādhitānīpi vikkhambhanatadaṅgappahānāni samucchedappahānavasena pavattassa maggassa kiccabhāvena vuccanti, tadatthāyā, tesam taṃsantatipatitāyā ca maggassatī veditabbā.

852. Lokiyassa, lokiyaṃ vā sacchikiriyā **lokiyasacchikiriyā**. Evaṃ **lokuttarasacchikiriyā** veditabbā. **Lābhīmhīti** lābhī amhī. Tathā **vasīmhīti** etthāpi. **Paccakkhato ñāṇaphassenāti** paccakkhato ārammaṇakaraṇasaṅkhātena ñāṇaphassanena. “**Paccakkhato**”ti ca iminā anumānato ārammaṇakaraṇaṃ nivatteti, “īdisamida”nti paccavekkhaṇavasena paccakkhato jānaṃ hettha “ñāṇaphasso”ti adhippeto. **Phassitāti** ñāṇena phuṭṭhā.

Jhānamaggaphalāni viya attano santāne anuppādetvāpi tappaṭicchādakasammohaviddhaṃsanavasena tathāvīddhaṃsanapavattañāṇaṃ **aparappaccayañāṇaṃ**.

Passanto paccakkhato jānanto. **Amatogadhanti** amatapariyāpannaṃ, amataṅkhatanti attho.

Sotāpattimaggo paṭhamam nibbānadassanato dassanam, tena dassanena sacchikiriyā **dassanasacchikiriyā**. Kiñcāpi gotrabhuññaṃ tato paṭhamataram nibbānaṃ passati, ālambanakaraṇato disvā kattabbakiccākaraṇato pana na dassananti vuccati. **Sā duvidhāpī** sā dassanabhāvanāvasena duvidhāpi sacchikiriyā. **Dassanabhāvanāvasenā**ti dassanamaggabhāvanāmaggasena. Tena amaggavasena pavattanibbānassa paccavekkhaṇasacchikiriyam nivatteti. **Nibbānassā**ti pana iminā maggaphalesu paccavekkhaṇasacchikiriyam. **Imassa ñāṇassā**ti imassa yathādhigatassa lokuttarañāṇassa.

853. Abhimatāti adhippetā. Bhāvanā nāma uppādanā, santānaparibhāvanā cāti tadubhayaṃ dassento “**lokiyāna**”ntiādīmāha. Yadaggena hi lokiyā kusalādayo uppādītā, vaḍḍhitā ca, tadaggenassa sīlabhāvanā, kāyabhāvanā, cittabhāvanā, paññābhāvanā ca lokiyā nipphādītā hoti, tāya ca santānopi paribhāvitoti. **Tāsu** lokiyalokuttarabhāvanāsu **idha** ñāṇadassanavisuddhikathāyaṃ **lokuttarabhāvanā adhippetā**, na itarā tassā sambhārabhāvato. **Catubbidhampetam ñāṇanti** etaṃ catubbidhampi ariyamaggañāṇam lokuttarāni sammāvācādibhedāni **sīlādīni uppādeti**. Kathaṃ? Sahajātādipaccayatāya. **Sīlādīnī**ti ettha **ādi**-saddena samādhissa gahaṇam, na paññāya. Na hi tadeva taṃ uppādeti, maggacittuppādo pana uppādeti. Tadantogadhabhāvā sammāsaṅkappo. So hi pañcakkhandhasaṅgahitoti vadanti. **Sīlādīnī**ti vā phalasīlādīnampi gahaṇanti paññāyapi gahaṇam yujjatiyeva. **Sahajātapaccayādītāyā**ti ettha **ādi**-saddena anantarapaccayādītāyapi saṅgaho daṭṭhabbo. **Tehi ca santānam vāsetī**ti tehi samucchindanapaṭipassambhanavasena pavattehi lokuttarehi sīlādīhi ariyapuggalo attano santānam paribhāveti. Yaṃ nissāya parāvuttīti vadanti. Yathā pariññattayampi pahānattayampi maggañāṇassa kiccanti vuttaṃ pariyāyena, na evamidha. Idha pana **lokuttarabhāvanāva assa** maggañāṇassa **kiccam**. Na hettha bhāvanāya pariyāyo labbhātīti avadhāraṇam. Tena lokiyabhāvanam nivatteti.

Evam sarūpeneva āgatāyāti “cittaṃ bhāvaya”nti samādhi viya cittaśīsenā anāgantvā “paññaṃ bhāvaya”nti evam sarūpeneva āgatāya paññāya. **Yaṃ vuttaṃ** uddesavasena. **Ettāvatā taṃ vitthāritam hoti**. Ayañca pañho vissajjito hotīti sambandho.

Ñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti bāvīsatiaparicchedavaṇṇanā.

23. Paññābhāvanānisamsaniddesavaṇṇanā

Ānisamsapakāsanāvaṇṇanā

854. Anekasatānisamsā sāvaka bodhīdivipulodātaguṇavisesāvahattā. **Vitthāratoti** nayadassanam akatvā “ayampi paññābhāvanāya ānisamsa, ayampi”ti anupadadassanavasena vitthārato pakāsetum na sukaram atibahubhāvato. **Assā**ti paññābhāvanāya. **Nānakilesavidhamsananti** sakkāyadīṭṭhivicikicchādivasena nānāvidhānam kilesadhammānam tadaṅgādivasena pajahaṇam. **Ariyaphalarasānubhavananti** sotāpattiphalādiphalasukhapaṭisaṃvedanam.

Nānakilesavidhamsanakathāvaṇṇanā

855. “Ariyaphalarasānubhavana”nti eteneva kilesānam paṭippassaddhippahānam dīpīyatīti “**ariyamaggakkhaṇe**”ti visesavacanam, tabbhāvabhāvato vā. Siddhe hi samucchadappahāne paṭippassaddhippahānam siddhameva hotīti.

Bhīmavegānupatitāti sakalam lokam bhindantena viya bhīmena bhayānakena vegena sahasā patitā. **Siluccayeti** pabbate selaputhule. **Satejūjjalamaṇḍaloti** saradakālasamiddhena attano tejasā samūjjaladuddikkhamaṇḍalo. Vadhabandhanādīduggatiparipakkilesādijātīdisabbānattavidhāyakam. **Sandiṭṭhikanti** paccakkhabhūtam. **Jaññā**ti jāneyya. **Idhā**ti imissam paññābhāvanāyam.

Phalasamāpattikathāvaṇṇanā

856. Ariyassa maggassa phalam **ariyaphalam**, ariyañca taṃ visuddhattā phalañcātipi **ariyaphalam**, tassa **raso**, paṭippassaddhivimuttisukham, **anubhavanam** nibbānārammaṇassa tassa paṭisevanam. **Tatrā**ti tesu dvīsu ākāresu. **Assā**ti ariyaphalassa.

857. Saṃyojanesu pahīnesu sabbepi kilesā pahīnāyeva hontīti saṃyojanānaṃyeva gahaṇaṃ.

Saṃyojanappahānamattameva ariyamaggassa **phalaṃ nāma**, na aññaṃ kiñci atthantaraṃ vipākabhūtaṃ adhippāyo. Tenāha “**phalaṃ nāma na koci añño dhammo atthī**”ti. Ke panetaṃ vadantīti? Andhakādayo. Te hi “arahattaṃ arahattanti, āvuso, vuccati...pe... mohakkhayo”ti (saṃ. ni. 4.315) suttapadassa atthaṃ aññathā gahetvā nippariyāyato “arahattaṃ nāma kiñci natthi, kilesappahānameva tathā vohariyati”ti vadantā sesaphalepi paṭikkhipanti. **Idaṃ suttampīti** paṭisambhidāmaggaṃpālimāha. Pakattho ukkattho yogoti payogo, ariyamaggo, payoganimittaṃ jātakilesānaṃ paṭippassaddhi **payogapaṭippassaddhi**. Yā pana ariyamaggassa bhāvitattā labbhamānāpi yassā vipākapaññāya nippajjamānāya nippajjati, sā paṭippassaddhiyaṃ nipphādetabbāyaṃ paññāti **paṭippassaddhipaññāti** vuttā. **Sammādiṭṭhi micchādiṭṭhiyā vuṭṭhātīti** sammādiṭṭhiyā ujuvipaccanīkadassanavasena vatvā tadaññatopi vuṭṭhānaṃ dassetuṃ “**tadanuvattakakilesehi**”ti vuttaṃ, tassā micchādiṭṭhiyā sampayogato, upanissayato ca anuvattakakilesehi. Tena tadekatthappahānaṃmāha. **Khandhehi** tadanuvattakakkhandhehi, tāya micchādiṭṭhiyā sampayuttakkhandhehi ceva tappaccayā āyatim upajjanakkhandhehi cāti attho. **Bahiddhā ca sabbanimittehi** yathāvuttakilesakkhandhehi bahiddhābhūtehi vipassanāya gocarabhūtehi sabbasaṅkhāranimittehi.

Evam maggakiccaṃ dassetvā idāni tassa vasena phalaṃ dassetuṃ “**tampayogapaṭippassaddhattā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **tampayogapaṭippassaddhattāti** tassa ajjhatabhiddhā vuṭṭhānādiṭṭhiyogassa paṭippassaddhattā. Maggo hi nimittato, pavattato ca vuṭṭhahanto kilese pajahatīti attano khaṇe taṃ payogaṃ karoti nāma, phalakkhaṇe panassa so payogo paṭippassaddho vūpasanto nāma hoti. Tena vuttaṃ “**tampayogapaṭippassaddhattā**”ti. **Uppajjati**ti maggānantaraṃ dvikkhattuṃ vā tikkhattuṃ vā uppajjati. Phalasaṃpattikāle pana bahukkhattuṃ, nirodhā vuṭṭhahantassa dvikkhattuṃ uppajjati. Sabbampi yathāvuttapayogapaṭippassaddhinimittaṃ uppajjanato “**tampayogapaṭippassaddhattā uppajjati**”ti vuttaṃ. **Maggasetam phalanti** yathāvuttā vipākā sammādiṭṭhi nāma, etaṃ ariyamaggassa phalanti veditabbaṃ. **Vitthāretabbanti** “**soṭāpattimaggakkhaṇe abhiniropanatthēna sammāsaṅkappo micchāsaṅkappā**”tiādinā (paṭi. ma. 1.63) saṅkappādivasena, sesamaggavasena ca vitthāro veditabbaṃ.

Cattāri ca sāmāññaphalāni, ime dhammā appamāṇārammaṇāti appamāṇārammaṇatāya maggehi nibbisesatāya. Tathā nevasaññānāsaññāyatanaṃsaṅkhāto mahaggato dhammo nirodhato vuṭṭhānavelāyaṃ appamāṇassa dhammassa anantarapaccayena paccayoti ariyaphalassa anantarapaccayatāya ca dīpanāti **evamādinipi ettha** ariyaphalassa sabhāvadhammabhāvena atthitāya **sādhakāni**, na yathādassitapaṭisambhidāmaggaṃpāliyevatī adhippāyo.

858. **Phalasaṃpattiyanti** phalapavattisaṅkhātāya samāpattiyaṃ. **Assāti** ariyaphalassa. Sarūpakattukāraṇākāraṇatthitīvuttānānantaravasena **idaṃ pañhākammaṃ**.

859. **Ariyaphalassa nirodhe appanāti** ariyassa phalajhānassa nibbāne ārammaṇabhūte appanākārena pavatti.

860. **Sabbepi puthujjanāti** jhānasamāpattilābhinopi puthujjanā na samāpajjanti, pageva itare. **Ariyā sabbepi** phalasaṃpattim **samāpajjanti**ti kāmaṃ sāmāññajotanaṃ, sā pana visesanivṛttihāyeva hoti. **Adhigatattāti** pana hetukittanaṃ. Uparimānampi heṭṭhimāya lokiyasaṃpattiyā viya samāpajjanaṃ sādheṇaṃ viya ṭhitanti taṃ nivattento “**uparimā panā**”tiādimāha. Tattha **uparimāti** sakadāgāmiādayo. **Heṭṭhimanti** soṭāpattiphālādiṃ. **Na samāpajjanti** satipi adhigatatte. Kasmāti ce? Kāraṇamāha “**puggalantarabhāvūpagamanena paṭippassaddhattā**”ti. Etena uparimo ariyo heṭṭhimaṃ phalasaṃpattim samāpajjati attanā adhigatattā, yathā taṃ lokiyasaṃpattinti, evaṃ pavattaṃ hetuṃ byabhicāreti. Na hi lokiyajjhānesu puggalantarabhāvūpagamaṃ nāma atthi visesābhāvato. Idha pana asamugghāṭitakammakilesanirodhanena puthujjanehi viya soṭāpanassa, soṭāpannādīhi sakadāgāmiādināṃ puggalantarabhāvūpagamaṃ atthi. Yato heṭṭhimā heṭṭhimā phaladhammā uparūpari maggadhammehi nivattitā paṭipakkhehi viya abhibhūtā appavattidhammatāyeva āpannā. Tenāha “**paṭippassaddhattā**”ti.

Apica kusalakiriyapavatti nāma aññādisī, vipākavatti ca aññādisī, anantaraphalattā ca lokuttarakusalānaṃ heṭṭhimato uparimo bhavantaragato viya hoti. Taṃtaṃphalavaseneva hi ariyānaṃ soṭāpannādināmālābho. Te sace aññaphalasaṃgīnopi honti, soṭāpannādināmampi tesam avatṭhitam siyā, tena tena jhānena gahitapaṭisandhiko viyāti tassa tassa ariyassa taṃ taṃ phalaṃ bhavaṅgasadisanti na uparimassa heṭṭhimaphalasaṃgītāya lesopi sambhavati, kuto tassa samāpajjananti daṭṭhabbaṃ. **Heṭṭhimā ca uparimanti** heṭṭhimā ca soṭāpannādayo ariyā uparimaṃ sakadāgāmiṃphālādiṃ na samāpajjanti sambandho. Tattha kāraṇamāha “**anadhigatattā**”ti. Na hi anadhigatasamāpattim samāpajjitum sakkā.

“Attano attanoyeva pana phalaṃ samāpajjantī”ti iminā sabbepi ariyā attano attano phalasaṃpattim samāpajjantīti atthe āpanne tattha kesañci matibhedam dassetuṃ “keci panā”tiādi vuttaṃ. Ete hi samādhismiṃ paripūrakāriṇoti yasmā hi te “uparimā dve”ti vuttā anāgāmino, arahanto ca samādhismiṃ paripūrakāriṇo, itare pana sīlesu paripūrakāriṇo, tasmā dve eva phalasaṃpattim samāpajjantīti. Na hi samādhipāriṇiṃ vinā samāpattivaḷaṅjanaṃ sambhavatīti adhippāyo. Tanti “samādhismiṃ paripūrakāriṇo”ti tehi vuttakāraṇaṃ. Akāraṇamevāti ayuttiveva. Kasmāti ce? Āha “pūthujjanassāpi”tiādi. Tassattho – sabbaso asamucchinnakilesassa pūthujjanassāpi attanā paṭiladdhalokiyasaṃpattisaṃpajjanaṃ labbhati, kimaṅgaṃ pana samucchinnakilesānaṃ heṭṭhimānaṃ ariyānaṃ, tasmā tesam samādhismiṃ aparipūrakāritā attano phalasaṃpattim asaṃpajjanassa akāraṇanti. Yutticintā nāma pāḷianāruḷhe atthe yuttā, ayaṃ panattho pāḷiāruḷhoti kāraṇāpadese anādarakāraṇamukhena pāḷim dassento “kiñcethā”tiādimāha. Sotāpattimaggapaṭilābhatthāyāti sotāpattimaggassa samadhigamāya. Sotāpattiphalasaṃpattatthāyāti sotāpattiphalasaṃpattiyā saṃpajjanattham. Esa nayo sesesupi.

Ettha ca “suññatavihārasaṃpattatthāya animittavihārasaṃpattatthāyā”tiādinā sarūpato uddhaṭṭā tato pubbe āgatā maggaphalavārā appaṇihitavasena vuttā. Tattha anattānupassanāmukhena, aniccānupassanāmukhena ca pavattānaṃ phalasaṃpattīnaṃ purecarā gotrabhudhammā navadasabhāvena vuttāti veditabbā. “Sotāpattiphalasaṃpattatthāyā”tiādinā pana catūsupi phalesu ekasadisam desanāya āgatattā sotāpannasakadāgāminopi attano phalaṃ samāpajjantīti viññāyati. Maggānantaraphalavasena taṃ vuttanti ca na sakkā vuttuṃ vipassanāvasena dasannaṃ gotrabhudhammānaṃ dassanavasena desanāya āradhattā, maggavāreneva ca tadatthasiddhito. Na ca maggānantaraṃ phalaṃ “phalasaṃpattī”ti vuccati visum parikammābhāvato. Tasmā phalasaṃpattivacaneneva sotāpannādīnampi phalasaṃpattisaṃpajjanaṃ siddham. Tenāha “tasmā”tiādi.

861. Payoḷanaṃpi tadatthāya paṭipattiyā kāraṇaṃ hoti tannimittaṃ paṭipajjanatoti “kasmā samāpajjantī”ti kāraṇaṃ pucchitvā “diṭṭhadhammasukhavihārattha”nti payoḷanaṃ vissajjitaṃ. Kasmāti vā sampadāne nissakkavacanāṃ, kissāti vuttaṃ hoti. Diṭṭhadhammasukhavihāratthanti diṭṭheva dhamme kilesadarathaparīḷāvūpasamena santena sukhavihārena viharattham. Satipi vipākabhāve parikammaṃ vinā anuppajjanato phalasaṃpattidhammānaṃ tassa tassa ariyassa rucivaseneva pavatti, yato nesam sādhipatitāti āha “addhāna...pe... samāpajjantī”ti.

862. Dvīhi ākāreḥīti dvīhi kāraṇehi. Yathā hi lokiyajjhānānaṃ samadhigamo sampayogasamaṅgibhāvena sijjhamāno pahānaṅgasamatikkamamukhena vuccati tathā samadhigantabbatā, evaṃ phalasaṃpattipi nibbānāmanasikāreṇa sijjhamānā tadaññārammaṇāmanasikāramukhena vuccati sabbasaṅkhārato vinivaṭṭitamānasatāvāsena samijjhanato. Tenāha “nibbānato”tiādi. Udayabbayaññādiññāparamparavasena hi sabbaphalacittaṃ saṅkhārato sabbaso nibbinnavirattacittassa tato vinissaṭṭanibbānārammaṇaṃ pavattati. Evaṃ pavattamānaṃca taṃ nibbānato aññassa ārammaṇassa amanasikārā, nibbānassa ca manasikārā pavattatīti vuccati.

Animittāya cetovimuttīyāti animittavimokkhadvayāya phalasaṃpattiyā, aniccānupassanāmukhena vā saṃpajjitabbāya phalasaṃpattiyā. Saṃpattiyāti saṃpajjanatthāya. Sabbanimittānanti rūpādisabbasaṅkhāranimittānaṃ. Amanasikāroti ādīnavato disvā vissatṭhatāya anāvajjanaṃ asamannāhāro. Animittāya ca dhātuyā manasikāroti sabbasaṅkhāranimittābhāvato animittāya. Kehici paccayehi na saṅkhatattā ca asaṅkhatatīti laddhanāmāya asaṅkhatāya dhātuyā phalasaṃpattisahajātena manasikāreṇa manasikāraṇaṃ, tassā vā dhātuyā phalasaṃpatticittasaṅkhāte manasikāraṇaṃ.

863. Udayabbayādivasenāti udayabbayabhaṅgabhayatupaṭṭhānādivasena pavattanakānaṃ navannampi ñāṇānaṃ byāpāraṃ vadati. Tenāha “pavattānupubbavipassanassā”ti. Saṅkhārārammaṇagotrabbuññānāntaranti saṅkhārārammaṇassa “vodāna”nti laddhanāmassa gotrabhuññānaṃ anantaraṃ. Kasmā panettha gotrabhuññānaṃ maggaññāpūrecārikaṃ viya nibbānārammaṇaṃ na hotīti? Phaladhammānaṃ aniyyānikabhāvato. Ariyamaggadhammā eva hi niyyānikā. Vuttañhetam “katame dhammā niyyānikā? Cattāro maggā aparīyāpannā”ti (dha. sa. 1295, 1609). Tasmā ekatena niyyānikasabhāvassa ubhatovuṭṭhānabhāvena pavattamānassa maggaññānaṃ anantarapaccayabhūtena ñāṇena nimittato vuṭṭhiteneva bhavitabbanti tassa nibbānārammaṇatā yuttā, na pana ariyamaggassa bhāvitattā tassa vipākabhāvena pavattamānaṃ kilesānaṃ asamucchindanato aniyyānikattā avuṭṭhānasabhāvānaṃ phalaññānaṃ purecārikaññānaṃ kadācīpi nibbānārammaṇatā ubhayattha anulomaññānaṃ atulyākārato. Ariyamaggavīthiyañhi anulomaññāni anibbidhapubbānaṃ thūlathūlālobhakkhandhādīnaṃ sātisayaṃ padālanena lokiyāññesu

ukkamsapāramippattāni maggañāṇānugūṇāni uppajjanti. Phalasangāpattivīthiyaṃ pana tāni tena tena maggena tesam tesam kilesānaṃ samucchinnatā tattha kilesavikkhambhane nirussukkāni kevalaṃ ariyānaṃ phalasangāpattisukhasamaṅgibhāvassa parikkammattāni hutvā uppajjantīti na tesam kutoci vuṭṭhānasambhavo, yato nesam pariyoṣānaññaṃ saṅkhāranimittavuṭṭhānato nibbānārammaṇaṃ siyā.

Evañca katvā “sekkhassa attano phalasangāpattivaḷaṅjanatthāya udayabbayādivasena saṅkhāre sammasantassa vipassanāñāṇānupubbiyā phalameva uppajjati, na maggo”ti idañca aṭṭhakathāvacanaṃ samatthitaṃ hoti. Tenāha “**sekkhassāpi phalameva uppajjati, na maggo**”ti. Nibbānārammaṇe appanañjānavasena yathāparicchinnakālaṃ niraṇṇaṃ phalacittasseva pavattanaṃ samāpajjanaṃ phalasangāpattīti āha “**phalasangāpattivasena nirodhe cittaṃ appeti**”ti. Yadi anupubbavipassanānaṃ vasena phalasangāpattisamāpajjanaṃ, tena nīhārena sekkhassa uparimaggenāpi bhavitabbanti anuyogaṃ sandhāyāha “**phalasangāpattininnatāyā**”tiādi. Tena aññoyeva vipassanācāro ariyamaggāvaho, añño phalasangāpattīvahoti dasseti, svāyaṃ vipassanāya vibhāgo vutto eva. **Ye panāti** abhayagirivāsino sandhāyāha. Te hi maggaphalavipassanāya āloḷetvā vadanti. Teneva hi “**evaṃ sati**”tiādi vuttaṃ. **Arahā paccekabuddho bhavissati** yadi itaratthāpi vipassanā tadatthāya saṃvatteyyāti adhippāyo. **Pāḷivaseneva ca paṭikkhittanti** “dasa gotrabhudhammā vipassanāvasena uppajjanti”ti maggatthā phalatthā vipassanā viṣuṃ katvā pavattapāḷivaseneva tesam vacanaṃ paṭikkhittanti na gahetabbam, aññatthā “dasa gotrabhudhammā”ti vacanaṃ virujjheyāti. **Idameva pana gahetabbanti** vuttassevatthassa nigamanaṃ. **Phalañcassātiādi** mahaggatavipākānaṃ viya lokuttaravipākānañca kusalasarikkhataḍḍassanaṃ. Jhānato sarikkhatāḍḍassaneneva cettha bojjhaṅgamaggaṅgavaseṇāpi sarikkhatā dassitāyevāti veditabbam.

864. Thitīyāti pabandhaṭṭhitiyā. Yathāparicchinnakālañhi samāpattiyā pabandhavasenaṅvaṭṭhānaṃ idha **thitīti**. “Cande vā sūriye vā ettakaṃ thānaṃ gate vuṭṭhahissamī”ti kālāvadhiggahaṇavasena samāpajjanaṃ cittassa abhisāṅkharānaṃ **abhisāṅkhāro**.

865. Sabbānevetānīti rūpanimittādisabbāneva etāni ekato kāmaṃ na manasi karoti asambhavato. **Sabbasaṅgāhikavasena**ti anavasesapariyādānavasena. Samudāyasaddā hi avayavesupi pavattanti, avayavabyatirekena ca samudāyo na labbhatīti avayavagatampi kiccaṃ samudāyavasena vuttaṃ. **Tasmāti** sabbesaṃ saṅkhāranimittānaṃ ekato manasikārābhāvato. Yasmā bhavaṅgacitte uppane phalasangāpattito vuṭṭhito nāma hoti, tasmā vuttaṃ “**yaṃ bhavaṅgassā**”tiādi. **Bhavaṅgassa ārammaṇaṃ** nāma kammādi. **Manasi karototi** bhavaṅgasahagatena manasikārena manasi karoto, taṃ vā ārammaṇaṃ bhavaṅgamanasi karoto.

866. Phalassa phalameva vā anantaraṃ hoti purimassa purimassa pacchimaṃ pacchimaṃ. **Bhavaṅgaṃ vā** sabbapacchimassa. **Phalānantaraṃ** maggavīthiyaṃ, phalasangāpattiyāñca. “**Yena phalena nirodhā vuṭṭhānaṃ hoti**”ti idaṃ phaluppattiyā nirodhā vuṭṭhānabhāvato vuttaṃ. **Tanti** nirodhāvuṭṭhānabhāvena vuttaṃ anāgāmiphalaṃ vā aggaphalaṃ vā. **Nevasaññānāsāññāyatanānantaranti** nevasaññānāsāññāyatanassa kusalassa, kiriyassa vā anantaraṃ satipi sattāhātikkame vijātiyena antarikkatā.

Paṭippassaddhadarathanti sabbaso passaddhakilesadarathaṃ. **Amatārammaṇanti** nibbānārammaṇaṃ. **Subhanti** asobhanatāya kilesassāpi abhāvato sobhanaṃ. Taṅhāsaṅkhātaṃ lokāmiṣaṃ vantaṃ chaḍḍitaṃ etenāti **vantalokāmiṣaṃ**. Vūpasantakilesatāya, susantatāya ca **santaṃ**. Yena dhammena yogato samaṇo nāma hoti, tassa ariyamaggasaṅkhātassa sāmāññassa phalanti **sāmāññaphalaṃ**.

Ojavantenāti sabhāvasampanna. **Sucināti** kilesāsucivirahato parisuddhena. **Sukhenāti** anuttarasukhena. **Abhisandīanti** sabbaso lūkhabhāvāpagamanena sinehitaṃ. **Sātātīsātenāti** mahaggatasātato, lokuttarakusalasātato ca ativiya sātana madhurena. Maggasukhatopi hi phalasukhaṃ santataratāya pañītaraṃ. **Amatena** sammoditaṃ. “**Madhuṃ viyā**”ti iminā sātātīsātataṃyeva vibhāveti.

Tassa ariyassa phalassa rasabhūtaṃ sārabhūtaṃ taṃ sukhaṃ paññaṃ bhāvetvā yasmā paṇḍito vindati paṭilabhatīti yojanā.

Nirodhasamāpattikathāvaṇṇanā

867. Tatrāti tasmim “nirodhasamāpattiyā samāpajjanasamatthatā”ti saṃkhittavacane. **Idaṃ** sarūpādivasena **pañhākammaṃ**. **Katthāti** kasmim bhava.

868. Anupubbanirodhavasenāti vipassanānugatā aṭṭha samāpattiyo ārohanena taṃtaṃpaṭipakkhanirodhamukhena tiṇṇaṃ saṅkhārānaṃ anupubbato nirodhavasena. Yathāparicchinnaḷaṃ yā cittacetasiḷānaṃ appavatti, ayaṃ nirodhasamāpattīti attho. **Ke samāpajjanti, ke na samāpajjanti**ti kāmaṃ samāpajjanasamatthā padhānatāya paṭhamam pucchitā, tabbissajjanaṃ pana garubhāvato pacchā vissajjetuṃ asamāpajjanake tāva dassento “**sabbepi...pe... na samāpajjanti**”ti āha yathā “vāmaṃ muṇca, dakkhiṇaṃ gaṇhā”ti. Tattha “**sabbepi**”ti idaṃ puthujjanādīnaṃ tiṇṇaṃ visesanaṃ. Te hi aṭṭhannaṃ samāpattīnaṃ lābhiniopi alābhino viya samādhismiṃ aparipūrakāritāya nirodham samāpajjituṃ na sakkonti. Kāmacchandādisamucchindanena hi samādhismiṃ paripūrakāritā, na jhānādhigamamattena. **Anāgāmino, arahantoti** ettha sukkhavipassakā ca anāgāmino, sukkhavipassakā ca arahantoti sukkhavipassakasaddo paccekam yojetabbo. Ubhayepi cete satipi vipassanābale samādhibalassa abhāvato nirodham na samāpajjanti. Anupubbavīhārasambhavaṭāññevettha samādhibalam icchitabbaṃ. Purimakā pana tayo satipi samādhibale vipassanābalassa abhāvato, aparipuṇṇatā ca samāpajjituṃ na sakkonti. Aparipuṇṇatā cassa saṅkhārānaṃ na sammā parimadditattā. **Aṭṭha samāpatti...pe... samāpajjanti**”ti vatvā tattha kāraṇaṃ pālivaseneva dassetuṃ “**dvīhi balehi**”tiādi vuttaṃ. **Tayo ca saṅkhārānanti** ettha **tayoti** sāmīatthe paccattavacanaṃ, tiṇṇanti attho. **Ñānacariyāhīti** ñānapavattīhi. **Nirodhasamāpattiyāti** nirodhasamāpajjanāya ñānaṃ. **Ayaṅca sampadāti** ayaṃ baladvayasamannāgamādikā yathāvuttanirodhasamāpattīāvahā sampatti. **Anāgāmikhīṇāsaveti** anāgāmino ceva khīṇāsava ca.

869. Samathabalanti kāmacchandādike paccanīkadhamme sametīti samatho, so eva paṭipakkhehi akampiyaṭṭhena balaṃ. Aniccādivasena vividhehi ākārehi passatīti vipassanā, sā eva vuttanayena balanti **vipassanābalaṃ**. **Nekkhammavasenā**tiādisu kāmacchandavikkhambhanassa nekkhammasaṅkappassa, alobhapaḷhānassa vā tathāpavattakusalacittuppādassa vasena cittassa ekaggaṭāsāṅkhāto yo avikkhepo, taṃ **samathabalaṃ**. Byāpādavikkhambhanassa abyāpādavitakkassa, adosapaḷhānassa vā tathāpavattakusalacittuppādassa vaseneva. Thinamidhāvikkhambhikāya vibhūtaṃ katvā manasikaraṇena upaṭṭhitaālokasaññāya vasena. Uddhaccavikkhambhanassa avikkhepassa samādhānassa vasena. Sakalamicchāvitaḷavikkhambhanassa sikhāpattāānāpānassatisiddhapaṭinissaggānupassiassāpassāsānaṃ vasena cittassa ekaggaṭāsāṅkhāto yo avikkhepo, taṃ **samathabalanti** atthayojanā.

Evaṃ upacārassa jhānassa vasena samathabalaṃ dassetvā idāni taṃ aṭṭhannaṃ samāpattīnaṃ vasena paṭipakkhehi anabhibhavanīyatāya ca balappattivasena dassetuṃ “**paṭhamajjhānena**”tiādi vuttaṃ. Tattha **nīvaraṇeti** nīvaraṇanimittaṃ nīvaraṇapaccayā. **Na kampati** jhānasamaṅgipuggalo, jhānasampayuttasamādhī vā. So hi visesato idha “samathabala”nti adhippeto. Tathā hi **kenaṭṭhena samathabalanti** balaṭṭho pucchito. **Uddhacceti** uddhaccanimittaṃ. **Uddhaccasahagatakileseti** uddhaccena sampayuttamoahaahirikādīkilesahetu. **Khandheti** uddhaccasampayuttatukkhandhanimittaṃ. **Na kampatīti**ādiñi aññamaññavevacanāni. **Kampanaṃ** vā ṭhānāpagamo. **Calanaṃ** paribbhamanaṃ. **Vedhanaṃ** sandhāvanaṃ. **Uddhacce** na kampati, uddhaccasahagatakilese na calati, uddhaccasahagatakhandhe na vedhatīti vā yojetabbaṃ. Uddhaccaggaḷaṇaṅcetta samathassa ujuṃpaṭipakkhatāya tadabhibhavana balappattidassanattaṃ. Tenetaṃ aṭṭhannampi samāpattīnaṃ sādāhāraṇato kiccātisayadassanaṃ daṭṭhabbaṃ. **Idaṃ samathabalanti** yāyaṃ nekkhammādivasena laddhāya cittekaggaṭāya nīvaraṇādīhi akampanīyatā, tāni ca abhibhavivā avatṭhānaṃ, idaṃ samathabalaṃ.

Idāni vipassanābalaṃ niddisanto yasmā vipassanā saṅkhepato sattahi anupassanāhi saṅgahitā, tasmā tato tato samāpattīto vuṭṭhāya tāsamaṃ vasena anupassanā kātabbā, tattakeneva cetta anupassanākkiccaṃ paripuṇṇaṃ hotīti “**aniccānupassanā vipassanābalaṃ...pe... paṭinissaggānupassanā vipassanābala**”nti sarūpato dassetvā puna tā heṭṭhā vuttanayena visayavibhāgena dassetuṃ “**rūpe aniccānupassanā**”tiādi vuttaṃ. Idhāpi paṭipakkhehi anabhibhavanīyatāva balaṭṭhoti dassetuṃ “**kenaṭṭhena vipassanābala**”ntiādi āradhama. Tattha **avijjāyāti** dvādasasu akusalacittuppādesu avijjānimittaṃ. **Avijjāsahagatakileseti** avijjāya sampayuttalobhadosaḷīkilesavatthunimittaṃ. Sesamaṃ heṭṭhā vuttanayattā suviññeyyameva. Avijjaggaḷaṇaṅcetta vipassanāya ujuṃpaṭipakkhatāya tadabhibhavana balappattidassanattaṃ. Tenetaṃ sattannampi anupassanānaṃ sādāhāraṇato kiccātisayadassanaṃ daṭṭhabbaṃ. **Idaṃ vipassanābalanti** yāyaṃ aniccānupassanādivasena laddhassa vipassanāñānaṃ nīcāsāññādinimittaṃ akampanīyatā, tā ca abhibhavivā avatṭhānaṃ, idaṃ vipassanābalaṃ.

Vitakkavicārā vacīsaṅkhārā vācaṃ saṅkharonti pavattenti katvā. Tenāha “pubbe kho, āvuso visākhā, vitakketvā vicāretvā pacchā vācaṃ bhindati, tasmā vitakkavicārā vacīsaṅkhāro”ti (ma. ni. 1.463; saṃ. ni. 4.348). Te pana dutiyajjhāne vūpasantaṃ hontīti āha “**dutiyajjhānaṃ...pe... paṭippassaddhā hontī**”ti. Kāyena saṅkharīyantīti **kāyasaṅkhārā**, assāsapassāsā. Tathā hi vuttaṃ “assāsapassāsā kho, āvuso visākhā, kāyikā ete

dhammā kāyappaṭibaddhā, tasmā assāsapassāsā kāyasankhāro”ti (ma. ni. 1.463; sam. ni. 4.348). Te pana yasmā catutthajjhāne vūpasantā honti, tasmā āha “**catutthajjhānaṃ...pe... paṭippassaddhā hontī**”ti. Cittena saṅkharīyantīti **cittasaṅkhārā**, saññā vedanā. Tathā hi vuttaṃ “saññā ca vedanā ca cetasikā ete dhammā cittappaṭibaddhā, tasmā saññā ca vedanā ca cittasaṅkhāro”ti (sam. ni. 1.463; sam. ni. 4.348). Te pana yasmā nirodhaṃ samāpannassa vūpasamanti, tasmā vuttaṃ “**saññāvedayita...pe... paṭippassaddhā hontī**”ti.

Ñāṇacariyāsu vivatṭānupassanāggahaṇeṇeva tassa ādibhūtā sesānupassanāpi gahitāva honti tadavinābhāvato. **Maggo ñāṇacariyā, phalasaṃpatti ñāṇacariyā**ti maggaphalasaṃpattīnaṃ ñāṇacariyābhāvavacanāṃ maggaphaladhammānaṃ ñāṇapadhānattā, ñāṇena vā indriyādhipatīhetumaggapaccayādivasena sātīsayapaccayabhūtena sesā maggaphaladhammā caritā pavattitāti katvā tathā vuttaṃ. Samādhicariyāsupi eseṇa nayo. **Imāhi soḷasaḥīti** aṭṭhannaṃ anupassanānaṃ, aṭṭhannaṃca maggaphalañāṇaṃ vasena imāhi soḷasaḥīti ñāṇapavattīhi.

Navahi samādhicariyāhīti aṭṭha samāpattiyo aṭṭha samādhicariyā, tāsāṃ upacārasamādhī upacārasamādhībhāvanāsāmaññaṇa ekā samādhicariyāti evaṃ navahi samādhicariyāhi. Tenāha “**paṭhamajjhānaṃ samādhicariyā**”tiādi. **Paṭhamajjhānapaṭilābhatthāya vitakko cātiādi** nānāvajjanupacāravasena vuttanti daṭṭhabbaṃ, uparisaṃpattīnaṃpi upacārasa tatheva vuttattā. Na hi ekāvajjane catutthajjhānādiupacāre pītiādayo sambhavanti. Ettha ca “paṭhamajjhānapaṭilābhatthāyā”tiādivacanena upacārasamādhissāpi pāripūrī icchitabbāti dasseti. Kiṃ panettha samathabalasaṃpattīnaṃ nānattaṃ, kiṃ vā vipassanābalalokiyāñāṇacariyānaṃ? Yathā samathabalepi “nekkhamvasena”tiādinā upacārasamādhinā saddhiṃ aṭṭhasu samāpattīsu appanāsamādhīyeva vutto, tathā samādhicariyāsu, vipassanābalalokiyāñāṇacariyāsu ca vipassanāva vuttāti? Kiñcāpi vuttā, vivatṭānupassanā pana purecarañāñādivipassanābale avuttā eva ñāṇacariyāsu vuttā. Apica paṭipakkhehi akampiyatṭho **balatṭho**, pañcannaṃ vasībhāvānaṃ vasena suciññatā **cariyatṭho**, eteneva samathabalasaṃpattīnaṃpi nānattaṃ samvaṇṇitanti daṭṭhabbaṃ.

Vasībhāvata paññāti ettha vaso etassa atthīti vasī, tassa bhāvo vasībhāvo, sā eva vasībhāvata. “**Vasiyo**”ti pana pāḷiyāṃ itthilīṅgavasena vuttattā tayo dassetuṃ “**vasīti pañca vasiyo**”tiādi vuttaṃ. Tattha jhānaṃ āvajjantassa nirantaraṃ jhānaṅgesu cittappavattanasamatthata **āvajjanavasī**. Samāpajjitukāmassa sīghaṃ jhānaṃ samāpajjanasamatthata **samāpajjanavasī**. Accharāmatṭaṃ vā katipayaccharāmatṭaṃ vā khaṇaṃ jhānaṃ ṭhapetuṃ samatthata **adhiṭṭhānavasī**. Tatheva lahuṃ vuṭṭhātuṃ samatthata **vuṭṭhānavasī**. **Paccavekkhaṇavasī** pana āvajjanavasīyā eva sijjhati. Paccavekkhaṇajavanāneva hi tattha āvajjanānantarāntī. Ayamettha saṅkhepo, vitthāro pana heṭṭhā āgato eva. Ayañca vasībhāvo samādhicariyānaṃ vasena vutto. Ñāṇacariyāsu pana lokuttarānaṃ ñāṇacariyānaṃ vasībhāvāpādanakiccaṃ nāma natthi. Paṭipakkhassa suvihatattā sabhāvasiddho tattha vasībhāvo, lokiyānaṃ pana paguṇabalavabhāvāpādanena vasībhāvo labbhateva.

870. Ukkaṭṭhaniddesoti anavasesaniddeso. **Cuddasahi ñāṇacariyāhi hoti** aggamaggaphalānaṃ anadhigatattāti. **Yadi evanti** yadi ukkaṭṭhaniddesavasena “soḷasaḥīti ñāṇacariyāhī”ti vuttaṃ, tato avakāmsavasenaṃpi icchitabbāṃ, **evaṃ** sante **kiṃ na hoti** nirodhasamāpajjananti adhippāyo. Pañca kāmagaṇā vatthubhūtā etassa santīti **pañcakāmagaṇiko**, kāmarāgo. **Appahīnattā** asamucchinnattā. Na hi kāmarāgassa vikkhambhanappahānamattaṃ nirodhassa adhiṭṭhānaṃ bhavītuṃ sakkoti. **Tasmāti** samādhīpāripanthikassa kāmarāgassa supahīnattā. Etena kāmāṃ maggaphalañāṇacariyā lokiyāñāṇasaṃpattīnaṃ viya nirodhasamāpajjane sarūpena na viniyujiṃti tadā appavattanato, tassa tassa pana paṭipakkhassa samucchindanena balacariyānaṃ visesapaccayatāya nirodhasamāpattiyā adhiṭṭhānaṃ hotīti dasseti. **Esāti** anāgāmī. Idañhi “nirodhā vuṭṭhahantassā”tiādivacanāṃ anāgāminova nirodhā vuṭṭhānaṃ sandhāya vuttaṃ “nevasaññānāsaññāyatanakusala”nti (paṭṭhā. 1.1.417) vacanato, aññathā “nevasaññānāsaññāyatanakiriyā”ti (paṭṭhā. 1.1.417) vucceyya.

871. “Pañcavokārabhave”ti kasmā vuttaṃ, nanu catuvokārabhavepi arūpajjhānavasena yathārahaṃ anupubbasaṃpatti labbhātīti? Kāmāṃ labbhāti, sā pana “anupubbasaṃpattī”ti na vuccatī ekadesabhāvato. Aṭṭhasamāpattivaseneva ca “anupubbasaṃpattī”ti vuccatīti dassento āha “**paṭhamajjhānādīnaṃ uppattī natthī**”ti. **Vatthussa abhāvāti** hadaya vatthuno abhāvāti vadanti, karajakāyasaṅkhātassa pana vatthuno abhāvāti attho. Yadi hi āruppe nirodhaṃ samāpajjeyya, cittacetasikānaṃ, aññassa ca kassaci abhāvato apaññattikova bhaveyya anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbutasadiṃ. Kiñcāyaṃ upādāya nirodhaṃ samāpannoti vucceyya, kiṃ vā etāya vatthucintāya. Aṅgavekallatova natthi āruppe nirodhasamāpattisamāpajjanaṃ.

872. Saṅkhārānaṃ pavattībhedeti saṅkhatadhammānaṃ khaṇe khaṇe uppajjane, bhijjane ca, tesāṃ vā

kusalādibhedabhinne yathārahaṃ tīhi dukkhatāhi upaddute pavattivibhāge. Cittacetāsikavigamehi rūpadhammesu labbhamānāpi saṅkhāradukkhata abbohārikataṃ āpajjati. **Ukkaṇṭhitvāti** nibbinditvā. **Nibbānaṃ patvāti** anupādisesanibbānaṃ patvā viya. **Sukhanti** niddukkhaṃ.

873. Samathavipassanāvāsenati yuganaddhānaṃ viya aññaṃaññūpakāritāya sahitānaṃ vasena. **Ussakkivāti** ukkaṃsaṃ patvā yāva nevasaññānāsāññāyatanā, yāva ca anulomaññā āruhitvā. **Nirodhayatoti** nevasaññānāsāññāyatanāṃ samāpajjitvā taṃ nirodhentassa. Aññaṃsa kassacipi cittassa anuppajjana **evamassā** nirodhasamāpattiyā **samāpajjanaṃ hoti**. “**Yo hi**”tiādina “samathavipassanāvāsena”ti vuttamevatthaṃ byatirekamukhena vivarati. **Nevasaññānāsāññāyatanasamāpattiṃ patvā tiṭṭhati** taduddhaṃ suddhasamathavipassanāya abhāvato. **Yo vipassanāvāseneva ussakkati** sace ariyo phalasaṃpattatthiko, so attano **phalasaṃpattiṃ patvā tiṭṭhati**. Atha puthujjano, sekho vā maggatthiko tāya ce vipassanāya maggaṃ patvā phale ṭhito, sopi phalasaṃpattiṃ patvā tiṭṭhaticeva vuccati. **Soti** ubhayavasena paṭipanno. **Tanti** nirodhasamāpattiṃ.

874. Yena phaladvayasamannāgamādinā nirodhaṃ samāpajjituṃ samattho hoti, so vidhi pageva vibhāvitoti samāpajjanākārameva dassento “**katabhattakicco**”tiādimaḥa. Tañhi sabbāsampi bhāvanānaṃ sādharānaṃ pubbakiccaṃ. **Tattha saṅkhāreti** tasmiṃ paṭhamajjhāne, paṭhamajjhānacittuppāde vā saṅkhāre.

“Vipassati”ti vuttaṃ, kīdisī panettha vipassanā icchitabbāti taṃ niddhāraṇatthaṃ “**vipassanā panesā**”tiādina tameva vipassanaṃ tidhā bhinditvā dasseti. **Mandā** ce vipassanā, dandhābhiññaṃ maggaṃ sādheti. **Tikkhā** ce, khippābhiññanti ayaṃ mandatikkhātāya viseso. Lakkhaṇappattā pana vipassanā maggassa paccayo hotiyevāti imamatthaṃ dassento āha “**saṅkhāra...pe... hotiyevā**”ti. **Tikkhāva vaṭṭati** saṅkhārārammaṇepi satī sabbasaṅkhārehi vivaṭṭanākāreṇeva pavattanato, maggo viya visaṅkhāragatassa phalassa paccayabhāvato ca. Tenāha “**maggbhāvanāsadisā**”ti. Yasmā atimandā samathādikā saṅkhārānaṃ nirodhane asamatthā samathaniṭṭhā hoti, atitikkhā nāṇādikā sātisaṃsaṃ saṅkhāresu dosadassane phalasaṃpattiniṭṭhā hoti, tasmā vuttaṃ “**nātimandanātittikkhā vaṭṭati**”ti. **Esa** nirodhasamāpajjanako. **Te saṅkhāreti** te paṭhamajjhānasāṅkhāre.

“**Tathevā**”ti iminā “nātimandāya nātittikkhāyā”ti imamatthaṃ ākaḍḍhati. Esa nayo sesesupi. “Ākiñcaññāyatanāṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha saṅkhāre theveva vipassati”ti vattabbaṃ, heṭṭhā vuttanayattā pana taṃ avatvā “**catubbidhaṃ pubbakiccaṃ karoti**”ceva vuttanti keci, taṃ tesāṃ matimattaṃ. Vipassanācārato hi samādhicāro, tasmā samāpattito vuṭṭhāya pubbakiccaṃ kātabbaṃ. Tathā hi paratopi “ākiñcaññāyatanāṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya imaṃ pubbakiccaṃ katvā”tiādimaṃ (visuddhi. 2.879) vakkhati, na pana “tattha saṅkhāre theveva vipassitvā”ti. **Nānābaddhaavikopananti** attanā asambaddhassa parikkhārassa avināsanāṃ. Yathā taṃ na vinassati, tathā adhiṭṭhānaṃ. **Saṅghapaṭimānananti** saṅghassa paṭimānanāvajjanaṃ. **Satthupakkosananti** satthu pakkosanāvajjanaṃ. **Addhānaparicchedanti** jīvitaddhānaparicchedaṃ pubbakiccaṃ karotīti sambandho.

875. Adhiṭṭhātabbanti cittaṃ uppādetabbaṃ. Tathā cittuppādanameva hettha adhiṭṭhānaṃ.

Cittajarūpādīnaṃ anuppajjanato, pacchājātapaccayādiupatthambhābhāvato ca sattāhameva tathā sarīraṃ pavattati, tato paraṃ kilamatīti sattāhameva paricchinditvā nirodhaṃ samāpajjantīti vadanti.

Samāpattivāsenevāti nirodhasamāpattivāseneva. **Naṃ** aggiādiantarāyaṃ **rakkhati** samāpannako adhiṭṭhānavāsenaṃ adhippāyo. **Āyasmato saṅjivassati**ādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā **iddhikathāyaṃ** (visuddhi. 2.374) vuttameva.

876. Etassāti nirodhaṃ samāpajjantassa, nirodhasamāpajjanassa vā. **Tasmiṃ samayeti** tasmiṃ tassa bhikkhuno upasaṅkamanasamaye vuṭṭhātiyeva. Kālaparicchedasāñhetāṃ.

Evam garukāti aggiādīhipi anabhibhavanīyaṃ nirodhaṃ samāpannaṃ samāpattito vuṭṭhāpanato evaṃ garukā hi **saṅghassa āṇā nāma**, tasmā attano hitasukhaṃ ākaṅkhanānaṃ jīvitahetupi saṅghassa āṇā na atikkamitabbāti adhippāyo.

877. Na pakkosati “satthā taṃ, āvuso, āmantetī”ti. “Vuṭṭhahissāmī”ti āvajjitabbanti sambandho.

878. Jīvitaddhānassāti attano jīvitakālassa jīvitappavattiyā. Āyu eva **āyusañkhārā**. “Āyuusmāviññānānī”ti ca vadanti, te cassa pakaticittasseva ārammaṇaṃ honti. **Antonirodhe** maraṇaṃ natthi carimabhavaṅgena mīyanato. **Āvajjitvāva samāpajjitabbaṃ** “sahasā maraṇaṃ mā ahoṣī”ti. Sahasā hi maraṇe aññabyākaraṇabhikkhuovādādānasāsānānubhāvādiṭṭhānaṃ anissaro siyā, anāgāmino vā aggamaggānadhigamo siyā. **Avasesanti** nānābaddhaavikopanāditividhampi pubbakiccaṃ. **Vuttaṃ** aṭṭhakathāyaṃ.

879. Kiñcāpi “ekamaṃ vā dve vā”ti aniyametvā viya vuttaṃ, dve vāre eva pana niyamato vadanti. **Cittavāreti** nevasaññānāsaññāyatanaacittavāre. **Nirodhaṃ phusatīti** acittakabhāvamevāha. **Nirodhassa payogattāti** cittanirodhāya payogabhāvato, baladvayasambharaṇādiṭṭhāyogassa cittanirodhattāti attho. Samathavipassanābalasamannāgamo, ñāṇasamādhicariyāvasībhāvo cetha aññamaññānativattanavaseneva icchitabboti āha “**dve samathavipassanādhamme yuganaddhe katvā**”ti. **Anupubbanirodhassa payogoti** paṭhamajjhānādīnaṃ, tadanupassanānañca anupubbato nirodhanassāyaṃ payogo. **Idaṃ** vuttanayena **aṭṭhasamāpattiārohanaṃ na nevasaññānāsaññāyatanaṃ samāpattiyā** samāpajjanassa. Tasmā dvinnaṃ cittānaṃ upari cittāni na pavattantīti yojanā.

Parato acittako bhavituṃ na sakkotīti sakalaṃ yathāparicchinnaṃ acittako bhavituṃ na sakkoti. Tañca kho saṅghapaṭimānanasatthupakkosanaaddhānaparicchedāvajjanānaṃ akaraṇena, na nānābaddhaavikopanassa. Tassa hi akaraṇena kadāci kevalaṃ tādīsassa parikkhārassa avināso na siyā, na nirodhasamāpattivibandho. Ayañca attho **mahānāgattaravattunā** vibhāvito eva. Evaṃ sante tīhi ākārehi nirodhasamāpattiyā vuṭṭhānaṃ hotīti āpajjati, tasmā taṃ na sārato paccetabbaṃ. **Paṭinivattitvā puna ākiñcaññāyataneva patitṭhātīti** iminā samāpattiyā vibandhe jāte evaṃ hotīti dasseti, avibandheneva pana yathāparicchinnaṃ kālavītikkaṃ phalacittupattiyā vuṭṭhānaṃ hoti. Evañca katvā gambhīrakandaroruḷhatattapāsāṇakkantapurisanidassanampi samatthitaṃ hotīti keci vadanti. Apare pana “pubbakiccassa akatattā nevasaññānāsaññāyatanaṃ samāpannamattova ‘paṭinivattitvā ākiñcaññāyatane patitṭhātīti’ vuttattā saṅghapaṭimānanādiekaccapubbakiccākaraṇe aṅgavekallato nirodhasamāpattisamāpajjanaṃ na ijjhatevā”ti vadanti. Vattasadiṣaṅhetamaṃ nirodhasamāpattiyā, yadidaṃ pubbakiccakaraṇaṃ. Tasmā tattha yaṃ garutaraṃ, tassa akaraṇaṃ samāpajjanaṃ vibandhatīti apare. Vīmaṃsitvā gahetabbaṃ. “Ākiñcaññāyatane patitṭhātīti”ti ca idaṃ puna ākiñcaññāyatanaṃ samāpajjitabbattā vuttaṃ. Samāpajjitvā hi vuṭṭhāya pubbakiccassa kātabbattā.

Yathā panātiādi katapubbakiccatāsāmaññena upamāsaṃsandanaṃ.

880. Assāti nirodhasamāpattiyā. “**Kālaparicchedavasenā**”tiādinā catūhi ākārehi nirodhasamāpattiyā ṭhānaṃ dasseti.

882. Vivekaninnanti nissaraṇavivekaninnaṃ, pageva sañkhāravimukhatāya, phalacittupattiyā cāti veditabbaṃ.

883. Ūsañkhārattayaṭṭhāyā, avasesacetasi kaviññānābhāvena rūpadhammamattāvasesatāya ca matanirodhasamāpannānaṃ avisesaṃ gahetvā pucchā “**matassa ca samāpannassa ca ko viseso**”ti. Kāmaṃ nesaṃ sañkhārattayaṭṭhāyā aviseso, rūpadhammamattāvasesatāya pana āyuusmāindriyānaṃ apagamānapagamaṃ visesoti dassetuṃ “**yvāya**”ntiādi vuttaṃ.

884. Sabhāvatoti sabhāvadhammato, paramatthototi attho. Paramatthato hi vijjamānānaṃ sañkhatādiḥhāvena vattabbaṃ labhati, na avijjamānaṃ. **Samāpajjantassa vasesatīti** yasmā samāpajjantassa ariyapuggalassa samathavipassanādhamme yuganaddhe katvā aṭṭha samāpattiyā ārohanassa anukkamena sañkhārānaṃ paṭippassambhanapayogānibbattiyā nirodhasamāpatti nippahānā nāma hoti, tasmā taṃ payogānibbattiṃ upādāya “**nippahānā**”ti vuttaṃ.

Sañkhāravūpasamato, santadhammasamanvayato ca **santaṃ**. Ariyehi eva nisevitabbattā **ariyanisevitaṃ**. Tissannaṃ dukkhatānaṃ nibbutabhāvato **nibbānamiti sañkhaṃ upāgataṃ**. **Ariyaṃ paññanti** suvisuddhaṃ maggaphalapaññaṃ. **Imissāpīti** nirodhasamāpattiyā. **Samāpattisamatthātīti** samāpajjanasamatthātā.

Āhuneyyabhāvādisiddhikathāvaṇṇanā

885. Āhuneyyabhāvādisiddhīti
āhuneyyapāhuneyyadakkhiṇeyyaājālikaraṇīyaanuttarapuññakkhettabhāvasiddhi. **Avisesenāti**

dassanamaggapaññādivisesena vinā, **etissā** lokuttarapaññāya. Ānetvā hunitabbanti āhunam, dūratopi ānetvā dātābbadānam, tam paṭiggahetum yuttoti **āhuneyyo**. Pāhunam vuccati āgantukadānam, tam paṭiggahetum yuttoti **pāhuneyyo**. Dakkhiṇam arahatīti **dakkhiṇeyyo**, añjalikaraṇam añjalikammaṃ, tam arahatīti **añjalikaraṇīyo**. Anuttaram uttamaṃ sattānam puññaviruhanatṭhānanti **anuttaram puññakkhettaṃ lokassāti** ayametha sankhepo. Vitthāro pana heṭṭhā vuttoyeva.

886. Mandāya vipassanāya āgatoti atikkhāya vipassanāya vasena paṭhamamaggapaññam bhāvetvā sotāpannabhāvaṃ āgato. Saddhādīnam mudūnam indriyānam vasena **mudindriyopi** samāno. **Sattakkhattuparamoti** sattakkhattum paramā bhavūpapatti atabhāvaggahaṇam, tato param aṭṭhamam bhavam nādiyatiṭṭi sattakkhattuparamo. **Samsarivāti** paṭisandhiggahaṇavasena aparāparam gantvā. **Dukkassantaṃ karotīti** vaṭṭadukkhassa pariyaṇam pariyaṇam karoti. Ayaṃ kālena devalokassa, kālena manussalokassāti missakassa bhavassa vasena **“sattasugatibhave samsarivā”**ti vutto. Kulato kulaṃ gacchatīti **kolamkolo**. Sotāpattiphalasacchikiriyato paṭṭhāya hi nīcakule upapatti nāma natthi, mahābhogakulesuyeva nibbattatiṭṭi attho. **Dve vā tīṇi vā kulānīti** devamanussavasena dve vā tayo vā bhava. Iti ayampi missakabhaveneva kathito. Desanāmatameva cetam **“dve vā tīṇi vā”**ti. Yāva chaṭṭhabhavā samsarantopi kolamkolova hoti. Atabhāvaggahaṇasankhātāṃ ekamyeva khandhabjāṃ etassa atthīti **ekabjī**. **“Mānusakam bhava”**nti idampi desanāmatam. **“Devabhavam nibbatteti”**tipi vattum vaṭṭatiyeva. Ko panetesam imaṃ pabhedaṃ niyameṭīti? Tiṇṇam maggānam vipassanā. Sace hi upari tiṇṇam maggānam vipassanā balavatī hoti, ekabjī nāma hoti. Tato mandāya kolamkolo, tato mandatarāya sattakkhattuparamo.

887. Paṭisandhivasena sakim āgacchatīti sakadāgāmī. Sakidevāti ekavāraṃyeva. **“Imam lokam āgantvā”**ti iminā pañcasu sakadāgāmīsu cattāro vajjetvā ekova gahito. Ekacco hi idha sakadāgāmīphalaṃ patvā idheva parinibbāti, ekacco idha patvā devaloke parinibbāti, ekacco devaloke patvā tattheva parinibbāti, ekacco devaloke patvā idhūpapajjitvā parinibbāti. Ime cattāropi idha na gahitā. Yo pana idha patvā devaloke yāvatāyukam vasitvā puna idhūpapajjitvā parinibbāti, ayaṃ idha gahito.

888. Paṭisandhivasena idha anāgamanato anāgāmī. Indriyavemattatāvasesanāti saddhādīnam vimuttipariṇāpācaindriyānam paropariyattena. **Pañcadhā idha vihāya niṭṭho hotīti** so anāgāmī antarāparinibbāyīdibhāvena pañcapakārena imaṃ lokam pajahitvā parinibbāyanako hoti. Āyuvemajjhassa antarāyeva kilesaparinibbānena parinibbāyanato **antarāparinibbāyī. Uphaccāti** vā upagantvā kālakiriyam. **Appayogenāti** adhimattapayogena vinā appakasireneva tikkhindriyatāya sukheveva. **Sappayogenāti** ettha vuttavipariyāyena attho vedītabbo. Uddham vā hi bhāvena uddhamassa taṇhāsotam, vaṭṭasotam vāti **uddhamso**. Uddham vā gantvā paṭilabhitabbato uddhamassa maggasotanti **uddhamso**. Paṭisandhivasena akaniṭṭhabhavam gacchatīti **akaniṭṭhagāmī**.

Yatthupapannoti avihādīsu yattha yattha upapanno. Imesaṃ pana anāgāmīnam pabhedaajānanattham uddhamsoakaniṭṭhagāmīcatukkaṃ vedītabbam – yo hi avihato paṭṭhāya cattāro devaloke sodhetvā akaniṭṭham gantvā parinibbāti, ayaṃ **uddhamso akaniṭṭhagāmī** nāma. Yo pana heṭṭhā tayo devaloke sodhetvā sudassīdevaloke ṭhatvā parinibbāti, ayaṃ **uddhamso naakaniṭṭhagāmī** nāma. Yo ito akaniṭṭhameva gantvā parinibbāti, ayaṃ **nauddhamso akaniṭṭhagāmī** nāma. Yo pana heṭṭhā catūsu devalokesu tattha tattheva parinibbāti, ayaṃ **nauddhamso naakaniṭṭhagāmī** nāma. Ete pana avihesu upapannasamanantarā āyuvemajjham appatvā, patvā ca parinibbāyanavasena tayo antarāparinibbāyino, eko upahaccaparinibbāyī, eko uddhamsoṭoti pañca. Te asaṅkhārasasaṅkhāraparinibbāyivibhāgena dasa honti. Tathā atappasudassasudassīṭi cattāro dasakā cattālīsam. Akaniṭṭhe pana uddhamso natthi. Tayo antarāparinibbāyino, eko upahaccaparinibbāyīti cattāro. Te asaṅkhārasasaṅkhāraparinibbāyivibhāgena aṭṭhāti aṭṭhacattālīsam anāgāmīno.

Sotāpannā pana paṭipadābhedenā cattāro sattakkhattuparamā, cattāro kolamkolā, cattāro ekabjīnoti saddhādhurena paṭipannā dvādasa, tathā paññādhurenāti catuvīsati.

Sakadāgāmīno suññatavimokkhena vimuttā paṭipadāvasena cattāro, tathā animittaappaṇihitavimokkhehīti dvādasa.

889. Tathā arahanto. Te pana dvādasa paññāvīvimuttā, dvādasa ubhatobhāgavimuttā, dvādasa tevījjā, dvādasa chaḷabhiññā, dvādasa paṭisambhidāppattīti samasaṭṭhi honti. Evamete saddhiṃ paccekasambuddhasammāsambuddhehi chacattālīsādhikasatam ariyā. Yasmā tesam ariyabhāvasiddhi ariyāya paññābhāvanāya, tena vuttam **“āhuneyyabhāvādisiddhipi imissā lokuttarapaññābhāvanāya ānisamso”**ti.

Lokiyavijjābhīṇṇāhi vināpi ubhatobhāgavimuttatā hotīti ubhatobhāgavimutto visuṃ gahito. **Yaṃ sandhāya vuttanti** yaṃ catutthamaggapaññābhāvanāṃ sandhāya heṭṭhā saṅkhepato gāthāvaṇṇanāyaṃ vuttaṃ, taṃ pana vuttākāraṃ nigamanavasena dassetuṃ “**maggakkaṇe**”tiādi vuttaṃ. Kāmaṃ catūsupi maggakkhaṇesu taṃ jaṭaṃ vijaṭeti nāma, phalakkhaṇesupi yathārahaṃ vijaṭitajaṭo, aggaphalakkhaṇeyeva pana sabbaso vijaṭitajaṭo, tato paraṃ vijaṭetabbāya jaṭāya abhāvato. Tenettha heṭṭhā heṭṭhimamaggapaññābhāvanānisamsassa vuttattāva catutthamaggapaññābhāvanāvasena attho vutto.

Ratinti abhiratiṃ, abhirucinti attho. **Tatthāti** ariyāya paññābhāvanāya.

890. Imissā gāthāyāti imissaṃ gāthāyaṃ. Gāthā hi attano atthabhūtaṃ visuddhimaggassa ādhārabhāvena vuttā, sāmivacanaṃ vā etaṃ atthassa taṃsambandhibhāvato.

Paññābhāvanānisamsaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti tevīsatiaparicchedavaṇṇanā.

Nigamanakathāvaṇṇanā

891. Imissā dāni gāthāyātiādīnaṃ gāthānaṃ attho heṭṭhā vutto eva. Svāyaṃ “visuddhimaggaṃ bhāsissa”nti evaṃ paṭiññāto visuddhimaggo ettāvataṃ bhāsito hotīti sambandho.

892. Tatthātiādīsu ayaṃ padasambandhena saddhiṃ saṅkhepattho – **tesaṃ** “sīle patiṭṭhāyā”tigāthāyaṃ vuttānaṃ sīlādippabhedānaṃ **atthānaṃ pañcannampi mahānikāyānaṃ aṭṭhakathānaye** aṭṭhakathāntiyaṃ tattha tattha **vutto yo vinicchayo, yebhuyyena taṃ sabbam samāharitvā** samānetvā nikāyantarassa nikāyagatavādadosasaṅkarehi **mutto** so **nicchayo yasmā pakāsito, tasmā visuddhikāmehi yogīhi etasmiṃ visuddhimagge ādaro karaṇīyoyevāti.**

Nigamanagāthāyo

Ettāvataṃ ca –

Suvisuddhasamācāro, visuddhanayamaṇḍitaṃ;
Visuddhimaggaṃ lokassa, yadaccantavisuddhiyā.

Abhāsi karuṇāvega-samussāhitamānaso;
Mahesi vipulodāta-visuddhimatipāṭavo.

Tassa atthaṃ pakāsetuṃ, kathāmaggaṃ purātaṃ;
Nissāya yā samāradhā, **atthasaṃvaṇṇanā** mayā.

Āyācito siddhagāma-pariveṇanivāsīnā;
Therena **dāṭhanāgena**, suddhācārena dhīmatā.

Sā esā paramatthānaṃ, tattha tattha yathārahaṃ;
Nidhānato **paramattha-mañjūsā** nāma nāmato.

Sampattā pariniṭṭhānaṃ, anākulavinicchayā;
Aṭṭhāsītippamaṇāya, pāḷiyā bhāṇavārato.

Iti taṃ saṅkharontena, yaṃ taṃ adhigataṃ mayā;
Puññaṃ tassānubhāvena, lokanāthassa sāsane.

Ogāhetvā visuddhāya, sīlādipaṭipattiyā;
Sabbepi dehīno hontu, vimuttirasabhāgīno.

Ciraṃ tiṭṭhatu lokasmiṃ, sammāsambuddhasāsanam;
Tasmiṃ sagāravā niccaṃ, hontu sabbepi pāṇino.

Sammā vassatu kālena, devo rājā mahīpati;
Saddhammanirato lokaṃ, dhammeneva pasāsātūti.

Badaratitthavihāravāsinā ācariyadhammapālena katā

Paramatthamañjūsā nāma visuddhimaggamahāṭīkā samattā.

Visuddhimagga-mahāṭīkā samattā.